

Сл. 4512

ГОДИШНИК

НА

СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Т. 68 (1974)

ANNUAIRE

DE

L'UNIVERSITE DE SOFIA „KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE D'HISTOIRE
Т. 68 (1974)

ГОДИШНИК

НА

СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Т. 68 (1974)

ANNUAIRE

DE

L'UNIVERSITE DE SOFIA „KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE D'HISTOIRE
Т. 68 (1974)

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. *Николай Генчев* (отговорен редактор), проф. *Петър Тивчев*, проф. *Аспарух Аврамов*, проф. *Александър Фол*, проф. *Христо Несторов*, доц. *Стойко Колев*, доц. *Елена Кирова*, доц. *Васил Гюзелев*, доц. *Людмил Гетов*, доц. *Емил Михайлов* (научен секретар)

© Исторически факултет
1979
с/о Jusautor, Sofia

941Б (05)

Технически редактор: *Д. Калинова* Коректор: *А. Христова* Редактор: *М. Чакърова*

Дадена за набор на 11. V. 1978 г.

Подписана за печат на 26. VII. 1979 г.

Печатни коли 29,63

Формат 70×100/16

Издателски коли 38,40

Тираж 600

Поръчка 499

Код 19 $\frac{9531422611}{0602-2-79}$

Цена 4,49 лв.

Университетска печатница — София

СЪДЪРЖАНИЕ — SOMMAIRE — INHALT — CŒNTENTS

<i>Александър Фол</i> — Гръцки извори за историята на древна Тракия. III. Тракия в Тукидидовата „Археология“	5
<i>Alexander Fol</i> — Sources grecques écrites sur l'histoire de la Thrace antique. III. La Thrace dans l' Archéologie“ de Thucydide	34
<i>Георги Сотиров</i> — Политически и социални аспекти на първоначалното разпространение на християнството в Чехия (от средата на IX в. до края на 20-те години на Хв.)	35
<i>Georgi Sotirov</i> — Politische und soziale Aspekte der Anfänglichen Verbreitung das Christentums in der Tschechien (von der Mitte des 9. Jh. bis zum Ende der zwanziger Jahre des 10. Jh.)	63
<i>Елена Савчева</i> — Севастократор Стрез	65
<i>Elena Savecheva</i> — Sevastocrator Strez	97
<i>Йордан Николов</i> — Мартин Лутер между Средновековието и Новото време. I.	99
<i>Jordan Nikolov</i> — Martin Luther zwischen dem Mittelalter und der Neuzeit	167
<i>Цветана Георгиева</i> — За произхода и социалната същност на чорбаджиите през XVIII в.	169
<i>Svetana Georgieva</i> — De l'origine et de l'essence sociale des čorbadži pendant XVIIIe s.	185
<i>Величко Георгиев</i> — Народният сговор	187
<i>Velitschko Gueorguiev</i> — L'Entente populaire	271
<i>Христо Стефанов</i> — Партията на радикалите по време на управлението на Демократическия сговор (1923—1931)	273
<i>Hristo Stefanov</i> — Le Parti radical au cours du gouvernement de l'Entente démocratique (1923—1931)	316
<i>Милчо Лалков</i> — Българо-югославски културни връзки (септември 1944 — февруари 1947 г.)	317
<i>Milcho Lalkov</i> — Relations culturelles bulgare-yougoslaves (septembre 1944 — février 1947)	334
<i>Георги Гунев</i> — Политическа и социална характеристика на системата на апартейд в Южноафриканската република	335
<i>Georgi Gunev</i> — The Political and Social Features of the Apartheid System in Republic of South Africa	368
<i>Атанас Милчев</i> — Габрово и неговият окръг през праисторическата и античната епоха	369
<i>Arhanas Milčev</i> — Gabrovo und seinen kreis in der prähistorischen und antiken epoche	457

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ

Исторически факултет

Том 68

1974

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITÉ DE SOFIA

Faculté d'histoire

Tome 68

1974

АЛЕКСАНДЪР ФОЛ

ГРЪЦКИ ИЗВОРИ
ЗА ИСТОРИЯТА НА ДРЕВНА ТРАКИЯ
III. ТРАКИЯ В ТУКИДИДОВАТА
„АРХЕОЛОГИЯ“ I 2—12 И II 14—17

ALEXANDRE FOL

SOURCES GRECQUES ECRITES
SUR L'HISTOIRE DE LA THRACE ANTIQUE
III. LA THRACE DANS L'„ARCHEOLOGIE“
DE THUCYDIDE I 2—12 ET II 14—17

СОФИЯ — 1979

Рецензент: доц. *Мargarита Тачева*

Редактор: проф. *В. Велков*

Откъсите от „Пелопонеската война“, които съставляват т. нар. „Археология“ на Тукидид, са I 2—20 и II 14—17.¹ Те са били проучвани и се проучват със съзнанието, че текстът и подтекстът са неочаквани свидетелства за историята на древна Гърция между двете войни — Троянската и Пелопонеската, — които, както внушава самият автор, са знамения на нови епохи.

Тогава не е ли странно да се твърди още в заглавието, че в същите описания могат да се намерят данни за Тракия или че — дори! — Тракия псевдимо присъствува в тях? В литературата върху Тукидид такова питане естествено не би могло да бъде отправено.²

Тази студия е трета поред след посветените на Хекатей и на Херодот, публикувани в предишните томове на ГСУ—ИФ. В тях направих опит да приложа, къде изцяло (Хекатей), къде примерно (Херодот), стратиграфският принцип на анализ на писмените сведения от един автор. Новото бе, че стратиграфският принцип се съчета с т. нар. условно проблемна ситуация, най-простото обяснение на която е — всяко достигнато равнище на аналитичен резултат е същевременно основа на нова алтернатива, т. е. на нова хипотетична постройка.

Методът, приложен върху посочените в заглавието откъси (I 13—20 се изключват, защото засягат гръцката политическа история до Пелопонеската война), даде неочаквани, но не и странни сведения за Тракия, ако Тракия се схваща в югоизточноевропейски етно-културен смисъл. Най-общата причина за успеха беше, че тракийската действителност е диахронна спрямо гръцката. Но това ще стане ясно по-нататък.

* * *

В I 2, 1 Тукидид утвърждава, че земята, която сега се нарича Елада, в старо време не е била стабилно населена и в нея са ставали много размествания. Схолиастът добавя към пасажа, че по онова време наименованията са се давали по (според) мястото и племето. След като в I 2, 2 обяснява за пръв път — той ще ги повтори съобразно известния си кръгов метод на анализ — причините, в I 2, 3 допълва щастливо текста: земите в Елада, така например Тесалия, Беотия, по-голямата част от Пелопонес освен Аркадия, са сменяли жителите си. Тези промени — се разказва в I 2, 4 — се дължели на увеличаването на военната мощ на някои (групи хора), които се сблъскали помежду си, загинали и поради това повече (от друг път) ставали жертва на кроежите на другоплеменници (чужденци).

Ето защо Елада е била слаба преди Троянската война и общо начинание не е било подхващано. На автора му се струва, че тя не е носела името си, а

¹ Fritz, S. 588, 575 (Ann. 1).

² Gomme I; Bengtson Kap., IV, 2.

преди Елин, сина на Девкалион, областите били наименовани по собствените имена на племената, като измежду тях пеласгите дали името си на най-много места. Едва когато Елин и синовете му укрепнали във Фтиотида и други започнали да ги викат на помощ, името елини взело да се появява постепенно у отделните племена, които го приемали заради връзките си с потомството на Елин. Най-доброто доказателство на тезата си Тукидид намира у самия Омир, който, макар и да е живял по-късно от Троянската война, също не назовава всички (елини) с общото им име — с изключение на сподвижниците на Ахил от Фтиотида, които собствено били и първите елини, — а ги нарича данайци, аргивци и ахейци. Тъкмо понеже противоположното (понятие), именно елини, още не е било обособено, Омир, съобщава Тукидид, не употребява и думата варвари. Тази разпокъсаност на живелите поотделно елини продължила във всички случаи до Троянската война, която изиграла известна обединителна роля, понеже по нейно време се установили много повече връзки чрез морето.

Такъв е резюмираният текст на I 3, 1—5. Схолиастът въз основа на Хекатей пояснява, че Елин е внук на Девкалион и син на Пронос, с което въвежда т. нар. епирска версия за произхода на старите гърци (Пронос в Кефаления). По-важното е, че трите сина на Елин, Дор, Ксут и Еол (по Хезиод) били колесничари.

I 4 доразвива темата за значението на презморските връзки за обединяването на елините чрез примера с Минос, чиято сила се градела на неговата таласократия: той изгонил карите от островите, овладял Кикладите и пратил заселници на повечето от тях. Схолиастът ненапрасно добавя, че морето по-рано се е наричало карийско, и въвежда една своеобразна, но извънредно изразителна периодизация на епохите на (военно-политическа) слабост: първата е до времето на Минос, втората е от него до Троянската война, третата е от Троянската до Пелопонеската.

Троянската война, разбира се, е изиграла значителна роля да обедини елините, но — продължава Тукидид в I 5, 1—3 — същинско и трайно обединение не е станало и след нея. Напротив, елините и онези от варварите, които са живеели покрай морето и по островите в неукрепени със стени градове и в села, били подложени на пиратски грабежи. Затова те са ходели въоръжени — те са се бранели, но и очевидно сами са участвували в пиратските набези. Този стар обичай да се носи винаги оръжие бил запазен до Тукидидово време сред обитателите по северния бряг на Коринтския залив, в Озолска Локрида, в Етолия и на запад от Етолия в Акарнания на Йонийското море.

В същност от I 6, 1 личи, че цяла Елада е водела този начин на живот, т. е. всички да носят оръжие, както правят варварите, заради общата военна несигурност. Схолиастът разяснява по този повод, че махайра и маулида (късият нож) много си приличат. Според Тукидид в I 6, 3 първи атиняните се отказали от обичая и доскоро носели друго облекло; поради изтънчен живот техните старейшини дори си слагали ленени хитони и със златни игли затъквали перчема на главата си. В I 6, 4—6 пък на лакедемонците се приписва опростяването на облеклото; на атлетически игри те започнали да се състезават голи, като премахнали и препаската около срамните части, която още египтяните знаели и употребявали. Тукидид заключава, че ранните елини са имали други моди, близки до варварските от негово време.

Носенето на оръжие и въобще „варварската мода“ са били неизбежни за онази епоха, в която градовете били неукрепени и немощни да се противо-

поставят на морските разбойници, които пък живеели в укрепени пунктове по брега. Положението се стабилизирало по-късно, когато се вдигнали стени, градовете забогатели, дори шийките на провлаците били преградени. Това е у I 7, а I 8, 1 твърди, че карите и финикийците живеели най-много по островите и предимно те се занимавали с пиратство. За доказателство Тукидид привежда резултатите от прочистването на гробниците в Делос, извършено от атиняните (в 426 г. пр. н. е.). „Повече от половината“ от погребаните били кари, които били разпознати по тяхния обичай да поставят в гроба оръжието. Подробното обяснение на схолиаста започва с необходимата констатация, че „повече от половината“ не е казано по сравнение с елините, а с финикийците на острова, защото елините изгаряли трупа. Според схолиаста карите първи открили изпъкналостта по средата на щита и гребена на шлема; заедно с умрелите полагали много малък щит и шлем, които послужили те да бъдат разпознати (в делоските гробници). Разликата от финикийците се установявала лесно, понеже, докато всички поставяли мъртъвците си да гледат на изток, те грижливо ги обръщали на запад.

I 8, 2—4 се връща на темата за пиратството и за ролята на Минос, утвърдил пръв таласократия в морето.

Независимо от подема на много градове и от укрепяването им разпокъсаността развързва ръцете на пиратите и дори Троянската война не туря край на разбойничеството и на несигурността. I 9, 1 подхваща къс разказ за лицата и събитията около Троянската война. Тукидид привежда легендата, която Омир не познава, според която Агамемнон събрал войската, понеже Тиндарей по съвета на Одисей обвързал с клетва поклонниците на Елена — те се задължили да бранят мъжа на нейния избор. В I 9, 2 се съдържа известията за Евристей и Микена, сред които особено важно е, че Пелопс дошъл от Азия, като пръв се сдобил със сила и дал името си на страната.

I 10, 1—5 е описание на положението в Елада в навечерието на Троянската война и опит за изчисление на Агамемненовата войска, който довежда автора до извода, че експедицията не е чак толкова голяма, колкото я представят поетите.

Според I 11, 1—3 причината за малолюдността на Елада от онова време е безпаричието (бедността). Затова и участниците във войната са се сражавали толкова дълго, като междуременно били принудени да се занимават със земеделие в Херсонес и с морско разбойничество. По този повод схолиастът прави забележителното допълнение, че Акамант водел онези, които се отдали на земеделие в Херсонес, а Ахил — пиратите.

Но и след Троянската война Елада не се успокоила и в нея продължили разместванията и заселванията. В I 12, 1—4 Тукидид предава главните събития след войната, а именно — движението на беотийците от Арне в Тесалия към Беотия, станало на шестдесетата година след падането на Троя, и навлизането на дорите заедно с хераклидите в Пелопонес, датирано в осемдесетата година след края на войната. Схолиастът добавя, че мнозина са се движели също, например Тевкр, който бил изгонен от баща си заради Теламоновия син — Аякс, отишъл в Кипър, Филоктет — основал града Малакия, Диомед, прогонен от „брадатия“ (Дионис), стигнал до Либурния (Илирийските острови), Менестей от Тезевия род се озовал в Иберия и т. н. Особено съдържателен е разказът на схолиаста за нахлуването на Хераклидите в Пелопонес. Те запитали Аполон как да извършат набега си и той им отвърнал, че трябва да минат през теснините. Хераклидите сметнали, че става дума за провлака

(Коринтския) и опитали да нахлуят оттам. Те не успели и направили възлияние, като обещали да отстъпват всяка година земя на пелопонесците (за да ги пуснат). Но тъй като и сега не сполучили, отново запитали бога и отново получили същия отговор. Когато пак се случило същото, богът им отговорил, че не разбират прорицанието: той наричал теснини залива Криса (във Фокида, в подножието на Парнас). Едва тогава Хераклидите нахлули и влезли в Пелопонес, двадесет години след първото си нападение.

II 14, 1—2 се връща към старината по повод разпореждането на Перикъл да се прибере всичко от полето зад градските стени. Тукидид обяснява, че изпълнението на тази заповед причинило мъки на атиняните, които имали обичай да живеят на полето (по нивите си). Този обичай — се казва в II 15, 1 — е дълбоко вкоренен у атиняните, и то повече, отколкото у другите елини. До времето на Тезей те, атиняните, живеели съвсем разделени „по градове“ и си имали отделни пританий и архонти. Те не се бояли един от друг, често воювали, дори елевсинците под предводителството на Евмопс се опълчили срещу Ерехтей. Към текста схолиастът добавя, че пританията е голяма сграда, където заседаващите са на държавни разноски и обсъждат най-важните дела. Според други обаче пританията е хранилище на огъня, където той винаги гори.

Тогава идва ред на реформата на Тезей II 15, 2 разяснява, че синойкизмът в същност задължил всички да имат един булевтерион, една притания и едни архонти. Тезей е извършил само политически акт и схолиастът се чувства задължен да прибави, че синойкизмът не означава всички да заживеят на едно място, а да имат един единствен град-майка (метрополис).

II 15, 3—5 е топографско описание на Атина до и след Тезей, в което се подчертава, че преди синойкизма градът се е намирал главно на акропола и се е простирал малко по южните му склонове. Защото, казва Тукидид, именно от южната страна на акропола са били разположени най-старите храмове (Дионисовият специално).

II 16, 1—2 е един отличен текст за консервативността на начина на живот извън града, а II 17, 1—5 описва къде и как започнали да се настаняват атиняните, след като пренесли всичко от полето. Те заели дори Пеларгикона, който се намирал на западната страна на Акропола — укрепление, заграждащо достъпа до върха, над което по-късно били изградени Пропилеите. Атиняните заели Пеларгикона въпреки заклинанието, че било „по-добре Пеларгикона да е незает“. Според схолиаста пеласгите замислили това коварство срещу атиняните, като прокляли мястото да не се заселва.

* * *

Втората глава на първа книга е точен разказ за епохата на етническата анонимност в една страна, която още няма име. Историческата памет на елините е съхранила наименованията на Тесалия и на Беотия — които сега, казва Тукидид, така се наричат, защото това са най-плодородните области. В тях и в по-голямата част от Пелопонес племенните групи непрекъснато са се движели и са се сблъсквали помежду си, колчем натрупвали малко богатство от земеделие. Само Аркадия не е променяла населението си и това сведение е безценно, ако си спомним, че във времето на писаната история за гръците най-старият диалект си оставал кипърско-аркадският.

През тази същата епоха в по-късната Елада се появяват и другоплеменници, чужденци, които усилвали безпорядъка. Тукидид не уточнява кои са тези племена. Той не е и в състояние да го направи, понеже те също са безименни и безименни са останали в устната традиция. Те могат да бъдат обаче само племена от тракийския (пеласгийския) свят.

Впрочем изводът е подсказан в следващата, трета глава. Нейното заключение датира събитията, защото от него е видно, че макар и да е изиграла обединителна роля, Троянската война не е турила край на движенията в страната. Омир също не е сващал Елада като единна земя дълго след войната. И другояче не е можело да бъде, защото самото име на елините се появява чрез династията на Девкалион в хода на продължителни военни сблъсквания и походи, водени от нея с изходен район Фтиотида.³ Съществуването на силен аристократически дом в Тесалия е засвидетелствувано както от Тукидид, така и от великолепно допълнение на схолиаста, за когото синовете на Елин са „колесничари“.

Дълго след Троянската война светът още не е бил разделен на елини и варвари, мисли Тукидид, понеже и Омир не използва двете понятия. Вярно е, че коментаторите оспорват това твърдение в I 3, 3, тъй като, както още Страбон е забелязал (XIV 2), във втората песен на „Илиада“ (ст. 867) карите са наречени *Κάρῳ Βαρβαροφύωυ*. Но Тукидид е историк, не е коментатор. В разказа си той предава общото положение на нещата, неизяснената етническа действителност, социалната, политическата и езиковата разпокъсаност на елините до и след войната, при това от гледището на V в. пр. н. е.

Единственото име, което се помни още за времето до Троянската война и за десетилетията след нея, е това на пеласгите, които „със собствените си имена“ най-много са назовавали области. Пеласгите си остават загадъчното предгръцко население на Елада или, както казва Херодот (II 56, 1), „... сегашната Елада, която по-рано се е наричала Пеласгия“. В „Илиада“ те са едновременно обитатели на Гърция (II 6 и 81) и на Мала Азия (II 840 и X 429), в „Одисея“ са жители на Крит (XIX 77), а в Еврипидовата „Орестия“ са гърците изобщо (ст. 857).

Но тази представа е стара, по Тукидидовото мислене тя се отнася за времето до Троянската война и малко след нея, когато започва постепенно процесът на относителната етническа консолидация, придобила и етнотимическа характеристика чрез движението на тесалийската династия. У Тукидид и особено у Херодот съществува вече по-точна идея за разположението на пеласгийския елемент, който вече образува отделни енклави в гръцкия свят. Така може да се направи и една карта, която ще бъде в сила за столетията между края на бронзовата епоха и VI в. пр. н. е. и чрез която някои неясноти ще отпадат.

Обитателите на Атика или атиняните, казва Херодот, са пеласги (VII 44,2). Те се нарекли кранаой, при Кекропс — кекропиди, при Ерехтей — атиняни и едва когато Йон, синът на Ксуг, става атински предводител, получили името йони или елини. В I 56, 2 Херодот потвърждава, че в старо време атиняните са пеласги, и прави извънредно съществено допълнение — докато до-

³ Не е нужно да взимам отношение към проблема за произхода на гърците. Както споменах, схолиастът поддържа епирската версия. Тя произхожда от Аристотел, според когото Елин е роден в Епир около Додона и Ахелос, където трябвало да се търси старата Елада. За работата има значение фактът, че гръцкият историопис не знае за „пришелци от север“ (сведението на Аристотел вж. у A r i s t. Meteor. I 14).

рите са се движели нашир и дълж, то атиняните въобще не са изоставяли местоживелищата си в Атика, т. е. те са автохтонно пеласгийско население. Това не бива да изглежда странно, защото у Херодот самото дорийско нашествие е твърде локално в сравнение с представите на модерната историография. В I 56,3 се пояснява, че при Девкалион дорите са обитавали Фтиотида, при Дор, сина на Елин, вече са живеели около Оса и Олимп, в т. нар. Хистиеотида, оттам били изгласани от Кадмеите и се заселили в Пиднос, наречена Македон. После се озовали в Дриопида и от Дриопида — в Пелопонес, където окончателно получили името дори.

И така Атика е пеласгийска област. В I 57, 1—3 се долавят и други. Плакия е пеласгийски град на Пропонтида, източно от Кизик, както и Скилаке — в малоазийска Мизия (Πλακίη, Σκυλάκη). Но пеласги има и на Лемнос. В VI 137—140 Херодот разказва как те били изгонени от Атика на Лемнос, избрали празника на Артемида, за да нападнат в Браурон атиняните, и отвлекли жени, които убили заедно с децата им. След това Милтиад, синът на Кимон, като наследил Милтиад, сина на Кипсел, в Херсонес, оттам завладял Лемнос и настанил атински клерухи (срв. и IV 145 и V 26). Именно в V 26 Херодот съобщава, че освен на Лемнос пеласги живеели и на Имброс, а в VII 95,1 островните обитатели, които по-късно се нарекли йони, писателят нарича „пеласгийски етнос“. Йонийският свят е пеласгийски. Дошлите в малоазийска Йония от Ахая се назовават от Херодот пеласги (VII 94). Тези, които отишли там от Аркадия, също са пеласги (I 146, 1). Според представите на гърците, казва Херодот в VII, 1, еолийците в старо време се наричали пеласги, а градът Антандрос в Троада изрично е наименован пеласгийски (VII 42,1).

Следователно пеласгийски енклави, които постепенно изчезват към и през VI в. пр. н. е., се откриват в Пелопонес — в Ахая и в Аркадия, по островите, особено по Йонийските и в близост до тракийското крайбрежие, в малоазийска Йония, в Еолида (Троада), в малоазийска Мизия и по Пропонтида. Най-важното обаче идва сега. Сведението се отнася за самия V в. пр. н. е., приживее на Херодот и на Тукидид.

В I 57, 1—3 Херодот разказва приблизително следното. Той не знае точно какъв език говорели пеласгите, но смята, че е варварски. Херодот съди за него по „сега още съществуващите от пеласгите, които живеят над тирсените, населяващи града Крестон“ (някога те били в по-близко съседство до сега наречените дори и населявали земята Тесалиотида), той съди и по говора на пеласгите, които обитават Плакия и Скилаке на Хелеспонта и които „са били заедно живущи с атиняните“. Както е станало с целия пеласгийски етнос, продължава Херодот, и атическият, който е бил пеласгийски, сменил езика си с преминаването си към елините. „И понеже нито жителите на Крестон, нито жителите на Плакия са едноезични с който и да било от сега живеещите около тях, но са едноезични помежду си, то се доказва, че този характер на езика си те са държали в съхранение, когато са се придвижвали към тази земя.“ В I 58,1 Херодот продължава със забележката, че е убеден във факта на еднакия език, който е говорил елинският етнос след образуването си. Но елинският етнос се е развил — след отделянето си от пеласгийския — от слаби и малки царства към многобройност от етноси, понеже той включва в себе си най-много от пеласгите и от други варварски етноси.

Крестон в Халкидика, Плакия и Скилаке на Хелеспонта са, собствено казано, пеласгийски — според Херодот — енклави през V в. пр. н. е. Ако трябва да се направи допълнителна стратиграфия на образувалата се карта, може да

се твърди, че тези три пункта са най-късните за периода след Троянската война и до Пелопонеската. Така картата на пеласгийския етнос ще има три слоя, от които последният е за времето на писаната история, предишният — за епохата на оформянето на елинския етнос между края на бронзовата епоха и началните столетия на I хил. пр. н. е., най-ранният — за епохата до и малко след войната за Троя.

Процесът на образуването на елинския етнос върху основата на „варварския“ или пеласгийския тъкмо в Халкидика е засвидетелствуван и от Тукидид с категоричното изявление, че в тамошните градове живеят смесени етноси от двуезични варвари, като халкидският (гръцкият) елемент е слаб, а най-многоброен е пеласгийският от населявалите някога Лемнос и Атина тирсени, както и бисалтският, крестонският и едонският (IV 109, 4). *Κρηστώυ* на Термийския залив с етноним *Κρηστωμιήται* се изключва от Дечев, което може да е вярно от езикова гледна точка,⁴ но съпадението между I 57, 1 и V 3,2 на Херодот е поразително. „Сега още съществуващите от пеласгите, които живеят над тирсените, населяващи града Крестон“, в I 57,1 кореспондира буквално на „те (траките) имат еднакви обичаи с изключение на гетите, травсите и живеещите над крестоните“ в V 3,2.

Това означава чисто и просто, че анонимните траки, които имат еднакви обичаи само с гетите и травсите, са пеласги. Следователно можем да говорим за трако-пеласгийски етнокултурен състав. На този извод от капитално значение ще се върна по-сетне.

В четвъртата глава се въвежда ново етническо понятие — карите. Става ясно, че те са владеели Кикладските острови, откъдето били прогонени от Минос. Това може да се приеме, защото от съставената карта на пеласгийския етнос се вижда, че пеласгите — ако мислим за островни обитатели — са по и близо до тракийското крайбрежие с Протоците, т. е. по-скоро на Додеканезите и Сифадите. Когато били по островите, карите се наричали лелеги, твърди Херодот в I 171, 2, но Тукидид не познава това име, мисля, затова защото той в I 8, 1 акцентира върху по-късен период от карийската таласократия. И наистина, както Херодот обяснява в I 171, 5, дорите и йоните прогонили пак карите от островите, което ще означава вече поне VIII в. пр. н. е., дата, която съпада с известната периодизация на таласократиите на различните народи в II фрагмент на седмата книга на Диодор. Там карите са поставени на последно място, десето поред, след Троянската война.

В случая е по-нужно да се приведе сведението на Херодот I 171, 5, в което се разказват двете версии за произхода на карите — критската и континенталната, като самите кари се смятали за автохтонно (континентално) население. В I 171, 6 Херодот съобщава и митографската генеалогия, според която епонимите Лид и Миз са братя на Кар, а тези етноси са едноезични. Критската версия трябва да се отхвърли, понеже изглежда контаминация между преданието за Минос и ролята на Крит въобще в морските дела и традицията за могъществото на карите.

Текстът на Тукидид за прочистването на Делос в I 8, 1 заслужава да се допълни с Херодотовия в I 171, 4. Там се обяснява, че елините дължат на карите три открития: да се поставят гребени на шлемовете, да се изрисуват знаци по щитовете (и изпъкналост според схолиаста) и да се слагат кожени ремъци на щитовете. Такова е варварското въоръжение, за което в същност

⁴ D. D e t s c h e w. Die thrakische Sprachreste. Wien, 1957, S. 266—267.

Тукидид ще говори в петата глава като за старинен обичай, останал във всекидневието на елините заради разбойничеството: човек трябва да си представи и махайрата, за която схолиастът говори към I 6, 1. През Тукидидово време тъй въоръжен елин можело да се види по северния бряг на Коринтския залив, в Етолия и в Акарнания.

Тъкмо там, както ще стане ясно по-долу, са съхранени и най-много етно-културни елементи на трако-пеласгийския състав, към който обаче следва да се добавят сега и карите.

Така прочее са изглеждали въоръжените мъже. Но старейшините, казва Тукидид в I 6, 3, когато говори за атиняните, са носели ленени хитони и забождали кичура коса на главата си със златни игли. Или, с други думи, това е облеклото на трако-пеласгийската аристокрация, което сам Тукидид още веднъж подсказва в I 6, 6 с израза си, че ранните елини са имали моди, по-близки до днешните варвари.

Получените дотук резултати позволяват да се въведат нови съображения.

* * *

Прав ли е Тукидид да мисли и твърди, че експедицията срещу Троя не е толкова мощна военна кампания, както пеят поетите, и внушава традицията? Такъв въпрос, произтичащ от текста на I 9, I 10 и 1, 11, 1, е от принципиално значение за темата, защото от неговия отговор ще зависят и поправките в някои представи за Тракия и в някои евентуални сравнения между нея и Елада.

След уточняването на стратиграфията на Троя и след преразглеждането на някои известни данни,⁵ че блестящият град е Троя VIIh, последната фаза на Троя VI (1800—1275 пр. н. е.). Това е градът, запазен в паметта на епоса и описан от Омир, но не е този, който е превзет от неговите ахейци. Битката срещу Троя е водена срещу пострадалия след земетресението Троя VIIa (1275—1240), който е планиран отново и има по-бедна архитектура. Ненапразно, смята Акургал, елините издигат статуя на Посейдон, който е бог на земетресението и е техният истински „дървен кон“.

Вярно е, че Шлиман, изглежда, опроверга Тукидид, за когото Микена бе малък град (I 10, 1). Но така само изглежда, защото още с примера си за Спарта в I 10, 2 писателят безпогрешно усеща, че силата на една военна организация не е в монументалния вид на полиса, комуто тя принадлежи. Слабостта прочее не е в това, дали едно селище е прекрасно устроено или не, а в това, дали има средства да развие икономика, да даде хляб на много хора и да събере голяма войска. Безпаричието води до малолюдност и оттам до обща немощ по сравнение с други епохи, да речем, с епохата на Пелопонеската война.

Селищната система отразява икономическия строй, бихме казали сега, ако някой от нас беше на мястото на Тукидид в I 10, 1—2 и тази система в текста е ясна — старинният начин да се живее в Елада е „по села“ около или близо да „акропол“, т. е. до укрепена резиденция. Такъв икономически строй тук не се нуждае от обяснения, вече дадени в литературата. По-необходим за разбора е простият разказ на Тукидид, според когото хората, живеещи в подобна организация, се занимават с грабеж и със земеделие през годините на войната (I 11, 1). Този бит ни е отлично познат. Той се различава от чисто аристократическото всекидневие на Агамемноновата войска у Омир, защото

⁵ Сrv. E. A k u r g a l. Ancient civilizations in Turkey, p. 52 f., 60.

очевидно Тукидид следва други устни поетически традиции, далеч по-реалистични.

Реализмът се състои в обстоятелството, че — както идва да подсказже авторът, съпоставяйки постоянно грабежа с безпаричието — натрупването на богатства още не означава развито стопанство и следователно средства за воденето на войната. Съкровището е класово притежание и не се включва в размяната, то се оценява като монетна равностойност. Но реализмът се съдържа и в принудата да се обработва земя, за да се изхранват бойците. Това става в Херсонес и другаде не може да стане.

Изводите ще бъдат в сила за по-нататъшното изложение, ако се направи опит за приблизителна датировка, която, както е известно, е най-трудният дял на тази материя. И тъй — кога става всичко това в Елада и докога трае?

Декорът на „Илиада“ загива от земетресение в 1275 г. пр. н. е. и най-вероятно е тъкмо тогава да са се развили последните и решителните схватки за порутената цитадела. Вярваме ли на сакралната цифра от десет години, нужни за воденето на войната, то неизбежно ще трябва да я поставим между 1285 и 1275 г. пр. н. е. с недоловимото приближение. Тази датировка е по-вероятна от възприетата по Блеген 1260—1250 г. пр. н. е. и която произтича от забелязаните за тези години следи от опустошителен пожар. Тя е по-вероятна не толкова, защото във всяко селище във всеки момент може да избухне пожар и той да не бъде непременно предизвикан от нахлуващи войници, колкото поради една друга причина.

Посочените в I 12, 3 най-важни за Елада раздвижвания са тези на беотите от Арне в Тесалия в Беотия от писаната история, станало на 60-ата година след падането на Троя, и на Хераклидите в Пелопонес — на 80-ата година. Това означава, че според възприетата тук сега за пръв път нова датировка беотите са се настанили в бъдещите си местожителища през 1215 г. пр. н. е. (с всичката условност на една толкова излишно прецизирана дата!), а Хераклидите през същата година съгласно забележителната добавка на схолиаста са започнали опитите си да нахлуят в Пелопонес. Те успяват 20 години по-късно или през 1195 г. пр. н. е.

Получената дата е и началото на периода Троя VII в 2, поставено от археолозите в 1190 г. пр. н. е., т. е. с нищожна разлика между двата пътя да се хронологизират събитията. Именно този резултат е най-важната причина да се датира Троянската война по Тукидидовите внушения, понеже периодът Троя VII в 2 е цяла нова епоха в историята на Югоизтока.

Забележително е при тази хронология, че периодизацията на таласократиите на различните народности след Троянската война в споменатия вече II фрагмент на Диодоровата седма книга придобива неочаквана точност за анализа. Така, щом като войната завършва в 1275 г., то таласократията на първите в списъка, на лидите и меоните, траяла 92 години, ще бъде ликвидирана от следващите в 1183 г., т. е. отново в началото на периода Троя VII в 2. Това започва таласократията на пеласгите, която е 85 години според Диодор, и ще бъде последвана в 1098 г. пр. н. е. от тази на траките (!), продължила 79 години, сиреч до 1019 г. Веднага след нея е таласократията на т. нар. родосци, което на езика на Тукидид ще означава островните жители в близост до азиатския материк, която завършва в 996 г. пр. н. е. По-нататъшното изброяване едва ли е нужно, нужно е да се каже, че така се стига до карите, последните в списъка на Диодор, които са властвували над морето в края на IX и предимно през първата четвърт на VIII в. пр. н. е.

Така се стига до заключението, че пеласгите, траките и островните жители са най-изявени с морската си военна мощ през целите XII и XI в. пр. н. е., докато стават етническите размествания и племенни движения в Елада. Окончателното си предимство в Източното Средиземноморие елините ще постигнат следователно едва през първата четвърт на VIII в. пр. н. е. след т. нар. „второ прогонване“ на карите, отразено у Диодор по косвен път и извършено от йоните и от дорите. За да припомним част от предишните редове, събитието ще намери място тъкмо след относителното стабилизиране на елинската народност във военнополитическо отношение чрез рода на Девкалион и особено след подтискането на най-компактните пеласгийски групи — на първо място тази в Атика от йоните.

При това положение политическият синоикизъм на Тезей ще придобие историческа реалност в края на периода на карийската таласократия и самият Тезей ще стане фигура на началото на VIII в. пр. н. е., което е и най-вероятното. Противопоставянето му на Минос е легендарна контаминация, свързала по естествения маниер на митологическия разказ две от най-забележителните лица в борбата за морето, в борбата за живот.

С други думи, текстовете на Тукидид и допълнителните данни позволяват да се мисли с голяма сигурност, че описанията от него старинен начин на живот в Елада е продължил дълго след Троянската война, поне на Европейския континент.

Този начин на живот с всичките си наследени трако-пеласгийско-карийски елементи трудно изчезва в самата Елада и както се вижда от съчетанието на Тукидид и на Херодот, се забелязва дори по тяхно време.

* * *

Най-ранната вероятност да се появят в подтекста на Тукидид неговите „другоплеменници“ е, както казва сам той, още до Троянската война. Това го знаем и по-надолу пак ще стане дума за етническите движения до началото на XIII в. пр. н. е. Сега обаче може да се пристъпи към някои по-достоверни локализации, които са приблизително от същото време.

В I 11, 1 ахейците се занимават със земеделие в (Тракийския) Херсонес и с грабеж, за да се изхранват, докато воюват. Схолиастът добавя, че тези, които обработвали земята, били водени от Акамант, а онези, които извършвали грабежите по морето — от Ахил. В коментираният изданиа се посочва с въпросителна и допълнението, че споменаването на Акамант е по поета Антимах, т. е. въз основа на поетическата традиция, която е чужда на Омир и е възприета от Тукидид. Това прави добавката на схолиаста много важна и е нужно да се взема под внимание.

Както се знае от „Илиада“ (II 844—850), Акамант и Пейрой са предводителите на всички траки, които „мощно течащият Хелеспонт огражда“. Малко по-нататък „Илиада“ съобщава (IV 517), че Пейрой е син на Имбрас и е дошъл от Енос. От гледището на Тукидидовата и на Херодотовата представа за негръцкия свят, изяснена по-горе чрез картата на пеласгийските енклави до и през V в. пр. н. е., сборът от всички приведени данни очертава трако-пеласгийски области: Тракийския Херсонес и устието на Марица с близко лежащия остров Имброс. Това е локализация, която сигурно се отнася за времето до таласократията на пеласги и траки по Диодор, сиреч за XII и за XI в. пр. н. е.

Първата област принадлежи на долонките, чиито царе са познати в VI в. пр. н. е., и е едно от трите места, в които се локализира родословието на Орфей. Евсор и Акамант следователно не могат да не принадлежат към това родословие, което знае, по мита за конфликта с Дионис — Ойагър, Харопс и Орфей. Близко до тази област е устието на Марица с околните острови и там е втората династическа линия на апсинтите, от която са Полтис в Полтимбриа (стария Енос), Имбрас и сина му Пейрой.

Двете династии са свързани у Омир. Бих добавил, че знаменитото описание на траките с коса на върха на главата и с дълги копия в ръце от „Илиада“ (IV 517—538) се отнася за хората на Пейрой, но и тези на Акамант сигурно трябва да си ги представяме по същия начин — тъкмо царете на долонките са въоръжени с по две копия, когато отиват да питат оракула в Делфи кого да вземат за цар, за да прекратят войната с апсинтите в средата на VI в. пр. н. е.

Втората локализация сега може само да се напомни. Тя се получи в предидущите редове при очертаването на картата на трако-пеласгийските енклави въз основа на Тукидид (IV 109, 4), който съобщава за „двуезичните варвари“ в Халкидика, сред които най-многобройни са пеласгите, и на Херодот (I 57, 1 и V 3, 2), който отделя гетите, травсите и „живеещите над крестоните“ анонимни траки в група с обичаи, различни от онези на останалите траки. Анонимното племе именно е трако-пеласгийски енклав. Редно ми се струва отново да кажа, че самият Тукидид има ясното съзнание, какво пише — за него тамошните (халкидските) варвари са „двуезични“. Едните са пеласгите от тирсените, които някога са населявали Лемнос и Атина, другите са бисалтите, крестоните и едоните: говорело се е прочее на пеласгийски и на тракийски.

Сега е моментът веднъж завинаги да се въведе порядък в нещата или поне да се заяви категорично, че не е възможно повече да се говори за траките общо и особено да се смесват обичаи, т. е. начин на живот, от различните области на страната. И направо да заявя, че изградената от литературата представа за погребалните обичаи на траките е невярна и се отнася само за травсите и за живеещите на север от крестоните: само травсите и никои друг, казва Херодот (V, 4, 2), оплакват новородения и се радват на спасението на умрелия, само живеещите на север от крестоните, твърди пак Херодот (V 5), познават обичая жените на покойника да се състезават помежду си коя да бъде погребана с него.

Но тези сведения нямат просто етнографска стойност, която напусто се стремим да докажем по археологически път. . . понякога! Те обособяват етнокултурна група, образувана от гети, травси и пеласги, сиреч състав, който се отличава от другите (траки) по най-важното — по погребалните си обичаи.

В една работа, която писах успоредно с тази студия,⁶ се постарах да покажа, че племенното име произлиза от името на род на жреци-царе и по силата на вече изложените аргументи от Тукидид постепенно и по-късно се разпространява по военно-политически причини, за да бъде възприето от повече или по-малко етнически групи. Такива имена сигурно са тези на бесите, на одрисите, на трибалите и на гетите. Там сметнах и сега поддържам, че царското

⁶ А. л. Ф о л, Т. С п и р и д о н о в, Историческа география на тракийските племена до III в. пр. н. е. С., 1978 (под печат), гл. VI „Етнонимическа и етническа действителност в Тракия“.

име Гета от монетите на едоните не е произведено от фалшификатор, понеже монетите са истински, а е жреческо-царско родово. Появата му в епохата на Херодот и на Тукидид е типична за Тракия религиозна реминисценция, но не и архаизъм тъкмо защото структурата на религиозния живот, изградена по системата цар — цар-жрец — цар-бог, не се изменя.⁷ При новото виждане за трако-пеласгийския състав сега Гета си стои съвсем на мястото в района над Халкидика и остава да се мисли за неговото разпространение по религиозно-политически път на север. Отговорът може да се даде веднага и той се съдържа у Тукидид I 12 и в допълненията на схолиаста: в хода на движенията след Троянската война не само беотите и дорите заемат други местоживелища, но и мнозина, които в схолиите са означени с родови имена; един от тях е Менестей от рода на Тезейдите, което означава от пеласгите в Атика — той именно отишъл на север в Иберия.

Това е и път на религиозните идеи, белязан междувпрочем от мита за хиперборейците от кръга на Аполоновите ярвания. Избистрянето на соларното и хтоничното начало в култа към Залмоксис е това идейно осмисляне на тракийската религия, което разширява своя терен. В етническо, т. е. във военно-политическо отношение развитието ще получи най-древното възможно означение по жреческия род на гетите.

Положението с травсите или е аналогично, или въобще не може да се обсъжда. Етнонимът се появява за пръв път у Херодот в цитираните места (V 3 и 4) и фактически изчезва, защото споменаванията му от Ливий (XXXVIII 41, 5) и Стефан Византийски (632, 1) не могат да имат никаква реална стойност за локализацията му. Затова предположението, че травсите обитавали югозападния край на Родопите, е неоснователно. Те са, ако мога така да се изразя, никъде и тогава отпада всякаква нужда от интерпретации. Но хипотезата на Кречмер за възможността от образуването се от племенното име прилагателно да се развие и укрепи общото наименование на траките⁸ предлага друг път на разсъждения. В този случай ние също бихме имали нелокализиран царско-жречески род, принадлежащ към трако-пеласгийската старина, който към Херодовото време е вече на изчезване. Междувременно еволюцията на езика и трако-гръцките езикови контакти в крайбрежната зона са оформили понятието, което влиза в употреба чрез епоса.

Втората локализация е следователно също на древни династически родове в Югозападна Тракия във и над Халкидическия полуостров през V в. пр. н. е.

*

Разликата между така обособените райони във времето е поразителна. Между Акамант в Херсонес и Гета на едоните стоят 8 столетия, ако войната се е водила от хора, а не от персонифицирани легенди. Изненадата обаче е наша, не на Тукидид, който спокойно обяснява, че дори през V в. пр. н. е. атиняните не били отвикнали да живеят по нивите си, т. е. в своите ойкоси. Пасажите от II 14 до 17 са именно с това най-необходимите за анализа, понеже ни представят земеделския начин на живот в една прастара пеласгийска област.

⁷ Ал. Фол, Ив Венедиков, Ив. Маразов, Д. Попов. Тракийски легенди. С., 1976 (под печат).

⁸ Detschew. Op. cit., 521.

Както в Херсонес, така и в Атика земеделието е принудило обитателите да живеят „по села“ според обикновения израз на Тукидид, но и „по родове“, бих се осмелил да добавя.

Допълнението се извлича от текста на схолиаста към II 15, 1, който дава другото, правилното обяснение на думата „пританейон“ като огнище, където вечно гори огънят. Това е родовото огнище. Картината, която изниква от коментара на схолиаста, е пленителна: в малката Атика пламтят многобройните огнища на родовете, които са настръхнали един срещу друг и в чести войни бранят имуществото си или грабят чуждото; едва по-късно на извисилия се над всички акропол се запалва един огън, този на политическото обединение.

Такава е и картината на огромната Тракия, в която политическият си-нойкизъм също се извършва по райони от станалия най-силен жречески род. Пряко сведение от този характер се съдържа в трагедията „Перси“ на Есхил и се отнася за ранния V в. пр. н. е. То е коментирано от Ив. Велков в българската литература⁹, но ще го приведа изцяло заедно със схолията към него, понеже съдържа далеч повече информация, отколкото досега е извлечена. Стихове 868—872 гласят: οἱ αἱ Στρυμονίου πελάγους Ἀχελῳίδες εἰσι πάροιχοι) Θρηϊκίων ἐπαύλων/λίμνας τ'ἔχτοθεν αἰ' κατὰ χέρσον ἐ/ληλαμένοι περι πύργου. Пълният текст на схолията към това място е:¹⁰

868. Στρυμονίου πελάγους] ὡς μέχρι Ἵπερβορέων παρατεινούσης τῆς ἀρχῆς Περσῶν.

869. Ἀχελῳίδες] αἱ εἰς ἄργον Ἀχελῶν γὰρ πᾶν ὕδωρ λέγουσιν.

870. ἐπαύλων τῶν ἐπαυλισμάτων.

871. λίμνας] καὶ ἔξω τῆς θαλάσσης ὄσαι εἰσὶ μεσίπειροι.

872. κατὰ χέρσον ἐληλαμένοι] τοῖς τεύχεσι κεκυκλωμένοι.

Велков свързва Есхиловото споменаване на „тракийски кошари“ (обори, жилища) в ст. 870 с видените от него дворове в укрепения център Драгойново край Първомай и отбелязва, че трагикът говори и за „укрепени градове в равнината“. Той приема за „ἐπαυλος“ значението на жилище, с което съм съгласен. Но картината е по-сложна.

Преди всичко Ахелоидите или дъщерите на речния бог Ахелоос са поетическо название на градовете по Струмския залив. Около тях именно са жилищата, т. е. ойкосите на траките. Извън тях, „далеч“ от залива, на материка, се издигат укрепени (обградени със стени според схолиаста) селища.

Не зная дали видените от Ив. Велков стени в района на Драгойново наистина очертават тракийски ойкоси. Сведението обаче е с висока стойност, понеже рисува позната от Атика обстановка, и то в установен район на тракопеласгийския свят. Укрепените резиденциални пунктове (те не могат да бъдат градове!) групират във военно-политическо, което ще рече и в религиозно-политическо отношение пръснатите по обработваемата земя жилища на земеделците. Такова е положението в долното течение на Струма и по Струмското море.

⁹ Ив. Велков. Драгойново — един тракийски селищен център. — ИАИ, 19, 1955, с. 85—93 и специално с. 91—93.

¹⁰ G. D i n d o r f. Scholia in Aesch. Oxonii, 1851 (=Aeschyli Tragaediae Superstites et deperditarum fragmenta, tomus III), p. 88.

Кой живее в земеделските стопанства, е ясно. Тукидид е казал и схолиастът е допълнил кой обитава и в укрепените резиденции. Това е пеласгийската аристокрация, чието бяло леноно облекло и хванатите със златни игли коси на главата са описани в I 6, 3.

Тук трябва обаче ясно да се разграничат двете групи хора, които получават именно чрез облеклото и въоръжението различната си социална характеристика. Обичаят да се носи непрекъснато оръжие не е белег на принадлежност към родовите старейшини, а тъкмо обратното. Това оръжие, както се изясни по-горе, се състои от махайра според схолиаста и от щит. Знаменателното е, че това въоръжение има карийски произход, който се потвърждава от комбинираните известия на Тукидид и на схолиаста. Карите, безподобните морски разбойници, са въвели тази принуда и тази мода, като те били открили и знаците по щитовете. Но знаците по щитовете на пелтастите имат сакрален характер, защото са предназначени да плашат противника и закрийят боеца. От религиозно гледище защитата се осъществява от подземните сили и затова може смело да се каже, че карийската символика, възприета в трако-пеласгийския свят, е от Дионисов произход.

Този извод напълно съответствува на най-вероятната теза за малоазийския произход на някои съществени черти на Дионисовия демократичен култ и карите в случая ще бъдат техните носители. Той е правдоподобен и поради стратиграфския разбор на данните, според който карийската таласократия е чак в края на IX и началото на VIII в. пр. н. е. Тя следователно ще съответствува на сравнително късното появяване на Дионисовия култ и на неговото разпространение, станало във всеки случай след микенския период.

С махайра и щит са въоръжени леките пехотници или селяните-общинници, които за Тукидид и за неговия схолиаст са типично „варварско“ въоръжение. То съставя и най-съществената част на масовото тракийско оръжие, то е и най-удобно за морски набези.

Карите изрично се свързват с абантите от Пазваний (VII 4, 9), който поставя тяхното движение в едно и също време: карите стигнали до Хиос, абантите — до Евбея. Най-възможно е хронологията на Пазваний да е погрешна, защото между трако-пеласгийската и карийската таласократия се получава разлика от близо две столетия. Свързването обаче е важно заради семантичeskото равнище в областта на въоръжението, за което става дума: абантите са също като мизите, те са „бойци отблизо“, т. е. те се сражават с меч. Същевременно в техните военни традиции съществува и по-старо семантическо равнище, което ги сближава с траките на Пейрой: те си остригват косата отпред.¹¹

Абантите са губещото се звено между хората, които се грижат за косата си, и хората, които „носят оръжие“ всекидневно по „варварски обичай“. Грижата за косата е сакрална — войнствената сила се принася чрез този акт в дар на бога и човекът влиза във връзка с него, за да се слее с него и по този начин да получи от него закрила. Пеласгийската аристокрация извършва същото действие, само че когато Тукидид го е наблюдавал въз основа на вече изчезващата по негово време устна традиция, то е било облагородено и първенците са захващали перчема си със златни игли.

¹¹ Plut. Thes. 5; Arrian. Bith. 16.

На това по-старо семантическо равнище подарият косата си на бога е бил въоръжен не с махайра, а с копие. С копия се сражават траките на Пейрой. Копията остават сигурен белег за този кръг политико-религиозни идеи от аристократически порядък — с по две копия са въоръжени царете на долонките, с две копия е Бендида, ненапрасно т. нар. Берлински кратер, на който Орфей е изобразен между траки, показва слушателите му, въоръжени с копия. Между-впрочем местонамирането на този кратер в Гела, Южна Сицилия, тепърва ще се отбелязва с все по-голям акцент заради нарастването на значението на тракийския орфизъм в тези области и заради ролята на Питагор в неговото канонизиране, извършено пак наблизко, в Кротоне.

Върху копия пада пратеникът до Залмоксис, изпратен при бога от гетите. Сега гетите се появяват като звено в анализа, което на свой ред свързва двете религиозно-политически семантики, защото, както съобщава Йордан в „Гетика“ (40, 58), жреците на гетите излезли да посрещнат Филип при нападението му над Одесос, облечени в бели дрехи и с китари в ръце, отправили молитвени песни за победа. Песента да оставим сега засега. Бялото облекло на жреците е и бялото облекло на пеласгийските първенци от Атика от самото навечерие на Тукидидовото време. Казано другояче — това е белотата на орфическата соларна доктрина.

Следователно образното изображение на класовата принадлежност ще съдържа като задължителен елемент копията, свещеното жертвуване на кичура коса и белите дрехи (хитон).

Това е и кръгът на жреците, от него е и царят-жрец. За да не умножавам примерите, нека посоча вероятно най-сигурните — сребърните тетрадрахми на Спарадок, на които е изобразен конник с две копия, и мъжа с две копия от монетите на ореските и от тези на бисалтския цар Мосес.

* * *

Херодот твърди (II 50, 1—2), че почти всички божески имена са дошли в Елада от Египет, да речем, дъщерите на Данай донесли оттам тайнствата на празника на Деметра, тесмофорите, и научили в Пелопонес пеласгийските жени; след като обитателите на Пелопонес били изместени от дорите, празникът бил съхранен от останалите аркадци и пелопонесци (II 171, 1—3). Но боговете, които не са познати в Египет, са взети от пеласгите, продължава Херодот (II 50, 1—2), с изключение на Посейдон, който бил зает от Либия. Например, допълва авторът (II 50, 3), почитането на хероните не е познато на египтяните. Изображението на Хермес, което е „изправено“, за да внушава уважение, не е научено от египтяните, а от пеласгите. От тях първи атиняните са го взели, после останалите (елини). И, продължава Херодот в същия пасаж (II 51, 1—2), този, който знае мистериите на Кабирите, които самотраките са научили от пеласгите, „той ще разбере какво казвам“. Същите пеласги, които обитавали Самотраки по-рано, са живеели заедно с атиняните (в Атика); от тях научили самотраките мистериите; от същите пеласги атиняните, първи от елините, научили изправеното изображение на Хермес; за него пеласгите имат свещен разказ, който се съдържа в самотракийските мистерии (II 51, 3—4).

По-нататък: „както сам изясних в Додона“, заявява Херодот (II 52, 1), по-рано пеласгите всички жертви са принасяли на боговете, но на никой от тях не са давали име; те дори не са познавали имената им. Много по-късно (II 52, 2) са приели имената на другите богове, които произхождат от Египет —

името на Дионис е дошло още по-късно при тях, — и са започнали да ги назовават в Додона, оракул, който е най-древният у гърците и известно време е бил единствен. Когато пеласгите запитали оракула, дали да заемат имената на боговете от варварите (II 52, 3), той им отговорил, че трябва; от това време те започнали да принасят жертви, като назовавали боговете с тези имена, които по-късно възприели и елините.

В II 53, 1—2 се съдържа прелестният опит на Херодот да датира случилото се чрез Омир и Хезиод, които в същност представили гръцката теогония и следователно пеласгийската анонимност и възприемането на божеските имена от варварите (египтяните) стоят във времето до тях двамата — те били живели според Херодот не повече от 400 години преди него.

Анонимността обаче не е изчезнала и по Тукидидово време. В II 15, 2 той не назовава Атина, а я нарича богинята. Към това място схолиастът прави забележителното допълнение, че атиняните (потомците на пеласгите — б. м.) така правели обикновено, т. е. говорили за нея неопределено, както и за Аполон.

Всичко казано е от изключително значение за тракийската религия, шом като се разсъждава в кръга на трако-пеласгийската културна общност. Най-древният пласт на тази религиозна система е Аполонов, но анонимен, т. е. соларен или чисто орфически. Още в него е познат култът към хероите или антроподемоните, който е междинна фаза между смъртните и безсмъртието им. В същия пласт ще се съдържат и хтонически елементи, които са същността на култа към Кабирите, оформен окончателно очевидно по-късно, и се изразяват в итифалическият Хермес. При това божеското име на Кабирите и произлезлите от него лични имена се срещат най-много в Югозападна Тракия (Македония и Беотия).¹² Херодот, разбира се, греши в датировката си, но е безукорно прав, че Дионис се появява по-късно, за да се изгради вторият пласт на трако-пеласгийската религия и на собствено тракийската в епохата на писаната история. Неговата поява е към „Омир и Хезиод“, т. е. по хронологията на Херодот към IX в. пр. н. е., което абсолютно съвпада с времето на карийската таласократия или с господството на анатолийско-островните мореходи, или, казано другояче, с разпространението на малозийски етнокултурни елементи.

Какво може да се добави? Това, че продължавам да поддържам тезата си за Югозападна Тракия (заедно с Халкидика и Пелопонес) като район, който е сърцето на тракийската религиозна система от аристократически (соларен или орфически) тип. Това, че Херодот беше и си остана прав за Хермес, който е богът, родоначалникът на тракийските царе, и че това вярване — централното в мистериите на Кабирите — се изгражда най-напред пак в Югозападна Тракия и, разбира се, в островите на Егея по тракийското крайбрежие. Нужно е сега да се добави и поправи, че хтоническият елемент не е толкова във „водачеството на душите“ като качество на Хермес-психопомп или поне не е в това единствено, а в неговия итифализъм.

„Изправеният“ Хермес е символът на свещения брак между сина-любовник и великата богиня майка, от който се ражда царската власт. Интерпретацията на свещения брак вече е направена,¹³ материалните доказателства за неговото съществуване чак до римското нашествие ще се увеличават. Там,

¹² Detschew. Op. cit., 220.

¹³ Ал. Фол, Ив. Венедиков, Ив. Маразов, Д. Попов. Цит. съч.

където археолозите намират — и намериха в Севтополис! — светилища на великите самотракийски божества, на Кабирите, там ще бъде и култовото средище на царския итифалически Хермес, твърдината на царската власт в Тракия.

В разпънатия на кръст пасаж за боговете на траките у Херодот (V 7) писателят ще бъде прав не само за Хермес, но и за останалите — Арес, Артемида и Дионис. Стига те да се схващат като опит за представяне на общите идеи от втория пласт на тракийската религия, който е свързан с Дионисовите вярвания и е дълбоко демократичен. Не трябва да се забравя, че едва Фидий, така да се каже, идентифицира безликния свят на елинските богове и създаде техния пантеон. Когато е писал своята „История“, Херодот още не ги е видял — за него те са само още култови внушения в действия. Така с и с неговите гръцки имена на тракийската война, на тракийския лов и на тракийската всевъзраждаща се природа. Но като сборна идея това е антитеза на „царската“ религия.

Антитезата се появява с Дионис в епохата на карийската таласократия, когато, както казва Тукидид, всички са ходели „по варварски“ въоръжени, за да се пазят от морските грабителите. И сами да грабят. Социалната основа на Дионисовия култ ще бъде въоръженото селячество, а при неговото разчленяване съществени елементи ще получат и друга класова характеристика, защото войната и ловът — в условията на развиващата се социална диференция — ще се превърнат в качествена придобивка на аристокрацията. Това особено ще важи за ловуването, което ще има и ценностни характеристики за династията, взела властта след изпитания за първооснователя.

* * *

Трако-пеласгийският състав изповядва прочее соларния (условно — орфическия) култ, който не може да не бъде свързан с хтонични елементи (условно — Хермес), усилващи идейно-класовия характер на вярването. Тази, все още относително единна и неусложнена религиозна доктрина се носи и защитава от царско-жреческите родове в един свят, в който божествата още нямат имена; те ще се появят в гръцкия епос и ще се идентифицират от гръцката скулптура.

Анонимността е свойствена на най-древните светилища и такова светилище е Додона в Пелопонес, където то е съвсем на мястото си, понеже според Херодот чрез там е извършено преди всичко заемането на боговете от Египет. Сега вече би могло да се добави, че това е потвърдено от доказаната (етно-?) културна и политическа връзка между Микенска Гърция и Египет. Но анонимността е по цялата територия на трако-пеласгийското население, допълва схолията към Тукидид, който съобщава, че Атина и Аполон са за атиняните просто богинята и бога. И това е естествено, защото в най-древния слой на тази религиозна система слънцето не може да бъде назовано. Анонимно е и светилището в Делфи.

Делфи е във Фокида. В II 29, 3 Тукидид в един всеизвестен пасаж всичко, което е нужно, е казал. Терес (бащата на Ситалк — б. м.) нямал нищо общо с Терей, който бил женен за дъщерята на атинския цар Пандион Прокна. Този Терей не е от същата Тракия (от която бил сега Ситалк — б. м.), а живеел в Давлида във Фокида, сега наречената, която тогава била населена от траки.

Митът за Терей и неговото образуване в мислещия по гръцки свят е отдавна интерпретиран. Към това, което е сторено, бих си позволил само да добавя, че в изнасилването на Филомела, сестрата на Прокна, се съдържат елементи на хиерогамия, което представлява нова връзка с тракийската религия. Но в случая казаното е подробност.

Същественото е, че Фокида е обитавана от траки, но не от траките на тази същата, Ситалковата Тракия от V в. пр. н. е., т. е. от трако-пеласгийско население. Това е ясно и от картата на разпространението на трако-пеласгите по Херодот и Тукидид, и от самия пасаж, в който Терей е женен за Прокна и родството между пеласгите от Атика и фокидските обитатели е показано. Анонимното соларно светилище в Делфи принадлежи именно на тези хора и по възприетата тук хронология на събитията и на идеите то ще се постави във времето до IX — началото на VIII в. пр. н. е.

Сега идва ред на текста на Павзаний (X 15, 2), в който е казано, че „този Аполон (Делфийският — б. м.) е наречен Ситалк“. Мястото също е много известно, за да се привежда цялата литература, в която обаче третирианият тук въпрос не се поставя. Въпросът се състои в следното.

След посочената дата, когато започва епохата на втората вълна сериозни миграционни движения, предизвикана от ред причини, между които първостепенно би било самото установяване на елинските групи, се извършва и постепенната идентификация на божествата. Според мен това е и, както казах, времето на появата на Дионисовия култ; тогава ще се датират и всички известни епизоди за борбите на Дионисовата свита с тракийските царе, да речем — на Мопс, на Ликург и т. н. Тези епизоди съставят и историята на реформата, приписвана на Орфей, в която ще участвуват и новите религиозни Дионисови компоненти. Сега вече традицията ще продължи да познава анонимното Делфийско Аполоново светилище като фокидско, т. е. трако-пеласгийско, и ще му даде онова име, което логично ще се роди по политико-генеалогически причини. Никак не е важно дали Ситалк е бил и гръцки епитет на бога или не и е съществувал успоредно с чисто тракийското име, важното е, че генеалогията ще припише на светилището същностното му качество: тамошният соларен култ идва от трако-пеласгийската старина и затова богът носи обратно върнатото във времето им на най-великия цар от царско-жреческия род на Терей—Терес.

Това се извършва във втория слой от развитието на тракийската религиозна система. Във времето на писаната история литературни и епиграфски паметници ще покажат дълбочината на връзките на одриските царе с Делфийското светилище, за да потвърдят поддържаната тук теза. През IV в. пр. н. е. делфийският жречески род Тракиди ще бъде нейното най-добро доказателство, и то не толкова с презумпцията, че те са действително траки, колкото със силата на вкорененото убеждение за тракийската принадлежност на светилището.

Искам да добавя и още едно съображение. Делфийското светилище лежи на свещения път, който минавал през Беотия и Фокида. Този път е изминат от царете на долонките и цялото му трасе е от Херсонес покрай крайбрежието до Халкидика, оттам в Тесалия, в Беотия и Делфи до Коринтския залив. По това трасе е минала Ксерксовата войска. Пътят обаче затова е свещен, защото е, от една страна, артерията, по която пулсира соларната религия, от друга — по която е проникнал Дионисовият култ.

С други думи, това е пътят на орфическата реформа и ненапразно завършва той в Югозападна Тракия и Северна Гърция, земите, в които с най-голяма настойчивост легендите локализируют смъртта на Орфей. Там, където той е извършил делото си и е загинал, т. е. там, където се е извършил един етно-културен взрив, там, общо взето, се поставя и началото на измененията в Елада. Тъкмо този същият безименен Аполон е заявял на Хераклидите, че трябва да минат, казва схолиастът, „през теснините“, но тези теснини не е Коринтският провлак, а заливът при Криса във Фокида.

Свещеният път притежава и друга характеристика. По него очевидно са протекли най-значителните движения на тракийските племена към и от Мала Азия. Въз основа на постигнатото в тази студия става ясно, че тези движения не могат да не бъдат свързани с така хронологизираното етно-културно развитие. Това е друга тема, която тепърва ще се разработва.

* * *

В „Археология“-та на Тукидид се съдържат неизползувани досега данни за историята на Тракия и на траките. Те се виждат тогава, когато се разбере, че Тукидидовото време е наситено с елементи на предишното както в Елада, така и на север от Елада. При това колкото по на север, толкова по-силно. В литературата се задава с учудване въпросът, как тъй микенските традиции се възраждат в Тракия чак в V—IV в. пр. н. е. Те не се възраждат, те са си там, защото са дълбоко тракийски. В този смисъл Тракия е диахронна спрямо класическа Гърция, спрямо класическото полисно робовладение.

С Ъ К Р А Щ Е Н И Я

- BENGTSON — H. Bengtson, Einführung in die alte Geschichte. München, 1975.
FRITZ — K. von Fritz. Die griechische Geschichtsschreibung I (Text und Anmerkungen). München, 1967.
GOMME — A. W. Gomme — A. Andrewes — K. J. Dover. A Historical Commentary on Thucydides, I — IV. Oxford, 1945—1970.
HUDE — C. Hude. Scholia in Thucydidem. Lipsiac, 1927.

ГРЪЦКИ ТЕКСТОВЕ И СХОЛИИ

THUCYDIDES I 2—12, II 14—17 (LOEB—SMITH)
Срв. BOEHME—WIDMANN

- 2,1 : Φαίνεται γὰρ ἡ νῦν Ἑλλάς καλουμένη οὐ πάλαι βεβαίως οἰκουμένη, ἀλλὰ μεταναστάσεις τε οὔσαι τὰ πρότερα καὶ ραδίως ἕκαστοι τὴν ἑαυτῶν ἀπολείποντες, βιαζόμενοι ὑπὸ τινων αἰεὶ πλειόνων.
HUDE, Sp. 2,16—19 : φαίνεται : οὐ βεβαίως ὑπὸ τῶν παλαιῶν ἀνθρώπων ἢ μᾶλλον οὕτως φαίνεται γὰρ ἡ νῦν Ἑλλάς καλουμένη οὐ πάλαι βεβαίως οἰκουμένη. πρὸ τούτου γὰρ κατὰ μέρος καὶ κατὰ ἔθνη ἔκαλεῖτο. . .
2,2 : τῆς γὰρ ἐμπορίας οὐκ οὔσης οὐδ' ἐπιμιγνόντες ἀδεῶς ἀλλήλοις οὔτε κατὰ γῆν οὔτε διὰ θαλάσσης, νενόμενοι τε τὰ ἑαυτῶν ἕκαστοι ὅσον ἀποζῆν καὶ περιουσίαν χρημάτων οὐκ ἔχοντες οὐδὲ γῆν φυτεύοντες, ἀδηλον ὄν ὀπό-

9,3 : ἡ μοι δοκεῖ Ἀγαθῶντων παραλαβῶν καὶ ναυτικῶν δὲ ἅμα ἐντὶ πλεον τῶν ἄλλων ἰσχυρῶς τὴν στρατείαν οὐ χάρηται τὸ πλεον ἢ φόβῳ ζυγαναγκάσθαι καὶ ποιεῖσθαι. φαίνεται γὰρ ναυσι τε πλείους αὐτὸς ἀφικόμενος καὶ

9,2 : λέγουσι δὲ καὶ οἱ τὰ σφαιεράτα Πιλατοννησίαν ἠνιήνην παρὰ τῶν πρό-
 τερων δεδεχημένοι Πιλατῶν τε πῶτον παλαιοὶ Χρηματῶν, ἡ γὰρ ἐκ τῆς
 Ἀσίας ἔχων ἐς ἀνθρώπους ἀπόρους, δυνάμει περιποιήσασθαι τὴν ἐπι-
 νομίαν τῆς χώρας ἐπηλύνοντα ὅπως σκεῖν, καὶ ὅστερον τοῖς ἐκγόνοις
 εἶναι μετῴχευε χυθίηναι, Ἐβουσεθῶς μὲν ἐν τῇ Ἀρτικῇ ἦτορ Ἡρακλείδων
 ἀποθανόντων, Ἀρπῶς δὲ ἠνιήρος ἀελάφορ ἄντρος αὐτῶν καὶ ἐπιρῆσαντρος
 Ἐβουσεθῶς, ὅτ' ἐστρατεύε, Μυκήνας τε καὶ τὴν ἡγεσίην κατὰ τὸ οἰκείον
 Ἄρπει (τυγχάνειν δὲ αὐτὸν φεβύοντα τὸν πατέρα διὰ τὸν Χρυσίππου
 θάνατον), καὶ ὧς οὐκετι ἀνεχώρησεν Ἐβουσεθῶς, βουλομένηων καὶ τῶν
 Μυκηναίων φόβῳ τῶν Ἡρακλείδων καὶ ἅμα δυνάτον δοκοῦντα εἶναι
 καὶ τὸ πλεον εἰσεπραευσκότα τῶν Μυκηναίων τε καὶ ὅσων Ἐβουσεθῶς
 ἦρχε τὴν βασιλείαν Ἀρπῶν παραλαβείναι καὶ τῶν Περσείδων τοῦς Πιλαο-
 νιδῶς μετῴχευε καταστῆναι.

9,1 : Ἀγαθῶντων τε μοι δοκεῖ τῶν τότε δυνάμει προύχων καὶ οὐ τοσοῦτον
 τοῖς Τυδαίρων ὅπως κατελάλησεν τοῦς Ἐλλῆνας ἠνιήνηνας ἄγων
 ἐστρατεύσαν.

8,4 : καὶ ἐν τούτῳ τῷ τῶσθε μάλλον ἦδη ὄντες ὅστερον χροῶν ἐντὶ Τροίαν
 σίας ἔχοντες προσπειοῦντε ὑπὸν κρούς τῶς Ἐλλᾶσους πόλεις.
 8,3 : καὶ οἱ παρὰ θάλασσαν ἀνθρώποι μάλλον ἦδη τὴν κτίσιν τῶν χρημα-
 τῶν ποιοῦντων βεβαίωτερον ἔκουν, καὶ τινες καὶ τελεῖν περιβέβηκοντο
 ὧς πλοστοῦτεροι ἐαυτῶν ἠνιήνοισι. ἐπιβίβησαν γὰρ τῶν κερῶν οἱ τε
 ἦσους ὑπέβησαν τῶν κρείσσωνων δουλείαν, οἱ τε δυνάτωτεροι περιου-
 σίας ἔχοντες προσπειοῦντε ὑπὸν κρούς τῶς Ἐλλᾶσους πόλεις.

8,2 : Κασσανδρῶν δὲ τὸν Μίτων ναυτικοῦ πλεονησίαν ἐπέβησαν ἐπὶ τῶν
 (οἱ γὰρ ἐκ τῶν πλεονων κακοῦργοι ἀνεστῆσαν ὑπὸν αὐτοῦ, ὅστερον καὶ τῶς
 ἐξεντιήδες ἐντὶ δόσι.)
 τῶν ἄλλων γὰρ ἐπὶ ἀνατολῶς ποιοῦντων ὄψαν τοῦς νεκροῦς, οἱ Φοίνικες
 τοῦτον ἐγνώριζοντο οἱ Κάρεις. οἱ δὲ Φοίνικες ἐκ τοῦ τῶσθε τῆς ταφῆς
 θῆκων ἀπιδέσκοντο οἱ Κάρεις καὶ γόφον, σπῆλιον τῆς εὑρέσεως καὶ ἐκ
 ὀψιθῶν τῶν ἀπιδέσκοντο καὶ τοῦς γόφους. τοῖς οὖν ἀποβήσκει οὐ σπι-
 ἠδᾶ τῶν Φοινικῶν. οἱ γὰρ Ἐλλᾶνες ἐκαίον τὰ σπῆματα
 ΗΥΔΕ, Sp. 10, 28—29: ὑπέβη ἦμισυ: οὐ τῶν Ἐλλᾶνων ὑπέβη ἦμισυ,
 τῷ τῶσθε ᾧ ὑν ἐντὶ θῆκων.

8,1 : Καὶ οὐκ ἦσσαν ἠγιστῆσαν οἱ νησιῶται, Κάρεις τε ὄντες καὶ Φοίνικες.
 οὐτοὶ γὰρ διή τῶς πλείους τῶν νησιῶν ἔκρησαν. ἠαρπύριον δὲ Ἀήλου
 γὰρ καθάροισεν ὅσοι Ἀθηναίων ἐν τῷ δὲ τῷ πολεμῶν καὶ τῶν θηκῶν
 ἀναβησίων, ὅσοι ἦσαν τῶν τεθνεῶτων ἐν τῇ νησὶ, ὑπέβη ἦμισυ Κᾶ-
 πες ἐφᾶνισαν, ὑποσθῆτες τῆς τε σκευῆς τῶν ὄψων ἔνυθεσθῆσεν καὶ
 οὐ θάλασσιον κᾶτα ᾧ ἔκουν, καὶ μετῴχευε ἐντὶ ἀνθρωπείων εἶσι.
 καὶ ἐν τῶς ἠνιήνωνος ἀπὸ θάλασσης μάλλον ἔκρησαν, αἱ τε ἐν τῶς νησιῶς
 πλοῦ ἀντιόχουσαν ἀνατολῶς ἐκρησαν, αἱ δὲ πλεοναὶ διὰ τὴν ἠνιήσιν ἐντὶ
 τοῦς προποικίους ἐκαίοντο ἰσχυρῶς. αἱ δὲ πλεοναὶ διὰ τὴν ἠνιήσιν ἐντὶ
 κᾶτα ᾧ ἔκουν, καὶ μετῴχευε ἐντὶ ἀνθρωπείων εἶσι.

7,1 : Τῶν δὲ πλεον ὅσοι μὲν νεώτατα ἐκρίθησαν καὶ ἦδη πλεονησίαν ὄντων
 περιουσίας μάλλον ἔχουσαι Χρηματῶν, αἱ ἄντρος ἀνιήνοισι ἐκρίζοντο
 καὶ τελεῖσαι τοῦς ἰσθμῶς ἀπελάμβανον ἐπιπορίας τε ἐνεκα καὶ τῆς πρὸς
 τοῦς προποικίους ἐκαίοντο ἰσχυρῶς. αἱ δὲ πλεοναὶ διὰ τὴν ἠνιήσιν ἐντὶ
 κᾶτα ᾧ ἔκουν, καὶ μετῴχευε ἐντὶ ἀνθρωπείων εἶσι.

15,1 : ἐπι γὰρ Κεκροπος καὶ τῶν πρώτων βασιλέων ἡ Ἀττικὴ ἐς Θησαυ αἰεὶ
ὑπεβέβηκεν ὅθεν τοῦ πᾶν ἀρχαίου ἔτερον ἡδύλον Ἀθηναίοις τότο
ἔρασθαι ἢ ἀναστασις ἐγγύετο.

14,2 : χαλαρῶς δὲ αὐτοῖς διὰ τὸ αἰεὶ εἰσέθεναι τοὺς πολλοὺς ἐν τοῖς ἄπολις δια-
μένας.

14,1 : Οἱ δὲ Ἀθηναῖοι ἀκούσαντες ἀνεπίθοντο τε καὶ ἐσεκομίσοντο ἐκ τῶν
ἀγρῶν παίδας καὶ γυναικας καὶ τὴν ἄλλην κατασκευὴν ἣ κατ' οἶκον ἐχ-
ρῶντο, καὶ αὐτῶν τῶν οἰκίων καθαροῦντες τὴν ὑλῆσαν. πρόβατα δὲ
καὶ ὑπόζυγια ἐς τὴν Ἐβροῦσαν διεπέμφοντο καὶ τὰς νῆσους τὰς ἐπικρι-
μῆνας.

12,4 : ἡδύς τε ἐν πολλῷ χρόνῳ ἡσυχάσασα ἡ Ἐλλάς βεβαίως καὶ οὐκ ἐτι
δοῦ μετὰ π' ἐτι τῶν Τρωικῶν. ἢ δὲ πρῶτη εἰσβολὴ πρὸ εἰκοσι εἰσὼν ἦν.
τῆς τε ἄλλης Ἐλλάδος ἔστιν ἡ γῆρα. πάντα δὲ ταῦτα ὕστερον τῶν Τρωι-
κῶν πολλοὺς φέρονται, Ἰταλίας δὲ καὶ Σικελίας τὸ πλεον ἡλεονοῦντο.

12,3 : Βοιωτοὶ τε γὰρ οἱ νῦν ἐξηκοστῷ ἔτει μετὰ Ἰλίου ἀλασιν ἐξ Ἀργῆς ἀνα-
στάντες ὑπὸ Θεσσαλῶν τὴν νῦν μεν Βοιωτίαν, πρότερον δὲ Καδμηϊκὴν
τὴν καλοῦμεν φέρονται (ἣν δὲ αὐτῶν καὶ ἀποδομοῦς ἐν τῇ ἡ ταυτῇ
πρότερον, ἀφ' ὧν καὶ ἐξ Ἰλίου ἔσπαρταισαν), ἄσπις τε ὀδονηκοστῷ

12,2 : ἦ τε γὰρ ἀναχωρήσας τῶν Ἐλλήνων ἐξ Ἰλίου χρονία γενομένη πολλὰ
ἐβόημιώσε, καὶ σπείρας ἐν ταῖς πόλεσιν ὧς ἐπὶ τὸ πάλιν ἐγγύετο, ἀφ'
ὧν ἐκπίπτοντες τὰς πόλεις ἐκρίζον.

12,1 : Ἐτεὶ καὶ μετὰ τὰ Τρωικὰ ἡ Ἐλλάς ἐτι μετανίστατο τε καὶ κατακρίετο,
ἀγῶν κατασχληκός.

12,3 : Βοιωτοὶ τε γὰρ οἱ νῦν ἐξηκοστῷ ἔτει μετὰ Ἰλίου ἀλασιν ἐξ Ἀργῆς ἀνα-
στάντες ὑπὸ Θεσσαλῶν τὴν νῦν μεν Βοιωτίαν, πρότερον δὲ Καδμηϊκὴν
τὴν καλοῦμεν φέρονται (ἣν δὲ αὐτῶν καὶ ἀποδομοῦς ἐν τῇ ἡ ταυτῇ
πρότερον, ἀφ' ὧν καὶ ἐξ Ἰλίου ἔσπαρταισαν), ἄσπις τε ὀδονηκοστῷ

12,2 : ἦ τε γὰρ ἀναχωρήσας τῶν Ἐλλήνων ἐξ Ἰλίου χρονία γενομένη πολλὰ
ἐβόημιώσε, καὶ σπείρας ἐν ταῖς πόλεσιν ὧς ἐπὶ τὸ πάλιν ἐγγύετο, ἀφ'
ὧν ἐκπίπτοντες τὰς πόλεις ἐκρίζον.

12,1 : Ἐτεὶ καὶ μετὰ τὰ Τρωικὰ ἡ Ἐλλάς ἐτι μετανίστατο τε καὶ κατακρίετο,
ἀγῶν κατασχληκός.

12,4 : ἡδύς τε ἐν πολλῷ χρόνῳ ἡσυχάσασα ἡ Ἐλλάς βεβαίως καὶ οὐκ ἐτι
δοῦ μετὰ π' ἐτι τῶν Τρωικῶν. ἢ δὲ πρῶτη εἰσβολὴ πρὸ εἰκοσι εἰσὼν ἦν.
τῆς τε ἄλλης Ἐλλάδος ἔστιν ἡ γῆρα. πάντα δὲ ταῦτα ὕστερον τῶν Τρωι-
κῶν πολλοὺς φέρονται, Ἰταλίας δὲ καὶ Σικελίας τὸ πλεον ἡλεονοῦντο.

12,3 : Βοιωτοὶ τε γὰρ οἱ νῦν ἐξηκοστῷ ἔτει μετὰ Ἰλίου ἀλασιν ἐξ Ἀργῆς ἀνα-
στάντες ὑπὸ Θεσσαλῶν τὴν νῦν μεν Βοιωτίαν, πρότερον δὲ Καδμηϊκὴν
τὴν καλοῦμεν φέρονται (ἣν δὲ αὐτῶν καὶ ἀποδομοῦς ἐν τῇ ἡ ταυτῇ
πρότερον, ἀφ' ὧν καὶ ἐξ Ἰλίου ἔσπαρταισαν), ἄσπις τε ὀδονηκοστῷ

12,2 : ἦ τε γὰρ ἀναχωρήσας τῶν Ἐλλήνων ἐξ Ἰλίου χρονία γενομένη πολλὰ
ἐβόημιώσε, καὶ σπείρας ἐν ταῖς πόλεσιν ὧς ἐπὶ τὸ πάλιν ἐγγύετο, ἀφ'
ὧν ἐκπίπτοντες τὰς πόλεις ἐκρίζον.

12,1 : Ἐτεὶ καὶ μετὰ τὰ Τρωικὰ ἡ Ἐλλάς ἐτι μετανίστατο τε καὶ κατακρίετο,
ἀγῶν κατασχληκός.

12,4 : ἡδύς τε ἐν πολλῷ χρόνῳ ἡσυχάσασα ἡ Ἐλλάς βεβαίως καὶ οὐκ ἐτι
δοῦ μετὰ π' ἐτι τῶν Τρωικῶν. ἢ δὲ πρῶτη εἰσβολὴ πρὸ εἰκοσι εἰσὼν ἦν.
τῆς τε ἄλλης Ἐλλάδος ἔστιν ἡ γῆρα. πάντα δὲ ταῦτα ὕστερον τῶν Τρωι-
κῶν πολλοὺς φέρονται, Ἰταλίας δὲ καὶ Σικελίας τὸ πλεον ἡλεονοῦντο.

12,3 : Βοιωτοὶ τε γὰρ οἱ νῦν ἐξηκοστῷ ἔτει μετὰ Ἰλίου ἀλασιν ἐξ Ἀργῆς ἀνα-
στάντες ὑπὸ Θεσσαλῶν τὴν νῦν μεν Βοιωτίαν, πρότερον δὲ Καδμηϊκὴν
τὴν καλοῦμεν φέρονται (ἣν δὲ αὐτῶν καὶ ἀποδομοῦς ἐν τῇ ἡ ταυτῇ
πρότερον, ἀφ' ὧν καὶ ἐξ Ἰλίου ἔσπαρταισαν), ἄσπις τε ὀδονηκοστῷ

12,2 : ἦ τε γὰρ ἀναχωρήσας τῶν Ἐλλήνων ἐξ Ἰλίου χρονία γενομένη πολλὰ
ἐβόημιώσε, καὶ σπείρας ἐν ταῖς πόλεσιν ὧς ἐπὶ τὸ πάλιν ἐγγύετο, ἀφ'
ὧν ἐκπίπτοντες τὰς πόλεις ἐκρίζον.

12,1 : Ἐτεὶ καὶ μετὰ τὰ Τρωικὰ ἡ Ἐλλάς ἐτι μετανίστατο τε καὶ κατακρίετο,
ἀγῶν κατασχληκός.

κατὰ πόλεις ῥηκεῖτο πρυτανειὰ τε ἐχούσας καὶ ἄρχοντας, καὶ ὁπότε μὴ τι δεῖσειαν, οὐ ξυνῆσαν βουλευσόμενοι ὡς τὸν βασιλέα, ἀλλ' αὐτοὶ ἕκαστοι ἐπολίτευον καὶ ἐβουλευόντο· καὶ τινες καὶ ἐπολέμησάν ποτε αὐτῶν, ὡσπερ καὶ Ἐλευσίνιοι μετ' Εὐμόλπου πρὸς Ἐρεχθεά.

HUDE, Sp. 120, 24—28: πρυτανειὰ τε: πρυτανειὸν ἐστὶν οἶκος μέγας, ἐνθα αἱ σιτήσεις ἐδίδοντο τοῖς πολιτευομένοις. οὕτως δὲ ἐκαλεῖτο, ἐπειδὴ ἐκεῖ ἐκάθηντο οἱ πρυτάνεις, οἱ τῶν ὄλων πραγμάτων διοικηταί. ἄλλοι δὲ φασιν ὅτι τὸ πρυτανεῖον πυρὸς ἦν ταμεῖον ἐνθα καὶ ἦν ἄσβεστον καὶ ἠύχοντο.

HUDE, Sp. 121, 4—5: μετ' Εὐμόλπου: ἀφ' οὗ Εὐμολπίδαι φυλὴ ἐν τῇ Ἰατρικῇ.

15,2 : ἐπειδὴ δὲ Θησεὺς ἐβασίλευσε, γενόμενος μετὰ τοῦ ξυνετοῦ καὶ δυνατὸς τὰ τε ἄλλα διεκόσμησε τὴν χώραν καὶ καταλύσας τῶν ἄλλων πόλεων τὰ τε βουλευτήρια καὶ τὰς ἀρχάς ἐς τὴν νῦν πόλιν οὖσαν, ἐν βουλευτήριον ἀποδείξας καὶ πρυτανεῖον, ξυνώκισε πάντας, καὶ νεμομένους τὰ αὐτὰν ἑκάστους ἄνω καὶ πρὸ τοῦ ἠνάγκασε μιᾷ πόλει ταύτῃ χρῆσθαι, ἢ ἀπάντων ἤδη ξυντελούντων ἐς αὐτὴν μεγάλη γενομένη παρεδόθη ὑπὸ Θησέως τοῖς ἔπειτα· καὶ ξυνοικία ἐξ ἐκείνου Ἀθηναῖοι ἔτι καὶ νῦν τῇ θεῷ ἐορτὴν δημοτελεῖ ποιοῦσιν.

HUDE, Sp. 121, 10—12: τῇ θεῷ: τῷ Ἀθηνᾶ· ἀπροσδιορίστως γὰρ οὕτω φασιν οἱ Ἀθηναῖοι, καὶ τὸν Απόλλωνα ὁμοίως.

HUDE, Sp. 121, 5—8: ξυνώκισε: το ξυνώκισεν οὐκ ἔστιν ἐπὶ τοῦ ὁμοῦ ξυνοικισεθῆναι ἐποίησεν, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ μίαν πόλιν, τουτέστι μητρόπολιν ἔχειν αὐτὴν.

15,3 : Τὸ δὲ πρὸ τοῦ ἢ ἀκρόπολις ἢ νῦν οὔσα πόλις ἦν, καὶ τὸ ὑπ' αὐτὴν πρὸς νότον μάλιστα τετραμμένον.

15,4 : τεκμήριον δε· τὰ γὰρ ἱερά ἐν αὐτῇ τῇ ἀκροπόλει καὶ ἄλλων θεῶν ἐστι, καὶ τὰ ἔξω πρὸς τοῦτο τὸ μέρος τῆς πόλεως μᾶλλον ἰδρυταί, τὸ τε τοῦ Διὸς τοῦ Ὀλυμπίου καὶ τὸ Πύθιον καὶ τὸ τῆς Γῆς καὶ τὸ τοῦ ἐν Λίμναις Διονύσου, ἢ τὰ ἀρχαιότερα Διονύσια τῇ δωδεκάτῃ ποιεῖται ἐν μηνὶ Ἀνθεστηριῶνι, ὡσπερ καὶ οἱ ἀπ' Ἀθηναίων Ἴωνες ἔτι καὶ νῦν νομίζουσιν. ἰδρυταί δὲ καὶ ἄλλα ἱερά ταύτῃ ἀρχαῖα.

15,5 : καὶ τῇ κρήνῃ τῇ νῦν μὲν τῶν τυράννων οὕτως σκευασάντων Ἐννεακρούνη καλουμένη, τὸ δὲ πάλαι φανερῶν τῶν πηγῶν οὐσῶν Καλλιρρόη ὠνομασμένη ἐκείνῃ τε ἐγγὺς οὕσῃ τὰ πλείστοι ἀξία ἐχρῶντο, καὶ νῦν ἔτι ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου πρὸς τε γαμικῶν καὶ ἐς ἄλλα τῶν ἱερῶν νομίζεται τῷ ὕδατι χρῆσθαι.

HUDE, Sp. 122, 2—3: καὶ ἐς ἄλλα τῶν ἱερῶν: καὶ γὰρ ὁ γάμος ἱερός.

15,6 : καλεῖται δὲ διὰ τὴν παλαιὰν ταύτη κατοίκησιν καὶ ἢ ἀκρόπολις μέχρι τοῦδε ἔτι ὑπ' Ἀθηναίων πόλις.

16,1 : Τῇ δ' οὖν ἐπὶ πολὺ κατὰ τὴν χώραν αὐτονόμῳ οἰκήσει οἱ Ἀθηναῖοι, καὶ ἐπειδὴ ξυνωκίσθησαν, διὰ τὸ ἔθος ἐν τοῖς ἀγροῖς ὅμως οἱ πλείους τῶν τε ἀρχαίων καὶ τῶν ὕστερον μέχρι τοῦδε τοῦ πολέμου πανοικησίᾳ γενομένοι τε καὶ οἰκήσαντες, οὐ βραδίως τὰς ἀναστάσεις ἐποιθύντο, ἀλλως τε καὶ ἄρτι ἀνεληφότες τὰς κατασκευὰς μετὰ τὰ Μηδικά.

16,2 : ἐβαρύνοντο δε καὶ χαλεπῶς ἔφερον οἰκίας τε καταλείποντες καὶ ἴερα ἅ διὰ παντὸς ἦν αὐτοῖς ἐκ τῆς κατὰ τὸ ἀρχαῖον πολιτείας πάτρια, δαιτάν τε μέλλοντες μεταβάλλειν καὶ οὐδὲν ἄλλο ἢ πόλιν τὴν αὐτοῦ ἀπολείπων ἕκαστος.

- 1. II 56,1: . . . της νυν Ἐλλάδος, πρότερον δὲ Πλασγίης καλεμένης.
- 2. III 44,2: Ἀθηναῖοι δὲ ἐπι μὲν Πλασγίαν ἐχούσαν τὴν νυν Ἐλλάδα καλεομένην ἦσαν Πλασγίαι, ὀνομαζόμενοι Κραναοί, ἐπι δὲ Κέκροπος βασιλέως ἐπεκλήθησαν Κεκροπῖται, ἐκδεδεγμένον δὲ Ἐρεχθέος τὴν ἀρχὴν Ἀθηναῖοι μετῴνομασθησαν, ἴων δὲ τοῦ Ἔσθου στρατάρχειω γενομένων Ἀθηναίων ἀνακλήθησαν ἀπὸ τούτου Ἴωνες.
- 3. I 56,2: . . . ταῦτα γὰρ ἦν τὰ προκεκριμένα, ἔοντα τὸ ἀρχαῖον τὸ μὲν Πλασγικόν, τὸ δὲ Ἐλληνικόν ἔθνος, καὶ τὸ μὲν ὀρθαίῃ καὶ ἐξέχθησθε, τὸ δὲ πῶν ἀνακλήτων κάρτα.
- 4. I 56,3: ἐπι μὲν γὰρ Δευκαλίωνος βασιλέως οἴκει γῆν τὴν Φθιώτιν, ἐπι δὲ Ἀδρου τοῦ Ἐλληνος τὴν ὑπὸ τὴν Ὀσσαυ τε καὶ τὸν Ὀλυμπεον χθόρην, καλεομένην δὲ Ἰστιαίωτιν, ἐκ δὲ τῆς Ἰστιαίωτιδος ὡς ἐξαναέστην ὑπὸ Κασμείων, οἴκει ἐν Πίνθῳ Μακεδονὸν καλεομένην . . .
- 5. II 56,2: . . . οὔτοι δὲ μοι δοκεῖσι ὑπὸ Πλασγίαν ὀνομασθῆναι, πλὴν Πιοσειδῶνος . . .
- 6. II 51,1: . . . τοῦ δὲ Ἐργέω τὰ ἀγάλματα ὀρθὰ ἔχειν τὰ αἰεὶα ποιούντες οὐκ ἀπ' Ἀλυπτιῶν μεμαθήκασιν, ἀλλ' ἀπὸ Πλασγίαν πρώτοι μὲν Ἐλλήνων ἀνάντων Ἀθηναῖοι παρακαλοῦντες, παρὰ δὲ τούτων ἄλλοι.
- 7. II 51,2: . . . οὔτοι δὲ τὰ Καρίων ὄφρια μεμνηται, τὰ Ζαυιοθηρῆκες ἐπιτελέουσι παρακαλοῦντες παρὰ Πλασγίαν, οὔτοι ἀνὴρ οἶδε τὸ λέγω.

(ED. FEIX)

HERODOTI EXCERPTA AD THYCIDIDEM I 3 ET 4

- 17,5 : καὶ οἱ μὲν ἐν τούτῳ παρασκευῆς ἦσαν.
- 17,4 : ἄμια δὲ καὶ τὸν πρὸς τὸν πόλεμον ἦπτοστο, ζυμιάχουσι τε ὑγείροντες τὰ ποιά.
- 17,3 : κατασκευάσαντο δὲ καὶ ἐν τοῖς πύργοις τὸν τεύχων πολλοὶ καὶ ὡς ἔκαστος πρὸ ἐδύνατο. οὐ γὰρ ἐχθρήσθε ζυνελεθόντας ἀντόνδ ἢ πόλις, ἀλλ' ὄστερον δὴ τὰ τε μακρὰ τελεχῆ κτίσαν κατανεμησάμενοι καὶ τοῦ Παιρπαῶδς ἦδει μὴ ἐπ' ἀγαθῷ ποτε ἀπὸ κατακλιεσθῆσομένην.
- 17,2 : καὶ μοι δοκεῖ τὸ μανθάνον τὸν ἀνακτῶν ζυμιάχουσι ἢ προσεδέχοντο, οὐ γὰρ ἄνω Ἀθηναῖοι καταπράσαντο τὸν τὸπον μὴ οἰκισθῆναι.
- σγοὶ ἀπὸ οἰκιστῶντες ἐπεβοῦλῆσαν τοῖς Ἀθηναῖοις. οὐδ' διδάξαντες. πα- σθηκός, θεῶν δὲ ναός.
- HUDE, Sp. 122, 22—24: ἦρφα πάντα: λέγουσι δὲ ἦρφων με[ε]τρούς
- ῶκτῆρ.
- 17,1 : Ἐπειθὶ δὲ ἀφικοντο ἐς τὸ ἄστυ, δάιτυρος μὲν τισιν ὑπῆρχον οἰκῆσθαι καὶ παρὰ φάτων τινὰς ἢ οἰκίτων καταφυγῆ, οἱ δὲ πολλοὶ τὰ τε ἐρῆμα τῆς πόλεως ὄκησαν καὶ τὰ ἔρφα καὶ τὰ ἦρφα πάντα πλὴν τῆς ἀκροπόλεως καὶ τοῦ Ἐλευσίου καὶ ἐι τι ἄλλο βεβίωσις κλήστον ἦν. τὸ τε Πλασγικόν καὶ καθυμένον τὸ ὑπὸ τὴν ἀκροπόλιν ὃ καὶ ἐπύρπτον τε ἦν μὴ οἰκίαιν καὶ τὸ καὶ Πυθικὸν μαντέιον ἀκροτέλειον τοιοῦδε διεκώλυε, λέγον ὡς ἴο τὸ Πλασγικὸν ἀπὸν μῆμενον, ὅμας ὑπὸ τῆς παραρχῆρῆμα ἀνάκτῆς ἐξ-

8. Π 51, 3—4: τὴν γὰρ Σαμοθρηκίην οἶκεον πρότερον Πελασγοὶ οὗτοι οἱ περ Ἀθηναῖοι συνοικοὶ ἐγένοντο, καὶ παρὰ τούτων Σαμοθρήκικες τὰ ὄργια παραλαμβάνουσι. ὀρθὰ ὧν ἔχειν τὰ αἰδοῖα τὰγάματα τοῦ Ἑρμῆος Ἀθηναῖοι πρῶτοι Ἑλλήνων μαθόντες παρὰ Πελασγῶν ἐποιήσαντο. οἱ δὲ Πελασγοὶ ἰρόν τινα λόγον περὶ αὐτοῦ ἔλεξαν, τὰ ἐν τοῖσι ἐν Σαμοθρηκίῃ, μυστηρίοισι δεδήλωται.
9. Π 52,1: ἔθνον δὲ πάντα πρότερον οἱ Πελασγοὶ θεοῖσι ἐπευχόμενοι, ὡς ἐγὼ ἐν Δωδώνῃ οἶδα ἀκούσας, ἐπωνυμίην δὲ οὐδ' οὖνομα ἐποιεῦντο οὐδενὶ αὐτῶν· οὐ γὰρ ἀκηκόεσάν κω.
10. Ι 57,1: ἦντινα δὲ γλώσσαν ἴεσαν οἱ Πελασγοί, οὐκ ἔχω ἀτρεκέως εἰπεῖν· εἰ δὲ χρεόν ἐστι τεκμαιρόμενον λέγειν τοῖσι νῦν ἔτι ἐοῦσι Πελασγῶν τῶν ὑπὲρ Τυρσηνῶν Κρηστῶνα πόλιν οἰκεόντων, οἱ ὄμουροὶ ποτε ἦσαν τοῖσι νῦν Δωριεῦσι καλεομένοισι (οἶκεον δὲ τηνικαῦτα γῆν τὴν νῦν Θεσσαλιῶτιν καλεομένην),
11. Ι 57,2: καὶ τῶν Πλακίην τε καὶ Σκυλάκην Πελασγῶν οἰκησάντων ἐν Ἑλλησπόντῳ, οἱ σύνοικοὶ ἐγένοντο Ἀθηναῖοισι, καὶ ὅσα ἄλλα Πελασγικά ἐόντα πολισμάτα τὸ οὖνομα μετέβαλε, εἰ τούτοισι τεκμαιρόμενον δεῖ λέγειν, ἦσαν οἱ Πελασγοὶ βάρβαρον γλώσσαν ἰέντες.
12. Ι 57, 3: εἰ τοίνυν ἦν καὶ πᾶν τοιοῦτο τὸ Πελασγικόν, τὸ Ἀττικόν ἔθνος ἐὸν Πελασγικόν ἅμα τῇ μεταβολῇ τῇ ἐς Ἑλληνας καὶ τὴν γλώσσαν μετέμαθε, καὶ γὰρ δὴ οὔτε οἱ Κρηστωνιῆται οὐδαμοῖσι τῶν νῦν σφεας περιοικεόντων εἰσι ὁμόγλωσσοι, δηλοῦσι τε ὅτι τὸν ἠνεύκοντο γλώσσης χαρακτῆρα μεταβαίνοντες ἐς ταῦτα τὰ χωρία, τοῦτον ἔχουσι ἐν φυλακῇ.
13. Ι 58, 1: τὸ δὲ Ἑλληνικὸν γλῶσση μὲν, ἐπεῖτε ἐγένετο, αἰεὶ ποτε τῇ αὐτῇ διαχρᾶται, ὡς ἐμοὶ καταφαίνεται εἶναι. ἀποσχισθὲν μέντοι ἀπὸ τοῦ Πελασγικοῦ ἐὸν ἀσθενές, ἀπὸ μικροῦ τεο τὴν ἀρχὴν ὀρμώμενον αὐξῆται ἐς πληθὸς τῶν ἐθνῶν, Πελασγῶν μάλιστα προσκεχωρηκότων αὐτῷ καὶ ἄλλων ἐθνῶν βαρβάρων συχῶν. πρὸς δὴ ὧν ἔμοιγε δοκεῖ οὐδὲ τὸ Πελασγικόν ἔθνος, ἐὸν βάρβαρον, οὐδαμὰ μεγάλως αὐξηθῆναι.
14. Ι 171,2: . . . εἰσι δὲ τούτων Κἄρες μὲν ἀτιγμένοι ἐς τὴν ἠπειρον ἐκ τῶν νήσων· τὸ γὰρ παλαιὸν ἐόντες Μίνω κατήκοοι καὶ καλεόμενοι. Λέλεγες εἶχον τὰς νήσους, φόρον μὲν οὐδένα ὑποτελέοντες, ὅσον καὶ ἐγὼ δυνατός εἰμι (ἐπὶ) μακρότατον ἐξικέσθαι ἀκοῆ, οἱ δὲ, ὅκως Μίνως δέοιτο, ἐπλήρουν οἱ τὰς νῆας.
15. Ι 171,3: ἄτε δὲ Μίνω τε κατεστραμμένου γῆν πολλὴν καὶ εὐτυχεόντος τῷ πολέμῳ τὸ Καρικὸν ἦν ἔθνος λογιμώτατον τῶν ἐθνῶν ἀπάντων κατὰ τοῦτον ἅμα τὸν χρόνον μακρῷ μάλιστα.
16. Ι 171,5: μετὰ δὲ τοὺς Κἄρας χρόνῳ ὕστερον πολλῶ Δωριεῆς τε καὶ Ἴωνες ἐξανέστησαν ἐκ τῶν νήσων καὶ οὕτως ἐς τὴν ἠπειρον ἀπίκοντο. κατὰ μὲν δὲ Κἄρας οὕτω Κρήτες λέγουσι γενέσθαι· οὐ μέντοι αὐτοὶ γε ὁμολογεῖουσι τούτοισι οἱ Κἄρες, ἀλλὰ νομίζουσι αὐτοὶ ἑαυτοὺς εἶναι αὐτόχθονας ἠπειρώτας καὶ τῷ οὐνόματι τῷ αὐτῷ αἰεὶ διαχραομένους τῷ περ νῦν.
17. Ι 171,6: ἀποδεικνῦσι δὲ ἐν Μυλάσοισι Διὸς Καρίου ἰρόν ἀρχαῖον, τοῦ Μυσοῖσι μὲν καὶ Λυδοῖσι μέτεστι ὡς κασιγνήτοισι ἐοῦσι τοῖσι Καρσί· τὸν γὰρ Λυδὸν καὶ τὸν Μυσὸν λέγουσι εἶναι Καρὸς ἀδελφεός. τούτοισι μὲν δη μέτεστι, ὅσοι δε ἐόντες ἄλλου ἔθνεος ὁμόγλωσσοι τοῖσι Καρσί ἐγένοντο, τούτοισι δὲ οὐ μετὰ.
18. Ι 171, 4: καὶ σφι τριζὰ ἐξευρήματα ἐγένετο τοῖσι οἱ Ἑλληνας ἐχρήσαντο· καὶ γὰρ ἐπὶ τὰ κράνεα λόφους ἐπίδρασθαι Κἄρες εἰσι οἱ καταδέξαντες καὶ

ἐπὶ τὰς ἀσπίδας τὰ σημήια ποιέεσθαι, καὶ ὄχανα ἀσπίσι οὗτοι εἰσι οἱ ποιη-
σάμενοι πρῶτοι· τέως δὲ ἄνευ ὀχάνων ἐφόρεον τὰς ἀσπίδας πάντες οἱ περ
ἑώθησαν ἀσπίσι χρᾶσθαι, τελαμῶσι σκυτινοῖσι οἰηκίζοντες, περὶ τοῖσι ἀχέσι
τε καὶ τοῖσι ἀριστεροῖσι ὤμοισι περικείμενοι.

SOURCES GRECQUES ECRITES SUR L'HISTOIRE
DE LA THRACE ANTIQUE
III. LA THRACE DANS L'„ARCHEOLOGIE“
DE THUCYDIDE I 2—12 ET II 14—17

Alexandre Fol

(R é s u m é)

En analysant les textes cités ci-dessus l'auteur nous fait apprendre qu'il est possible d'appliquer non seulement la méthode de stratification des sources écrites (v. ses études sur Hécatée et sur Hérodote dans les volumes précédents de l'Annuaire), mais aussi celle de l'approchement des époques. Ceci dit, il faut expliquer que l'une des idées principales des recherches de l'auteur dans ces derniers temps c'est l'hypothèse que la Thrace du IIe millénaire est diachroniquement réelle au Ier, comme l'affirme d'ailleurs Thucydide lui-même pour certaines régions de la Grèce classique.

Donc on peut tirer deux espèces de renseignements sur la Thrace de l'Archéologie de Thucydide: la première ce sont les témoignages concernant le pays de la fin de la Ière moitié du Ier mill., la deuxième — ceux qui se rapportent à la fin du IIe millénaire, eux aussi indirectes. Il est possible d'approcher ces deux types de données littéraires indirectes à la masse de renseignements directes envisageant la Thrace à partir de la deuxième moitié du Ier millénaire jusqu'au temps des guerres médiques pour prouver la réalité historique de la Thrace thucydidienne.

Cette réalité s'encadre dans le passé pélasgique de la Grèce qui est encore vivant selon Thucydide dans certains pays de son époque (plus au Nord). On peut donc admettre qu'il s'agit d'un passé „thraco-pélasgique“ où on trouve l'origine de beaucoup des éléments de la culture grecque.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
Исторически факултет

Том 68

1974

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA
Faculte d'histoire

Том 68

1974

ГЕОРГИ СОТИРОВ

ПОЛИТИЧЕСКИ И СОЦИАЛНИ АСПЕКТИ
НА ПЪРВОНАЧАЛНОТО РАЗПРОСТРАНЕ-
НИЕ НА ХРИСТИЯНСТВОТО В ЧЕХИЯ
(ОТ СРЕДАТА НА IX В. ДО КРАЯ
НА 20-ТЕ ГОДИНИ НА X В.)

GEORGI SOTIROV

POLITISCHE UND SOZIALE ASPEKTE DER ANFÄNGLICHEN
VERBREITUNG DES CHRISTENTUMS IN DER TSCHECHEI
(VON DER MITTE DES 9. JH.
BIS ZUM ENDE DER ZWANZIGER JAHRE DES 10. JH.)

Рецензент доц. *Цветана Георгиева*

Редактор доц. *Емил Михайлов*

Налагането на християнството сред западните славяни през IX—X в. било дейно средство за военна или културно-политическа експанзия на страните, откъдето то се разпространявало. В по-ранния период до V—VI в. в западните провинции на Франкската държава тази роля на новата вяра била съвсем слабо изразена. По отношение на Чехия първоначалното проникване на християнството поради редица причини, някои от които ще се опитаме да обясним, се отразило по-контрастно върху развитието на вътрешнополитическата и на социалната структура на чешкото общество в процеса на неговата еволюция към феодализма.¹

В настоящата работа ще бъде разгледано предимно влиянието на идейните промени в Чехия през IX—X в. върху някои вътрешни събития, а в по-ранния период — върху процеса на утвърждаване на държавния строй. Външнополитическите аспекти ще ни интересуват главно когато са в по-пряка връзка с вътрешните.²

Проблемът за началото на християнството при чешките славяни не е съвсем нов. Той е предизвикал интереса на много автори в миналото и днес. Повечето от тях обаче са подхождали доста едноностранчиво, що се отнася най-вече до общоисторическите аспекти. В посочения по-горе смисъл разглежданите въпроси досега почти не са проучвани. Поради това не е нужно да се прави цялостен преглед на литературата, особено теологическата, тъй като последната няма никакво отношение към поставената тема. Историографският преглед ще обхване само някои по-фундаментални изследвания, за да има по-голяма методическа и методологическа яснота.

От авторите през миналия век може да споменем Алберт Хаук и Франтишек Палацки.

Алберт Хаук е написал петтомната „Църковна история на Германия“³, която не е загубила научното си значение до днес. Но неговата по-обща концепция не се различава много от националистическата линия на по-голямата част от немските учени през миналия век, т. е. стремеж да се подцени историята на съседните на Германия славянски народи. По отношение на проникването на християнството сред чешко-моравските племена А. Хаук се старее да разшири диапазона на „езическата реакция“ и съпротивата срещу новата вяра. С това иска да подчертае ненадеждността на чехите към християнската култура.

¹ Става дума за един доста продължителен период, ако се има пред вид и първата половина на IX в.

² В случая се визират чешко-немските отношения през X в. Този въпрос, както и някои отделни моменти от разглежданата тема, е проучван и от по-старата историография. Но той и досега остава спорен — дали е имало зависимост или не. Преглед на литературата относно тези отношения вж. при Z. d. Fiala. Vztah českého k německé říši do počátků 13 stol. — Sborník Historický, VI, 1959, s. 23—95.

³ A. H a u c k. Kirchengeschichte Deutschlands. Bd. I—V. Leipzig, 1890—1898.

Гледището на големия чешки просветител и историк Ф. Палацки се различава съществено от това на А. Хаук. Известното безкритично отношение към изворите било израз на неговия романтизъм, който е целял засилването на националното чувство сред чехите. Но в концепцията му има редица правилни и рационални моменти. Той тясно е свързал началото на разпространението на християнството с политическото развитие на чешко-моравските славяни. Чрез тезата за мирна християнизация и известното надценяване на степента на проникване на новата вяра Ф. Палацки се е стремил да изтъкне високото културно-политическо развитие на среднодунавските и чешките славяни.⁴

Предмет на най-оживени дискусии през миналото столетие е било безспорно покръстването на чешкия княз Борживой от Методий. Мнозинството от чешките учени са го приемали за действителен исторически факт, като считали само годината за невярна. Немските автори от своя страна го отричали, като смятали Регенбургското кръщение за по-важно. Главни техни аргументи са, че освен при Козма Пражки в нито един сериозен източник не се срещали сведения за покръстването на Борживой. Освен това приведената от Козма година, както е доказано и известно, е погрешна.

Руският учен В. Регел в голяма студия за хрониката на Козма Пражки като че ли най-убедително досега е доказал достоверността на известието за покръстването на Борживой.⁵

Един от най-крупните представители на буржоазно-позитивистичното направление в чешката историография е Вацлав Новотни. Неговият фундаментален труд е „Чешка история“.⁶ Той не отрича като исторически факт покръстването на Борживой от Методий, но само го разглежда във връзка с Регенбургското кръщение на 14-те чешки князе от 845 г. Според него няма никакви основания да не се вярва, че в Чехия избухнала „езическа реакция“ при това покръстване на Борживой.⁷

Що се отнася до княз Вацлав, В. Новотни идеализира до известна степен образа му. Възпитан от неговата баба, княгиня Людмила, Вацлав със своята личност правел изключение в „новото чешко християнство“. Новата религия дотогава не само не получила всеобщо разпространение, но дори и във висшите сфери срещала неразбиране и отричане.⁸ Причините за събитията около убийството на княз Вацлав се търсят главно в користлюбие то на неговия брат Болеслав. Верските и политически мотиви, въпреки че не са изключват, играели една по-подчинена роля.⁹

Буржоазната историография до Втората световна война не е дала нещо особено ново във връзка с разглеждания проблем. Тогава, както и досега, все още няма работа, която да е разгледала този въпрос цялостно и научно. Единствено трудът на А. Фринд е по-цялостен, но днес вече е просто остарял и неприемлив поради клерикалното становище на автора му.¹⁰ Тук може да

⁴ F. P a l a c k y. Dejiny narodu českého v Čechach v Morave, 1928.

⁵ В. Р е г е л ь. О хронике Козьмы Пражского. — Журнал министерства народного, просвещения, ч. ССLXXI, С.-Петербург, 1890, с. 108—148.

⁶ V. N o v o t n ý. České dejiny, díl I, č. 1, kn. II. gl. II, 1912.

⁷ Ibidem, s. 439—440.

⁸ Ibidem, s. 465—466.

⁹ Ibidem, s. 472, 478.

¹⁰ A. F r i n d. Kirchengeschichte Böhmens im allgemeine. Bd. I, 1864.

се отбележат работите и на Ф. Хруби и К. Крофта.¹¹ Ф. Хруби не дава нищо значително ново — разгледал е повече вътрешната структура на чешката църква от X до XIII в. К. Крофта се е занимавал с проблема за началото на християнството, по-тясно във връзка с взаимоотношенията с папската курия.

„Нов метод“ по отношение на „вацлавската“ тематика е приложил Ян Славик в доста обширната си студия „Св. Вацлав и характерът на началото на християнството при славяните“¹². Това е т. нар. „социологизираща историопис“, характерна и за по-ново време. Този автор се е занимавал със „социологията на християнството“. Приемането му било „значителен поврат, велика революция“¹³. Още тук проличава стремежът към модернизация. Чехите през X в. според него се намирали на същото ниво на развитие, както съвременните му африкански цветнокожи — прави се аналогия с мисионерската дейност сред тях. Това е т. нар. „сравнителна социология“, основана върху познатата история на всички народи и времена. Чрез този метод биха могли да се правят най-различни аналогии и да се зашищават най-реакционни гледища.

Във връзка с „вацлавската“ тематика не бива да се пропуска и името на Йозеф Пекарж. Работите на този реакционен чешки учен са предимно с извороведческо значение — доказване на автентичността на Кристиан. Той допринесъл за преодоляването на изказаното още от Й. Добровски схващане, че покръстването на Борживой от Методий било „моравски мит“.

По повод на 1000-годишния юбилей на княз Вацлав през 1929 г. излизат множество публикации и се лансират някои нови концепции. Чешкият учен Йозеф Цибулка прави подробна интерпретация на известните писмени източници. Той констатира, че всички църкви преди изградената от Вацлав ротонда „Св. Вит“ в Прага са били дървени, защото били мисионерски постройки.¹⁴ Западните мисионери издигали дървени църкви, защото под влияние на ирландските монаси дървените постройки били тип на мисионерските църкви до времето на Каролингите. Княз Вацлав като господар на единствената по рода си ротонда „Св. Вит“ в Прага бил основател на монументалната архитектура в чешките земи и патрон на строителния тип на чешките ротонди. Тази „св. вацлавска“ теория за началото на християнството била приета от повечето историци, археолози и изкуствоведи.

В следвоенните години се изменят почти напълно старите схващания за началото на християнството при западните славяни. Тази промяна има най-напред методологическа основа — необходимост от правилни позиции при обяснението на разглежданите въпроси. При някои автори обаче продължават да прозират старите буржоазно-клерикални концепции. Например сравнително цялостната работа на Ф. Хрейза „История на християнството в Чехословакия“ представлява компилация без научен апарат, обременена от протестантското становище на автора.¹⁵

¹¹ F. H r u b y. Cirkovní zřízení v Čechách a na Moravě od X do konce XIII století. — ČSN, XXII, 1916, s. 17—53, 257—287, 385—421, XXIII, 1917, s. 38—73; K. K r o f t a. Kurie a církevní zprava zemi českých v době předhusitské. — ČSN, 1904, s. 15—36, 249—275, 373—391.

¹² J. S l a v i k. Svaty Vaclav a raz počatky křesťanství u Slovanů. — Slovanský přehled, XXI, 1929, Praha, s. 330—336, 405—415, 472—480.

¹³ Ibidem, s. 331.

¹⁴ J. C i b u l k a. Vaclavova rotunda svatého Vítá. — Světovaclavský sborník, I, 1934, Praha, s. 231—239.

¹⁵ F. H r e i s a. Dejiny křesťanství v Československu, I, Doba předhusitská. Praha, 1948.

Археологическите открития след 1948 г. разкрили слабостите на „св. вацлавската“ теория за началото на християнството и църковната архитектура. Нейният автор Й. Цибулка достига до противоположни мнения на първоначалната си концепция. Латинските мисионери строили изключително каменни църкви и техният брой бил незначителен, тъй като работили в една чужда страна. Това били пътуващи ирландски монаси, които дълго време преди мисията на Кирил и Методий, около 800 г., изградили църквата в Модра край Велеhrad, най-стария от досега откритите великоморавски храмове.¹⁶

Тезата за ирландската християнизация естествено не се приема от повечето учени.¹⁷ Трябва да се отбележи още, че в последно време интересът от учените се измества предимно към по-дискусионните проблеми за християнизацията на Велика Моравия. По отношение на Чехия, където са останали доста неясни моменти, като че ли вниманието се поддържа само от археологическите открития.

От друга страна, едва ли е възможно да се приема в духа на Й. Цибулка, че сред чешките славяни новата вяра се разпространявала мирно и ненасилствено. Нейното налагане „отгоре-надолу“ е предизвикало редица социални и политически сътресения.

С оглед на историята на Велика Моравия някои автори в по-ново време засягат и някои от интересуващите ни събития в Чехия. Лубомир Хавлик акцентира на вътрешнополитическия характер на събитията около покръстването на Борживой.¹⁸ Това е явно във връзка с тезата му за пълната политическа самостоятелност на чехите и моравците от Франкската държава през първата половина на IX в.¹⁹

Работата на друг съвременен чехословашки автор Р. Турек „Чехите на кръстовете на историята“ има предимно извороведческо значение.²⁰ Тя все пак е интересна с интерпретацията на събитията около покръстването на Борживой. Авторът смята, че е трудно да се каже доколко отживелиците от езичеството са имали силата на политическа реакция. Свързването на тази идейно-политическа реакция с особата на младия Болеслав се отнася към по-късните версии на легендите и негова характерна особеност била противосаксонската линия в политиката на този владетел.

През 1963 и 1969 г. се навършват юбилейни годишници, свързани с дейността на братята Кирил и Методий в Моравия. Излизат множество публикации, които засягат делото на братята и ранната църковно-политическа история на Велика Моравия и Чехия.

В Годишник на университета в Бърно е направен опит да се обобщят цялостно резултатите от научните изследвания в Чехословакия през последните години — в общ историко-филологически аспект.²¹ Няколко работи тук заслужават по-особено внимание. От тях може да споменем тези на Й. Мациурек и Ф. Гейл.²² В голяма студия В. Рихтер разглежда въпроса за отраже-

¹⁶ J. Cibulka. Velkomoravsky kostel v Modre u Velehradu s začátky křesťanství na Morave. — Monumenta Archeologica, VII, Praha, 1958, s. 179.

¹⁷ V. I. Vavřinek. K otazce počátku christianisace na Velké Moravě. — LF, VII, 1959, s. 217—224; F. Graus. K počátkům křesťanství na Moravě. ČSČH, 1959, s. 478—483.

¹⁸ L. Havlík. Velká Morava a středoevropská Slované. Praha, 1964, s. 238 ff.

¹⁹ L. Havlík. Velká Morava a Franská říše. — HŠ, VIII, 1963, s. 134.

²⁰ R. Turék. Češi na úsvitu dějin. Praha, 1963, s. 143—144.

²¹ Spisy Univ. J. E. Purkyně v Brně, Filosofická fakulta, t. 102, 1965 — Magna Moravia.

²² Ф. Гейл. Византийское посольство в Великую Моравию — на политическом фоне тогдашней Европы; J. Mácurek. La mission Byzantine en Moravie au cours des années 863—885 et la portée de son héritage dans l'histoire de nos pays et de l'Europe.

нието на „истинския модел“ и методите на християнизация върху начина на строеж на новите храмове.²³

* * *

През първата половина на IX в. сведенията в изворите за чешките славяни са твърде откъслечни. Те все пак показват, че тогава държавно обединение още не е възникнало. Отделни князе (duces) владеели над по-малки племена.

Политическите отношения на чехите с техните съседи (франките, респ. баварците) по това време не могли да стимулират проникването на новата религия. Биографът на Карл Велики Айнхард изброява покорените от този франкски владетел славянски племена — полабски велети, лужишки сърби, ободрити и чехи.²⁴ Но през 805 г. трудно може да се говори за зависимост на чехите от Франкската държава въпреки близостта им до огнищата на агресия в Средна Европа. Карл Велики се опитал да подчини чешките славяни чрез няколко съседоточни похода (805—807 г.)²⁵. Изглежда обаче, че успех бил постигнат само по отношение на пограничните племена, които попаднали във временна зависимост. Известният Тийонвилски капитуларий от 805 г. забранявал износа на оръжие за славяните и аварите. Тази забрана обаче, както показват археологическите находки, не била спазвана.²⁶ Чешките славяни могли да се противопоставят на първоначалния силен военнополитически и идеологически натиск от страна на франките.²⁷

Отношенията на чехите с Франкската държава в началните десетилетия на IX в. се тълкуват предимно във връзка с данните на франкските кралски анали от 822 г., когато на сейма във Франкфурт Людовик Благочестиви приел славянски и други посолства, които му поднесли дарове. Но присъствието на чехи и моравци на сейма не било израз на някаква форма на зависимост, а по-скоро на съществуващите тогава мирни отношения.²⁸

По-късно, в средата на август 846 г., Людовик Немски предприел поход срещу Велика Моравия.²⁹ Но на връщане от моравската си експедиция той имал големи неприятности в Чехия. Много чешки князе, признали преди немското върховенство, на следващата 847 г. го отхвърлили.³⁰ В средата на август 848 г. чехите сами се отправили на поход, но били отбити „в името на господата“³¹. На следващата година те обаче нанасят страшно поражение на баварския херцог Ернст.³²

²³ V. Richter. Die Anfänge der grossmährische Architektur. — Magna Moravia, 1965, s. 121 ff.

²⁴ Einhardi vita Caroli Magni, ed. Pertz-Weiz, Hannoverae, 1911, s. 16 ff.

²⁵ Annales regni Francorum, s. 119, 122; Ann. Fuldenses (ed. Kurze, 1891).

²⁶ I. Böhmer. Vznik feudalismu a Velkomoravsky stat, Československa vlastiveda, díl II, Dejiny, Praha, 1963, sv. I, s. 107.

²⁷ L. Havlík. Op. cit., s. 134.

²⁸ Към тълкуването на данните от сейма 822 г. вж. Г. Сотиров. Причини за моравската мисия на Кирил и Методий според новата чехословацка историография. — Исторически преглед, кн. 5, 1975, с. 96, заб. 22; Z. Nejedlý. Dejiny naroda českého, II, 1955, Praha, s. 238 ff., смята, че въпреки променливия успех на стълковенията чешките славяни устоявали на силния натиск от страна на Франкската държава.

²⁹ Annales Fuldenses, a. a. 846, MG, Scriptores, 7, 1891.

³⁰ Annales Bertiniani, a. a. 847, s. 35; V. Novotný. Op. cit., 295, обяснява, че това съобщение се отнася само до чехите.

³¹ Ann. Fuld. a. a. 848.

³² Ann. Fuld. a. a. 849; Xantenses, s. 217.

Временният превес на Германия в средата на 40-те години на IX в. дал възможността да бъде направен първият опит за християнизация сред чешките славяни. На 13 януари 845 г. в Регенбург в присъствието на краля четиринадесет чешки велможи приели кръщението.³³ Фулденският анализист не споме­нава, че това станало в този град, но принадлежността на Чехия по-късно (до 973 г.) към диоцеза Регенбург дава основание за подобно заключение.³⁴

Четиринадесетте чешки князе били вероятно от пограничните с Бавария западночешки области.³⁵ Мотивите за покръстването им не могат да се обяснят в духа на Ф. Палацки с „ляхната добра воля“. По-скоро Регенбургското кръщение било резултат на засилващата се по това време немска експанзия срещу съседните народи. Събитието би могло да се разглежда и като подготовка на моравския поход на Людовик. Той трябвало да обезпечи своя тил. Тогава подчинил и велетите на Елба.³⁶

Новопокръстените се завърнали в родината си, придружавани вероятно, както е бил обичаят на тогавашната църква, от известен брой проповедници. Регенбургското кръщение обаче не дало никакви резултати поради започналите военни стълкновения. Новата религия също не отговаряла на нивото на социално-политическото развитие на чешките славяни.

За съдбата на тези 14 *duces* изворите не дават никакви данни. Може да се предположи, че те са се отказали от християнството в хода на започналите войни. Военните стълкновения са изиграли положителна роля за обединяването на чешките племена, но държава при тях по това време все още не е възникнала. Затова в случая приемането и по-широкото разпространение на християнството би спънало политическото им развитие, понеже би отворило широко пътя на немската агресия. Чехите запазили тогава езическите си обичаи и религия. Може да се предположи, че те дори влияели положително върху процеса на консолидация на чешкото княжество.

През 846 г., когато Людовик Немски се връщал от похода си в Моравия, чехите се разбунтували. Встанието било успешно, тъй като Фулденският анализист съобщава, че немските войски понесли значителни загуби.³⁷ Мнението на Ф. Палацки, че Людовик бързал да помогне на покръстените в предишната година чешки князе, не се подкрепя от данните на изворите.³⁸ Едва ли е възможно да се смята също, че встанието на чехите от 846 г., както го о­грешно го е разбирал А. Хаук, било само резултат от съпротивата срещу първия опит за християнизация.³⁹ За езическа съпротива тук трябва да се говори по-относително. Новата религия не е била разпространена в предишния период. От друга страна, броят на покръстените показва, че верско-религиозните мотиви не са били реални. В случая опитът за християнизация само катализи­рал антинемската борба. За някакво връщане към езичеството (т. е. „езическа реакция“) не може да се мисли, понеже старата религия тогава напълно доминирала. Възможно е при тези събития дошлите проповедници

³³ Ann. Fuld. a. a. 845: „Hludowicus XIII ex ducibus Boemorum cum hominibus suis christianam religionem desiderantes suscepit in octavis theophaniae baptizari iussit. . .“

³⁴ V. Novotny. Dejiny, s. 284.

³⁵ V. V I. T o m e k. Deje kralovstvi ceskeho. Praha, 1898, s. 140.

³⁶ L. H a v l i k. Velka Morava, s. 140.

³⁷ Ann. Fuld. a. a. 846: „ . . . Inde per Boemanos cum magna difficultate et grandi damno exercitu sui reversus est.“

³⁸ F. P a l a c k y. Op. cit., s. 34.

³⁹ A. H a u c k. Op. cit., s. 638, Bd. II, 1890.

през 845 г. да са били прогонени. Но борбата на чехите запазила своя преди всичко народностен характер.

През втората половина на IX в. процесът на обединение на чешките племена навлязъл в нов етап на развитие. Новият опит за агресия срещу Моравия се провалил. Великоморавският владетел Ростислав очаквал нападението и построил могъщ защитен вал.⁴⁰ Подготовката за този поход била водена широко. В средата на март 855 г. спомагателна армия под водачеството на баварския херцог Ернст се отправила в Чехия. Немците се опасявали от възможен съюз на Велика Моравия с чехите.⁴¹

Великоморавската държава благодарение на успешната ѝ борба с Германия оказвала благоприятно влияние на естествения процес на възникване на държавата сред чешките племена. Около тази силна държава в Средна Европа започнали да гравитират политически етнически близките ѝ славянски народи.⁴² Политическата гравитация на Чехия към Моравия през втората половина на IX в. вероятно се е превърнала в една или друга форма на зависимост. Номинално според данните на изворите Чехия влизала в състава на Велика Моравия само от 890 до 895 г. През 890 г. немският владетел Арнулф чрез споразумение с моравския княз Святополк признал (едва ли с добра воля) съществуващите преди това отношения между двете славянски княжества.⁴³ Зависимостта на чехите от Моравия може да се отнесе значително по-рано, най-малко от времето на покръстването на Борживой около 874 г. В края на IX в. с намаляването на мощта на Великоморавската държава последвало политическо и църковно обособяване на чехите.

През 895 г. синовете на умрелия преди 890 г. Борживой се явили пред краля в Регенсбург и признали върховенството на немците.⁴⁴ Но политическото развитие на Чехия коренно не се променило. Немското надмощие в хода на естественото развитие на чешките славяни щяло да загуби своето съдържание.⁴⁵ В това отношение не бива да се подценяват външните за двете страни условия — страшните набези на маджарите, спрени в битката при Лехфелд в 955 г. В това сражение съществена роля изиграли и чешките войски.

Съединителният процес при чешките племена по времето на Борживой бил в своя начален стадий. Поради това не може да се определи точно размерът на чешкото княжество. По-определено може да се твърди, че този княз разпротрял властта си и върху територията на племето пшовани. Той се оженил за дъщерята на тамошния княз Славибор — Людмила.⁴⁶ Старославянското проложно житие на св. Людмила разказва, че тя (Людмила) била „от сръбската земя“. Чешкото племе пшовани живеело североизточно от Прага в тясната ивица между градовете Мелник и Каменец. Ошс В. В. Томек е допускал, че пшованите били наричани „сърби“ подобно на друго чешко

⁴⁰ Ann. Fuld. a. a. 855.

⁴¹ Ф. Гейль. Византийское посольство. . . , с. 95.

⁴² Ann. Fuld. a. a. 857 (auct. Rudolfo, s. 47): „Otgarius episcopus et Hrudoltus comes. . . et Ernestus cum hominibus suis in Boemanos missi civitatem Wiztrachi ducis, ab annis multis rebellum occupaverunt expulso ab eo Scclavitago fillio Wiztrachi. . . quo per fugam lapsos et ad Rastizen se conferente. . .“; V. Novotny. I/1, s. 301—302.

⁴³ V. Novotny. Op. cit., s. 406—407.

⁴⁴ Ann. Fuld. a. a. 895.

⁴⁵ V. Novotny. Op. cit., s. 439.

⁴⁶ Fontes rerum Bohemicarum. t. I, 1873, s. 204; Cosmae Pragensis Chronica Boemorum, ed. B. Bretholz, MG, n. series, II, 1923— I, 15.

племе, белите хървати, които живеели на север от Прага. При последните избягала Драгомира след убийството на Вацлав.⁴⁷

Непосредствена политическа приемственост между Велика Моравия и Чехия трудно може да се търси, въпреки че Чешкото княжество наследило държавноорганизационните традиции на моравската държава.⁴⁸ Автохтонността в развитието на чешкото общество не може да предизвика спор. Чехите успели да запазят княжеството си, а оттам и спецификата на своето политическо и социално развитие, въпреки че Велика Моравия била разгромена.

Самият княз Вацлав едва ли е владеел цяла Чехия суверенно. Срещу него се борели завълтавските зличани, без да се имат пред вид изцяло самостоятелните Славниковци в Източна Чехия. Няма съмнение, че в началото на X в. Чехия била подложена на силен военнополитически и идеологически натиск от страна на Германия. В зависимост от нея попаднало на запад разположеното племе лучани. Немското влияние било съществен фактор, който шиял да ускори христианизацията на страната. Но то не бива да се надценява дори за края на IX в. Докато през IX в. Чехия не била достатъчно политически развита и не може да се мисли за нейна самостоятелна външна политика, то през X в. положението се изменило съществено. Чешката държава тогава стояла на здрави социално-икономически основи — развити, както показват изворите, феодални отношения. През първата половина на този век тя била в състояние да се защитава и не е само пасивен обект на стълкновенията между претенциите на Бавария и Саксония, въпреки че не била така голяма и силна.⁴⁹ Немският идеен натиск бил отбиван в рамките на християнството чрез култовете към св. Вацлав и Войтех. Известно значение в това отношение би могло да има и езичеството — мисионерската дейност след 895 г. (а и преди това) се извършвала главно от територията на Германия.

* * *

Съвременната славистика смята за несъмнена известна литературна приемственост от Велика Моравия към Чехия,⁵⁰ при все че няма абсолютна датировка на църковнославянските паметници от чешки произход. Достиженията на филологическата наука по отношение на църковнославянския език в Чехия са почти общоприети.⁵¹ Повечето от тези паметници — Канона в чест на св. Вячеслав, Първото старославянско житие на св. Вацлав, Второто старославянско житие, Житието на св. Вит — се предполага да са възникнали в Чехия през X в.⁵² В Легендата на т. нар. Кристиан има реминисценции за България — съвпадения в отделни моменти с Житието на Наум, произве-

⁴⁷ А. И Рогов. Сказания о начале чешского государства. М., 1970, с. 108, заб. 1.

⁴⁸ V. Haloupek. Prameny X století, Legendy Kristianovy. — Svetovaclavsky sborník, II/1, Praha, 1939, най-решително от всички чехословашки историци е изразил тезата за културния и политическия континентет на шемисловска Чехия с Велика Моравия.

⁴⁹ Неправилно се приема обратното от V. D a v i d e k. Co bylo před Prahou. Praha, 1970, s. 18.

⁵⁰ Р. Вечерка. Великоморавские истоки церковнославянской письменности в Чешском княжестве. — Magna Moravia, s. 519, Aufn. 4.

⁵¹ F. G i v e s. Slovanska blagovestnika sv. Cyril in Method. Celje, 1963, s. 210 ff. Скептически гледна точка напоследък има F. M. B a r t o š. O Dobrovského pojetí vsudu slovanke bohoslužby. — Hist. sborník, Praha, 1953, s. 1—26.

⁵² V. H a l o u p e k 'y. Slovanska bohoslužba v Čechach. — Vestník ČAVU, 59, 1950, s. 65—80.

дение на българската литература от X в. Но от това едва ли следва, че в Чехия тази литературна традиция била пренесена от България или Хърватско. Славянската писмена традиция не може да бъде пренесена като новост през X в. на територията на едно епископство, включено като съставна част на Майнцката архиепископия, и то известно време преди църковния разкол.⁵³ Пред нас има свидетелство за взаимоотношения между центрове на писмена образование, за които не се знае нищо подробно и които биха могли да имат и случаен характер.

Църковнославянската традиция в Чехия не могла да се запази впоследствие. През 1097 г. било премахнато последното огнище на глаголическата писменост, Сазавският манастир. Но тази традиция ще окаже благотворно влияние върху културното развитие на чехите. Тя, както правилно се приема, била резултат от идейното и културното влияние на Велика Моравия.

Горните факти подсказват недвусмислено, че Чехия през втората половина на IX в. била включена в сферата на културно-политическото влияние на Велика Моравия. Тогава там започнало да се разпространява богослужение на славянски език, чийто следи през X в. са безспорни. С това известието за покръстването на първия исторически познат чешки княз Борживой от моравско-панонския архиепископ Методий придобива по-голяма достоверност.

В края на IX в. (от 895 г.) в Чехия започнал да се разпространява и католицизмът. По това време страната била включена към диоцеза Регенсбург. Следователно чешкото общество било християнизирано на два етапа: до 895 г. и след това. Също може да се очаква, че съпротивата срещу налагането на новата вяра ще следва тези етапи.

Първите сведения за съпротивата с езически характер са свързани с покръстването на княз Борживой от Методий. За него разказва Козма Пражки, но го е дал под годината 894. То станало според неговите данни във времето на крал Арнулф (дошъл на власт в 887 г.) и на Святополк (вече умрял в 894 г.).⁵⁴ За това събитие хронистът знае, въпреки че е отдалечен почти два века от него, тъй като било засвидетелствувано в Пражките анали. То се било запазило като предание при Пражката катедрална църква. Пражките анали се водели при същата катедрала „Св. Вит“ от времето на първия епископ Дитмар или Алберт, като хронологията за първата половина на X в. била допълнена по изкуствен начин.⁵⁵ По-подробни сведения Козма е могъл да получи от една грамота, която той споменава за свой източник, т. нар. „*Privilegium Moravensis ecclesiae*“. Тя била съставена около 880 г., когато папа Йоан VIII назначил немца Вихинг за епископ на новосформираната Нитранска епархия. При все че тази грамота не е запазена, то нейното съществуване не може да се отрича. Същият пала в една своя була я споменава.⁵⁶ Следователно Чехия през последната четвърт на IX в. принадлежала към моравския архидиоцез. Дейността на Методий обхващала и западната част от държавата на Святополк.

Данните в хрониката на Козма за покръстването на Борживой хронологически са неточни. Известно е, че Методий умрял на 6 април 885 г., а Арнулф

⁵³ Р. Вечерка. Цит. съч., с. 517.

⁵⁴ Cosma, I, 10, 1, 14, 15, s. 34: „... Borivoy primus dux baptizatus est a venerabili Methudio episcopo in Moravia sub temporibus Arnolphi imperatoris et Zuatopluk eiusdem Moraviae regis...“

⁵⁵ В. Регель. Цит. съч., с. 111.

⁵⁶ Пак там, с. 110.

дошъл на власт в 887 г.; през 894 г. и Святополк не бил вече между живите. Би могло да се допусне, че Методий не участвувал в покръстването, с което събитието ще се датира 887—890 г., т. е. след 887 г., когато идва на власт Арнулф, и преди 890 г., когато Святополк бил още жив.⁵⁷ Подобно разбиране обаче би влязло в противоречие с данните на някои други извори, на първо място—Кристиан.

Чехословашкият автор Р. Турек на загадката, защо Борживой е поместен в по-късни хронологически граници, намира отговор отчасти в разказа на Кристиан за Строймир, отчасти в културно-политическата ситуация на непосредствено предхождащото време. Според него Святополк бил само легендарна основа за Козма, ставало дума за Ростислав. Покръстването се отнасяло към 869—870 г., преди Методий да попадне в баварската тъмница, т. е. във времето на активната църковнополитическа дейност на Ростислав. По такъв начин хронологическата грешка била предизвикана от фактическа грешка. Било поставено името на друг моравски владетел, като същевременно е прибавено и името на Арнулф.⁵⁸ Гледището на В. Регел по този въпрос ми се струва по-правилно. Хронологическата неточност е довела до фактическа грешка. Що се отнася до мнението на В. А. Билбасов, то би могло да се отговори с аргументите на Р. Турек. В източниците, които ползувал Козма, може да бъде събркано името на някой от владетелите, но не на Методий.

Пражкото духовенство, реставрирайки събитията от по-старата църковна история при съставянето на анализите, вероятно е свързало кръшението на Борживой с началото на католицизма. Изглежда, била е извършена контаминация между началото на християнството, отнасящо се към това събитие, и появата на латинско-немското влияние, което се засилило с църковнополитическото надмощие на Германия в края на IX в.⁵⁹ Козма заимствувал тези сведения от анализите, като доразвил хронологическата им грешка. В Пражките анали под 894 г. е имало само бележката: „Vorivoy dux Voemorum baptizatur a Methudio episcopo“. Козма е прибавил: „sub temporibus Arnulfi imperatoris et Zuatopluk eiusdem Moraviae regis“. Известието за Святополк той могъл да заимствува от Privilegium Moravensis ecclessiae, а за Арнулф — от хрониката на Регинон.⁶⁰

Горният анализ показва, че нямаме основания да се съмняваме в достоверността на сведенията за покръстването на Борживой от Методий. Хронологическата неточност може да се поправи, като събитието се отнесе между 874 и 890 г., когато Велика Моравия била в зенита на своето могъщество. Най-вероятно то е станало през 874 г., когато Методий бил вече свободен от немски плен, а мирният договор във Форхайм през същата година дал сигурност на моравското княжество и възможност за развитие във вътрешноцърковната сфера.⁶¹

Кристиан и Моравската легенда почти по един и същ начин разказват за покръстването на Борживой. То е предадено с такива подробности (особено

⁵⁷ Подобно на В. А. Билбасов. Кирил и Мефодий по западним легендам. II, 1871, с. 67.

⁵⁸ Р. Турек. Čechi na usvite dejin, 1963, s. 143—144.

⁵⁹ В. Регелъ. Цит. съч., с. 113.

⁶⁰ Reg. Chron., MG, SS, I, 601 ff: „Arnulfus rex concessit Zuandoboldo Marchensium Sclavorum regi ducatum Behemensium...“

⁶¹ В. Графнауер. Slovansko-nemška borba za srednje Podunavje v 9 stoletji, Hauptmannov sbornik, Ljubljana, 1966, s. 71: A. H a u c k. Op. cit., t. III, s. 187.

от Кристиан), които като че ли не дават повод за съмнение. На някакво пиршество, устроено от Святополк, бил поканен и чешкият княз. Той обаче „не намерил място сред християните“ и бил поставен да седи на пода пред масата. Но се намесил Методий, който напомнил на Борживой, че не отговаряло на един „достоеен мъж като него“ да заема подобно място. Тук и разговорът между архиепископа и княза, при който първият подканя владетеля да се „отрече от идолите и демоните, обитавачи в тях“, трудно може да бъде приет във всичките му детайли.⁶² Все пак на другия ден чешкият княз и тридесет придружаващи го негови хора, след като били „поучени във вярата“, се покръстили. На връщане в родината си Борживой бил придружен от „почитания духовник“ Кайх. На разположеното североизточно от Прага място Леви Храдец, където бил религиозният център на чешките племена и началното родово имение на Пшемисловичите, князът започнал да строи църква. Тя била великоморавски тип двуабсидна ротонда.⁶³ Тази църква, посветена на св. Климент,⁶⁴ не се е запазила. Томаш Пешина (1629—1682) в своето описание „*Phosphorus septicornis*“ (1673) е отбелязал, че там стояла църквата „Св. Климент“, която била кръгла постройка.⁶⁵

Това са документалните и археологическите изворови данни, които свидетелствуват за започващия процес на християнизация на чешкото общество от средата на 70-те години на IX в. Те, на първо време, са доказателство, че Регенбургската мисия от 845 г. не е била особено успешна.

От друга страна, християнизационният акт от 874 г. не засега по-голямата част от чешкия народ. В това отношение сведенията на Моравската легенда не бива да се приемат безкритично, в духа на Ф. Палацки.⁶⁶ Според него на Методий се удало да покръсти с помощта на Святополк не само Борживой, но и целия княжески дом. Същевременно по-голямата част от народа била „обърната във вярата Христова“⁶⁷. Съпротивата, която възникнала, не говори в полза на подобна хипотеза. Изглежда, че само част от господстващите приела християнството.

При разказа за покръстването на Борживой прави впечатление забелязаната от повечето автори аналогия с поестта за княз Инго от „*Conversio*“. Инго бил най-вероятно славянски княз в Панония. Вярващите роби и слуги канел на трапезата си и им давал да пият в позлатени чаши. Невярващите господари оставял да стоят отвън „като кучета“ и слагал пред тях хляб, месо и черни съдове с вино.⁶⁸

Горното подчертава архаизма на предадения случай с чешкия княз, който подкрепя неговата достоверност, но нищо повече. Тук едва ли е ставало дума за влияние на християнизационната практика на Бавария и на мисионерските

⁶² FRB, I, 106—107, 202—203.

⁶³ I. B o r k o v s k y. *Levy Hradec. Praha, 1965, s. 56 ff.*

⁶⁴ Третия римски папа, чиито мощи според Панонските легенди Кирил и Методий донесли в Моравия, а оттам Кирил ги пренесъл в Рим. Спорно е дали Климент бил действителна историческа личност. Но в случая той ни интересува само във връзка с името на църквата.

⁶⁵ V. R i c h t e r. *O účelu československých rotund. — ČČH, XLII, 1936, s. 260.*

⁶⁶ *Legenda Moravica, FRB, I, 106—107: „Ouo baptizato sacerdotibus secum receptis Boemiam revertitur et uxorem suam s. Ludmilam cum multitudine gentis Boemiae curavit baptizari.“*

⁶⁷ F. P a l a c k y. *Op. cit., s. 40.*

⁶⁸ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum, Spisy Univ. J. E. Burkyne v Brne, t. 134, 1969. — Magna Moraviae fontes historici, III, s. 305 ff.*

методи на Алкуин за трите етапа при покръстването — обучение във вярата, кръщение и накрая задължение да се спазват църковните догми и канони.

От предадения разказ проличава, че Борживой държал упорито на старата си религия. Но за късо време, само един ден, трябвало да се покръсти. В повествованието на католика Кристиан за великоморавските традиции в Чехия са безспорни и анекдотичните елементи.⁶⁹ Но те едва ли бяха могли да служат като критерий при оценката на събитието. Всичко това било по-скоро литературен способ и архаична одежда, с която латиникът Кристиан облякъл действителния факт. Поради горното предизвикват съмнение дадените в извора мотиви, които накарали Борживой да се покръсти, т. е. пиришеството и унижението на княза. Начинът, по който писателят разказва за великоморавските традиции в Чехия, е косвено доказателство, че в последните десетилетия на IX в. немско-латинското влияние започнало да се усилва. Все пак трябва да се приеме несъмнено, че по силата на обстоятелствата чешкият княз Борживой трябвало да се покръсти. С това той би потвърдил в някаква форма зависимото си положение към Святополк.⁷⁰

Християнизационният акт на Борживой, дейността на Кайх и другите проповедници срещнали съпротива от страна на по-голямата част от населението и върхушката. „Целият чешки народ“ започнал да негодува, защото князът „изоставил бащините нрави и започнал да се придържа към нов и нечуван закон“.⁷¹ Чехите въстали срещу него „единодушно“, прогонили го от страната и дори искали да му отнемат живота.⁷² Князът намерил убежище в Моравия, където бил посрещнат „най-мило и ласкаво“ от Святополк и Методий.

След бягството на Борживой княз станал някой си Строймир, дотогава заложник при немците. Но докато бил в чужбина, той забравил майчиния си език и затова бил „отхвърлен дори от своите“. Борбата между привържениците и противниците на избягалия княз приключила с победа на първите. Борживой се завърнал в Прага.

Характерът на разгледания езически бунт, както и на събитията при убийството на княз Вацлав през 929 г. ще бъде определен във връзка със социалния строй и социалната структура на тогавашното чешко общество. Тук данните са оскъдни, особено за ранния период. Те все пак са относително повече, отколкото например за Велика Моравия по същото време.

* *

Сведенията в изворите не дават основание да се смята, че социалното развитие на чешките племена за по-голямата част от IX в. е излязло далеч извън рамките на родово-патриархалните отношения. Все още преобладавали т. нар. „големи семейства“ начело с бащата-господар, т. е. патриарх. Те като елементи на социално-икономическата структура в известен смисъл излизали извън рамките на родовите отношения — интересите на производството

⁶⁹ J. L u d v i k o v s k y. Great Moravia Tradition in the 10 th. cent. Bohemia and Legenda Christiani. — Magna Moravia, s. 541.

⁷⁰ А. Н а у с к. Op. cit., III, s. 187.

⁷¹ FRB, I, s. 302: „ . . . populum cunctum Boemorum in furorem principis accendit et quod paternos mores relinqueret et novam atque inaudiam sanctitatis legem christianorum arriperet. . .“

⁷² Ibidem: „Surgunt adversus eum uno animo eademque sententia eiusque a Finibus perturbare conantur, seu eciam vitam ipsam aufere moliantur.“

били поставяни на преден план. Родът не бил много голямо патриархално семейство, а общност от няколко такива големи семейства, които образували родовата община в рамките на общото селище.⁷³

По отношение на по-ранната социална структура е интересен въпросът за т. нар. „nedil“ (буквално означава нещо неделимо, общо). Трудно е да се каже дали това било старото общинно владее на земята, което естествено ще се пренесе върху името на самата община, както смята З. Нейедли.⁷⁴ Но и другото крайно гледище, че неправилно недилът се свързва с родовия строй, едва ли е най-правдоподобно.⁷⁵ Неговото основание е, че в по-късно време недилът бил с нищо неограниченото право на феодалите върху земята. Дори всички чехи били смятани за недил на Пшемисловичите. Но са се изграждали и изкуствени недили с цел да се избегне загубата на земята в полза на фиска, когато са липсвали преки наследници. Поради това църквата и каноническото право в по-късно време били неприятелски настроени към недила. Това не е никак случайно и подсказва по-стария произход на тази институция. В нея още Ф. Палацки е виждал остатък от родовото устройство.⁷⁶ По принцип чешкият недил представлявал някакво идеално владее на земята от всички негови членове или пък имуществената част на всеки член на голямото семейство, и то без условие за някакво поделене.⁷⁷

Въпреки някои спорни моменти е ясно, че родовите отношения не ще загубят значението си дори много по-късно, когато обществото се намирало на по-висок стадий от развитието си. Феодализмът наследил някои черти от старата обществено-икономическа формация, тъй като родово-патриархалните отношения непосредствено предхождали феодалните. Част от старите институции се запазила, но претърпяла значителна еволюция. Това се отнася както до феодално-експлоатираното население, така и до господстващата класа. Между другото и недилът би могъл да претърпи подобна еволюция.

През X в. в чешкото общество настъпили съществени социални изменения. Те били ускорени от бързото развитие на земеделието и производителните сили. Феодалните отношения се формирали с постепенното изживяване на патриархалния строй. Остатъци от старите порядки имало, но вече преобладавала съседската община, т. нар. *v ícínitá s*. Тя съществувала и преди. Но сега, като запазвала много остатъци от родовия строй, започва да доминира. Старата чешка терминология я познава като „*osada*“⁷⁸. Имала редица юридически и углавни функции: преследване на престъпници; обща отговорност, когато те не били заловени; и пр. Най-главната ѝ задача обаче била да регулира вътрешните и външните граници на селото.

Социално-икономическото развитие определило формирането на социалната структура на обществото. За свободното население сведения в най-старите извори почти няма. Това не означава, че такова население е липсвало. Напротив, може да се предполага, че за IX в. пълноправно свободните хора били масата от населението. През X—XII в. свободните са означавани като

⁷³ Z d. Nejedly. Op. cit., S. 87.

⁷⁴ Ibidem, S. 91.

⁷⁵ F. Graus. Dejiny venkovskeho lidu v Čechach v dobe předhusitske. I. Praha, 1953, s. 146.

⁷⁶ F. Palacky. Dejiny. I/1, S. 188.

⁷⁷ V. Vaněk. Počátky práva a státu v Československu. Praha, 1946, S. 49—50.

⁷⁸ V. Brandl. Glossarium illustrans bohemico-moraviae historiae fontes. Brno, 1876, S. 207—209.

„dediči-heresi“. С течение на времето техният социален статут постепенно се променил. Към тази категория население започват да се числят и зависими хора. Някои от дедичите били дарявани заедно със земята им. Но и в началото на този период свободните все още преобладавали с тенденция тяхната свобода да придобие негативен смисъл. Със засилване на процеса на налагане на феодално-крепостните отношения възниквала и класата на зависимо селячество. Тя била нееднородна по формите на зависимост, в които изпада. Често разликата в социалното положение на робите и на крепостните се чувствувала съвсем слабо.⁷⁹ Социалната структура започнала да се усложнява. Вече се срещат редица категории зависимо население, някои от които не са със съвсем ясно значение — например „душник“ (animator, proanimatus). Тук е възможна аналогия с руските „задушные люди“, хора, дадени на църквата „за благого на душата“. Преобладават латински термини за обозначаване на групите зависими хора: aratores (орачи); homo (термин, който в по-късно време най-често е бил използван като синоним на закрепостения селянин — homines ecclesiae, homo sensualis, homo proprius etc.). Човекът, назван като servus, не бил само роб в чистия смисъл на думата.

Приведената по-горе приблизителна социална картина позволява да се определи по-отблизо характерът на езическата съпротива срещу Борживой. Преди всичко тя била масова. Против княза се обявил „целият чешки народ“ (populum sanctum Voomorum) и въстанал срещу опита му да въведе новата вяра. Изворите не дават много сведения около това въстание, но все пак би могло да се направят някои предположения и заключения. Главната движеща сила на съпротивата били свободните селски маси. Те са обединени чрез институции, чиито корени били дълбоко в родовия строй — патриархалното семейство и общината. Въпреки че християнството се разпространявало на славянски език от дошлите моравски мисионери, то не се посрещнало добре. Причината за тази рязкост и повсеместност на съпротивата се дължи на относителната социална хомогенност на въстаналите въпреки започналите още преди процеси на диференциация. Формиращото се като класа селячество било обединено от общинния строй не само в социално, но и във верско отношение. Затова посегателството срещу „вратата на бащите“ предизвикало съпротива не само с религиозна окраска, но и със социално съдържание. Кайх и другите пристигнали духовници най-безрезервно били подпомагани от зараждащата се княжеска власт и затова с дейността си засегнали интересите на свободното население (например някакви вземания в полза на зараждащите се църковни институции).

От друга страна, по-голямата част от аристокрацията видяла в действията на върховния княз накръняване на предишните ѝ права. Унификацията на религиозния живот би довела до благоприятни условия за засилване на политическата централизация, а това не било в нейна изгода. При характерната за поечето славяни неразвитост на жреческото съсловие тази аристокрация ще оглави въстанието на свободното население. За участието на чешките князе значение биха могли да имат и някои външнopolитически подбуди — недоволството им от върховенството на Велика Моравия, а може би и лично от Святополк.⁸⁰ Тези мотиви обаче не са били решаващи. Значителна част от

⁷⁹ J. Masek. Počátky českého státu. Op. cit. Československa vlastiveda, s. 128.

⁸⁰ L. Havlik. Velka Morava, s. 238.

чешката аристокрация виждала във васалните отношения към Моравия едно от средствата за отблъскването на немската агресия.

От казаното вече може да стане ясно защо „целият чешки народ въстанал единодушно“ против своя княз. Тук под „народ“ трябва да се разбира зараждащото се селячество и аристокрацията.

Целите на въстанието се намират в тясна връзка с неговите движещи сили. Главна цел за повечето участници била връщането на старите езически порядки и религия. С оглед на разгледаната социална структура и развитие може да се смята, че подобна реставрация била възможна. Поради това съпротивата срещу Борживой може да се определи като „езическа реакция“⁸¹. Заедно с княза-християнин от страната били прогонени Кайх и другите проповедници.

Велика Моравия, където феодалните отношения през втората половина на IX в. добили по-голяма разпространение, влияела на своите съседи не само в идейно, но и в социално отношение. Тя спомагала за развитието на феодалния строй при тях. Затова съпротивата срещу акта на Борживой имала и социална основа — князът бил върховен представител на зараждащата се феодална класа. Това е още по-вероятно, като се има пред вид, че Чехия според изворите някак си със скок преминала в X в. като напълно развита феодална държава с всичките ѝ институции и атрибути: бесилки, тъмници, класово-социално разслоение и пр.⁸² Може да се предполага, че това развитие е имало значителна предистория. Следователно разгледаното въстание било и съпротива срещу първите опити за налагане на феодалните отношения.

Горният социален момент поради по-бавната еволюция на обществените процеси тогава не е могъл да излезе на преден план. Затова пак изпъква верско-религиозната страна — съпротива против налагането на новата религия, за връщане на старата.

Въстанието избухнало вероятно още със самото завръщане на Борживой, т. е. през 874 г. То от начало, както се вижда; имало успех. Обаче езическата реакция едва ли е продължила повече от половин година. Форхаймският мир в 874 г. давал възможност на Святополк по-активно да подпомага чешкия владетел и неговите привърженици в Прага. Чешките князе, които оглавили въстанието, видели нереалността на антиморавската си политическа ориентация и са се оттеглили. Борживой се върнал в родината си и постепенно укрепил своето положение.

Интересен момент в развитието на горните събития представлява избирането на някои си Строймир за княз, докато Борживой бил в изгнание. Строймир преди това бил заложник в Германия и сигурно имал роднински връзки с изгонения владетел. Може да се предполага също, че той ще да е бил с пронемска политическа ориентация (а дали не е бил и християнин?). Едва ли е отхвърлен от своите само защото забравил майчиния си език. Бунтуващите се чешки князи, като се съпротивявали срещу моравското върховенство, са търсели подкрепа от страна на Германия. Мисълта, че през IX в. Чешкото княжество не могло да води напълно самостоятелна външна поли-

⁸¹ Към тълкуването на този термин вж. Г. С о т р о в. Народни движения във Франкската държава VI—IX в. и въстанието Стелинга. — ГСУ, ИФ, т. 67, год. 1973/1974.

⁸² F. G r a u s. Počátky českého státu a vyvoi „statni“ ideologie. — Slavia occidentalis, t. 22, Poznan, 1966, s. 147.

тика, изглежда явна.⁸³ С Форхаймския мир външнополитическите отношения в Средното Подунавие се консолидирани и бунтът на чешката аристокрация бил обречен на провал.

Княз Борживой, докато бил в изгнание, дал обещание, че ще построи храм в чест на Дева Мария, ако се върне достойно в страната си. Според Кристиан това наистина направил „в самия град Прага“⁸⁴. Всички останали извори приписват строежа на тази църква на Спитигнев. *Crescente fide* разглежда дори Спитигнев като първи християнски владетел.⁸⁵ Но с оглед на това само може да се смята, че този княз пръв е въвел латинско-католическия обред.⁸⁶ Борживой се е осмелил да започне да строи църква в Прага едва към края на живота си, когато духовете били по-спокойни. Неговият син довършил започнатия строеж.⁸⁷

При археологически разкопки в западната част на пражкия бург (крепост) през 1950 г. била открита църква, полигонална отвън, с правоъгълен кораб и апсида.⁸⁸ Тази църква произхожда несъмнено от IX в. и се идентифицира със споменатата постройка на Борживой. Тя била изградена вероятно преди пражкия бург и се свързва с езически некропол и светилище на същото място. Възможно е това място да е представлявало бург (*hrad*) в смисъл на трудно достъпно и оградено култово средище. Самата крепост е била построена малко по-късно, по времето на Вратислав.⁸⁹ Местоположението на тази църква подсказва, че с нейния строеж се е целяло да се неутрализира езическата реакция.⁹⁰ Трудно може да се предполага, че тук били погребани Борживой и неговата съпруга Людмила, т. е. че църквата била тяхна погребална капела.

След смъртта на Борживой между 890 и 895 г. (съвсем точно не се знае) и с признаването на васалните отношения към Германия започнало по-широко да се разпространява християнството в неговата латинско-католическа обредност. Както беше казано, наследникът на Борживой Спитигнев довършил строежа на църквата „Св. Мария“ и основал църквата „Св. Петер и Павел“ в Будеч.⁹¹ Последната е запазена до днес. Има нов правоъгълен пресбитериум, но овалният ѝ кораб е безспорно от края на IX в.⁹² Тази църква придобила голямо значение, понеже скоро към нея възникнала латинска школа. В нея учил и младият Вацлав.⁹³

През 905 г. княжеският престол бил зает от Вратислав, брат на Спитигнев.⁹⁴ Той бил един от най-значителните чешки владетели през X в. Според Лаврентий от Монте Касино „този велик и победоносен княз“ завладял части

⁸³ В. Давидек. Цит. съч., с. 17.

⁸⁴ FRB, I, s. 204.

⁸⁵ FRB, I, s. 183.

⁸⁶ V. Novothy. *Dejiny*, I/1, s. 446.

⁸⁷ *Ibidem*, s. 440 ff.

⁸⁸ I. Borkovsky. *Kostel Panny Mariae na Pražkem hrade*. — PA, XLIV, 1953, s. 129—200; *K otazce nejstaršich kostelu na Pražkem hrade*. — PA, LI, 1960, s. 322—381.

⁸⁹ V. Richter. *Die Anfänge...*, s. 174—175.

⁹⁰ I. Borkovsky. — PA, LI, s. 355.

⁹¹ *Crescente fide*, FRB, I, s. 183; K r i s t i a n, cap. 3, FRB, I, s. 205.

⁹² V. Richter. *Op. cit.*, s. 174.

⁹³ Gumpold, FRB, I, cap. 4, s. 149; *Сказания*, с. 37.

⁹⁴ Според В. Новотни това станало през споменатата 905 г., докато Й. Пекарж смята, че Спитигнев умрял в 915 г. Чешките анали отнасят събитието към 805 г., но явно има грешка (DCCC→DCCCC).

от Поодрието, както някои автори смятат по името на мястото Вратислава.⁹⁵ В някои унгарски източници има сведения, че той присъединил известни територии от Моравия. Заел земите чак до р. Грон и Нитра и поставил там свои управители.⁹⁶ Жителите на Нитра са означени като *Slavi et Bohemi*. Краят на чешката власт в Моравия съвпаднал със смъртта на Вратислав през 921 г.

Чешкото княжество по времето на Вратислав било изправено пред сериозни вътрешни и външни затруднения. В църковно-религиозната сфера владетелят трябвало да поддържа равновесие между славянската и започващата да добива широко разпространение латинска литургия. Идеиният живот на страната бил усложнен от значителните остатъци от езичеството. Но князът успял да продължи политиката на своите предшественици. В Прага той построил храм, посветен на св. Георги, традиционния покровител на войните. Това е показателно, тъй като Чехия трябвало да удържа силния напор на маджарите, които разрушили през 906 г. Великоморавската държава.

Вратислав, освен че се справял с тежките външнополитически и вътрешни проблеми, възпирал и тлеещите раздори сред княжеската фамилия. Чрез брак с Драгомира, дъщеря на княза на стодоряните (клон от полабските славяни), той успял да спечели приятелството на родното ѝ племе.⁹⁷ От нея имал двама синове — Вацлав (роден около 907—908 г.) и по-младия Болеслав.

Смъртта на Вратислав на 13 януари 921 г. дала възможност да излязат на повърхността вътрешните противоречия в чешкото общество — може би не веднага, но след известно време.

Строителството на първите каменни църкви, засвидетелствувани от археологическите проучвания, дава основание да се съди ретроспективно за „истинския модел“ при налагането на новата вяра. Поради малките размери на тези първи храмове може да се смята, че те били предназначени за феодалите и тяхното обкръжение. След това господарите започнали да строят църкви и на обществени места, обикновено в съседство или на мястото на старите езически светилища.⁹⁸ Горното подсказва, че християнството се налагало „от горе на долу“, т. е. от господстващите към широките слоеве от населението. При това разпространението на новата вяра едва ли е възможно да е било без насилие, което предизвиква, както се видя при събитията около покръстването на Борживой, ответна реакция и съпротива. Тази съпротива на втория етап от християнизацията на Чехия добила своята кулминация при убийството на княз Вацлав през 929 г.

Синът на Вратислав Вацлав бил твърде млад, когато умрял баща му. Затова управлението поела „княгинята-майка“, споменатата вече Драгомира. Нейната регентска власт предизвикала силни сътресения и станала причина за остра вътрешнополитическа криза. Зличанските князе с помощта на Бавария се опитали да разширят своите владения за сметка на Пражкото княжество. Кристиан (гл. 10) пише, че това действително станало. В римуваната хроника на т. нар. Далимил се казва, че Радислав Коуржимски фактически заграбил част от владенията на Вацлав.⁹⁹ В тази връзка може да се разглежда

⁹⁵ H. A u b i n. *Geschichte Schlesiens*. Breslau, 1938, s. 64.

⁹⁶ V. H a l o u p e c k y. *Prameny X století, Legendy Kristianovy o sv. Vaclavu a sv. Ludmile*. — *Svetovaclavsky sborník*, II/2, 1939, s. 61—61, 202 ff.

⁹⁷ S o s m a, I, 15, пише, че Драгомира била от суровото племе на лютичите в областта Стодор (по течението на р. Хавел, в територията на днешния Бранденбург). По отношение на вярата тази жена била „по-твърда от скала“.

⁹⁸ V. R i c h t e r. *Op. cit.*, s. 175; J. M a s e k. *Op. cit.*, s. 131.

⁹⁹ FRB, III, 56.

и походить на Арнулф Баварски срещу Чехия през 922 г. Мотивите и причините за този поход не са дадени в изворите. Трудно може да се мисли, че баварският владетел бил в някакви роднински връзки със зличанските князе.¹⁰⁰ По-скоро той използвал споровете в Чехия в борбата си против Хенрих Птишелов. Последният през 921 г. предприел поход срещу сърбите. След това, укрепвайки Майсен, тръгнал срещу милчаните. Той завзел град Любуше (северно от Черни Халстов) и те признали зависимостта си към него.

Не би било най-вярно да се мисли, че Арнулф взел страната на привържениците на Людмила.¹⁰¹ Все пак не е изключено, че баварският владетел се е стараел по някакъв начин да използва вътрешните междуособици, което би било потвърждение на изворовите данни при Кристиан и Далимил. Той могъл да има и „стари имперски претенции“ към Чехия.¹⁰²

Вътрешната криза се ускорила от раздорите в княжеската фамилия. На 16 септември 922 г. в Тетин по нареждане на Драгомира била удушена престарялата княгиня Людмила, съпругата на Борживой, на 61 години. Тя надживяла и мъжа си, и своите синове.¹⁰³ Легендите рисуват Людмила като ревностна християнка, а Драгомира — езичница. Но тук едва ли може да става дума за конфликт между езичество и християнство — дори не може да се мисли за стълкновение между славянски и латинско-немски обреди.¹⁰⁴ Спорът между Драгомира и Людмила изглежда е бил на основа на съперничеството за влияние върху младия Вацлав, т. е. както разказва и Кристиан — борба за власт.

Действително в повечето източници Драгомира е описана като езичница. Въпреки негативното отношение на Кристиан към нея той пише, че била християнка (тя е „втора Изабела, втора Ева, жената на първия човек, родила Каин и Авел. . .“). Но „злите езици“ смятали Драгомира за езичница.¹⁰⁵ В легендата Crescente тя също е езичница, невярваща.¹⁰⁶ Хаволянският ѝ произход вероятно е дал основание за подобно отношение — знае се, че лютичите много дълго се съпротивявали срещу християнството. Поради това може би и Козма Пражки е видял в лицето на Драгомира езичница.

Въпреки че изворите дават известни основания, наистина трудно е да се правят преки аналогии между разглежданите събития и събитията в Полша в края на 30-те години на XI в. Не може да се сравнява личността на Вацлав с ролята, която играл Казимир I Възстановителят.¹⁰⁷ Тук данните в изворите (предимно легенди) биха могли да се разглеждат за легендарен шаблон и схема, в която са вплетени действителните факти. Легендата „Oporet pos fratres“ разказва, че „не след дълго време (т. е. от идването на Драгомира на власт) настъпило преследване на християните и неговата безбожна майка

¹⁰⁰ Както смята В. Новотни. Цит. съч., с. 459.

¹⁰¹ Подобно е мнението на Л. Хавлик. Посл. цит. съч., с. 286—287.

¹⁰² V. Novotny. Op. cit., s. 459.

¹⁰³ За датата J. Рекаг, ССН, IX, s. 411. В Старославянския пролог за св. Людмила (Сказания, с. 108) се казва, че убийството станало в събота; K r i s t i a n, cap. 4: „Septim sabati die et XVIII (XVII) cal. Octobris“, т. е. на 16 (или 15) септември.

¹⁰⁴ V. Novotny. Op. cit., s. 457.

¹⁰⁵ K r i s t i a n, FRB, s. 205—206, 209; Втората старославянска легенда също описва Драгомира като езичница, Сказания, с. 77, XI.

¹⁰⁶ FRB, I, s. 185: „... interea vero mater eius (Boleslavi et Wenzeli) ipsa que incredula dei cum crudelissimis viris initio consilio dixerunt“.

¹⁰⁷ O l . K r a l i k . Nejstsři legendy Přemyslovských Čech. Praha, 1969, s. 16. Но аналогия между Казимир и Белослав I Жестокият е възможна.

(т. е. на Вацлав) била начело на безбожниците. Затова дала нареждане свежърва ѝ, блажената Людмила, да бъде удушена. . .¹⁰⁸ Гумполдовата легенда е в същия дух — имало ограбване и запускане на „храмовете божии“, лишаване на свещениците от имота и богатството им и пр. Едва Вацлав се явил в ролята на „обновител“ на църквата.¹⁰⁹

Езичеството на Драгомира остава твърде спорно. Дори в Първата старославянска легенда тя е показана като усърдна владетелка, която управлявала държавата, докато нейните синове порастат.

От предполагаемото езичество на Драгомира не могат да се правят изводи за политическата линия, която ще провежда, както и обратното.¹¹⁰ Но ако се приеме, че тя е била християнка, при това не така фанатизирана, също не може да се прави заключение за приемственост в политическата линия на Вацлов по отношение на майка му, т. е. възпиране на откритите стълкновения със Саксония.¹¹¹ Княгинята-регентка явно е търсела някакъв изход от сложното вътрешно положение, влошено още повече от външната угроза. Тя обаче едва ли ще го намери. Последвалите събития подсказват за задълбочаването на кризата в чешката държава. Убийството на Людмила и регентското управление на Драгомира са били по-скоро свидетелство за засилващото се разцепление сред господстващата класа. То било благоприятствувано от несъгласията във властващата династия. След „мъченическата“ смърт на старата княгиня много духовници, които ѝ симпатизирали или поддържали, били прогонени или избити. Драгомира заграбила имуществото им.¹¹² Езичеството и християнството по отношение на Драгомира и Людмила в случая не са така съществени. Те били рамките, в които се вместила повествованието на християнските легенди. Не бива обаче да се отрича, че остатъците от старата религия (например при част от велможите, както ще видим по-долу) не са изостряли и без това сложната вътрешна обстановка. Борбите сред господстващите се отразявали и върху положението на народните маси, т. е. влошавали го.

Около 923—924 г. Вацлов дошъл във „владетелска възраст“ и поел самостоятелно властта. Най-напред той тържествено пренесъл останките на баба си Людмила от Тетин в Прага. След това заточил за известно време майка си в Будеч. Брат си Болеслав също отстранил от столицата, като му дал ъделно владение в земята на пшованите, наблизо до Пражкото княжество.

По това време вътрешните междуособици довели до залез на Източно-франкската държава като политическа система — засилила се Саксония. Младият чешки княз трябвало да се съобразява с тези промени и да има известна просаксонска политическа ориентация. За политическа преориентация от Бавария към Саксония може да се мисли още през 922 г. след похода на Арнулф Баварски.

Княз Вацлав продължил политиката на предшествениците си по отношение на християнството. Няма съмнение, че той още преди идването си на власт бил християнин. Легендарният му образ е действително пресилен, плод на

¹⁰⁸ Легендата „Oporetet“ не е публикувана във *Fontes rerum bohemicarum*, ползуван е чешкият превод при О. Кралик. Цит. съч., с. 173.

¹⁰⁹ FRB, I, s. 155.

¹¹⁰ А. Хаук (цит. съч., III, с. 191 и сл.) смята, че „едва ли ще се излъжем, ако предположим, че Драгомира била чужда на християнството, защото мразела немците“.

¹¹¹ Подобно на В. Давидек. Цит. съч., с. 95.

¹¹² *Crescente fide: „ . . . presbyteros multos cum clero privantes substantia eiecerunt de terra. . .“*

легендарна измислица — пример за народа, който още държал на езичеството си.¹¹³ Не е изключено обаче Вацлав да е бил образован за времето си човек. Според легендите бил даден от баба му да учи славянско писмо, а баща му го изпратил в латинската школа в Будеч. Не може да се смята, че бил „варварски княз“, лишен от всякакви морални устои — например че се отдавал на пиянство и пр.¹¹⁴ За подобни заключения няма никакви данни в изворите. Религиозната ревност на Вацлав, неговата екзалтация и фанатизъм, това, че бил възпиран да общува със свещеници и прочее, неща, които правел ношем, действително са фантазия на прохристиянските писатели. Но пред народа той ще да се е показвал за убеден християнин. С това давал пример, който имал политическа подплата — укрепване на новата вяра сред широките слоеве от населението.¹¹⁵ Поради това Вацлав решил да построи на Пражкия храд великолепен храм. Първоначално било замислено той да бъде посветен на баварския св. Емеран. Впоследствие с оглед на политическата преориентация — на саксонския св. Вит. Чешкият княз дори лично ходил при саксонския владетел, за да измолви мощите на този светец.¹¹⁶

Въпреки пронемската политическа ориентация на Вацлав в църковната сфера мерките срещу майка му и брат му доказват, че той с всички средства се е стараел да укрепи положението в страната. Поради размириците в Германия зависимото положение на Чехия станало фиктивно и чешкият владетел се е стараел да провежда независима политика.¹¹⁷ Това сигурно е предизвикало съвместния поход на Арнулф и Отон I срещу Прага през 929 г. Вацлав се подчинил и обещал да плаща данък.¹¹⁸ Той искал да избегне тежките войни с Германия. Походът в 929 г. бил резултат на засилилата се немска агресия срещу славяните след идването на саксонската династия на власт. Системните действия започнали още през изминалата 928 г., когато бил предприет поход против хаволяните и гломачите.

Може да се приеме в духа на Я. Славик, че Вацлав не е бил „идеалният княз“, че легендарният му образ бил плод на тенденциозна измислица. Но няма спор за това, че той бил привърженик на християнството и продължил политиката на своите предшественици. Религиозната му ревност (за болезнена набожност едва ли става дума, тя е легендарна умисъл) възбудила много чешката аристокрация.¹¹⁹ Този въпрос имал и практическа страна. При Вацлав идвали духовници от съседните страни — Бавария, Швабия, Италия. Аристокрацията се страхувала от засилването на църковната йерархия, от нейното влияние върху княза. Подчинението на немците също могло да предизвика значително недоволство. Вследствие на горните причини в Прага избухнал аристократически метеж. В основата на заговора стоял „по-младият и по-

¹¹³ J. Slavik. Svaty Vaclav, s. 335—336.

¹¹⁴ Подобно на Я. Славик. Цит. съч., с. 333.

¹¹⁵ В. Давидек. Цит. съч., с. 94, идеализира до голяма степен Вацлав, като го сравнява с Карел IV.

¹¹⁶ Oriente iam sole, cap. 6; J. Peckař. Die Wenzels- und Ludmila Legenden und die Echtheit Christians. 1906, s. 414.

¹¹⁷ С оглед на това едва ли е вярна постановката на Й. Мацек. Цит. съч., с. 132, че от похода в 929 г. нямало нужда, понеже Вацлав щял сам да се подчини.

¹¹⁸ V. Novotny. Op. cit., s. 467.

¹¹⁹ Аристокрацията била недоволна, тъй като онзи, който трябвало да бъде княз, бил заобиколен от клирици и приличал на монах („qui princeps debebat esse, perversus est a clericis et est ut monachus. .“), Crescente, FRB, I, s. 186.

лош“ брат на Вацлав — Болеслав.¹²⁰ Той първоначално бил в сянка и едва след коварното братоубийство проявил своята дейна натура.

Разказът за бунта на пражката аристокрация се повтаря във всички извори, свързани с „вацлавския агиографски кръг“. В Първата старославянска легенда, съставена наскоро след убийството на Вацлав, се казва: „ . . . Възгордели се чешките мъже и въстанали сами против себе си, защото млад им беше князът. . . “¹²¹ Легендата „Oportet“ добавя, че „най-много това роптание и бунт произлизирали от страна на онези безнравствени граждани, които още отдавна поради омраза срещу християнството и срещу божия светец били направили заговор за бунт“¹²². Кристиан въпреки някои неточности предава подобна картина. Ползвайки обаче сведенията на Първата старославянска легенда, а може би и на Гумполд, той приувеличил някои страни на събитията. При него се говори за разединение на велможите. Част от тях държали страната на „набожния княз“, други се присъединили към „безбожните и неблагородни господари“. „Тръните на раздора“ се разбуяли до такава степен, че се дошло до проливане на кръв.¹²³ Тук трудно може да се приеме картината на обща гражданска война, която се дава в по-късната хроника на Далимил. Според последния гражданската война между езичници и християни завършила с кървава битка в Прага.¹²⁴

Кристиан и Далимил, понеже са ползували предимно легендарни източници (Далимил пише през XIV в.), допуснали хронологическа грешка. Те свързали езическия метеж с името на Драгомира. Последната, както беше казано, около 924 г. била лишена от регентските си функции (вероятно не без съпротива). След това тя едва ли е играла някаква съществена роля. Кристиан например добавя, че след успокояването на бунта (т. е. след победата на „справедливата страна“) споменатият Вацлав, който „бил обладан от Светия Дух, взел в сърцето си решение. . . майка си, която била причина за различни неправди, да прогони от властта“. С нейното екстерниране, а също и на привържениците ѝ („мъже безбожни“) е могло да се ликвидират вътрешните стълкновения и да се „увеличи покоят на църквата Христова“¹²⁵. Негативното отношение на изворите към Драгомира (тя е „жестока езичница“) също повлияло за допускането на тази хронологическа грешка.

Метежът на пражката аристокрация след похода на немците през 929 г. бил резултат на общата вътрешнополитическа нестабилност, без да бъде тясно свързан със сепаратизма на феодалите и борбата на народните маси. Кристиан неправилно свързва тези събития. За него бунтът на „неблагородните и безбожни господари“ (т. е. феодалите извън столицата) довел и до разногласия и сред пражката аристокрация.¹²⁶

¹²⁰ Crescente: „ . . . tunc frater eius iunior et peior nomine Bolezlavus diabolica fraude deceptis cum impiis malignum inierunt consilium contra praedictum virum beatum, ut eum perderent. . . “

¹²¹ Сказания, с. 37 (Востоковският текст).

¹²² Oportet, cap. 15, O. K r a l i k. Op., s. 175.

¹²³ FRB, I, s. 210: „ . . . orta est post modum pro eiusdem rei variisque rebus aliis dissidio pergrandis viros inter ipsos primarios qui lateri ducis religiosi inherebant et inter reliquos, qui partes nequissimas domine impiis iuvabant. . . etc.“

¹²⁴ FRB, III, s. 54.

¹²⁵ O. K r a l i k. Op. cit., s. 70.

¹²⁶ FRB, I, s. 209: „ . . . divisique sunt consiliarii et primates terrae. . . “

Положението още повече се усложнило от съпротивата на народните маси, „простия народ от отдалечените краища“¹²⁷. Според Гумполд тази съпротива била предизвикана от злобата на Болеслав, от „безумната му мечта да придобие властта по какъвто и да е начин“¹²⁸. Но мангванският епископ тенденциозно е осветлил участието на Болеслав в тези събития. Те едва ли биха могли да бъдат предизвикани само от Болеслав, от жаждата му за власт и от неговите користи стремежи.¹²⁹ По-скоро точно обратното — бунтуващите се господари намерили в лицето на княжеския брат лицето, на което да се опрат. Болеслав е подтикнал с някои свои действия и обещания метежа в Прага.

Бунтът на пражката аристокрация, изглежда, не успял. Неговата връхна точка била в момента, когато князът свикал първенците и дружината си, „за да разискват за законите“. Именно тогава възникнало „голямо роптание“¹³⁰. Заговорът попречил на замисленото законодателство на владетеля. Аристократическият метеж имал изключително политическа подплата. Той бил борба срещу пронемската и прохристиянска политика на Вацлав, стремеж да се изолира духовенството, към което била проявена необичайна щедрост. Езичеството и лозунгът за връщането му са били само демагогски средства за постигане на целите на тази аристокрация. По-голямата нейна част е приела християнството, но се придържала към него твърде повърхностно. Затова князът, след като укрепил за известно време положението си в Прага, взел строги законодателни мерки срещу остатъците от езичеството.¹³¹

Значително по-реално било езичеството и остатъците от него при свързаната със старите традиции местна провинциална аристокрация. Тя все още не била влязла напълно в състава на феодализиращата се господстваща класа. Дори част от нея вероятно още не била приела християнството. С езическите лозунги тя се е старала да увлече народните маси и да използва тяхната борба в интерес на своите сепаратистични цели.

Вацлав успял постепенно да успокои положението в столицата. Като чули заповедите на княза, участниците в заговора се разотинили по домовете си.¹³² Те се уплашили от взетите предохранителни мерки. Гледището, че чешкият княз останал изолиран като християнски владетел в средата на своя езически народ, е опростяване на така сложните събития.¹³³

Болеслав, по-младият брат на княза, поради горното стечение на обстоятелствата решил да действува бързо. Притежавайки енергичен характер, той използвал несигурното положение, за да заграби по насилствен път властта, като убие брат си и подложи на преследване неговите привърженици. Ковар-

¹²⁷ G u m p o l d, FRB, I, s. 158: „ . . . Quoniam vesano germani Bolczlavi regni desiderio quoquo modo posset acquirendi per multimodas insidarium versutias in sanctum dei exardescente iter Romae tentendum intercipitur profanae gentis cotidiana conspiration domiciliorum latibulis furtive dansatur ipsique fratris invidia magismagisque diabolo fomitem praebente accenditur. . . “

¹²⁸ Вж. заб. 127 в началото.

¹²⁹ Както неправилно смята В. Н о в о т н и. Цит. съч., с. 472.

¹³⁰ Вж. заб. 122.

¹³¹ Достатъчно е да се предадат думите, с които Вацлав се обърнал към бунтуващата се знат; — „O amici et fideles, uniam Christi; Gumpold, FRB, I, 158) „О хора, невярващи и луди, о неприятели на християнството, защо срещу бога и мен с безполезно роптание се бунтувате? . . . “ (Opportet, сар. 15). Според Гумполд пражката аристокрация се била „отклонила много от правия път“ (т. е. визира се новата вяра).

¹³² FRB, I, 155: „ . . . nefastae participes coniurationis domum pavidi redeunt. . . “

¹³³ Подобно на А. Х а у к. Цит. съч., III, с. 193.

ното престъпление било извършено сутринта на 28 септември 929 г.¹³⁴ В легендите има подробни данни за него. Вацлав бил поканен да присъствува на осветяването на църква в построения от Болеслав град. Това станало на 27 септември, празника на св. Козма и Дамян. Различните чудеса, които се извършили при самото убийство, са естествено тенденциозна подплата на поествуването.¹³⁵

Опозицията срещу Вацлав, както се вижда, имала сложен характер. Мотивите и причините за действията на феодализиращата се знат и част от аристокрацията „от отдалечените краища“ бяха по-горе до известна степен изяснени. Като цяло тази опозиция може да се разглежда като недоволство от общата социална и идейна насоченост на политиката на владетеля. Нейна кулминация била безспорно извършеното политическо убийство. Съпротивата срещу Вацлав, както се вижда, не била единна по своя характер.

Заговорът против княза съвпаднал с по-масовата изява на борбата на селячеството. За да реализира сепаратистичните си стремежи, местната аристокрация привлякла свободните хора с лозунга за реставрация на езичеството. Това дало тласък за по-широко разрастване на съпротивата на народните маси. За социалното значение на тази борба, която останала локално организирана и се развила предимно в по-отдалечените краища на страната, не може да има никакви съмнения. Като доказателство би могло да служи цитираното място при Гумполд, че „метежите (conspiraciones) на простия народ ставали почетни с всеки изминат ден“¹³⁶.

Първата старославянска легенда още по-добре илюстрира класово-социалния характер на съпротивата на селячеството: „... защото е писано: Всеки, който встане срещу своя господар, е подобен на Юда. . .“¹³⁷ Усиленията от борбата между различните прослойки на формиращата се феодална класа вътрешни размирици и външнополитическите неуспехи довели към обща вътрешнополитическа криза. Всичко това влошавало положението на изграждащото се като класа селячество.

Горните обстоятелства във връзка с разгледаните сведения в изворите показват недвусмислено, че възникналото непосредствено преди смъртта на Вацлав народно движение имало изразен антифеодален характер. Поради това при съществуващите социални условия е естествено, че съпротивата на селячеството ще бъде насочена и против християнството. Църквата била не само идеен крепител на новите порядки. Тя се превръщала вече в непосредствен обществен фактор чрез тегите и вземанията, които се събирали в нейна полза.

Несъмнено е още, че опозицията срещу Вацлав имала езически облик, т. е. била е под знамето за връщането на езичеството. Каква е била обаче ролята на старата религия? Може ли да се говори конкретно за „езическа реакция“ в смисъл на реална възможност за реставрация на езическите религиозни и обществени порядки? На тези въпроси ще се отговори, като се излезе от характера на движещите сили в съпротивата на „простия народ“. Мантуан-

¹³⁴ Има колебание между 929 и 935 г., но няма основания да не се приеме хронологията на Козма, както смятат и В. В е т h o l z. *Cosmae Pragensis Chronica* Военогум, s. XXXIV; V. Н о в о т н у, *Op. cit.*, s. 474. За датата вж. и Р. Т у г е к. *Op. cit.*, s. 168.

¹³⁵ Я. С л а в и к. *Цит. съч.*, с. 474, подробно разглежда убийството на Вацлав. Но не е важно дали князът бил убит, когато отивал на литургия или на излизане от църквата.

¹³⁶ Вж. заб. 127.

¹³⁷ Сказания, с. 37.

ският епископ е употребил твърде широко това понятие. В подобни извори по-точна употреба не бива и да се търси. Затова тези движещи сили ще се определят по-конкретно, ако се излезе ретроспективно от социалната структура на обществото по това време. Социалните отношения, които са отразени в целия кръг от изворите, показват една значителна развитост. Голяма, ако не преобладаваща част от „простия народ“ били свободните общинници. Но това не са позитивно свободните преди няколко поколения хора. Върху положението им в обществото влияела формиращата се феодална държава с почти напълно изградените си институции, учреждения и данъчна система. Много от свободните изпадали в различни форми на феодална зависимост.

Тази значително развита социално-икономическа картина не дава основание да се мисли, че била възможна „езическа реакция“, т. е. по-продължително и реално връщане към езическите социални и идейни порядки. Езическата религия, отживелиците от стария бит спомагали за превръщането на езичеството в идеал на засегнатото от феодализма селячество. За „езическа реакция“ в прекия смисъл на този термин не може да става дума.¹³⁸ По-точно би било да се мисли за антифеодално движение с езически облик, тъй като реставрацията на езичеството при дадените социално-политически условия не е била възможна. За бунтуващата се върхушка езическите лозунги били средство за постигане на сепаратистичните им намерения, а за широките слоеве от населението — идейно оръжие срещу засилващата се експлоатация на феодалите и държавата в лицето на княза като върховен представител на експлоататорската класа. Поради това тази съпротива не може да се определя като „реакция“. Тя имала напълно позитивен характер.

Хронологически разгледаните събития могат да се поставят в летните месеци на 929 г. Насилствената смърт на Вацлав на 28 септември, съчетана с демагогическите обещания на Болеслав I, изглежда, предотвратили избухването на масовия взрив на недоволството.

Възможно ли е да се мисли за някаква езическа реакция в първите години от управлението на Болеслав Жестокия? Дали езическите възгледи преди смъртта на Вацлав, подкрепени от брат му, са довели до премахване на църквата и християнството за известно време, до реално връщане към езичеството? На тези въпроси може да се отговори напълно отрицателно с оглед на вътрешната и външната политика на Болеслав. Като използвал вътрешните размирици, за да заграби властта, той веднага след това ликвидирал сепаратизма на аристокрацията. Новият княз повел ожесточена борба със зличанските хърватски князе, като бил в традиционния съюз със стодоряните (лютичи и милчани). Зличанските князе били подкрепяни от Германия. Тази борба влизала и в рамките на общото съткновение между немци и славяни в Средна Европа. То имало своята прелюдия в похода на Хенрих Птицелов срещу ратарите и в опита му да изгради на тяхна земя нова марка. През 930 г. ратарите и лютичи въстали, но скоро били принудени да приемат отново зависимите отношения и християнството. Недълго след това и ободритският княз трябвало да приеме кръщенето. През 935 г. бил последният поход против украините, източен клон от лютичите. Те били подчинени и заставени да плащат данък. С идването на власт в Германия на Отон I ратарите отново въстали. Това било използвано от чешкия княз. Въпреки намесата на немския

¹³⁸ Вж. заб. 81.

владетел той нападнал и победил зличаните, като разрушил напълно столицата им Злич.¹³⁹

Що се отнася до вътрешната политика, Болеслав веднага предприел репресии срещу привържениците на стария княз. Старославянската легенда разказва: „Убили също в това място някой си Мстин, но другите мъже избягали бързо. Тях също убили, другите се разбягали от страната, младенците му също убили, божиите слуги ограбили и изгонили от това място (град).“¹⁴⁰ В предадения текст има известна нелогичност. Болеслав не е изгонил веднага свещениците от собствения си град. В глаголическите варианти на подзрителното място има: „... останалите, също гонейки до Прага, едни убили, други се пръснали из страната“. Това четене е по-правилно и е първоначално.¹⁴¹

Гумполд и Кристиан допълват картината на преследването на привържениците на Вацлав. Според първия Болеслав бил владетел с големи пороци и „неговата ненавист се насочила срещу групата на вярващите“¹⁴². При Кристиан: „... всички тези... които за служба към Христа бил събрал, отчасти от меча на безбожниците били убити, отчасти от ръцете на злосторниците в реката (Вългава) били погребани, останалите се пръснали из целия свят“¹⁴³. Козма Пражки, повлиян от старата традиция, също има негативно отношение към Болеслав I. За него той е „втори Каин, тръгнал по пътя на престъплението“¹⁴⁴. Според хрониста Болеслав II противостоял коренно на баща си: „... очевидно така е произлязъл християнинът от братоубица, добродетелният човек от тиранина; общото му име с негодника му баща не го е окаляло...“¹⁴⁵.

От тези данни не може да се прави заключение, че убийството на Вацлав ще бъде „сигнал за истинска езическа реакция“¹⁴⁶. Възможно е Болеслав да е преследвал всички хора, които били облагодетелствувани от предишния владетел и предимно духовенството от немски произход. Голяма част от това духовенство била прогонена от страната и в неговите очи действията на Болеслав наистина биха могли да изглеждат като насочени против християнството. В започналите тежки войни с Германия (до 950 г.) положението на църквата в Чехия, подчинена пряко на Регенсбург, действително ще да е било много критично. Но Болеслав едва ли няма да е отчитал политическото значение на християнството. С действията си той укрепвал чешката държава и подготвял почвата за създаването на независимото Пражко епископство през 974 г.

Християнизацията на Чехия може да се оцени общо положително. Модернизация би било да се смята, че чехите не избрали нито „езическата защита срещу немците“, нито „християнската капитулация“ пред тях, а най-добрия път на „християнска защита“ както против немците, така и срещу унгарците и поляците.¹⁴⁷

Налагането на новата вяра в Чехия протичало едновременно с процеса на обединение на чешките племена и влияело позитивно върху консолидацията

¹³⁹ V. Novotný. Op. cit., s. 482—484; Градът Злич се идентифицира със Стара Коуржим; L. Havlík. Velka Morava, s. 288—290.

¹⁴⁰ Сказания, с. 38.

¹⁴¹ J. Slavík. Op. cit., s. 441.

¹⁴² FRB, I, 161: „... szevitíque eius in cataveras fidelium furente...“

¹⁴³ Kristian, cap. 9.

¹⁴⁴ Cosma, I, 17.

¹⁴⁵ Cosma, I, 21.

¹⁴⁶ Подсъбука А. Хазук. Лит. съч., III, с. 196.

¹⁴⁷ Както смята В. Давидек. Цит. съч., с. 20, дори в края на X в. чехите били съюзници на езичниците-лютячи.

на чешката раннофеодална държава — без обаче последните две явления да бъдат изпреварвани.

При повечето славянски народи приемането на християнството ставало след възникването и укрепването на държавния им строй (изключение може би правят славяните в Каринтия, покръстени през VIII в.). При чехите тази почти едновременност на процесите предизвикала някои вътрешни сътресения, но не довела до упадък на държавния им живот. Дори може да се твърди, че външната военнополитическа и идейна угроза повлияла положително върху процеса на формиране на държавата. Тук трябва да се отчита взаимодействието между външните и вътрешните фактори. Външната заплаха, ако е продължителна и с изразен превес, ще доведе към упадък на държавния живот (например както станало при полабските селяни).

Съпротивата на по-широките слоеве от населението против християнството бележи два етапа на развитие. Първоначално новата вяра била още слабо разпространена, още не били наизреали социалните условия за нейното пълно утвърждаване. Тогава възникнала „езическа реакция“, борба против новата религия, за връщането на старата. Социалният ѝ смисъл бил съпротивата срещу първите опити за налагане на феодалните отношения.

При втория етап, когато християнството било проникнало по-дълбоко в обществото, съпротивата срещу него е била преди всичко ненавист към църквата като феодална институция. Следователно тогава тя е била насочена срещу феодално-крепостната идеология и била опит да се отхвърли или ограничи феодалната експлоатация. Езическият ѝ облик не е довел конкретно до някакъв обществен регрес и затова тази съпротива може да има отделно и положително значение.

Възникналата „езическа реакция“ или съпротива с езически облик в Чехия през IX—X в. хвърля светлина върху начините и средствата, с които била налагана новата религия. Нейното разпространение вървяло „от горе на долу“, от господарите към по-широките слоеве от населението. Резултатите от археологическите проучвания, както се видя, потвърждават този извод.

Под знамето на езичеството застанали не само народните маси, но и част от аристокрацията. Това било израз на нейния стремеж да запази старите си привилегии, които с усиляването на княжеската власт тя постепенно загубвала.

С Ъ К Р А Щ Е Н И Я

- ГСУ, ИФ — Годишник на Софийския университет, Исторически факултет
ČSN — Český historický časopis (Praha, 1900—1949)
Šs ČH — Československý časopis historický
FRB — Fontes rerum Bohemiarum
HŠ — Historické studie
PA — Památky archeologické
Věstník ČAVU — Věstník Česke akademie věd a umění

POLITISCHE UND SOZIALE ASPEKTE DER ANFÄNGLICHEN
VERBREITUNG DES CHRISTENTUMS IN DER TSSCHECHEI
(VON DER MITTE DES 9. JAHRHUNDERTS BIS ZUM ENDE
DER ZWANZIGER JAHRE DES 10. JAHRH.)

Georgi Sotirov

(Z u s a m m e n f a s s u n g)

Im vorliegenden Werk wird versucht, den Einfluß der Ideenänderungen im Zeitraum 9. — 10. Jahrhundert in der Tschechei auf etliche inländischen sozialen und politischen Vorgänge in der damaligen tschechischen Gesellschaft zu behandeln. In dieser Beziehung werden insbesondere die Ereignisse bei der Bekehrung des Fürsten Borschivoi im Jahre 874 und bei der Ermordung des Fürsten Watzlav im Jahre 929 berücksichtigt. Die Regensburger Taufe von 845 ist dabei nicht von besonderer Bedeutung, da sie sich wegen der kriegerischen Zusammenstöße mit Deutschland als ein Mißerfolg herausgestellt hat. In dieser frühen Zeit erwies sich das Christentum noch immer als ein Außenfaktor für die tschechische Gesellschaft, ein ausschließliches Mittel der deutschen feudalen Aggression. Es würde den Konsolidierungsprozeß der tschechischen Volksstämme hemmen.

In den siebziger Jahren des 9. Jahrhunderts gravitierte das Prager Fürstentum in politischer Hinsicht nach Großmähren. Die Verbreitung des neuen Glaubens von dort her drohte kaum, eine Verletzung der Individualität und politische Unterjochung der Slawen hervorzurufen. 874 wurde der Fürst Borschivoi vom mährisch-pannonischen Erzbischof Methodius am Hofe des Svjatopolk getauft. Gegen den tschechischen Fürsten erklärte sich jedoch das „ganze tschechische Volk“, d. h. die Volksmassen und der Adel. Sie lehnten sich auf und vertrieben ihn auf einige Zeit aus Prag, da er die „väterlichen Sitten“ vernachlässigt hätte. Es brach eine „heidnische Reaktion“ an, die nach einiger Zeit unterdrückt wurde. Unter „heidnischer Reaktion“ versteht man die Rückkehr zu den alten gesellschaftlichen Bräuchen und zur heidnischen Religion. Ihr sozialer Inhalt war der Kampf gegen die ersten Versuche zur Festlegung feudaler Beziehungen.

Anders sah das Wesen der Ereignisse im Zusammenhang mit der Ermordung des Fürsten Watzlav im Jahre 929 aus. Die innere Krise wuchs durch die inneren Fehden in der Fürstenfamilie und den Kampf zwischen den verschiedenen Schichten der feudalen Klasse. Der Fürst verfolgte eine deutschorientierte Politik und unterstützte die kirchlichen Feudalherren. Dieser Umstand verursachte die Unzufriedenheit des Adels. Aber die Volksbewegung, die in den „entfernten“ Gebieten des Landes entstand, kann man nicht mehr als „heidnische Reaktion“ bezeichnen. Die feudale Struktur der tschechischen Gesellschaft läßt keinen Zweifel zu. Die Entwicklung der sozialen Beziehungen ermöglicht keine tatsächliche Rückkehr zur alten Ordnung. In den Quellen darüber fehlen Angaben betreffs einer solchen Wiederherstellung des Heidentums. Die heidnische Religion und die Bräuche jener Zeit waren nur ein Ideal der von der feudalen Ausbeutung betroffenen Bauernschaft. Die Volksbewegung vor dem Tode Watzlavs kann daher als „antifeudale Bewegung mit heidnischer Gestaltung“ bestimmt werden.

Der heidnische Widerstand ist in beiden Fällen positiv (zu) beurteilen. Das war ein Versuch, die feudale Ausbeutung abzuwerfen oder mindestens zu beschränken.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
Исторически факултет

Том 68

1974

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA
Faculte d'histoire

Tome 68

1974

ЕЛЕНА САВЧЕВА
СЕВАСТОКРАТОР СТРЕЗ

ELENA SAVCHEVA
SEVASTOCRATOR STREZ

Рецензент: доц. *Васил Гюзелев*

Редактор: проф. *Петър Хр. Петров*

В условията на видимо отслабване на българската държава при Калояновия приемник Борил (1207—1218) и на засилващата се съпротива срещу латинските нашественици се обособява Просекското княжество начело с българския болярин Стрез. Отцепил се от централната власт, той завзел част от Северна и Средна Македония и се установил като самостоятелен владетел в силната крепост Просек по течението на Средни Вардар. Родственик и привърженик на Асеновата династия, Стрез е първото упоменато длъжностно лице с титлата севастократор във Втората българска държава. Разглеждането на неговото социално положение и участие в политическия живот ще допринесе както за изясняване на сложната обществено-политическа обстановка на Балканския полуостров към края на първото и началото на второто десетилетие на XIII в., така и за осветляване същността на севастократорското достойнство, за определяне на неговото място в българската държавна ранглиста и за ролята на неговия носител във върховното управление на Второто българско царство. За тази цел е необходимо да бъдат разгледани някои основни въпроси, свързани с разкриване мястото и ролята на севастократор Стрез в българския държавен живот: 1) сведения на изворите за севастократор Стрез и разпространение на името Стрез в славянската ономастика; 2) генеалогическите връзки на Стрез с Асеновия род и отъждествяването му с предишния просекски владетел Хриз; 3) външнополитически отношения на Просекското княжество със Сърбия, Епирския деспотат, Латинската империя и България; 4) времето, когато Стрез е получил севастократорската си титла; 5) функциите на севастократора върху територията на Просекското владение.

1. Изворите за живота и дейността на севастократор Стрез са български, сръбски, византийски и западни (латински). Тази класификация се основава на местопроизхода и езика, на който те са написани, и отговаря на значимостта им като градивен исторически материал.

В българските източници първото и единствено сведение за севастократор Стрез се съдържа в Синодика на цар Борил.¹ Една по-късна добавка към Палаузовия препис на този документ дава ортографията на името Стрез (Стрѣкъ) и транскрипцията на титлата севастократор (сѣвастократор).

Основен изворов материал към разглежданите въпроси са произведенията на сръбската средновековна литература: Житие на Стефан Неман (около 1168—1196) от сина му Стефан Първовенчани (1196—1227)² и жизнеописанията на архиепископ Сава — автор на едното е йеромонахът на Хилендарския манастир Доментиан,³ а съставител на другото е монахът от същия манастир

¹ М. Г. Попруженко. Синодик царя Борила. С., 1928 с., 87.

² P. J. Šafařík. Život sv. Symeona od krale Stěpana, 2. izd. Praha, 1868, XVII, p. 22; Památky dřevního písemnictví Jihoslovanun. Prag, 1873.

³ Доментијан. Животи св. Симеона и св. Саве, изд. Б. Даничић. Београд, 1866, с. 206—210.

Теодосий.⁴ Тези жития на светци, които се явяват като най-разпространен вид произведения на сръбската писменост, са от особена важност и за българската история. Този жанр на църковната литература, чиято популярност се обяснява с нуждата на сръбската църква да изгради образите на свои собствени светии за укрепване на авторитета си, дава ценни сведения за нашето минало, тогава неразривно свързано със сръбската феодална държава.

Техните съобщения за севастократор Стрез са интересни и съществени, макар и откъслечни, и разкриват само някои моменти от неговия живот: бягство от България; добрия прием и побратимяване със сръбския велик жупан; утвърждаването на севастократор Стрез в Просекската твърдина. При това сръбската житийна литература е враждебно настроена към българския болярин. Житиеписците наричат Стрез „свириноумен младеж“, оприличават го на дявола-отцепник, рисуват го като „злодей“ и „убиец“. Всичко това, както и липсата на хронологическа точност пораждат противоречиви мнения при тяхното тълкуване и изграждането на предположения върху основата на несъществуващи данни.

Като спомагателен материал са привлечени някои по-късни творби на сръбските средновековни автори, като архиепископ Данило „Животи кралева и архиепископа српских“⁵; Житието на княз Стреган, или Стрезо, от анонимен житиеписец, резултат от смесването на сведенията за двамата просекски владетели Хриз и Стрез;⁶ ексерптите за Стрез, извлечени от един късен ръкопис за живота на деспот Стефан⁷ и от сръбското родословие,⁸ известно от един по-сегнешен летописец, които са съкратено повторение на Теодосиевото житие. Тия по-късни паметници са носители на всички недостатъци на агиографския жанр: поради пренебрегване на политическата и военната терминология названията на титли и длъжности в тях са изпуснати или се дават техните гръцки наименования, използват се перифрастични формули, пренася се по-късна терминология към по-ранно време и се дава атрибуция на функции, изпълнявани от определено лице, но в друго време.

От византийските източници един акт на Охридската архиепископия, издаден през първата четвърт на XIII в., дава правилната транскрипция на името Стрез (Στρεΐζος).⁹ Този юридически паметник представя, макар и непълно, българската уредба на Просекската област и отношенията между севастократора и притежателите на длъжностната титла севаст.

Централен извор за политическите взаимоотношения на Балканите през периода 1209—1212 г., в които се вплита и българският болярин Стрез, е пис-

⁴ Теодосий. Живот св. Саве, изд. Б. Даничић. Београд, 1860, с. 101—112 (печатано под Доментианово име). Вж. у Й. И в а н о в. Български старини из Македония. С., 1970, с. 475—476, където е публикуван Лесновският препис на това житие.

⁵ Архиепископ Данило и др. Животи кралева и архиепископа српских. Изд. Б. Даничић. Загреб—Београд, 1866, с. 183.

⁶ Житие княза Стрегана. Съобщено от Jord. X. Константинов. — Гласник друштва србске словесности, VIII, 1856, с. 144—146.

St. Novaković. Člani hronografa trojadica o srbima i bulgarima. — Starine, kn. X, 1878, Zagreb, s. 53.

⁸ Родословие сръбскоє, известно по преписа на йеромонах Йос. Троношац Србскій летописацъ изъ почетка XVI-го столѣтія. — Гласник. . . (1853), с. 35.

⁹ J. Pitra. Analecta sacra et classica specilegio solesmen — si parata. Juris ecclesiastici Graecorum selecta paralipomena. Demetrius Chomatianus, повнѣтата. Romae et Parisiis, 1891, p. 537. Съдържанието на документа на български език и неговият гръцки оригинал са публикувани от П. Ников. Материали за средновековната история на България. — ГСУ ИФФ, XVIII, 7, 1922, с. 8, 18, № 8.

мото на латинския император Хенрих от 1212 г. до всички приятели на империята, с адрес и към папата.¹⁰ Освен латинската форма на името Стрез (Stracius или Stratius) този паметник на епистографията характеризира севастократор Стрез като висш военен пълководец.

Всеки един от изброените документални материали, разгледан отделно и без връзка с останалите, обрисувa само 2—3 момента от живота и дейността на Стрез. Само сумарното разглеждане на всички изредени извори ще даде възможност за проследяване на жизнения път на севастократор Стрез. Работата с тези извори се усложнява и от незаинтересоваността на наративните паметници от административната терминология и изпускането на патронимите поради липсата по това време на строга патрилинейна система за предаване на фамилените имена.¹¹

2. Разглеждането и съпоставянето на съобщенията за Стрез поставя на преден план въпроса — какви и доколко близки са били роднинските връзки на Стрез с първите представители на Асеновата династия? Отговорът на този въпрос се съдържа в агиографската сръбска литература от XIII—XIV в.

Като говори за Стрез, сръбският книжовник Теодосий изрично споменава, че той бил „макар и злоумън, но благороден, защото произлизал от царския род на българската страна и бил племенник (оужнка) на загорския цар Калоян“¹². Тук в понятието благороден непременно се включва и родословието

¹⁰ J. A. B u c h o n. Recherches et matériaux pour servir une histoire de la domination française aux XIIIe, XIVe et XVe siècles etc., 2me partie, p. 211—213, Paris, 1870. Срв. и новото издание на писмото у G. P r i n z i n g. Der brief Kaiser Heinrichs von Konstantinopel vom 13 Januar 1212. — Byzantion, XLIII, 1973, p. 395—431. Брачният договор между Балдуин II и дъщерята на Йоан дьо Бриен е друг западен източник, в който само се споменават Стрезовите зми, изд. S. L j u b i c. Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, III, с. 402 (listine o одноšajih ismedju južnoga slavenstva i mletacke republike, III, Zagreb, 1872, с. 402).

¹¹ Личното име Стрез се споменава в Добрейшовото четвороевангелие. Този среднобългарски паметник от XIII в. наред с Добрейша и Вълча отбелязва съвременното име Стрезо. Този Стрез е един от писците на евангелието, за когото на лист 116 б четем: **ЗДЕ СТРЪЗЪ ПИ-**

СА Ш МАРКОВА (няма разлика между з и ш в името Стрез). Името Стрез и композитата от него са често срещани и в сръбски документи, което е указание за неговата пространна употреба в южнославянската ономастика. Б. Ц о н е в. Добрейшово четвороевангелие — среднобългарски паметник от XIII в. — Български старини, кн. I, 1906. Вж. История на българския език. А. Обща част, т. I, С., 1940, с. 177. Срв. F г. M i k l o s i c h. Monumenta serbica, където са упоменати **Стръзъ** кловоуцарь съ дѣтню — р. 63, **Стръзъ** влахе — р. 565, в Гласник, XI, р. 132, и Гласник, XIII, р. 375— **Стръзъ** мадаракъ, Гласник, XV, р. 292 — **Стръзъ** мир, р. 298 **инославъ** стръзовиць. Вж. също и T. M a r e t i ć. O narodnim imena i prezimenama i Hrvata i Srba. — Rad Jugoslovenske akademije, LXXXI, където намираме името Strez — р. 135, Strezo — р. 137, и съставените от него Strezimir — р. 106, 128, Dobrostreres — р. 117.

¹² Преводът на думата **оужнкъ**, определяща родствена близост на Стрез с Калоян, липсва в речника на Миклошич, а в речника на Срезневски е дадена като равнозначна на думата родственик. Следователно това е една древнославянска дума, срещаща се в паметниците от XIV в., и е синоним на гръцките: **ἀρχιστεὺς** — близък роднина, имащ право на наследство; **ὁ συγγενής**, **ὁ οὐκείος**, чиято етимология отговаря на латинските **propinquus**, **cognatus**, **domesticus** и **consaguineus**, които означават родственик, роднина, близък по родство, сродник, член на семейството. В такъв случай е трудно да се приеме бележката на В. Златарски, че в Теодосиевия живопис на св. Сава думата **оужнкъ** отговаря на гръцката **ἀνεψιός**, която значи „племенник“ от брат или сестра. Живот св. Саве, с. 103; Й. И в а н о в. Български старини, с. 475; И. С р е з н е в с к и й. Материали для словаря древне-русского языка по письменным памятникам, т. III, Санкт-Петербург, с. 1165—1166; В. З л а т а р с к и. История на България през средните векове, III, С., 1972, с. 270, бел. 2.

в качеството на признак, определящ социалното положение на севастократор Стрез.

Гръцките и латинските успоредници на старославянското слово *оужникъ* доказват единствено естествено-родовите връзки на Стрез с царското семейство, без да ги конкретизират. Съществуването на такава филиация между севастократора и Асеновия род намира потвърждение в житието на Стефан Неман от сина му Стефан Първоенчани и в текста на Доментиан, където Калоян е наречен негов *внжикъ*.¹³ Гръцките и латинските паралели на тази дума в речниците на Миклошич¹⁴ и Срезневски¹⁵ утвърждават тяхната кръвнородствена близост. Голяма част от този речников фонд повтаря гръцките и латинските значения на думата *оужникъ* и на употребяваната в изворите редом с нея *сървдникъ*.¹⁶

Изнесените филологически данни не противоречат на твърдението за роднинството на българския болярин Стрез с владетелското семейство, без да уточняват съществуващата генетична връзка. Опит за преодоляване на изворовата ограниченост по този въпрос правят някои наши медиевисти. Ако думите на Стефан Първоенчани, назоваващ Стрез „брат“ на злия законопрестъпник Борил,¹⁷ се разбират в буквален смисъл, то би трябвало да се приеме, че Стрез бил също сестриник на цар Калоян и може би по-малък брат на цар Борил.¹⁸ Това предположение се подкрепя с цитат от Теодосий, който нарича Стрез *юнца съръвдникъ*.¹⁹ Това определение кара нашия изтъкнат учен В. Златарски да смята, че тогава, т. е. към 1209 г., Стрез е бил млад човек, който за пръв път изстъпвал в политическия живот на българската държава. Същият учен обосновава своето мнение за братската връзка между българския цар Борил и севастократор Стрез с тяхното помирение, при което българският цар го удостоил с титлата севастократор, давана на най-близки цареви роднини — синовете и братята.²⁰

Сериозно опровержение на гореприведените доводи са някои сведения, съдържащи се в същите извори. Например в началото на Теодосиевия разказ за преследването на Стрез от приелия царството Борил се натъкваме на едно обяснение, според което причината за това гонение били Стрезовите прояви на смелост до този момент. „Заради това още повече му завиждаха и за смърт търсеха душата му, бояха са да не би той, ако се възцари, да убие пък тях.“²¹ Думите на сръбския житиеписец трябва да се схващат като указание за ролята на прославения български благородник в политическия живот на българската

¹³ Šafařík. Život sv. Symeona, p. 23; Доментијан. Животи св. Симеона и св. Сава, с. 209.

¹⁴ Fr. Miklosich. Lexicon paleoslovenico-graeco-latinum. Vindobonae, 1862—1865, p. 30.

¹⁵ Срезневски Й. Материалы для словаря. . . , I, с. 113.

¹⁶ Живот св. Саве, с. 105, където разказва за благосклонното отношение на българските боляри и на Стефан към Стрез, „*яко сървдникъоу царевуоу*“ (като към царев роднина). В същия смисъл тази дума е употребена и в Лесновския препис на същото житие, изд. Й. И ван ов. Цит. съч., с. 476. Равнозначните на тази дума във Fr. Miklosich. Lexicon. . . , p. 952, са: *συγγενής, γυνικός*, с които се обозначават родствениците, роднините.

¹⁷ P. Šafařík. Život sv. Symeona, cap. XVII, p. 21.

¹⁸ В. Златарски. История, III, с. 271, и П. Мутафчиев. Владетелите на Просек, Избрани произведения, т. I, С., 1973, с. 233, не обосновават с нищо това свое предположение, извлечено от буквального тълкуване на сведението на Стефан Първоенчани; също и G. Prinzig. Der brief, S. 423.

¹⁹ Живот св. Саве, с. 107; също Й. И ван ов. Цит. съч., с. 277.

²⁰ В. Златарски. История, III, с. 271, бел. 1 и 2.

²¹ Живот св. Саве, с. 104, и Й. И ван ов. Български старини, с. 476.

държава. На общественно-политическата активност на този царев роднина са посветени и следващите редове от житието на св. Сава. Утвърждаването на Стрез в Просекската крепост е съпроводено с увеличаване на неговите селища и хора, „защото загорските хора го знаеха и мнозина идваха при него“. Известността му не може да бъде обяснена само с престижа, който дава благородството на кръвта и произхода, а и с важното служебно положение, което той е имал във върховното управление на държавата, с авторитета и влиянието сред дворцовата аристокрация. Неговото присъствие във военнополитическия живот на страната по времето на Калоян вероятно се е свеждало до участие във военните инициативи на българския цар. Плод на това участие е, от една страна, популярността на Стрез в началото на XIII столетие сред българското общество, а, от друга — стремежът на част от българските първенци да отстранят този изявен представител и привърженик на законната Асенова династия и евентуален заместник на Калоян.

Тази интерпретация на изворовия материал ни дава право да отнесем Стрезовия дебют на политическата арена преди 1207 г. Калояновата смърт и узурпацията на българския владетелски трон от Борил в края на 1207 г. са само катализатор, засилващ военнополитическата дейност на Стрез, най-силно проявена след бягството му при сръбския велик жупан Стефан Първо-венчани. Страхът на част от болярското съсловие начело с Борил от възцаряването на Стрез ясно сочи равнопоставеността на двамата върху българския престол. Ако Стрез беше по-малък брат на Борил, то според закона за престолонаследието Борил в качеството си на по-голям брат имал по-сериозно основание да изисква собственото си коронясване, отколкото по-малкият брат. Еднаквото законно право на двамата върху българската царска корона може да се базира на еднаквото им местоположение в родословното дърво на царстващата династия.

Всичко това ни кара да се отнасяме резервирано към буквалното тълкуване на сведението, сочещо Стрез за брат на Борил, почерпано от Стефан Първо-венчани. Може би тук под назоваването „брат“ се крие една риторическа метафора, която изразява по-тясна родова свързаност между севастократора и царя. Като обяснение за употребата на обозначението „брат“ би могъл да послужи и старохристиянският обичай, т. е. че тази дума е била употребена в духа на общата християнска вяра, и то като възпоминание от древното християнство. В християнската фразеология равенството на всички хора се е схващало като свръхреално, митическо братско единство на човешкия род пред бога.

Сродни на старобългарското слово *братъ* са *ἀδελφός* и *frater*, които освен буквалния имат и преносен смисъл — родствен, близък, братовчед.²² Последното значение ни се струва най-приемливо при определяне естествено-родовите отношения между Борил и Стрез, а също е и изходна точка при разкриване на техните политически взаимоотношения. Стрез е бил племенник на Калоян: „Stracius, nepos Johannicii“, се казва в писмото на латинския император Хенрих от 1212 г.²³ Чрез съществителното „nepos“ в средно-

²² *братъ*—*ἀδελφός*; *Frater*, germanis; de consanguineis et cognatis; etiam de hominibus proximus, exempli gratia de monachis, confidelibus etc. — *Lexicon linguae palaeoslovenicae*, Praha, 1966, p. 142.

²³ G. Prinzing. *Der Brief*, S. 412. Срв. също изд. на J. A. Buchon. *Recherches et materiaux...*, p. 211.

вековния латински език се обозначава син на брат или сестра.²⁴ От всички тези данни може да се заключи, че Стрез е бил братов или по-вероятно сестрин син на цар Калоян, както и Борил, за когото византийският историк Георги Акрополит пише, че е син на Калояновата сестра,²⁵ в Дриновия препис на Синодика е наречен „сестринец“ на първите Асеновци,²⁶ а Валансиен назовава Калоян негов вуйчо (Johanisses, ses oncles).²⁷ Племенници на виден държавник и военен пълководец, те двамата са имали законни права върху българския престол. Затова приелят царството Борил се домогвал „да наслади душата си, като пролее кръв от своя род“²⁸, т. е. да премахне единия от съперниците за владетелския трон и сподвижник на Калоян, който поради близко родство с убития цар и личните си качества бил считан за възможен приемник на Калоян.

Терминът „брат“ намираме и сред монашеството, което може да се илюстрира при разисквания проблем с Лесновския препис от житието на св. Сава. В това копие за Стрезовото бягство при сръбския самодържец Стефан Първовенчани се казва: „Благочестивият Стефан склони към този Стрезо като към свой сродник и брат.“²⁹ Със сигурност се знае, че липсва една толкова близка, интимна генеалогическа връзка между сръбския скиптодържец и българския велможа. Назоваването „брат“ е разширено понятие за родство, но такъв смисъл не е вложен в думата по отношение на Стрез в съчинението на Стефан Първовенчани. В този паметник на сръбската писменост с термина „брат“ сръбският крал се обръщал към своите синове, архиереи, князе на земи, воеводи и воини.³⁰

За принадлежността на севастократор Стрез към царската фамилия може косвено да се съди от Синодика на българската църква. В Палаузовия препис Стрезовото име е поставено между имената на членовете на царската династия — севастократор Александър, брат на цар Иван Асен II, и Слав, братовчед на цар Борил:

Александру севастократору
брату великаго црѣ Асѣна
и Стрѣзю севастократору
и славу деспотю, вѣчнаа памѣ

На севастократор Александър,
брат на великия цар Асен,
и на севастократор Стрез
и деспот Слав вечна им
(памет).³¹

Ако Стрез не беше кръвно свързан с българския двор, то името му щеше да се чете между имената на българските сановници. Провъзгласяването на „вечна памет“ за българските сановници се намира след славословията за членовете на царските родове, като се предполага, че в паметника е била

²⁴ Nepos—filius frater aut sororis, ἀδελφιδος Вж. Du Cange. Glossarium mediae et infimae latinitatis, t. V, Niort, 1885, p. 587.

²⁵ „Като умрял (Калоян), царската власт над българите взел синът на сестра му, по име Борил, който се оженил за вуйна си, скитка“ (G. Asparolita e Opera, rec. A. Heisenberg, I—II, Lipsiae, 1903, p. 24 — ГИБИ, т. VIII (XV), с. 156).

²⁶ М. Г. Попруженко. Синодик царя Борила, с. 77—78.

²⁷ Henri de Valenciennes. La conquête de Constantinople et Natalis de Vailly. Paris, 1872, p. 308, ch. 506.

²⁸ P. Šafarik. Život sv. Symeona, p. 22.

²⁹ Й. Иванов. Цит. съч., с. 476.

³⁰ P. Šafarik. Op. cit., cap. X, p. 22.

³¹ М. Г. Попруженко. Синодик царя Борила, с. 87.

съблюдавана известна постепенност при въздаване почит към лица за техните заслуги и произход. Въпреки че приведеното сведение не може да се използва като пряко свидетелство за детайлиране на родословното дърво на Асеновата династия, то неговите известия дават възможност да се постави под въпрос твърдението, че Стрез е по-малък брат на Борил. В разгледания пасаж за севастократор Стрез липсва апозицията „брат на цар Борил“ по аналогия с употребеното за севастократор Александър „брат на великия цар Асен“. Ако съществуваше кръвна братска връзка между Борил и Стрез, то тя едва ли щеше да остане неотбелязана от българската историко-летописна традиция.

Известното разграничение, което се чувства между царевия брат Александър, от една страна, и Стрез и Слав, от друга, може да бъде обяснено не само с хронологическите разлики в тяхната дейност, но и с различното им място в родословната система на царствувашата династия. Александър се изявява по времето на цар Иван Асен II (1218—1214), а Стрез и Слав дават политическа характеристика на Борилевия период (1207—1218), т. е. за политическите прояви на последните двама е характерна известна синхронизация. Неспазването на този историко-хронологически порядък може да се обясни не само с по-късните добавки,³² направени към Борилевия синодик, но в конкретния случай и с различната степен на кръвно родство, в която са се намирали членовете от семейството на владетеля. Името на царевия брат Александър предхожда това на Стрез и Слав, тъй като последните двама заемат по-отдалечено място в родословната линия на Асеновци.

И така анализът на всички познати известия показва, че Стрез е бил братовчед на Борил и Калоянов племенник. За Алексей Слав от съобщенията на изворите знаем, че е роднина на цар Асен I (ὁ Σουλῆβος προσγενῆς ὦν τοῦ βασιλέως Ἀσάν),³² респ. на цар Калоян и пръв братовчед на Борил (cousin germain).³³ В такъв случай тяхната еднаква степен на родство по сребрена линия определя за Стрез и Алексей Слав еднакви места в родословната стълба на Асеновци.³⁴ Дори по-близко до ума е предположението, че Стрез е Славов брат (и двамата са братовчеди на Борил, може би от една и съща майка, имащи еднакви законни основания да претендират за българското царско наследство и затова преследвани и принудени да напуснат пределите на България), отколкото братовчедното родство на Стрез с Борил, неотбелязано в нито един средновековен български извор. Основание за една такава догадка дава изравняването им в генеалогическата таблица, еднаквото отношение на обсебилият царската власт Борил, което от своя страна предопределя близката им историческа съдба и съседството на владенията от тях територии.

Колкото и оскъден да е фактическият материал, може да се твърди със сигурност, че братовчедите Стрез, Борил и Слав в качеството си на Калоянови племенници са имали законни основания за придобиване на царската

³² G. A. Scropolita e. Opera I, p. 39=ГИБИ, т. VIII (XV), с. 159.

³³ H. de Valenciennes. Op. cit. p. 308, ch. 505. Основателно е предположението на В. Златарски, че Асен I е мал още една сестра, майка на Алексей Слав.

³⁴ За родството по сребрена линия е характерно това, че при него родствениците не произхождат един от друг, както при родството по права линия, а от един общ родоначалник, например братя, братовчеди, чичо и племенник.

под формата *Хръсь*.³⁹ Византийските автори пишат неговото име *Χρῦσος*⁴⁰ и *Δοβρομίρος Χρῦσος*,⁴¹ а в буквалната му славянска транскрипция *Хръза* го намираме в някои влашки документи от XVII в.⁴² Последният факт говори, че това гръцко име се е употребявало сред власите в точното си гръцко произношение.

Подробното запознаване с дейността на просекския севастократор също ще допринесе за изкристализиране представите ни за Хриз и Стрез като за две отделни личности. Всяка от тези политически фигури има определени изяви на международната сцена на XIII столетие и трябва да бъде оценявана по мястото, ролята и значението, което им отреждат историческите хроники. Отделени по време, техните роли не се дублират, което прави невъзможно и тяхното поименно и функционално идентифициране.

3. Овладеяването на българския престол от Борил е свързано с преследване на неговите братовчеди Стрез и Слав. „Споменатият този Стрезо — разказва Теодосий — след убийството на цар Калоян беше преследван като царев роднина от приелия царството Борил, за да бъде убит. Защото и той, Стрезо, беше гот и беше се проявил много със смелостта си. Затова му завиждаха и за смърт търсеха душата му — бояха се да не би той, ако се възцари, да убие и тях; и така, преследван от тях, той беше съвсем изгонен. И като нямаше къде да се установи, избяга при благочестивия велик жупан и самодържещ Стефан.“⁴³ Сръбският двор, родеещ се по това време с българския царски род,⁴⁴ дава убежище на Стрез и на всички единомышленници, които пристигнали с него, т. е. на всички привърженици на законните Асенови наследници — Иван Асен II и Александър. Стефан Първovenчани приема беглеца, на чийто вуйчо Калоян дължи връщането си на престола през лятото на 1203 г.⁴⁵ Усилията на Борил да изиска беглеца, за да го погуби, като ту изпраща дарове, ту заплашва с война, не се увенчават с успех.

Благоволенieto на сръбския жупан към Стрез, както и жестокостта, с която новият български владетел преследва своя братовчед, нямат толкова частен, личен характер, а са предизвикани от политически мотиви. Борил се стреми към физическото унищожение на съперника за българския царски венец, който като племенник на цар Калоян, прославен с личната си храброст и поставен на едно от най-високите места в титулната пирамида, е в правото си да претендира за престола. Сръбското покровителство върху Стрез и под-

³⁹ Срв. F. g. Miklošič h. Monumenta Serbica, LXII, 1858, p. 61, също вж. в Гласник' XIII, с. 377; Гласник XV, с. 290, 292, 299, а на с. 289 се среща композитума *Хръсовникъ*.

⁴⁰ N i c. C h o n i a t a e Historia, ex recensione Im. Bekkeri, Bonnae, 1835, p. 643—644, 665 и др.

⁴¹ Намираме го в заглавието на едно похвално слово, чийто съставител е Н. Акоминат. Вж. за него K. N. S a t h a s. Bibliotheca graeca medii aevi nunc primum edidit, Vene, 1872, p. 90. За славянското име Добромир вж. T. M a r e t i ć. O narodnim imena i prezimena u Hrvata i Srba, p. 117 — Dobromir, Dobromirić, Dobromirović.

⁴² По-подробно вж. у П. М у т а ф ч и е в. Църковски старини от XVII и XVIII в. Избрани произведения, т. I, 1973, с. 115, 121—122, където се отчита разликата между гръцкото име *Χρῦσος* и славянската му транскрипция *Хръза*, съдържаща се в това, че *υ* и *ς* са заместени с *н* и *з*.

⁴³ Живот Св. Саве, с. 204; у Й. И в а н о в. Български старини, с. 476.

⁴⁴ За роднинските връзки на първите Асеновци със сръбския двор вж. П. П е т р о в. Към въпроса за автентичността на Виргинската грамота и достоверността на съдържащите се в нея сведения. — ГСУ ФИФ, т. LI, 2, 1953, с. 233.

⁴⁵ Срв. К. И р е ч е к. Историја Срба, прва книга. Београд, 1952, с. 165; също В. З л а т а р с к и. История на българската държава през средните векове, т. III, С., 1972, с. 150.

помагането му да се утвърди в Просек и околните земи цели да го противопостави на цар Борил. Сръбският крал заздравява приятелските си връзки със Стрез, побратимява се с него и като му дал на разположение „много коне и войска“, го подпомага в усвояването на половината от българското царство. „И отнех, и му предадох половината от българското царство, пише сам Стефан Първовенчани, и го утвърдих в града, наречен Просек, където да прекарва славно в своите дни, понеже поддържах неговата власт.“⁴⁶ Тук под израза „половината от българското царство“ трябва да се разбира онази част от днешните македонски земи, които били под властта на българите. Областите, които Стрез с помощта на сръбския жупан успял да откъсне от Борил, според определението на Теодосий достигали на югозапад чак до Солун и Охрид. „А преди това, когато готите (= българите) бяха надвили и бяха намерили много гръцки градове, както казахме, празни и безпомощни, те ги завзеха и владееха; те бяха заели и околните на Солун селища, държаха и Охрид. Благочестивият Стефан склони към този Стрезо като към свой сродник и брат. Някои загорски боляри, които владееха тогава града (Охрид?), и те му се подчиниха заедно с крепостите си. А най-напред (Стрезо) бе въведен в крепостта, наречена Просек. Като му даде в помощ своята войска, а и сам му помогна, утвърди го за свой приятел и го удостои да го счита за брат, така че всеки (от двамата) да намира всякаква помощ от другия. Като се уговориха така, получи и други селища, а и с хора се умножи, защото загорските хора го знаеха и мнозина идваха при него.“⁴⁷ Този откъс от житието на св. Сава съдържа ценен материал за настаняването на българския болярин в земите на бившето Хризово княжество. На него без борба му се покорило българското население от градовете и границите на княжеството допират на юг до околностите на Солун, а на запад до Охрид. Според изричното свидетелство на Теодосий на севастократора се подчинили българските боляри заедно с крепостите си. Фразата, че Стрез „получи и други селища, а и с хора се умножи, защото загорските хора го знаеха и мнозина идваха при него“, недвусмислено показва, че българите са главното етническо ядро, което обхваща в своите граници Просекското княжество.

Унищожаването на Бориловата власт в югозападните български земи през 1208 г. се удало лесно на българския болярин Стрез по няколко причини:

а. Непопулярността на новия цар поради незаконното обсебване на властта. Стефан Първовенчани в житието на баща си нарича българския цар Борил „законопрестъпник, чието беззаконие не биде скрито от целия свят“⁴⁸. В хрониката на Валансиен Борил е наречен „предател, който се провъзгласи император против бога и против разума“⁴⁹.

б. Популярността, с която се е ползвал сред българското население другият Калоянов племеник и сподвижник-севастократор Стрез.

в. Сръбската военна помощ за стабилизиране на Стрезовата власт.

г. Заетостта на Борил през пролетта и лятото на 1208 г. във войната с Хенрих е използвана от Стрез, за да навлезе в басейна на р. Вардар.

⁴⁶ P. Šafarik. Život sv. Symeona, XVII, p. 22; вж. и Живот св. Саве, с. 105.

⁴⁷ И. Иванов. Български старини, с. 476; срв. Теодосий. Живот св. Саве, с. 105.

⁴⁸ P. Šafarik. Život sv. Symeona, XVI, p. 21.

⁴⁹ H. de Valenciennes. La conquête de Constantinople ed Natalis de Wailly. Paris, 1872, p. 320, ch. 528.

Стрез превръща твърдината Просек в непристъпен център на своите владения. Първото известие за нея се среща в един хрисовул на Василий II от 1019 г., където, Просек е споменат в Мъгленското епископство.⁵⁰ Градът Просек (Προσάκος) бил разположен върху скала над клисурата Демир капия. Непристъпни и стръмно спускащи се надолу скали го ограждали, а р. Вардар образувала около им една необикновена ограда. Самата природа дала на това място несравнени предимства, довършвайки това естествено укрепление. Съперничещото с природата изкуство направило от Просек една наистина непревземаема крепост.⁵¹ Важен стратегически пункт, тя контролирала един от най-значителните пътища в средните векове, който започвал от Родосто, преминавал през Родопския масив, пресичал долните течения на реките Места, Струма и Вардар и достигал до Скопие. На това място пътят вървял през голяма природна преграда, която създавала Демиркапийската клисура. Освен това през Просек минавал и важният вардарско-моравски път Солун—Скопие—Ниш. Ведно писмо на Йоан Навпактски до Теодор Ласкарис крепостта е оприличена на щит и от Аянтовия по-здрав, който имал голямо значение в борбата срещу солунчани.⁵²

В Просек Стрез резидирал като приятел и брат на Стефан Първовенчани според свидетелствата на Теодосиевото житие. Там се намеква за сключения съюз чрез духовно побратимяване между сръбския велик жупан и българския севастократор. Този „чин на побратимяване“ или на славянски „чинъ Братотворенна“ е едно църковно чинопоследование из частното богослужение. С термините „чин братотворение“ или „последование на побратимство“ се свързва старинният народен обичай на побратимяване. Същността на този обичай се състои в установяването на тесни събратски, приятелски връзки, основани на почитта и взаимното подпомагане.⁵³ Затова в житието на св. Сава се казва, че всеки от двамата побратими, в случая Стефан и Стрез, трябвало „да намира всякаква помощ от другия“.

⁵⁰ Й. Иванов. Български старини, с. 551.

⁵¹ Nic. Noniatae Historia, p. 665—666.

⁵² В. Василевски й. Epirotica saeculi XIII, с. 244; ВВр, III, 1896.

⁵³ Народно-християнският обичай побратимяване, на гръцки ἀδελφοποιία, широко се е практикувал у византийците и особено сред южните славяни—българи и сърби. Средновековието познава духовното благословение на побратимяването—литургията за този обред е запазена в гръцки и старославянски молитвослови. Ортодоксален църковен ритуал ἀδελφοποιία (pobratimstvo, posestrimstvo) се проявява като cognatio spiritus. Църковното осветяване на обичая побратимяване оформя неговия историко-литургичен образ, засвидетелствуван в гръцките свхологии от VIII—IX в. и славянските молитвослови и требници. В тях различни по своя народностен произход свидетелства началото на молитвеното осветяване на обичая побратимяване е почти еднакво: заставане пред олтара с полагане десните ръце върху евангелие, като в левите ръце се дава кръст, а след това (някъде) и свещ или поставяне на налога сред храма с евангелие и кръст върху него; на побратимяващите се се дава свещ в ръката. Някъде става и опасане с пояс. Следователно това е една своеобразна форма на изкуствено сродяване с външни символи. В П а н д у р с к и. Изчезналият чин на побратимяване (Из историята на частното богослужение). — Годишник на Духовната академия „Св. Климент Охридски“, С., т. I (XXVII), 1950—1951, с. 6. Някои смятат, че произходът на гр. ἀδελφοποιία е в зависимост най-вече от славянското влияние в това отношение. Вж. Н. Н а ч о в. За побратимство. — ПСп, г. X, кн. 49—53, Средец, 1895—1896, с. 501—504. Срв. П. С р е њ к о в и њ. Чин братотворенију. — Гласник српска ученог друштва, LXIII, 1885, с. 273; вж. също и Z. K r e t z e n b a c h e r. Rituelle Wahlverbrüderung in Südosteuropa, Sitzungsber. Bayer. Akad. Wiss. Phil. Hist. Kl., 1971, 1, München. Авторът описва съвременно побратимяване, на което е очевиден през 1966 г. в Крушевац.

При побратимяването на сръбския велик жупан с българския севастократор се касае за една форма на ритуален съюз, който може да се вмести в рамките на източната църковна литургия. Интересно следствие от тази християнско-обредна църковна форма освен установяването на тесни приятелски и утилитарни отношения е претенцията за наследство, до която понякога достигали побратимите.⁵⁴ Не е изключено духовното сродяване на Стефан Първовенчани със Стрез да е свързано с тайните аспирации на великия жупан към българските югозападни области. Още по-приемливо е това твърдение, като се имат пред вид външнополитическите подпомагания на сръбската държава, чиито териториални претенции се сблъскват с тия на възстановената българска държава именно в югозападните краища. Краят на XII и началото на XIII в. е период, характеризиращ се с териториална нестабилност, когато Неманичи и Асеновци водят борба за освобождаване от византийска зависимост и обединяване на етнически принадлежащите им земи. Стефан Първовенчани решава да използва влиянието и известността на Калояновия сродник, за да постави под своя власт съседните югозападни български области. Следователно появата на Стрез в българския югозападен район към 1208 г. стои в тясна връзка, от една страна, с династическите борби в България, а, от друга — със завоевателните планове на Стефан Първовенчани, който вижда в Стрезово лице ценен съюзник за териториалното разширяване на държавните си граници.⁵⁵

Идването на Калояновия племенник в Сърбия и оказаната му помощ трябвало да улеснят сръбското настаняване в земите на Северна и Средна Македония. Но тези планове на сръбската дипломация претърпели неуспех. Една година след идването си в Просек севастократор Стрез се откъснал (в 1209 г.) от военнополитическия съюз със сръбския крал — „надебелял и затлъстя и се отметна възлюбленият, забрави възпиталия го в бога“⁵⁶. Сръбските житиеписци говорят за отмятането на Стрез като за деяние, с което се потъпква божията заповед и евангелското побратимяване със сръбския велик жупан. Доментиан сравнява отхвърлилия сръбската опека севастократор Стрез с дявола-отцепник.⁵⁷

Прекъсването на съюза между Стефан Първовенчани и Стрез била брънка от общото раздвижване на Балканския полуостров, настъпило в края на 1208 и началото на 1209 г. Заобиколена от неприятели, Латинската империя трябвало да се справя със своите барони, стремящи се към отцепване от Цариград и пълна независимост. През зимните месеци на 1208—1209 г. император Хенрих, начело на един поход към Солунското кралство, цели усмиряване

⁵⁴ В. П а н д у р с к и. Цят. съч., с. 11, бел. 3.

⁵⁵ Почти всички изследвачи са единодушни по въпроса за политическите съображения на сръбското покровителство върху Стрез. Стефан Първовенчани е искал да употреби последния като оръдие, за да подчини без голям труд съседните към югоизток български области. Вж. П. М у т а ф ч и е в. Владетелите на Просек. Избрани произведения, т. I, С., 1973, с. 58; също В. З л а т а р с к и. История, III, с. 281; В е с к о в и к-В а н г е л и. Самостояните феудални владетели во Македонија. Скопје, 1963, с. 40.

⁵⁶ P. Š a f a r i k. Život sv. Symeona, p. 22.

⁵⁷ Д о м е н т и я н. Живот св. Симеона и св. Сава, с. 206. Т е о д о с и й. Живот св. Сава, с. 107, говори за Стрез като за клетвопрестъпник. Употребата на цитати от священото писание, оприличаването с библейски лица и събития е една от характерните особености на агиографския жанр. Разбира се, въмъкването на тези цитати в житията на средновековните сръбски автори не е лишено от известна функционалност в изложение на основната идея на повествованието. М. И. М у л ч. Сербские агиографы XIII—XIV века и особенности их стиля. — В: ТОДРЛ. т. XXII. Литературные связи древних славян. Л., 1968, с. 128.

на ломбардските барони, чиито владения се простират до Средна Гърция. След като със силата на оръжието осуетил тяхното намерение да отхвърлят сюзеренитета на латинския император и защитил владетелските права на младия Димитър, през пролетта на 1209 г. Хенрих заминал за Тесалия и Средна Гърция.⁵⁸ Когато преминал от о-в Негропонт в Тива, до него дошла вестта, че Борил „се готвел да навлезе в земята на императора с многобройни войски“⁵⁹. Това сведение, макар и немного ясно, се среща единствено в хрониката на Анри дьо Валансиен. Описвайки доста подробно българо-латинските отношения в началото на Борилевото царуване, той твърде пестеливо известява за готвения от Борил поход: „Когато императорът чу тази новина, той изпита голяма тревога, но при все това каза, че ще отиде срещу Борил. Той изкара да дойдат рицари, сержанти и стрелци и събра и опрости всички бойци.“⁶⁰ Това оскъдно свидетелство за проектираното българско настъпление навежда на мисълта, че през пролетта на 1209 г. българският цар действително предприел някакво нахлуване в днешна Македония. Обаче пътят на българската войска не е по посока на Солун, както предполагали латинците, а към Стрезовите владения. Тази теза, лансирана в нашата историография от В. Златарски, е твърде правдоподобна.

Ангажиран с продължаване на войнствената Калоянова политика спрямо латинците, Борил не е могъл да реагира веднага на Стрезовото отцепване. Докато латинската императорска хоругва се е развявала из Тракия, Борил не бил в състояние да насочи своята войска към братовчед си Стрез. Затова царят на българите използвал именно това време, когато Солунското кралство останало без крал. Хенрих трябвало да се справя със сепаратистичните тенденции в империята за отхвърляне васалитета на латинския император, а Борил — със същите прояви на отцепничеството, само че в териториалните рамки на българската държава.

Войната на император Хенрих с ломбардските и италианските барони била използвана от българския цар за привличане на Просекския владетел. Съюзът на двамата братовчеди избавил Стрез от сръбското настояничество, а на Борил дал възможност да продължи борбата с Латинската империя и нейния васал деспот Слав. С прекратяване на приятелското споразумение между Стрез и Стефан Първовенчани се премахва и опасността за Борил. Откъсването на големите области под властта на Стрез и Слав не само се отразило неблагоприятно върху военния потенциал на българската държава и с това улеснило победата на император Хенрих над Борил през изминалата 1208 г., както смята Принцинг,⁶¹ но и нарушило нейната териториално-етническа цялост. С привличането на Стрез за съюзник българският господар, макар частично и временно, възстановил единството на страната. Владетелят на българите признал на Стрез дадената му от Калоян титла севастократор и му поверил управлението на югозападните български земи.

След като подобрил отношенията си с Борил, Стрез според разказа на Теодосий, „възгордян, забравил бога, защото се прояви като убиец, свиреп и неукротим в немилостта си и много нечестив. Като установи дома си на ска-

⁵⁸ H. de Valenciennes. Op. cit., p. 378—418, ch. 622—688.

⁵⁹ Ibidem, p. 416, ch. 618.

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ G. Prinzing. Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204—1219 im Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge des 4. Kreuzzuges, München, 1972, s. 100—101.

лата в гореспоменатия Просек — а тази скала беше много висока, около 200 разтега (сажена) и повече и непосредствено под нея тече голяма река, наречена Вардар, — на тази скала прочее (той) си направи дървена площадка, която превърна в свой театър (позорище). И когато окаяният се веселеше, седеше, пиейки на това смъртно съдилище, като играеше и се веселеше. А за него веселие беше човешката смърт: за малка вина осъждаше на смърт сгрешилия и заповядваше да го хвърлят от височината на тази площадка през онази страшна скала.“⁶²

Интересен в този пасаж е преводът и тълкуването на думата *позорище*. Според едни в Просек Стрез устроил дървена „сцена“, на която, пиейки, е осъждал на смърт;⁶³ според едно друго тълкуване върху високата вардарска скала просекският владетел си построил кула.⁶⁴ Оригинално е определеното на някои историци на театъра, като М. Кичович и Ст. Каракостов, че „позорище“ е употребено в смисъл на театър.⁶⁵

Думата „позорище“ съответствува на гръцката *θεατρὸν* и славянската *зрелище*, както и на термините *сборище*, *събрание*, *поприще*.⁶⁶ Вероятно става дума за събрание на Стрез и заобикалящите го боляри, където са били издавани и изпълнявани смъртни присъди. Това предположение се подкрепя и от по-нататъшните редове на Теодосиевия разказ, където за същото „позорище“ е употребена думата „смъртно съдилище“ (*смъртноу съднщи*). Следователно авторът на Савовото житие ни дава ясна представа за направената върху Просекската скала дървена площадка, наричайки я отначало „позорище“, а след това „смъртно съдилище“. Това е било по-скоро един примитивен ешафод, където просекският княз се забавлявал с човешката смърт. Правилно сръбският историк на театъра Св. Шумаревич чете думата *позорище* в указания текст като „губилище“⁶⁷. Дървеното „позорище“ в средните векове е било позорен стълб, където понякога са се извършвали наказания. Разположена върху висока стръмна скала, около която се вие р. Вардар, тази площадка в Просек едва ли е била удобно и безопасно място за театрални прояви на средновековните артисти. По-скоро то може да бъде определено като лобно място, лобна скала, аналогична с тая на Царевец, от която е хвърлен търновският патриарх Йоаким III по времето на Тодор Светослав (1300—1321), отколкото да се разглежда като един от паметниците на средновековната театрално-зрелищна култура.

⁶² Й. И в а н о в. Български старини, с. 477, срв. и Теодосий. Цит. съч., с. 105—106.

⁶³ К. Ј у р е ч е к. Историја... I, с. 166.

⁶⁴ П. М у т а ф ч и е в. Владетелите на Просек, с. 252.

⁶⁵ М. К и ч о в и ч. Старо позориште код Срба. — В: Сборник родова, кн. X, Институт проучв. книжевности. — САН, кн. 1, 1951, с. 16; Ст. К а р а к о с т о в. Българският театър. Средновековие, Ренесанс, Просвещение. С., 1972, с. 89—90. Първият от тях не изключва възможността на това „позорище“ да бъдат наказвани и хора. Трудно е да се приеме, че хилендарският монах Теодосий говори за „позорище“ в смисъл на средновековен театър и за *скомрахи* в смисъл на изпълнители в това позорище, т. е. артисти от Средновековието. Още по-отвлечено е предположението на Ст. Каракостов, че това място служило като *сборище* на *богомилските* *скомрахи*, които са противници на Борил и верни на опозиционно настроения владетел на Просек.

⁶⁶ И. С р е з н е в с к и й. Материали для словаря древне-русского языка по письменным памятникам. Т. II. Санкт-Петербург, 1903, с. 1090—1091.

⁶⁷ С в. Ш у м а р е в и ч. Позориште код срба, Београд, 1939, с. 66.

За нас е важен политическият аспект на съобщението за своеволията на Стрез, разкриващо един епизод от отношенията между него и Стефан Първовенчани. По всяка вероятност Стрезовото „свирепоумие“ е израз на неговия стремеж към самостоятелно упражняване на власт във владените земи. Действията на българския болярин трябва да се разглеждат като реакция против домогванията на сръбския жупан и желанието на Стрез към реализиране на еднолично управление в притежаваната от него територия. Настанил се с военната помощ на сръбския владетел, българският благородник не само бил утвърден в Просекската крепост, но според разказа Ст. Първовенчани поддържал неговата власт и отмъщавал на всички, които го обиждали.⁶⁸

В Стрезовото княжество приоритет имал българският народностен елемент, а крепостите му са командувани от български военачалници. Просекският болярин рекрутирал своите светници и помощници от местните български първенци, а също и от представителите на българската аристокрация, пристигнали заедно с него при сръбския самодържец. Разбира се, напълно възможно и естествено е в антуража на Стрез да са били включени и сръбски велможи. Тяхното присъствие може да се тълкува като израз на известна зависимост на Стрез от Стефан Първовенчани, като липса на самостоятелност при определяне външнополитическите взаимоотношения със съседните страни. Вероятно сръбската „помощ“ се изразявала в привличане на сръбски боляри за участие в управлението на княжеството, чиито задължения били да се месят в работите на българския севастократор, насочвайки неговата политика в руслото на сръбската експанзия по това време. Затова, отстоявайки своята независимост, владетелят на Просек взел енергични мерки, за да се разправи с тях. Според един късен източник, характерен с контаминиране на данните, почерпани от различни извори, Стрез „свирепо мъчеше сръбските велможи, хвърляше ги от крепостната височина долу в р. Вардар и казваше: това заповядва силният повелител Крез“⁶⁹.

Жертви на Стрезовата жестокост са заобикалящите го велможи, проводници на сръбската политика в югозападните български земи, и ония от тях, които в ролята на Стефанови пратеници, писмено или устно, трябвало да уговорят българския болярин да се върне отново към своя благодетел. „Много пъти, поучавайки го (Стефан Първовенчани), му пишеше и го молеше да се откаже от такива (работи), но, както Соломон казва: изобличи мъдрия и ще те обикне, а безумния — ще те намрази. Така и тоя, наистина безумен, намрази обичайния го, като забрави всичко, което отначало му бе направил Стефан.“⁷⁰ Стрез разбирал, че сръбските боляри, вместо да окажат помощ, в същност желяели да покорят и присъединят българската област.

Сравнението на съответните пасажи за отмятането на Стрез в трите жития (Стефан Първовенчани, Доментиан и Теодосий) показва, че техните съобщения се намират в известна зависимост едно от друго. Риторическите излияния на сръбските автори против Стрез са предизвикани не само от неговото отделяне, но и от преминаването му към своите съотечественици — българите: „Защото се помири с гърците (=епирците) и се присъедини към своите готи (=българи), и като събра и от двете страни безбройно множество от всякакви народи, с голяма гордост като ревящ лъв потегли против отечеството

⁶⁸ P. Šafarik. Život sv. Symeona, XVIII, p. 22—23.

⁶⁹ Житие на княз Стреган, с. 145.

⁷⁰ И. Иванов. Цит. съч., с. 477—478.

му, като мислеше да го разори и да го хвърли в запустение.⁷¹ Следователно тук става въпрос за политическо отмятане на Стрез от зависимостта му от сръбския владетел.

След откъсването си от Стефан Първовенчани севастократор Стрез станал съюзник и помощник на българския цар Борил в неговата борба срещу латинците. Доказателство за това са последвалите събития и отразеният в посоченото писмо на император Хенрих съюз на Стрез с Михаил Епирски. Вероятно още през есента на 1209 г., при похода срещу Солун, Михаил Епирски е действувал съвместно със Стрез.⁷²

Цялата 1210 г. е наситена с военни сблъсквания в западната част на полуострова между съюзените войски на епирския владетел и българския севастократор срещу франкските рицари.⁷³ „Макар те двамата — отбелязва в своето писмо Хенрих — да бяха ни дали свещена клетва за вяност, все пак с всичките свои сили в онези части се стремяха към нашата гибел. . . Защото четири пъти Михаил и три пъти Стрез вече ни бяха дали клетви, които нито един от тях толкова пъти не се поколеба да наруши. . . Ние обаче от най-добрата и прекрасна земя, която владееха, им отнехме по-голямата част и ако по-големи дела не ни зовяха отново в Константинопол, нямаше да им остане и една къщица в нашата империя.“⁷⁴ Целта на тия нападения без съмнение е отвлечане вниманието на латинския император от действията на българския цар. Свидетелство за това е по-нататъшният текст на писмото, който разказва за българо-никейския съюз против латинците, сключен точно по това време.

След успешното отблъскване на Михаил Комнин и Стрез, който се обединил с епирците, и завземането на част от техните земи, Хенрих бил принуден да се върне в Константинопол. Неговото присъствие в града било необходимо, защото „другите двама врагове на нашата империя, Борил, разбира се, и Ласкарис, много тежко ни притискаха в Константинопол, единият по суша, а другият по море“⁷⁵. Император Хенрих, за да успокои изплашените си поданици, бързо се придвижил към Константинопол в първите пролетни дни на 1211 г.⁷⁶ На Великден (3 или 4 април) след напускането на Русион той научил, че Борил със своята армия, съставена от кумани и българи, заел дефилетата по пътя за Константинопол, за да плени него и свитата му. Успявайки да избегне устроената от българска страна засада, императорът пристигнал в столицата, където останал до юли на същата 1211 г.⁷⁷

През това време до латинския император достигнали някои новини от солунските барони Бертолд дьо Катценелбоген, брата на императора Евстатий и някои други. Те му съобщавали, че „неприятелят ни Стрез, когото бяхме

⁷¹ Живот св. Саве, с. 107.

⁷² П. М у т а ф ч и е в. Владетелите на Просек, с. 256.

⁷³ E. Gerland. Geschichte des lateinischen Kaiserreiches von Constantinopel. Teil. Geschichte des Kaisers Balduin I und Heinrich. Hamburg, 1905, S. 191—192; също П. М у т а ф ч и е в. Пос. съч., с. 256.

⁷⁴ G. Prinzing. Der Brief Kaiser Heinrichs. . . , S. 411—412.

⁷⁵ Ibidem, S. 412.

⁷⁶ I. Lognon. L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée, Paris, 1949, p. 125.

⁷⁷ Месецът е отразен в изданието на G. Prinzing. Op. cit., s. 414. В предишния издател на писмото Buchon липсва изречението: Interim autem, dum ibi usque ad mensem iulii moram faceremus, diversos rumores de diversis partibus recepimus (между това обаче, докато там се бавахме чак до месец юли, различни слухове чухме от разни страни). Началото на този абзац е ценно хронологическо указание за пребиваването на Хенрих в Константинопол до месец юли 1211 г.

оставили напълно лишен от войски, беше възстановил силите си благодарение на Борил, който му беше изпратил на помощ 52 бойни единици и вече ни беше причинил извънредно много щети. Но споменатите барони, след като бяха събрали военните си сили и като се бяха съюзили с Михаил, който тогава беше встъпил в съюз с тях, нападнаха същия този Стрез в равнината на Пелагония, където, сражайки се с него, спечелиха победа. Така че по-голяма част от своята войска, унищожена, Стрез загуби на същото бойно поле.⁷⁸ Цитираният откъс доказва съществуването на коалиция между севастократор Стрез и неговия някогашен враг Борил. Българският цар не могъл да го спаси от поражението въпреки довеждането на значително подкрепление след Борилото напушане на Русион. Едновременно с това пасажът е единственото доказателство за съвместни действия между владетеля на Епир и латинците. Причината за този военен сговор вероятно е страхът от обединените сили на двамата български господари Борил и Стрез. Само борбата срещу тях двамата неприятели на империята може да бъде единственият общ интерес на епирци и латинци.

„И тъй да знаете — завършва писмото си Хенрих, — че навсякъде сме спечелвали победа с божествена помощ и че четиримата по-горе споменати врагове Борил, още и Ласкарис, Михаил и Стрез са обезсилени и напълно лишени от войските си. Обаче нека да знаете, че на нас нищо не ни липсва, за да имаме пълна победа и да притежаваме властта освен войската на латинците, на които бихме могли да дадем земята, която придобиваме, впрочем която вече сме придобили, понеже, както знаете, малка полза принася придобиването, ако няма да има такива, които да го запазват.“⁷⁹ Това писмо, съставено в Пергам на 13 януари 1212 г., е главен извор за политическата история между 1209—1212 г. То рисува обстановката през този период, обусловена от отношенията на Борил, Михаил Комнин, Теодор Ласкарис и Стрез към латинското царство. Представител на българската управленческа аристокрация, севастократор Стрез в този западен източник се явява пръв помощник на българския цар в неговите военни мероприятия. Фактът, че той е предводител на крупна военна формация, съсредоточена в областта, в която той упражнява своята власт, определя и неговото високо положение в държавната йерархия. Функционер от висок ранг, българският севастократор не действа против волята на българския владетел и напълно изолирано, което позволява поставянето им един до друг в латинския документ. Латинската армия е принудена да защитава териториалните си завоевания не само срещу никейския император, епирския владетел и българския цар, но и срещу владетеля и управителя на българска област — севастократор Стрез.

След поражението в Пелагонийската равнина през 1211 г. неприятелските действия на Стрез и Борил срещу латинците сигурно са продължили.⁸⁰ Едно с положителност може да се твърди: че съюзът на българския цар с

⁷⁸ G. Prinzing. Der Brief Kaiser Heinrichs, S. 414.

⁷⁹ Ibidem, S. 418.

⁸⁰ Това предложение е изразено от П. Мутафчиев въз основа на хрониката на Rob. de Clari, която съобщава за съвета на бароните в 1213 г. На този съвет император Хенрих отправя допитване какво, да прави с българите, причиняващи големи вреди на империята (R o b. d e C l a r y. La prise de Constantinople, CXVI, p. 84, изд. у Н o p f. Chroniques grecoromaines. Berlin, 1873). „Ако въпросът, пише Мутафчиев във Владетелите на Просек, с. 260, бел. 129, по какъв начин да се избави от българите, е занимавал тъй силно Хенрих през 1213 г., това показва, че те не преставали да го безпокоят след 1211 г.“

владетеля на варварската крепост окончателно е превърнал Стрез във враг на неговия някогашен благодетел Стефан Парвовенчани. Това се потвърждава от участието на севастократора в общия българо-латински поход срещу Сърбия. Негов инициатор е Борил, за когото Стефан пише: „Той се опълчи с всичката своя сила, като взе със себе си своя зет, гръцкия цар, наричан Фландър, който (царуваше) в славния Константинов град.“⁶¹

Целта на предприетата от българския цар война според същия извор е да унищожи сръбската страна, да причини злини на сръбския жупан и ако е възможно, да му отнеме властта. Борил като че ли искал по този начин да закрепил разклатения си престол, оправдавайки сближението си с Хенрих и парирайки сръбското посегателство върху българските земи. Още докато българският самодържец се мъчел да се справи с вътрешната опозиция и да неутрализира сърбите, той успял да се сближи с южния си съсед Хенрих и да стане вдъхновител на войната срещу Сърбия, в която привлича и Стрез. Един пасаж в Теодосиевото житие на св. Сава разказва за помиряването на Стрез с спирите, присъединяването му към българите и комплектуването на голяма войска от всякакви народи, с която българският севастократор се готвел да тръгне срещу своя доскорошен покровител.⁶²

Според изготвения план съюзната българо-латинска войска трябвало да нападне Сърбия от изток, Михаил Епирски — от запад, а Стрез — от юг. Средата на 1214 г. бележи началото и безуспешния край на похода, тъй като българо-латинските военни сили не могли да отидат по-нататък от гр. Ниш, а Стрез умира по пътя от „лоша и чудна смърт“⁶³.

Обстоятелствата на Стрезовата смърт са предадени от двамата биографи на св. Сава⁶⁴ — Доментиан и Теодосий. Стефан Първовенчани, узнавайки за готвените срещу него военни акции, изпратил някои от своите благородници при Стрез, за да му припомнят всичко казано в светото евангелие за побратимяването и за завещанието на клетвата. След неуспеха на тези мисии и опасността всеки момент Сърбия да бъде нападната, архимандрит Сава отишъл при Стрез. Братът на сръбския крал искал да предотврати разорението на своето отечество и смъртта на своите съплеменници, готвещи се за съпротива. Севастократорът почтително приел сръбския духовник в своя лагер и го поканил да уважи неговата трапеза. Използувайки любезността и гостоприемството на Стрез, от една страна, и присъствието на неговите приближени, от друга, Сава започнал да го убеждава да се откаже от замислите си против сръбската държава. Припомняйки всички добрини, които му направил неговият брат, Сава съветвал българския велможа да заживее отново в мир и приятелство със Стефан и да не става клетвопрестъпник.

Източниците обясняват неуспеха на Сава с безграничната Стрезова воля. Но непреклонността на българския болярин може да се обясни само с перспективите, които разкривала антисръбската война за разширяване на неговите граници и отстраняване на сръбското влияние в басейна на р. Вардар. Същата нощ, когато Сава напуснал Стрезовия стан, „го прободете (т. е. Стрез)

⁶¹ P. Šafarik. Op. cit., сар. XVI, р. 21.

⁶² Живот св. Саве, с. 107.

⁶³ P. Šafarik. Op. cit., сар. XVII, р. 21—22; вж. В. Златарски. История, III, с. 311.

⁶⁴ Доментијан. Животи св. Симеона и св. Сава, с. 207—210; Теодосий. Живот св. Саве, с. 108—112.

ангел божи с невидимо копие, както преди св. Димитър прободе цар Йоан, негов роднина и със зла смърт го умори“⁸⁵.

Въпреки че смъртта на българския феодален владетел според Теодосий и архиепископ Данило е дело на „лют ангел, който го пробол в средата на лютоото му сърце“⁸⁶, няма съмнение, че тук става въпрос за едно организирано убийство, извършено ако не директно от Сава, то с негово знание. Това се установява от сръбските източници, които пишат, че когато всички около Стрез го разпитвали за причината на страшния му вик, едвам дишаш, той разказал „как един страшен юноша по заповед на Сава, когато спях, ме нападна и изтръгвайки моя меч, прободе с него моите вътрешности“⁸⁷. Според някои по-късни изворови податки в предсмъртния си час Стрез извикал: „Сава монах ме прободе в угробата“ — „Сава монах ме убива“.⁸⁸ По всичко изглежда, че Сава е използвал недоволството от Стрезовата политика на сближение с Борил за обща война срещу сърбите, за да инсценира неговото убийство. Мотивите за смъртта на българския благородник, макар и легендарно представени, могат да се открият в Доментиановото житие на Сава, в което се казва, че Стрез още сутринта разбрал откъде му се случила раната, „понеже не искал благословията на праведника (св. Сава) и се отцепил от него“⁸⁹.

Причината за умъртвяването на Стрез не може да се търси само в отхвърлянето на сръбското попечителство от Просекския господар, но и в неговото споразумяване с Михаил Епирски и приобщаването на двамата към антисръбската коалиция на българи и латини. Понеже опитът на Сава да отклони военната опасност от юг по мирен начин не успял, тогава той подготвил насилственото премахване на българския севастократор, извършено от сръбска страна. Убиецът на Стрез навярно бил измежду ония сръбски войници, които, изплашени от мистериозната смърт на своя пълководец и пред опасността от сръбско нападение, настигнали сръбския архимандрит и заедно с него се явили при Стефан Първовенчани, постъпвайки на служба при краля.⁹⁰

Сръбският владетел не подбирал средствата за ликвидиране и на другия свой противник и Стрезов съюзник — Михаил Епирски. Когато Стрез се насочил по долината на р. Вардар, епирският деспот използвал затруднението на Сърбия и навлязъл в югозападните сръбски земи, завладявайки гр. Шкодра. Разпространето на неговата власт по Дуклянското адриатическо крайбрежие било прекъснато от сполетялата го смърт. В края на 1214 г. той бил убит в албанския град Белград от свой служител.

В житието на Стефан Неман разказът за враждебните отношения с Михаил Епирски следва след този за Стрез, а за смъртта на епирския владетел се говори като за чудо, последвало смъртта на българския севастократор.⁹¹ Изглежда, че Стрез действително е успял да привлече на своя страна Михаил

⁸⁵ Доментијан. Цит. съч., с. 209.

⁸⁶ Живот св. Саве, с. 111—112; Архиеп. Данило. Животи кралева и архиепископа српских, с. 183.

⁸⁷ Живот св. Саве, с. 112. Почти същият текст е запазен и в по-късния ръкопис *Život despota Stefana*, публикуван в *Člani hronografa trojadicā o Srbima i Bulgarima* от С. т. Н о в а к о в и ћ. Цит. съч., с. 53.

⁸⁸ Вж. Житието на княз Стреган, с. 146, и „Родословіе сербские, с. 53.

⁸⁹ Доментијан. Живот св. Саве, с. 209.

⁹⁰ Живот св. Саве, с. 112.

⁹¹ P. Šafarik. Op. cit., cap. XVIII, p. 24.

Епирски за нападението върху Сърбия от запад. Последвалото през 1215 г. ново антисръбско настъпление на латинския император Хенрих и унгарския крал Андрей II (1205—1235) е представено от Стефан отделно и след походите на Стрез и Михаил Епирски.⁹² В това ново съглашение срещу Сърбия вероятно е участвувал и българският цар Борил, който по това време бил в съюз с Унгария.⁹³ Участието на България в двата военни конфликта със Сърбия е продължавано от една съществена промяна в българската външна политика, настъпила между 1213—1214 г. след съюза на Борил с император Хенрих. Почти едновременното българско и епирско нахлуване в пределите на сръбската държава през 1214 г. и съпътствувалите го убийства на Стрез и Михаил Епирски трябва да се третират като резултат от съдействието на епирския владетел при осъществяване на българо-латинското придвижване срещу Сърбия.

Тези факти, доказващи съществуването на връзка между похода на Михаил с този на Стрез, не позволяват смъртта на Стрез да бъде отнесена преди 1214 г., както прави Принцинг. Той приема, че отпадането на Стрез от съюза със Стефан Първовенчани и бързо сполетялата го смърт трябва да се отнесе около 1211 г.⁹⁴ В тази година съюзните армии на Стрез и Борил не само претърпели поражение от латинците, но в битката при Пелагония е намерил смъртта си Стрез според предвижданията на същия учен. Житието на Стефан, според което покушението над епирския господар е предхождано от това на българския болярин, не позволява толкова далеч да бъде отнесена гибелта на Стрез. Единствено в житието на княз Стреган (или Стрезо) за дата на Стрезовата смърт е посочено 1215 лето Христово.⁹⁵ Въпреки че житието е твърде късен извор, годината 1215, посочена от него за края на Стрез, е много близка до 1214 г., отколкото до 1211 г. След като Михаил Епирски е убит в края на 1214 или в началото на 1215 г., а вторият антисръбски военен поход се е състоял през пролетта на 1215 г., от това следва, че смъртта на българския севастократор е настъпила в предишната 1214 г. (годината 1215 г. е изчислена по септемврийската ера и продължава от 1. IX. 1214 до 31. VIII. 1215 г.).

Просъществувало от 1208 до 1214 г., след убийството на Стрез Просекското княжество не става подвластно нито на българския цар Борил, нито на сръбския крал Стефан. Претенденти за земята, лично владяна от българския севастократор (*terra gue fuit de Straces*),⁹⁶ която била невралгичен пункт в българо-сръбските отношения, станали солунските латини, които завзели Просек,⁹⁷ и епирците, които се утвърдили в Скопие.⁹⁸

4. Племенник на цар Калоян, Стрез е първият носител на знаците на севастократорското достойнство в България. В нашите земи е възприет византийският образец на титлата севастократор, която у нас е наситена с друго съдържание и получава по-различен профил.

⁹² P. Šafarik. Op. cit., cap. XX, p. 27.

⁹³ Вж. за българо-унгарския съюз, скрепен с годожа на унгарския престолонаследник Бела с дъщерята на Борил, G. Erszegi. Eine neue Quelle zur Geschichte der bulgarisch-ungarischen Beziehungen während der Herrschaft Borils. — Bulg. Hist. Rev., 2, 1975, s. 91—95.

⁹⁴ G. Prinzing. Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens. . . , S. 105, bis 106.

⁹⁵ Житие на княз Стреган, с. 146.

⁹⁶ Вж. у S. Ljubić. Monumenta spectantia hist. Slav. meridionalium, III, p. 402.

⁹⁷ По-късно Просек е иззет от латините от деспот Теодор: писмо на митрополит Йоан Апокак от Навпакт у Василевски й, Epirotica. — Виз. врем., III, 1896, с. 244.

⁹⁸ K. Jurček. Историја Срба, I, с. 167; П. Мутафчиев. Пос. съч., с.267—269; също В. Златарски. История, III, с. 318.

Учредяването на севастократорската титла става във Византийската империя и по-точно в епохата на Комниновата династия.⁹⁹ Тя е едно от нововъведенията на Алексий I Комнин и е поставена начело на титулния списък непосредствено след императора. Според заключенията на повечето изследвачи новосъчинената титла севастократор не само получила първо място на служебната ранглиста, но от самото начало имала особено значение: достойнството севастократор скоро е приравнено с положението на съветел.¹⁰⁰ То принадлежи към висшите дворцови титли във Византия, с които са отличавани членовете и роднините на владетелската династия. Деспот, севастократор и кесар са трите високи титли, оформящи върха на византийската титулна пирамида.

Византийският двор със своята изтънченост и богато разклонена система от служби и титли влияе и при оформяне модела на балканските институции. Най-близка съседка на империята, българската държава е изложена на многовековното и разностранно въздействие от страна на бившата собственица на тези земи. Едно от направленията на това въздействие върви по линията на институциите и уредбата на българската феодална държава. Византийското влияние върху военноадминистративната организация на българското общество не заличава самобитността на българската военnodържавна уредба и не дава право да се квалифицират нашите институции като сляпо подражание на Византия. Напротив, съществуването на богато разчленена титулна и функционална система в Цариградската империя дава възможност за изграждане на прецизна представа за тях от българска страна. Макар и наименованията да са взети от Византия, но поставени в тяхната естествено-историческа и народностна среда, терминологичните заемки получават домашна окраска, своя своеобразна атестация.

Като термин от титулатурата на средновековната българска държава „севастократор“ се среща в Бориловия синодик. В историко-хронологически

⁹⁹ Една от съществените промени, настъпили през този период, е усложняване системата на византийските институции и титли. Преди всичко въвеждат се редица нови титли, с което се променя върхът на титулната стълбица. Достойнството на севастократора и деспота изтласква на трето място титлата кесар, позната от ранните векове на византийската история. Всички извори посочват единодушно, че пръв Алексий I Комнин (1081—1118) установява новото достойнство севастократор. Ана Комнина, описвайки първия момент от управлението на своя баща и неговите мерки за осигуряване на току-що полученото място, отбелязва неговото желание да почете по-стария брат и верен сподвижник Исак с някакво високо достойнство. Понее освен кесарското такова достойнство не съществувало (*ἕτερον δὲ ἄξιωμα τοῦ καίσαρος ὄνκ ἦν*), от императорските титли *σεβαστός* и *αὐτοκράτωρ* той съставил нова титла *σεβαστοκράτωρ*. С нея възнаградил брат си Исак за оказаната помощ по трудния път до императорския трон. На новата титла севастократор е отредено най-високото място в официалната служебна листа. Поставена над кесарската, тя означавала по думите на Ана Комнина „втори император“ (A. Comnène, *Alexiade*, J. et B. Leib, Paris, 1937, 113 s. и p. 120, 20 s.). Друг съвременник, Йоан Зонара, посочва, че Алексий I Комнин въвежда композитната титла севастократор, която поставя пред тази на кесаря и с нея отличава по-възрастния си брат Исак (J. Zonara, *Epitome historiarum*, III, ed. M. Pinderus, Bonnæ, 1897, p. 731). Също и в трактата от средата на XIV в., познат под името Псевдо-Кодин, се говори за началото на севастократорския титул, и то в същия смисъл, в който разказва и Ана Комнина: *Pseudo-Kodinos*, *Traité des offices*, introduction, texte et traduction par J. Verpeaux, Paris, 1966, p. 133.

¹⁰⁰ Б. Ф е р њ а н ч и њ. Севастократори у Византији. — ЗРВИ, 11, 1968, с. 143, също L. Stieron. *Les institutions de l'Empire byzantin*, II, Paris, 1948, p. 39; L. Stieron. *Notes de prosopographie et de titulature byzantines*. Adrien (Jean) et Constantin Comnène, sébastes. — REB, 21 (1969), p. 196; A. Hohlweg. *Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des Oströmischen Reiches unter den Komnenen*. München, 1965, p. 15, 30.

ред първи известен севастократор в България е Стрез. Никой от първоизточниците, отбелязващи името и дейността на севастократора, не прецизира времето, когато той е получил високата титла. Недостатъчната изворова база и недопускането, че Стрез от сръбските жития и „Синодика“ са едно и също лице (поради смесването на последния с Хриз), даде възможност по тоя въпрос в научното дирене да се оформят няколко становища.

М. Попруженко бе изказал предположението, че името на севастократор Александър е било вписано в „Синодика“ заради заслугите на брат му. Той третира Стрез и Слав като „боляри, които, въодушевени от честолюбие и отличавайки се със силна жажда за власт, съумели не всякога по благовиден начин да се доберат до пълна независимост в своите земи и с това нарушили единството на властта в страната“. Издателят на Бориловия синодик счита, че тяхната дейност трябва да се отнесе към време, значително по-ранно от това на Александър и Иван Асен II, и че имената им са вписани по-късно в Синодика, и то в тия български местности, които, получавайки благодарение на Стрез и Слав самостоятелност, имали основание, като ги наричали севастократор и деспот, да хранят към тях известен род благодарност¹⁰¹.

С право П. Мутафчиев се противопоставя на Попруженко, като изказва следните съображения: „Преди всичко някои места не са получили от Стрез и Слав такава самостоятелност, че да се счита „благодарността“ им за причина да бъдат дадени на двамата династи горните титли. Стрез, както и Слав са владели земи, освободени не от самите тях изпод чуждо владичество, а откъснати от българското царство.“¹⁰² В унисон с този ред на мисли може само да се добави, че жителите на никоя област не са имали прерогативата да титулуват по своя инициатива владетелите си.

Със знаците на севастократорското достойнство Стрез е могъл да бъде удостоен от византийския император или от българския цар. Следвайки линията на първото предположение, сръбският изследвач Ст. Новакович свързва севастократорския чин на Добромир Стрез с името на византийския император, който прави свой зет владетеля в Средна Македония и отцепник от българската страна, давайки му за жена императорската внучка Теодора, дъщеря на севастократор Исак.¹⁰³ Очевидно основа за изграждането на това предположение е идентифицирането на Стрез и Хриз.

Дори да приемем за момент, че Стрез дължи висшия си сан на Византия, което би могло да стане до 1204 г., то след тази година за високопоставения български болярин не е било нужно да изтъква държавноправните си връзки с несъществуващата Византийска империя. Заплитането на Стрез в международните отношения на полуострова става след смъртта на Калоян, когато Цариград е вече кръстоносно владение и естествено, че той не е могъл да получи севастократорския титул от управляващата династия на Ангелите, прекъсната със събитията в 1204 г. Абсурдна ни се струва мисълта, че първите царе от войнстващия Асенов род, сражавали се за укрепване на българското царство и признаване на неговата международна правоспособност, биха допуснали и признали даването на високи дворцови титли от страна на византийския василевс. Съществуването на една такава привилегия за византийския

¹⁰¹ Синодик царя Борила. Одеса, 1899, с. 94—95.

¹⁰² П. Мутафчиев. Владетелите на Просек, с. 236, бел. 87.

¹⁰³ Ст. Новакович. Византијски чинови и титуле у српских заљам XI—XV века. — Глас срп. кр. Ак., LXXVIII (47), 1908, с. 229.

двор би била удобно средство да се подчертае идеята за върховенството на византийския император. Именно борбата срещу тази идея, ясно изразена чрез раздаване на висши титли в съседните балкански държави, осмисля външнополитическия курс на първите български държавници. Съвкупността от всички изложени доводи е категорично отрицание на опитите да се изведе титлата на севастократор Стрез от държавноправните претенции на Византия.

Авторите на третото становище, според което Стрез е приел севастократорската титла от търновския двор и което звучи най-правоподобно, са българските медиевисти. Единодушни по тоя въпрос, нашите учени не са на едно мнение по въпроса, кой български владетел е дал на Стрез това звание. П. Мутафчиев, като твърди, че Стрез не е могъл да бъде севастократор по времето на Иван Асен II, защото тогава царевият брат Александър е регистриран с тази титла в Синодика, изтъква, че той не може да се отнесе и към царуването на Борил, защото в такъв случай неговото име би трябвало да се намира в основната част на Синодика. Така нашият историк стига до извода, че Стрез е носител на титлата още при Калоян.¹⁰⁴

В. Златарски не приема становището на Мутафчиев, тъй като основната част от Синодика завършвала с пасаж, в който се провъзгласява „вечна памет на всички архиереи, епископи, свещеници и иноци, на всички боляри български, които заедно с царя Борил се събрали и отхвърлили триклетата ерес“¹⁰⁵. Списъкът на българските царе и царици, на техните деца и роднини, липсващ в тази основна част, е бил внесен по-късно — към втората половина на XIII, а може би и през XIV в., — поради което името на севастократор Стрез не е могло да попадне в Синодика.¹⁰⁶ Гледището на В. Златарски, че Борил е този български цар, който признал за Стрез най-високото достойнство след себе си, поверявайки му пълновластното управление на отделените се югозападни български земи, е подкрепено и от някои съвременни изследвачи на българското Средновековие.¹⁰⁷

При разрешаване проблемата за севастократорската титла на Стрез П. Мутафчиев приема, че по примера на Византия знакът на севастократорското достойнство в България е могло да носи само едно лице. На този въпрос не може да бъде даден задоволителен отговор и той без съмнение се нуждае от допълнително разглеждане. Най-новите проучвания на византолозите доказват, че още по време на създаателя на севастократорския титул, император Алексей I Комнин, е разширен кръгът на кандидатите от царското семейство за титлата севастократор.¹⁰⁸

¹⁰⁴ П. Мутафчиев. Цит. съч., с. 234—235.

¹⁰⁵ М. Попруженко. Български старини. Кн. VIII. С., 1928, с. 82.

¹⁰⁶ В. Златарски. История, III, с. 286, бел. 1.

¹⁰⁷ Г. Цанкова - Петкова. Българо-гръцки и българо-латински отношения при Калоян и Борил. — ИИИ, т. 21, 1970, с. 163.

¹⁰⁸ Непосредствено след смъртта на първия и единствен нейн носител Исак, по-голям брат на Алексей I Комнин, императорът я дал на своите синове, първо на средния Андроник, а след това и на най-младия — Исак. Първият василевс от династията на Ангелите, Исак II (1185—1195), в стремежа си да продължи държавноправната традиция от по-ранната епоха отличил стария си брат Константин и младия Алексей с достойнството севастократор. Фактологическите данни от византийската история недвусмислено отхвърлят мисълта, че севастократорският сан във Византия е изключителна привилегия само за един от членовете на царското семейство. Б. Ферянчић. Севастократорите у Византији, с. 155.

Другият наш историк, който се докосва до тия въпроси, е В. Златарски. Според него за задоволяване властолюбивите амбиции и честолюбието на Стрез Борил го удостоил с титлата севастократор, предоставяна в България, както и във Византия на най-близките до царя роднини — синове и братя, и в чиновническата йерархия заела първо място след владетеля.¹⁰⁹ Върху това заимствувано от Византия правно решение на севастократорската институция почива и предположението на същия автор, че Стрез е могъл да бъде брат на Борил и притежател на най-високата степен в дворцовата йерархия по негово време.

Преди всичко трябва да се подчертае, че през времето на Алексий III Ангел (1195—1203) се забелязва известна нова норма в даряването на висши дворцови титли. С името на този император е свързана практиката севастократорското достойнство да става притежание и на императорските зетьове.¹¹⁰

Представата, която се изгражда за севастократорското достойнство през XII в. във Византия и приспособяването на тази терминологична заемка в хода на институционното изграждане на Втората българска държава, е достатъчно основанис да се твърди, че и като племенник на цар Калоян, и като братовчед на Борил Стрез е имал право на титлата севастократор. Тя не е била изключителна привилегия на синовете и братята на владетеля, но и на други царски сродници. Напълно логично е в такъв случай да се предположи, че Стрез, заемайки видно място в българския двор, като едно от най-доверените лица на цар Калоян и виден сподвижник в неговите дела за закрепване на Второто българско царство е получил от този български цар севастократорското звание. Както роднинските връзки с Калоян, така и неговите качества на висш военен дават право на българския владетел да го възнагради за проявената храброст с достойнството севастократор. Този възглед се подкрепя и от следните обстоятелства: при липсата на пряк мъжки престолонаследник и поради малолетството на Асеновите деца напълно допустимо е един от Калояновите племенници да е удостоен с високата дворцова титла севастократор; не само като член на царския семеен кръг, но и като изтъкнат военен функционер от времето на Калоян Стрез е отговарял на изискванията за отличаването с един от най-големите дворцови чинове. Съчетаването на роднински връзки с военен талант и високо положение в йерархическата структура на българската държава прави от българския велможа достоен носител на върховен сан по времето на Калоян и претендент за българската царска диадема след неговата смърт.

Интересен факт, на който не е спирало вниманието си научното дирене при интерпретацията на изворовите свидетелства за Стрез, е неспоменаването на неговата титла в сръбските жития. Разказът за него в агиографската литература обикновено започва със следните думи: „прочее някой, наречен Стрез“) *иъккотоури оубв Стрѣзь нарциемн*,¹¹¹ също и „намери се някой Стрез от българските страни“ (*обрѣте се нѣкто Стрѣзь отъ вьлгарьскыи страны*)¹¹², или „понеже един отцепник от това племе на готи, наречено българ-

¹⁰⁹ В. Златарски. История, III, с. 286.

¹¹⁰ С възкачването си на престола той поставил за севастократор своя зет Исак Комнин и вероятно със същото звание отличил и другия си зет Стефан Първоченачи. По този начин в края на XII в. са включени нови членове и близки родени на царското семейство в севастократорския титулен лист, а не само цареви братя и синове. Б. Ф е р и ј а н ч и њ . Цит. съч., с. 169.

¹¹¹ Живот св. Саве, с. 103.

¹¹² Д о м е н т и ј а н . Живот св. Симеона и св. Саве, с. 206.

ско“ (едномоу бо штиетникоу штъ тогежде племене гоѣн, нарекомаго българтскаго).¹¹³ Употребата на неопределителни местоимения към самите собствени имена или в съчетание със съществителни нарицателни, които заменят конкретни названия, е един от прийоми на средновековните автори. В много случаи някои неопределителни местоимения при тях се свързват със съществителни, обозначаващи длъжност. Този стилизиран похват се обяснява със стремежа на писателите въпреки тенденцията към абстрахиране да запазят някакъв намек за разликата в социалното положение и държавата.

Отсъствието на Стрезовия севастократорски титул донякъде може да бъде обяснено с този стилизиран похват на житийната литература, в която неопределителните местоимения много често заменят конкретни названия, тъй като става въпрос за епизодични лица. Третирайки го като отцепник, средновековните книжовници отреждат на българския севастократор ролята на пример за наизидание, без да го титулуват. Освен това липсата на държавно-правна традиция по това време в Сърбия, където са мислели, че даването на известни достойнства е изключително право на цариградския император, оправдава отминаването на Стрезовата севастократорска титла от страна на житиеписците. Неразвитостта на държавноправните отношения в съседна Сърбия, последица от което е и липсата на държавноправно творчество до времето на Стефан Душан (1331—1355), до голяма степен може да обясни неназоването на Стрез с неговия дворецов чин, присъден му от български владетел. Липсата на точна представа в сръбския двор за византийските институции и тяхната характеристика дава отражение и върху произведенията на сръбските биографи. Съставени по-късно от времето, когато Стрез резидирал в югозападните български области, очевидно житията са повлияни от враждебното отношение към българския севастократор, поради което житиеписците не считат за нужно след смъртта му да афишират неговата титла.

Има всички основания да се допусне, че при българския цар Калоян племенникът на владетеля е отличен с високото достойнство севастократор. Без да отхвърляме категорично другото решение на алтернативата, т. е. че Борил удостоил своя близък роднина с този сан, целейки да го привлече за свой съюзник, ние сме склонни да приемем едно компромисно разрешение на този съществен въпрос. Носенето на севастократорската титла от Стрез не може да бъде ограничено в хронологическите рамки само на Калояновото или само на Бориловото царуване. По време на първите Асеновци, когато новата царска фамилия се утвърждавала на българския престол, е въведена новата дворецова титла, а при Калоян тя била предоставена на неговия племенник Стрез. Цар Борил, за да приобщи българския севастократор към своята кауза и за да придаде на властта си легитимен характер, признал една норма, въведена от законния владетел цар Калоян.

Потвърждаването правото на Стрез върху едно от най-висшите достойнства в служебната ранглиста от страна на новия господар е възможна последица от персоналната промяна във върховното управление на държавата. Както е била обичайна практиката в средновековната дипломатия, сключените преди договори да се възобновяват, потвърждават или денонсират при промени на престола, аналогично може да се предполага, че тази процедура е валидна и по отношение на отговорни длъжностни титли. Утвърждаването на севастократорската титла на Стрез от новия скиптодържец Борил е едно от

¹¹³ P. Šafarik. Život sv. Symeona, p. 22.

средствата в дипломатическия му арсенал, което целело спечелването на съюзник и признаване на неговия царски легитимитет.

Въвеждането на нова висока дворцова титла от Калоян, възлагането ѝ на Стрез и нейното потвърждаване от Борил е важен държавноправен акт. Властта на цар Борил е била поделена в югозападните български покрайнини от друго длъжностно лице — севастократор Стрез. От това следва изводът, че нововъведената титла севастократор не само получава първо място на служебната ранглиста, но придобива и особено значение: достойнството севастократор е приравнено с положението на съвладетел. Титлата севастократор, зафиксирана в Синодика между ония пасажи, които според М. Попруженко¹¹⁴ са внесени след първоначалния текст, доказва единствено това, че севастократор Стрез доживотно е задържал знака на своя висок титул.

Научните занимания на П. Мутафчиев със севастократорската титла на Стрез доведоха нашия историк до едно твърде смело предположение. Той се опита да открие севастократор Стрез в *comes tabularius*-a *Sergius* — един от пратениците на Калоян до папа Инокентий III в 1203 г.¹¹⁵ Уеднаквяването на тия две личности върви по линията на сближаване на имената, едно от съображенията, за което е двойната транскрипция на писмата до папата. Писани най-напред на български, след това те са преведени на гръцки и от тоя език — на латински.

Много малка е вероятността с латинското *Sergius* да е предадено славянското име Стрез, като се вземе под внимание писмото на латинския император Хенрих от 1212 г.¹¹⁶ Различният правописен строеж и произношение на двете имена в латинската ономастика и намирането на техния старославянски паралел изключва възможността за просопографското им изравняване. Освен това само по силата на формалната логика тъждеството на имената може да се възприеме като тъждество на личностите.

Важната и деликатна мисия на Калояновото пратеничество през 1203 г. също не е аргумент в подкрепа на хипотезата, че в състава на българското пратеничество влизал наред с архиепископ Василий и севастократор Стрез. Едва ли би могло да се смята, че при осъществяваните преки и оживени дипломатически контакти на българската държава с Римската курия в едно и също

¹¹⁴ М. Попруженко. Синодик царя Борила, с. 90. Това е пасажът-апотеоз на възстановителя на българската патриаршия Иван Асен II, последван от друг, в който се споменават децата на Иван Асен II — Калиман, Михаил и Тамара, и абзаци с имената на Александър, Стрез и Слав. Мнението на издателя за постепенното и последователно попълване на Синодика, като към основното ядро на паметника се прибавяли статии от последващите години и моменти от българската история и живот, се възприема като правилно. Срв. П. Мутафчиев. Владетелите на Просек, с. 234, бел. 84 и 85, с. 236, бел. 87.

¹¹⁵ П. Мутафчиев. Цит. съч., с. 236—237, бел. 88.

¹¹⁶ В този паметник се забелязва, че латинската транскрипция на името Стрез се изписвало като *Stracius* (или *Stratius*). Тази дисхармония между латинското *Sergius* и *Stracius* не позволява те да се разглеждат като две различни форми на едно и също име. В старобългарския език на латинското име *Sergius* отговаря старославянското *Сергий*, *Сергъа*, а на *Stracius* — *Стрѣз*; *F. Miklošich. Monumenta Serbica*, p. 836; М. Попруженко Синодик царя Борила, с. 87. В Добрейшовото евангелие е зафиксирано личното име *Стрѣско* или *Стрѣзо*. вж. Б. Цонев. — Българска старина, I, с. 6, 17, л. 116 б.

посолство са участвували примасът на българската църква и първият сановник на царството — севастократорът.¹¹⁷

Съобщението на задържания в Драч български архиепископ е, че изпратил като папски легати „знатните мъже и верни на царя люде коместабул Сергей и презвитер Константин, на които е поръчано да ти известят истината“ (*bonos homines et fideles imperatoris, Sergium comestabulum et Constantinum presbyterum quibus inuctum est, ut ibi veritatem pronant*). Коместабул Сергей спадва към българските първенци, означени с думите „*boni homines*“ (знатни люде). Неговата титла според предвиджанията на Ив. Дуйчев¹¹⁸ е същата длъжност *воинъ съ коньши*, упомената във *Виргинския хрисовул*. Употребена в папската преписка за отбелязване длъжността на Сергей, тази титла не е зафиксирана в други исторически извори, изброяващи длъжностните лица от управленческия апарат на българската държава през XIII—XIV в. Очевидно тя е използвана в едно от Калояновите писма за обозначаване длъжност от върховното управление на държавата.

Сергий е може би прекръстено име на висше военно длъжностно лице от кумански произход, комуто е било възложено участие във важно дипломатическо пратеничество. Неговото високо положение във върховното управление не дава основание за отъждествяването му с Калояновия сродник севастократор Стрез, чието име, сан и благородно потекло сигурно щяха да бъдат вписани. Всякакви опити да се направи от тия две фигури една са безрезултатни, тъй като няма покритие между техните имена и титли. Просопографски разграничени, те заемат и различни места в служебната ранглиста по време на Калояновото царуване.

5. Включено в границите на България, Просекското княжество запазило своята вътрешна автономия. Неговият управител севастократор Стрез самостоятелно управлявал областта, над която имал фактическа владетелска власт. Форма на проявление на неговите правомощия е съденето на сръбските велможи.

Властта на севастократор Стрез върху личността на подчинените му стигнала дотам, щото той си присвоил правото не само да наказва провинилите

¹¹⁷ В прибавката на Василий към Калояновото писмо е употребена титлата *comestabulus* за обозначаване на длъжността на Сергей. Според древното право тя се среща първоначално в своя буквален превод — началник на царските обори (*comes stabuli*), а по-късно като висша военна длъжност *comestabilis* или *conestabilis*. Преди всичко коместабуларите били началници на войски, назначавани от царя. Във военната йерархия на френското кралство през средните векове, командуваш кралските войски, коместабулът заемал непосредствено място след краля. По време на война на носителя на този висш военен чин са в известно подчинение лукове, контове и различни видове войски, ръководени от него по време на сраженията. Гореразгледаните функции на коместабула не дават основание да се приеме, че латинският преводач на Калояновата кореспонденция е сметнал за най-точен превод на буквално непреводимото название на византийската длъжност *σεβαστοκράτωρ* със западната титла *comestabularius*. В гръцкия език е зафиксирал еквивалентът на *comes stabuli* — *κόμης τοῦ σταβλοῦ*. В такъв случай в средногръцки превод титлата *comes stabuli, comestabilis, connestabilis* etc. ще звучат като *κόμης τοῦ σταβλοῦ; κομμοσταβλία κονοσταβλοῦς*, но не и като *σεβαστοκράτωρ*. Следователно несполучлив е опитът да се открие в *Sergium comestabulum* първият човек от послужебната йерархия в централното управление на българската държава. *D u C a n g e. Glossarium mediae et infimae latinitatis*, p. 431—432, 696.

¹¹⁸ Ив. Дуйчев в. Преписката на папа Иннокентий III с българите. — ГСУ ИФФ, т. XXXVIII, 1942, с. 31. На следващата 32 с. Дуйчев публикувал отговора на папа Иннокентий III до загорския архиепископ Василий, в който съобщава за полученото чрез презвитер Константин и конестабъл Сергей писмо. Вж. ЛИБИ, т. III (XII), с. 320.

се със смърт, но и да упражнява насилие при тяхното встъпване в брак. Юридическо свидетелство за това е един акт на Охридската архиепископия, озаглавен „Процес за брачен договор, сключен с насилие“.¹¹⁹ Съдържанието на документа е следното: пансеваст севаст Лъв Мосхопул иска от духовния съд да бъде разтрогнат неговият брачен съюз с дъщерята на починалия пансеваст севаст Стефан Гавра. Той мотивира своя иск с това, че бракът е свързан в мъчно време, насилен от управляващия тогавашните земи, починалия Стрез и поради това, че момичето не било достигнало законната възраст, когато той сключил обет за годещ с него. Църквата по това време е имала специална правораздавателна компетенция и ведомството на духовните съдилища, неразграничено от това на светските, се простирало над всички лица по известна категория дела, каквито са били бракът и разводът.¹²⁰ Охридският духовен съд удовлетворил искането на пансеваста въпреки защитата на жена му от видните лица Вдруг Василий, Мануил Дешко, Гавра Григорий и Верота.¹²¹

Историко-правната оценка на разглеждания документ представлява интерес от гледна точка на характеристиката, която той дава на българския севастократор Стрез,¹²² както и на положението на севастократор в ранглистата на върховната военноадминистративна йерархия спрямо друго висше длъжностно лице — севаста. Създадено в края на XI в., достойнството севаст запазило отначало твърде високо място в благородническата йерархия на Византия, за да стане след това, при Комнините и Палеолозите, най-често използваната титла от императора за личности, които той искал да почете.

В началото на XIII в., когато титлата севаст била пренесена в България, тя се давала на висши административни провинциални управници. В българската историография обясняване значението на този термин от титулатурата

¹¹⁹ J. P i t r a. *Analecta sacra et classica*, p. 537, № 134; срв. П. Н и к о в. — ГСУ ИФФ, XVIII, 7, 1922, с. 8, 18, № 8.

¹²⁰ С. Б о б ч е в. История на старобългарското право. С., 1910, с. 374—375.

¹²¹ В случая брачното съжителство се разтрогва по едностранната воля на мъжа. Бракоразводните основания за това са: употребеното насилие при сключването на брачния договор и малолетството на момичето. Бракът е институтир, уреден предимно от обичая и две от необходимите предпоставки за неговата валидност са: 1. Встъпващите в брак да са достигнали полова зрелост. 2. Да бъде постигнато между тях взаимно съгласие за сключване на брак. Отсъствието на тях изисквания правят брака нередовен и отново Охридският синодален съд разтрогва такъв договор като невалиден и несъобразен със законите. Решението е Мосхопул да си отнесе предбрачния дар, да върне всичко което е получил от страна на жена си, а тя — да си вземе прикята (гр. *проκίον*, лат. *dos*, бълг. прикя, зестра, мизра). Задължението на съпруга да върне зестрата произтича от това, че бракът не се разтрогва от жената или по пейна вина.

¹²² Тук някои могат да поставят под съмнение идентичността на севастократора със споменатия управител Стрез, тъй като този официален документ за съжаление е без дага. Паметник на юридическата мисъл, той е извлечен от VI том на голямата сбирка *Analecta sacra et classica* на ватиканския библиотекар Йоан Баптист Питра, който по поръчение на папата се занимавал с византийско право и богослужение на православните църкви. Събирайки всички трудове на Хоматиан, той съставил от тях VI том на своето издание *Analecta sacra et classica spicilegio solesmensi parata. Juris ecclesiastici graecorum selecta paralipomena*. Този свод съдържа кореспонденцията и друга документация, свързана с името и дейността на Охридския архиепископ Димитрий Хоматиан, който в Стрезово време бил хартофилак на архиепископията в Охрид, а към 1216—1217 г. заел Охридската архиепископска катедра. Писмата и актовете на този голям канонист документират целия живот на Охридския диоцез през първата половина на XIII в., когато в югозападните български краища не е известен друг самостоятелен владетел освен севастократор Стрез. Вж. П. Н и к о в. — ГСУ ИФФ, XVIII, 7, 1922, с. 4. Също вж. И. С н е г а р о в. Няколко думи за Хоматиановия сборник, издаден от Питра. — ГСУ БФ, кн. IV, 1922, с. 174—175.

на средновековната българска държава като почетна титла бе предложено от П. Мутафчиев.¹²³ По-късните изследвачи не възприеха такова тълкуване на титлата севаст, определяйки я като наименование на висше длъжностно лице от областното управление на Втората българска държава.¹²⁴ Чрез по-обстояен анализ на това звание, срещано се в запазените български извори, П. Петров доказва високото обществено положение на севастите, в чиито ръце била пълната власт на съответната област и които стояли начело на провинциалната чиновническа йерархия.¹²⁵

Коментираният извор от корпуса на кардинал Питра разкрива интересен момент от функционалността на севастократор Стрез — неговите правомощия спрямо севастите. По отношение на тия областни управители той се явява като заместник на върховната царска власт. Образуващи местната феодална аристокрация, между тия носители на юридическа власт в провинциалната администрация Стрез е бил заинтересован да създава и поддържа родствените отношения, използвавайки дори наследствени мерки.

Самостойна единица, Просекското княжество обединявало отделни области, в които първо длъжностно лице бил севастът. Такива управители на области във владенията на севастократор Стрез вероятно са били двамата споменати севасты Льв Мосхопул, Стефан Гавра, а също веройският управител севаст Йоан Плит, известен от друг документ на Охридската архиепископия, свързан също с Хоматиановото име.¹²⁶ Управляваните от тия висши длъжностни лица територии били поземленият фонд, върху който се създава Просекското княжество, така както тяхната титла и произтичащите от нея функции се съдържат в достойнството севастократор (комбинация от севаст и автократор). Властта на севастократор Стрез има значително по-голям териториален обхват от тази на севастите, което обяснява тяхното зависимо положение. Като управител на голяма област от държавата той стоял в йерархическо отношение над тях. Нему са били подвластни управляваните от севастите и останалите служители градове, крепости и гарнизони. Носител на високата титла, българският болярин Стрез концентрирал в свои ръце целокупната власт на югозападните земи с център Просек.

¹²³ П. Мутафчиев. Боженишкият надпис. — Сп. БАН, XII, 1920, с. 94—114.

¹²⁴ И. Дуйчев. Из старата българска книжнина. Т. II. С., 1940, с. 317; М. Андреев и Д. Ангелов. История на българската феодална държава и право. С., 1972, с. 253.

¹²⁵ П. Петров. О титлах „севаст“ и „протосеваст“ в средновековном болгарском государстве. — ВВр, XVI, 1959, с. 52—64. В приведенния юридически паметник севастите Льв Мосхопул и Стефан Гавра са отбелязани като пансеваст севасты (ὁ πανσεβαστος севастος). Това са две форми, които определят едно и също лице, към една и съща дата. Дори на едно място е употребена за Мосхопул само титлата пансеваст, което показва, че двете форми пансеваст и севаст са еднозначни. Формулата „пансеваст севаст“ е просто натрупване на титли, а не нова титла. Частицата „пан“ е може би само един префикс, който има тържествен, надут характер. Накратко казано, това, което една титла не постига, две го постигат. И двата термина са използвани в официалните актове, при писма, речи, панегириди, но хрониките познават само титлата севаст. Последната е по-често срещана, отколкото пансеваст севаст, която формула е подобна на панбазилевс базилевс (πανβασιλευς βασιλευς) и е рядко използвана. Всеобщо правило е никога един севаст да не предхожда своето определение пансеваст (L. Stiernon. Notes de titulature et de prosopographie byzantines, sebastes et gambros. — REB, 23, 1965, p. 231).

¹²⁶ М. Дринов. О некоторых трудах Димитрия Хоматиана как историческом материале. — В: Съчинения. Т. I. С., 1909, с. 589, бел. 16; срв. И. Снегаров. История на Охридската архиепископия. Т. I. С., 1924, с. 246; също и П. Петров. — ВВр, XVI, 1959, с. 59.

Формирало се върху територията на югозападните български покрайнини, Просекското княжество обхващало градове и крепости, най-значителен от които на запад бил Охрид. Присъединяването на града автоматически довежда до включването на Охридската архиепископия в състава на Стрезовото феодално владение. Диоцезът на архиепископията почти съвпадал с границите на княжеството. За силата на българското влияние върху живота на това духовно средище свидетелствува Димитър Хоматиан. Хартофилакс на Охридската архиепископия по времето на Стрез, той се оплаквал на керкирския митрополит Педиадит, че се оварварил, намирайки се под властта на българите. Епископите и низшият клир се избирали от грамотната среда на българското паство.¹²⁷ При севастократор Стрез архиепископията възстановила юрисдикцията си над отнетите от Търновската архиепископия Скопска и Призренска епархия, от които първата влизала в състава на Стрезовото княжество, а втората — в сръбската държава. Действайки в съюз с епирския деспот Михаил против латинците в Македония, Албания и Тесалия, Стрез успял да откъсне Деволската католическа епархия от латинското влияние.¹²⁸ Тези факти разкриват, че промяната на политическата власт в една област се съпътствувало с изменение и в църковната принадлежност на тази област.

Обособило се като териториална единица в периода 1208—1214 г., Просекското княжество фактически се е намирало под властта на севастократора. Претендент за българския престол, този представител на царстващата династия изпъква като политико-административен функционер с големи права. Неговото управление е свързано с упражнението на висши военни, съдебни и административни функции в пространствено и поселищно отделената територия на Просекското княжество. В негово подчинение били поставени севастите със същите регионални задължения. По всичко изглежда, че високото положение на севастократор Стрез в държавноадминистративния апарат се определя, от една страна, от факта, че е предводител на значителна военна формация, съсредоточена в областта, в която упражнявал своето наместничество, а, от друга — от неговия произход и родствени връзки с владетелския род. Въпреки че Стрезовото обособяване в конкретно-исторически аспект може да се разглежда като участие в опозиционното движение, подкрепящо законните Асенови наследници, то същевременно илюстрира една нова тенденция в политическия живот на Югоизточна Европа. Образуването от севастократор Стрез княжество било израз на засилващите се настроения към сепаратизъм, към откъсване от централната власт, характерни за напредналия феодален процес.

¹²⁷ И. Снегаров. История, с. 97; също и П. Николов. Принос към историческото изворознание на България и към историята на българската църква. — СпБАН, кн. XX, 1921, с. 57, където Хоматиан отбелязва замяната на гръцкото духовенство с българско, като „навсякъде били поставени от българската църква архиереи-българи“.

¹²⁸ И. Снегаров. История, I, с. 98; Положението на Охридската архиепископия от възстановяването на Второто българско царство до 1334 г. — Минало, II, кн. 7, 1913, с. 282.

SEVASTOKRATOR STREZ

Elena Savcheva

(S u m m a r y)

The most important problems of the study are the following:

1. The data of the sources about sevastokrator Strez and the spreading of the name Strez in the slavic onomastics. 2. The genealogical connections between Strez and the Assen family and the identification of Strez with the previous Prosek sovereign Hriz. 3. The political contacts of the Prosek principality with Serbia, Epir despotat, Latin Empire and Bulgaria. 4. The moment, when Strez has received his title of sevastokrator. 5. The rights of the sevastokrator over the Prosek principality.

The relationship of the Bulgarian aristocrat Strez with the first members of the Assen family is disclosed on the basis of different sources. The sevastokrator belongs to the royal family, being Boril's cousin and Kaloyan's nephew. In the beginning of the XIIIth century he acts as an ally of the Bulgarian tzar in his wars.

The author shows the place of the title of sevastokrator in the Bulgarian state hierarchy and the Byzantine influence over the institution. The study deals also with the role and the place of sevastokrator Strez in the supreme government and with his prerogatives over the Prosek principality.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
Исторически факултет

Том 68

1974

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA
Faculté d'histoire

Tome 68

1974

ЙОРДАН НИКОЛОВ

МАРТИН ЛУТЕР
МЕЖДУ СРЕДНОВЕКОВИЕТО
И НОВОТО ВРЕМЕ

I

JORDAN NIKOLOV

MARTIN LUTHER ZWISCHEN DEM MITTELALTER
UND DER NEUZEIT

I

Рецензент: доц. *Емиля Михайлов*

Редактор: проф. *Петър Тивчев*

ПРЕДГОВОР

В историята на раннобуржоазната германска революция¹ се извисяват колосалните фигури на Мартин Лутер (1483—1546)² и Томас Мюнцер (1490—1525),³ възглавителите на двете основни направления в дълбокия социален конфликт, разтърсил Европа — умереното — бюргерското, и революционното — селско-плебейското. Свързани в една или друга степен с развитието на масовото антифеодално движение в Германия през XVI в., двамата реформатори притежават както редица общи черти, характерни за борците срещу господстващия обществен порядък, тъй и някои неповторими своеобразия. Ако Лутер с акта от 31. X. 1517 г. поставя началото на общогерманското ре-

¹ По този въпрос вж. M. Steinmetz. Die frühbürgerliche Revolution in Deutschland (1476—1535). Thesen zur Vorbereitung der wissenschaftlichen Konferenz in Wernigerode vom 20. bis 24. Januar 1960. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, H. I; 1960, Die frühbürgerliche Revolution in Deutschland. Referat und Diskussion zum Thema Probleme der frühbürgerlichen Revolution in Deutschland 1476—1535. Berlin, 1961; M. Steinmetz. Zu einigen Problemen der frühbürgerlichen Revolution in Deutschland — Lehre — Forschung — Praxis. Leipzig, 1963; M. Steinmetz. Reformation und Bauernkrieg als frühbürgerliche Revolution. — Evolution und Revolution in der Weltgeschichte, ZPG, 1965, SH; D. Lösche. Probleme der frühbürgerlichen Revolution in Deutschland. JBG, Bd. 2, 1967; G. Brendler. Reformation und Bauernkrieg als Frühbürgerliche Revolution. GUS, 1968, H. 3; G. Fogler. Marx, Engels und die Konzeption einer frühbürgerlichen Revolution in Deutschland. Ergebnisse und Probleme einer Diskussion. ZFG, 1969, H. 6; G. Zschäbitz. Über historischen Standort und Möglichkeiten der frühbürgerlichen Revolution in Deutschland — Studien über die Revolution. Berlin, 1969; vgl. A. Laube, M. Steinmetz, G. Fogler. Illustrierte Geschichte der deutschen frühbürgerlichen Revolution. Berlin, 1974.

² По-важните, заслужаващи внимание работи за Лутер, излезли в ГДР, са следните: E. Arndt. Luthers deutsches Sprachschaffen. Berlin, 1962; K. Kleinschmidt. Martin Luther. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Reformation. Berlin, 1953; L. Stern. Martin Luther und Philipp Melancthon — ihre ideologische Herkunft und geschichtliche Leistung. Berlin, 1953; O. Thulin. Martin Luther. Sein Leben in Bildern und Zeitdokumenten. Berlin, 1963; G. Zschäbitz. Martin Luther. Grösse und Grenze, Bd. I, 1483 — 1526. Berlin, 1967; W. Fläschen-dräger. Martin Luther. Leipzig, 1967.

³ М. М. Смирин. Народная реформация Томаса Мюнцера и Великая крестьянская война в Германии, II изд. М., 1955; A. Meusel. Thomas Müntzer und seine Zeit. Berlin, 1950; M. Bensing. Thomas Müntzer. Leipzig, 1962; M. Bensing. Thomas Müntzer und der Thüringer Aufstand 1525. Berlin, 1966; M. Steinmetz. Das Müntzerbild von Martin Luther bis Friedrich Engels. Berlin, 1971; Der deutsche Bauernkrieg und Thomas Müntzer, Ausgewählte Beiträge der wissenschaftlichen Konferenz „Der deutsche Bauernkrieg — seine Stellung in der deutschen und europäischen Geschichte. Probleme-Wirkungen — Verpflichtungen, Karl-Marx-Universität Leipzig, 3. bis 7. Februar 1975, In Verbindung mit Siegfried Hoyer, Ernst Ullmann und Hans Werme herausgegeben Max Steinmetz, Karl-Marx-Universität Leipzig, 1976; вж. също така Й. Николов. Томас Мюнцер като реформатор. — Атеистична трибуна. С., 1974, 5; същият. Томас Мюнцер — велик европейски мислител и революционер. — Исторически преглед, 1975, 3; същият. Мирогледът на Томас Мюнцер. — Философска мисъл, 1975, 12.

формационно движение, Мюнцер е свързан с най-големия размах на революцията, намерила връхната си точка във Великата селска война (1524—1525).⁴ Това означава, че тяхната дейност, макар и различна по идейния си заряд, се влива в общия единен поток на раннобуржоазната революция, започнала с Реформацията и завършила с епопеята на селско-плебейските маси,⁵ вдигнали се на борба за разрушаването на господстващия феодален режим, за изграждането на един нов обществен ред. Единият застава начело на движението, но когато вижда неговия неударжим революционен размах, изплашен от неизвестността на социалния катаклизъм, преминава на страната на князете, другият продължава борбата до нейните върхове, предвожда смело отрядите на градския плебс и селската беднота и накрая дава живота си в името на своите утопично-комунистически идеи.⁶ Единият осъжда революцията, другият се превръща в неин неуморим пламенен защитник и идеолог. За разлика от Мюнцер, който превъзмогва границите на своето столетие и в идеологическите си схващания предусеща, профитира бъдещите комунистически дни, Лутер остава в рамките на преломното преходно време, в което живее, без да може да излезе извън рамките на епохата си. В това се заключава една от причините за неговата историческа ограниченост.

Между двамата реформатори съществуват и редица други съществени различия, които предопределят мястото им в историческия процес, значимостта им в развоя на събитията. Ако Мюнцер е представител на утопическия комунизъм, последователен революционер, Лутер е колеблив в социалните си концепции обществен деец, който преминава сложния противоречив път от „герой на нацията“ (Helden der Nation) през периода 1517—1521 г. до защитник на княжеската власт и бранител на феодалната реакция след престояването си в замъка Вартбург.⁷ Докато Мюнцер отива далеч зад хрестоба на епохата, в която живее и се бори, изпреварва времето си, Лутер остава в параметрите на непосредствените исторически потребности.

Ето защо М. Лутер не може да бъде отнесен нито само към феодалната обществено-икономическа формация, нито пък само към исторически заменената я епоха на новото време. Той е едно типично олицетворение на прехода между два антагонистични периода в историята на човечеството. Може би заради това изследователите в стремежа си да видят зад неговата разностранна дейност по-определените контури на епохата, съзнателно или не, не са достигнали до същността и до обяснението на онези противоречия, които в най-голямата си дълбочина отразяват противоречивите тенденции на преломните етапи в историята. А Лутер е типичен представител на възникващата, но още недостатъчно развита и укрепнала буржоазна класа, който най-ярко отразява нейните колебания. При все това М. Лутер бил забележителна, крупна личност

⁴ Върху Великата селска война вж. Der deutsche Bauernkrieg. Berlin, 1972; W. Z i m m e r m a n n. Der Grosse deutsche Bauernkrieg. Berlin, 1975; G. F r a n z. Der deutsche Bauernkrieg. Darmstadt, 1969; A. W a s s. Die Bauern im Kampf um Gerechtigkeit 1309 bis 1525. München, 1964; Zur Geschichte des Grossen deutschen Bauernkrieg. Dokumente und Materialien, zusammengestellt und bearbeitet von W. Zöllner. Berlin, 1961; M. B e n s i n g, S. H o y e r. Der deutsche Bauernkrieg 1524—1526. Berlin, 1975; M. K o b u c h, E. M ü l l e r. Der deutschen Bauernkrieg in Dokumenten. Weimar, 1975.

⁵ A. M e u s e l. Thomas Müntzer und seine Zeit. Berlin, 1952, S. 39—41; M. S t e i n m e t z. Deutschland von 1476 bis 1648. Berlin, 1967, S. 162.

⁶ Вж. по-подробно у М. М. С м и р и н. Народная реформация Томаса Мюнцера и Великая крестьянская война, с. 555 и сл.

⁷ M. S t e i n m e t z. Deutschland von 1476 bis 1618, S. 162.

в историята не само на Германия, но и на Европа през Късното средновековие. В неговата дейност на мислител, реформатор и общественик като в някакъв огромен спектър рефлектират конфликтите на шестнадесетото столетие. Колоритната му личност ярко се откроява върху фона на Късното средновековие. Схващанията и борбите му като идеолог на бюргерската, а след това и на княжеската реформация слагат дълбок отпечатък върху социалните борби на континента. Това е изключително сложна фигура, в която се преплитат по своеобразен неповторим начин икономическите, политическите, идеологическите, културните и религиозните контрасти на бурната преломна епоха на Реформацията и Великата селска война.

Възглавил за определен период от време прогресивните сили на немския народ в тяхната борба срещу господстващата феодална система, Лутер не могъл да разбере, а още по-малко да приеме закономерния настъпателен ход на общественото развитие. Стъписан, изплашен от размаха на селско-плебейската революция, той осъдил борбите на експлоатираните народни маси против установения феодален режим и застанал на страната на князете и феодалите. Това е политически акт, който протича под знака на идеологическата му деградация. Все пак независимо от субективните намерения на айслебенския мислител и деец обективните последици от събитието, станало на 31. X. 1517 г., с окачване тезисите върху вратите на дворцовата църква във Витенберг, били неочаквани. Масите, които той импулсирал за борба срещу католическата църква, няколко години по-късно, сплотени около Т. Мюнцер, разпалили пламъка на раннобуржоазната революция.

Мартин Лутер, възглавителят на бюргерската реформация в Германия, основоположникът на лутеранството, спада към онези личности в световната история през епохата на феодализма, за които е писано твърде много. Историците на три обществено-икономически формации се занимават с неговия живот, дело и реформационни възгледи, но ролята и мястото му в историята още не са разкрити задоволително. Занапред ще се пише още повече. Това не е случайно, а напълно естествено, закономерно. Защото Лутер не принадлежи само на своето време, а на столетията. Макар и ограничен от противоречивата същност на своята преломна епоха, от характера на възгледите си, той не е свързан само със своята родина, а с Европа, с човечеството.

Всяко ново поколение историци, недоволно от проучванията на своите предшественици върху Лутер и лутеранството, ги намира основателно за остарели и разглежда реформатора и неговото дело в нови, по-сложни и по-широки измерения. Не само защото дистанцирането спомага по-ясно, по-пълно и по-точно да се разкрият достойнствата и недостатъците на идеологическата му доктрина, да се изясни по-всеобхватно общото и особеното в дейността му като мислител и борец, но и понеже посредством изясняването на Лутер като личност, която вече е сравнително добре обрисувана, се осветляват социалните структури на XVI в., по-дълбоко се прониква в някои сложни и противоречиви феномени на съвременността.

Делото на Лутер — изключително сложно и противоречиво — далеч не може да се отъждестви само или единствено с враждебното му отношение към Великата селска война, което, разбира се, не бива в никакъв случай да се омаловажава, защото ограничавало и намалявало значението му в историята. То е несъмнено по-широко и многостранно. Без да подценяваме отрицателната роля на реформатора в най-важния момент от раннобуржоазната революция — бунта на селско-плебейските маси през 1524—1525 г., — трябва

да подчертаем, че дейността му през времето от 1517 до 1521 г. има своето място в развитието на социалните борби през XVI в. „Мълнията, която хвърлил Лутер — отбелязва Енгелс, — нанесла своя удар. Целият немски народ се раздвижил. От една страна, селяните и плебеите видели в неговите възвания срещу поповете сигнал за въстание; от друга страна, към него се присъединили по-умерените граждани и голяма част от висшето дворянство (аристокрацията, б. а. — Й. Николс), дори и князете били увлечени от общия поток. Едните вярвали, че е дошъл денят за разплата с всичките им потисници, другите искали само да сломят могъществото на поповете, зависимостта от Рим и католическата йерархия и да се обогатят за сметка на конфискуваните църковни имоти.“ Така Лутер, „уважаваният професор от Витенбергския университет“, „станал могъщ и прочут“, „велик човек, национален герой“.⁸

Влязъл, макар и във временен съюз с хуманистите, в средите на които преустройва своите схващания,⁹ Лутер станал изразител на коренните интереси на най-широките слоеве от немския народ и упражнил грамадно въздействие върху развитието на неговата история.¹⁰ Един от учените хора на своето време в Европа, той се утвърждава като творец на културни ценности, като реформатор на просветното дело, организатор на нов тип образование. Това е крупна личност, която поражавя със своите многостранни дарования, импозантна фигура, която оказва огромно влияние върху всички области на тогавашната наука, просвета и култура.

Реформацията, свързана с името и учението му, спомогнала за издигане културата на немския народ. В раннобуржоазното изкуство бил създаден новият образ на човека, разкъсващ веригите на Средновековието. Едновременно с новия образ на представителя на бюргерството се появява и образът на човека от обикновения народ, който се утвърждава на историческата сцена.¹¹

Приносът на Лутер в развитието на немския език бил несъмнен. Извършеният от него превод на Библията изиграл огромна роля. Маркс и Енгелс високо оценили неговия превод, който представлявал синтез на разпространения по онова време саксонски канцеларски език и горносаксонския диалект, разцъфтял в литературното творчество на Ханс Закс, Себастиан Брант и др.¹² „Лутер — пише Енгелс — изчисти авгиевите обори не само на църквата, но и на немския език, създаде съвременната немска проза и съчини текст и мелодия на онзи проникнат с увереност в победата хорал, който стана „Марсилезата на XVI в.“¹³ Най-крупните представители на немската литература — Клопшток, Виланд, Лесинг, Хердер, Гьоте и Шилер — се възхищават от библейския превод на Лутер, от неговото богатство и изразителност.¹⁴

Значителен тласък бил даден и на учебното дело. Продължавайки Лутеровите традиции, Ф. Меланхтон преустроил върху нови основи старите университети, които били превърнати в центрове на протестантската наука. В от-

⁸ Ф. Е н г е л с. Селската война в Германия. С., 1952, с. 37—38; немският текст на цитираните откъси, вж. F. E n g e l s. Der deutsche Bauernkrieg. Berlin, 1972, S. 51—53.

⁹ Вж. А. Р е и м а н н. Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation 1500—1648. Berlin, 1917, S. 55 ff.

¹⁰ L. S t e r n. Philipp Melancthon — Humanist, Reformator, Praeceptor Germanie, Philipp Melancthon, 1497 bis 1660, Bd. 1. Berlin, 1963, S. 10 ff.

¹¹ W. H ü t t. Deutsche Malerei und Graphik der bürgerlichen Revolution. Leipzig. 1975, S. 149 ff.

¹² R. К ö n i g. Deutsche Literaturgeschichte, Bd. I. Bielefeld-Leipzig, 1904, S. 200.

¹³ К. М а р к с, Ф. Э н г е л с. Соч. Т. 20, с. 346—347.

¹⁴ Р. М е г к е r. Reformation und Literatur. Böhlau, Weimar, 1918, S. 45 f.

говор на исканията на князете, които след разгрома на Великата селска война се заели с организирането на държавна църква, нуждаеща се от просветени кадри, Меланхтон създал голям просветен план. Този план легнал в основата на многобройните градски училища, на прочутите княжески школи в Саксония и Вюртемберг, превърнали се в средище на гражданска просвета и култура.¹⁵

Мощен тласък дала Реформацията и за развитието на музиката. Бил извършен прелом в култовото пеене. В създадения от М. Лутер хорал били включени не само мотивите на старата немска народна песен, но и хусистките революционни химни. Латинският език в богослужението бил заменен с немския. Четиригласният акордов строеж изместил григорианските напеви. Немският хорал, създаден от Лутер, надхвърлил рамките на религията и станал боен химн на революцията, наречен от Хайне „Марсилезата на Реформацията“, а от Енгелс — „Марсилезата на XVI в.“¹⁶

Ето защо за Лутер и неговото дело се изказват с възторг редица изтъкнати представители на обществена, научната и културната мисъл. Така в своята десета лекция върху същността на религията Лудвиг Фойербах (1804—1872),¹⁷ бележитият немски философ-материалист, нарича Лутер „най-големия авторитет в тази материя, най-големия герой на вярата сред германците, германския апостол Павел“¹⁸. Това е изключително ласкава оценка, особено като се вземе под внимание обстоятелството, че този автор проявява, общо взето, строга критичност спрямо историческите събития и личности.

За Лутер се изказва и Г. Плеханов (1856—1918), крупният деец на руското и международното социалистическо движение, един от изтъкнатите философи, историци, теоретици и пропагандисти на марксизма. Като характеризира някои психични състояния, при които човек проявява неукротима енергия и разбирайки, че дейността му е необходимо звено в необходими събития, той взема за пример държането на Лутер пред Вормския райхстаг през 1521 г. Думите, които той произнася, когато го карат да се откаже от своите възгледи: „поддържам това и не мога другояче“ (Hier stehe ich, ich kann nicht anders)— Плеханов нарича знаменателни.¹⁹

Не може да сдържи възхищението си от него и Пиер Бейл (1647—1706),²⁰ бележитият френски мислител, който според израза на Маркс подготви „почвата на усювяне на материализма и философията на здравия смисъл във Франция“²¹. В своя „Исторически и критически речник“ Бейл пише за Лутер: „Неговите най-зли врагове не могат да отрекат, че той притежава забележителни качества; историята не познава що-годе по-поразително от това, което извърши той, защото не можем да не се възхищаваме от това, че обикновеният

¹⁵ Вж. G. Zschäbitz. Über den Charakter und die historischen Aufgaben von Reformation und Bauernkrieg. — Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 12. Jg., 1964, H. 2, S. 288.

¹⁶ Вж. Д. Георгиева-Маринска. История на музиката. С., 1974, с. 101—102.

¹⁷ За него вж. Б. Э. Быховский. Л. Фейербах. М., 1967; S. Rawidowicz. L. Feuerbachs Philosophie. Berlin, 1931; W. Schuffenschauer. Feuerbach und der junge Marx. Berlin, 1965.

¹⁸ L. Feuerbach. Vorlesungen über das Wesen der Religion. — In: Gesammelte Werke, Bd. 6. Berlin, 1967, S. 201.

¹⁹ Г. В. Плеханов. Избранные философские произведения. Т. II. М., 1956, с. 302.

²⁰ В. Пиков. Пьер Бейль, М., 1933.

²¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч., II изд., с. 141.

монах можа да нанесе на папизма толкова силен удар.²² „Той — говори Дени Дидро за Лутер — учил своя народ да цени правата на човешката съвест и правилно да гледа на целта на човешкия живот: новите поколения, които се развили, като изучавали св. писание, което той правел за тях, добили от него наклонност към свободно изследване, към мъжествена енергия, съзнание за отговорност и готовност с охота да изпълняват своя дълг. Великите основатели на нова Германия от Лайбниц до Шилер, от Кант до Гьоте са негови последователи. Тази нова Германия изпъкна пред нас като жито, поникнало от оново семе, което Лутер посял на германска почва.“²³

Сложното и противоречиво дело на М. Лутер предизвиква положителната оценка и на Хелвций (1715—1771), изтъкнатия френски философ-материалист, идеолог на Френската буржоазна революция от XVIII в. Хелвций абсолютизира до голяма степен мястото и ролята на витенбергския реформатор в историята на човечеството, като го обявява за родоначалник на нова епоха, в която е преодоляно невежеството, схоластиката. „Златният век на схоластиката — пише той — беше златен век на невежеството, мракът на който обхващаше цялата земя до Лутер и Калвин.“²⁴ Това изказване, в което прозира отрицателното отношение на големия мислител към средновековната схоластика, съдържа известни тенденции на преклонение пред родоначалника на княжеската реформация в Германия, преклонение, което граничи с безкритичност.

Руският революционер-демократ В. Г. Белински (1811—1848) считал Ян Хус, Джон Уиклиф и Мартин Лутер за хора, които са помогнали на човечеството да премине стъпка по стъпка пътя от невежеството към еманципацията.²⁵

Не може да сдържи възторга си от него английският публицист, историк и философ Томас Карлайл (1795—1881), чиито трудове се отличават със симпатии към трудещите се, със своеобразна дълбока критичност към капитализма, съчетана с преклонение, апотеоз пред Средновековието. В своето нашумяло произведение „Герои и героическо в историята“, където обосновава концепцията за „култа към геронте“, широко използвана сега от идеолозите на империалистическата буржоазия, той изказва най-ласкави мисли.²⁶

Като оставим настрана суперлативите, изказването е интересно и свидетелствува за популярността, с която се ползувал немският реформатор в Англия през четиридесетте години на миналия век, когато е писана и обнародвана книгата на Карлайл.

Интересна оценка за Лутер дава в своята студия „Германия и германците“ големият немски писател Томас Ман (1875—1955), крупен представител на критическия реализъм. Според него Мартин Лутер е „гигантско въплъщение на немската същност“. „Голямо историческо дело на немското самовъзглъбяване беше Лутеровата реформация — продължава Ман, — ние сме я нарекли огромно освободително дело, следователно тя беше нещо добро.“²⁷

Всички тези оценки дават известна, макар и недостатъчна пълна представа за вниманието, което отделят на Лутер и неговото дело едни от значителните

²² П. Бейл. Исторически и критически словарь. Т. I. М., 1968, с. 279.

²³ Цит. по J a v i s s e e t R a m b a u d. Histoire générale, t. IV, p. 451.

²⁴ К. А. Гелвций. Сочинения в двух томах. Т. 2. М., 1974, с. 16.

²⁵ В. Г. Белински. Полн. собр. соч. Т. IX. М., 1955, с. 57.

²⁶ Т. Карлайл. Герои и героически образи в историята. С., 1905, с. 161.

²⁷ Т. Ман. Литературна есеистика. Т. I. С., 1975, с. 262—263, 264.

представители на различни социални групи и класи в историята. Друг е въпросът, че цитираните оценки в повечето случаи отразяват емоционалното отношение на авторите. В една или друга степен характеристиките страдат от методологическа ограниченост и социално-класово пристрастие.

Няма съмнение, че с всичките си достойнства и недостатъци, с положителните и отрицателните страни на реформационното си дело М. Лутер оставя дълбоки следи в историята на революционните движения, на социалната мисъл, на културата и пр.

В личността и делото на М. Лутер фокусират по своеобразен начин антагонистичните противоречия между две коренно различни епохи — средновековната, която, мъчително съпротивлявайки се, слиза от историческата сцена, и новата, която се налага в борба срещу старите, задържащи общественото развитие реакционни сили. Контраверсите, които ги раздират, са твърде дълбоки, понякога неразрешими. Това е напълно понятно, като се вземе под внимание обстоятелството, че Лутер в зависимост от цял комплекс причини гравитира между силите на прогреса, които се отнасят с недоверие към него, и на реакцията, която гледа подозрително на ходовете му. Ето защо понякога е много трудно да се установи къде завършва прогресивното у него и откъде започва ретроградното. Революционер и реставратор на старото, борец и мечтател, догматик и реформатор, средновековен мислител и човек на Новото време, августински монах и противник на католическата църква, теолог и отрицател на теологията, ересарх и враг на ересите, консерватор и либерал, аскет и светски човек, фидеист и рационалист, реформатор и противник на радикалната Мюнцерова реформация — това са полюсите, между които протича бурният му, напрегнат, динамичен и неспокоен живот на учен, мислител и борец.

Делото на Лутер надживява границите на XVI столетие и преминава в новата епоха на човечеството, за да достигне до епохата на социализма като обект на научната мисъл и оживените дискусии. То поражда размисли, противоречия, борби, тъй като значението на Лутер не се ограничава само в границите на Късното средновековие, то притежава и редица съвременни аспекти. В епохата на прехода от капитализма към социализма религиозните лозунги играят все по-незначителна роля, но Лутеровото име, проблемите, които поставя, схващанията му за развитието на природата, обществото и човешкото мислене не престават да се вплитат в социалните конфликти и противоречия. Според официалната американска статистика за 1968 г. сега 70 милиона вярващи от системата на протестантизма са свързани с името му, наричат се лутерани и се ръководят от идеите му.²⁸ Най-голямата християнска църква в Германия — Обединената евангелска лутеранска църква (Vereinigete Evangelisch-Lutherische Kirche Deutschlands), сплотяваща към 40 милиона последователи, в неговото лице има своя патрон. Лутеранският световен конвент, възникнал в 1923 г., а реорганизиран в 1947 г. в Лутеранска световна федерация, обединяваща мнозинството лутерански църкви по света, под знамето на неговите идеи, участва в съвременната идеологическа борба.²⁹

Противоречивият характер на Лутеровата идеология дава в определена степен възможност на съвременните му последователи да използват него-

²⁸ 1968 Centennial Edition the World Almanac and Books of Facts. New York, 1968, p. 178.

²⁹ По-подробно по този въпрос у P. Meinhold. Ökumenische Kirchenkundeformen der Christenheit heute. Stuttgart, 1962.

вото наследство в защита на стария свят или в подкрепа на световната социалистическа система. Така например след Втората световна война Карл Барт и Мартин Нимьолер осъждат ремилитаризацията в ГФР, порицават опитите да бъде превърната протестантската църква в оръдие на НАТО. Под натиска на измененията, настъпили в Европа, демократично настроените среди в лутеранската църква в Западна Германия се стремят в противоположност на епископ Херман Кунст и неговите милитаристични планове да постигат разбирателство между „църквата и демокрацията“; те осъждат атомното въоръжаване на бундесвера. В обстановката, настъпила през време на чествуването на 450-годишнината на Реформацията, протестантската църква в лицето на видни свои представители поставя като съвременна задача на църквата не защитата на „престола и олтара“, а на „парламента и олтара“.³⁰ В противоположност на тази позиция още през 1947 г. изповедническата църква признава „грешките на миналото“ и декларира: „Ние тръгнахме по неправилен път, откога започнахме да създаваме християнски фронт пред лицето на породената от необходимостта реорганизация на обществения живот на хората. . . Ние отричахме правото на революция, но търпеливо понасяхме развитието, насочено към установяването на абсолютна диктатура.“³¹

Макар по принцип поражението на фашизма да довежда до инфлация на християнството,³² следвоенният период в Германия довежда до известно съживяване на религията — католическа, протестантска. За това между другото спомага и обстоятелството, че редица църковни идеолози, спекулирайки с въпроса за преследването на някои протестантски дейци, възпитани в англосаксонските среди, започват да се представят не само за невинни жертви на хитлерофашизма, но и за борци срещу „новия ред“, установяван от Хитлер.³³

Всичко това предопределя до голяма степен отношението на историците-марксиста, от една страна, и на буржоазните изследователи, от друга страна, към делото на Лутер, а също така и към неговия идеологически противник Мюнцер. Докато буржоазните автори от различните школи и направления по принцип пренебрегват революционера, възхищават се от Лутер и предпочитат да посвещават изследователските си усилия на неговия живот, дело и теологически схващания, учените-марксиста по понятни причини проявяват по-особено внимание към Мюнцер и неговото учение за развитието на природата, обществото и човешкото мислене, към революционния му подвиг. Историците-марксиста неохотно се заемат с изследване живота и дейността на реставратора, който изменя на революционните традиции на масите и застава на страната на феодалните властелини. Ненапрасно в редица историографски проучвания, когато става дума за Лутер, обикновено положителният етап в неговия живот бива или подценяван, или поставян на заден план и на първо място се говори за враждебното му отношение към въстаналите селско-плебейски маси, промяната в социалните му възгледи бива окачествявана като предателство.³⁴

³⁰ H. Re n n e r. Militärseelsorge im Zeichen der Apokalypse. Luthers „gerechter Krieg“ und die Bombe. — Die Welt, 27, 21. XI. 1966.

³¹ W. P h i l i p p. Religiöse Strömungen unserer Gegenwart. Heidelberg, 1963. S. 117.

³² P. S c h e m p. Kirche und politische Parteien. Stuttgart, 1946, S. 23.

³³ W. H a s e l o f f. Die politischen Parteien in der Bundesrepublik Deutschlands. Frankfurt am Mein, 1968, S. 42.

³⁴ Впрочем напълно понятни са причините, поради които например Е. В. Г у т н о в а (Историография истории средних веков. М., 1974, с. 265, 268) характеризира втория, след-вартбургски етап от дейността на Лутер с термина „предателство“.

В най-общ план обект на настоящото изследване са противоречията в живота, идеологията и дейността на Лутер, обусловени в крайна сметка от спецификата на бюргерството като класа, която още не се е превърнала в буржоазия, но не е и феодално образувание. Авторът се е ръководил от разбирането, че на бюргерството и неговите идейни представители била присъща характерната за ранната степен на преходната епоха идеологическа „неопределеност“, приспособленчество, дори социална индиферентност, която в края на краищата обяснява широкото въздействие на реформационното движение.³⁵ Имал е пред вид обстоятелството, че като реформатор Лутер бил тясно свързан с бюргерството, което представлява социалната основа на реформационното движение.

Настоящото изследване бе замислено през време на моята специализация в Хумболтовия университет в Берлин, ГДР, през 1973—1974 г. Неоченима помощ получих от проф. д-р Г. Фоклер, д-р Г. Брендлер и д-р М. Штайнмец и покойния съветски проф. д-р М. М. Смирин. На тях изказвам моята най-сърдечна признателност.

Авторът благодари и на своите колеги от Катедрата по стара и средновековна обща история при Историческия факултет на СУ „Климент Охридски“ и от специалността, които взеха участие в обсъждането.

МАРТИН ЛУТЕР В ИСТОРИОГРАФИЯТА

Реформацията в Германия, свързана с живота и делото на Мартин Лутер, е предмет на усилена и продължителна разработка в историографията. За Лутер и лутеранството вече е натрупана огромна литература, която не престава да се обогатява. Буржоазната историческа наука притежава несъмнени постижения, както и редица крупни представители в тази област. Макар съчиненията на витенбергския мислител да са събрани и издавани неколккратно,¹ продължава и до ден днешен откриването на нови негови ръкописи, които спомагат да се разширяват и закръгляват представите за дейността му, за обществено-политическите му и църковно-религиозни схващания.² Много проучвания са посветени на живота на Лутер, на детските му и юношески години, на предреформационния период от неговото развитие.³ Немалко са писанията за 95-те тезиси, които той окачва върху вратите на двор-

³⁵ По-подробно по този въпрос у M. Steinmetz. Humanismus und Reformation ihren gegenseitigen Beziehungen Lucas Granach. Künstler und Gesellschaft. Berlin, 1973, S. 33, fg.

¹ Съчиненията на М. Лутер са обнародвани в различни издания: M. Luther. Sämtliche Schriften und Werke. Bd. 28. Leipzig, 1729—1740; Bd. 24. Halle, 1740—1753; Bd. 67. Ef. Plochmann — Irmscher, Erlangen, 1826—1857; Bd. 1—20, 24—26 — Enders. Frankfurt, 1862—1885, 38 Lateinisch Bd. Erlangen, 1829—1886; Werke, Kritische Gesamtausgabe, Abt. 1—4, Weimar, 1882—1957 (Abt. I. Bd. 1—58; Abt. 2, 1—6; Abt. 3, Bd. 1—10; Abt. 4, Bd. I—II; Inhaltsübersicht zu Abt. 1—4).

² M. Luther. Unbekannte Fragmente aus Luthers 2. Psalmenvorlesung, Hrsg. v. E. Vogelsang (Arb. z. KG 27). Berlin, 1940, Vat. Fragm.

³ A. Hamel. Der junge Luther und Augustin Gütersloh, 1934; H. Boehmer. Der junge Luther, 5. Auflage. Leipzig, 1952; W. Jetter. Die Taufe beim jungen Luther. Tübingen 1954; E. Wolf. Zur Entwicklung des jungen Luther, eine notwendig lange Besprechung einer neuen Lutermonographie, Theol. Bl., 1934: 3.; G. Merz. Der vorreformatorische Luther. München, 1926; U. Mauser. Der Häresiebegriff des jungen Luther. Tübingen, 1956.

цовата църква във Витенберг.⁴ Обект на интензивна разработка са теологическите концепции на този неуморим и динамичен реформационен деец.⁵ По-конкретно редица автори се спират на догматическите му възгледи,⁶ на етическите,⁷ христологическите⁸ и екзегетическите му разбирания.⁹ Разработва се и историята на лутеранската църква,¹⁰ нейната роля в историческия живот.

Разбира се, една пълна и подробна историографска оценка на литературата за М. Лутер е твърде трудна и неблагодарна задача. Впрочем тя вече до известна степен, макар и в буржоазно-идеалистическо осветление, е решена от двама немски изследователи. Още през 1916 г. Густаф Волф издаде двутомно извороведческо и историографско проучване върху немската реформация, в което систематизира дори и най-малките статии за Лутер и неговото реформационно дело.¹¹ Като се има пред вид развитието на историческата наука оттогава досега, може да се каже, че трудът на Волф е вече до голяма степен остарял. Сравнително по-нов преглед на изворите за Реформацията бе направен немного отдавна от Франц Лай и Ернст Бицер.¹² Прегледът обаче е безсистемен, без правилна методологическа ориентация — говори се например за „княжеска революция“ (Die Fürstenrevolution, S. 160) и пр. Разделението на материала е извършено формалистично, не по методологически и социален признак, а по религиозни съображения. Един нов и несъмнено по-

⁴ W. Kohler. Luthers 95 Thesen samt s. Resolutionen und den Gegenschriften, Tetzel, Ek und Prierias und den Antworten Luthers, 1903; E. Schott. Die theologische Bedeutung der Thesen, 450 Jahre Reformation. Berlin, 1967, S. 70—88; F. Lofs. Leitfaden zum Studium der Dogmengeschichte. Halle, 1906, S. 717 fg.; I. Ludolph. Die 95 Thesen Martin Luthers. Berlin, 1972.

⁵ P. Althaus. Luthers Lehre von beiden Reichen im Feuer der Kritik. Luther-Jahrbuch 24, 1957; H. Denifle. Luther und Luthertum, Bd. 1—2. Mainz, 1904—1909; H. Diehm. Luthers Lehre von den zwei Reichen, untersucht von seinem Verständnis der Bergpredigt aus München, 1953; F. Lau. „Äusserliche Ordnung“ und „weltliches Ding“ in Luthers Theologie. Göttingen, 1937; F. Lau. Luthers Lehre von den beiden Reichen. Berlin, 1952; L. Köstlin. Luthers Theologie. Bd. 2. Stuttgart, 1863, 2. Aufl. 1901; A. Müller. Luthers theologische Quellen, Giessen, 1912.

⁶ O. Ritschl. Dogmengeschichte des Protestantismus. Bd. 1—4. Leipzig, 1908; F. Lofs. Leitfaden zum Studium der Dogmengeschichte. Halle, 1906, S. 684; fg; K. Bart. Die kirchliche Dogmatik. Bd. IV, 1. Zürich, 1953; R. Seeberg. Lehrbuch der Dogmengeschichte. Bd. IV, I. Die Lehre Luthers, 2. Aufl., 1917, 4. Aufl., 1933.

⁷ S. Lomatzsch. Luthers Lehre vom ethisch-religiösen Standpunkt aus und mit besonderer Berücksichtigung seiner Theorie vom Gesetz dargestellt. Berlin, 1878; K. Thiem. Die sittliche Triebkraft des Glaubens. Eine Untersuchung zu Luthers Theologie. Leipzig, 1895; P. Althaus. Die Ethik Martin Luthers. Gütersloch, 1965.

⁸ E. Vogelsang. Die Anfänge von Luthers Christologie. Berlin—Leipzig, 1929; E. Vogelsang. Der angefochtene Christus bei Luther. Berlin, 1932; P. Wacker. Theologie als ökumenischer dialog. München, Paderborn, Wien, 1965, S. 117—135.

⁹ K. A. Meisinger. Luthers Exegese in der Frühzeit. Leipzig, 1911; Der Katholische Luther. München, 1952.

¹⁰ K. Holl. Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte. Bd. 1. Luther VI, Aufl. 1932, Bd. 3 der Westen. Tübingen, 1928; E. Müller. Luther und die Kirche. Berlin, 1933; O. Piper. Vom kirchlichen Wollen der deutschen Reformation (Luther in ökumenischer Sicht). Stuttgart, 1929; E. Troeltsch. Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen, Bd. I. Tübingen, 1912; E. W. Zedden. Martin Luther und die Reformation im Urteil des deutschen Luthertums. Bd. 2. Freiburg, 1950—1952; H. Stephan. Luther in den Wandlungen seiner Kirche, Greisen 1907, 2. Aufl. 1951.

¹¹ G. Wolf. Quellenkunde der deutschen Reformationsgeschichte. Zweites Band. Kirchliche Reformationsgeschichte, Ersten Th. Gotha, 1916, S. 167—276

¹² F. Lau, E. Bizer. Reformationsgeschichte Deutschlands bis 1555, Wandenhoek Ruprecht in Göttingen, 1964, S. 1—170.

съвършен библиографски очерк за М. Лутер бе оповестен преди десетина години в Лайпциг, а в Штутгарт и Лайпциг приключи капиталното издание на К. Шотенлоер.¹³ В Холандия и Франция също така се появиха солидни историографски справочници за Реформацията, които имат по-общ характер, засягат цялостно антифеодалното реформационно движение: *Bibliographie de la réforme 1450—1648. Ouvrages parus de 1940 à 1955*, fasc. 1—5, Leiden, 1958—1965; *Le XVIe siècle par H. See, A. Rebillon et E. Preclin*, Paris, 1950; *Revue historique*, 1960, 223.

Ако се направи опит за типологизиране на съществуващата буржоазна литература за М. Лутер по конфесионален признак, тя може да бъде разграничена на три основни групи. Една част, най-значителната, принадлежи на протестантски автори,¹⁴ друга — на католически,¹⁵ трета — на православни.¹⁶ Всяка една от тези групи притежава много общи черти, но заедно с това известно своеобразие, определена специфика. Това налага да се разкрие общото и особеното в буржоазната историография за лутеранството както от гледна точка на генералното развитие на християнската историография, така и по-специално нейните конкретни форми.

В тази връзка първият проблем, който излиза на преден план, е този за етапите, през които протича развитието на буржоазната историопис, посветена на Лутеровото дело. Първият етап обхваща времето от самата Реформация до избухването на английската буржоазна революция през 1640 г. и се отличава с теологичния си характер. В него си дават среща двете основни течения — реформационното с Филип Меланхтон (1497—1560),¹⁷ Й. Слайдан (1506—1566),¹⁸ Себастиан Франк (1499—1542),¹⁹ Матиас Флаций (1520—1575) и др.,

¹³ W. Fläschendräger. *Martin Luther, Bibliographie*. Leipzig, 1967; K. Schötenloher. *Bibliographie zur deutschen Geschichte im Zeitalter der Glaubensspaltung 1517—1585*, Bd. 1—7. Leipzig—Stuttgart, 1933—1964.

¹⁴ Вж. например прегледа на литературата у Т. А. Дорнер. *Geschichte der protestantischen Theologie besonders im Deutschland*. München, 1867, S. 77—329; *Die Religion in Geschichte und Gegenwart, Handwörterbuch für Theologie und Religionwissenschaft*, zweit völlig neubearbeitet Auflage. Bd. III. Tübingen, 1929, S. 1755—1772; *Meyers Lexicon Achte Auflage*, Bd. VII. Bibliographisches Institut Ag. Leipzig, 1931, S. 807—813; *Die Religion in Geschichte und Gegenwart, Handwörterbuch für Theologie und Religionwissenschaft*. Bd. IV. Tübingen, 1960, S. 480—520; *Brockhaus Enzyklopädie in zwanzig Bänden, siebente völlig neubearbeitete Auflage des grossen Brockhaus*, Bd. XI. F. A. Brockhaus Wiesbaden, 1970, S. 706—711.

¹⁵ *Lexikon für Theologie und Kirche*, begründet von D-r Buchberger, zweite völlig neubearbeitete Auflage, herausgegeben von Josef Höfer, Rom und Karl Ranner, Innsbruck, Bd. VI, Freiburg S. 1223—1229; *Enciclopedia Italiana* vol. XXI. Roma, 1934, p. 692—705.

¹⁶ Вж. Е. Новиков. *Гусь и Люгеръ*. Т. I. М., 1859; Проф. А. Хрисант. *Характер протестанства в его историческом развитии*. СПб., 1868; О. Струков. *Лутеранский догмат об оправдании верою*. — *Православный собеседник*. 1893, кн. 1, Казан, с. 47—74; Б. Д. Порезовский. *Мартин Лутер*. Сб., 1898; Н. Таренцев. *Лутеранская вероизповедная система по символическим книгам лутеранства*. Казан, 1910, I. Попович. *Опћа црљквена историја*, 1054 — 1912. Срем. Карловци, 1912, с. 230—242.

¹⁷ K. Hartfelder. *Ph. Melancthon als Praeceptor Germaniae*. Berlin, 1889; G. Ellinger. *Ph. Melancthon*. Berlin, 1931; L. Stern. *M. Luther und Ph. Melancthon*, B., 1953; L. Stern. *Ph. Melancthon — Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae*. Halle, 1960; *Ph. Melancthon, 1497—1560; Gedenkschrift zum 400 Todestag des Reformators*, Bretten, 1960.

¹⁸ W. Fradensburg. *Johannes der Geschichtschreiber und die Schicksalsmächte der Reformationszeit*. Berlin—Leipzig, 1935; W. Fradensburg. *Vom französischen Agenten zu Geschichtsschreiber des deutschen Protestantismus. Ein Beitrag zur Lebens und Entwicklungsgeschichte Johann Sleidans Elsass-Lotharingisches Jahrbuch*, Bd. 11, S. 139—167.

¹⁹ A. Hegler. *Geist und Schrift bei S. Franck*, Freiburg in Breisgau, 1892; S. Wollgast. *Der deutsche Panteismus im 16. Jahrhundert*, Seb. Franck und seine Wirkungen auf die Entwicklung der panteistischen Philosophie im Deutschland. Berlin, 1972.

от една страна, и контрреформационното с кардинал Цезар Бароний (1538—1607),²⁰ Фамилио Страда (1572—1649)²¹ и др. В лицето на тези две групи и на техните продължители си дават среща протестантският догматизъм с католическата ортодоксия, която се стреми да защити позициите, подкопани от Реформацията.

Методологическа основа и на двете направления е обективният идеализъм, според който в основата на природните и обществените явления лежи някаква обективно съществуваща идея, обективен дух, лежаш във и независимо от човешкото съзнание. Това означава, че историците от двата лагера философски обосновават религиозното учение за бога. В същото време те са привърженици на провиденциализма в историята, като отстояват мисълта, че движещите сили на историята се определят от силата на провидението. Най-слабата страна на авторите от този период си остава следователно теологическият подход към обществените явления, който не могли да преодолеят дори най-крупните представители на класическата идеалистическа философия в Германия от Лайбниц до Хегел.²² В още по-голяма степен това се отнася за ортодоксалната католическа историопис, изграждани върху схоластическите начала на Тома Аквински (1225—1274).²³

Що се отнася до своеобразията на отделните конфесионални направления, трябва да се подчертава, че при тях могат да бъдат очертани редица любопитни подробности. За разлика от католическата антилутеранска историопис, която по начало е свързана с феодалната обществена система и я обслужва идеологически, протестантската историография изразява интересите на възникващата буржоазна класа. Това е най-съществената принципна разлика между двете течения, от която произтичат определени социални функции. Ако католическата историография си поставя глобалната задача да укрепва феодалния обществен строй, да превръща миналото на църквата в някакъв мит, протестантската обективно руши стария социален ред и работи за новия. Докато историците-паписти се задоволяват главно да събират необходимия документален материал и да го превръщат в идеологическо оръжие срещу закономерния настъпателен ход на историческото развитие, авторите-реформатори правят опити да разкриват общите закони, на които е подчинен светът. Ако философска основа на старите автори, най-общо казано, е фидеизмът от пробата на Августин Блажени (354—430) и Тома Аквински, методологическо ръководство на новите изследователи е специфичният рационализъм на М. Лутер.

За привържениците на католическата историография Лутер е отпаднал член на църквата, еретик и ересиарх, който трябва да бъде осъден и дамгосан. За протестантските историци обаче създателят на 95-те тезиси е недосегаем авторитет. Между тези два непримирими полюса на абсолютно отричане и абсолютно възхваляване варират в основни линии съчиненията, които излизат по оново време. Това се дължи на обстоятелството, че противоречията

²⁰ За тях вж. О. Л. Вайнштейн. Западноевропейская средневековая историография. М.—Л., 1964, с. 346—348.

²¹ Вж. Е. А. Косминский. Историография средних веков. М., 1963, с. 103—104.

²² Вж. по-подробно у Б. Г. Вебер. Историографические проблемы. М., 1974, с. 5 и сл.

²³ P. Choinacki. *Filosofia i neotomistyczna*. Poznan, 1947; G. M. Manser. *Das Wesen des Thomismus*. Freiburg, 1949; Ю. Боргос. Фома Аквинский, второе изд., перевод с польского М. Гуренко. М., 1975.

между лагерите са все още доста остри, незагълхнали в новата обстановка, свързана с новите борби.

Вторият етап обхваща времето от победата на английската буржоазна революция (1640—1660) до избухването на Великата октомврийска социалистическа революция, която даде дълбок отпечатък върху развитието на историографията, вкл. и върху изследванията на М. Лутер и лутеранството.²⁴ През този обширен период от време наред с буржоазната историопис и различните ѝ направления и в борба срещу нея възникна и се наложи марксистко-ленинската историческа наука, която в лицето на основоположниците на научния социализъм Маркс и Енгелс изгради методологическите принципи за изследване на реформационните движения.²⁵

Значителен тласък за проучване на реформационните направления в Европа, вкл. и в Германия, дава победата на буржоазните революции, които създават условия за развитието и утвърждаването на историята като наука. В борбата за разкъсване веригата на средновековния християнски мироглед като най-обща методологическа основа за историческия начин на мислене несъмнена роля изиграва историографията на Просвещението. Тя, както е известно, възниква и се развива в епохата на прехода от феодализма към капитализма (на немски *Zeit der Aufklärung*, на френски език *siècle des lumières*) и воюва срещу романтизма, зародил се като идеология на реакцията в нейната борба срещу френската буржоазна революция.

В тази насока в отделните европейски страни историографията на Просвещението притежавала редица характерни особености, но общият ѝ дух бил антифеодален, антикатолически. Не е случайно поради това, че на Лутер гледат положително толкова различни по начин на мислене и идейна нагласа мислители като Томас Хобс, който бил предшественик на просветителите, Волтер, Пиер Бейл, К. А. Хелвещий и др.

Общо взето, през епохата на Просвещението напредничавите автори превръщат проблематиката за М. Лутер в антифеодално идеологическо оръжие. В съчиненията, които се издават през това време, вее духът на либерализма. Реформаторът се разглежда като борец за напредъка на науката и културата, на хуманизма, като непримирим противник на средновековната схоластика, на католическата църква. Това е най-характерната особеност на просвещенската историография, нейна отличителна черта.

Особено място сред изследователите на Лутеровото дело заема историкът Готфрид Арнолд (1666—1714),²⁶ привърженик на сектата на пиетистите,²⁷ основана от Аугуст Херман Франке (1663—1728) и Шпенер.²⁸ В своя църковно-исторически труд „Безпристрастна история на църквите и ересите от началото на Новия завет до 1688 г. от Христа“²⁹ Арнолд отхвърля догматическия

²⁴ О. Л. Вайнштейн. История советской медиевистики 1917—1966. Л., 1968, с. 7 и сл.

²⁵ Срв. Е. В. Гутнова. Историография истории средних веков. М., 1974, с. 39—41.

²⁶ А. Лебедев. Очерки развития протестантской церковно-исторической науки в Германии (XVI—XIX в.). М., 1881, с. 41—52.

²⁷ За пиетизма вж. посочената литература у F. X. F u n k. Lehrbuch der Kirchengeschichte. Paderborn, 1911, S. 719—720.

²⁸ Германская история в новое и новейшее время в двух томах, редак. коллегия: акад. С. Д. Сказкин, Л. И. Гинцберг и др. М., 1970, с. 131.

²⁹ G. Arnold. Unparteiische Kirchen und Ketzerhistorien vom Anfang des Neuen Test bis auf das Jahr Christi 1688, Zürich.

формализъм и авторитета на символите като чужди на истинското християнство. Според автора виновни за възникването на подобни явления били М. Лутер и Ф. Меланхтон.³⁰ По такъв начин Арнолд подлага на критична оценка както недостатъците на протестантизма, тъй и пороците на католическата църква, на клира. В резултат от проучванията на пиетистите авторитетът на Лутер започнал да се разклаща. Научната мисъл разбулвала митовете на Късното европейско средновековие.

Критиката, която правят пиетистите на Лутер и лутеранството, се дълбочава и разширява. Канцлерът на основания през 1690 г. в гр. Хале университет Вайг Лудовиг фон Зекендорф продължил да атакува протестантската ортодоксия и нейния догматизъм. Като разкривал значението на Реформацията, той анализирал схващанията на Лутер като теолог и религиозно-обществен деец, изтъквайки редица негови недостатъци.³¹

Един нов, по-висок етап в развитието на историческата мисъл е свързан с трудовете на младохегелианците — Щраус, Бауер, Фойербах.³² В тази насока особено значение имат лекциите на Фойербах за същността на християнството, както и незагубилата значение и до днес негова студия „Същността на вярата в смисъла на Лутер“ (*Das Wesen des Glaubens im Sinne Luthers*).³³

През това време изпъква най-силната страна на немската историография — филологическата, която за разлика от най-слабото ѝ звено — теологическото, спомогнала за достигането на нови върхове. Това проличава в работите на класиците Волф и Нибур, както и на германистите братя Грим.^{33а}

Историографията, възникнала във връзка с юбилейните чествувания на Реформацията през 1617, 1717 г., носи същите белези — тя има традиционния едностранчив характер. Едва тристагодишният юбилей през 1817 г. придобил граждански особености. Под лозунга „Свобода, чест, отечество“ през есента на 1817 г. студентите се събрали да чествуват Реформацията заедно с отбелязването на освобождението от френско иго. Двойният юбилей — тристагодишнината на Реформацията и четиригодишнината от Лайпцигската победа над противника, привлякла на 17 октомври — деня на битката — 468 студенти от 12 германски университета заедно с някои професори, които пристигнали в гр. Айзенах. Всички те се отправили за гр. Вартбург, където в замъка на саксонския курфюрст Фридрих, противник на великодържавните планове на император Карл V, Лутер намира сигурно прибежище през 1521 г., след Вормския райхстаг. Когато приключва официалната част, бил издигнат костер, както по времето на Лутер, който изгорил папската була. Напомняйки смелия акт на реформатора, студентите хвърлили в пламъците емблемите на реакцията — австрийска капралска палка, хесенска войнишка коса, офицерски корсет, както и някои книги на реакционни автори. Прямо всички реакционери събралието отправило латинския призив: *Pereat!* — „Да погинат!“³⁴

³⁰ Цит. по F. B a u e r. *Die Epochen der kirchlichen Geschichtsschreibung*, 1852, S. 84 fg.

³¹ E. M. Z e e d e n. *Martin Luther und die Reformation im Urteil des deutschen Luthertums*. Freiburg. 1950, S. 121 f.

³² Вж. Б. Г. В е б е р. *Историографические проблемы*, с. 5.

³³ Вж. L. F e u e r b a c h. *Gesammelte Werke*. Bd. 9. Berlin, 1970, S. 353—412.

^{33а} Срв. Б. Г. В е б е р. *Историографические проблемы*, с. 5.

³⁴ Вж. Я. Д. Э п ш т е й н. *История Германии от позднего средневековья до революции 1848*. М., 1961, с. 438—439; Срв. *Германская история*. Т. I. М., с. 207—208; A. H e g e r. *Evangelische Verkündigung und Nationalbewusstsein, Zur Geschichte der Predigt von 1806—1848, Neuere deutsche Forschungen*, Bd. 7. Berlin, 1939.

Така чествването на Лутер като „национален немски герой“ се превърнало в грандиозна обществено-политическа манифестация. В консервативната преса участниците във вартбургското тържество били наречени „тевтонски якобинци“.

В противовес на демократичните слоеве на немската буржоазия, които превръщат Лутеровия юбилей в знаме на борбата срещу привилегиите на аристокрацията, за по-нататъшното развитие на германската нация³⁵, немските князе организирали официални тържества, които протекли под знака на завоеванията на старите реакционни сили, регламентирани с решенията на Виенския конгрес (1814—1815). Все във връзка с юбилея крал Фридрих Вилхелм III (1797—1888) издал специален декрет, с който установеният съюз с лутеранската реформатска църква бил официално оповестен. В изпълнение на идеята за укрепването на съюза между короната и църквата протекли Лутеровите тържества в Хесен, Валдек, Анхалт и др.³⁶

Така рационалистичната и либералната трактовка на Лутеровите идеи, започнала през века на Просвещението, отстъпва пред натиска на национализма и шовинизма. В историографията започват да прославят реформатора като „въплъщение на немския народен дух“, като изразител на „немската същност“.³⁷

В своята книга „История на Лутеровата реформация“, писана през годините на френската буржоазна революция, Крал Хамердърфер³⁸ намира, че Мюнцер е достоен за по-голяма историческа слава, отколкото Лутер, но на последния му провървяло щастие в историографията, а на Мюнцер — не. Лутер — по заключението на автора — не заслужава славата, с която се ползувал сред историците на половин Европа. „Често става срамно да бъдеш историк“ — заключава по този повод Хамердърфер.³⁹ Очевидно събитията, които разтърсват континента, дават своя отзвук върху анализа на събитията и личностите от времето на Реформацията и Великата селска война.

Твърде характерна за позициите на католическата църква по това време е книгата на реакционния папски историк Йохан Едмунд Йерг „Германия през революционния период 1522—1526 г.“⁴⁰ В съгласие с разбиранията на яростния противник на Великата селска война, на Мюнцер, а също така и на Лутер-Кохлеус авторът счита, че главен виновник за революцията на селяните бил Лутер. В същото време той поддържа, че Лутер тайно съчувствувал на бунтовниците.⁴¹

В противовес на католическите автори в средите на последователите на Фердинанд Ласал (1825—1864), деец на германското работническо движение, публицист, родоначалник на една от формите на опортюнизма в работ-

³⁵ K. O b e r m a n n. Deutschland von 1815 bis 1849. Lehrbuch der deutschen Geschichte (Beiträge), Bd. 6, 2. Aufl. Berlin, 1963, S. 15 f.

³⁶ D. M i r b t. Der Einheitsgedanke in der Geschichte des Protestantismus, Reformationsfeier der Georg-August-Universität zu Göttingen am 31. Oktober 1917. Göttingen, 1918, S. 23.

³⁷ Такъв характер притежават работите например на A. H a u s r a t. Luthers Leben. Bd. 1—2. Berlin, 1904; Ders., Aleander und Luther auf dem Reichstag zu Worms, 1897.

³⁸ K. H a m m e r d ö r f e r. Geschichte der Lutherischen Reformation. I. Leipzig, 1793.

³⁹ Цит. по М. М. С м и р и н. Народная реформация Томаса Мюнцера и Великая крестьянская война. М., 1955, с. 257—258.

⁴⁰ J. E. J ö r g. Deutschland in der Revolutionsperiode von 1522 bis 1526. Freiburg, 1851.

⁴¹ Вж. М. М. С м и р и н. Народная Реформация Томаса Мюнцера и Великая крестьянская война, с. 27—28.

ническото движение — ласалианството, Лутер и неговото дело били издигнати в култ. От преписката на католическия епископ В. Кеттелер с ласалианците в Германия през 1866 г. научаваме, че един от членовете на Съюза Шмелцер на събрание в Дюнвалд обосновава „уравнението“ за „трите велики личности в историята на човечеството“ — Христос, Лутер и Ласал. Кеттелер осъжда постановката на части, като заявява, че приравняването на Христос с Лутер било несъстоятелно и представлявало отзвук на „ясноконфесионална, протестантска гледна точка“. Що се отнася до „уравнението“ Христос — Ласал, епископът, движен от намерението да приобщи ласалианците в „пътя на истината“, внимателно напомня, че за католическата църква „Христос е бог, а Ласал — това е Ласал“⁴².

Трудно може да се оцени като нещо качествено ново в историографията концепцията на Леополд Ранке (1795—1886) за Реформацията изобщо и специално за М. Лутер. Според Ранке Реформацията е епоха на велики открития, които били резултат от развитието на международните отношения. За него няма съществена разлика между Лутеровото учение и догмите на католическата църква, между лутеранството и папството съществувала голяма близост. Ранке, който не отдава голямо значение на социалните движения през епохата на Реформацията, одобрява напълно отношението на Лутер към Великата селска война, която разглежда като „безчинство“⁴³.

Не могат да бъдат оценени като крачка напред в изучаването на Лутер и лутеранството трудовете на крупните протестантски теолози Албрехт Ричл⁴⁴, Адолф Харнак⁴⁵, а в по-ново време на Франц Лай⁴⁶. В не по-малка, ако не и в по-голяма степен това се отнася и за някои други проучвания, като тези например на Карл Майсингер⁴⁷ и пр. В тях не се излиза извън кръга на традиционната проблематика, нито пък се привличат някакви нови документални податки. В известни отношения една част от авторите дори правят отстъпление от завоюваните позиции. В работата на Ернст Трьолч⁴⁸ дори възхищението от личността и учението на Лутер се съчетава с отрицателно отношение, с критично преосмисляне последиците от Реформацията с цел да се задоволят определени задачи на лутеранската църква.

В периода, който настъпва след победата на Великата октомврийска социалистическа революция, изследванията, посветени на Лутер и лутеранството, продължават. Върху основните концепции на буржоазните автори в тази област не можеше да не даде съответно отражение формирането на светската историческа наука, която, опирайки се на методологическите указания на Маркс, Енгелс и Ленин, пристъпи към решаване проблемите на историческата наука, вкл. и на общата средновековна история, респ. на реформацион-

⁴² W. E. von Ketteler's. Schriften. München, 1924, S. 333.

⁴³ L. von Ranke. Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation. Bd. I. Wien—Hamburg, Zürich, S. 356 ff.

⁴⁴ A. Ritschl. Die christliche Lehre von der Rechtfertigung und Erlösung, 4. Aufl., Bonn, 1903; Die Entstehung der lutherischen Kirche, Bd. I — II.

⁴⁵ A. Harnack. Lehrbuch der Dogmengeschichte, Bd. 3, 4. Aufl., Tübingen, 1910.

⁴⁶ F. Lau. Luthers von den beiden Reichen. Berlin, 1952.

⁴⁷ K. Meisinger. Luthers Exegese in der Frühzeit. Leipzig, 1911; Der katholische Luther. M., 1952.

⁴⁸ E. Troeltsch. Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen. Bd. I. Tübingen, 1912.

ното движение.⁴⁹ Историците на Реформацията от капиталистическите страни независимо от субективните си схващания трябваше да се съобразяват с огромното значение на развитата от Ленин марксистка концепция за историческия процес изобщо и специално за историята на феодализма.⁵⁰ Затова може да се каже, че Великата октомврийска социалистическа революция не само осигури възтържествуването на марксисткото направление в историята, но и упрежни определено въздействие върху буржоазната историография, по-светена на германската Реформация.

Разтърсени от дълбоките революционни изменения в света, от Ноемврийската буржоазнодемократична революция през 1918 г., от Ваймарската република през 1919 г., протестантските историци започват да преоценяват своите социално-политически схващания. Една част от тях — и това са несъмнено най-прозорливите и далновидните либерално ориентирани теолози — пристъпват към създаването на „народна църква“. Правят се опити за съчетаване на християнството със социализма, като се търсят аргументи за това в съчиненията на М. Лутер. В тази насока активна дейност развиват в теоретичен и практически аспект Емил Фукс, Ото Нушке, Фридрих Ниберхал, Паул Тилих, Отто Баумгартен, Гюнтер Дан, Хенрих Хермелинк, Ернст Барникол и др. В отговор на тяхните опити да демократизират и осъвременят теоретическото наследство на Лутер в ущърб на интересите на германската империалистическа буржоазия, те биват изолирани, дейността им ограничавана и парализирана.⁵¹

От друга страна, изразявайки интересите на най-реакционната част на капиталистическата буржоазия, продължава да се развива консервативното направление в историографията. Не само не престават, но се засилват, подхранени от нарастващата икономическа мощ на финансовата олигархия, тенденциите за вяност към „престола и олтаря“. В разгромяването на Ваймарската република определен актив има и протестантската църква. Апологетите на т. нар. „немско християнство“ Фрик и Кубе обосновават теорията за вземането на властта от Хитлер в Германия като „немска революция в духа на Мартин Лутер“, като „завършек на народното дело на Лутер във втората немска Реформация“.⁵²

В протестантската историография през този период се забелязва известно отдръпване на историко-критичния метод на изследване живота, учението и епохата на М. Лутер. Такива автори като Карл Барг⁵³, Отто Ричл⁵⁴ и др., намиращи се под влияние на разочарованието от протестантизма през годините след Първата световна война, както и под невъзможността традиционният протестантизъм да даде отговор на назрелите въпроси на живота, насочват поглед към т. нар. есхатологични проблеми на Реформацията. Те разработват въпросите за спасението на душата, за възгледите на Лутер за

⁴⁹ Вж. за това О. Л. В а й н ш т е й н. История советской медиевистики, с. 7 и сл. В. А. Д у н а е в с к и й. Советская историография новой истории стран Запада 1917—1941 М., 1974, с. 3 и сл.

⁵⁰ Е. В. Г у т н о в а. Историография истории средних веков, с. 321—330.

⁵¹ В. Т h e e k. Ein kurzer Gang von Paul Tillich zu Emil Fuchs Ruf und Antwort. Festgabe für E. Fuchs zum 90. Geburtstag. Leipzig, 1964, S. 90, 94; B. S a t l o v. Das Wollen und Wirken von Emil Fuchs im Spiegel des kirchlichen Jahrbuches (1918—1931), S. 161—171.

⁵² К. М e i e r. Die deutschen Christen, das Bild einer Bewegung im Kirchenkampf des Dritten Reiches. Halle, 1964, S. 35.

⁵³ К. В a r t. Das Evangelium in der Gegenwart, Theol., Ex. 25. München, 1935.

⁵⁴ О. R i t s c h l. Dogmengeschichte des Protestantismus, Bd. I—IV. Leipzig, 1908—1927.

царството божие, за сатаната и пр. Това е несъмнено антиисторически подход към обществените явления, свързан с измененията, които настъпват в Европа след 1917 г.⁵⁵

Характерен момент в протестантската историография от това време е отклоняването на вниманието от изучаването на обществените движения през XVI в., с които бил свързан реформаторът и насочването му към вътрешния идейно-емоционален свят на М. Лутер. Автори от рода на Карл Хоол се занимават с душевните колізии на реформатора, с неговото отношение към бога и пр. Западногерманският историк Герхард Риттер превръща реформационния мислител в някакъв символ, възплъщение на ирационалните импулси на немската душа.⁵⁶ Риттер се опитва да превърне учението и борбите на Лутер в средство за политически спекулации, в идейно оръжие на антисоциалистическа пропаганда. На тази тенденция не са чужди и някои други историци от ГФР и останалите западноевропейски капиталистически държави.

Вътре критично се отзовава за М. Лутер видният немски философ от първата трета на XX в. Макс Шелер (1874—1928), привърженик на субективния идеализъм, последовател на феноменологическата школа, основана от Едмунд Хуссерл (1859—1938). Схващането му за реформатора е подчинено на специфичната му концепция за негативните условия, при които възниква съвременната наука, първо място сред които заема „подкопаването на йерархическото църковно единство и църковна власт посредством религиозната реформация, която, ако я разглеждаме по преимущество от научна гледна точка, била във висша степен реакционно явление.“⁵⁷ Изградил един априорен тезис, който противоречи на историческата правда, авторът пише, че частичното разложение на църковната власт, предизвикала реформацията, имало някои косвени последици, благоприятстващи за научния начин на мислене. Реформацията притежавала „по-широка социологическа и политическа връзка с укрепващата наука, независима от волята и плановете на самите религиозни реформатори. Ако средновековната религиозност — според Шелер — ориентирала душевната енергия на човека към „божественото и божествените предмети“, Реформацията, обратно, я въвела „в света на труда и призванията“⁵⁸. В кръга на последиците от Реформацията авторът включва възникването на освобождения от всякаква мисъл за трансцендентното „чист светоиманентен рационализъм“, но той се развивал независимо от осъзнатите стремежи на реформаторите.

Така и на теория, и на практика Шелер отрича оригиналния характер на Реформацията, на нейните идеолози, свързани с интересите на възникващата буржоазна класа.⁵⁹

След Втората световна война някои реваншистки кръгове в Западна Европа под прикритието на неговото име се мъчат да оправдаят военните престъпници. Под многозначителния, но свършено ясен лозунг „От Лутер към

⁵⁵ G. Mehnert. Evangelische Kirche und Politik 1917—1919. Die Politischen Strömungen im deutschen Protestantismus von der Julikrise bis zum Herbst 1919. Düsseldorf. 1959, S. 5; H. Zahnt. Die Sache mit Gott, Die Protestantische Theologie im 20. Jahrhundert. München, 1966, S. 12 ff.

⁵⁶ G. Ritter. Gestalt und Symbol. München, 1925; Ders., Luther und der deutsche Geist — Die Weltwirkung der Reformation. München, 1959.

⁵⁷ M. Scheler. Die Wissensformen und die Gesellschaft. Bern, 1960, S. 98.

⁵⁸ Ibidem, S. 101.

⁵⁹ Ibidem, S. 123.

Хитлер“ се пристъпва към фалшифициране историята на немския народ, към неадекватни и подозрителни оценки за историческия процес, за обществените явления.⁶⁰

Католическата историография, следвайки традициите, завещани от Кохлеус, не престава да се отнася враждебно към реформатора и неговото учение. За историците на Ватикана Лутер е ереснарх, разрушител на църковното единство, виновник за упадъка на културата. В такъв дух са написани трудовете на И. Дьолингер⁶¹, И. Янсен⁶² и др. В омразата си към него Денифле⁶³ и Х. Гризар⁶⁴ го обрисуват като престъпен тип, като психопат. Конфесионалната ограниченост на авторите им пречи да подхождат обективно към един от сложните феномени на европейското Късно средновековие.

От своя страна католическата историография претърпява съществени модификации. Във връзка с търсенето на общи моменти в идеологията на Лутер, обусловено от взаимните икуменически задачи, историците на Ватикана започват активно да изследват реформатора, неговия католически етап на развитие.⁶⁵ По такъв начин се преодоляват верските различия и се търсят общи тенденции, като същевременно биват обругавани участниците във Великата селска война. Забелязват се подчертани усилия да бъде някак си реабилитиран Лутер.⁶⁶

В тази връзка в съвременната ватиканска историография все повече се правят опити да бъде премахната разликата между Реформацията и Възраждането. Нещо повече дори. Някои католически историци стигат дори дотам да твърдят, че контрареформацията била. . . „католическа реформация“ (*La Riforma Cattolica*). Така постъпва например Марио Бендишиоли⁶⁷, който използва термина „католическа реформация“, възникнал в немската литература през 80-те години на миналия век и получил широка популярност през 30-те—40-те години на ХХ в.,⁶⁸ за да се затвърди здраво след Втората световна война. Усилията на Бендишиоли се намират във връзка с опитите на буржоазно-клерикалните кръгове да преосмислят процесите, свързани с историята на феодалнокатолическата реакция през XVI—XVII в., и да ги използват за укрепване позициите на съвременния католицизъм. Съвременните апологети на папството разглеждат католическата реформация, наричана нерядко „католическо възрождане“, като процес на укрепване и утвърждаване на силите на католицизма (*restaurazione cattolica*), явление, различаващо се от протестант-

⁶⁰ G. Rupp. *Lutherforschung heute*. Berlin, 1958, S. 146.

⁶¹ J. Döllinger. *Die Reformation, ihre innere Entwicklung und ihre Wirkungen*, Bd. 3, 1844/46.

⁶² J. Janssen. *Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgang des MA I—VIII bis 1618, 1876/94* in neueren Auflagen und von Bd. VII. an hg. von L. Pastor.

⁶³ H. Denifle. *Luther und Luthertum in der ersten Entwicklung*. Bd. 2. Mainz, 1904—1909.

⁶⁴ H. Grisar. *Luther*, Bd. 3, Freiburg, 1911—1912.

⁶⁵ O. Scheel. *M. Luther*, Bd. I—III, 3. Aufl. Tübingen, 1921—1930; H. Böhmcr. *Der Junge Luther*, 5. Aufl. Leipzig, 1952.

⁶⁶ I. Lortz. *Die Reformation in Deutschland*. Bd. I—II. Freiburg, 1939—1940.

⁶⁷ M. Bendiscioli. *La riforma cattolica, 1550—1630*, Storia di Milano. Milano, 1958; *Bendiscioli. La riforma cattolica*. Brescia, 1958; *Controriforma o riforma cattolica*. Roma, 1958.

⁶⁸ I. Maurenbrecher. *Geschichte der katholischen Reformation*. Freiburg, 1881; H. Jedin. *G. Seripando. Sein Leben und Denken in Geisteskampf des 16. Jahrhunderts*. Würzburg, 1937; *Jedin. Katholische Reformation oder Gegenreformation? Ein Versuch zur Klärung der Begriffe nebst einer Jubiläumsbetrachtung über das Trienter Konzil*. Luzern, 1946.

ската Реформация, възникнало преди нея. Католическата реформация се оценява ни повече, ни по-малко като процес на вътрешно обновяване (*rinno-vazione*) на католическата църква, започнало още от Франциск Асизки, който призовал епископите в някои райони на Италия, Испания, Франция и Германия, да се борят за „обновяване“ на църквата. Реформите, които били проведени във францисканския, доминиканския, бенедиктинския, августиинския и др. ордени през XV—XVI в., както и възникването на нови ордени като театиинския се разглеждат като продължение на това възраждане. Не по-другояче се разбира и дейността на някои теолози от рода на Серипандо, Констарини, Поле и др. Колкото и странно да изглежда, Тридентският църковен събор в светлината на тази теория бил разкрил пред църквата по-широко поле за осъществяване на Реформацията.

Цялостната програма за фалшифицирането на историческото минало, изработена през понтификата на папа Павел III, Бендишиоли нарича „анти-протестантска грижа“, която била част от „вътрешната реформа“ (*La riforma interna*).⁶⁹ В тясна връзка с всичко това Бендишиоли отхвърля без всякакво стеснение голямото историческо значение на Реформацията и Възраждането.⁷⁰

В някои най-нови католически изследвания реформационното дело на М. Лутер получава нови, немного ясни, но във всеки случай аналогични измерения. Така в една многотомна история на папството, излязла съвсем наскоро, се поддържа, че Лутер стоял на позициите на папството, но не могъл да защити светия престол в цялата му чистота. Авторите, влизайки в грубо противоречие с фактите, изтъкват, че имал способността да се държи на разстояние от революционните подстрекателства на буржоазията в империята и да не смесва тяхната кауза с каузата на християнството. „Беше трудно — заявяват многозначително идеолозите на съвременния Ватикан — да се вземе ясно отношение към Селската война.“ Прави се заключението, че Т. Мюнцер бил „по-голям реалист, отколкото Лутер“⁷¹. По такъв начин старата теза за верността на витенбергския реформатор спрямо папския престол се прокарва в най-новата католическа историография.

Немного отдавна органът на Ватикана „Чивилта католика“ в уводна статия, като се мъчи да внесе успокоение и оптимизъм в редовете на своите последователи, разтърсени от успехите на световната социалистическа общност, напомня и за делото на Лутер. Авторът на статията пише, че католическата църква в миналото нееднократно е преживявала „още по-радикални“ вътрешни сътресения, от които е излизала победителка. „Достатъчно е да си припомним — продължава списанието — бедните братя, спиритуалистите, валденците, Уиклиф, Хус, Лутер, Калвин, ясенитите, модернистите.“⁷²

Всички тези усилия, проявявани в широк диапазон, да се фалшифицира историческата действителност изобщо и по-специално да се представи мрачната епоха на контрареформацията и инквизицията като някакъв мирен продължителен процес са предварително обречени на неуспех. Стратегическият смисъл на подобни диверсионни ходове е да се ликвидира дълбоката принципна разлика между двата основни фронта — католическия и протестант-

⁶⁹ M. Bendiscioli. *Controriforma o riforma cattolica*, p. 119.

⁷⁰ Atti del I Convegno degli storici italiani e sovietici. I Quaderni di Rassegna Sovietica, quad. I. Roma, 1965, p. 216.

⁷¹ L. J. Rogier, R. Fubert, M. D. Knowles. *Nouvelle histoire de l'Eglise*, T. 3. *Reforme et contro-reforme*. Paris, 1968, p. 78—79.

⁷² *Civiltà Cattolica*. T. I. Romae, 1969, p. 213.

ския — единият свързан с отмиращото средновековие, а другият — с новите капиталистически сили, които се утвърждават на историческата сцена. Това на практика означава, че не съществуват конфронтации между папството и Мартин Лутер, че не е бушувала борба за отхвърляне духовната диктатура на църквата.

Затова никак не е случайно, че в съвременната буржоазна историография, свързана с различните религиозни изповедания, животът, реформационното дело и цялостното наследство на М. Лутер все още не са намерили окончателна обективна оценка. Една част от католическите историци от рода на Е. Изерло⁷³ все още спорят по отдавна установени факти и отстояват схващането, че изобщо М. Лутер не бил окачил 95-те тезиси върху вратите на дворцовата църква във Витенберг, а само ги предал на 31 октомври 1517 г. на настоятеля на храма. В спор с католическите теолози някои протестантски автори, като К. Аланд, защитават традиционното разбиране за окачването на тезисите.⁷⁴

Някои протестантски среди в Западна Европа поставят Лутер върху прокрустовото ложе на своите икуменически планове. В книгата си „От Лутер до съвременния промишлен свят“ К. Г. Швайцер прави опит да модернизира идеологията на витенбергския мислител. „Лутер — пише Швайцер — беше за своята епоха „съвременен“ човек, защото бе вярващ реалист, който проповядва евангелието не в безвъздушно пространство, а в заобикалящия го свят с неговите действителни проблеми. . . Лутер естествено не искаше да свързва умъртвяващо своята основна евангелско-етическа позиция със социалните отношения на своето време или на което и да било друго време. Ако той би живял сега, по новому би създал своята етическа концепция към днешното положение и при това би намерил нови решения (Lösungen) и нови лозунги (Losungen). Затова ние следваме призива на световната лутеранска конференция от 1952 г. в ХанOVER: „Не назад към Лутер, а напред към Лутер!“⁷⁵

Православната църковна историография подхожда към разглеждането на Лутеровите реформационни схващания от ограничени конфесионални разбирания. В работите на теолозите не се излиза извън рамките на верските полемически вражди, като зад библейските текстове, с които си служи немският реформационен деец, не се вижда голямото антифеодално дело на учения. В своята ограниченост някои автори дори повтарят клеветите на католическите теолози, според които „религиозната проповед на Лутер имала за последица селските въстания през 1525 г.“⁷⁶

Не е дадена обективна оценка на Лутеровото реформационно дело и през време на диалога между богословите на Руската православна църква и Еван-

⁷³ E. Is er lo h. Luthers Thesenanschlag — Tatsachen oder Legende. Wiesbaden, 1962, S. 32.

⁷⁴ K. A la n d. Der 31. Oktober als Tag des Thesenanschlage. Kirche in der Zeit, 1966, H. 21, S. 466—469.

⁷⁵ C. G. S ch w e i t z e r. Von Luther zur modernen Industriewelt. Eine ethische Untersuchung. Berlin, 1957, S. 34.

⁷⁶ Вж. например Е. Н о в и к о в. Гусь и Лутеръ. Т. I, II. М., 1859; Проф. архимандрит Х р и с а н т. Характер протестантства в его историческом развитии. СПб., 1868; О. С т р у к о в. Лютеранский догмат об оправдании верию. Православный собственник. Казань, 1893, кн. I, с. 47—74; Б. Д. П о р о з о в с к и й. Мартин Лютер. СПб., 1898; Н. Т е р е н т ъ е в. Лютеранская вероизповедная система по символическим книгам лютеранства. Казань, 1910; J. Поповић. Опћа црквена историја, кн. II, 1054—1912, Срем. Карловци, 1912, с. 230—242; Д. В. Д ю л г е п о в, И. К. Ц о н е в с к и. Учебник по мисионерство. С., 1937, с. 176.

гелическата църква във ФР Германия, проведен от 3 до 8 март 1967 г. в манастира Хьохст в Оденвалд, близо до Франкфурт на Майн. В приетите тезиси по доклада на епископ Михаил Тихвински „Реформацията на XVI в. като църковно-историческо явление“ по същество се подценява значението на реформационното движение.⁷⁷

Не се отличава с реализъм и оценката, дадена през време на този диалог и от страна на Евангелическата църква. Както и православно разбиране, тъй и това на протестантските теолози изненадва със своята неудържима догматичност.

Неоценими заслуги за проучване живота и делото на М. Лутер има съветската историография, която постави на широка научна основа проучването на Великата селска война.⁷⁸ Между трудовете на съветските изследователи ярко се открояват фундаменталните изследвания на съветския историк М. М. Смирин (1895—1975)⁷⁹ — „Народная реформация Томаса Мюнцера и Великая крестьянская война“⁸⁰, както и някои други монографични съчинения.

Както трябва и да се очаква, въпросите за М. Лутер и неговата дейност започнаха да се разработват в ГДР, родината на реформатора. Тласък за развитието на марксистката историография тук даде несъмнено победата на социалистическата революция.⁸¹ Благоприятно отражение даде също така отбелязването на 450-годишнината от окачването на 95-те тезиси на Лутер, ознаменувано с провеждането на юбилейни чествувания.⁸²

Прегледът на историографията в ГДР показва, че все още М. Лутер за разлика от Т. Мюнцер не е станал предмет на активна изследователска дейност. Привлича вниманието езиковото творчество на М. Лутер.⁸³ Анализират се икономическите му съващания.⁸⁴ Предмет на разработка са взаимоотношенията между М. Лутер Томас Мюнцер⁸⁵, Филип Меланхтон.⁸⁶ Издават се популярни очерци за отделни периоди от неговата дейност⁸⁷.

В обществено-политическото и идейно-културното наследство на ГДР, възприето от Средновековието, осмислено и преработено на марксистко-ленинска основа, влиза и реформационното дело на М. Лутер наред с борбите, победите и пораженията на Т. Мюнцер и предвожданите от него във Великата селска война народни маси. Както напълно правилно отбелязва германският

⁷⁷ Това се вижда най-добре от т. 5.

⁷⁸ Вж. прегледа на А. Н. Немиллов. Великая крестьянская война 1525 г. в Германии в советской историографии. — Проблемы всеобщей истории. Л., 1967, с. 70—82; срв. М. М. Смирин. Народная реформация Томаса Мюнцера (прегледа за руската историография), с. 55—62.

⁷⁹ За него; Памяти Мойсея Менделсевича Смирнина, Средние века. Т. 39. М., 1975, с. 3—5; В. М. Володарский. Научнопедагогическая деятельность М. М. Смирнина. Средние века, 28. М., 1965, с. 3—11.

⁸⁰ Първото издание 1947 г., а второто поправено и допълнено — 1955 г.

⁸¹ M. Steinmetz. Forschungen zur Geschichte der Reformation und des deutschen Bauernkrieg, Historische Forschungen in der DDR 1960—1970. Analysen und Berichte zum XIII. Internationalen Historikerkongress in Moskau 1970, Berlin, 1970. S. 338—350.

⁸² 450 Jahre Reformation, Herausgegeben von Leo Stern und Max Steinmetz. Redaktion: E. Voigt und G. Brendler. Berlin, 1967; Weltwirkung der Reformation. — Referate und Diskussionen, Bd. I—II. Berlin, 1969.

⁸³ E. Arndt. Luthers deutsches Sprachschaffen. Berlin, 1962.

⁸⁴ G. Fabiunke. M. Luther als Nationalökonom. Berlin, 1963.

⁸⁵ K. Hinrichs. Luther und Müntzer, Berlin, 1952.

⁸⁶ L. Stern. Martin Luther und Philipp Melanchton — ihre ideologische Herkunft und geschichtliche Leistung. Berlin, 1953.

⁸⁷ G. Zschäbitz. Martin Luther. Grösse und Grenze. Teil I (1483—1526). Berlin, 1967.

писател, критик и обществен деец Йоханес Бехер (1891—1958), Възраждането и хуманизмът в Германия, а също така и подемот на буржоазията и конституирането на буржоазното общество следва да се разглеждат като подготвителни стадии на социалистическия хуманизъм, като в този процес дължимото място трябва да се отреди и на М. Лутер.⁸⁸

Действително, като отчитат обстоятелството, че в областта на теологията „късният Лутер“ от 1525 до 1530 г., а и до самата си смърт изменя в значителна степен своето учение, съвременните теолози се мъчат да обяснят противоречията в неговото цялостно дело. Те обаче си поставят за цел да установят „в каква степен той запазва верността си към своите възгледи от първите години на Реформацията и в какви граници той ги преразглежда“⁸⁹. По-конкретно те насочват вниманието си към неговото отричане от общинния принцип и от принципа за всеобщото свещенство, за регламентацията на княжеските църкви, за отношението към еретиците и тяхното преследване, както и по редица други въпроси.⁹⁰ Съвременните апологети на протестантизма обаче не са в състояние да излязат извън рамките на формално-религиозните схващания и да навлязат в едно по-широко третиране на поставения въпрос за еволюцията на Лутеровите схващания.

Не прави изключение и студията на протестантската теоложка Розмари Мюлер-Щрайзанд „Пътят на Лутер от Реформацията към реставрацията, църковно-критическата теология на ранния Лутер и причините за нейното изменение“⁹¹. Това е по същество едно църковно-историческо изследване, в което се анализират еклезиологическите, етическите и други тясно богословски проблеми. Не се вземат под внимание проучванията на историците марксисти. Авторката се движи в тесните рамки на традиционното немско богословие, макар в някои отношения да прави опит да модернизира догматиката на лутеранската църква.

Но, разбира се, всичко това в никакъв случай не означава, че въпросът за противоречията в идеологическата и практическата дейност на М. Лутер не е привличал вниманието и не е поставян в литературата като научна проблема. В една или друга степен мнозина историци, литератори, поети и мислители са го долавяли и са подчертавали било противоречията, било еволюцията, било деградацията в цялостната реформационна доктрина на мислителя от Айслебен. В това отношение могат да бъдат привлечени редица интересни изказвания, които акцентират на отделни моменти от непоследователността в личността, учението и делото на Лутер.

⁸⁸ E. Hinkel. Gegenwart und Tradition, Renaissance und Klassik im Weltbild J. R. Bechers. Berlin, 1964, S. 27 ff.

⁸⁹ E. W. Zee dem. Die Deutung Luthers und der Reformation als Aufgabe der Geschichtswissenschaft, Theologische Quartalschrift, 140. Jg. Stuttgart, 1960, S. 131.

⁹⁰ Както е известно, при обсъждането и решаването на всички тези въпроси възникват различни крила в протестантизма—майористически, антиномически, синергистически и др. Борбата между тях още през XVI в. довежда до превръщането на Витенбергския университет в крепост на протестантския догматизъм, вж. K. A l a n d. Die Theologische Fakultät Wittenberg und ihre Stellung im Gesamtzusammenhang der Leucorea während des 16. Jahrhunderts, 450 Jahre Martin-Luther-Universität, Halle — Wittenberg, Festschrift, Bd. I, S. 178—181.

⁹¹ R. Müller — Streisand. Luthers Weg von Reformation zur Restauration, Die kirchenkritische Theologie des frühen Luthers und die Grundlagen ihrer Wandlung. Halle (Saale), 1964.

Според Хайнрих Хайне (1797—1856), бележитият немски поет и мислител, революционер-демократ, М. Лутер бил „не само най-големият, но и най-немският човек в цялата наша история. . . , в неговата природа грандиозно се съчетават всички добродетели и всички недостатъци на германците. . . , той лично е възплъщение на чудесното в Германия“. Той дава такава висока оценка за Лутер и в своята интересна студия „Към историята на религията и философията в Германия“⁹².

Хайне намира, че стилът на Лутер в неговите полемични писания е суров. Стиховете на Лутер — по думите на Хайне — приличали на самотно цвете, разцъфтяло върху планинска скала или на лунен лъч, който трепти върху размирната повърхност на разбунено море.⁹³

Особено задълбочено анализира мястото на Лутер в историята, неговата противоречива същност големият руски революционер деец, философ, писател и публицист Александър Херцен (1812—1870). Херцен поддържа, че Лутеровата реформация победила, защото тя се оказала възможна при тогавашните условия в Германия, макар историческият прогрес да бил свързан с последователната революционност, образуваща същността на Мюнцеровото учение. „Антагонизмът — пише Херцен, — понякога изразяващ се във възможния Мартин Лутер и последователния Томас Мюнцер, лежи, както семенните обвивки на всяко зърно; логическото развитие, разчленението на всяка партия непременно ще дойде до неговото разкриване.“⁹⁴

За него някои историци изказват най-ласкави оценки, като същевременно обръщат внимание на противоречивия характер на делото му.⁹⁵

Несъмнено най-дълбоко е проникнал в противоречивата същност на Лутеровото реформационно дело и най-точно е разкрил нюансите на неговите контраверси Маркс в редица от своите трудове. В същото време той набелязва и най-общите методологически принципи, от които трябва да се тръгва при научното изясняване на сложния, често пъти неадекватен път на Лутер като мислител, реформатор, обществено-политически деец.

„Лутер — писа Маркс в увода „Към критиката на Хегеловата философия на правото“ — победи робството по *набожност*, защото постави на неговото място робството по *убеждение*. Той разби вярата в авторитета, защото възстанови авторитета на вярата. Той превърна поповете в миряни, защото превърна миряните в попове. Той освободи човека от външната религиозност, защото направи религиозността вътрешен свят на човека. Той еманципира плътта от оковите, защото постави в окови сърцето на човека.“⁹⁶ Като се прибави към тази действително дълбока, проникновена дефиниция мнението на Маркс за ролята на протестантската теология във Великата селска война, картината се разширява. „Селската война — отбеляза той, — това най-радикално събитие в немската история, се разби в теологията.“⁹⁷ В писмо до Енгелс от 5. III. 1856 г. Маркс отново напомня за реакционната същност на лутеранския протестантизъм. „Нужно е — заяви той — да снемем от Реформацията упрека за това, че тя е майка на революцията. М(юнцер) беше

⁹² H. Heine. Gesammelte Werke. Über Deutschland 1831—1856. Berlin, 1955, S. 231.

⁹³ Ibidem, S. 240—241.

⁹⁴ А. И. Герцен. Соч. Т. XIV. Петербург, 1930, с. 194.

⁹⁵ Л. Хайсер. История на Реформацията. Търново, 1899, с. 83—84.

⁹⁶ К. Маркс, Ф. Энгелс. Соч. Т. I. с. 422, 423.

⁹⁷ Пак там, с. 423.

„мечтател“, говорейки „intelligo ut credam“. Лутер пък говореше: „credo ut intelligam“⁹⁸.

Направеният кратък и по необходимост сбит преглед на буржоазната и марксистко-ленинската историография за М. Лутер, за неговия живот и реформационно дело показва, че са поставени и решени вече редица проблеми. Все още остават незасегнати съществени страни от общественно-политическите и църковно-религиозните му схващания. В наличната, до голяма степен вече остаряла литература не са разгледани качествено новите реформационни концепции на Лутер, които не само го отличават, но и го противопоставят принципно на средновековните схоластици. Не са поставени на научно обсъждане консервативните елементи в миросгледа и дейността на Лутер. Наистина почти всички автори, които са писали за живота и делото, за учението и борбите на реформатора, са спирали накратко или по-подробно вниманието си върху принципа за спасяващата роля на вярата, но това е правено в повечето случаи мимоходом, без да се вникне в неговата антифеодална и антикатолическа същност. Не е изяснено различието в учението за спасяващата роля на вярата между Лутер, от една страна, и професора в Ерфуртския университет Йоханес Везел, от друга страна. Бяло поле в историографията е отликата между възгледите на Лутер за вярата и Лефевр Д'Етап, който преди него проповядвал, че оправданието се постига не чрез добрите дела, а чрез вярата. Продължава да стои открит проблемът за еволюцията на Лутеровите реформационни схващания, а в някои отношения и за тяхната деградация. Действително той е загатван в някаква степен, но в марксистко-ленинския историопис това е правено в най-общ генерален план, а в старата буржоазна литература — твърде догматично, в статика, а не в динамика.

Ето защо предмет на настоящото изследване са противоречията, които разкъсват Лутер между Средновековието и Новото време, лъкатушенията му между реформацията и контрареформацията, между жизнеутвърждаващия миросглед на Ренесанса и схоластиката на феодалната аристокрация. В него е направен опит да се уяснят борбите и колебанията му в цялостното му дело на мислител и реформатор. По такъв начин Лутеровата идеология ще бъде разгледана в развитие, в тясна връзка с конкретната историческа обстановка, на фона на социално-класовите противоречия и борби, които разтърсват епохата на раннобуржоазната революция в Германия.

КОРЕНИ НА ЛУТЕРОВИТЕ ПРОТИВОРЕЧИЯ

Мартин Лутер, една от най-сложните личности в историята на Късното средновековие, трудно се поддава на анализ, на всеобхватна оценка. Причините за това се крият в обстоятелството, че неговият живот, дело и реформационни възгледи не могат да се поместят в общоприетите рамки за интерпретация явленията от епохата на феодалната общественно-икономическа формация. Ако се подходи към личността му единствено с опростените категории за черно и бяло, без да се оцени тя конкретно-исторически, едва ли ще можем да добием пълна и точна представа за общото и неповторимото в неговия реформационен миросглед, за национално-германското и европейско-общочовешкото в неговите победи и поражения, за революционното и

⁹⁸ К. Маркс, Ф. Енгелс. Соч. Т. 29, с. 18.

консервативното в колосалното му дело. Ярко изразена, неповторима индивидуалност, Лутер не се побира в структурата само на една класа — това, разбира се, никак не означава, че мирогледът му има надкласов характер, както се опитват да твърдят историците на протестантизма;¹ селянин по произход, бюргер по идеология, той неведнъж застава на кръстопътя между феодалната аристокрация и възникващата буржоазия. Теолог, получил образованието си в учебните заведения на католическата църква, той, след като осъжда папството, понякога съжالياва, заедно с реформаторите не са запазили средновековната религиозна организация като средство за обуздаване на недоволството на въстаналите селско-плебейски маси. Протестант, който застава начело на буржоазната разновидност на християнството, той не иска да одобри по-нататъшната еволюция на лутеранството, поради което Аугсбургското изповедание, в което са изложени основните принципи на новото вероизповедание, било създадено не от него, а от съратника му Филип Меланхтон (1497—1560)².

Всичко това, както и редица други прояви в цялостната дейност на М. Лутер, създава убеждението за дълбоката и дори неразрешима противоречивост в идеологията му, за непоследователността му. И наистина младият Лутер се различава съществено от зрелия, който очаква своите тезиси върху вратите на дворцовата църква във Витенберг. Лутер от време на Вормския райхстаг отрича по същество ранния, Лутер от времето на Великата селска война погизва витенбергския период от живота му. А по-късната му дейност като че ли е в някоя отношение отрицание на зигзагообразния му път с неговите противоречия и борби, с неговите колебания.

Противоречията в идеологическите схващания, в живота и дейността на Лутер като професор и общественик не са случайно явление. Те имат своите източници, свързани са с цял комплекс причини, които се коренят в незрялата, икономическа структура на обществото, в неразвитата социална система, в специфичните политически взаимоотношения, в темперамента, в личните особености на реформатора. Важна характерна черта в неговия мироглед, те имат своите дълбоки основи, свързани са със самия живот, със социално-политическите борби, които разтърсват германското общество през първите десетилетия на XVI в.

Ключът за разбиране противоречията у Лутер ни дава Енгелс в своето забележително изследване „Селската война в Германия“. „През периода от 1517 до 1525 г. — обобщава Енгелс — Лутер е преминал през същите метаморфози, през които преминаха съвременните немски конституционалисти от 1846 до 1849 г. и през които преминава всяка буржоазна партия, която за кратко време застава начело на движението и бива изпреварвана в това движение от стоящата зад нея плебейска или пролетарска партия.“³ Ето тук се крие основната причина за възхода и деградацията на Лутеровата социално-политическа и църковно-реформационна доктрина — в незрелостта на бюргер-

¹ Критичен анализ у С. С. Парсамов, Лутер и немецката реформация в освящени Герхарда Риттера. — СВ. Т. 39. М., 1975, с. 199—200.

² За него вж. К. Hartfelder. Ph. Melancton als Praeceptor Germanie. Berlin; G. Ellinger. Ph. Melancton. Berlin, 1902; H. Engelland. Melancton, Glauben und Handeln, B., 1931; L. Stern. M. Luther und Ph. Melancton. B., 1953; L. Stren. Ph. Melancton, — Humanist, Reformator, Praeceptor Germanie. Halle, 1960; R. Stupperich. Melancton, B., 1960.

³ Ф. Енгелс. Селската война в Германия. С., 1952, с. 38; немският текст вж. в F. Engels. Der deutsche Bauernkrieg, S. 52.

ството като класа, в ограничеността на неговата социална платформа. Ако Лутер изоставил през 1519 г. схващанията си от 1518 г., като е еволюирал значително надясно, ако през 1525 г. пее „алилуйа“ на онова, което през 1517 г. е предавал на „анатема“ — това несъмнено се дължи не толкова на психологически предпоставки, които, разбира се, при него играят важна роля и в никакъв случай не бива да се подценяват, а на определени обществено-политически, религиозни и други причини. Тях Енгелс посочва достатъчно ясно и определено. Затова напълно прав е Цимерман, когато изтъква, че „през 1517 г. Лутер не бил там, където се намирал през 1521 г., а през 1521 г. той не бил там, където се намирал през 1525 г. Това обикновено изпускат пред вид.“⁴

Една от важните причини, които обуславят противоречивия характер на Лутеровата реформационна доктрина, се корени, най-общо казано, в преходния характер на епохата на раннобуржоазната революция в Германия, сред която той живее, формира мирогледните си схващания, бори се и умира, оставя значително по мащабите си обществено, научно и културно дело. Това е време, когато в недрата на феодалната обществена система се зараждат и развиват елементите на капиталистическия начин на производство.⁵

В идеологическите концепции на М. Лутер рефлексират в своеобразна форма характерните особености на зараждащото се в германските земи капиталистическо производство. В края на XV и началото на XVI в. рудодобивната промишленост, особено производството на сребро,⁶ злато, мед и др., получили невиждан дотогава разцвет — те дали тласък на изработването на златни и сребърни изделия, на оръжие и пр. Развил се тъкачеството, фабрикували се изящни вълнени и конопени тъкани.

Върху съзнанието на М. Лутер определено въздействие оказва преходният характер на раннокапиталистическата обществена система в Германия,⁷

⁴ W. Z i m m e r m a n n. Der grosse deutsche Bauernkrieg. Berlin, 1975, S. 137—138.

⁵ Срв. М. М. С м и р и н. О характере экономического подъема и революционного движения в Германии в эпоху Реформации. — ВИ, 1957; 6; Социальные отношения в горной промышленности Фребергского района Саксонии в IS — 80-х годах в XV в. — СВ, XX, 1961; Энгельс о значении Крестьянской войны в истории Германии. — СВ, XXI, 1962; Развитие социальных противоречий в горной промышленности Саксонии в конце XV — начале XVI в. — Генезис капитализма в промышленности. М., 1963; Социальная борьба в горных районах Саксонии в конце XV — начале XVI в. и во время Великой крестьянской войны. — СВ, 24, 1963; СВ, 25, 1964; В. Е. М а й е р. Крупное овцеводческое хозяйство в Германии в XIV—XVI в. и появление в нем элементов капиталистического предпринимательства. — Генезис капитализма в промышленности и сельском хозяйстве. М., 1965; его место в аграрной истории Германии в XIV—XVI в. в. — СВ, 27, 1965. Виноградарство и его место в аграрной Германии в XIV—XVI в. в. СВ, 27, 1965.

⁶ G. S c h m o l l e r. Die geschichtliche Entwicklung der Unternehmung — Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich, H. 3—4, 1891; O. H u e. Die Bergarbeiter, Bd. I, Stuttgart, 1910; O. H o p p e. Der Silberbergbau zu Schneeberg bis zum Jahre 1500. Freiberg, 1908; M. S t e i n m e t z. Deutschland 1470—1648. Berlin, 1967; S. 13 ff.; Deutsche Geschichte. Bd. I. Hrsg. Prof. D-r H.-J. B a r t m u s, Prof. D-r S. D o e r n b e r g. Berlin, 1974, S. 467 ff.

⁷ Ф. М. С м и р и н. К истории раннего капитализма в германских землях. М., 1969; срв. също така: M. S t e i n m e t z. Deutschland von 1476 bis 1648. Berlin, 1967, S. 27 ff.; D-r H.-J.-B a r t m u s, Prof. D-r S. D o e r n b e r g. 3. Aufl. Berlin, 1974, S. 467 ff.; J. S t r e i s a n d. Deutschen Geschichte in einem Band, B., 1974, S. 53 ff.; W. M ö g d e f r a u. Organisation des Warenhandels und wachsende Rolle des Kaufmannskapitals im späten Mittelalter, vornehmlich auf Grund thübingischer Quellen, in Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1976; E. V o i g t. Die Krise des Feudalismus und die deutschen Städte, in 1976; Städtische Volksbewegungen im 14. Jh. Berlin, 1960; B. T ö p f e r. Bemerkungen zum Problem der Krise des Feudalismus im 14. und 15. Jh., ebenda; E. W e r n e r. Spätmittelalterlicher Strukturwandel im Spiegel neuer For-

която възниква и се налага на историческата сцена не само в борба, но и в определено взаимодействие със старата феодална власт. Нарушаването на закона за задължителното съответствие между производителните сили и производствените отношения рефлектирало по своеобразен начин в мирогледа и вътрешния идейно-емоционален свят на реформатора, който трябвало да живее и се бори в изключително сложна и противоречива обстановка. Новите капиталистически елементи били принудени да поддържат известни контакти с представителите на феодалната общественно-икономическа формация. Самите феодални господари се стремели да впрегнат новите капиталистически производителни сили в служба на феодалния строй. Крупните феодални собственици — князе, херцози, графове — присвоявали грамадната част от принадлежния продукт, продукцията на рудниците и леярните, като същевременно не допусkali производителите да разполагат с останалата част. Те проявявали стремеж да вземат в свои ръце минно-рудодобивното дело, да го монополизират напълно. Така сребърните рудници били окупирани от саксонските херцози, мините в Тирол от Хабсбургите. Заинтересовани главно, ако не и единствено от увеличаването на печалбите си, те не се стремели да усъвършенствуват оръдията на труда, забавяли развитието на производителните сили, свързани с зараждащия се капиталистически начин на производство.

Възникването и развитието на капиталистическите производителни сили в Германия, импулсирани от изгодното положение на страната като център на световната търговия,⁸ било сковавано от произволите на духовните и светските князе, от икономическата разпокъсаност на страната. По начало магистратите на големите градове, превърнали се в центрове на търговията — Нюрнберг, Аугсбург, Улм, Хайлборн, Щрасбург, Франкфурт на Майн, Лайпциг, Ерфурт, Хале и др., — провеждали политика на ограничаване на новите капиталистически отношения в промишлеността, в търговията, поддържали запазването на цеховите регламенти, подкрепяли старите феодални форми на стопански отношения, от които извличали лична полза.

По своеобразен начин рефлектирали в обществените борби, вкл. и в живота на Лутер, противоречията между възникващите капиталистически елементи в икономиката и феодално-княжеската собственост на средствата за производство. Това може да се проследи особено убедително в рудодобивната промишленост. Както вече е установено,⁹ князете правели всичко възможно да упражняват най-строг контрол над производството, над всички процеси на управлението. Това неизбежно се отразявало върху положението на разоряващите се дребни съществувания. От една страна, предприемачите, които участвували в експлоатацията на мините, се оплаквали от своеволията на собствениците, които не давали възможност за непосредствено управление на производството. От друга страна, пък князете, ако се съди по издаваните от тях „минни устави“, доказвали, че сами се справяли с въпросите на производството.

schungen. — Das italienische Beispiel im Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, B., 1969, T. I; A. L a u b e, M. S t e i n m e t z, G. F o g l e r. Illustrierte Geschichte der deutschen frühbürgerlichen Revolution. Berlin, 1974, S. 8—52.

⁸ Deutsche Geschichte. Bd. I. Berlin, 1965, S. 426 fg.

⁹ М. М. С м и р и н. К истории раннего капитализма в германских землях, с. 310 и сл.

В самия край на XV и началото на XVI в. развитието на капиталистическите елементи протичало в обстановката на развихряща се феодална реакция. Нараствал броят на феодалните повинности, засилвали се опитите на феодалните господари да възстановяват формите на личната зависимост. Сравнително по-прогресивните направления в раннокапиталистическата промишленост срещали сериозни затруднения от различно естество, в т. ч. и от търговско-лихварската фирма Фугер, която поставяла прегради пред тях, нанасяла сериозни щети върху производителните сили. Не по-различна била икономическата политика на графовете Мансфелд, които задържали процеса на капиталистическото производство и не включвали рационални средства за увеличаване на производството, проявявали консерватизъм, обременявали експлоатирането на подземните богатства с неефективни разходи и пр.¹⁰

Твърде трудно и в значителна степен противоречиво протичал процесът на установяването на капиталистическите отношения в селското стопанство. Дори до самото начало на XVI в. в селото продължавал да господства феодалният начин на производство, макар че в прирейнските области, Вестфалия и част от Франкония започва да се развива крупната капиталистическа аренда. В по-голямата част от развитието на стоковото производство и от разпространението на раннокапиталистическите форми на капиталистически отношения в селското стопанство настъпили съществени изменения. Пазарните връзки на селяните с градската промишленост се засилват. Нарастващата нужда от вълна, лен, както и от разнообразни продукти за прехрана на градското население неизбежно подтиквала по-нататъшното развитие на селското стопанство, на скотовъдството, стимулирала неговия разцвет. В същото време проникването на парично-стоковите отношения в немското село било съпроводено с увеличаване на противоречията между феодалните господари и селските стопани, които били принудени да търпят гнета на феодалната реакция. Изобщо феодалната аристокрация спъвала развитието на капиталистическите отношения в селското стопанство.¹¹

В тази връзка заслужава да се отбележи, че в марксистко-ленинската историография вече бе подложена на критична оценка буржоазно-идеалистическа концепция за кризата, която била обхванала през XIV—XV в. икономическия живот на Западна Европа и в резултат на която избухнали масовите антифеодални движения.¹² Утвърди се схващането, според което в навечерието на Реформацията и Великата селска война в Германия възниква не криза във феодалната система, а депресия, която е свързана с упадък на крепостната структура в условията на прехода към стоковото стопанство. Самата депресия е усложнена от бавната адаптация на малко подвижните традиционни форми на средновековното стопанство към стоково-паричната икономика.

¹⁰ По-подробно у М. М. Смирин. К истории раннего капитализма в германских землях, с. 214 и сл.

¹¹ H. Mottek. Wirtschaftsgeschichte Deutschlands. Bd. I. Berlin, 1964, S. 234-fg.; M. Steinmetz. Deutschland von 1476 bis 1648, S. 35 fg.; A. D. Laube, M. Steinmetz, G. Fogler. Illustrierte Geschichte der deutschen frühbürgerlichen Revolution, S. 30 fg.; M. Steinmetz. Deutschland von 1476 bis 1535 in Deutsche Geschichte Bd. I, Prof. d-r Hans-Joachim Bartums, Prof. d-r Stefan Doernberg. Berlin, 1974, S. 473 fg.

¹² Е. А. Косминский. Были ли XIV и XV века временем упадка европейской экономики? По поводу доклада на X Международном Конгрессе историков: „Европейская экономика в течение двух последних столетий средновековья“. — В. Проблемы английского феодализма и историографии средних веков. М., 1963; Ю. А. Корхов. Дискуссия о переходе от феодализма к капитализму. — СВ, М., 1959, т. XV.

По-конкретно социално-икономическата действителност в Западна Европа през XIV—XV в. сега се разглежда като важен етап от съзряването на раннобуржоазната революция в Германия, в който настъпва определена еволюция, обусловена от развитието на стоково-паричното стопанство и търговско-лихварския капитал, от разложението на натуралностопанските основи на феодалното производство в областта на селското стопанство.¹³

Както убедително показва изследванията на историците от СССР и ГДР¹⁴, през оная епоха Германия била една от най-напредналите страни в Европа. Тя играла важна роля в развитието на търговските операции на континента, които имали по същество капиталистически характер. В някои области, като например минната промишленост и по-конкретно производство на сребро и злато, страната стояла начело на европейските държави. Ето защо напълно естествено Германия станала родина на първата раннобуржоазна революция в Европа.¹⁵

¹³ А. Н. Чистозвонов. Пересмотр концепций „кризисов феодализма“, XIV—XV и XVII веков в бельгийской и нидерландской историографии. — ВИ, 1970, 11; Европейский крестьянин в борьбе за землю и волю (XIV—XV в.). — СВ, 39, М., 1975.

¹⁴ М. В. С м и р и н. О характере экономического проблема революционного движения в Германии в эпоху Реформации. — ВИ, 1957, 6; Социальные отношения в горной промышленности Фрейбергского района Саксонии в 40—80 годах XV в. — СВ, М., 1961, XX; Энгельс о значении Крестьянской войны в истории Германии. — СВ, XXI, М., 1962; Развитие социальных противоречий в горной промышленности Саксонии в конце XV—начале XVI в. — В: Генезис Капитализма в промышленности. М., 1963; Социальная борьба в горных районах Саксонии в конце XV — начале XVI в. и во время Великой крестьянской войны. — СВ, М., 1963, 24; т. 25, М., 1964; В. Е. М а й е р. Крупное овцеводческое хозяйство в Германии в XIV—XVI в. и появление в нем элементов капиталистического предпринимательства. — В: Генезис капитализма в промышленности и сельском хозяйстве. К 80 — летию акад. Н. М. Дружинина. М., 1965; Виноградство и его место в аграрной истории Германии XIV — XV в. — СВ, М., 1965, 27; Имущественное положение крестьянства в юго-западной Германии на рубеже XIV — XVI вв. в освещении историков ФРГ. М., 1964: 26; А. Л. Я с т р е б и ц к а я. О развитии капиталистических отношений в книгопечатном производстве немецкого города XV — XVI вв. — ВМГУ, Иср. фил. сер. М., 1958, 3; Некоторые формы ранне-капиталистических отношений в немецком книгопечатании второй половины XV — середины XVI в. — СВ, М., 1963, 24; М. S t e i n m e t z. Forschungen zur Geschichte der Reformation und des deutschen Bauernkrieges, Historisches zur Geschichte der Reformation und des deutschen Bauernkrieges, Historische Forschungen Historikerkongress in Moskau 1970. Berlin, 1970, S. 338—360 Fg.; M. S t e i n m e t z. Reformation und Bauernkrieg und Bauernkrieg in der Historiographie der DDR, Sonderheft der Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. Berlin, 1960, S. 142—162; Der deutsche Bauer im Klassenkampf (1470—1648) Auswahlbibliographie der Veröffentlichungen in den sozialistischen Staaten aus den Jahren 1945—1972, bearb. von I. Volz und H. S. Brather.— In: Der Bauer im Klassenkampf. Studien zur Geschichte des deutschen Bauernkrieges und der Bäuerlichen Klassenkämpfe im Spätfeudalismus. Hrsg. von G. Heitz, A. Laune, M. S. and G. Vogler. Berlin, 1975.

¹⁵ Vg. Die frühbürgerliche Revolution in Deutschland. Referat und Diskussion zum Thema Probleme der frühbürgerlichen Revolution in Deutschland 1476 bis 1535. Berlin, 1962; M. S t e i n m e t z. Zu einigen Problemen der frühbürgerlichen Revolution in Deutschland, in Lehre — Forschung — Praxis, Hrsg. von G. Haris und M. Steinmetz. Leipzig, 1963, S. 222—238; M. S t e i n m e t z. Reformation und Bauernkrieg in Deutschland als frühbürgerliche Revolution, in Evolution und Revolution in der Weltgeschichte, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. Sonderheft, 1965, S. 35—50; M. S t e i n m e t z. Die historische Bedeutung der Reformation und die Frage nach dem Beginn der Neuzeit in der deutschen Geschichte. — ZFG, 1967, H. 4, S. 663—670; M. S t e i n m e t z. Die Entstehung der marxistischen Auffassung von Reformation und Bauernkrieg als frühbürgerliche Revolution. — ZFG, H. 7, S. 1171. 1192; G. Z s c h ä b i t z. Über den Charakter und die historischen Aufgaben von Reformation und Bauernkrieg.— ZFG, 1964, H. 2, S. 277—288; G. Z s c h ä b i t z. Über historischen Standort und Möglichkeiten der frühbürgerlichen Revolution, hrsg. von Manfred Kossok. Berlin, 1969, S. 35—45.

Освен измененията в икономическата структура на обществото върху стратегията и тактиката на Лутер, върху неговите мирогледни схващания влияние оказва също така политическата система в Германия. Възникващите капиталистически елементи в стопанството, а така също и измененията в сферата на надстройката били затормозвани от политическата раздробеност и разпокъсаност. Страната се разделяла на различни феодални образувания, обособени в политическо, а в редица случаи и икономическо отношение — имперски графства и прелатства, имперски градове и пр. Могъщият владетелски дом на Хабсбургите¹⁶, който управлявал Австрия от 1282 до 1918 г., Чехия и Унгария от 1526 до 1918 г., взел в ръцете си императорския трон през четиридесетте години на XV в., проявявал претенции да играе ръководна роля в тогавашния свят. Империята на Хабсбургите нямала единен икономически и политически център, който да сплоти в едно неделимо цяло отделните народности, намиращи се на различна степен на развитие. Процесът на вътрешното разпадане на империята, макар и с временни забавяния, се задълбочавал и разширявал.

Възглавяваната от императора господстваща феодална класа била разтърсвана от остри вътрешни борби. „Свещената Римска империя на германската нация“ (*Sacrum imperium Romanum nationis Germanicae, Heiliges römisches Reich deutschen Nation*),¹⁷ както започва да се нарича в края на XV в., създадена през 962 г. от Отон I (912—973) държавна формация, назовавана от втората половина на XII в. „Свещена империя“, не била в състояние да отстрани конфликтите. За разлика от Франция и Англия, които по това време били вече централизирани държави, Германия, макар да образувала гръбнака на империята, била икономически разпокъсана и политически разединена страна. Наистина Максимилиан I (1459—1519)¹⁸ успял да разшири наследствените земи на Хабсбургите, като включи наред с Австрия Щирия, Каринтия, Крайна, Тирол, редица земи в Швабия и Нидерландия, придобити след сключването на брака му с Мария Бургундска. В състава на Германската империя били прибавени огромни територии.

Неимоверно големи станали размерите на „Свещената Римска империя на германската нация“ при приемника на Максимилиан I Карл V (1519—1556),¹⁹ който, преди да стане император, бил крал на Испания (1516—1556),

¹⁶ Monumenta Habsburgica. Bd. 1—5. Wien, 1854—1858; Regesta Habsburgica. Bd. 1—3, Wien, 1905—1934; C. K o e h l e r. Stammtafel des Hauses Habsburg und Habsburg-Lothringen, 1900.

¹⁷ Вж. Н. Ф. Колеснички й. Исследование по истории феодального государства в Германии (IX—I пол. XII вв.). — Ученые записки Московского государственного педагогического института им. В. П. Потемкина, каф. Всеобщей истории, 1959, т. 81, в. 2; Священная Римская империя в освещении современной западногерманской историографии. Средние века. М., 1959, 14; F. H e e r. Die Tragödie des Heiligen Reiches. Stuttgart, 1952; T. M a u e r. Grösse und Untergang des Heiligen Reiches. — Historische Zeitschrift. München, 1954, S. 178; P. W. S c h r a m m. Kaiser, Rom und Renovatio. Th. 1—2. Leipzig, 1929.

¹⁸ H. U l m a n n. Kaiser Maximilian, I. Bd. 1—2. Stuttgart, 1884—1891; T h. M a u e r. Die Verwaltungsorganisationen Maximilians I. Innsbruck, 1920; M. M. С м и р и н. Очерки истории политической борьбы Германии перед реформацией. М., 1952, с. 236 и сл.; И. Л у ч и ц к и й. Максимилиан I и его реформы в австрийских землях. Киев, 1887.

¹⁹ H. B a u m a r t e n. Geschichte Karls V. Bd. 1—3. Stuttgart, 1885—1892; A. M o r e l — F a t i o. Historiographie de Charles-Quint. Paris, 1913; E. A r m s t r o n g. The emperor Charles V. V. 1—2. London, 1910; P. R a s s o w. Die Kaiseridee Karls V. Berlin, 1932; K. B r a n d i. Kaiser Karls V, 5 Aufl., München 1959; J. B a b e l o n. Charles Quint, Paris, 1947; W. T r i t s c h. Charles Quint et L'Europe, Bruxelles, 1962; Karl V. Der Kaiser und seine Zeit, hrgs. von P. Rassow, und F. Schalk. Köln — Graz, 1960.

принц на Нидерландия (1516—1555), крал на Сицилия (1516—1556). Внук на Максимилиан, син на Филип Красиви от брака му с Хуана Безумна, дъщеря на Фердинанд Арагонски и Изабела Кастилска, Карл V наследил обширни владения не само в Европа, но и в Новия свят. В резултат от завоюването на Мексико през 1519—1521 и на Перу през 1532—1533 г. испанските територии на империята нараснали още повече. Карл V станал владетел на могъща държава, в която, както се изразявали съвременниците — „слънцето никога не залязва“.

Като цяло обаче „Свещената Римска империя на германската нация“ не само през управлението на Максимилиан I, но и през владичеството на Карл V не представлявала никаква универсална наднационална държава, изградена върху религиозно-политическото единство на западния свят, както твърдят някои съвременни буржоазни историци,²⁰ а една ефимерна формация. В качеството си на специфична феодална институция тя се разлагала в резултат от общите закономерности, които водели до разлагането на феодалните обществени отношения и до възникването на новите, капиталистически елементи. „Имперската власт — отбелязва Енгелс, — сама неразбираща своето положение, безпомощно се колебаела между различните елементи, които съставляли империята, като при това все повече губела своя авторитет; нейният опит да централизира държавата по примера на Людовик XI въпреки всички интриги и насилия не отишъл по-далеч от затвърдяване връзката с австрийската наследствена земя.“²¹

Несъмнено доказателство за кризата, която изживявала империята, са нейните териториални загуби, отслабването на централната власт и пр. Швабският съюз,²² сключен през 1486 г. в Еслинген по инициатива на Хабсбургите между имперските рицари и имперските градове в Югозападна Германия за борба срещу баварските херцози, както и срещу швейцарците, не могъл да ликвидира децентралистичните тенденции. Фактически съюзът под ръководството на Майнцкия курфюрст Бъртолд фон Хеннеберг се превърнал не в оръдие в ръцете на Хабсбургите, за каквато цел бил замислен, а във фактор, укрепващ териториалните претенции на князете за защита на феодалните привилегии, за покоряване на градовете, за укрепване на феодалната реакция. Максимилиан I претърпява поражение и в Швабската война през 1499 г. с швейцарците, които не искали да се подчинят на постановленията на Вормския райхстаг от 1495 г. за провеждането на имперска реформа, за въвеждане на общоимперски налог, за създаване на общоимперски учреждения. В резултат от победите на швейцарския съюз, нанесени над императорските войски на 22 септември 1499 г., в Базел бил сключен мирен договор, по силата на който се признавала независимостта на Швейцария.²³

²⁰ Подробно за това у А. И. Н е у с ы х и н. Исторический мир третьей империи. — УЗ МГУ. — В: Историческое факультета, 1945, в. 81 — Преступления фашистов против исторической науки; Срв. М. М. С м и р и н. Очерки. . . , с. 13—45.

²¹ Ф. Е н г е л с. Селската война в Германия. С., 1952, с. 21; немският текст F. E n g e l s. Der deutsche Bauernkrieg. Berlin, 1972, S. 32.

²² Вж. М. М. С м и р и н. Очерки истории политической борьбы в Германии перед Реформацией, с. 235 и сл.; К. К l ü p f e l. Urkunden zur Geschichte des schwäbischen Bundes. Stuttgart, 1846; E. W a g n e r. Der Schwäbische Bund und die fränkischen Hohenzollern. Forschungen zur deutschen Geschichte. Bd. 22. Göttingen, 1882; F. B o c k. Der Schwäbische Bund und seine Verfassungen. Breslau, 1927.

²³ М. М. С м и р и н. Очерки истории политической борьбы в Германии. . . , с. 292 и сл.; E. D ü r g. Schweizerische Kriegsgeschichte. H. 1. Bern, 1933.

Не завършили успешно опитите на Максимилиан I да превърне Германия в център на Хабсбургската държава. В резултат от извършването на известната „Имперска реформа“, която довела до създаването на общоимперски съд и административни учреждения, по същество бил легализиран суверенитетът на териториалните князе. По предложение на архиепископ Бертолд фон Хеннеберг, курфюрст на Майнц, Вормският райхстаг през 1495 г. приел закон за забраняване на вътрешните войни в империята, за решаването на спорните въпроси от специален имперски съд. Въведен бил общоимперски налог. Имперското управление, създадено по решение на Вормския и Аугсбургския райхстаг от 1500 г., се занимавало с имперските ленове, с имперските права и свободи. В условията на усложняващата се обстановка в Европа и на нарастващото антифеодално движение в страната реформата се оказала недостатъчно ефективна и на практика не могла да доведе до ограничаване на политическата разпокъсаност, защото нямала финансова база и необходимите военни сили, на които да се опре.

Безплодни се оказали и усилията на Карл V да преодолее разпокъсаността на страната, разделена на около 300 княжества. Обхванат от идеята да създаде „световна християнска монархия“, той се стремил да укрепва своята власт в Испания, Нидерландия и останалите страни на континента. Идеино знаме на неговите планове било учението на войнстващия средновековен католицизъм за борба срещу ересите, за ликвидиране на Реформацията, за повсеместно въвеждане на инквизицията. Зает прекалено много с решаването на световните проблеми, той нямал достатъчно време да се занимава с германския въпрос, поради което авторитетът на империята бил в значителна степен подкопан, като за негова сметка нараствали икономическите възможности, а наред с тях и политическите претенции на местните териториални князе. „Заедно с разпадането на *чисто феодалната империя* — изтъква Енгелс — почнала да се разкъсва и връзката между отделните части на империята; едрите феодали от империята почнали да се превръщат в почти независими князе, а имперските градове, от една страна, и имперските рицари, от друга, почнали да сключват съюзи ту един срещу друг, ту против князете и императора.²⁴

Мощен субективен фактор, който укрепвал установените феодални отношения и задържал развитието на новите капиталистически елементи, била католическата църква. През онази епоха тя, както изтъква Енгелс, била „най-висше обобщение и санкция на съществуващия феодален строй“. „Църковните догми били същевременно и политически аксиоми, а текстовете из библията имали силата на закон във всички съдилища.“²⁵ В Германия десетки прелати — архиепископи, епископи, а много често и абати — били едновременно и крупни имперски князе. В тези насока изключително голяма роля играели архиепископите на Майнц, Кьолн, Трир, Залцбург и др. Под формата на десетък, такси за назначаване на духовни длъжности, продажба на индулгенции, най-различни приношения и пр., те събирали огромни средства от германското население, които изпращали в Рим. За да погасява непрекъснато нарастващите потребности от парични средства, изразходвани във войните, които

²⁴ Ф. Енгелс. Селската война в Германия, с. 21; немският текст — F. Engels. Der deutsche Bauernkrieg, S. 32.

²⁵ F. Engels. Der deutsche Bauernkrieg, S. 47.

водел, папа Лъв Х (1513—1521)²⁶ постоянно увеличавал броя на таксите, които вярващите трябвало да внасят в касите на църквата. През 1517 г. този папа измислил 31-ата нова длъжност кардинал, която се заплащала с голяма такса. Личният лекар на Лъв Х, макар и твърде стар, купил званието кардинал, получил кардиналска шапка и заплатил 30 000 дуката. Срещу раздадените за кратко време звания папата получил нови 800 000 дуката. В касата на Лъв Х влезли допълнително 286 000 дуката в резултат от разпродажбата на длъжностите в централния и местния апарат на папската държава — за тази цел към старите 141 длъжности той прибавил нови 612. За пристрояване на църквата „Св. Петър“ в Рим били необходими нови средства, поради което продажбата на индулгенции получила невиджан размах. „Ако трябва да се строи съборът „Св. Петър“ — пита по този повод Лутер и отговаря, — защо това трябва да става за сметка на немските бедняци, а не със средства на папата, който е по-богат от Крез?“

По аналогичен начин се стремил да увеличава богатствата на църквата наследникът на Лъв Х, папа Адриан VI (1522—1523).²⁷ На Нюрнбергския сейм той напразно се опитвал да убеди присъстващите в необходимостта от свикването на вселенски събор в Германия за смазване на реформационното движение, но не намерил привърженици. Адриан VI починал, без да може да предприеме сериозни мерки срещу Реформацията. Приемникът му по катедра Климент VII (1523.1534)²⁸ пък трябвало да изчака, защото през това време избухнала войната между Карл V и Франциск I (1494—1547),²⁹ кралят на Франция. Антикатолическата борба в Германия следвала своя победен ход. Нюрнбергският сейм от 1524 г.³⁰ не взел мерки за привеждане в изпълнение решението на Вормския едикт от 1521 г., по силата на който се забранявало разпространяването на Лутеровото учение, както и четенето на неговите съчинения.³¹ Папският легат Кампегио успял само в Южна Германия да подложи на преследване реформаторите, като убеди конвента в Регенсбург³² да спазва решенията на райхстага във Вормс.

Поради всичко това борбата за отхвърляне господството на католическата църква от плещите на населението в Германия, за ликвидирание на нейната система на експлоатация и идеологическо въздействие представлявала общономеска задача. За селскоплебейските маси сблъскването с папските емиосори означавало разправа с подтисниците, възмездие за претърпените неправди, за умереното гражданство, за аристокрацията, а до голяма степен и за князете — увеличаване на богатствата посредством конфискуването на църковните и манастирските имения, отхвърляне на духовната зависимост.³³

²⁶ L. von Pastor. Geschichte der Päpste. Bd. IV (Th. I). Freiburg im Breisgau, 1906, S. 18 fg.; Enciclopedia italiana. T. XX. Roma, 1933, p. 906—908; G. B. Picotti. La giovinezza di Leone X. Parigi, 1931.

²⁷ L. von Pastor. Geschichte der Päpste. Bd. IV (Th. 2). Freiburg im Breisgau, 1907, S. fg.; Enciclopedia italiana. T. I. Roma, 1929, p. 542—543; C. V. Höfler. Papst Adrian VI. Vienna, 1880; G. Pasolini. Adriano VI, Roma, 1913.

²⁸ L. von Pastor. Geschichte der Päpste. Bd. IV. (Th. 2), Freiburg im Breisgau, 1907, S. 161 fg.

²⁹ P. Paris. Etudes sur François I. V. 1—2. Paris, 1885; L. Madelin. François I. Paris, 1937; Ch. Terrasse. François I. V. 1—2; Paris, 1943—1945; A. Levis — Mirepoix. François I. Paris, 1953; A. Bailly. François I. Paris, 1954.

³⁰ A. Richter. Der Reichstag zu Nürnberg, 1524. Leipzig, 1888.

³¹ F. Kalkoff. Der Wormser Reichstag von 1521. München-Berlin, 1922.

³² G. Waitz. Regensburger Konvent 1524, 1886.

³³ F. Engels. Der deutsche Bauernkrieg, S. 53.

Движението, обхванало в една или друга степен всички социални слоеве в Германия, придобило масов характер.

Позициите на Лутер се намирали във връзка със сложната и преплетена социално-класова структура на предреволюционна Германия. Конфликтите между експлоататори и експлоатирани се отличавали с голяма пъстрота; те се пресичали в определена степен и с противоречията между императора и князете, които пазели своя суверенитет, между светските господари и духовенството, между аристокрацията и дребното рицарство. Като цяло обаче, независимо от боричканията, представителите на имперската власт, светските и духовни князе, богатият патрициат, прелатите и др. образували консервативно-католическия лагер и били кръвно заинтересовани от запазването на установения феодален ред. Затова те смазвали по най-безпощаден начин революционното недоволство на масите.³⁴

Не съществувало единство и вътре в самото бюргерство. В състава на неговия среден слой влизали майстори, занаятчии, търговци, които живеели под гнета на високите данъци, страдали от опустошенията на войните, изнемогвали от своеволията и грабежите на князете, пышкали от ограниченията на търговските компании. Затова недоволството между средните бюргери нараствало, но поради съществуващата политическа раздробеност и разпокъсаност на страната те не могли да си изградят последователна революционна концепция, проявявали колебливост, исканията, които ги движели, имали локален, ограничен характер, липсвала им широка политическа перспектива. Всичко това ограничавало стратегическите възможности на немското бюргерство, което за разлика от гражданството в утвърждаващите се монархии на Европа не могло да играе ролята на хегемон в антифеодалната борба.³⁵

Влиянието пък на онази част на бюргерството, която тръгнала по пътя на капиталистическото развитие, било сравнително по-ограничено, защото нейното положение било по-друго; тя имала слабо обществено въздействие поради малобройния си състав.³⁶

Макар засега да е трудно да се установи какво е било действителното материално положение на основната част от представителите на хуманистичната мисъл, на т. нар. „интелектуални професии“, трябва да се отбележи, че те, общо взето, притежавали добър материален статус, който им осигурявал възможности за творческа дейност. В управлението на градовете участвували доктори, магистрати, художници и др.³⁷ Между хуманистите обаче имало и странствуващи поети, образовани граждани, представители на най-различни социални групи, които не били доволни от съществуващата действителност, жадували за нейното изменение.³⁸

³⁴ M. Steinmetz. Deutschland von 1476 bis 1648, S. 28 fg. Deutsche Geschichte von Anfängen bis 1789, S. 474 fg.

³⁵ F. Engels. Der deutsche Bauernkrieg, S. 51—52; M. Steinmetz. Deutschland von 1476 bis 1648, S. 30 fg.; Deutsche Geschichte. Bd. I. S. 476 fg.

³⁶ F. Engels. Der deutsche Bauernkrieg, D. 51—52; M. Steinmetz. Deutschland von 1476 bis 1648, S. 34; Deutsche Geschichte. Bd. I. S. 476 fg.

³⁷ M. Steinmetz. Deutschland von 1476 bis 1648, S. 34.

³⁸ Vg. H. Kramm. Besitzschichten und Bildungsschichten der Mitteldeutschen Städte im 16. Jh. — Vierteljahrschriften für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Wiesbaden, 1964, Bd. 51, F. 4; D. Wuttke. Die Historia Herculis der Nürnberger Humanisten und Freunde der Gebrüder Vischer, Pangratz Bernhaupt, gen. Schwenter. Materialien zur Erforschung des deutschen Humanismus um 1500. Köln — Graz, 1964; Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa. Eine Sammlung von Materialien. Bd. I. Berlin, 1962.

Колкото се отнася до ролята на селско-плебейските маси, в историческия процес тя е изяснена достатъчно задълбочено в научната литература.³⁹

Разбира се, източниците за противоречията в жизнения път и в идеологическите лъкатушения на М. Лутер не се съдържат само в общественно-политическата действителност, която била установена в „Свещената Римска империя на германската нация“. Те са значително по-богати и многостранни. Една част от тях трябва да се търси в изключително сложната душевност на мислителя, която притежава много нюанси.

За лъкатушенията в живота и дейността на несъответствията в мирогледните схващания на М. Лутер определена роля изиграли някои особености в жизнения път, в семейната среда, сред която той израства, в характера на учебните заведения, в които получава своето образование, и пр. Както е известно, баща му Ханс Лутер бил беден селянин от с. Мьора (Möhra), разположено недалеч от Алтенштайн в Тюрингия, Той, притискан от бедността, се преселил в Айслебен, където се ражда бъдещият реформатор на 10 ноември 1483 г. Енергичен и предприемчив човек, великолепен познавач на минното дело, той се преместил още през следващата 1484 г. в гр. Мансфелд, център на рудодобивната промишленост, където успял да привлече вниманието на местния граф, да напредне в професията и да се превърне в заможен и преуспяващ бюргер.⁴⁰ При все това миньорите, в т. ч. и Ханс Лутер, страдали от експлоатацията, на която ги подлагали графовете Мансфелд. Те присвоявали голямата част от придобиваните богатства, от изработваните метали. Бюргерството, в средата на което израства и се формира младият Лутер, било недоволено от съществуващата икономическа и обществена система, нерядко изразявало своето недоволство от нея, но нямало ясни и определени схващания за изменяване на съществуващото положение. В средите на бюргерството се срещали консервативни елементи. Те били заинтересовани от запазването на съществуващото положение, гледали с недоверие и тревога назряващото революционно недоволство на народните маси, проявявали готовност да се включат в един евентуален контрареволуционен пристъп за смазване на плебейската опозиция. Това обстоятелство не могло да не се отрази в някаква степен върху съзнанието на Лутер, да не повлияе върху характера на неговите схващания.

В незрялата социална еволюция на семейството, от селската беднота към несигурния статус на бюргерството, в средите на което Ханс Лутер не се чувствувал много стабилно, следва да бъдат търсени една част от причините, които определят лъкатушенията на реформатора. Неслучайно самият М. Лутер често застава на кръстопътя между селския си произход и придобитото бюргерско положение, което никак не го възхищава. Наистина той с гордост

³⁹ Между най-големите изследвания в тази област специално отбелязване заслужават следните монографии: М. М. С м и р и н. Народная Реформация Томаса Мюнцера и Великая крестьянская война. М., 1955; W. Z i m m e r m a n n. Der grosse deutsche Bauernkrieg. B., 1975; F. E n g e l s. Der deutsche Bauernkrieg. B., 1972; M. Bensing — S. H o y e r. Der deutsche Bauernkrieg, 1524 — 1526. B., 1974; Der arm man 1525 volkskundliche Studien, Ffg. von Hermann Strohbach, B., 1975; G. F r a n z. Der deutsche Bauernkrieg, 8 Aufl. Darmstadt, 1969, Illustrierte Geschichte der deutschen frühbürgerlichen Revolution, A. Laube, M. Steinmetz, G. Fogler. B., 1974.

⁴⁰ G. Z s c h ä b i t z. Martin Luther Grösse und Grenze. Th. I (1483—1526). Berlin, 1967, S. 16 fg.; H. B ö e h m e r. Der junge Luther, mit neununddreissig Abbildungen nach Holzschnitten und Kupferstichen des sechzehnten Jahrhunderts, zweite Auflage. Gotha, S. 22 fg.; F.von B e z o l d. Geschichte der deutschen Reformation. Berlin, 1890, S. 245 fg.

заявява: „Аз съм син на селянин. . . моят баща, дядо и прадядо са били истински селяни. Такъв съм и аз.“ Но заедно с това с мъка си спомня за годините, прекарани в бащиното семейство. Според неговото собствено свидетелство баща му бил толкова беден, че със своя труд едва осигурявал прехраната на децата си, а майка му била принудена да носи дърва от гората, за да ги стопли. Семейната сиромашия била съпроводена с крайно сурови нрави.⁴¹

Не по-различно му влияела и обстановката в училище. Само в един предобед го били 15 пъти. В училището на гр. Мансфелд, където семейството на Х. Лутер пребивавало от 1484 до 1497 г., царели сурови и дори жестоки отношения. По думите на самия М. Лутер там се държали с учениците, „както се отнасят управителите на затворите с престъпниците“, учителите били тирани и палачи. Внушавали им, че бог бил отмъстителен, и ги измъчвали само със склонения и спрежения (causalibus et temporalibus).⁴² Не се изменило по същество положението, когато трябвало да продължи учението си в Магдебург и Айзенах, където според оценката на Бецолд трябвало да продължи „в нова форма предишния тъжен живот“⁴³. Съгласно установената традиция заедно с други бедни ученици, за да си осигури прехраната, ходел по домовете на хората да пее църковни песни и да се издържа с подаяния. Борбата с мизерията, с глада закалявала волята му, укрепвала нравствените му принципи, като в същото време създавала някои егоцентрични навици, мистични увлечения, склонност към съзерцания. През това време възниква у него и желанието да стане калугер.⁴⁴

Волята на бащата не съвпадала с желанието на сина при избора на бъдещата професия на реформатора. Ханс Лутер, който междуременно се замогнал материално и могъл да гарантира редовна издръжка за следването му в университета, подобно на мнозинството забогатели бюргери, искал наследникът му да стане юрист. Макар да бил силно религиозен, той имал отрицателно отношение към теологията и смятал попрището на калугера за губелно. Младият Лутер нямал влечение към юридическите науки, но в края на краищата се подчинил на бащиното си намерение. Навършил осемнадесетгодишна възраст, през 1501 г. постъпва в Ерфуртския университет, един от центровете на хуманистичната мисъл в Германия.⁴⁵

Установеният по онова време университетски правилник изисквал, преди да постъпят в Юридическия факултет, студентите да завършат курса на факултета за „Свободните изкуства“, където изучавали известните „Седем свободни изкуства“ (Septem artes liberales) — граматика, логика, риторика, математика, геометрия, астрономия и музика. Това налагало Лутер да следва в този факултет, който той завършва успешно през 1505 год. с научната степен „Магистър на свободните изкуства“.⁴⁶

⁴¹ Vgl. G. Zschäbitz. Martin Luther Grösse und Grenze, S. 17—18.

⁴² G. Zschäbitz. Martin Luther Grösse und Grenze, S. 21; H. Boehmer. Der Junge Luther, S. 24 fg.

⁴³ Fr. von Bezold. Geschichte der deutschen Reformation, S. 247.

⁴⁴ H. Boehmer. Der Junge Luther, S. 33.

⁴⁵ H. R. Abe. Die Universität Erfurt in ihren berühmtesten Persönlichkeiten. T. I. Mittelalter (1392—1816) H. 4, 1958, S. 17—138; Die frequentielle Bedeutung der Erfurter Universität im Rahmen des mittelalterlichen deutschen Hochschulwesens (1392—1521), ebenda, H. 2, 1957, S. 29—57; Der Erfurter Humanismus, ein unvergängliches Stück des grossen deutschen Kulturerebes, Natur und Heimat, Jg., 1954, S. 306—309; Die Stellung der Universität Erfurt beginnenden Reformation (1517—1521), Weltwirkung der Reformation. Referate und Diskussionen. Berlin, 1969, S. 460—471.

⁴⁶ H. Boehmer. Der Junge Luther, S. 37—47.

Годините, прекарани зад стените на Ерфуртския университет, оставили дълбоки следи в съзнанието на юношата. Както в живота, тъй и тук се сблъскали тенденциите на консерватизма и прогреса, на схоластиката и хуманизма, на Средновековието и Новото време. По времето, когато Лутер учил във Факултета на свободните изкуства, университетът в Ерфурт бил една от крепостите на теологията в Германия. От професорските катедри била отхвърляна ролята на човешкия разум за разбиране основите на християнската вяра. В борба с господстващата консерватизъм се утвърдил известният кръжок на младите хуманисти, ръководен от 1503 г. от Муциан Руф (1471—1526),⁴⁷ бележит учен-хуманист. Един от най-добрите студенти във факултета, усърдно изучаващ произведенията на Виргилий, Цицерон, Тит Ливий, М. Лутер установил близки приятелски връзки с хуманистите, участващи в кръжока, и преди всичко с Крот Рубиан (1480—1540),⁴⁸ който от своя страна оказал значително влияние върху неговото развитие. Разбиранията на Рубиан и другите хуманисти за свободното развитие на културата, за ликвидиране господството на католическата църква, за разобличаване невежеството на теолозите, за изкореняване пороците на римския папски клир и пр. упражнили огромно въздействие върху будния студент. Застанал върху позициите на теологията, Лутер обаче не могъл да излезе с други средства срещу обскурантизма освен с традиционните — теологическите. Като четял посланията на апостол Павел, съчиненията на Блажени Августин, трудовете на мистиците Хенрих Сузо, Таулер, Еккарт, той стигал до убеждението, че са необходими реформи за изменение на съществуващата действителност. В тази връзка Лутер си поставил като основна задача да отстрани от църквата пороците, натрупани от папския институт. Това по негово дълбоко убеждение могло да стане чрез преустройство на християнската догматика. По такъв начин, като се изменяла ролята на духовенството, Германия щяла да премахне папския гнет и да обнови коренно своя начин на живот. Такива били мислите, които го занимавали в края на следването му във факултета за свободни изкуства.

Ерфуртският период от неговия живот оставил дълбок отзвук върху понататъшното му развитие. Хуманистите, с които той се свързал, създали прелом в неговия начин на мислене.⁴⁹ Без сам да е станал хуманист по мироглед, той желал да се обедини с хуманистите Муциан Руф, Йоханес Райхлин, Еразъм Ротердамски. Като изхождал от тяхното схващане, че само изучаването на древните езици може да гарантира вникването в оригиналния текст на Библията, той се заел с изучаването на класическите езици, които овладял в съвършенство.⁵⁰ Но Лутер не само търпял въздействието на хуманистите, той само оказал неотразимо влияние върху тях. За това свидетелства обстоятелството, че когато през 1517 г. започнал паметната си борба срещу папската курия, в негова защита се обявили Улрих фон Хутен, Крот Рубиан, макар Еразъм Ротердамски и Йоханес Райхлин, които отначало се отнасяли с уважение към него, впоследствие осъдили реформационната му дейност и признали върховната власт на папата.

⁴⁷ Geschichte der deutschen Literatur, von 1480 bis 1600 von J. Boeck, G. Albrecht, K. Bötcher. Berlin, 1960, S. 143.

⁴⁸ W. R e i n d e l l. Luther, Grotus und Hutten. Marburg, 1890; W. B r e c h t. Die Verfasser der Epistolae obscurorum virorum. Strasbourg, 1904.

⁴⁹ A. R e i n m a n n. Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation 1500—1648. Berlin, 1917, S. 53—54.

⁵⁰ L. S t e r n. Martin Luther und Philipp Melancthon — ihre ideologische Herkunft und geschichtliche Leistung. Berlin, 1953, S. 59 fg.

Вместо да се запише в Юридическия факултет на Ерфуртския университет, както изисквало решението на баща му, М. Лутер постъпил в манастира на августинците в Ерфурт. Една част от историците поддържат, че причините за това решение трябвало да се търсят в грубостта и строгостта на родителите, в суровото възпитание на младия човек, който се намирал в угнетено състояние, породено от съзнанието за греховност. Друга част от авторите намират, че то било резултат от клетвата, която дал през време на придружената със светкавица буря, застигнала го на пътя към Ерфурт.⁵¹ Каквито и да са действителните мотиви, които карат юношата да постъпи в манастир, в края на краищата те са свързани с цял комплекс от основания, породени от системата на семейното възпитание, от обучението в училище, от духа на епохата. Постъпката му не се обуславя само от психическите му изживявания, тя била социално детерминирана. Отказът от живота и посвещаването на църквата в крайна сметка отразява субективните преживявания, душевните лутания, мирогледните колебания на младия бюргер, подсилени от напрегнатата обстановка, господстваща в Ерфуртския университет.

Приключил един важен момент от биографията на М. Лутер. Ханс Лутер, който дотогава срещал мълчаливото покорство на сина си, трябвало за пръв път да се сблъска с един упорит, непреклонен младеж, чието решение да стане монах било неотменимо. Бащата се разделил със сина си, на когото започнал да гледа като на пропаднал човек. В манастира на августинците монахът изпълнявал правилата на ордена, устава на общежитието — подлагал се на самоизтезания за спасение на душата си, спазвал продължителните пости, излагал се на крайни лишения, прекарвал по цели нощи в килията си в бдения и молитви. В същото време той си поставял за задача да реши въпроса за спасението — основен въпрос в християнската догматика. Той се изправял пред теологическата дилема за всеобщата греховност и за невъзможността на хората да се избавят от божие проклятие, тегнешо над прародителите Адам и Ева. За него спасението не могло да се реализира посредством традиционните средства на официалната църква — „добрите дела“, спазването на тайнствата, съобразяването с разпоредбите на църквата, основани на „светото писание“ и „светото предание“ и пр. От една страна, вехтозаветният разгневен бог на отмъщението влизал в противоречие с етичните му схващания, а, от друга страна, учението на църквата за изкуплението на греховете нахвърнявало чувствата му, оскърбявало неговия разум. За да разреши противоречията, които го тормозели, той препрочитал Библията, съчиненията на средновековните мистици. Много сериозни безпокойства пораждало разбирането на Блажени Августин, според което всички хора са грешни освен Спасителя Христос, поради което никой не можел да изпълни божие заповеди. В резултат от продължителни размисли стигнал до заключението на апостол Павел и Блажени Августин,⁵² че човек може да се спаси само с помощта на благодатта, на вярата в бога, на божията милост, понеже чрез греха на прародителите хората загубили своята невинност. Поради това благодатта се дарувала от бог не по заслуги, а даром — *non meritis, sed gratis*. По такъв начин

⁵¹ W. Fläschendräger. Martin Luther. Leipzig, 1967, S. 9; H. Boehmer. Der Junge Luther, S. 48—56; G. Zschäbitz. Martin Luther, S. 32 fg.; F. Bezold. Geschichte der deutschen Reformation, S. 248 fg.

⁵² По-подробно по този въпрос у F. X. Funk. Lehrbuch der Kirchengeschichte. Paderborn, 1911, S. 199 fg.

Лутер отхвърлил средновековното разбиране, изразено в догматичния принцип: „Extra ecclesiam nulla salus“ и формирал по същество ново учение, насочено срещу феодалната обществена система и нейния идеологически крепител — католическата църква.⁵³

Върху по-нататъшното развитие на Лутеровите реформационни възгледи голяма роля изиграва приемането на Лутер за преподавател по философия във Витенбергския университет през 1508 г. Това му разкрило възможност да излезе навън от манастира на августинциите и да обосновава публично своите разбираня. Така в лекциите си пред студентите той подлагал на критична оценка официалната католическа теология, разкривал несъстоятелността на средновековната схоластика, макар на практика да не излизал извън рамките на традиционната догматика.⁵⁴

Междувременно през 1511 г. Лутер трябвало да посети Рим. На каква степен на развитие се намирал по това време, показва обстоятелството, че дотам той пътувал пеш, като прекосил земите на Германия, Австрия и Италия. Когато пред него застанал градът, за когото Улрих фон Хутен (1488—1523)⁵⁵ изказвал такива отрицателни оценки в своето забележително произведение „Вадиск или римска триада“, Лутер застанал на колене, изпаднал в мистичен екстаз, вдигнал молитвено ръце към небето и извикал: „Поздравявам те, свещени Рим, трикратно осветен от кръвта на мъчениците, пролята в тебе.“ В пълно съгласие с монашеските правила той посещавал забележителностите на града, отслужвал панихиди за починалите си другари. Наред с моралната поквара, която се срещала на всяка крачка във „вечния град“, той видял забележителни паметници на културата. Лутер „тичал по всички църкви и пещери, вярвал на всичко, което било измислено“. По-късно той свидетелствувал, че задето не могъл да поръча панихида за родителите си, „почти съжалявах, че баща ми и майка ми бяха още живи“⁵⁶.

Макар подобно на мнозина правоверни католици през Средновековието да разграничавал принципа за светостта на църквата от морала на нейните служители, М. Лутер се завърнал от Рим в своята родина, решен да се бори за осъществяването на идеите си. Коварството и покварата, интригантството и разложението на висшия клир — на архиепископите, епископите и абатите, които могъл да наблюдава, укрепили убеждението му в необходимостта от обновяване на католическата църква, от нейното реформиране.

Обективното развитие на събитията подготвяло почвата за реализирането на плановете му, които добивали с течение на времето по-ясни и определени очертания. През 1512 г. придобива научната степен „д-р на богословието“. Все по това време бил назначен за субприор на витенбергския конвент, а в 1516 г. — за викарий на конвентите в Майсен и Тюрингия. Влиянието му нараствало не само върху студентите, но и върху професорите далеч зад пределите на Витенберг. Неверието в собствените сили, което някога задържало монаха в тясната манастирска килия, отстъпвало пред увереността в личните

⁵³ Н. В ö e h m e r. Der Junge Luther, S. 48 fg.; G. Z s c h ä b i t z. Martin Luther, S. 54 fg.

⁵⁴ F r. v o n B e z o l d. Geschichte der deutschen Reformation, S. 253; W. F l ä s c h e n d r ä g e r. Martin Luther, S. 12 fg.

⁵⁵ P. K a l k o f f. Ulrich von Hutten und die Reformation. Leipzig, 1920; K. K l e i n s c h m i d t. Ulrich von Hutten. Berlin, 1955.

⁵⁶ Н. В ö e h m e r. Der Junge Luther, S. 66; F r. v o n B e z o l d. Geschichte der deutschen Reformation, S. 253.

възможности. По това време той все по-упорито се заема с въпроса за реформиране на църквата. В подкрепа на своите схващания той се опирал на Августин, на мистиците, на Библията.⁵⁷ В една от проповедите си заявява, че при съвременното безнадеждно състояние на църквата счита, че намесването на миряните в нейното управление било единствено средство за спасение. Защото в „поруганието на светините — продължава Лутер — ние отиваме може би по-далеч от турците“⁵⁸. Доктрината за оправдаващата роля на вярата получавала своето обосноваване в неговите лекции пред студентите, в проповедите му, в дисертацията му от август 1517 г.⁵⁹

Окачването на прочутите 95 тезиси върху вратите на дворцовата църква във Витенберг на 31 октомври 1517 г.,⁶⁰ станало по повод безсрамната търговия на Тецел с индулгенциите, било естествен резултат от дотогавашното развитие на августинския монах. Основният замисъл на тезисите бил насочен срещу теологическата теория за т. нар. „свърхдължни заслуги“ на църквата, изразяваща се в практиката да се прощават греховете срещу продажбата на индулгенции. В тях обаче протестантското учение срещу католическата църква и нейната догматическа и йерархическа система още не било развито, само се засягали, макар и твърде внимателно, въпросите за властта на папата и неговите права.⁶¹

Независимо от това значението на акта от 31 октомври 1517 г. не се изчерпва само с осъждането на индулгенциите и с поставянето под съмнение на папските прерогативи, то е значително по-широко и всеобхватно. Тезисите се превърнали в идейно знаме, в своеобразен манифест на раннобуржоазната германска революция през нейния първи етап. „Тезисите на тюрингския августинец — отбелязва Енџелс — поддържали като гръмотевичен удар върху буре с барут. Най-различни взаимнокръстосващи се стремежи на рикарите и гражданите, на селяните и плебеите, на домогващите се към суверенитет князе и на низшето духовенство, на тайните мистични секти и на учената и сатирична литературна опозиция си намерили в тях на първо време общ израз и се сгруппирали около тях с поразителна бързина. Този образувал се набързо съюз на всички опозиционни елементи, колкото кратковременно и да е просъществувал, изведнъж разкрил всичката огромна мощ на движението и му придал силен тласък.“⁶²

За определяне по-нататъшното отношение на М. Лутер към развитието на събитията за дооформяне на неговите концепции оказали влияние най-малко два фактора — непримиримият фанатизъм на католическата църква, респ. на папата и духовенството, от една страна, и широката подкрепа, която получил от страна на князете и широките народни маси. Действително в началото римският папа погледнал на събитието във Витенберг като на традиционна борба между монашеските ордени. Постепенно обаче в Рим било взето

⁵⁷ Повече по този въпрос у Н. В о e h m e r. Der Junge Luther, S. 115 fg.

⁵⁸ Fr. von Be z o l d. Geschichte der deutschen Reformation, S. 257—258.

⁵⁹ F. H. F u n k. Lehrbuch der Kirchengeschichte, S. 579.

⁶⁰ Текстът на Лутеровите тезиси е издаван многократно. Вж. М. L u t h e r. Werke, Kritische Gesamtausgabe. Bd. 1. Weimar, 1883. S. 233 fg.; Die 95 Thesen Martin Luthers hrsg. Ingetraut Ludolphi, Berlin; C. M i r b t. Quellen zur Geschichte des Papsttums und des römischen Katholizismus. Tübingen, 1911. S. 188—191.

⁶¹ L. v o n P a s t o r. Geschichte der Päpste, Bd. IV. Th. 1, S. 247 fg.

⁶² Ф. Е н џ е л с. Селската война в Германия, с. 63; немският текст у F. E n g e l s. Der deutsche Bauernkrieg, S. 84.

решение срещу „дръзкия витенбергски монах“ да бъде организирано преследване. Опровергаването на тезисите било възложено на опитните схоластици доминиканците Йохан Тецел и Силвестро де Приерио, на теолога Йохан Ек. За Германия папа Льв Х изпратил легата кардинал Каетан, комуто било поръчано „да очисти“ страната от ереста с всякакви средства. Лутер бил обвинен в най-тежкото престъпление — в ерес. На 7 август 1518 г. получил разпореждане да се яви незабавно на съд в Рим. Над него надвиснала угрозата на инквизицията. Получил подкрепата на саксонския курфюрст Фридрих II Мъдрият (1463—1525), който възнамерявал да го използва в своите планове, решил да отклони пътуването до „вечния град“. В негова защита застанал и император Максимилиан I, който се надявал по такъв начин да застави папата да се съгласи неговият внук Карл, заемащ по това време испанския престол, да получи императорска корона. Папският легат трябвало да допусне делото на Лутер да се гледа в Германия, в Аугсбург, откъдето той след три срещи с Каетан намерил за по-благоразумно да прибегне на по-безопасно място във Витенберг под всеобщата закрила на населението. Напразно кардинал Каетан очаквал монахът да произнесе своето „отричам се!“ (tevoco!).⁶³

Папският легат получил заповед от Рим да арестува „еретика“, а ако това не могло да се осъществи, за заплаши всички светски и духовни владетели с отнемане на ленните владения, ако те не го задържат. При масовата популярност на Лутер и при широкото антипапско движение в Германия това разпореждане на върховния глава на католическата църква не могло да се приведе в изпълнение. Безуспешно приключила мисията и на следващия легат фон Милтиц, макар той да разговарял с него с лицемерно доброжелателен тон, надявайки се по такъв начин да го убеди да се откаже от своето учение.⁶⁴ Когато попската курия се убеждава окончателно в невъзможността да принуди непокорния августинец да се примири с църквата, било използвано друго средство — организирането на публичен диспут. Той се състоял през лятото на 1519 г. в Лайпциг между Й. Ек и Лутер, като се изразява в доста остри форми. Като разбира добре, че диспутът взима неблагоприятна за него насока, Ек, който се ръководел от убеждението, че е ненадминат майстор на диалектиката, обвинил своя противник в хусизъм. В своя отговор Лутер изразил ясно и определено пълното си съгласие с участието на чешкия реформатор. „Всички ние, без сами да съзнаваме това — заявява той, — сме хусисти и даже апостол Павел и Августин са истински хусисти, аз не мога да приема за себе си това пред този страшен божи съд, защото преди повече от сто години несъмнената евангелска истина беше изгорена и от това време се счита проклета.“ Смелото заявление на дръзновения реформатор направило поразяващо впечатление на присъстващите. Лутер бил наречен „Саксонски Хус“⁶⁵.

Смелата позиция на Лутер срещу папското всевластие разширявала неговата популярност, подкопавала авторитета на противниците му. Когато на 15 юни 1520 г. папа Льв Х издал була, с която осъдил тезисите на реформатора,⁶⁶ заповядал да се изгарят книгите му, в срок от 60 дни да се откажел

⁶³ L. von Pastor. Geschichte der Päpste. Bd. IV. Th. 1, S. 248 fg.

⁶⁴ G. Zschäbitz. Martin Luther, S. 98 fg.; H. Boehmer. Der Junge Luther, S. 255 fg.; F. v. Bezold. Geschichte der deutschen Reformation, S. 271.

⁶⁵ F. von Bezold. Ibidem, S. 277.

⁶⁶ L. von Pastor. Geschichte der Päpste, Bd. IV (Th. 1), S. 274.

от учението си и ако не сторел това, властите под страх от отлъчване да го арестуват и предадат в Рим, Лутер се отнесъл с безразличие към папските заплахи. Страхувайки се от избухване на въстание, защитниците на папската власт в Германия не посмели да приведат папските решения в изпълнение. Като анатемосал папата, Лутер го нарекъл „закостенял еретик“, а булата му — „була на антихриста“. В тържествена обстановка на 10. XII. 1520 г. край градските стени на Витенберг в присъствието на професорите и студентите и гражданството Лутер изгорил папската була с думите: „Тъй като ти наскърби пресветия Христос, нека те унищожи вечният огън.“ Лутер станал народен герой.⁶⁷ „Девет десети от населението в Германия крещат: „Лутер“! — пише за настроението по това време папският легат Иероним Алеандър — останалата една десета част в по-малка степен — „Смърт на римския двор!“.

Според наблюденията на Алеандър голяма част от клира, всички юристи, граматисти, поети, райхлинсисти и еразмианци, се намирала на страната на Лутер, към тях се присъединявали и най-опасните елементи — рицарите, Хутен с неговата група. „Аз достатъчно добре познавам историята на тази нация с нейните ереси, събори и разколи — продължава Алеандър, — но никога положението не е било така сериозно. В сравнение с немския разкол борбата между Хенрих IV и папа Григорий VII изглежда детска игра.“⁶⁸

Източниците на Лутеровия антифеодален и антикатолически революционен патос се коренят несъмнено в тясната връзка на реформатора с демократичните слоеве на немския народ, с „народните елементи в движението“⁶⁹. През това време не друг, а бъдещият вожд на селско-плебейските маси във Великата селска война Томас Мюнцер⁷⁰ бил горещ привърженик на неговите идеи. Непродължителната дейност на Мюнцер в Ютеборг, свързана с борбата му срещу францисканците, дава повод на францисканеца Б. Даппен да напише своите „Статии... против лутераните“, в които понятието „лутеран“, отнесено и към Мюнцер, бива пуснато за пръв път в обществена употреба.⁷¹ Основания за това давала борбата му срещу папството, продажбата на индулгенциите и пр.⁷²

Поради съвпадането на неговата идеология с идеологията на хуманистите Лутер оказал голямо влияние върху тяхната дейност. Програмните му съчинения „За свободата на християнина“ и „За вавилонския плен“ били превърнати от младите хуманисти в своеобразна конституция, от която те се ръководели в своята дейност. Мощен отлик върху хуманистите оказало учението на Лутер за спасяващата роля на вярата, с което той нанесъл силен удар върху католическата църква.⁷³ В борбата срещу римската курия, която реформаторът водил през времето от 1517 до 1521 г., били силно увлечени и хуманистите,

⁶⁷ G. Zschäbitz. Martin Luther, S. 123 fg.; H. Boehmer. Der Junge Luther, S. 315, fg.

⁶⁸ F. Bezold. Geschichte der deutschen Reformation, S. 314.

⁶⁹ F. Engels. Der deutsche Bauernkrieg, S. 53.

⁷⁰ По-добро вж. у М. М. Смирин. Народная реформация Томаса Мюнцера и Великая крестьянская война, с. 67 и сл.

⁷¹ M. Bensing, W. Trillitsch. B. Dappens „Articuli... contra Lutheranos — Jahrbuch für Regionalgeschichte, Bd. 2, 1967, S. 113 fg.

⁷² R. Müller, Streisand. Luthers Weg von der Reformation zur Restauration. Die kirchenkritische Theologie des frühen Luther und die Grundlagen ihrer Wandlung. Halle (Saale), 1964, S. 45 fg.

⁷³ K. Sapper. Der Werdegang des Protestantismus in vier Jahrhunderten. München, 1917, S. 12.

които виждали в нея средство за отхвърляне господството на папството, за освобождение науката и културата от оковите на средновековната схоластика.⁷⁴

От друга страна, тясната връзка на Лутер с хуманистите, както правилно изтъкват някои изследователи,⁷⁵ придала на неговата дейност общонемско значение и дала дълбок отзвук върху задълбочаването на обществените противоречия, върху развитието на историческия процес. Прочутото послание на Лутер „Към християнското благородничество на немската нация“, издадено през 1520 г., било изградено върху хуманистичните принципи на Улрих фон Хутен.⁷⁶

Закономерното развитие на събитията водело неизбежно към изостряне на борбата. На 28 януари 1521 г. в гр. Вормс⁷⁷ били открити заседанията на райхстага в присъствието на избрания през 1519 г. император Карл V, който, макар да поддържал папата и да бил настроен решително против ересите, не искал да се вземат насилствени мерки срещу Лутер. Внимателното отношение на императора било продиктувано от позицията на Саксонския курфюрст и другите князе, които бранели Лутер, а, от друга страна, от желанието да окаже известно давление върху папата за постигането на някои свои подалечни цели. Под натиска на обществеността в Германия Карл V се принудил да призове Лутер в райхстага, за да даде своите обяснения, макар папският легат Алеандър⁷⁸ да поддържал, че той вече пропуснал определения срок за отричане, поради което бил вече отлъчен от църквата и допълнителното разглеждане на неговото дело ставало фактически излишно. По същество мнението на императора не се различавало от становището на легата, но понеже трябвало да си осигури подкрепата на административния апарат, той издал разпореждане на 6 март 1521 г. до „почтения, скъп и богобоязлив“ Лутер в срок до три седмици да пристигне във Вормс. Надявайки се не толкова на защитната императорска грамота, колкото на подкрепата на Саксонския курфюрст,⁷⁹ Лутер, съпроводен от грамадно множество народ, на 16 април се отправил на път. Още на следващия ден той се представил на императора и князете в райхстага.

Когато го запитали желае ли да се откаже от своите възгледи, Лутер отговорил решително, че не може да подчини своите схващания нито на папата, нито на съборите. Ако не го убедят със свидетелства от светото писание и с доводи на разума, той не може от нищо да се откаже, защото за християнина не било безопасно да говори против собствената си съвест.

⁷⁴ G. R i t t e r. Philipp Melancthon — Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae — Philipp Melancthon 1497 bis 1569. Bd. I. Berlin, 1963, S. 10 fg.

⁷⁵ G. R i t t e r. Die Neugestaltung Europas im 16. Jahrhundert. Berlin, 1950. S. 89.

⁷⁶ F. P a u l s e n. Geschichte des gelehrten Unterrichts. Bd. I. 3. Aufl. Leipzig, 1919, S. 160 f.

⁷⁷ P. K a l k o f f. Der Wormser Reichstag von 1521. München, 1922; U. P a q u e r. L'humanisme et la réforme J. Aleander. Paris, 1900; L. R u f f e t. Luther et la diète de Worms, Toulouse, 1903; P. K a l k o f f. Briefe, Depeschen und Berichte über Luther vom Wormser Reichstag, 1898.

⁷⁸ S. H a u s r a t h. Aleander und Luther auf dem Reichstag zu Worms. Berlin. 1897; Die Depeschen des Nuntius Aleander vom Wormser Reichstage 1521, übersetzt und erläutert von Kalkoff, 2. Aufl., Halle 1897; P. K a l k o f f. Aleander gegen Luther, 1908.

⁷⁹ F. G e s. Akten und Briefe zur Kirchenpolitik Herzog Georgs von Sachsen I (1517—1524); L. G a r d a u n s. Zur Kirchenpolitik H. Georgs von Sachsen. Rom, 1907.

Думите,⁸⁰ които той произнася: „Ich kann nicht anders, hier stehe ich, Gott helfe mir, Amen!“⁸¹, станали знаменити и влезли в историята.

Вормският райхстаг осъдил учението на Лутер като еретическо, а него самия характеризирал „не като човек, а като самия дявол в образа на човек“. Взето било решение имуществата на ересиарха и неговите съмишленици да бъдат конфискувани, а съчиненията му унищожени.⁸² Всичко това обаче не могло да се реализира, защото силите, които могли да санкционират Лутер, били спечелени от него. Немските князе Фридрих Мъдрия, Филип Хесенски, Ерик Брауншвайгски, възхитени от патриотичния подвиг на своя сънародник, решили да го защитят. Малко преди да отпътува от Вормс, реформаторът бил предупреден от пратеници на Фридрих Мъдрия, че по пътя ще бъде „нападнат“ и отведен на сигурно място. Замислите на князете били осъществени и на 4 май 1521 г. Лутер се оказал зад яките стени на замъка Вартбург, където под името на рицаря Йорг пристъпил към превеждането на Новия завет. За отклоняване вниманието на враговете бил пуснат слух, че еретикът паднал убит. В резултат от погвата на новозаветния превод плейбейското движение получило мощно идеологическо оръжие. В библейските текстове Лутер „противопоставил на съвременното нему феодализирано християнство скромното християнство на първите векове, на разкапващото се феодално общество — картината на едно общество, което нямало и понятие за многопластовата, изкуствена феодална йерархия“⁸³. В борбата срещу князете, аристокрацията и служителите на католическата църква била включена и Библията, пълният текст на която в немски превод на Лутер излиза през 1534 г. Заради достойнствата на извършения превод Вилхелм Шерер го нарича „забележителен, безсмъртен законодателен кодекс на езика“, а Якоб Грим назовава новогорно-немския език, на който излиза Библията, „протестантски диалект“⁸⁴.

Защитата, която Лутер получава от страна на князете, не останала без всякакво отражение върху гражданските му позиции; той постепенно започва да изменя своята социална ориентация. Бавно, но сигурно той се преориентира от революцията към мирния начин на живот. Това е свързано с колебания и мъчения. „Колко често трепти моето сърце — пише той през ноември 1521 г. на августинците във Витенберг, — колко често се мъча и издигам пред себе си единственото силно възражение на моите противници: само ти единствен ли си мъдър, а всички други се заблуждават толкова дълго време? А какво би се получило, ако ти се заблуждаваш и въвеждаш в заблуждение толкова хора, които ще бъдат осъдени на вечни мъки?“⁸⁵

Започналата социална деформация на бюргерските позиции на Лутер намира израз в Конфликта му с хуманистите, възникнал през 1521 г. Стълкновението се заражда във връзка с усилията на Лутер да постави прегради пред хода на Реформацията и да ограничи социалните противоречия, като ги сведе

⁸⁰ Католическият историк Карл Йозеф Хефеле счита, че тези думи, с които протестантите-лутерани се гордеят, фактически не били произнесени от Лутер, а представлявали по-късна измислица. За да докаже това, историкът на Ватикана привежда множество неубедителни цитати. К. J. H e f e l e. Conciliengeschichte. Bd. IX. Freiburg im Briesgau, 1890, S. 232—233.

⁸¹ K. M ü l l e r. Luthers Schlussworte in Worms: „Gott helfe mir!“ — In: Philotesia, P. Kleinert dargebracht, 1907, S. 269 fg.

⁸² K. J. H e f e l e. Conciliengeschichte. Bd. IX. Freiburg im Breisgau, 1890, S. 233.

⁸³ F. E n g e l s. Der deutsche Bauernkrieg, S. 56.

⁸⁴ F. v o n B e z o l d. Geschichte der deutschen Reformation, S. 364.

⁸⁵ Ibidem, S. 366.

единствено в сферата на религиозните дискусии. Поканен да се включи във въстанието на рицарите от 1522—1523 г.,⁸⁶ възглавявано от Франц фон Зикинген (1481—1523)⁸⁷ и Улрих фон Хутен (1488—1523),⁸⁸ той отказал и определено изразил своето несъгласие с революционната борба като средство за разрешаване социалните противоречия. Недоволен от преустройствата, извършени от представителите на радикалното бюргерство във Витенберг, проф. Андреас Карлшадт⁸⁹ и захвърлилият расото Габриел Цвиллинг, Лутер повел борба срещу тях.

Завърнал се във Витенберг през 1522 г., Лутер излиза с „Искрено увещание“ против „метежа и въстанието“. Това той направил в момент, когато от революционната последователност и активност на селската беднота и градския плебс зависела победата на вдигналите се под ръководството на Зикинген маси. Неговата контрареволуционна позиция била свързана с усилието да съобрази своето учение с новата обстановка, да го включи в защита на установения режим. В съчинението си „За светската власт, в каква степен следва да ѝ се подчиняваме“, излязло през 1523 г., той лансира идеята за необходимостта от установяването на две обществени системи, изградени върху основата на божественото и естественото право. Според него основната причина за социалните несправди, а наред с тях и на въстанията била липсата на истински християнски отношения. Светският закон и меч били именно затова необходими, защото истинските християни били много малко. Ако не съществували законът и мечът, хората биха се изяждали едни други, животът щял да се превърне в пустиня.⁹⁰

Няма съмненис, че идеята на Лутер за необходимостта от установяването на двойствен порядък има определен реакционен смисъл. С аргументи от теологията той дава религиозна санкция на светската власт. От друга страна, той освобождава от определени религиозни и нравствено-етични задължения установената власт, която следвало да се ръководи единствено от своите интереси. В областта на държавната политика основен ръководен принцип трябвало да бъде принципът за целесъобразността, за реалните практически интереси, за потребностите на разума.⁹¹ В същото време обаче искането при решаването на държавните въпроси да се издига като ръководно начало повелата на разума, а не постулатите на теологията съдържа рационален смисъл и разграничава Лутер от средновековните мислители, доближава го до теоретиките на политическата мисъл от новите времена.

В същото време обаче Лутер все повече осъжда революционната дейност на народните маси, в т. ч. Т. Мюнцер и Карлшадт, като защитава интересите на князете и обосновава началата на умерената бюргерска реформация.⁹² Този преход е социално детерминиран и корени своето начало в изменилото се съотношение между класовите сили в Германия по онова време. Не по друг характер притежавала полемиката му с Еразъм Ротердамски (1466—

⁸⁶ Deutsche Geschichte, Bd. I, S. 519 fg; M. Steinmetz. Deutschland von 1476 bis 1648, S. 110 fig.

⁸⁷ H. Ullmann. Franz von Sickingen, Leipzig, 1872.

⁸⁸ P. Kalkoff. Ulrich von Hutten und die Reformation. Leipzig, 1920; K. Klein-schmidt. Ulrich von Hutten. Berlin, 1955.

⁸⁹ H. Barge. Andreas Bodenstein von Karlstadt. Bd. 1—2. Leipzig, 1905; E. Hertzsch. Karlstadt. Gotha, 1932.

⁹⁰ M. Luther. Werke. Kritische Gesamtausgabe. Bd. XI. Weimar, 1900, S. 249—251.

⁹¹ M. Luther. Werke. Bd. XIV. Weimar, 1895, S. 551—553.

⁹² G. Ritter. Die Neugestaltung Europas im 16. Jahrhundert. Berlin, 1950, S. 105.

1536),⁹³ разрази се през 1524—1525 г. В борба срещу Лутер, който отстоявал фаталистичното разбиране за историческия процес, Еразъм отстоявал идеята за свободата на волята,⁹⁴ обоснована в съчинението му „За свободата на волята“ (*De libero arbitrio*).

Контрареволуционната ярост на Лутер достигнала най-високата си точка през време на Великата селска война 1524—1525 г.,⁹⁵ когато той призовал за най-сурова и безмилостна разправа с въстаналите народни маси. През 1525 г. той написва своя прословут памфлет „Против разбойническите и грабителски шайки на селяните“, осъден с основание от всички обективни историци на Реформацията и Великата селска война в Германия.⁹⁶ Несъмнено разгромът на селско-плебейските маси във войната укрепва позициите на идеолога на княжеската власт. Той обоснова нейните неизблеми основи, преустройва схващанията си. В тази връзка Лутер се отказва от общинния принцип и от принципа за всеобщото свещенство и пр.⁹⁷ Под негово влияние Витенбергският университет станал крепост на лутеранството, на догматизма.⁹⁸

Пътят на Лутер от бюргерската към княжеската Реформация, макар и с трудности и колебания, бил изминат. Завършило неговото идеологическо преустройство, обусловено от измененията, които настъпили в германското общество през време на раннобуржоазната революция. Първият Шпайерски райхстаг от 1526 г. предоставил на имперските князе правото да гарантират възможност на населението само да избира своята религия.⁹⁹ След три години в Шпайер привържениците на Лутер протестирали срещу старото решение на сейма, според което там, където месата се извършвала, да не се пречи на ярващите да участвуват в нея. От този протест те получили названието протестанти. През 1530 г. бил проведен известният Аугсбургски райхстаг,¹⁰⁰ който имал огромно значение в историята на лутеранството. На него било прието прочутото Аугсбургско изповедание, съставено от най-близкия съратник на Лутер — Меланхтон.¹⁰¹

В заключение могат да бъдат направени следните изводи. Преди всичко става съвършено очевидно, че през отделните периоди на раннобуржоазната германска революция в зависимост от цял комплекс фактори позициите на М. Лутер получават определено социално звучене, конкретно-исторически очертания. Ето защо те следва да бъдат оценявани с оглед на момента, на пози-

⁹³ P. Mestwerdt. *Die Anfänge des Erasmus*. Leipzig, 1917; J. Huisinga. *Erasmus*, 5 Aufl., Haarlem, 1958; P. Smith. *Erasmus*. New York, 1962; E. W. Kohls. *Die Theologie des Erasmus*. Bd. 1—2. Basel, 1966; J. Traugott. *Erasmus*. Geneve, 1972.

⁹⁴ Вж. М. М. Смирин. О политической концепции Эразма Роттердамского. — Ежегодник германской истории. М., 1973; Идея свободы воли в ранних произведениях Эразма Роттердамского. Средние века, 37, М., 1973.

⁹⁵ Вж. F. Engels. *Der deutsche Bauernkrieg*. Berlin, 1972; W. Zimmermann. *Der grosse deutsche Bauernkrieg*. Berlin, 1975; M. Bensing, — S. Hoeyer. *Der deutsche Bauernkrieg*. Berlin, 1974.

⁹⁶ M. Steinmetz. *Die frühbürgerliche Revolution in Deutschland*. Berlin, 1961, S. 161 fg.

⁹⁷ P. M. Streisand. *Luthers Weg von Reformation zur Restauration*. Halle, 1964.

⁹⁸ K. Aland. *Die Theologische Fakultät Wittenberg und ihre Stellung im Gesamtzusammenhang der Leucorea während des 16. Jahrhunderts — 450 Jahre Martin-Luther-Universität — Halle — Wittenberg*, Festschrift. Bd. I, S. 178 fg.

⁹⁹ K. J. Hefele. *Conciliengeschichte*. Bd. IX. Freiburg, im Breisgau, 1890, S. 456 fg.

¹⁰⁰ F. G. Schirnacher. *Briefe und Akten zur Geschichte des Religionssgesprächs zu Marburg und d. Reichstag zu Augsburg*, 1876.

¹⁰¹ K. J. Hefele. *Ibidem*, S. 705, fg.

ците на бюргерството като цяло и на различните му прослойки в частност, на отношението на селско-плебейските маси, както и на своеобразията в темперамента, психическия строй, морала му и пр. Това е абсолютно необходимо условие за правилно разбиране сложния криволичещ път на мислителя и общественика.

Както съвършено правилно изтъква Енгелс, когато Лутер за пръв път се обявява против догмите и устройството на католическата църква през 1517 г., борбата му още не притежавала определен характер, нямала ясно очертана програма. Неговата платформа фактически не преминавала границите на исканията, предявявани от по-раншната бюргерска ерес, макар силната селска природа на Лутер да се проявила през този пръв период от дейността му по най-бурен начин. Като разкрива всичко това, Енгелс сравнява позициите на реформатора с позициите на либералната буржоазия, застигнати през 1847 г. Ако през XVI в. реформаторът е трябвало да противопостави цялата маса на съществуващите дотогава ереси срещу католическото правоверие, либералната буржоазия в средата на XIX столетие, още революционна класа, издигайки лозунгите за социализъм и комунизъм, мечтае за еманципация на работническата класа.¹⁰²

Това сравнение на автора на „Селската война в Германия“ разкрива широки евристични възможности за допълнителни анализи и обобщения. Както Лутер, изразявайки интересите на най-широките слоеве на недоволното население, достига върховете на революционната вълна през 1517 г., така и либералната буржоазия през 1847 г., воювайки срещу реакционните сили на своето време, се домогва до висините на социалната мисъл; нейните стремежи съвпадат закономерно с принципите на социализма и комунизма. Една оригинална аналогия, която помага по-дълбоко да се вникне в общото и особеното, неповторимото в обществените явления, в социалните феномени на две различни исторически епохи.

През този период, който отбелязва върховете на неговата социална активност, реализирана в обстановката на невиджан дотогава обществен подем, когато всички социални сили издигали искането за отхвърляне господството на разпътното и паразитно католическо духовенство, М. Лутер оказал на 31 октомври 1517 г. своите прочути 95 тезиси върху вратите на дворецовата църква във Витенберг. В тезисите той отхвърлял като ненужна цялата система на католическата църква — култа, индулгенциите, духовенството и пр., чрез която биват укрепвани установените обществени отношения и се осигурявал нетрудов живот на духовенството. В същото време той мотивирал схващането за спасението с помощта на вратата, дарявана от бог, а не чрез църквата и нейните тайнства. По такъв начин Лутер нанасял сериозен идеологически удар върху господстващата феодална система и нейния основен крепител — католическата църква. „Ако тяхната бясна ярост не престане — писал той в отговор на активизацията на свещениците в края на 1517 г., — аз мисля, че най-доброто средство срещу тях ще бъде нападението на князете с въоръжена сила върху тези вредни хора, които отравят спокойствието на целия свят. Не с думи, а с оръжие трябва да сложим край на игрите им завинаги. Ние бесим крадците, наказваме разбойниците с меч, изгаряме еретиците; защо да не изтребим с оръжие тези вредни учители на гибелта — папи, кар-

¹⁰² F. Engels. Der deutsche Bauernkrieg, S. 52.

динали, епископи и цялата останала сган на римския Содом — с всякакви оръжия и да не си умием ръцете в тяхната кръв?¹⁰³

Макар и да траял сравнително кратко, тази първи етап от дейността на М. Лутер съпада с първия етап на раннобуржоазната революция в Германия, отбелязва неговата връхна точка. Затова Енгелс сравнява излизането на Лутер на историческата сцена с мълния, окачествява дейността му като „първи революционен жар“¹⁰⁴. Това сравнение и тази оценка имат своите основания и дават отправните насоки за бъдещите изследвания в тази област.¹⁰⁵

Вторият етап от живота и дейността на М. Лутер, започнал през 1520 г. с издаването на „An den Adel teutscher nation“, е свързан с проповедта за мирно развитие и пасивна съпротива.¹⁰⁶ Напускането на революционните позиции намира своето обяснение в измененията, които настъпват в немското общество. В резултат от загасването на първия революционен пожар, запален от мълнията, които хвърлил Лутер, към антикатолическото движение се присъединили наред със селяните и плебенте и по-умерените граждани, голяма част от дребната аристокрация, князете. За разлика от селяните и плебента, които вярвали, че е настъпил моментът за разправа с подтисниците, бюргерството и князете се налявали, като ликвидират господството на клерикалите, да присвоят техните имущества. Двете основни антикатолически групировки — едната, революционната, другата, умерената — били вече оформени, съотношението между тях очертано. М. Лутер, който в борбата срещу папството получил подкрепата на саксонския курфюрст Йохан Постоянни (1468—1532), заел определено място в социалната структура на бюргерството, изменил на народните маси и застанал на страната на князете. Той престанал да проповядва срещу Римската църква. Когато Улрих фон Хутен го поканил в Ебернбург, където с Франц фон Зикинген (1481—1523)¹⁰⁷ организирали (1522) заговор срещу католическата църква и князете, Лутер отговаря: „Аз не бих желал евангелието да се защитава с насилие и кръвопрълитие. Светът беше победен от Словото, Словото спаси църквата, Словото ще я възроди, а антихристът, установил своето господство без насилие, без насилие ще бъде свален.“¹⁰⁸

Причините за преминаването на Лутер от позициите на революционната разправа към позициите на мирния прогрес, разбира се, са много по-дълбоки, те не се изчерпват само с изменението на неговото социално положение. Принципът за умерените реформи привлякъл компактната част от градовете, низшата аристокрация, дребното бюргерство, значителна част от князете, макар че някои от тях влизали в кръга на колебаещите се. При това положение успехът на умерената партия, както показвала реалната оценка на положението,

¹⁰³ W. Zimmermann. Der grosse deutsche Bauernkrieg, S. 146.

¹⁰⁴ F. Engels. Der deutsche Bauernkrieg, S. 53.

¹⁰⁵ M. Steinmetz. Deutschland 1476—1648, S. 93—105; Deutsche Geschichte. Bd. I, S. 504—517; J. Streisand. Deutsche Geschichte in einem Band. Berlin, 1974, S. 59 fg.; G. Zschäbitz. Martin Luther, 73 fg.; Weltwirkung der Reformation. Referate und Diskussionen. Bd. 1—2. Berlin, 1969; 450 Jahre Reformation, Hrsg. von L. Stern und M. Steinmetz. B., 1967.

¹⁰⁶ По-подробно за това у F. Engels. Der deutsche Bauernkrieg, S. 53—54; A. Meusel. Thomas Müntzer und seine Zeit. Berlin, 1952, S. 40—118; M. Steinmetz. Deutschland 1476—1648, S. 102 fg.; Deutsche Geschichte. Bd. I, S. 515—530; J. Streisand. Deutsche Geschichte in einem Band. Berlin, 1974, S. 61 fg.

¹⁰⁷ H. Ulmann. Franz von Sickingen. Leipzig, 1872.

¹⁰⁸ W. Zimmermann. Der grosse deutsche Bauernkrieg, S. 147.

бил почти гарантиран. При все това обстановката криела много неизвестни, поради което активното участие в борбата за изменение на съществуващото положение била повече от наложителна. Бюргерството, изплашено от нарастващия подем на революцията, все повече се разграничавало от селяните и плебса и попадало под влиянието на князете. Това обстоятелство предопределяло ориентацията на Лутер към княжеската партия, той постепенно клонял към нея, докато най-сетне се превърнал в неин убеден идеолог.¹⁰⁹

Третият етап в дейността на Лутер започва с избухването на Великата селска война 1524—1525 г., когато той окончателно застава на страната на князете срещу вдигналите се на борба селско-плебейски маси. Наистина в началото на войната той се помъчил да заеме примирителна позиция, като атакувал представителите на господстващата класа за тяхните престъпления. Лутер публично обвинявал князете, че сами са виновни за избухването на въстанието, че заради нехристиянския им живот не селяните, а сам бог се вдигнал срещу тях. От друга страна, върху селяните отправял упрека, че техният бунт бил противен на евангелието. Като се мъчел да играе ролята на примирител, той призовавал враждуващите към взаимни отстъпки, а оттам и към примирение.¹¹⁰

В процеса на борбата обаче положението коренно се променило, поради което Лутер все повече определял своите социални позиции. Революционната вълна заливала страната, Мюнцер, вождът на селско-плебейската революция, установил своята главна квартира близо до Лутер и над княжеския реформатор надвиснала суровата заплаха на недоволните. Изплашен от справедливото възмездие на бунта, Лутер побързал да влезе в още по-тесен съюз с князете и благородниците, с господарите и да подаде ръка на папата и кардиналите. Той започнал да призовава към сурова и безмилостна разправа съучастниците в революционния метеж. Според точните думи на Енгелс той „съставил въз основа на Библията истински дитирамб на установената от бога власт, по-добър от който не е могъл да създаде никакъв блюдолизец на абсолютната монархия“¹¹¹. Деградацията на Лутер от революцията към реставрацията, породена от констелацията на социалните сили, от особеностите в неговото мирогледно развитие, завършила.¹¹²

КРИТИК НА ФЕОДАЛНАТА ИКОНОМИЧЕСКА СИСТЕМА ИЛИ ЗАЩИТНИК НА РАННОКАПИТАЛИСТИЧЕСКИЯ НАЧИН НА ПРОИЗВОДСТВО

В цялостната система от схващания, които разкриват противоречивия мироглед на М. Лутер, особено място заемат неговите икономически възгледи,¹ схващанията му за стопанското развитие на Германия през периода

¹⁰⁹ F. Engels. Der deutsche Bauernkrieg, S. 54—55.

¹¹⁰ J. Streisand. Deutsche Geschichte, S. 68 fg.

¹¹¹ F. Engels. Der deutsche Bauernkrieg, S. 56.

¹¹² M. Steinmetz. Deutschland 1467—1648, S. 162; F. Bezold. Geschichte der deutschen Reformation, S. 500 fg.

¹ В марксистко-ленинския историопис въпросът за еволюцията на Лутеровите икономически схващания, за противоречията в тях, за деформирането им не е подлаган на специално научно разглеждане. В единствената монография за икономическите възгледи на реформатора, написана от Г. Фабиунке, интересуваният ни проблем е засегнат съвсем бегло и при това в съвършено друг аспект. Вж. G. F a b i u n k e. Martin Luther als Nationalökonom. Berlin, 1963.

на Късното средновековие. Те представляват фундаментът, върху който се изграждат неговите обществено-политически схващания, крайъгълният камък, около който се групират реформационните му разбирания. Това е така, защото икономическите концепции са тясно и неразривно свързани със социално-политическите, те обуславят техните изходни позиции. В същото време проследяването на измененията, които претърпява неговият начин на мислене в тази област, спомага в най-голяма степен да се изяснят корените на идеологическите му схващания, представките за еволюцията на неговия мироглед. В резултат от такъв един преглед ще могат да бъдат закръглени нашите представи за най-крупния представител на бюргерството в Германия през епохата на раннобуржоазната революция.

В епохата, през която М. Лутер развива и обосновава своите реформационни идеи, в икономическия живот на Германия се сблъскват две основни тенденции, които воюват за бъдещето. Едната, профеодалната, се характеризира не с „обща криза“, както поддържат някои буржоазни историци,² а с кризис на феодалната система въз основа на развитието на стоковото стопанство. Елементите на разлагане на феодалната обществено-икономическа формация подкопавали и неговата натуралностопанска база, но не разлагали феодализма като цяло, респ. феодалния начин на производство.³ Другата тенденция, раннокапиталистическата, била свързана със зараждането и развитието на елементи на капиталистическо производство и обмен.⁴ Сблъсъкът между двете тенденции, обусловен от нарушаването на закона за задължителното съответствие между производителните сили и производствените отношения, означавал началото на коренен прелом в начина на производство. Свързан със задълбочаването на възникналите противоречия, които не могли да бъдат примирени, този сблъсък имал антагонистичен характер.

В развитието на Лутеровите икономически схващания не е могло да не се отрази обстоятелството, че конфликтите на зараждащата се капиталистическа формация с феодалната система, макар да имали по принцип антагонистичен характер, не изключвали наличието на редица преходни състояния и форми на стопанство. Това на практика означава, че съществуващите преходни форми на икономически взаимоотношения контактували както със старата феодална формация, така и с новите капиталистически елементи. Тази закономерност произтичала от факта, че капиталистическата система трябвало да установява определено взаимодействие със старите феодални стопански, а и не само стопански сили, докато феодалите проявявали стремение да включат новите производителни сили в служба на господстващите отношения.⁵ Тук лежи основният източник за противоречивата икономическа, а оттук обществено-политическа доктрина на реформатора.

² Между буржоазните историци не съществува единно мнение по въпроса за прехода от феодализма към капитализма. Оценка на дискусиата по него в английската историография вж. в рецензиите на съветските историци: Ю. Л. Б е с с е р т н ы й. Переход от феодализма к капитализму. — ВИ, 1955, 12, с. 178—182; Ю. А. К о р х о в. Дискусия о переходе от феодализма к капитализму. — СВ, М., 1959, XV, с. 114—135.

³ Това разбиране бе обосновано от съветския проф. А. Н. Чистозвонов в доклада му, изнесен на 6. XI. 1974 г. в Ерфурт на Международната конференция за 450-годишнината на Великата селска война в Германия.

⁴ Вж. Б. Ф. П о р ш н е в. Феодализм и народные массы. М., 1964, с. 75 и сл.; Ф. Я. П о л я н с к и й. Товарное производство в условиях феодализма. М., 1969, с. 527 и сл.; М. М. С м и р н о в. К истории раннего капитализма в германских землях, с. 214 и сл.

⁵ По-подробно у М. М. С м и р н о в. К истории раннего капитализма в германских землях, с. 3 и сл.

Лутер нямам стройно изградена икономическа система. Неговите изказвания по проблемите на стопанския живот, правени по един или друг повод, имат откъслечен характер. Те са подчинени на цялостната му реформационна доктрина, отразяват отделни етапи от дейността му като мислител, общественик и ръководител на едно от основните направления в реформационното движение — бюргерското, а след това и княжеското. Това обстоятелство определя и своеобразията на основните му разбирания за начина на производство на материални блага, за производителните сили и производствените отношения, стоковото производство, за търговията, рентата и пр.

Несъответствието между феодалния начин на производство, който господствувал в обществото, и възникващите капиталистически елементи, макар и отразявано в превратна теологическа форма, намира израз, на първо място, в разбирането на Лутер за начина на производство на материални блага — храна, жилище, оръдия за производство и пр. Това негово разбиране, облекчено во теологична фразеология, притежава абстрактен, мистичен характер. За Лутер физическата природа на човека заедно с нейните потребности била „външна природа“, която образувала специална сфера, чужда на божествената светост. При особени обстоятелства и „вътрешният човек“ подчинявал външния в името на своите възвишени цели. За разлика от средновековните мистици, които се отнасяли отрицателно към физическите потребности на хората, Лутер имал положително отношение към светската гражданска дейност на хората и сам се занимавал с такава дейност. Той приемал като нормално това, че човек яде, пие, облича се и води светски, граждански живот, като в същото време преследва целите на вътрешния, възвишения човек, който се намирал в личността му. Посредством задоволяването на своите физически потребности хората в християнското общество като цяло (*Corpus Christianum*) изпълнявали определени граждански функции, свързани с техните професии.⁶

Тази постановка на Лутер притежава несъмнен хуманистичен характер, доколкото отразява действителността със специфичния облик на оново време. Тя влиза в разрез с официалната християнска схоластика, господстваща през Средновековието. Като се има пред вид времето, когато Лутер развива своите схващания за икономическото развитие на обществото, както и равнището на политическата икономия през XVI в., става напълно понятно, че той няма ясна представа за действителната роля на оръдията за производство, с помощта на които се произвеждат материалните блага. Той не е в състояние да схване значението на хората като субективен фактор, който привежда в действие оръдията за производство и в края на краищата реализира производството на материални ценности благодарение на придобития производствен опит и натрупаните трудови навици. Далече е от представата за трудещите се маси като основна производителна сила на обществото. Всичко това е напълно понятно, то произтича от цял ред обективни и субективни причини.

Във връзка с разработването на учението си за двуединната същност на човека — духовната и телесната, Лутер обосновава разбирането си за материалните потребности на човешката личност. „По своята душа — отбелязва Лутер за християнина изобщо — той се нарича духовен, нов, вътрешен чо-

⁶ M. L u t h e r. Werke. Bd. VII, S. 21 fg.

век; по плът и кръв той е телесен, стар, външен човек.⁷ От формулировката става ясно, че за него физическата същност на човека била синоним на негативни качества. Вътрешният човек — според Лутер — не се нуждаел от никакви материални вещи, тъй като негово призвание била религиозността, сферата на дейността му.⁸

Това схващане има традиционен богословски характер, намира се в съгласие с принципите на християнската средновековна схоластика, макар до толкова, доколкото отчита самостоятелното съществуване на материални потребности в живота на човешката личност, да съдържа и някои хуманистични аспекти.

В същото време той обосновава схоластическия тезис за превъзходството на „вътрешния човек“ над външния, за това, че „вътрешният човек“ бил господар на всички вещи. Под тази формулировка той разбира „не това ние телесно да владеем всички вещи, като хора в своя земен живот“, ставало дума за „духовно господство“, изразяващо се в „покоряването на тялото“, т. е. в достигането на съзнание за пълната независимост на духовния живот от всички земни дела.⁹ Това разбиране на Лутер, обосновано в трактата му „За свободата на християнина“ от 1520 г., се намира в съгласие с традиционната средновековна догматика.

Интерес предизвиква мнението на Лутер за човека като работна сила и за живота му като богатство само по себе си. В това отношение някои мисли от ранния период на неговото развитие изненадват с мизантропичното си звучене. „Животът за бога — разсъждавал той — е естественият живот, който е подложен на тление. . . Не трябва ли да копнеем за бъдещи неща и да се отвърнем от всичко преходно? . . . Ето защо трябва да презираме този живот и този свят и от сърце да се стремим към бъдещата слава и величие на вечния живот.“¹⁰ Това е безспорно възвала на отчаянието, апотеоз на смъртта.

В различни варианти подобни разсъждения срещаме и в другите трудове на Лутер, „Затова — продължава той — по-добре е да се съветва християнинът търпеливо да понася болестта и дори да желае да дойде смъртта—колкото по-рано, толкова по-добре. Защото, както казва Киприан, няма по-полезно нещо за един християнин от близката смърт. Но ние предпочитаме да слушаме езичника Ювенал, който казва: „Трябва да се молим да има здрав дух в здраво тяло“ — „*Orandum est ut sit mens sana in corpore sano*“¹¹.

Макар в тази мисъл да се натрупват аскетични християнски реминисценции, в нея пулсират и определени хуманистични мотиви. Касае се за ориентацията на Лутер не към католическия идеолог Киприан Картагенски, а към езическия римски поет — сатирик Ювенал.

Постепенно заедно с измененията, които настъпват в съзнанието на реформатора след Вормския райхстаг, протича и трансформацията на икономическите му схващания. Това се вижда особено ясно от трактата му „За светската власт“ от 1523 г., в който изкрystalлизирват по-ясно и определено новите му становища. В този трактат Лутер обосновава теологически учението за двата порядъка (*zwei Regimente*) — светски и духовен. Според него свет-

⁷ M. Luther. Werke. Bd. VII, S. 21.

⁸ Ibidem, S. 22.

⁹ Ibidem, S. 27—28.

¹⁰ M. Luther. Sämtliche Schriften und Werke. Bd. I, S. 466—467.

¹¹ M. Luther. Ibidem, Bd. IV, S. 15.

ският порядък бил общ за всички хора както за християни, така и за нехристияни. Светският ред бил основа на обществения живот, на цялата човешка дейност — гражданска и духовна. Неговото функциониране правело възможно съществуването на християнския режим или ред. Без твърд обществен светски ред животът на християните бил немислим.¹²

Това мнение на реформатора отговаряло на интересите на княжеската власт независимо от обстоятелството, че страда от бюргерска ограниченост. Затова като идеолог на княжеската реформация Лутер прави всичко възможно да утвърди установения граждански порядък — политически, икономически и пр., като докаже, че светските отношения влизат в сферата на естественото право, а не на божественото. Затова — заключавал той — християнинът е длъжен да се покорява на светския ред, както на естественото право. Християнинът следвало да служи на християнския порядък дори и тогава, когато съществуващият светски обществен режим не съответствувал на изискванията на християнската справедливост. По такъв начин щял да гарантира възможността християнинът да стане господар на всички вещи.

По принцип М. Лутер приемал и поддържал феодалния начин на производство като конкретно-историческа форма на обществено производство. Той осъждал всеки опит за революционното му изменение. Това се вижда особено убедително в неговия памфлет „Против грабителските и разбойнически банди на селяните“, написан по повод избухването на Великата селска война. Като изхождал от учението за общото „естествено“ право, валидно за всички хора — християни, турци, юдеи, езичници, той обосновава разбирането за законния характер на феодалната крепостна зависимост, която по собствените му думи била легализирана от самия бог. Според Лутер отказването от крепостничеството било узурация на божията собственост. Селяните, които нарушавали установената крепостническа система, постъпвали по-лошо от езичници, турци и юдеи, те нарушавали естественото право“¹³.

Схващането на Лутер за крепостничеството като естествено състояние за селяните отговаряло на интересите на князете, на феодалните господари. То влизало в противоречие с коренните интереси на селската беднота, вдигнала се под ръководството на Мюнцер против установения феодален строй, за един нов социален ред. Поради това мнението на реформатора има анти-исторически характер, защото влиза в противоречие със законите на общественото развитие.

В непосредствена връзка с осветляването на производителните сили Лутер разглежда въпроса за богатството и бедността. За разлика от редица свои съвременници, които оценявали богатството през призмата на библейските текстове или през отвлечените етически постулати на християнските отци, той използвал аргументи, взети от съвременния нему живот, от идеологическия арсенал на бюргерството. Според него богатството било опасно, поради което християнинът трябвало да го трупа внимателно, настойчиво, без да погазва изискванията на своята съвест. По заключенията му опасна била и бедността, защото обричала човека на позорна зависимост от други хора, които го товарели с непосилни повинности и дори го тласкали към престъпления. Двата полюса на човешкото общество — богатството и бедността — били две крайности, от които слабят в морален и материален смисъл

¹² M. L u t h e r. Werke. Bd. XI, S. 251—252,

¹³ Ibidem. Bd. XVIII, S. 308 fg.

човек трябвало да се предпазва.¹⁴ За него естественото състояние на хората „златната среда“, идеалът, към който трябвало да се стремят, било „средното богатство“, умереното благосъстояние, което гарантирало икономическа независимост.

Заклученията на Лутер, основани върху интересите на бюргерството, страдат от социална ограниченост, а в редица отношения и от наивитет. Те не дават правилна представа за характера на богатството и бедността, както и за техния произход.

В тясна връзка с разбирането за производителните сили се намира концепцията му за нравственото осмисляне на професията, издигната от него в признание, в дълг. Първото схващане за нея като изискване на религиозна принадлежи на Лутер, който му дава религиозно обобщение и санкция. Според него професията (Beruf) е божествено установяване, на което всеки човек следвало пасивно да се подчинява. В разбиранията му професията (Beruf) се превръща в единствена основна задача, в смисъл и съдържание на човешкия живот, в задача, която може да бъде разрешена в процеса на труда. По такъв начин Лутеровото разглеждане на този толкова важен въпрос, както напълно правилно пише проф. А. Неусихин, само унищожава примата на аскетическия дълг над светските задължения, но не било враждебно на проповедта за послушанието по отношение на властите и пасивното приемане на дадената житейска обстановка.¹⁵

В резултат от подобен подход в живота на Европа влиза нова категория — професията като призвание и дълг, като задължение пред бога. В немския език това задължение и досега се нарича Beruf, в английския — calling. В речника на народите на класическата древност, както и в речника на народите от католическия свят, в древните и новите езици не съществува термин, който да съответствува на немското Beruf. Единствено в древноеврейския и латинския език има аналогични понятия за обозначаване на немското Beruf. Ето защо, като анализира явлението, проф. Неусихин заключава: „Това, което на немски език се обозначава с това слово, т. е. „продължителна дейност на човека в някаква професия“, която обикновено за него е същевременно и източник на доход, а заедно с това и продължителна икономическа основа за неговото съществуване, на латински език се изразява наред с безцветното слово opus и с думите: officium, munus, professio.¹⁶ Последните термини по своето етическо съдържание нерядко се приближават към немското Beruf, но дълбоката разлика между тях и понятието Beruf се заключава в това, че те са лишени от всякаква религиозна окраска и имат изключително страничен смисъл.“¹⁷

В тясна връзка и зависимост от всичко това Лутер определя своето конкретно отношение към поминъка на хората, към тяхната професия. За него най-почтени били занятията на земеделеца и скотовъдеча. Давайки висока оценка за положението на селянина, той се солидаризира с мнението на древноримския поет Виргилий, който казва, че жребият на земеделеца бил най-

¹⁴ M. L u t h e r. Werke. Bd. II, S. 174.

¹⁵ А. И. Неусыхин. Проблемы европейского феодализма. М., 1974, с. 431.

¹⁶ M. W e b e r. Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie, I. Tübingen, 1920, S. 63—64. Неусыхин. Цит. труд, с. 431.

¹⁷ А. Неусыхин. Цит. труд, с. 431.

щастлив. Същевременно Лутер отбелязва с известна доза разочарование, че селянинът не разбираше и не оценявал правилно богатата, която бил получил.¹⁸

Провъзгласявайки разбирането, че всяка длъжност, всеки занаят принася полза на другите и им служил, реформаторът поставял обушаря, ковача, селянина на един пиедестал със свещеника. Върху основата на тяхната дейност обществото било в състояние да удовлетворява потребностите си, да задоволява нуждите на тялото и душата. Това било така, защото всички, които служели на обществото, се свързвали така помежду си, както били свързани членовете на човешкото тяло.¹⁹

Не отминава Лутер и ролята на т. нар. „интелектуални професии“ в обществото — лекари, нотариуси, професори и пр. В една своя проповед, в която осъжда запустяването на училищата и университетите след победата на Реформацията, той подчертава, че императорите и кралете трябвало да имат при себе си канцлери и секретари, съветници, юристи и учени. „Няма нито един благородник — провиква се проповедникът, — комуто да не е нужен секретар. А ако говорим за обикновените грамотни, то как без тях биха могли да минат поповете, промишлениците, търговците? На мене ми се иска още да разкажа колко учени хора са необходими за медицината и за свободните науки.“²⁰

Отразявайки настроенята на бюргерството, което възприема мисълта за божия промисъл, който съпътствува успеха на човека в неговото земно поприще,²¹ Лутер говори за своето издигане от низините на народа с помощта на науката. „Благодарение на моето перо — заявява той в същата проповед — аз така се издигнах, че не бих искал да се сменя с турския султан, ако той би ми предложил всички свои скровища за моята наука. А никога на мене без съмнение не би ми се удало да се издигна, ако не бях в училище и ако не бях се научил да владея перото.“²²

Лутер подчертава още по-ясно ролята на „интелигентните професии“ във всичките области на живота, включително и в социалното управление. „Канцлери, градски секретари, юристи и други чиновници — продължава проповедникът — седят на високи места и кому не помагат да управлява; на дело те са истински властелини на земята, макар по рождение да не са от висшето съсловие. . . Канцлерът изпълнява императорски, кралски и княжески задължения; градският секретар изпълнява задълженията на сената и града.“²³

В областта на личната квалификация Лутер не призовава към непрестанно обогатяване на опита в труда, а към ограничаване и стесняване на кръгзора. „Остави природното изкуство — съветва той, — достатъчно е, че знаеш, че огънят е горещ, а водата — студена и мокра. Научи се да гледаш шивата си, добитъка, къщата и децата — стига ти толкова от природното изкуство. Помисли след това само как да опознаеш Христос, който ще ти покаже кой

¹⁸ M. L u t h e r. Werke. Bd. XXII, S. 234; Bd. 57, S. 342; Bd. 36, S. 172.

¹⁹ Ibidem, Bd. XXI, S. 283.

²⁰ M. L u t h e r. Eine Predigt Martin Luthers das Kinder zur Schulen halten solle-Sammlung selbengewordener pädagogischer Schriften früherer Zeiten, Hrsgs. von A. Israel, Nr. 5; Цит. по Н. С п е р а н с к и й. Очерки по истории народной школы Западной Европы, М., 1966, с. 166.

²¹ Цит. по M. W e b e r. Die protestantische Ethik, München — Hamburg, 1965.

²² Цит. по Н. С п е р а н с к и й. Очерки по истории. . . , с. 163.

²³ Пак там, с. 161.

си ти, кое е твоето богатство. Така ще опознаеш бога и себе си, което не е успял нито един природен майстор, нито едно природно изкуство.²⁴

Оттук става ясно, че иделологът на немското протестантство поставя като върховен идеал спасението на душата, отвъдния живот след смъртта. Що се отнася до земния живот, тук съветите се свеждат до научаването на ограничен кръг практически умения, необходими за едно елементарно съществуване. Това води до консервиране на съществуващите стопански норми, към забавяне на развитието.

Разбира се, Лутер опростява в редица отношения, дори биологизира сложните обществени явления и допуска сериозни грешки, когато прави аналогии на професиите с човешкото тяло. Той игнорира сложната и противоречива структура на селячеството и занаятчийството. Премълчава или поставя на заден план различията между социалните групировки, абсолютизирайки онова, което ги обединява.

Лутер не е могъл да не вземе отношение и към процеса на реализацията на стоките посредством покупко-продажбата, търговията, която придвижва стоките от сферата на производството в сферата на потреблението. В Германия, както и в останалите развити страни на Европа търговията спомагала за разлагането на феодалните отношения и стимулирала първоначалното натрупване на капитала. Във връзка с развитието на търговските операции се намирало разцъфтяването на лихварския капитал, превръщането на търговеца в капиталист-предприемач. Това спомагало за възникване на необходимите предпоставки за зараждането на капиталистическия начин на производство. В същото време обаче в резултат от редица причини лихварството затормозвало закономерното развитие на капитализма, запазвало стария начин на производство. Ето защо всички тези изключително сложни трансформации не са могли да не привлекат вниманието на витенбергския реформационен деец и да не го накарат да изкаже своето становище, подчинено на генералната му обществена линия.

Както е известно, Лутер разглежда търговската дейност в духа на средновековната традиция. Изхождайки от ограничени теологически представи, оформени в цялостна концепция, той е делил търговията на полезна и вредна, на нужна и ненужна. Като се основава на примера на древноеврейските патриарси от разказите на Библията, които търгували с животни, вълна, зърно, мляко и др., той доказва, че търговията била необходима. Разбира се, това съображение като аргумент е твърде наивно, но реформаторът по принцип приема, че в организираното общество по необходимост трябвало да бъдат включени като ръководители и представители на търговците. По-конкретно следвало да се обхване само онази част от тях, която осигурявала необходимата, полезната търговия и я организирала по честен, добросъвестен начин.²⁵ Лутер обаче се въздържа да обясни какво трябва да се разбира под справедлива търговия. Задоволява се само да порицае едрата търговска дейност,²⁶ която очевидно не може да получи неговото одобрение. В тази насока особено остро осъжда той търговските операции на чуждестранните граждани. Защото в резултат от техните сделки от Германия изтичали много пари. По такъв начин — по

²⁴ M. Luther. Sämtliche Schriften und Werke. Bd. XIII, S. 264.

²⁵ M. Luther. Werke. Bd. XX, S. 201.

²⁶ Ibidem, S. 200.

неговите заключения — възниквал въпросът, нямало ли по такъв начин страната да се разори.

В тази връзка Лутер пише, че чуждестранната търговия, която доставяла стоки от Индия — скъпи копринени платове, златни изделия, подправки, само увеличавала разкоша, не принасяла полза на страната и населението. Поради това външната търговия не трябвало да се допуска в Германия.²⁷ В същото време той твърди, че паричните запаси на Англия биха били по-малко, ако Германия престанела да купува от англичаните сукно. Също така кралят на Португалия щял да притежава по-малко пари, ако Германия оставела в ръцете му подправките. В очите на Лутер панаирът във Франкфурт изглеждал огромна дупка, през която от немските земи изтичали много пари. Ако тази дупка бъдела запълнена, щели да прекъснат молбите на длъжниците, щял да се сложи край на липсата на пари, на тежестите от процентните плащания.²⁸

Отнасяйки се по начало враждебно към лихварството, Лутер категорично се изказва против лихварските компании. „На футерите и подобните на тях компании — пише той — трябва да се постави юзда.“²⁹ Той призовава бюргерството да държи тази юзда и да постави прегради пред капиталистическата инициатива.

С една реч, Лутер се стреми да регулира стопанските взаимоотношения съобразно с интересите на бюргерството. На практика обаче икономическите му разбирания обективно водели към защита на цеховия способ на производство, към задържане на капиталистическото развитие.

От друга страна, сравнително резервираното отношение на Лутер към търговската дейност, особено към операциите на чуждестранните търговци, не било лишено от известни основания. Преди всичко като цяло международната търговия подкопавала основите на феодалната икономическа и политическа система. „Индийският и китайският пазар — писаха Маркс и Енгелс, — колонизирането на Америка, размяната с колонии, умножаването на средствата за размяна и изобщо на стоките дадоха на търговията, на корабоплаването, на промишлеността непознат дотогава размах, а с това предизвикаха бързо развитие на революционния елемент в разпадащото се феодално общество.“³⁰ Този неизбежен процес, за който говорят основоположниците на научния социализъм, обяснява най-общата причина за недоверието, с което се отнасял Лутер към външотърговската дейност. Освен това съществували и други не по-маловажни причини. Икономическата разединеност на Германия, поддържана от липсата на единен стопански център за цялата страна, създавала предпоставки за засилване влиянието на чуждите държави. Понеже в страната нямало единен вътрешен пазар, притегателен център за германските градове ставали определени райони, които се намирали извън границите на страната — Италия привличала южните градове, басейна на Балтийско море — северногерманските градове, Нидерландия — западните части на страната. Погледите на германските търговци били насочени също така към източните страни, към Франция, Англия, Испания. Международните търговски връзки

²⁷ M. Luther. Werke. Bd. XXII, S. 201.

²⁸ Ibidem, Bd. XXII, S. 201.

²⁹ Ibidem, S. 357.

³⁰ К. Маркс, Ф. Енгелс. Манифест на комунистическата партия. Избр. произв. Т. I. С., 1950, с. 25.

на Германия се разширявали и укрепвали. Градовете Нюрнберг, Аугсбург, Улм, Щрасбург — по свидетелството на Якоб Вимпфелинг — поддържали връзки с почти всички страни на Европа.³¹ Те стъпили здраво върху пазарите на Нидерландия, Испания, Португалия, участвували в колониалната търговия. Това имало своите положителни и отрицателни страни, поради което борбата на немските хуманисти и реформатори, включително и на М. Лутер, срещу чуждестранните търговски фирми, срещу чуждестранната търговия става напълно понятна.

Коренът на злото, което носела търговията, Лутер откривал в жаждата на търговците за богатства, за печалби. Той изразявал пълно съгласие с Еклезиаст от Библията, според когото търговците едва ли биха могли да бъдат безгрешни.³² Това негово мнение е издигнато в принцип и не подлежи на ревизиране. Цитирайки едно от посланията на апостол Павел, той поддържа, че работникът бил достоен за своята заплата.³³ Това според него налагало всички да работят, за да могат да осигуряват издръжката си, но не било позволено никому да посяга върху труда на другите. Никой не трябвало да забогатява и да живее свободно, когато другите живеят лошо.³⁴ Това изказване звучи като присъда над търговците и търговската дейност.

В поредицата от икономически явления, които спират вниманието на Лутер, особено място заема стойността като икономическа категория на стокното производство, изразяваща обществения труд, вълпътен в стоката. Не би могло да се поддържа смислено, че през онази епоха той е могъл да знае, че всяка стока притежава потребителна стойност, определяща се от полезността на вещта, от свойствата, които притежава и които ѝ дават възможност да задоволява едни или други нужди на хората. Далеч е стоял от генералните идеи, които лежат в основата на открития от Маркс закон за стойността, според който размяната на стоките се реализира, като се държи сметка за изразходването за тяхното производство количество абстрактен общественонеобходим труд. При все това съобразно с равнището на политическата икономия през онова време Лутер се опитвал да анализира някои икономически страни от категорията стойност и свързаните с нея икономически производни.

М. Лутер отстоявал принципа за простото стоково производство. В тази насока позициите му имали двойствен характер. От една страна, той бранел интересите на гражданството, ограбвано от служителите на католическата църква посредством индулгенциите и пр., защищавал рентиерите, чийто икономически стабилитет бил накърнен от революцията на цените,³⁵ солидаризирал се с бюргерството, отстоявал неговите схващания за икономическото развитие на Германия като независима страна. От друга страна обаче, с разбиранията си за простото стоково производство на практика стоял на позициите на феодалната класа. Защото развитието на стокното производство, на стоково-паричните отношения, на пазарните връзки във феодалното общество не водели автоматически към възникването на капиталистически отношения. Производството през епохата на феодализма, включително и през

³¹ J. Wimpfeling. Die arte impressaria; Die Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgange des Mittelalters. Bd. I. Freiburg, 1887, S. 376.

³² M. Luther. Werke. Bd. XX, S. 199.

³³ Ibidem. Bd. XXI, S. 336.

³⁴ Ibidem. Bd.

³⁵ C. Bauer. Conrad Peutinger und der Durchbruch des neuen ökonomischen Denkens in der Neuzeit, Augusta (55.1955). München, 1955, S. 200.

Късното средновековие, било феодално стоково производство, а пазарните връзки — феодални пазарни връзки.³⁶ Това обстоятелство слагало своя отпечатък върху противоречивия характер на Лутеровите концепции за стоковото производство.

Много голям научен интерес за изясняване интересуващите ни проблеми има схващането на Лутер за ценообразуването. „Не следва — съветва той — да се говори: „Аз продавам своята стока толкова скъпо, колкото мога или искам“, а така: „Аз мога да продам своята стока на толкова скъпа цена, колкото съм длъжен, или както това е правомерно и справедливо.“ „Защото — продължава разсъжденията си мислителят — провежданата от тебе продажба не трябва да бъде дело, намиращо се в твоята власт и зависещо от твоята воля, без спазването на закона и мярката, т. е. с други думи, с бога, с когото ти с нищо не си свързан.³⁷

Един внимателен анализ на току-що цитираната мисъл показва, че в нея са прокарани две главни тенденции, които на пръв поглед изглеждат непримирими. Едната е свързана със старите, традиционни феодални принципи в икономиката,³⁸ другата има по-съвременен, бюргерски характер. Това на практика означава, че М. Лутер, защитавайки интересите на бюргерството в сферата на икономическите взаимоотношения, изхождал от арсенала на теологията, на схоластиката. Неговите концепции съвпадали с възгледите на Хайлер фон Кайзерсберг. „Който иска да купи по-евтино, отколкото винаги купува — пише Кайзерсберг, — и който продава по-скъпо, отколкото винаги продава — на двамата не трябва да се дава свето причастие. Това е против братската любов. Твоя умерен доход ти пресмятай така, че да отговаря на твоето усърдие в труда, но да купуваш и продаваш по-скъпо, отколкото това ти всякога си длъжен да правиш, това е неправилно.“³⁹

Докато Кайзерсберг подхожда до голяма степен риторично, като си служи с традиционните средновековни аргументи на католическата църква — заплахата с лишаване от причастие и пр., Лутер се отнася сравнително по-различно. За витенбергския реформатор покупко-продажбата е въпрос на задължителен принцип, който трябва да служи като ръководно начало за бюргерите. В това най-общо се заключава принципната разлика между двамата идеолози.

Според Лутер печалбата трябвало да се намира, а не да се определя от условията на пазара. Размерите на възнаграждението следвало да бъдат съобразени с производствените разноски, с изразходвания труд. За това трябвало да се грижат властите, а така също и самият купувач.⁴⁰ Лутер се опитва да регламентира своеобразна система на справедлива печалба. На двадесет пфенига, пуснати в обръщение, справедливо било да се получи един пфениг печалба, а на сто гулдена — един гулден.⁴¹ Това означава, че в случая се отстоява тенденцията при търговията на дребно да бъде получавана по-висока печалба.

³⁶ Подробно по този въпрос у Б. Ф. Поршнев. Феодализм и народные массы. М., 1964, с. 120 и сл.; срв. Ф. Я. Полянски й. Товарное производство в условиях феодализма. М., 1969, с. 269 и сл.

³⁷ M. Luther. Werke. Bd. 22, S. 203.

³⁸ J. Streider. Geschichte der kapitalistischen Organisationsformen. München und Leipzig, 1925, S. 62.

³⁹ Цит. по J. Streider. Geschichte der kapitalistischen Organisationsformen, S. 62.

⁴⁰ M. Luther. Werke. Bd. XX, S. 203.

⁴¹ Ibidem. Bd. LVII, S. 349.

Току-що привлечените изказвания на Лутер са интересни в редица отношения. Преди всичко прави впечатление постановката при размяната на стоките да се държи сметка за изразходвания труд и за производствените разности. Фиксираните показатели за определяне цената на стоките леко напомнят някои от елементите на формулирания по-късно от Маркс закон за стойността, според който размяната на стоките се извършва според количеството абстрактен общественно необходим труд, изразходван за тяхното производство. Това обаче са по същество коренно различни постановки, които са изградени върху противоположни принципи. В същото време трябва да обърнем внимание и на някои други особености в изказванията на реформатора. Видно е, че дотолкова, доколкото Лутер застъпва интересите на дребните стокотрошители в търговията, в реализацията на стоките, дотолкова той застава на позициите на възникващите капиталистически отношения.⁴² Разбира се, при разглеждането на парите ние не можем да очакваме разбиране за парите като икономическа категория, присъща на стоковото производство, еквивалент на всички видове стоки, особена стока, изразяваща стойността на всички стоки. Това е в същност и напълно естествено.

Придобиването на богатствата, имотите, спечелването на пари и пр. Лутер обяснява до голяма степен фаталистично. „Бог — казва той — не желае нашите пари, тяло и имот, а ги е дал на кесаря (т. е. на представителя на света и държавата), а чрез кесаря на нас.“⁴³

Действително при анализирането на ценообразуването при феодализма Лутер проявява до голяма степен наивност и опростяване на икономическите процеси. Той не могъл да схване, че размерите на цените на стоките зависят не от волята на отделната човешка личност, а от неумолимите икономически закони. За него оставало тайна обстоятелството, че всяка стока притежава потребителна стойност, обуславяна от нейната полезност, от свойствата, които ѝ дават възможност да задоволява едни или други нужди на хората. Защото в науката много по-късно ще стане известно, че според закона за стойността, открит от Маркс, размяната на стоките се извършва съобразно с количеството абстрактен общественно необходим труд, изразходван за тяхното производство. Ще се установи също така, че количеството абстрактен труд се измерва с общественно необходимото работно време, т. е. с времето, необходимо за изработването на дадена стока.⁴⁴ Маркс ще установи, че стойността на стоката, нейната покупко-продажба се изразява в цената, т. е. приравнява се към определена сума пари, които служат като мярка на стойността, средство за обръщение, платежно средство, средство за натрупване и пр.⁴⁵

Не по-друг характер имали и разбиранията му за кредита. По начало Лутер приемал заплащането на стоките със стоки или с пари.⁴⁶ В същото време той поддържал, че заемите и съдебната дейност водели към злоупотре-

⁴² Схващането за дребните стокотрошители като създатели на предпоставки за възникването на капиталистически отношения е обосновано от Ф. Я. Полянский. Товарное производство в условиях феодализма. М., 1969, с. 272 и сл.

⁴³ M. L u t h e r. Sämtliche Schriften und Werke. Bd. IV. S. 237.

⁴⁴ Вж. Ф. Я. Полянский. О ценообразовании в условиях феодализма. — Проблемы истории докапиталистических обществ. М., 1935, с. 7—8; Б. Ф. Поршнев. Феодализм и народные массы. М., 1964, с. 92 и сл.

⁴⁵ По-подробно у Ф. И. Михалева и др. Деньги в феодальном хозяйстве (Очерки истории денег и денежного обращения. Т. I). М., 1948; срв. Б. Ф. Поршнев. Цит. труд, с. 125 и сл.

⁴⁶ M. L u t h e r. Werke. Bd. XXII, S. 213.

треби, хитрини и мошеничество.⁴⁷ Мотивирайки се с евангелския принцип за любовта към ближния, той апелира за състрадание към приятелите и враговете и приканва да се дава заем без всякакви лихви и проценти.⁴⁸ Лутер осъжда практиката да се предоставя заем под лихва. Най-добре било всеки да получи толкова, колкото е дал.⁴⁹ Другото било нарушение на естественото право, на Стария и Новия завет и противоречело на завета на Христос да обичаме ближния като самите себе си.⁵⁰

Навязъл в отвлечената сфера на библейската филантропия, Лутер не приема практиката да се дава под лихва, отхвърля използването на кредит в търговията. На практика това означава стремеж да се поставят прегради пред капиталистическата търговия и да бъде върната тя към един отминал, преодолян етап в нейната история.

Като се спира на различните средства за трупане на печалби в търговията, Лутер говори, че първото от тях било свързано с практиката търговецът да дава своите стоки на изполица и в този случай да ги продава по-скъпо, отколкото при продажба с наличните пари. В поредицата от измамничества в търговията на второ място поставя произволното повишаване на цените на стоките, когато те липсват на пазара. Следващата измама била свързана според него с изкупуването на стоките от няколко търговци и с установяването на цени по взаимно разбирателство между търговците-продавачи. Най-сетне тук влиза продаването на стоки евтино с цел да бъдат разорени събрата, които нямат възможност да търгуват евтино.⁵¹

Действително в началото на своята реформационна дейност Лутер отстоявал интересите на по-широките слоеве от населението, воювал срещу лихварството, осъждал алчността на лихварите. „Преди 15 години — пише Лутер и Маркс цитира тази негова мисъл — аз писах против лихварството, тъй като още тогава то бе набрало такава сила, че аз не виждах надежда за подобрене. Оттогава то се възвиси до такава степен, че не иска вече никъде да се счита за порок, грях и позор, а се величае като чиста добродетел и чест, сякаш то оказва на хората велика любов и християнска услуга. Къде тогава да се търси избавление, щом позорът е станал чест и порокът — добродетел.“⁵²

М. Лутер осъждал лихварството и с това допадал до голяма степен на широките слоеве от населението, угнетявани от едрите собственици. „Казват ми — пише той, — че сега ежегодно на всеки Лайпцигски панаир⁵³ се вземат 10 гулдена, което съставлява 30 на сто; някои прибавят тук и Нойнбургския панаир, така че получава се 40 на сто; аз не зная дали това е така. За срамете се — та докъде по дяволите ще доведе това в края на крайщата? . . . Който има сега в Лайпциг 100 флоринта, той ежегодно получава 40 — това значи в една година да глътне един селянин или гражданин. Ако той има 1000 флоринта, то получава ежегодно 400 — това значи в една година да изяде

⁴⁷ M. Luther. Werke. Bd. XXII. S. 206, 213.

⁴⁸ Ibidem. Bd. XX. S. 103.

⁴⁹ Ibidem, S. 105.

⁵⁰ Ibidem, S. 106.

⁵¹ M. L u t h e r. Werke. Bd. XXII. S. 215.

⁵² К. М а р к с. Капиталът, критика на политическата икономия. Т. III. Част I и II. С., 1953, с. 363.

⁵³ Има се пред вид заем от 100 гулдена с условие за изплащане на лихвите в три срока на лайпцигските панаири. В Лайпциг ежегодно имало три панаира: новгодишен, великденски и в деня на св. Михаил (бел. ред.).

един рицар или богат дворянин. Ако той има 10 000, то получава ежегодно 4000 — това значи в една година да изяде един крупен богат граф. Ако той има 100 000, както това се случва при богатите търговци, той взема ежегодно 40 000 — това значи в една година да изяде един крупен богат княз. Ако той има 1 000 000, то получава ежегодно 400 000 — това значи за една година да изяде един крупен крал. И не го застрашава за това никаква опасност — не са застрашени нито животът, нито имотът му; нищо не върши, седи си при печката и пече ябълки; и този смирен разбойник, тъй както си седи в къщи, може за десет години да изяде цял свят.⁵⁴

Това изказване, твърде интересно по своята социална насоченост, е показателно в редица отношения.

Разбира се, при осветляването на стопанските въпроси М. Лутер изхожда и от личните си интереси. Той притежавал твърде голямо стопанство, свързано с пазара. На пазара се извършвала размяната на продуктите, които се произвеждали в домашната му пивоварна, в зеленчуковата градина, в арендуваните рибни ловилни, животновъдството. При неговото домакинство имало стол, ръководен от съпругата му, в който се хранели студенти.⁵⁵ Това обстоятелство обяснява еволюцията на неговите икономически възгледи изобщо и по-специално еволюцията на схващането му за покупко-продажбата на рента.

Първоначално той имал отрицателно отношение към купуването и продаването на рента. В своето забележително обръщение към християните-аристократи на немската нация през 1520 г. Лутер нарича търговията с рента „най-голямо нещастие на немската нация“. Дълбоко възмущение пораждало у него това, че в началото на XVI в. продажбата на рента увлякла всички — и князе, и манастири, и аристократи, и наследствени селяни.⁵⁶ В качеството си на защитник на стокото стопанство Лутер атакува продавачите на рента, разкрива разорителните резултати от тяхната дейност.

Постепенно обаче от противник на продажбата на рента Лутер се превръща в неин защитник. Това се обяснява с измененията, които настъпили в неговия социален статус, с трансформацията в икономиката на Германия. През 1540 г. — цели двадесет години след като я осъдил — в призива си към свещениците да излизат в проповедите си против лихварството, рязко критикува даването на пари под лихва, като същевременно се обявява в защита на купуването на рента. „Купуването на рента — пише той, — под това аз не разбирам лихварство, защото то е справедлива и честна покупка, не е лихварство. Слава богу, на всички е добре известно, какво следва да се разбира от гледна точка на гражданското право под купуването на рента, че при това трябва да се залага и не трябва много да се събира със стотици.“⁵⁷

Върху еволюцията на Лутеровите възгледи оказали влияние редица други причини. Съществуващата вече покупко-продажба на рента наложила определен процент, който не надвишавал 5 %. Самият Лутер, който преди това сам обичал да подчертава селския си произход, променил своето отношение

⁵⁴ Тази мисъл от Лутеровите съчинения цитира К. Маркс. Капиталът, критика на политическата икономия. Т. III. Част I и II. С., 1953, с. 635—636.

⁵⁵ G. Fabiunke. Martin Luther als Nationalökonom. Berlin, 1963, S. 36.

⁵⁶ B. D e n t z e r. Soziale Bewegungen im 16. Jahrhundert. Leipzig — Berlin, 1930, S. 3.

⁵⁷ G. Fabiunke. Martin Luther als Nationalökonom., S. 230.

към селяните, които масово продавали рента. Най-сетне Лутер сам започнал да продава рента.⁵⁸

Както трябва и да се очаква, М. Лутер не е могъл да види в рентата принадлежащ продукт на селяните в стопанството на феодала или принадлежащ продукт, създаван от селянина в неговото собствено стопанство, но присвояван от феодалния господар. Не е долавял, че феодалната рента е поглъщала често не само принадлежащия продукт на селянина, но и част от необходимия му труд.⁵⁹

Разбира се, както и мнозина теолози, у Лутер могат да бъдат открити редица концепции, които звучат фаталистично, песимистично и се покриват по същество с традиционните католически икономически схващания. Така например с първородния грях той обяснява дисхармонията в света — неприятните и вредни за човека явления, болестите, тръните и бодилите, дори „свирепостта на вълците, лъвовете и мечките“. „Но — заявява Лутер — вина за това има първородният грях, от който са били замърсени всички творения, така че според мен преди грехопадението слънцето е било много по-светло, водата много по-бистра и чиста и земята по-богата и по-изпълнена с всякакви растения.“⁶⁰ Ще рече, първородният грях лежал в основата на социалните неправди, класовите противоречия и конфликти и пр.

Много интересно е да се отбележи, че наред с тази традиционна християнска концепция Лутер прокарва и някои еретически схващания, които съдържат реформационни аспекти. В редица свои съчинения той търси причините за дисхармонията в божните планове за спасението на хората. „Като ни дари своя син — пише той, — заедно с него бог ни дари всичко, било то дявол, грях, смърт, ад, рай, справедливост и живот...“⁶¹ Това на практика означава приписване вината за всички тези явления на бог. Една твърде нецърковна мисъл, която звучи еретически.

Както и идеолозите на църквата, Лутер обосновава идеята за настъпването на т. нар. „Второ пришествие“, едно вярване, което се превръща в крайъгълен камък в догматиката на редица по-късни протестантски секти. „Ето защо — обобщава той — ние, първенците на безсмъртния живот, се надяваме, че съвършенство ще настъпи в деня на второто пришествие, и ние ще почувствуваме и ще видим живота, в който сме вярвали и на който сме се надявали.“⁶²

В средите на лутераните възникнали известни идеи за експроприация на експроприаторите. Вилибалд Пиркхаймер (1470—1530),⁶³ немски хуманист, ръководител на кръжока на хуманистите в Нюрнберг, обвинявал лутераните за това, че разпределят имуществата на богатите, но същевременно ги осъжда, загдето само давали подобни обещания и по такъв начин измамвали простия народ. От своя страна Пиркхаймер се отнасял с уважение към Лутер и Карлштадт. Тази противоречивост в тактиката на лутераните може да се обясни, както правилно отбелязват някои автори, с грижата за гарантиране единство в германската държава чрез осигуряване единство във вярата. Ето защо Пиркхаймер изразява загриженост за това, че евангелистите „във висша степен

⁵⁸ G. Fabiunke. Martin Luther als Nationalökonom, S. 36.

⁵⁹ Общо за това вж. Б. Ф. Поршнев. Феодализм и народные массы, с. 68 и т. н.

⁶⁰ M. Luthers. Sämtliche Schriften und Werke. Bd. I. S. 322—323, 329, 337.

⁶¹ Ibidem. Bd. XV, S. 311.

⁶² Ibidem. Bd. IV, S. 439.

⁶³ За него вж. А. Н. Немцлов. Вилибалд Пиркхаймер и его место среди немецких гуманистов начала XVI в. — СВ, 28, М., 1965; O. Markwart. W. Pirckheimer als Geschichtsschreiber. Zürich, 1886.

са несъгласни един с друг и се разделени на секти, които се възбуждат подобно на метежните селяни, докато съвсем не се разорят.“⁶⁴

От всичко казано дотук става ясен противоречивият характер на Лутеровите икономически схващания. От една страна, той стоял върху позициите на старата феодална икономическа система, осъждал растящата в средите на бюргерството жажда за богатство. Изразявал е пълно съгласие с библейската максима, според която търговците едва ли могли да бъдат безгрешни,⁶⁵ и по този начин по начало гледал отрицателно на една от важните фигури в структурата на младата класа, която воювала срещу феодалната икономическа система. Изхождайки от традиционни разбирания, той осъждал процеса на икономическото възмогване на бюргерите. Според него никой не трябва да забогатява и да живее свободно, когато другите живеят лошо⁶⁶ — една мисъл, която се родее по начало с революционните постановки на Мюнцер. В контекста обаче на собствената му икономическа концепция тя звучи като опит за задържане закономерното историческо развитие. Понеже християнинът не трябвало да служи на богатството, той не бивало да става роб на парите, макар да притежавал богатство. Ненапрасно — заключава Лутер, осланяйки се на Библията — богатите не могат да влязат в царството небесно.⁶⁷ За разлика от Мюнцер, който използвал библейските примери за разрушаване установените икономически и обществени отношения, Лутер си служел с аргументите на религията в подкрепа на господстващия икономически режим.

Лутер водил борба срещу новите явления в стопанския живот, породени от развиващите се капиталистически отношения, проявявал в определени случаи непримиримо враждебно отношение към новите икономически сили — промишлените компании, крупните фирми, банките и пр., като осъждал тяхната дейност. Това показва неговото двойствено отношение към действителността. Лутеровите икономически схващания, формулирани в мъгляви религиозно-етически постулати, били насочени срещу едрите предприемачи, забогатяващи чрез експлоатацията на занаятчиите, чрез провеждането на търговска дейност в широки мащаби, чрез организирането на активни търговски операции.

В същото време Лутер, като бранел установената феодална стопанска система, подкопавана от новите производителни сили, се изказвал положително за редица нови явления, свързани с възникващата капиталистическа икономика. Цитирайки едно от посланията на апостол Павел, той поддържа, че работникът е достоен за своята заплата⁶⁸ — мисъл, която в условията на неговото време звучи като апология на занаятчийската дейност, свързана с новите производителни сили. Той превъзнасял етичната стойност на занаятчийството, като същевременно пледирал разбирането за аморалния характер на богатството, придобито не със собствен труд, а чрез използването на чужда работна ръка.⁶⁹ Така реформаторът защищал интересите на майсторите занаятчии, на дребните стокопроизводители, издигал принципа на дребно-

⁶⁴ Цит. по А. Дюрер. Дневници. Писъма, трактати. Т. I. М.—Л., 1957, с. 206—210; А. Н. Немиллов. Цит. статия, с. 146.

⁶⁵ M. Luther. Werke. Bd. XXII. S. 199.

⁶⁶ Ibidem. Bd. XXI. S. 336.

⁶⁷ Ibidem. Bd. XIV. S. 84; Bd. VI. S. 435.

⁶⁸ M. Luther. Werke. Bd. XXI. S. 336.

⁶⁹ Ibidem, S. 336.

бюргерската уравниловка, непримиримо враждебна на експлоатацията на майсторите, избягващи конкуренцията. По такъв начин неговите икономически концепции неизбежно добивали и известен антифеодален характер.

Изобщо икономическите възгледи на М. Лутер отразяват в края на краищата бурната преломна епоха на раннобуржоазната революция в Германия. Ето защо в тях могат да се срещнат елементи, които утвърждават старите стопански феодални отношения, насочени са против възникващите нови производелни сили в недрата на старата общественоекономическа формация. В икономическата система на реформатора са налице и определени тенденции на утвърждаване новите производствени отношения, породени от зараждащите се капиталистически производелни сили. То произтича от самия сложен, противоречив характер на епохата, свързана с коренен прелом в историческото развитие на страната, станала люлка на раннобуржоазната германска революция, първата раннобуржоазна революция в Европа, в света.

Ако се опитаме да структурираме факторите, които оказват определено въздействие върху изграждането на Лутеровите икономически схващания, би се получила интересна картина. Изострянето и усложняването на формите на класовата борба в Германия е определящ фактор в развитието на икономическата мисъл, в т. ч. и на неговите стопански схващания. При оценката на икономическите му разбирания обаче не бива да се задоволяваме само с констатацията на определящия фактор, но в същото време следва да се отчете въздействието на наследството, оставено от предшествуващото развитие на германската, а също така и на европейската икономическа мисъл. Специално отбелязване заслужава влиянието, което упражняват върху него посланията на апостол Павел и произведенията на Блажени Августин, под непосредственото въздействие на които той изгражда своите разбирания за робството, а оттам и за божествения произход на крепостническата зависимост на селяните. За разбиране спецификата на Лутеровата икономическа мисъл необходимо е да се отчете също така обстановката, сред която протичат икономическият и политическият живот, а също така и развитието на политическата икономия в Западна Европа. В тази връзка специално отбелязване заслужава въздействието на някои мистици като Сузо, Еккарт, както и влиянието на реформатори като Ян Хус.

Като икономист Лутер не се отличава с особени оригинални възгледи. Неговите схващания в тази област от общата система на научното познание са навеяни до голяма степен от потребностите на историческия момент изобщо и по-специално от интересите на класата, с която бил свързан — в началния период в неговата дейност от широките народни маси, след това от умереното бюргерство и накрая от князете. Това обстоятелство обяснява и тяхната социална насоченост, която е различна през различните периоди, сложна и противоречива като пътя, който е принуден да измине мислителят и реформаторът от Витенберг.

MARTIN LUTHER ZWISCHEN DEM MITTELALTER UND DER NEUZEIT

Jordan Nikolov

(Zusammenfassung)

Gegenstand vorliegender Untersuchung sind hauptsächlich die Widersprüche im Leben, in der Ideologie und in der sozialpolitischen Tätigkeit Martin Luthers, des Begründers der bürgerlichen und später der fürstlichen Reformation in Deutschland. Diese Frage ist bisher unzureichend erforscht, obwohl sie nicht nur von historiographischem, sondern auch von politischem und allgemein kulturellem Standpunkt aus betrachtet sehr wichtig ist. Soweit darin auch einige unrichtige Auffassungen der bürgerlichen Lutherforschung analysiert und unter die Lupe der Kritik genommen werden, hat die Arbeit auch einen bestimmten zeitgenössischen Klang.

Die Arbeit stellt den ersten Teil einer Gesamtuntersuchung über M. Luther und die Widersprüche in seinem Leben und in seinem Werk dar. Ihr zweiter Teil, der denselben Umfang hat wie ihr erster Teil, wird im nächstfolgenden Band des Jahrbuchs der Historischen Fakultät der Sofioter Universität erscheinen. Infolge seines Umfanges hat sich sein Erscheinen in diesem Band als unmöglich erwiesen.

In diesem Teil der Monographie werden die wichtigsten wissenschaftlichen und sonstigen Gründe angeführt, die die Behandlung des angegebenen Problems rechtfertigen. Die Einführung enthält außerdem eine ausführliche faktographische und methodologische Übersicht sowohl der bürgerlichen als auch der marxistisch-leninistischen Geschichtschreibung über das Leben und das Werk Luthers. Die Lösung letzterer Aufgabe erwies sich unter den bei uns bestehenden Arbeitsmöglichkeiten, ich meine vor allem den Mangel an wissenschaftlichen Fachbibliotheken, als eine äußerst schwierige. Sie ist aber wichtiger, da ihre Lösung die Möglichkeit einer besseren Orientierung Lutherforschung gewährt.

Im „Die Wurzeln der Widersprüche bei Luther“ betitelten Abschnitt stellt sich der Verfasser zur Aufgabe, jene Faktoren aufzuzeigen und zu untersuchen, die im hohen Grade die Veränderungen, Zweifel, die Evolution, bzw. die Entstellungen im Bewusstsein Luthers bedingt haben. In diesem Zusammenhang setzt sich der Verfasser mit den Widersprüchen auseinander, die für das stürmische Zeitalter der frühbürgerlichen Revolution kennzeichnend sind. Die erwähnten Widersprüche stellen nämlich die objektive Grundlage für die Erklärung der Widersprüche in der Weltanschauung Luthers dar. Außerdem hebt der Verfasser einige Sonderzüge des Familienmilieus, in welchem M. Luther aufwuchs und die für die Ausbildung und die künftige Entwicklung von Belang gewesen sind. Zugleich damit werden auch bestimmte Wesenszüge psychologischer Natur in der Persönlichkeit Luthers hervorgehoben.

In der Arbeit wird auch besondere Aufmerksamkeit den Wandlungen in den Ansichten Luthers über die Ökonomik zugewandt, da diese Wandlungen letzten Endes durch die tiefgehenden Veränderungen bedingt sind, die in der Wirtschaftsstruktur der deutschen Gesellschaft in der ersten Hälfte des XIV. Jhs. eintraten. Im selben Zusammenhang musste auch dem Umstand Rechnung getragen werden, daß die neuen frühkapitalistischen Elemente in einer bestimmten Wechselwirkung mit den Elementen der herrschenden feudalen Gesellschaftsstruktur

entstehen. Andererseits darf nicht außerachtgelassen werden, daß die Vertreter der herrschenden Feudalengesellschaftsschicht lebhaft daran interessiert waren, die neuen Produktivkräfte in ihren Händen zu behalten und sich dienstbar zu machen. Auf diese Weise finden auch die Schwankungen in den Ansichten Luthers zwischen den neuen kapitalistischen und den spätfеудalen Produktivkräften und gesellschaftlichen Verhältnisse ihre natürliche Erklärung. Die Schwankungen und Widersprüche im ökonomischen System Luthers werden mit anderen Worten in Zusammenhang mit den Wandlungen in seinem ökonomischen Status gebracht und erklärt.

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

Предговор	101
Мартин Лутер в историографията	109
Корени на Лутеровите противоречия	125
Критик на феодалната икономическа система или защитник на раннокапиталистическия начин на производство.	150

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
Исторически факултет

Том 68

1974

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA
Faculté d'Histoire

Том 68

1974

ЦВЕТАНА ГЕОРГИЕВА

ЗА ПРОИЗХОДА И СОЦИАЛНАТА
СЪЩНОСТ НА ЧОРБАДЖИИТЕ
ПРЕЗ XVIII В.

CVETANA GEORGIEVA

DE L'ORIGINE ET DE L'ESSENCE SOCIALE
DES ĆORBADŹI PENDANT XVIIIe S.

Рецензент: к. и. н. *Димитър Цанев*

Редактор: проф. *Николай Генчев*

През 1877 г. хърватският правен историк В. Богишич по време на престоя си в България в хода на Руско-турската освободителна война прави опит чрез детайлно разработен въпросник да разкрие икономическата, обществената и политическата същност на едно специфично българско възрожденско явление — чорбаджийството. Този пръв, съвсем наскоро публикуван опит може да се счита за начало на многогодишните изследвания на проблема в нашата историография. Отговорите, които получава В. Богишич от свищовския съдия Боров, показват трудностите, с които ще се сблъскват по-сетне всички, които биват изкушени от тази тема. Неяснота в развитието и функциите на чорбаджийския институт, противоречивост, подчертан негативизъм към неговите представители — това е същността на отговорите, които получава хърватският изследвач.¹ В следосвобожденската ни историография в общи линии преобладават негативните оценки на чорбаджиите като оръдия на османската власт срещу собствения им народ.² Срещу тях противостоят плахи опити за оневиняването им, в които се показва позитивната роля на някои от чорбаджиите в културната и икономическата история на българите,³ или пък такива, които твърде несполучливо се опитват да ги представят като покровители и даже водачи на масите.⁴ Представителите на марксистическата мисъл първи потърсиха класовата характеристика на чорбаджийството, свързвайки го с турската феодална структура на възрожденската ни икономика.⁵ В следвоенната ни историография се аргументира мнението, че чорбаджиите са представители на едрата българска буржоазия. Тези диаметрално противоположни оценки породиха остра дискусия, която въпреки безспорните фактологически приноси и едно по-сериозно вглъбяване в проблема показа все още неизживените следи от романтизма в българската историческа мисъл. Представяните оценки и формулировки бяха повлияни от мненията на дейците на българската националноосвободителна революция, а не от задълбоченото и всеотрасно интерпретиране на фактите.⁶ В последно време Хр. Христов пристъпи към

¹ П. Петров. Две анкети от Свищов през 1897 г. — В: Сб. в чест на акад. Д. Косев, С., 1974, с. 430—432.

² Изложения на основните постановки по въпроса с довоенната историография и литература у Д. Косев. Към изясняване на някои проблеми от историята на България през XVIII в. и началото на XIX в. — ИПр, 1953, 3, с. 13—16.

³ Вж. С. Шопов. Из живота и дейността на д-р Ст. Чомаков по църковния въпрос и възраждането. — СББАН, XII, 1919, с. 14.

⁴ С. Бобчев. Канун-наме от 1857 г. за чорбаджилъка в Търновския санджак. — Сп БАН, XXIX, 1923, с. 79—101.

⁵ Д. Благоев. Принос към историята на социализма в България. С., 1949, с. 52.

⁶ Вж. Дискусията на страниците на ИПр през 1956—1965 г.; Д. Косев. Цит. съч., с. 13—46; Н. Тодоров. За наемния труд в българските земи към средата на XIX в. — ИПр, с. 13—46; Н. Тодоров. За наемния труд в българските земи към средата на XIX в. — ИПр, XV, 1953, 2, с. 3—35; Хр. Христов. Някои проблеми на прехода от феодализма към капитализма в историята на България. — ИПр, XVII, 1961, 3, с. 83—107 и др.

проблема с един по-съвременен и аналитичен подход. В своите последни трудове той свързва появата им с процеса на формиране и утвърждаване на българската възрожденска община. Определяйки чорбаджийството като административна институция в Османската империя, той избягна точната им класификация в социалната структура, с което измести посоката на изследванията, но остави открити дискуссионните проблеми.⁷ В последните изследвания мнението на Хр. Христов бе възприето и допълнено с категоричното твърдение, че чорбаджиите са съставна част на формиращата се българска възрожденска буржоазия, носители на търговско-лихварския и отчасти промишлен капитал.⁸

Направеният дотук сбит преглед на изучаването на проблема за чорбаджийство разкрива дълга дискусия, обусловена от значителни трудности. Основните от тях са двойственост на понятието чорбаджия, употребявано както като административна длъжност, така и като звание на определена социална група; липса на отчетлива последователност при „титuluването“ с него; противоречива социална характеристика и политическа дейност на неговите носители. Колко различни по всички възможни показатели лица се обединяват с този термин през късното възрождане, личи от обстоятелството, че в огромната панорама на предосвобожденското общество в „Под игото“ Ив. Вазов определя като чорбаджии двама диаметрално противоположни в социален и политически смисъл свои герои — чорбаджи Марко и чорбаджи Йордан. Сложната, противоречива и неясна характеристика на понятието „чорбаджия“, такава каквато я откриваме в източниците от XIX в., навежда на мисълта, че то е изживяло не дълга, но динамична еволюция. Неговото първоначално съдържание се разширявало, обхващайки категории лица с различно икономическо положение или административни функции. През втората половина на XIX в. времето, от което разполагаме с най-голямо количество източници, то има твърде широко съдържание и най-общо би могло да се каже, че обединява хора, които в известен смисъл (икономически или социален) стоят над средната маса от населението. Поради това изследването на явленияето, което се крие зад термина „чорбаджийство“, изисква едно по-прецизно, по-детайлизирано проучване не само във вертикален план, както се прави досега, но и в хоризонтален. Развитието на чорбаджийството до голяма степен отразява някои основни промени в социалната еволюция на българското общество в бурната възрожденска епоха. Това определя демонстрацията досега интерес към него, както и необходимостта от бъдещото му аналитично и детайлно изследване. Предлагащата статия си поставя задачата да анализира най-ранните досега известни източници, в които се срещат лица със званието чорбаджия, и въз основа на техния анализ да бъде направен опит за осветляването на произхода и съдържанието на термина в периода на неговото възникване и утвърждаване.

⁷ Хр. Христов. Към въпроса за класите и класовите отношения в българското общество през Възраждането (произход, социална принадлежност и роля на чорбаджиите). — ИИИ, 21, 1970, с. 51—82.

⁸ Г. Плетньов. Произход и социална принадлежност на чорбаджиите в Търново. — Трудове на Великотърновския университет „Кирил и Методий“, IX, 2, с. 70—104; Социалната принадлежност на котленските чорбаджии през Възраждането. — ИПр, XXXI, 1975, с. 69—74.

Източниците от първите три столетия от османското владичество в българските земи свидетелствуват за съществуването на прослойка от български първенци (в рамките на българското общество), носещи звания от предосманската военна или административна титулатура: бан, жулан, примикюр, княз, кмет и т. н.⁹ В ктиторските надписи се открива търсенето на термин със събирателно значение за тази категория лица, представено чрез широката употреба на кир, господар или хаджи.¹⁰ Някои извори от XVII в. многократно говорят за отчетлива икономическа и социална диференциация, силно акцентувайки на противоречията между богати и бедни българи, включвайки в категорията на първите кнезове, кметове, болярите и т. н.¹¹ В нито един от изворите от XVII в. обаче не се среща названието на османската офицерска длъжност чорбаджия като особено звание или титла на българин. Тя се появява за първи път през XVIII в., за да навлезе твърдо в социалната номенклатура на българското общество към края на столетието и в началото на следващото.

Най-ранните споменавания на термина чорбаджи като звание, обособяващо определена категория лица от българското общество, се откриват в два източника, датирани твърде общо — първата половина на XVIII в. Единият от тях е т. нар. „*поучение ко чорбаджием*“, включено в сборник поучения, произхождащ от Елена.¹² В него интересуваният ни термин е употребен само в заглавието, но в изложението авторът се обръща към „*болерите и кметовите*“ (курс. Ц. Г.), които се представят като „първи“ в града и селото лица с обществени задължения, които едновременно с това са притежатели на „стока и имане“.¹³

Очевидно тук терминът чорбаджия има събирателен смисъл, обединяващ функционерите на зараждащата се българска възрожденска община.¹⁴

Малко по-различна интерпретация би могло да се направи на информацията, съдържаща се във втория източник, датиран от първата половина на XVIII в. Това е адресът на едно Просително послание на Бачковския манастир, в което са изброени следните административни длъжности и професионални групи: „господари, князе, боляри, *джелети, мандраджии, чорбаджии и ортаци* (курс. Ц. Г.), кметове и кметици и синове кметовски, хаджии, орачи, колачи, търговци, абаджии и терзии, златари, палуқчии, кафтанджии, кожухари, бахчеванджии и други занаятчии и майстори и рUFети“¹⁵. Посланието има за цел да ангажира към проблемите на Бачковския манастир вниманието на лицата, които имат възможности и авторитет в българското общество. Вече бе изтъкнато в литературата, че този тип документи са писани по образци, но, както личи от запазените няколко екземпляра, адресатите им са събра-

⁹ Хр. Христов. Към въпроса за класите. . . , с. 55—60.

¹⁰ Вж. Й. Иванов. Български страни из Македония. С., 1931, с. 230—280.

¹¹ Вж. Д. Петканова-Тотева. Дамаскините в българската литература. С., 1965, с. 112—114.

¹² Пак там, с. 199—200.

¹³ Пак там.

¹⁴ Хр. Христов. Към въпроса за класите. . . , с. 60—61.

¹⁵ В. Николаев. Едно неизвестно просително послание на Бачковския манастир до свободните християнски народи от началото на XVIII в. — ИИБИ, VI, с. 527.

зени с конкретната ситуация.¹⁶ В бачковското послание прави впечатление, че терминът „чорбаджии“ няма събирателно, а точно конкретно съдържание и е равностоен на всички изброени професионални или административни групи. Съставителният на посланието се е стремил да подреди адресантите ако не по място и значение в българската йерархия, то поне в обединени от известна близост групи. В началото са вписани длъжностните административни лица: господари, князе, боляри; във втората група са професиите, свързани със скотовъдството — джелепи и мандраджии, непосредствено следвани от чорбаджиите и близките с тях ортаци, след тях се изброяват занаятчиите от текстилното производство: абаджии, терзии и т. н. Адресът на Просителното послание на Бачковския манастир представя твърде усложнения модел на българското общество в първата половина на XVIII в., при който професионалният белег определя до голяма степен мястото на личността в социалната система. С оглед проучването на чорбаджиството той показва, че вече съществува такава категория лица, която е обособена в административна или професионална група. Едновременно с това мястото, на което те са поставени заедно с джелепите, мандраджиите и ортаците, навежда на мисълта, че чорбаджиството е професия или административна длъжност, свързана със скотовъдството и произтичащите от него занаяти.

Двете първи споменавания на термина чорбаджия имат една обща черта. Те не се отнасят до определено лице, а до група хора, което показва, че още в първата половина на XVIII в. той е имал доста широко разпространение, което за съжаление е слабо отразено в изворите. Това бихме могли да си обясним с факта, че той дублира отдавна утвърдените длъжности „князове, кметове, боляри“ или по-точно представлява събирателно за тях нововъведение в номенклатурата на българите. Появата му обаче би могла да се свърже с едно интересно, типично ренесансово явление, което започва да се наблюдава в българските източници през XVIII в. — акцентуването върху професионалния белег и разширяването на групата на първенците чрез различните категории занаятчий.¹⁷

Колкото и общо да се употребява терминът и в двата източника, все пак те съдържат известна противоречивост. Докато в Поучението ясно става въпрос за лица, свързани с ръководството на българските социални микро-структури, то в Посланието употребата на термина има по-конкретно професионално съдържание. И в първия източник се обръща внимание на по-доброто имотно положение на лицата, които го притежават. Тази двойственост и неяснота в съдържанието на термина се открива и при споменаванията му в по-късните източници.

Като изключим твърде съмнителния в конкретната достоверност Летопис на поп Йовчо от Трявна,¹⁸ в който се говори за чорбаджии през 1749 г., най-ранното точно датирано сведение за чорбаджии е разписка, с която представители на селата Гложене, Извор и Торос взаимно си поръчителствуват, че за в бъдеще ще изплащат задълженията на манастира „Георги Киевски“ към османската власт. Документът носи дата 9 март 1755 г. и в него като сви-

¹⁶ Б. Ангелов. Относно просителното послание на Бачковския манастир. — ИБИД, XXVIII, 1972, с. 359—362.

¹⁷ И. Иванов, Цит. съч., с. 256—259, 268—269.

¹⁸ П. Р. Славейков. Извлечение из летописа на поп Йовча от Трявна. — СБНУ, II, 1890, с. 325.

детели са привлечени и „*всички чорбаджии от село Тетевляне*“ (курс. Ц. Г.). На другата страница са изброени имената на свидетелите, както следва, „*чорбаджии Тило, чорбаджии Петко, чорбаджии Куман, чорбаджии Никола* (курс. Ц. Г.). От Гложене — поп Златан, Добре поп Цанев, Дино Давит, Станьо Златкин, Иван Цончев, Драган; от Извор — поп Иван, Бери Иван, Иван Якин; от с. Торос — Вълчо Нанов, Давит Мандул и Стоян Добрин“¹⁹.

При подреждането на свидетелите е спазен поселищният принцип. На първо място са изброени четиримата чорбаджии, за които писарят предварително е уточнил, че са от Тетевен, и на втората страница не е счел за необходимо да повтаря това обстоятелство. Следват представителите на другите три селища, като при изреждането им се е спазвал известен йерархичен принцип. Начело на представителните групи са вписани свещениците, които са най-видните и съответно обществено отговорните лица. Документът показва наличието на четирима чорбаджии в едно от селата и нито един в останалите три. При това чорбаджиите не поемат никакви задължения нито персонално, нито от името на тетевенци. Те само освидетелствуват ангажираността на другите селища към манастира „Георги Киевски“. Този факт не дава основание да се предполага, че посочените чорбаджии са представители на някакви обществени органи. Ясно е, че става въпрос за обособена социална група, която заема самостоятелно място в едно от селищата. Трудно можем да приемем, че в случая чорбаджиите са длъжностни лица от една административна институция. В такъв случай не е ясно защо в Тетевен са били необходими четири (най-малко) ръководители на общината и нито един в съседните села. Мъчно е да се предположи, че тук има някакво обединение на четири селища в една община. Такава интеграция изисква развитие на институцията до степен, която тя не достига изобщо в периода на Възраждането. Този документ, който разкрива наличието на много чорбаджии в Тетевен и отсъствието им в Торос, Извор и Гложене, показва, че формирането на тази група първоначално се осъществява само в някои селища и невинаги е пряко зависимо от образуването на общините.

Следващото в хронологически порядък сведение е от 1762 г. и се намира в дневника на Руджиер Бошкович. Големият дубровнишки учен съобщава, че когато свитата на английския посланик Портър достигнала с. Карабунар, тя била много учтиво посрещната от местния чорбаджия (курс. Ц. Г.). Бошкович обяснява, че терминът чорбаджия вече има две значения. Едното от тях е полковник или комендант на йеничерите, а второто — глава на селото. Той уточнява, че лицето, с което контактуват в Карабунар, е от втория тип.²⁰ Тук лицето, което носи званието чорбаджия, изпълнява известни административни функции от локален характер. Нашият информатор ни представя с. Карабунар като селище със смесено турско и българско население, поради което е невъзможно местният административен ръководител да е българин. При това изрично е подчертано, че въпросният чорбаджия е собственик на най-хубавата къща в селото. Очевидно и тук се срещаме с лице, чието икономическо състояние е най-доброто. Изключена е възможността това лице да оглавява местната българска община. В едно село със смесено население

¹⁹ П. Мутафчиев. Из нашите старопланински манастири. — В: Избрани произведения. Т. II. С., 1973, с. 358—359.

²⁰ Р. Бошкович. Дневник на едно пътуване, Превод и бележки М. Тодорова. С., 1975, с. 34.

никой не би поверил такава важна функция като посрещането и настаняването на чужди гости на българската община. С много по-голяма вероятност би могло да се предположи, че в случая става въпрос за турчин, тъй като описвайки несполучливите машинации на михмандаря да спечели 100 пиастра, получени в Карабунар, променяйки маршрута на групата, Бошкович заключава: „Така турците, даже и на служба, търсят как да се измамят един друг, щом като е въпрос за печалба.“ И това е сведение, което пряко свързва интервювания ни термин с органите на местно управление; се отнася за турски администратор и не може да бъде свързано с българската общинна организация.

Много по-ясно се свързва със самоуправлението на българите един протокол от кондиката на Търновската метрополия с дата 1. XII. 1772 г., с който се документира извършената проверка на църковни ценности, станала в присъствието на „търновските чорбаджии“ (раз. Ц. Г.). Безспорно тук се натъкваме на градски първенци, пряко свързани с обществената дейност на местната църква. Краткото сведение не изяснява икономическото състояние на въпросните лица, нито обстоятелствата, при които те са натоварени със съответните функции.

Една група ктиторски надписи от Хилендарския манастир засвидетелствуват употребата на термина в Копривщица. Първият от тях с дата 1779 г. се намира над входа на параклиса „Св. Сава“. В него са изредени лицата, инвестирали строежа на параклиса, в следния ред: господари кир Тома, кир Тодор и кир хаджи Николай, синове на кир хаджи Цено от Видин. „И от село Копривщица ктитори чорбаджии кир Геро и неговият син кир Добре“²¹ (курс. Ц. Г.). По-нататък надписът повтаря съдържанието на един надпис от същата година, в който се съобщава за построяването на параклиса „Св. Димитър“ с даренията на жителите на Копривщица, общо представени от кир поп Найден, кир хаджи Вълко, кир Стано и кир Петко Муравейника.²² В двата надписа са вписани 10 лица — 4 от Видин и 6 от Копривщица и само един от тях носи названието „чорбаджии“. От 6-те представители на Копривщица единственият чорбаджия не участва в колективното дарение на селото, а заедно със сина си прави самостоятелен дар на друг параклис. Съдържанието на този надпис като че ли също изолира чорбаджията, за който става въпрос, от органите на българското самоуправление. Ако въпросният чорбаджия Геро през 1779 г. е бил ръководител на българската община, би трябвало именно той да представя жителите на селото и в ктиторския надпис и списъкът на делегацията би трябвало да започва с него. От информацията на надписа от параклиса „Св. Сава“²³ е ясно, че двете дарения са правени едновременно, т. е. че чорбаджия Геро е бил в Хилендар заедно с останалите копривщеници. Въпреки това той не е представял официално жителите, функции, с които очевидно са били натоварени други четирима души. Неговото самостоятелно дарение ни показва, че той има твърде добро материално положение. Тъй като първите трима ктитори на параклиса „Св. Сава“ са от Видин, може да се приеме, че кооперирането на средствата за строежа му е станало по искане на монасите, тъй като дадените от видинските граждани сума не са достигнали. Може би, имайки пред вид именно по-големите икономически възможности на чорбаджия Геро,

²¹ Й. Иванов. Цит. съч., с. 269.

²² Пак там, с. 268.

²³ Пак там.

монасите са поискали от него лично необходимите средства за довършване на строежа, поради което той бил изваден от представителството на Копривщица. Това навежда на мисълта, че в случая терминът чорбаджия крие не административно, а социално-икономическо съдържание. И тук прави впечатление, че от 6-те членове на представителството само един е посочен като чорбаджия. Като се има пред вид, че дарителите сами са съобшили имената и титлите си, трудно е да се предположи, че другите са пропуснали званието чорбаджия, след като единият го е назвал. Впрочем от поселищната литература, в голямата си част с мемоарен характер, хаджи Вълко и Петко Муравейчика са познати като създатели на големи копривщенски чорбаджийски родове.²⁴ В съвременните изследвания те също се считат за чорбаджии. От разглеждания надпис е ясно, че въпросните лица до 1779 г. още не са били такива. Нещо повече. Един друг надпис от Атон с дата 1785 г. съобщава ктиторите на манастирската болница на Хилендар — кир Тодор и кир Събо, съответно син и зет на хаджи Вълко от Копривщица. Те са наречени „почтени господари“, но званието чорбаджия не е употребено за нито един от тримата.²⁵ Ясно е, че до 1785 г. нито хаджи Вълко, нито членовете на семейството му са чорбаджии въпреки безспорния имуществен просперитет на Чалъковата фамилия. Двата надписа от Хилендар показват, че включването в твърде малобройната прослойка на чорбаджиите през третата четвърт на XVIII в. изисква лицата, които носят това звание, да имат големи материални възможности, без това обаче да е единственото условие, щом в тази категория все още не са включени такива състоятелни хора като Чалъковци.

В още един ктиторски надпис откриваме копривщенски чорбаджии. Той се намира на гробницата на Стефан Неманя и съдържа имена на дарители от различни райони на българските земи: от Ловеч кир Петър, от Пазарджик кир Трендафил, Спас, Ангел, от Копривщица *чорбаджиите: Еню, Йоан* (курс. Ц. Г.); Николай от Карнобат, епитроп Петко²⁶. Надписът не е датиран, но Йордан Иванов го поставя между една бележка от 1780 и друга от 1785 г. и следователно го отнася към началото на 80-те години на XVIII в. Тук трябва да отбележим, че тези 3 случая изчерпват всички споменавания на званието „чорбаджии“ в 151 надписи и приписки от Атон, публикувани от Й. Иванов. Те обхващат огромен хронологически период — от 1322 до 1840 г. Основната част от тях се намира на паметниците и сградите, произхождащи от Хилендар и Зограф, но малък брой се открива и в други манастири от комплекса: лаврата св. Анастасий, Павловския и Иверския манастир и Ксиропотамо. В тях се съобщават имена на стотици светски и духовни лица, който са правили по-големи или по-малки дарения на прочутите атонски манастири. Тук се срещат жители на Арбанаси, Девин, Тетевен, Видин, Русе, Банско, Ловеч и др. Дарителите обикновено се назовават „господар“, а от средата на XVIII в. значителна част от тях са хаджии. В някои случаи е посочена тяхната професия: абаджии, бербери, бояджии, кюркчии. Но споменаването на лица със званието чорбаджии откриваме само в споменатите паметници, произхождащи от Хилендарския манастир.

За разпространението на титлата чорбаджия през втората половина на XVIII в. свидетелства такъв първокласен извор на епохата като „Житие и

²⁴ С. Шопов. Цит. съч., с. 14.

²⁵ Й. Иванов. Цит. съч., с. 271.

²⁶ Пак там, с. 270.

страдание грешного Софрония“. Известният му автор, описвайки многобройните си житейски перипетии, съобщава, че в 1762 г. става свещеник по идея и чрез ходатайството на някои най-първи чорбаджии (курс. Ц. Г.) от родния му град Котел.²⁷ От текста на източника прави впечатление високият авторитет на местните чорбаджии както сред местното население, така и пред представителите на гръцкия клир и тяхната ангажираност в обществените проблеми на селището. В случая става въпрос за група хора, а не едно или две лица и следователно отново не можем да свържем пряко чорбаджиите с ръководството на местното административно управление, тъй като сам Софроний свидетелствува, че то било поверено на селския княз.

Описвайки прежеждията си в Карнобатско, той споменава *чорбаджи Юван Кованджисоглу от с. Шехлари* (курс. Ц. Г.) без обаче да разкрива каквито и да било податки за негови административни функции, професия или статут.²⁸

Третото споменаване на термина чорбаджии в Житието е със значително по-късна дата. Разказвайки за нападението на войските на Осман Пазвантоглу над Плевен през 1799 г. *Софроний съобщава, че той намерил убежище при Константиин чорбаджи* (курс. Ц. Г.). Последният бил събирач на беглика и пребивавал временно в Плевен във връзка със събирането на данъка. В житието не се споменава от кое българско селище е въпросният Константин чорбаджи, но очевидно става въпрос за крупен събирач на данъка, който разполага с помощен апарат от 60 души и който има достатъчно авторитет, а и чувство за сигурност, за да поеме укриването на българския владика, нещо, което не рискува да направи нито един от местните българи.²⁹

Трябва да се изтъкне, че в разказа на Софроний Врачански се споменават десетки българи, описват се множество селища в твърде широк район — от Карнобатско до северозападните български земи. Но Софроний употребява названието чорбаджии само в посочените три случая.

В края на XVIII и началото на XIX в. най-известен от котленските *чорбаджии е Божил* (курс. Ц. Г.). Неговата широка популярност и сред съвременниците му, и в историографията се дължи на значителното му богатство, на административната длъжност, с която е натоварен от османската власт, „главен кмет на бедното население на Котел“, и на действията му по организиране отбраната на селището по време на кърджалийските нападения. Запазените документи показват, че основните капитали на чорбаджи Божил са натрупани главно от овцевъдството.³⁰ Едновременно с него в Котел живеят и още неколцина *чорбаджии: Антон, който бил негов ортак (съдружник) в овцевъдството, чорбаджи Руско, който посетил в 1802 г. Хилендарския манастир, и чорбаджи Йован* (курс. Ц. Г.).

Със званием чорбаджии се титулуват и трима дарители, които откриваме в митрополската кондика на Самоков. Двама от тях *чорбаджи Павле (1763) и чорбаджи Йовчо (1786) са от Самоков, а единият чорбаджи Петко (1775) е от с. Шиточан* (курс. Ц. Г.).³¹

Тези няколко конкретни случая изчерпват точната ни информация за представителите на чорбаджийството във втората половина на XVIII в. Значително

²⁷ Стойко — Софроний Владиславов. Живописание. — Пак, I, кн. V—VI, с. 53.

²⁸ Пак там, с. 59.

²⁹ Пак там, с. 64.

³⁰ НБКМ, БИА, а. ф. Божил чорбаджи, II, В 2978 и сл.

³¹ Хр. Самарджиев. Самоков и околностите му. С., 1931, с. 16—18.

по-богата е тя в мемоарната литература, но е значително деформирана от устни предания, поради което не може да се счита за коректен източник по интересувашите ни проблеми.

Колкото и да е скромна нашата информационна база, тя все пак дава възможност да се направят определени изводи. Преди всичко очевидно е, че терминът чорбаджия през втората половина на XVIII в. има утвърдено място в социалната номенклатура на българите. При това в този период при всички случаи той показва, че лицето, което го носи в имуществено отношение, е над средната маса. Чорбаджия означава богат, имотен човек. Но едновременно с това в термина е включено и още нещо, тъй като, както вече бе казано, в българското общество по това време съществуват редица лица със значителни икономически възможности, които обаче не се титулуват чорбаджии. Този втори компонент от съдържанието на термина не може да се свърже при всички случаи с изпълнението на административна длъжност. Много често в изворите лицата, носещи званieto чорбаджии, се разграничават от тези, които изпълняват конкретни административни функции.

Прави впечатление, че до края на XVIII в. терминът се среща в определен район — селищата от Средногорието, Източна Стара планина, северните склонове на Родопите и на Рила и Карнобатско. Трудно бихме могли да посочим точните граници на разпространението му при твърде оскъдната информация, но очевидно той е най-широко разпространен в планинските области на Централна България. Това, което прави впечатление, е, че употребата на термина се открива в селища със силно развито скотовъдство. Като изключим гр. Самоков, в който има традиционно металообработващо производство, във всички останали селища скотовъдството е основният клон на икономиката им. Впрочем в Самоков, както и в съседното му село Шипочан скотовъдството също обхваща значителен дял от местното стопанство. Това обстоятелство потвърждава едно твърде отдавна направено наблюдение — че появата на чорбаджиите, формирането им като социална прослойка трябва да се търси в обществените връзки и взаимоотношения сред онази част от българското население, която е ангажирана в скотовъдния ресор на икономиката.³²

* * *

В съвременната историография големият проблем за развитието на скотовъдството в българските земи все още е недооценен. Засега липсва цялостно изследване върху развитието на скотовъдното производство, което заема значителен дял от икономическия живот на страната. Единственото изключение е една студия върху джелепкешаните, която е посветена на развитието и същността на османската система за осигуряване на постоянен приток от месо, чрез специално създадената джелепкешанска институция.³³ Тя само частично засяга въпроса за обема на скотовъдното производство и заетостта на българското население в него. Що се отнася до състоянието на този втори по важност дял от възрожденската ни икономика, то нашите представи са изградени от данни, почерпани от поселищната литература, която ни представя тяхното състояние главно във втората половина на XIX в. Практиче-

³² Хр. Гандев. Фактор на българското възраждане. С., 1943, с. 125 и сл.

³³ В. Свeтkоvа. Le service des celeps et le revitaillement en bétail dans l'Empire Ottoman (XVe—XVIe s.). — Etudes Historiques, S., 1966, p. 145—172.

ски ние не сме в състояние да реконструираме със сигурност организацията, системата от функционални връзки, методите на експлоатация и оттук социалната стратиграфия в този толкова съществен дял от икономиката. А именно към организацията на скотовъдството, към неговото профилиране, към системата на разпределението на припадения продукт в произлизащите от него занаяти ни насочват източниците при изследването на ранните изяви на чорбаджийството.

Скотовъдството е този ресор на българското стопанство, който още в първите векове на османското владичество крие възможности за по-интензивно развитие. Един паралел със земевладението и земеобработването показва различните икономически перспективи на двата основни клона в селското ни стопанство. В земедобработването османските завоеватели нанасят най-чувствителния удар в икономическия живот на българския народ. След разорението от епохата на завоеванието те налагат такава система на земевладения и землеползуване, която е свършено чужда на общия ход на традиционните аграрни отношения в българските земи и която чрез своята същност и организация не стимулира по-нататъшното ѝ развитие. Тимарската система и произтичащите от нея форми на феодална експлоатация задържат естественото развитие на земеделието, намаляват максимално интереса на непосредствения производител.³⁴ Почти всички европейци, прекосили българските територии през XV—XVIII в., отбелязват наличието на плодородни, но пустеещи земи.³⁵ Твърде дългата криза и последващият я мудар процес на възстановяване нивото на производителните възможности при обработката на земята играят изключително ретроградна роля в историческото битие на българския народ.

Значително по-различно е положението в сферата на скотовъдството. Традиционният бит на завоевателите изисква огромни количества месо, и то главно овчо. Многобройното непроеизводително градско население и армията, поддържана от империята, имат твърде големи консумативни изисквания.³⁶ Непрекъснатото задоволяване на тези нужди естествено стимулират развитието на животновъдството в българските земи. Българите са едни от основните снабдители на три огромни консумативни агломерации — Цариград, Одрин и Солун. На българска територия съществуват десетки градски селища, изискващи големи количества месо. Значителни консуматори са и местните гарнизони. Производството на месо и месни произведения се класира на един изключително широк пазар. Като прибавим естествените природни условия — планини с обширни пасища, намиращи се в непосредствена близост до топли равнини, става ясно, че има всички условия за интензивно развитие на скотовъдството. На базата на многовековния опит на българското население в този стопански клон той бързо се развива. Тази промяна в икономическия живот на страната най-добре се вижда от нейния експорт още в ранните столетия на османското владичество. Вместо зърнените култури, които

³⁴ В. М у т а ф ч и е в а. Аграрните отношения в Османската империя през XV—XVI в. С., 1962, с. 150—176.

³⁵ Вж. у М. Й о н о в. Европейските пътешиси — извор за историята на бълг. земи през XVII век. — ГСУ, ФИФ, XII, 1963, с. 41—45.

³⁶ Н. Т о д о р о в. Балканският град през XV—XVI в. С., 1972, с. 99—110.

дават облика на средновековния български износ, сега на първо място застават различните видове обработени и необработени кожи.³⁷

Мащабите на скотовъдството се разкриват от публикуваните джелпекешански регистри.³⁸ Османската власт предоставя снабдяването с месо на специална категория население. Направените досега изследвания показват, че още през XVI в. българското население си обезпечава солидни позиции в тази категория. Към 1576 г. в Южна и Западна България се регистрирани 3743 джелпекешани-немюсюлмани. В североизточните български райони те са 585. С малки изключения тези лица са българи.³⁹ Задълженията им към централната власт свидетелствуват, че през последните десетилетия на XVI в. вече е налице крупно животновъдно производство. Така например 457 джелпи от Шумен осигурявали 16 430 глави добитък, 1145 души от Пловдив — 38 995 и 641 от Кюстендил — 23 800.⁴⁰ Османските документи показват, че тези лица продавали значителен брой овце и едър рогат добитък и на свободния пазар.⁴¹ Налице е една категория българско население, което твърде рано притежава значителни стада.

Развитието на скотовъдството в толкова широки мащаби изисква и съответната организация на производствените процеси — отглеждането на добитъка, обработката на млечните продукти и вълната, тяхното пласиране. Крупното животновъдство налагало сложна организация на труда, неговото вътрешноотраслово диференциране, осъществявано от многочислен човешки колектив. Координирането на дейността на този колектив, системата от връзки между различните производствени дейности, контрола на труда и разпределението на приходите се концентрира в ръцете на едно лице, собственик на стадата, и регистрирано в огромния брой от случаите като джелпекешанин.⁴² Ние не разполагаме с никаква информация за организацията на труда в скотовъдното производство и произтичащата от нея социална диференциация сред населението, което участва в крупното животновъдство до XIX в. Но късната информация тук би могла спокойно да се използва при проучването на тези проблеми за по-ранните столетия, тъй като в нея ясно личат стари, с няколковековна давност традиции.

Основна производствена единица е овчарският колектив, обслужващ едно стадо и посещ общото производствено название къшла. По данни от мемоарната литература размерът на стадата достига до няколко хиляди овце, обслужвани от 10 до 40 овчаря.⁴³ Къшлата в никакъв случай не е проста кооперация, а предприятие, което в своята организация съдържа множество надфеодални елементи. Огромната част от стадото принадлежи на едно лице — собственик, а всички овчари участвуват с малък брой овце и се считат за съдружници (ортаци). Собственикът носи всички разходи по създаването и поддържането на къшлата, плаща съответните данъци и закупува необходимия инвентар.

³⁷ И в. С а к ъ з о в. Стопанските връзки между Дубровник и българските земи през XVI и XVII столетие. Страници из стопанската история на България, С., 1930, с. 114 и сл.; Е к. Г е о р г и е в а. Дубровнишката търговия в Североизточна България през XV—XVIII в. — ГСУ, ФИФ, LXV, 1972, с. 273—292.

³⁸ Вж. ТИВИ, сер. XV—XVI, т. III, С., 1972, с. 42—206.

³⁹ В. С в е т к о в а. Ор. cit., p. 154.

⁴⁰ I b i d e m, p. 156.

⁴¹ I b i d e m, p. 156—157.

⁴² I b i d e m, p. 157.

⁴³ И в. Г е ш о в. Спомени и студии. С., 1928, с. 282.

За правото да участвуват в къшлата със собствен добитък овчарите плащат наем, а срещу труда им собственикът им плаща в натура (хак).⁴⁴

Собственикът на стадата е напълно освободен от пряка производствена дейност. Той е представител на къшлата пред външния свят, т. е. занимава се единствено с организирането на производствения процес и с пласмента на продукцията.

Овчарите, които осъществяват производствения процес, не могат да бъдат квалифицирани като наемни работници, тъй като са притежатели на малък брой овце. Срещу 2000—3000 глави добитък на собственика овчарят отговаря с 30—40 свои. Системата на разпределението на приходите обаче се базира на броя на овцете. Срещу многократно по-големия дял от добитъка и организацията на производството собственикът получава многократно по-големи приходи — експлоатация, поставена на съвсем модерен принцип, при която се запазва заинтересуваността на овчаря при отглеждането на добитъка и преработката на скотовъдната продукция.

В тази организация трябва да се обърне внимание на един съществен момент. Тя дава възможност сред българското население да се формира една прослойка, която не е пряко ангажирана в трудовия процес, а да се занимава предимно с производствено-организационната дейност. В течение на времето нейните представители не само натрупват богатства. Те влизат в тесни контакти с османската административна и стопанска система, изграждат производствен опит при специфичните условия на чуждото владичество, достигат до по-широко, по-машабно виждане в икономическата сфера. Членовете на тази прослойка (единствена в българското общество) имат реалната власт на пряко зависимите от тях свои сънародници. Собственикът на къшлата е лицето, което решава безапелационно всички спорове в овчарския колектив, урежда отношенията между овчарите по свое усмотрение, има право да изгони всеки, който не му е достатъчно полезен.⁴⁵ Битието на овчарите пряко зависи от собственика на къшлата.

В тази прослойка, сред собствениците на крупни стада, има най-голяма вероятност да се открият основните характеристики на лицата, които през XVIII в. изворите наричат чорбаджии. Това са хората, които притежават реална икономическа мощ, имат произлизащата от нея обществена власт над икономически подчинените им сънародници и влияние сред представителите на османската администрация. През XIX в. собствениците на стадата се наричат чорбаджии.⁴⁶ Това би могло да се обясни с широкото разпространение на термина по това време, ако не е смущаващото съвпадение със званията на редица други еничарски длъжности, внесени в скромната организация на овчарския колектив.

Лицето, което се занимава с цялата вътрешноорганизационна дейност в къшлата, което се избира от дружината, не може да бъде свалено от чорбаджията, се нарича кехая.⁴⁷ Подобно на този, който носи това звание в еничарската орта, той разпределя работата сред членовете на колектива, осигурява провизиите, поддържа реда и спокойствието. Лицето, което доставя ежедневната прехрана на овцете, не се назовава нито с българската дума готвач,

⁴⁴ Ив. Гешов. Спомени и студии. С., 1928, с. 280.

⁴⁵ Пак там, с. 288.

⁴⁶ Пак там, с. 279.

⁴⁷ Пак там, с. 281.

ните с турския синоним ахчия, а с еничарското звание одаджия, което има същото съдържание.⁴⁸

Займствването на три термина от еничарския корпус в организацията на овчарския колектив е твърде показателно, за да бъде подминато без внимание. То може да се обясни със спецификата на двата колектива — общностите само от мъже, които трябва да задоволяват ежедневните си битови нужди, функция, която при нормални условия се изпълнява от жените. Проникването на еничарската номенклатура в овчарския колектив дава всички основания да търсим в неговата организация пътя, чрез който навлиза терминът чорбаджия в българското общество.

* * *

Буквалното пренасяне на названието на еничарската командирска длъжност в социалната номенклатура на българите отдавна прави впечатление на изследвачите, но обикновено липсват сериозни опити то да бъде обяснено. Изказаното в последно време мнение, че еничарското звание прониква чрез войнушкия институт, е неприемливо.⁴⁹ Войнушкият командир се нарича „черибаш“ и никакви негови български модификации — „чорабашия“, „черабашия“ и др., не го сближават с отдавна утвърдения термин „чорбаджия“. Невъзможно е терминът да е займствувал при контактите на войнуците с еничарите, по време на тяхната служба в султанските конюшни в Одрин и Цариград.⁵⁰ Такива контакти са много съмнителни. Както е известно, еничарите са платена пехотна войска и османското законодателство изобщо им забранява да яздат коне, т. е. между еничарите и войнуците преки връзки при една обща или близка дейност са почти изключени. Така че терминът чорбаджия не би могъл да бъде резултат на продължителни връзки между двете военни корпорации.

Много по-тесни са контактите на българските джелепкашани и собствениците на крупни стада с еничарския корпус. Корпусът е една от основните консумативни групи в османската столица. А това означава, че голяма част от овцете, които българите предават на държавата или продават на цариградския пазар, се отправят за еничарските казарми. Търговските контакти осигуряват най-пряката връзка между еничарите и българите-производители и търговци на овце. Тези контакти продължават няколко века, при което българите имат възможността добре да вникнат в смисъла и съдържанието на командирските длъжности в оджака. Займствването на термина чорбаджия не може да бъде обяснено като механична заемка, тъй като остава неясно неговото бързо и масово разпространение за един относително кратък период в българските земи, при наличие на отдавна наложени термини за първенци.

Еничарската длъжност чорбаджия означава командир на основната бойна и организационна единица на корпуса — ортата. Тя е първичната формация на оджака, в която протича целият живот на еничарите. Всяка орта е обособено общество. Осигуряването на военната подготовка, участието във военните действия, изплащането на заплатите на еничарите се осигурява чрез ортата. Командирът на тази професионално и битово обособена група хора, чорбаджията, има най-широки правомощия по отношение на нейните членове.

⁴⁸ Ив. Гешев., Спомени и студии. С., 1928, с. 284.

⁴⁹ Хр. Христов. Към въпроса за класите. . . , с. 58.

⁵⁰ Пак там, с. 59.

Той решава еднолично всички проблеми в ортата, раздава правосъдие и определя всички видове наказания с изключение на смъртното. Чорбаджията практически има пълна власт и огромно влияние над подчинените си.⁵¹ Това социално съдържание на чорбаджийската длъжност е използвано от българите при търсенето на термин, който най-точно да охарактеризира мястото и ролята на притежателите на крупни стада по отношение на пряко зависещите от тях лица. Кръгът на последните трудно може да се свие само до овчарите на стадата. Както беше казано, производственият процес при овцевъдството е значително усложнен. Той включва ред дейности от обработката на млечните продукти и вълната до тяхното пласиране на пазара. Именно утвърждаването на някои планински селища — Котел, Копривщица, Панагюрище — като центрове на търговското животновъдство обуславя бързото увеличаване на тяхното население през XVIII в. Тук то намира поминък чрез редицата занаяти, свързани с отглеждането на добитъка и преработката на разнообразните скотовъдни продукти. През XVIII в. все още не съществуват специализирани корпорации на тази категория занаяти. Целият производствен процес от отглеждането на стадата до обработката и пласирането на месото, месните произведения и вълната се ръководи и контролира от собственика на стадата. Отгук произтича зависимостта на пряко подчинените му овчари, ратаи, занаятчий. Тази зависимост вероятно има различни форми и степени, но в крайна сметка ежедневното препитание на посочените лица изцяло зависи от собственика на стадото. Неговата икономическа сила, която поставяла в подчинение включените в производството лица, определяла и общественото му влияние. Лицата от тази социална група естествено играят ролята на арбитри при лични и обществени конфликти, мнението им е определящо при решаването на местните проблеми. Тази тяхна власт социално ги сближава с еничарските чорбаджии, поради което тяхната титла се оказва напълно удобен и приложим термин в българската социална номенклатура.

Използван първоначално спорадично, в отделни животновъдни райони, като название на собствениците на крупни стада, той постепенно се разпространява в почти всички краища, като разширява своето съдържание, обхващайки лица с най-разнообразни професии, но с една обща черта — материално морално влияние в българското общество. Последното интензивно създава своята вътрешна самоорганизация в края на XVIII и началото на XIX в. и търси термин, който най-пълно да отрази формиралата се група от фактически обществени ръководители. Намира я във вече разпространения сред посочените по-горе среди термин чорбаджия. Показателен в това отношение е тефтерът на българската софийска община от началото на XIX в., в който първоначално представителите на българите от софийските еснафи се наричат „варошлии“, през 1816 г. за първи път употребяват за себе си термина чорбаджия, а от 1821 г. го възприемат окончателно.⁵² Именно през първите десетилетия на XIX в. той получава своята изключителна широка популярност като название на лица с определена власт (главно чрез системата на укрепващата община). Неговата първоначална същност се разтваря в значително обогатеното му и вече по-ясно конкретизирано съдържание — лица, включени

⁵¹ За организацията на еничарската пехота и функциите на чорбаджията на ортата вж. у Uzunçarşılı, Osmanlı devleti teşkilâtırlındainkannkulu ocakları, С. I, Ankara, 1943, s. 145—160.

⁵² Ю. Юрданов. Българската община в гр. София в началото на XIX в. — В: Сб. в памет на проф. И. Ников. С., 1940, с. 537—538.

в управлението на общината. Той бързо изтрива от народното съзнание всички онези термини, с които българите през XVIII в. обособяват хората с икономически възможности и социално влияние — кир, господар, хаджи, и написаните през това столетие мемоарни или летописни творби го прикачат на известни лица от предходните поколения, както е случаят с първите представители на Чалъковската фамилия.

Направеният дотук анализ дава възможност да се докоснем до основния спор по проблемите на чорбаджиството в съвременната литература — тяхната класова характеристика. Казаното дотук показва, че лицата, които през втората половина на XVIII в. са наричани чорбаджии, биха могли да бъдат окачествявани като български феодали, но също така трудно като буржоа. Те са тясно свързани с османската феодална икономика, но едновременно с това стопанският ресор, в който са включени, им дава възможност за едно непрекъснато разширяване на производството, за натрупване на значително богатство, с което през следващото столетие техните наследници или по-точно тези, които ще ги заместят в едрото скотовъдно производство, ще направят първите крачки към форми на производствени организации от чисто капиталистически тип. Защото, ако капиталистическите елементи в земевладението през XVIII в. са твърде неясни и поради това остро спорни, първите манифактурни предприятия, които отварят вратите към бъдещото капиталистическо развитие на българските земи, са тясно свързани, по-точно пряко произтичащи от скотовъдното производство. Поради това ние можем да охарактеризираме онзи слой българи, който през XVIII в. се нарича чорбаджии като такава социална група, която потенциално носи перспективните буржоазни тенденции в развитието на българското общество.

DE L'ORIGINE ET DE L'ESSENCE SOCIALE DES „ČORBADJI“ PENDANT LE XVIIIe SIECLE

Cvetana Georgieva

(R é s u m é)

La caractéristique économique et la structure de classe du groupe social „čorbadji“ dans la société bulgare de la Renaissance est objet d'une discussion qui dure plusieurs années. L'analyse des sources les plus anciennes, dans lesquelles on rencontre ce terme, notamment les sources, datant du XVIIIe siècle, montre que celui-ci apparaît dans les régions de la Bulgarie Centrale, où l'élevage est très bien développé. Cela permet de rechercher l'apparition des „čorbadji“ et leur formation en tant que couche sociale dans les liens et les rapports sociaux de cette partie de la population qui s'est engagée dans le domaine de l'économie réservée à l'élevage. Dans les conditions de la domination ottomane, à la base de l'ancienne expérience et tradition, dans les régions montagnardes bulgares se développe un élevage considérable, possédant une organisation complexe du travail et une différenciation des branches à l'intérieur. La coordination de l'activité des grandes collectivités, engagées dans cette production, le contrôle du travail et la distribution des revenus sont concentrés entre les mains d'un seul individu, propriétaire des

troupeaux, connu dans les sources ottomanes sous le nom de „djelepkechani“. Des sources postérieures démontrent que cet individu ne participe pas directement à l'activité productive, mais s'occupe surtout de son organisation et du placement de la production. La collectivité de bergers, formée uniquement d'hommes, emprunte plusieurs termes à la nomenclature administrative du corps janissaire. A la suite de ces emprunts, la fonction janissaire „čorbadji“ s'introduit dans la nomenclature sociale des Bulgares. Lors du choix de ce terme est prise en considération le contenu social de la fonction de „čorbadji“. La personne qui porte ce nom dans le corps janissaire n'est pas seulement chef de guerre, mais aussi organisateur de l'activité de la troupe, représentant de tout le pouvoir exécutif. Les larges droits et pouvoirs sur les janissaires subalternes rappellent par trop ce pouvoir pratiquement très important qu'ont les Bulgares, propriétaires des troupeaux sur les individus engagés dans l'élevage. Aussi les Bulgares empruntent-ils le terme de „čorbadji“ qui détermine le mieux les fonctions sociales des propriétaires des troupeaux: le terme s'introduit dans la société bulgare vers le milieu du XVIIIe siècle, l'époque où celle-ci construit intensément son propre autoorganisation intérieure.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
Исторически факултет

Том 68

1974

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA
Faculté d'Histoire

Tome 68

1974

ВЕЛИЧКО ГЕОРГИЕВ
НАРОДНИЯТ СГОВОР

VELITSCHKO GUEORGUIEV
L'ENTENTE POPULAIRE

Рецензент: проф. *Илячо Димитров*

Редактор Доц. *Евлоги Бужаики*

ПРЕДГОВОР

Проблемите, свързани с началната история на фашизма в България, както и изобщо с историята на фашизма в страната, отдавна са станали предмет на научно дирене. В редица свои работи, макар и доста лаконично, на въпроси от началната история на фашизма се спира Я. Йоцов. Ще отбележим по-специално студията му „За социално-икономическата основа на фашистката диктатура у нас в нейния начален етап (1923—1925)“¹, в която доказва тесните връзки между важни дейци на Военния съюз и Народния сговор с едрия капитал. На възникването и началния етап от развитието на фашизма обърна внимание и Й. Митев. В труда си, посветен на деветоюнския фашистки преврат, той осветлява някои моменти от възникването и дейността на Военния съюз, кратко споменава за образуването на Народния сговор и обстойно изяснява подготовката и извършването на фашисткия преврат от 9 юни 1923 г.²

Обща характеристика на предпоставките и на някои моменти от дейността на Народния сговор се съдържат в редица работи, посветени на историята на БКП през следвоенния период, както и на управлението на БЗНС. Тук специално ще отбележим труда на Д. Косев за Септемврийското въстание 1923 г.³

През 1965 г. по инициатива на Българското историческо дружество беше организирана дискусия по проблеми от историята на фашизма в България.⁴ В процеса на дискусията се казаха много и ценни, макар и общи, неща за възникването, същността, периодизацията на фашизма, за неговата роля в политическата история на страната. Наред с другото обаче дискусията разкри нуждата от конкретни разработки върху възникването, развитието и ролята на отделните фашистки формации.

След станалата дискусия и във връзка с написването на многотомна история на България се забелязва активно настъпление в разработването на нови страни главно на политическата история на България, включително и за времето след Първата световна война. В някои изследвания се третира

¹ Я. Йоцов. За социално-икономическата основа на фашистката диктатура у нас в нейния начален етап (1923—1925). — ИПр, 1959, кн. 5.

² Й. Митев. Фашисткия преврат на 9 юни и Юнското антифашистко въстание. II изд. С., 1973.

³ Д. Косев. Септемврийското въстание 1923 г. II изд. С., 1973.

⁴ Хр. Несторов. Дискусия върху характера и същността на българския фашизъм. — ИБИД, т. 25, 1967.

проблемът, който е обект на настоящата работа. Някои моменти от ролята на Народния съговор във връзка с формирането на политическия режим, установен с преврата на 9 юни 1923 г., разкри Р. Гришина.⁵ Известни съображения за мястото и ролята на Народния съговор в политическата система между 9 юни и Септемврийското въстание 1923 г. изказа и Н. Недев.⁶

В своите работи „Кризата в общественно-политическите възгледи на буржоазната демокрация в България 1919—1923 г.“⁷ и „Създаване на Демократическия съговор“⁸ Ст. Радулов засяга отчасти и моменти от възникването на фашизма в България и частно на Народния съговор. Някои моменти от историята на Народния съговор през следдеветоюнския му период и специално мястото и ролята му във формирането на политическата система на установения с деветоюнския преврат режим се разглеждат и в студията на пишещия тези редове „Буржоазният политически фронт в България в навечерието на Септемврийското въстание 1923 г.“⁹.

Когато този труд беше завършен, от печат излезе нова работа на Ст. Радулов „Народният съговор и генезисът на българския фашизъм (1921—1923)“¹⁰. Това е първото специално изследване, посветено на ролята на тази организация в началния етап от историята на фашизма в България. Макар авторът да предпоставя и да пресилва някои положения, да противоречи сам на себе си на някои места, да допуска някои изопачавания и произволни допълнения на някои от ползуваните извори, той е успял да покаже много попълно, отколкото беше направено досега, ролята и мястото на Народния съговор в политическите борби през 1922 и първите две трети от следващата година.

И все пак много извори за историята на Народния съговор са останали неизползувани в досегашните публикации, недостатъчно внимание е отделено на неговата предистория, на политико-организационните и идейните му корени, на връзките и взаимоотношенията на Народния съговор с други политически формации, на идейно-политическата му дейност, на формирането и развитието на неговата платформа и пр. Като си служи с повече изворов материал и в един по-широк план, авторът на предлаганата работа прави опит да отговори и на посочените по-горе въпроси и по този начин да даде по-пълна представа за историята на Народния съговор, без претенции да бъде изчерпателен във всичко. Това, от една страна, и някои различия по същество и в нюанси от съществуващи засега в научно обръщение преценки, изводи и заключения във връзка с Народния съговор, от друга, оправдават публикуването и на това изследване.

⁵ Р. Гришина. Некоторые вопросы становления военно-фашистской власти в Болгарии (июнь — ноябрь 1923). — Советское славяноведение, 1972, кн. 1.

⁶ Н. Недев. За характера на Септемврийското въстание 1923 г. С., 1973, с. 25 и сл.

⁷ Ст. Радулов. Кризата в общественно-политическите възгледи на буржоазната демокрация в България 1919—1923 г. — Научни трудове на АОНСУ, сн. 52, С., 1972.

⁸ Ст. Радулов. Създаване на Демократическия съговор. — Научни трудове на АОНСУ, кн. 64 от 1974.

⁹ В. Георгиев. Буржоазният политически фронт в България в навечерието на Септемврийското въстание 1923 г. — ГСУ ИФ, т. 66, С., 1975.

¹⁰ Ст. Радулов. Народният съговор и генезисът на българския фашизъм (1921—1923). — Известия на Института по история на БКП, т. 33, С., 1975, с. 373—408.

I. ПРЕДШЕСТВЕНИЦИ НА НАРОДНИЯ СГОВОР

След революционните събития в Русия през 1917 г. и особено след установяването на съветска власт в резултат на победата на Великата октомврийска социалистическа революция и българската буржоазия се разтревожи за бъдещата си съдба. Нейна голяма грижа стана запазването на капиталистическия строй и защитата на извоюваните през Първата световна война териториални придобивки. Сред най-далновидните представители на буржоазията, организираши в съглашенофилските партии, постепенно се наложи разбирането за политическото сплотяване на борещите се за запазване на социално-икономическото статукво на страната. Тази тенденция намери израз в усилията на т. нар. опозиционен блок, създаден през Първата световна война, в излъчените от него или от неговите съставки правителства в края на войната и непосредствено след нея. В организационно-политическо отношение тя намери израз в много по-настойчивото искане да се реализира възникналата още преди войната идея за обединяване на някои от буржоазните партии с цел да бъдат създадени мощни буржоазни формации. В началото на юли 1918 г. непосредствено след образуването на правителството на Демократическата и Радикалната партия ръководствата на последните и на Народната, Прогресивно-либералната, Българската работническа социалдемократическа партия (обединена) и БЗНС в Плевен писаха в един съвместен документ: „Сближението, създадено сега между партиите от блока, трябва да се скрепи още повече. Доброто бъдеще на страната изисква за дълго време общите усилия на партиите на реда и прогреса и налага дори да се заработи за едно организационно единство поне на най-близките по идеи измежду нас.“¹ До края на войната обаче това остана само пожелание, защото нито една от буржоазните партии не разполагаше с някаква, макар и слаба, организация и защото нито едно от техните ръководства не бяха готови да преговарят по този въпрос.

След излизането на България от войната тази идея продължаваше да бъде отстоявана от определени среди в съглашенофилските буржоазни партии.² Скоро тя беше подхваната и от напълно компрометираните се либерални партии, които управляваха България през войната и станаха едни от главните виновници за националната катастрофа.³ През 1919 и началото на следващата година обаче практически за нейното реализиране не беше постигнато нищо.

Пак в самия край на Първата световна война, и то непосредствено след социалистическата революция в Русия, сред част от българската буржоазия: представители на някои буржоазни партии, жадуващи да се занимават с политика безпартийни буржоазни интелектуалци, офицери, тясно свързани с двореца дейци на националноосвободителното движение и др., възникна идеята за създаване на непартийни политически формации, които да съдействуват за сплотяване на пьстрия, разноезичен и свадлив буржоазен политически фронт. Първата своеобразна организация с такова предназначение беше създадена в самия край на 1917 г. Велика масонска ложа на България. В годи-

¹ БИА, ф. 15, а. е. 1854, л. 3, Протокол на представителите на партиите от блока, Плевен, 7 юли 1918.

² Пак там, а. е. 1851, л. 51, Протокол № 3 на окръжния конгрес на Прогресивно-либералната партия в Одрински окръг, 9 юни 1919.

³ В. Георгиев. Образуване на Националлибералната партия. — ИБИД, т. 30.

ните непосредствено след войната тя се разрасна и достигна близо триста души членове, които бяха представители на всички среди на българската буржоазия и нейната интелигенция. Масонската ложа се изграждаше като безпартийна буржоазна организация, осъждаше партийната разпокъсаност в буржоазния лагер и ратуваше за постигане на единство в неговите редове в името на общобуржоазни класови интереси. С организационните си принципи, с непартийния си общобуржоазен характер, с амбициите си да играе ръководна роля в координирането на борбата на цялата класа против заплахващите капиталистическото господство сили Великата ложа на България подказа и дори даде пример за създаване от участващи в нея партийни и безпартийни буржоазни политически дейци на политически организации, вдъхновяваше тяхната дейност, съдействуваше за съгласуване на тази дейност и за насочването на всички струи на буржоазния лагер в общо политическо русло.⁴

Друга организация от подобен общобуржоазен тип беше Институтът за защита на българските интереси. Той беше образуван на 10 февруари 1918 г. в София. Начело на института застана ген. Ал. Протогеров — директор на Дирекцията за стопански грижи и обществена предвидливост и велик майстор на Великата масонска ложа на България. В неговото ръководство влизаха още: подпредседатели — П. Петрович, banker и търговец, виден деец на Народната партия, и Г. Тодоров; секретар — проф. Александър Цанков; съветници — Янаки Моллов, Янко Д. Стоенчев (адвокат и член на Демократическата партия), подполковник Коста Николов — началник на щаба на ДСГОП, Ас. Иванов, Крум Мутафов (banker), кап. Тодор Радев, Д. Коцев и Г. Пенчев.⁵

Появата на тази организация беше тясно свързана с ръководството и политиката на реорганизираната на 4 април 1917 г. и оглавена от ген. Ал. Протогеров ДСГОП.⁶ В ръководството на дирекцията влизаха освен споменатия генерал още подполк. К. Николов — началник на щаба, помощник-директор проф. Ал. Цанков, проф. Ян. Моллов, Я. Стоенчев, П. Г. Петрович. Отговорни места в ръководството на дирекцията заемаха Д. Коцев — интendant, Т. Радев, Кр. Мутафов, Г. Пенчев, Г. Тодоров и др.⁷

Под ръководството на този екип ДСГОП разгръна интензивна дейност по направляването и контрола на народното стопанство в края на участието на България в Първата световна война.⁸ Що се отнася до намесата на държавата в стопанския живот на страната, споменатите дейци на ДСГОП най-напред и повече от всеки друг представител на българската буржоазия се сдобиха с известен опит. Този опит утвърди у тях убеждението за необходи-

⁴ Подробности у В. Георгиев. Из историята на масонството в България. — ИПр, 1976, кн., 5.

⁵ БИА, ф. 15, а. е. 1903, л. 84, Учредителен протокол на Института за защита на българските интереси, 18. II. 1918.

⁶ Държавен вестник, бр. 75 от 6. IV. 1917, Закон за изменение и допълнение на Закона за стопански грижи и обществена предвидливост; бр. 85 от 23. IV. 1917, Указ № 19 от 7. IV. 1917.

⁷ Известия на ДСГОП, бр. 1, 7, 8, 11, 35, 46 от 1917; бр. 43 от 10. VII. 1918; бр. 63 от 23. X. 1918.

⁸ Ал. Цанков. Последствия от войната. С., 1919, с. 52—97; Ив. Дерменджиев. Намесата на държавата в стопанството през периода на Първата световна война. — ГСУ, ЮФ, ч. I, т. 47, 1954—1955, с. 337—403; В. Жацова. Опити за държавно регулиране икономиката на България през Първата световна война (1915—1918). — ВИСБ, 1968, кн. 6, с. 56—73.

мостта от засилване ролята на буржоазната държава в цялостния живот на страната и за вредата от политическата разпокъсаност на буржоазията.

Едновременно с учредяването на Института за защита на българските интереси беше изработен и устав. В него като цел на формацията се постави: „а) да брани стопанските интереси, националните богатства и икономическата независимост на България; б) да уяснява българската мисъл по крупните обществени, национални и стопански въпроси за постигане единство и общност в разбиране на тия въпроси; в) да бичува и се бори с корупцията и покварата на всичките ѝ проявления в обществения живот на България“⁹. Тази цел институтът на Протогеров смяташе да постигне чрез издаването на свой вестник и други печатни издания, „чрез публични беседи, лекции и речи по всички обществени, национални и стопански въпроси, държани от неговите членове или поканени лица“, и „чрез въздействието, което всеки негов член трябва да упражнява в своята среда — политическа и обществена“¹⁰. Предвиждаше се да се създаде клуб на института, да се организират негови клонове в провинцията.¹¹ Веднага след учредяването на института беше основан и фонд, в който само членовете на управителния съвет внесоха 9600 лв.¹²

Както се вижда, тук не става дума за някакъв институт с научни или благотворителни и културни задачи, а за формация с политически характер. По замисъл, по програма, по състав, по организационни принципи и по тактика тази организация не се различаваше много от следващи подобни инициативи. Тази непартийна формация се нагърби с изработването на обща стратегия и програма на буржоазията в условията на революционния кипеж и зреещата социална и политическа буря още преди завършването на Първата световна война.

На Института за защита на българските интереси не беше съдено да просъществува дълго и да развива някаква сериозна дейност главно поради вихрено и главоломно развитие на събитията както в страната, така особено на фронта.¹³ Във всеки случай някои от безпартийните дейци на тази формация в края на 1918 г. (Ал. Цанков например) усилно търсеха възможности за политическа изява било в създаването на нова политическа партия, било като влязат в някои от съглашенофилските буржоазни партии, но при условие партията, в която влязат, да възприеме реформаторска програма.¹⁴ Според

⁹ БИА, ф. 15, а. е. 1903, Устав на Института за защита на българските интереси, § 2, л. 83.

¹⁰ Пак там.

¹¹ Пак там, л. 83—84.

¹² Пак там. Учредителен протокол на Института за защита. . . , л. 85.

¹³ Хр. Христов. Революционната криза в България 1918—1919. С., 1957, с. 80 и сл.

¹⁴ БИА, а. е. 1550, л. 24—27, Писмо на Хр. Тодоров (Шумен) до Ст. Данев, 17. I. 1919. Ст. Радулов произволно приписва авторството на това писмо на д-р Хр. Мутафов, когато то е написано и подписано от Хр. Тодоров, виден деец на Прогресивно-либералната партия и бивш министър от тази партия, приятел на Ст. Данев. Освен това той с този източник доказва, че в споменатата от автора на писмото група бил и Ал. Греков — бъдещият председател на Народния съговор. Но в цитираното писмо името на Ал. Греков никъде не фигурира. Вж. Ст. Радулов. Народният съговор и генезисът на българския фашизъм (1921—1923). — Известия на Института по история на БКП, т. 33, с. 376. Що се отнася до Гр. Василев, името на когото също се споменава в цитираното писмо, то тогава той не е бил безпартиен, както се пише в писмото, а активен член на Демократическата партия.

други сведения Ал. Цанков в края на Първата световна война искал да стане член на БЗНС.¹⁵

Между ръководството на ДСГОП, формирането на Великата масонска ложа на България и Института за защита на българските интереси съществуваше най-тясна връзка. Ръководеният от Ал. Протогеров екип, който стоеше начело на ДСГОП, се формира през пролетта на 1917 г.; Великата масонска ложа на България беше основана в края на ноември с. г., а Институтът за защита на българските интереси — около два месеца по-късно. Трите тези институции се ръководеха от едно и също лице — ген. Ал. Протогеров. Всички членове на управителния съвет на Института за защита на българските интереси бяха членове и на Великата масонска ложа. И макар институтът като образувание да остана почти само на книга, неговите основатели, обединявани от събратството в ложата и от съвместната работа в ръководството на ДСГОП, продължаваха да общуват и през следващите години и особено през 1919—1923 г., когато по определени причини в острата политическа борба се включи голяма част от т. нар. безпартийна буржоазна интелигенция.

Като идеолог на групата около ген. Протогеров още от самото начало се очерта професорът по политическа икономия в Софийския университет Ал. Цанков. Своята първоначална политическа подкваса последният получи в редовете на БРСДП — широки социалисти. Останал неудовлетворен, той я напусна и заживя като безпартиен, но с амбиции за бурна политическа дейност. Идейните и политическите позиции на хората от споменатия по-горе Институт за защита на българските интереси Ал. Цанков разви в няколко лекции пред заинтересована аудитория в началото на 1919 г. Тези лекции бяха издадени през същата година в отделна книга под наслов „Последствията от войната“. За нас интерес представлява последната, седма глава от книгата, в която Ал. Цанков излага схващанията си за „Преходния период и преходното стопанство“, т. е. за характера на периода след Първата световна война, за тактиката и програмата на буржоазията през този период.

В споменатата последна глава от разглежданата книга на Ал. Цанков е обобщен опитът на ръководството на ДСГОП, възглавявано от Ал. Протогеров. Според Цанков след Първата световна война в развитието на капитализма настъпва нов период, т. нар. от него преходен период. През него, както той се изразява, „старите форми загиват, основите на господстващата до войната стопанска система са разклатени, те се рушат и ще бъдат разрушени. Ние сме пред нова епоха. . . Касае се за преустройството на стопанския и обществения живот и за изграждането на една нова икономическа система, пригодена към нуждите на бъдещето и към тежненятия на новите сили в обществения живот. Задачата за момента, за нас — казва Ал. Цанков, — които свързваме миналото с близкото бъдеще, които сме на прехода от едната към другата епоха, е да насочим обществените и икономическите сили по пътя на тяхното правилно развитие и към оная социална и политическа конструкция, която нуждите на времето налагат.“¹⁶

За Ал. Цанков довоенната капиталистическа стопанска система, при която господствуваше принципът на либерализма, а в политическия живот — традиционната буржоазна демокрация, нямат вече бъдеще. При следвоенните

¹⁵ НАБАН, Сб. IV, а. е. 146, С т. М о ш а н о в. Спомени, Управлението на Ал. Стамболийски, ч. III (ръкопис от 1969), с. 139—141.

¹⁶ Ал. Цанков. Последствия от войната. С., 1919, с. 98—99.

условия следвало да се засили ролята на буржоазната държава в цялостния живот на страната. Основавайки се на опита на ДСГОП и на подобни институции във воювалите страни, Ал. Цанков писа: „Намесата на държавата като контролор и ръководител в стопанския живот е факт, за който трябва да се държи сметка. Държавата надали вече ще напусне тая извоювана позиция.“¹⁷ Според Ал. Цанков само с помощта на държавата след войната ще може да се възстанови и да се развие по-нататък капиталистическата икономика на страната.¹⁸

Главното съображение, поради което се налагало засилване ролята на буржоазната държава, Цанков считаше, че е засилената роля на работническата класа и на идеологията и програмата на нейната партия след войната. Буржоазията трябвало според него да се съобразява с този факт, за да може да запази своето господство. Като изтъква, че войната предизвикала разместване на обществените сили в страната и засилила позициите на пролетариата и социализма, Ал. Цанков подчертава, че последният „не е вече далечен идеал, а една належаща програма, която трябва да бъде осъществена. Той печели привърженици от всички обществени среди и става настроение на народните маси, на ония, които са против старото, против всичко отживяло времето си, против системата, която докара войната, и дирят нова, по-съвършена и по-сигурна обществена организация. Така социализмът се издига като една идеология на новаторите. Но тъкмо тая широка популярност клони да го профанира и да го обърне във верую на ония обществени елементи, които през време на войната загубиха моралната си устойчивост и които схващат новия обществен строй, който иде, като строй на неограничения интерес или строй, почиращ само на едностранчивите интереси на една само класа (т. е. на работническата класа — бел. авт.), строй на необузданата свобода и на анархията.“¹⁹ И тъй като, без да се съобразява с пролетариата, чиято роля все повече ще нараства, буржоазията не ще може да провежда своята политика, в този момент Ал. Цанков препоръча следната рецепта, която впрочем не е негов патент, а такъв на идеолозите на западноевропейската буржоазия: „Но социализмът като икономическа система ще претърпи съществени промени и корекции и ще се различава дори от ония формули, в които той се изрази в литературата, и от неговите апостоли. Парадоксално, но вярно можем да изразим промените, които стават в идеологията на времето: *социализмът ще трябва да стане по необходимост малко буржоазен, а буржоазията — малко социалистическа* (подч. авт.). Едно взаимно проникване на новите противоположни сили не е само желателно, но и наложително. Разумни концесии са необходими и от двете страни, за да се спестят жертви и сили за обществения прогрес.“²⁰

¹⁷ Ал. Цанков. Последствията от войната с. 100.

¹⁸ Пак там. Това схващане Ал. Цанков защитава още през 1916 г. Вж. А. л. Цанков. Войната на народите (икономическа студия). С., 1916, с. 193. Тук той пише: „Държавата със своето добро и разумно управление трябва да създаде у българския гражданин чувство на почит и привързаност към себе си, каквито чувства у българина за съжаление още няма или са съвсем слабо развити. Но затова пък политическите групировки трябва да се проникнат от съзнанието да използват държавната власт и интелигенцията, която постоянно движи и регулира механизма на държавната машинария, за нуждите на държавата и благо на обществото, а не за тия на отделни групи.“

¹⁹ Ал. Цанков. Последствия от войната, с. 101.

²⁰ Пак там, с. 102.

След като формулира тази стратегия на буржоазията, Ал. Цанков предложи и конкретна платформа за нейното реализиране. Тя предвиждаше да се възстанови бързо производството и да се нормализира търговията. В селското стопанство: да се запази частната собственост върху земята, да се възстанови работната сила и да се работи за нейното усъвършенствуване, да се подобри структурата на земеделието, като в това отношение държавата трябвало да играе активна посредническа роля. Да се осигури задължителна държавна застраховка на всички селски стопани, както и да се осигури евтин и достъпен кредит.²¹ В индустрията: да се вземат бързи мерки за възстановяване на машинния парк, да се създаде по-стегната организация чрез групиране на по-дребните предприятия. Да се намеси държавата в производството до степен „да монополизира някои отделни отрасли в производството и търговията“, да участва в печалбите на предприятията и по този начин „да се поограничи свободата на капиталиста“.²² Основният въпрос, който според Цанков трябвало да се разреши в промишлеността, е да се изработи и провежда по отношение на работниците нова политика, която да „посвърже“ работниците към производството и да се осигури „вътрешният социален мир на страната“ чрез известни отстъпки на работническата класа.²³ Тези отстъпки трябвало да се изразяват в „урегулиране на работния ден, техническо преустройство и преорганизиране на отделните предприятия, по-широко участие на работниците в техническото ръководство на предприятията, осигуряването на работниците от злополуки, старост, инвалидност, болест, смърт и пенсия“²⁴. В провеждането на тази социална политика Цанков препоръчваше държавата да търси сътрудничеството на работниците, като се създаде специална институция — върховен стопански съвет.²⁵

Що се отнася до истинската социалистическа стопанска система, т. е. до комунистическата стопанска система, според Цанков тя била пригодна само за „малки общества“ (общини и окръзи) и в никакъв случай в държавен мащаб. От тези позиции Цанков се обяви против обобществяването на земята, индустрията и изобщо на частната собственост в България. Изключение правеше само за застрахователното дело и допускаше известно участие на държавата в големите капиталистически печалби. По този начин професорът считаше, че ще може да се подчини отделният собственик, а значи и капиталист на провежданата от държавата политика в интерес на цялата капиталистическа класа.²⁶

Групата, на която стана говорител Ал. Цанков, имаше своя концепция за разрешаването на националните проблеми на България. Тя се покриваше със схващанията на правителството на В. Радославов и на дейците около Т. Александров, Ал. Протогеров и др. Основното в нея беше обединяването на всички българи в една държава. Впрочем тогава това беше схващане на целия български народ. По време на Първата световна война групата, която беше основала Института за защита на българските интереси, напълно споделяше военния път за постигането на тази цел и активно сътрудническо на либералния пра-

²¹ Ал. Цанков, Последствия от войната, с. 103—107.

²² Пак там, с. 108—109.

²³ Пак там, с. 109—111.

²⁴ Пак там, с. 111.

²⁵ Пак там, с. 112, 113.

²⁶ Пак там, с. 113—117.

вителиствен блок, на Фердинанд. Трябва да се отбележи, че един от идеолозите и пропагандаторите на тази платформа измежду другите бе и Ал. Цанков.²⁷

Вижда се, че групата, създава Института за защита на българските интереси, след войната провъзгласи своя концепция и платформа за спасяване на капитализма и за осигуряване на по-нататъшното му господство и развитие. Теоретическите основи на нейните разбирания бяха широко разпространените тогава теории на солидаризма, на реформисткия социалдемократизъм и др. В практическо отношение идеолозите на тази група изхождаха от опита на ДСГОП, т. е. от своя опит. Наистина елементи от тази платформа непосредствено след войната се споделяха и от традиционните буржоазни партии. Но като цяло програмите на тези партии се различаваха от програмата на Института за защита на българските интереси, на групата, която го беше създавала. Основното различие са заключаваше в това, че програмите на буржоазните партии се отличаваха с консервативност, в центъра си поставиха принципите на стопанския либерализъм и на традиционната буржоазна демокрация. Докато групата около Протогеров — Цанков акцентираше върху повишаване ролята на държавата в живота на страната, което означаваше отстъпление от стопанския либерализъм и стремеж да се търсят нови форми на диктатурата на буржоазията.

* *

След катастрофално завършилото излизане на България от войната социалните противоречия в страната се задълбочиха. Буржоазията, която заедно с монархическия институт станаха причина за втората национална катастрофа, трябваше да се отбранява от бурно развиващото се работническо движение, оглавено от БРСДП (т. с.), а след XXII ъ конгрес през май 1919 г. — от БКП. Сега на преден план изпъкнаха дребнобуржоазните партии. Особено силно нарасна авторитетът и влиянието на БЗНС. Управлявалите през войната партии от т. нар. либерален блок бяха напълно дискредитирани пред българския народ. А партиите от съглашенофилския блок не бяха в състояние сами да държат властта в ръцете си. Личният режим на Фердинанд беше погребан, а самият Фердинанд абдикира в полза на първородния си син Борис. България трябваше да демобилизира своята армия. Наборната система беше унищожена. Така че мощният някога институт на армията сега не можеше да бъде сигурна опора на диктатурата на буржоазията.

След войната буржоазията беше принудена да се съобразява с разклатените си позиции и прибягна до коалирането на неуправлявалите през Първата световна война „партии на реда“, в резултат на което за борба против революционното движение бяха използвани дребнобуржоазните партии. Това продължи до месец май 1920 г., когато БЗНС пое самостоятелно управлението в свои ръце. Същевременно всички буржоазни партии положиха усилия да възстаноят разкапалия се през годините на войната политически организъм, да подобрят своите програми с оглед на задачите, които при следвоенните условия трябваше да решават. Макар и да беше наложително обединяването на всички сили на буржоазията, по много причини непосредствено след войната това не можа да стане. През 1919 и почти през цялата 1920 г.

²⁷ Вж. А. л. Цанков, Войната на народите, с. 194—197. Нашите икономически интереси на Дунава и на морето. С., декември 1917, с. 16 и сл., 36—38.

всички буржоазни партии се развиваха самостоятелно и действаха паралелно.

Но идеята за създаване на фактори, които да действуват на фронта на буржоазията, но от непартийни и надпартийни позиции, беше горещо поддържана от много среди на българската буржоазия. В резултат на това възникна и се разви като важен политически фактор Военният съюз.²⁸ Започнаха да възникват редица мимолетни буржоазни политически формации, които само увеличаваха съставките на и без това крайно раздробения буржоазен политически фронт. Най-голямо отношение към темата, която разглеждаме, има Общогражданският комитет „Обединение“. Той беше създаден в София в началото на 1919 г. В неговия състав влязоха 54 души, от които 12 търговци, 1 индустриалец, 1 банкер, 9 запасни офицери (от тях трима генерали), 4 едри собственици, 3 адвокати, 4 бивши висши магистрати (от тях двама министри либерали), 2 публицисти, 1 предприемач, 2 лекари, 1 мелничар, 1 аптекар, 1 проповедник, 1 учител, 1 книжовник, 2 пенсионери и останалите с непоказано положение.²⁹

Комитетът проведе първото си събрание на 29 май 1919 г., а след това поне докъм края на годината заживя известен организационен живот. До изборите проведе още няколко събрания — на 9 юни, на 20 юли. Ръководството на комитета беше комплектувано, както следва: председател — Харалампи М. Карастоянов — през войната до 1919 г. член на Централното бюро на Народната партия (аптекарь), подпредседатели — д-р Д. Папазов и Г. Добринович (адвокати), секретари — Г. Ив. Фичев и Енчо Д. Динев (публицисти), касиер — Дим. Костов (търговец) и членове: П. Зографски — опълченец, Ст. Пипев — индустриалец, д-р Младен Панчев — историк етнограф, Т. Бойчев — бивш окръжен управител, Йосиф Минчев — търговец, Герасим Ангелов — мелничар, зап. ген. Чаръкчиев, зап. полк. В. Козуджийски, Хар. Грашев — търговец, К. Чилингиров — адвокат.³⁰ Една част от дейците на този комитет бяха активни фактори в други буржоазни организации. Г. Добринович беше подпредседател на Сдружението на собствениците, Д. Папазов, Д. Тончев и др. — членове на ръководството на това сдружение, и т. н.³¹

Този буржоазен по състав комитет си постави за задача да работи за сплотяване силите на буржоазията и да създаде устойчиви буржоазни политически формации за успешна борба с революционното движение. Комитетът се представяше като надпартийно образувание, действащо от името и в интерес на капиталистическата класа, предписваше си общонационални функции.

Платформата на Общогражданския комитет „Обединение“ беше развита в издадените позиви и в резолюциите на неговите събрания. При анализа на тези материали се установява, че макар да се създаде в навечерието на под-

²⁸ Й. М и т е в. Цит. съч., с. 91 и сл.

²⁹ В. Народни права, бр. 146 от 3. VII. 1919, Позив на Общогражданския комитет до представителите на политическите партии и избирателите в царството. Също: БИА, ф. 15, а. е. 1849, л. 16—17.

³⁰ В. Народни права, бр. 163 от 24. VII. 1919, Резолюция на събрание на Общогражданския комитет — София, 20. VII, 1919. Също: ЦДИА, ф. 134, оп. 1, а. е. 317, л. 39—40.

³¹ БИА, ф. 15, а. е. 1840, л. 139—146, Изложение до председателя на Министерския съвет и министъра на финансите от настоятелството на сдружените собственици в България, 14. VIII. 1919.

писването на Ньойския договор, появата му се дължеше не на някаква външна опасност за страната, идеща от неуреденото международно положение, от аспирациите на съседите-победители и на тези на съглашенците, а на съществуващата вътрешна опасност за капиталистическия строй в лицето на революционното работническо и комунистическо движение. В един от програмните документи на комитета се казва: „И колкото неговото съществуване (на българския народ — бел. авт.) е застрашено отвън от ония заклети негови врагове, които го заобикалят, триж по-страховита е опасността от онова бедствие, което му се кове от вътрешни врагове, от шепата ония безотечественици, които под булото на някакви уж хуманитарни идеи и принципи целят громада на татковината ни, за да могат, стъпили на нейните развалини, да се надсмеят над нашата апатия, на некадърността ни да се защитим. Опасността от това зло не е привидна, не е едно предположение, нито е неоправдан някакъв страх, а е една грозна, една страшна действителност. В опасност е животът ни, в опасност е имотът ни, честта ни, свободата ни, човеческото ни достойнство.“³² В случая не става дума за левите сили в страната в най-общ смисъл, които след войната засилиха политическите си позиции. Думата беше за марксистките революционни сили, които искали „да катурнат и разрушат устоите на нашия политически, стопански и семеен живот, за да възтържествува анархията и някакъв комунизъм и болшеvizъм, от който една велика Франция не можа да се избави освен с потоци от кръв, и тоя болшеvizъм, който разруши една велика Русия“³³. Следователно основната задача, която според комитета „Обединение“ трябвало да стои пред българската буржоазия, беше борбата против комунистическото движение. В този момент българската буржоазия още не се плашеше от БЗНС.

Комитетът „Обединение“ се обявя против политическата разпокъсаност на буржоазията, против многобройността на партиите, против партизанщината. Защото в това той виждаше причините за неблагоприятията в дотогавашната политика на България, за слабостта на българската буржоазия изобщо. И като изход той препоръчваше: „Всички партии, които са за запазване на вътрешното ни спокойствие и ред, тъй както те са очертани от основния ни закон — конституцията, да разберат тази безспорна истина, че не в раздроблението е мощта и не там е гаранцията за нашето съществуване и благоденствие, а в девиза: „Съединението прави силата“.³⁴ В по-общ смисъл на думата това означаваше „сплотяване и обединение на сходните партии“, а в конкретния смисъл: обединяване усилията в предизборната борба, съставяне на обща листа или общи листи на „партиите на реда“, за да бъдат победени „крайните елементи в изборите“.³⁵

Общогражданският комитет „Обединение“ на този начален етап на следвоенното ни развитие съветваше като път, който следва да бъде използван за реализиране диктатурата на буржоазията, парламентаризма. И действително други възможности засега буржоазията нямаше. Монархическият институт беше с разклатени основи, самото му съществуване през 1919 г. беше заплашено. Критиките против буржоазните партии летяха от всички страни. Критично настроено против тях беше дори и офицерството. Но тогава нито

³² В. Народни права, бр. 146 от 3. VII. 1919, цитираният позив.

³³ Пак там.

³⁴ Пак там.

³⁵ Пак там. Също в. Народни права, бр. 163 от 24. VII. 1919, цитираната резолюция.

една от буржоазните партии не мислеше за непарламентарно управление на България. Тъкмо напротив, само тази система можеше да гарантира участие в уреждането на държавните дела на всяка от тях. Най-характерната черта на платформата и позициите на комитета „Обединение“ беше зловният антикомунизъм и антисъветизъм, както и подчертаният му национализъм.

Дейността на комитета „Обединение“ се изрази в серия от събрания в столицата, във формулиране на рецепта за лекуване на буржоазната демокрация след войната и в непрестанни апели до ръководствата на „партиите на реда“ за сплотяване, за стягане на техните организации, за обединяване и съставяне на общи изборни листи. С такава цел беше издаден в началото на юли 1919 г. „Позив до представителите на политическите партии и избирателите в царството“, ³⁶ писмото до изтъкнати дейци на буржоазните партии от 12 ноември с. г., ³⁷ взетите на събранията резолюции ³⁸ и др. В навечерието на първите след войната парламентарни избори, които се проведеха на 17 август 1919 г., делегация на комитета начело с неговия председател посети и се срещна с ръководствата на осемте буржоазни партии (Народната, Демократическата, Прогресивно-либералната, Радикалната, Либералната, Народнолибералната — генадиевисти, Народнолибералната — петковисти и Младолибералната), за да ги убеждава да приемат защищаваната от него идея за сплотяване и обединяване на буржоазните сили. Най-ентузиасирано възприеха тази идея, защото беше и тяхно разбиране, ръководствата на Народната и Либералната партия. Благосклонно се отнесоха към нея и ръководствата на останалите буржоазни партии. ³⁹ Но и в изборите за XVIII Народно събрание, а и непосредствено след тях тази идея се споделяше от буржоазните партии само теоретически, като една добра възможност. Нито една от буржоазните партии не беше готова да се заеме с нейното реализиране.

Комитетът „Обединение“ се интересуваше не само от вътрешната политика, но и от външната политика на страната. В началото на август 1919 г. неговото ръководство депозира на правителството на Т. Теодоров изложение във връзка с водените в Париж преговори за наказване противниците на Съглашението. В него правителството се съветваше да убеди победителите в договора с България да не бъде предвидено даването на добитък, защото това ще разстрои и усложни още повече стопанския живот на страната. „Въобше животът ще стане невъзможен — казваше се в изложението, — което неминуемо ще предизвика революция. Не болшевикът, а скъпотията ще предизвика у нас революцията.“ ⁴⁰

Общогражданският комитет „Обединение“ използва поражението на буржоазните партии в изборите за XVIII Народно събрание, за да продължи дейността си за тяхното обединение. На 1 ноември 1919 г. той проведе събрание, което взе наново решение „да се започнат безотлагателно преговори за сплотяването и обединяването на сродните партии у нас“ ⁴¹. Комитетът си пред-

³⁶ В. Народни права, бр. 146 от 3. VII. 1919.

³⁷ ЦДИА, ф. 134, оп. 1, а. е. 317, л. 39—40.

³⁸ В. Народни права, бр. 163 от 24. VII. 1919.

³⁹ Пак там. Също в. Мир, бр. 5723 от 11. VI. 1919, Всички партии трябва да се сплотят и обединят; бр. 5793 от 24. VII. 1919, Апелът на столичани.

⁴⁰ БИА, ф. 273, а. е. 2752, л. 64, Изложение на Общогражданския комитет до министър-председателя, началото на август 1919.

⁴¹ ЦДИА, ф. 134, оп. 1, а. е. 317, л. 39. Писмо на Общогражданския комитет, С., 1. XI. 1919.

ставяше обединението на буржоазните партии по следния начин: той „да се яви като обединително звено и той да свика една среща“ за започване на преговори между партиите. За да стане сплотяването и обединението, трябвало да се сравнят програмите на всички партии, да се обобщят тези програми с оглед постигането на най-важните цели на буржоазията. В началото на ноември 1919 г. комитетът изрично заяви: „Ние никога не сме и мислили, щото всички съществуващи партии да се сплотят и обединят само в една — нещо невъзможно при едно парламентарно управление. Ние искаме и действваме за сплотяването и обединението на сродните партии, а това е възможно и лесно постижимо, стига да има желание. Сплотяването и обединението ние не го искаме, нито можем да го искаме да стане веднага, обаче трябва да повторим пак, ние нямаме нито дори от една партия признак, че действа за обединението.“⁴²

В навечерието на общинските избори от 7 декември 1919 г. — първите следвоенни общински избори — Общогражданският комитет „Обединение“ предприе още една кампания чрез позиви, срещи и разговори с водачите на буржоазните партии, а и пред ръководителите на БЗНС за редуциране броя на партиите чрез обединяването на сродните от тях по посочения от комитета и разгледач по-горе начин. И тази кампания обаче не даде очаквания резултат.

На 9 ноември 1919 г. комитетът „Обединение“ се занима с готвещата се в страната железничарска стачка. По този повод той издаде апел към железничарите, в който ги призова да не следват съветите на комунисти и социалисти, „да поставят по-горе интересите на България и на народа пред ония на своето съсловие“, че една стачка би била „самоубийство“ за самите железничари.⁴³ Когато стачката въпреки всичко стана факт, комитетът изпрати до министър-председателя Ал. Стамболийски специален адрес, с който възхвалява твърдостта на оглавяваното от него правителство срещу стачниците, и го прикани да остане на тази твърда позиция докрай, за да се пречи на „крайните елементи“ да разрушат държавата.⁴⁴ А съвместно с представители на Икономическия блок демагогски си предложи услугите да посредничи за приемане на работа на ония стачници, които се отказват от по-нататъшна стачна борба. С такава цел делегация на двете формации посети земеделските министри М. Турлаков и Р. Даскалов.⁴⁵ Някакви положителни резултати от тези усилия обаче не бяха постигнати. Но това свидетелства, че комитетът „Обединение“ действуваше на фронта срещу стачниците и като надпартиен се мъчеше да играе ролята на помирител и посредник между правителството и стачниците.

На ярки антикомунистически позиции застана комитетът и в кампанията за изборите за XIX Народно събрание, проведени на 28 март 1920 г. Наистина той не се опита да издигне свои самостоятелни кандидатури. Но продължаваше да убеждава буржоазните партии да съберат силите си вече не само против комунистите, а и против земеделците. В издадения по повод на изборите позив избирателите се призоваваха да гласуват за буржоазните партии. Като развяваше знамето на антикомунизма, комитетът заплашваше избирателите с

⁴² ЦДИА, ф. 134, оп. 1, а. с. 317, л. 39. Писмо. . .

⁴³ В: Мир, бр. 5825 от 11. X. 1919, Гражданският комитет и железничарите. Тук е по-местен и специалният апел на комитета към железничарите.

⁴⁴ Пак там, бр. 5895, от 6. I. 1920.

⁴⁵ В: Пряпорец, бр. 8 от 13. I. 1920; в: Напред, бр. 174 от 14. I. 1920.

комунистическата опасност. „Ако дойдат комунистите на власт — казваше се в специално издаден от комитета позив, — ще ви вземат къщите, нивите, лозята, кравите, овците и пр.“, ще започнат война срещу съседите и други нелепости.⁴⁶

Комитетът „Обединение“ се опита да играе някаква роля и при решаването и на други политически въпроси в страната. На 14 и 16 февруари 1920 г. в своя среда той обсъди въпроса за свикване на църковен събор и за някои изменения в Екзархийския устав с оглед новосъздаденото за православната църква положение и се изказа в подкрепа на такива изменения.⁴⁷

След като БЗНС състави самостоятелно правителство (21 май 1920 г.), дирите на Общогражданския комитет „Обединение“ се губят. Това ни дава основание да приемем, че през пролетта на 1920 г. той престава да съществува. Може би е счел, че ролята му е вече изиграна, защото проповядваната от него идея тогава беше прегърната от всички буржоазни партии.

От изнесените данни могат да се направят няколко извода. През пролетта на 1919 г. сред българската буржоазия идеята за сплотяване на многобройните нейни партии с цел да бъде образуван общобуржоазен политически фронт против растящото комунистическо движение намери нова конкретна политическа изява в образуването на един комитет, прокламиран като надпартиен и със задача да съдействува за реализирането на тази идея. Този комитет прибави нови елементи към формирането на бъдещата платформа на „надпартийната“ и „непартийна“ политика на буржоазията. Трасиран беше пътят и тактиката, които биха могли да доведат до създаването на по-големи буржоазни политически формации.

Създаденият комитет „Обединение“ беше дело на представители на всички слоеве на българската буржоазия. Като политически вдъхновител за създаването и дейността на този комитет трябва да се счита ако не цялата, то, определено може да се каже, среди от Народната партия и среди от Либералната партия, както и някои офицери от запаса. Така че веднага след войната Народната партия започна да играе ролята на обединител на буржоазията против революционното движение в България. Неслучайно комитетът „Обединение“ беше създаден, когато правителството се оглавяваше от представител на тази партия — първия следвоенен кабинет на Т. Теодоров. Като разчиташе на своите позиции в правителството, Народната партия се надяваше чрез обединяването силите на буржоазията да спаси нейното господство

II. ОБРАЗУВАНЕ, ОРГАНИЗАЦИЯ И ПРОГРАМА НА НАРОДНИЯ СГОВОР

След като си осигури парламентарно мнозинство в XIX Народно събрание, на 21 май 1920 г. БЗНС пое самостоятелно управлението на страната. В продължение на три години земеделското правителство проведе редица реформи и предприе някои стъпки, които повече или по-малко засегнаха интересите

⁴⁶ В. Мир, бр. 5958 от 25. III. 1920, Позив към избирателите, от Общогражданския комитет „Обединение“.

⁴⁷ БИА, ф. 324, а. е. 1, Евтим Спространов, Дневник, л. 1298, 1305 — 1307, записи от 14 февруари и 18 март 1920.

на буржоазията.¹ В неспирен подем се намираше комунистическото движение.² В международен план непосредствената заплаха за капиталистическия строй поотмина. След като победи вътрешната и отби международната контрареволуция, младата съветска държава постепенно набираше сили. При тези условия грижа на българската буржоазия стана организирането на своите сили за отбрана, да дава отпор на настъплението на революционните и демократичните сили и в подходящ момент да се опита да възстанови своето разклатено и застрашено положение.

До края на 1920 г. консолидационните процеси в буржоазния лагер се изразиха в известно прегрупиране на буржоазните партии. В резултат на това през ноември 1920 г. се образуваха Националлибералната партия чрез обединяването на двете крила на Народнолибералната партия (генадиевисти и петковисти), Либералната и Младолибералната партия и Обединената народнопрогресивна партия чрез вливането на Прогресивнолибералната в Народната партия. Положени бяха усилия за обединяване на Демократическата с Радикалната партия. Но поради съпротивата на ръководителите на Радикалната партия такова обединение не се постигна.

БЗНС и неговото правителство не предприеха нищо, за да се пресече консолидирането на буржоазния лагер. То се задоволи само да вземе някои мерки за обезсилване на Военния съюз. Това обаче не беше в състояние да спре усилията на буржоазията да сплоти своите сили. В резултат на компромисни преговори между ръководствата на Демократическата и Обединената партия на 8 март 1921 г. между двете партии беше сключен таен блок за борба против земеделското управление и евентуално съвместно посмане на властта.³ Но на 8 юли с. г. ръководството на Обединената партия се отдръпна от блока, като настоя вместо в блок по-нататъшното обединяване силите на буржоазията да бъде реализирано чрез сливането на двете партии.⁴ А ако това не стане, да се сключи ново съглашение с нови условия.⁵ Ръководството на Демократическата партия настоя да се запази блокът, като съглашението от 8 март се допълни „с установяването начините на борба и с изработването на една широко демократическа платформа като база за едно съвместно управление на блокираните партии“⁶. Въпреки положените от ръководството на Демократическата партия усилия за запазване на блока и за неговото укрепване⁷ блокът не можа да бъде запазен. На 4 септември 1921 г. преговорите между ръководствата на двете партии бяха прекъснати без резултат.⁸ Тъкмо сега определени кръгове на едрата буржоазия туриха в ход изпробваните порано, макар и безуспешно, планове и тактика да действуват и с извънпартийни средства за политическа консолидация на буржоазията.

¹ Я. Й о ц о в. Управлението на Земеделския съюз (1919—1923). — ИПр, 1949—1950, кн. 3; 1950—1951, кн. 3; Д. К о с е в. Цит. съч., с. 55 и сл.; А л. В е л е в. Реформаторската дейност на земеделското правителство. — ИВПШ, т. 10, 1961.

² История на БКП. С., 1969, с. 243 и сл.

³ А л. М а л и н о в, Н. М у ш а н о в и др. Изложение по въпроса за сливането, в. Знаме, бр. 9 от 16. IV. 1924; БИА, ф. 273, а. е. 2764, л. 46, Централното бюро на ДП, № 25 от 30. VI. 1921 до ИК на ОБНПП.

⁴ БИА, ф. 273, а. е. 2764, л. 48—50, Изпълнителният комитет на ОБНПП до ЦБ на ДП, 8. VII. 1921.

⁵ Пак там, л. 50.

⁶ Пак там, л. 54—55, ЦБ на ДП до ИК на ОБНПП, № 29 от 18. VII. 1921.

⁷ Пак там, л. 51, ЦБ на ДП до ИК на ОБНПП, № 28 от 12. VII. 1921; л. 54—55; л. 56, ЦБ на ДП до ИК на ОБНПП, № 30 от 26. VII. 1921; л. 58, ЦБ на ДП до ИК на ОБНПП, 16. VIII. 1921.

⁸ Пак там, л. 60, ЦБ на ДП до ИК на ОБНПП, № 52 от 4. IX. 1921.

През 1920 г. създаденият още през 1912 г. Български народен сговор беше преустроен като обществено-политическа организация с название Български националистически блок. Според един източник този блок си бил поставил за задача „да пропагандира и развива между българския народ стремежа към физическо, морално и умствено развитие; да работи за политическото, културното и просветеното засилване на България; да буди съзнанието на българина за дълга му към интересите на отечеството си и да действа за обединяването на буржоазните партии този блок ратуваше за приобщаване към националистическия фронт и на всички останали организации — професионални, културни и др. По състав и програмни искания Българският националистически блок беше близък до Националлибералната партия.⁹ Подкрепен от последната, а също и от някои привърженици в останалите буржоазни партии, от националистическите елементи в Съюза на запасните офицери, този блок не можа да се развие като обществен фактор и поради това не можа да играе конструктивна роля в сплотяване на буржоазните политически формации. Той си остана докрай един анемичен кръг от националисти.

През втората половина на 1921 г. от група безпартийни професори, адвокати, офицери от запаса, банкери, индустриалци и др. се оформи нов политически център. И зад този кръг стояха лица от ръководните среди на Обединената народнопрогресивна партия, а също и дейни представители от помладата генерация на останалите буржоазни партии. Голяма роля за оформянето на този център играха дейците на бившия Институт за защита на българските интереси. Този кръг образува Народния сговор.

Сведенията за началото на този център са противоречиви. Един от основателите на Народния сговор, секретарят на Централното управление на Военния съюз запасният майор Никола Рачев непосредствено след провъзгласяването на Народния сговор в София писа, че той е създаден „преди няколко месеца“¹¹, т. е. около есента на 1921 г. В книга 2 на масонското списание „Мироглед“ от юни 1923 г. също се казва, че Народният сговор бил съставен преди две години,¹² т. е. към средата на 1921 г. В началото на ноември 1923 г. проф. Ал. Цанков заяви, че идеята за Народен сговор била „издигната от неколцина просветени хора“ още през 1920 г.¹³ Половин година по-късно същият Ал. Цанков писа, че споменатият по-горе кръг от есента на 1921 г. почнал да пропагандира идеята за обединяване силите на буржоазията в борбата против земеделското управление.¹⁴ В съобщението за образуването на Народния сговор се казва, че това е станало „преди известно време“¹⁵. Ил. С. Бобчев през юни 1923 г. писа, че Народният сговор бил създаден „преди две години“¹⁶, т. е. към средата на 1921 г. И така, кога трябва да се отнася началото на формирането на Народния сговор? За да се отговори на този въпрос, трябва да се има пред вид приведеното по-горе. Преобладаващи са твърденията, които отнасят образуването на Народния сговор към есента на 1921 г.

⁹ В. Промяна, бр. 71 от 22. VIII. 1923, Български националистически блок.

¹⁰ Пак там.

¹¹ В. Отечество, бр. 43 от 22. III. 1922; Н. Р а ч е в. Една политическа диагноза, с. 6.

¹² Сп. Мироглед, кн. 2 от юни 1923, Промяната и нуждата на времето, с. 61.

¹³ В. Слово, бр. 441 от 5. XI. 1923, Реч на Ал. Цанков.

¹⁴ Ал. Цанков, Ал. Гръзов и Демократическия сговор. — В: Сб. Александър Греков 1884—1922, С., 1924, с. 3—4.

¹⁵ В. Пряпорец, бр. 59 от 15. III. 1922, Народен сговор — съобщение.

¹⁶ В. Мир, бр. 6912 от 26. VI. 1923, И. С. Б о б ч е в. Комитетът Народен сговор.

Във връзка с началото на формирането на Народния съговор би следвало да се имат пред вид още поне две обстоятелства. Първото се отнася до състоянието на обединителния процес сред буржоазните партии. По-горе беше споменато, че в началото на юли 1921 г. беше разтрогнат блокът между демократи и обединисти. Дотогава обединителният процес в буржоазния лагер вървеше относително нормално и оптимистично. Отсега нататък обаче някои буржоазни среди сметнаха, че ще бъде нужна извънпартийна намеса за постигане на единство или максимална съгласуваност в дейността на буржоазните партии. Второто обстоятелство се отнася до извънпартийни фактори. Става дума за Съюза на запасните офицери. Той беше създаден през 1912 г., но непосредствено след Първата световна война едва кретаеше. Като професионално-културна организация на запасното офицерство Съюзът на запасните офицери първоначално не възнамерявал да се намесва в политическите борби. Но при неспиращото разрастване на революционното движение в страната и вследствие политиката на земеделското правителство чрез Военния съюз Съюзът на запасните офицери се стегна и беше включен най-активно в политическите борби.

Поради демобилизацията на армията след националния погром, поради ликвидирането на наборната армия в България имаше около 12 000 запасни офицери. Това представляваше внушителна за нашите условия армия. В Съюза на запасните офицери обаче беше организирана само малка част от нея. На 1 септември 1920 г. той наброяваше 2095 членове, на 20 април 1921 г. — 3245, а на 1 април 1922 г. — 4261.¹⁷ През 1921 г. Съюзът на запасните офицери разполагаше с 33 дружества, а през 1922 г. — с 37 дружества. По-многочислени бяха дружествата в София (приблизително една трета от членския му състав членуваше в това дружество), Пловдив, Варна, Плевен, Шумен, Русе, Ловеч, Сливен, Кюстендил, Ст. Загора, Пазарджик.

След като през 1920 г. правителството на БЗНС взе някои мерки против Военния съюз, в резултат на които едни от най-активните му дейци се оказаха във от казармата, последният реши да използва като прикритие Съюза на запасните офицери, та чрез него легално да участва в политическия живот. Тласък в това отношение даде III конгрес на съюза, проведен в София през май 1921 г. Още до конгреса в печата беше обоснована тезата, че СЗО като безпартийна организация трябва да работи за „народен съговор“ (подч. авт.), като съдействува за сплотяване на буржоазните партии.¹⁸ А в приетата от конгреса резолюция като централна задача на СЗО се постави „да ратува за съговор между обществените сили в страната за навременното ѝ изкарване от днешното ѝ положение“ и „да бичува политическите партии, които биха се стремили да опартизанта съюза или пък да водят противонародна политика“.¹⁹ За успешното изпълнение на тази задача ръководството на СЗО беше засилено с активни дейци на нелегалния Военен съюз, като зап. ген. Велизар Лазаров, зап. полк. К. Георгиев, зап. подп. Дамян Велчев и др. В редовете на съюза беше проведена чистка — от него бяха изключени запасните офицери комунисти и земеделци. Така СЗО се оформи като организация на реакционно настроеното запасно офицерство от кариерата.

Дейността на СЗО е пряко свързана с възникването на Народния съговор. През лятото на 1921 г. във връзка с решението на парижката посланическа

¹⁷ В. Отечество, бр. 7 от 25. V. 1921, Отчет за дейността на ЦУ на СЗО пред III конгрес; бр. 53—54 от 28. V. 1922, Отчет на ЦУ на СЗО пред IV конгрес.

¹⁸ Пак там, бр. 6 от 14. V. 1921, Да пазим организацията.

¹⁹ Пак там, бр. 8 от 18. VI. 1921, Резолюция на III конгрес на СЗО.

конференция до 1 октомври с. г. да бъде напълно разпуснат малкият наборен военен контингент, по инициатива на СЗО в градовете, в които той разполагаше с по-големи и дейни дружества, бяха образувани общограждански комитети. В тях освен запасни офицери участваха и дейци на някои буржоазни партии (Обединената, Националлибералната и др.), а също и някои безпартийни интелегенти. Такива комитети бяха създадени в София, Враца, Шумен, Кюстендил, Търново, Ловеч, Сливен и другаде. Изглежда е бил създаден някакъв координационен център, намиращ се в най-тясна връзка с ръководството на СЗО и на Военния съюз и щабовете на десните буржоазни партии. Защото на 21 август 1921 г. общогражданските комитети организирали протестни събрания в Шумен, Кюстендил, Сливен, Белоградчик, Търново, Ловеч; на 22 август — във Враца и някои други градове. На тези събрания бяха приети резолюции в полза на запазването на редовната армия. Кампанията завърши с провеждането на протестно събрание в София на 28 август 1921 г., организирано от столичния общограждански комитет. На събранието в столицата говориха Ал. Цанков и Т. Кулев, в Шумен — К. Миланов и Борис В. Попов, във Враца — Вл. Бобошевски и Н. Савов и др.²⁰

След тази акция някои от тези общограждански комитети и, на първо място, този в София, изглежда, били превърнати в по-трайни образувания. Защото едва ли е случайно обстоятелството, че комитети на Народния сговор бяха образувани тъкмо там, където имало по-здрави и по-активни дружества на Съюза на запасните офицери, и че в заключителния акт на кампанията говориха тъкмо Ал. Цанков и Т. Кулев.

Най-напред комитет на Народния сговор беше основан в София. В него влязоха Ал. Греков — бивш дипломат от кариерата и оглавяващ една от дирекциите в капиталистическото обединение Съединени тютюневи фабрики, проф. Ал. Цанков — преподавател по политическа икономия в Софийския университет, проф. Янаки Моллов — аграрикономист, д-р Тодор Кулев — преподавател в юридическия факултет на университета, проф. Димитър Мишайков — преподавател по политическа икономия в Свободния университет, проф. Никола Милев — преподавател по история в университета, проф. Петко Стайнов — преподавател в юридическия факултет на университета и активен член на Обединената народнопрогресивна партия; Я. Д. Стоенчев, Гр. Василев, А. Ляпчев и др. — видни дейци на Демократическата партия; Петър Г. Петрович, Ил. С. Бобчев, Цоню Бръшлянов, Атанас Буров и др. — видни дейци на Обединената народнопрогресивна партия; запасните генерали Велизар Лазаров, Иван Луков, Иван Русев, полковниците от запаса Кимон Георгиев, Христо Герджиков, Л. Стоенчев, запасният майор Никола Рачев, запасният капитан Тодор Кожухаров и др. На 15 март 1922 г. във в. „Пряпорец“, а също и в други буржоазни вестници беше официално оповестено, че е създадена нова организация — комитетът Народен сговор, като „чисто обществена организация, без да представя от себе си нова политическа партия“. Създателите му заявиха, че той ще работи за: „1. Закрепване на духовното единство на нацията 2. Идеино обединяване на интелегентните сили на нашия обществено-политически и стопански живот. 3. Събуждане и сплотяване на народната енергия и насочването ѝ към разумно и полезно задружно творчество върху принципите на социалната полза и справедливост. 4. Съюза-

²⁰ В. Отечество, бр. 16 от 3. IX. 1921, с. 4—8.

ване, па дори и обединяване на сродните по състав и идеи политически партии у нас. 5. Издигане престижа на държавната власт.²¹

На 18 март 1922 г. бюрото на комитета на Народния сговор в столицата издаде първото си тайно окръжно, с което доуточни целите на организацията и заяви, че не е и „съвсем не мисли да става политическа партия“, че сплотяването на буржоазните партии има за цел създаването на „здрово и силно“ буржоазно правителство. С това окръжно се нареждаше Народният сговор да се стреми да привлече нови членове из средата на „партиите на реда и законността“ и из „разните обществени слоеве“, но само ратници за енергична защита на буржоазната кауза (В. Народна армия, бр. 17 от 1. IV. 1922).

Още в първото официално съобщение, с което се оповести раждането на новата формация, се казваше, че софийският комитет „вече е организиран и свои клонове в някои по-главни градове“²². За тази цел още през есента на 1921 г. извършиха известна подготвителна пропагандна и организационна дейност В. Лазаров, Н. Рачев, К. Георгиев, Д. Мишайков, Т. Кулев и др.²³ Такава дейност в провинцията представители на софийския комитет Народен сговор развиха и през пролетта на 1922 г. В резултат на това в печата се появиха сведения за образувани и действащи комитети на Народния сговор във Варна,²⁴ Русе,²⁵ Лом,²⁶ Пловдив,²⁷ Ст. Загора, Кюстендил, Шумен, Дупница,²⁸ Сливен,²⁹ Търново,³⁰ Враца, Плевен, Пазарджик и другаде.³¹

Според едно сведение Народният сговор е броял 48 души в цяла България.³² Няма други данни за точния числен състав на Народния сговор. По всяка вероятност обаче той ще да е бил по-голям. Само в София е имало няколко десетки сговористи. В подкрепа на това твърдение можем да си послужим и с един формален довод: ако допуснем, че в ръководствата на местните организации на Народния сговор е имало по пет души, както в София (някъде те са били повече), то само членовете на ръководствата на Народния сговор в горесброените 15 града ще да са били към 75 души. Във всеки случай Народният сговор едва ли е наброявал повече от двеста-триста членове в цялата страна. Измежду членовете на Народния сговор ще споменем имената на най-активните: Ал. Греков, Ал. Цанков, Н. Милев, Т. Кулев, Д. Мишайков, П. Г. Петрович,³³ Ат. Буров, П. Стайнов, А. Ляпчев, Гр. Василев, Вл. Моллов, Я. Стоелчев, Ив. Луков, В. Лазаров, К. Георгиев, Н. Рачев, Л. Стоенчев, Ст. Данев, Б. Вазов, Вл. Вазов, Ян. Моллов, Т. Кожухаров, Г. Кулишев, Вл. Руменов, Ц. Бръшлянов, К. Миланов, Б. Смилов, Д. Върбенков, Хр. Герджиков, Ив. Русев и др. В Народния сговор имаше представители на всички среди на

²¹ В. Пряпорец, бр. 59 от 15. III. 1922; Народен сговор-съобщение; в. Отечество, бр. 43—44 от 22. III. 1922, Комитетът Народен сговор; в. Мир, бр. 6912 от 26. VI. 1923, И. С. Б о б ч е в. Комитетът Народен сговор.

²² В. Пряпорец, бр. 59 от 15. III. 1922, цит. съобщение.

²³ Ал. Цанков, Ал. Греков и Демократическия сговор, с. 3—4.

²⁴ В. Пряпорец, бр. 80 от 10. IV. 1922.

²⁵ Пак там, бр. 93 от 27. IV. 1922.

²⁶ В. Слово, бр. 18 от 12. V. 1922.

²⁷ Пак там, бр. 37 от 27. V. 1922.

²⁸ Пак там, бр. 36 от 26. V. 1922.

²⁹ Пак там, бр. 3 от 12. IV. 1922.

³⁰ Устав на Търновски народен сговор, 18. VI. 1922.

³¹ В. Народна армия, бр. 45 от 14. X. 1922; в. Народна борба, 16. III. 1922.

³² В. Знаме, бр. 17 от 26. IV. 1924, Орион, 9 юни и 9 термидор; бр. 117 от 30. VIII. 1924, Нови политици.

³³ Две години по-късно П. Г. Петрович сам се хвалеше, че е един от основателите на Народния сговор. Вж. в. Слово, бр. 553 от 24. III. 1924, Писмо на П. Петрович до в. Радикал.

българската буржоазия: на всички буржоазни партии, на Военния съюз, на Съюза на запасните офицери, на безпартийната буржоазна интелигенция, на среди близки до автономистското крило във ВМРО, дипломати, журналисти, учени, представители на едрия банков и промишлен капитал.

Софийският комитет на Народния съговор играеше ръководна роля по отношение на провинциалните комитети на тази формация. Неговото ръководство имаше следния първоначален състав: Ал. Греков — председател, Ал. Цанков, Т. Кулев, П. Г. Петрович, Ив. Луков (председател на Съюза на запасните офицери) и Хр. Герджиков (член на ръководството на СЗО).³⁴

На 10 април 1922 г. под редакцията на Ал. Греков започна да излиза в „Слово“ като орган на Народния съговор. В редакцията на вестника влизаха: Н. Милев и П. Стайнов — списваха отделите за външна и вътрешна политика; Ж. Т. Бурилков — отговорник за финансово-стопанския отдел, който списвал при сътрудничеството на К. Бояджиев, Ат. Буров, Гр. Василев, В. Велчев, Й. Венедиков, Ив. Ев. Гешов, проф. Грим, проф. Г. Т. Данаилов, д-р Ст. Данев, П. Дичев, Ив. Луков, А. Ляпчев, М. Ив. Маджаров, проф. Л. Милетич, Н. Михайлов, Д. Мишайков, Вл. Моллов, Б. Морфов, Хр. Мутафов, М. Попов, Хр. Силянов, проф. Соколов, проф. Й. Фаденхехт, М. Хранов, Дим. Христов, Ал. Цанков, Хр. Чакалов и др.; писателят Сирак Скитник отговаряше за седмичния преглед „Театър и художество“; Ас. Златаров и Ст. Консулов — за седмичните научни прегледи; Д. Мишайков — за рубриката „социална седмица“; д-р Вл. Руменов — за медицинските материали; Ян. Моллов — за материалите по селското стопанство; В. Пундев и Н. Райнов — за материалите на литература.³⁵ Вестникът беше осигурен със солидни финансови средства от bankerските среди. Освен това беше основано специално акционерно дружество „Стопанско развитие“ с капитали на представители на деловите кръгове на много финансови среди.³⁶

В „Слово“ стана един от най-големите ежедневници и водач на буржоазната вестникарска кохорта. Списван интересно, с относително широка информация по актуални политически и стопански въпроси, той още с първите си броеве се открие като солиден буржоазен вестник с ярки антикомунистически и антиземеделски позиции. Чрез него бяха разпространявани и пропагандирани идеите и програмата на Народния съговор и изразявани позициите на последния по всички актуални въпроси. В „Слово“ изигра изключителна роля при формирането на деветоюнството. След като на 21 май 1922 г. беше убит председателят на Народния съговор и редактор на вестника Ал. Греков, за известно време като редактор работи П. Стайнов, а след това негов редактор стана Н. Милев.

На 2 юни 1922 г. в София се проведе първата национална конференция на Народния съговор. Тя беше организирана от софийския комитет. В конференцията участваха и представители на провинциалните комитети. На нея беше обсъдено положението в страната и беше подчертано, че Народният съговор има „надпартиен и междупартиен“ характер и че е обществено-културна организация.³⁷ Конференцията избра за председател на Народния съговор на мястото на убития Ал. Греков проф. Ал. Цанков. Секретарските функции на

³⁴ Окръжно № 1 на Соф. бюро на народния съговор, 18. III. 1922, в. Народна армия, бр. 17 от 1. IV. 1922

³⁵ Съобщение на в. Слово, бр. 18 от 2. V. 1922.

³⁶ Я. Й о ц о в. За социално-икономическата основа на фашистката диктатура. . . , с. 14—15.

³⁷ В. Слово, бр. 42 от 2. VI. 1922, Съобщение на Народен съговор; също: в. Пряпорец, бр. 120 от 2. VI. 1922.

ръководството на тази организация изпълняваше Т. Кулев. Освен това конференцията се намеси най-открито и решително във водените заключителни преговори за създаването на Конституционния блок.

Софийският комитет на Народния сговор изработил свой устав, от който се ръководели и някои местни комитети. Други обаче, като Търновският например, изработили свои собствени устава. Това ни кара да мислим, че в национален мащаб Народният сговор не е бил монолитна организация. Засега нямаме възможност да работим с пълния текст на устава на Народния сговор в София, а сме принудени да използваме публикуваните от него извадки от Ил. С. Бобчев. Формулираните в устава цели на организацията бяха прокламирани в съобщението, с което се възвести създаването на Народния сговор и които по-горе цитирахме.³⁸ Относно средствата за тяхното постигане в чл. 3 се казваше: „а) старее се чрез устна и печатна пропаганда и агитация да спечели за своите схващания по общественно-политическите, стопанските и националните въпроси обществото и неговите политически представители — партиите (разбирай буржоазните — бел. авт.); б) поддържа връзки с партиите на реда, законността и мирния социален напредък за постигане единение на народните сили; в) поддържа връзки с всички други културно-обществени организации и използва всеки подходящ случай за задружна дейност при всяко по-важно общественно, културно и народно дело; г) води идейна борба против отрицателните и разрушителните сили (т. е. против комунистическото движение — бел. авт.) в общественно-политическия живот, като разбулва демагогията и разсейва заблудата; д) спомага за възпитанието на широките народни маси към разумно и трезво отношение спрямо социалните и националните проблеми и развива у народа съзнанието не само за неговите права, но и на задълженията му спрямо държавата“³⁹

В Народния сговор можеха да членуват хора без оглед на партийната им принадлежност стига да са готови да се борят за каузата на буржоазията. Дейците и членовете на буржоазните партии, бидейки и такива на Народния сговор, продължавали членството и дейността си в своите партии. В чл. 3 на устава на Търновския народен сговор се казваше: „Членове на Търновския народен сговор могат да бъдат всички граждани от двата пола, без разлика на политически убеждения, които възприемат идеите на т. нар. сговор и са готови да работят за постигането им.“⁴⁰ В Народния сговор се допускало да членуват и „отделни корпорации, които имат културни и родствени с целите на Народния сговор задачи“⁴¹.

Ръководството на Търновския народен сговор се състоеше от 11 „равноправни члена“, избрани с явно гласуване от общото събрание за срок от една година. Те председателствували поред заседанията на комитета. Помежду си те избирали секретар и касиер.⁴² Финансовите средства на Търновския народен сговор се предвиждаше да се събират от „волни пожертвувания“, от организирани от него мероприятия и от доброволно определени от всеки

³⁸ В. Пряпорец, бр. 59 от 15. III. 1922, цит. съобщение. Срв. с чл. 2 на Устава на Народния сговор у Ил. Бобчев, Комитетът Народен сговор.

³⁹ В. Мир, бр. 6921 от 26. VI. 1923, И. С. Б о б ч е в. Комитетът Народен сговор.

⁴⁰ Устав на Търговския народен сговор, чл. 3.

⁴¹ Пак там, чл. 5.

⁴² Пак там, чл. 7—10.

член членски вноски.⁴³ Знамето на Търновския народен съговор беше националният трицвет, значката — също. А организационен празник — първата неделя след 16 април — денят на приемането на Търновската конституция.⁴⁴

Така Народният съговор се оформи като междупартийна и надпартийна буржоазна формация, която претендираше да изразява интересите на целия български народ, а в същност беше предназначена да защитава класовите интереси на буржоазията. Социално-икономическата основа на Народния съговор и фактически негов ръководител станаха среди, представляващи проперирация едър капитал в България.⁴⁵

Народният съговор беше продължение и приложение на опита на Института за защита на българските интереси и на Общогражданския комитет „Обединение“ при новите условия, възникнали с настаняването на БЗНС на власт. Особено впечателение прави фактът, че между имената на създателите на Института за защита на българските интереси и тези на Народния съговор има голямо съвпадение: Ал. Цанков беше секретар на управителния съвет на първия и председател на втория; П. Г. Петрович беше основател и член на ръководството и на единия, и на втория; Я. Д. Стоенчев, Янаки Моллов и др. играеха роля както в Института за защита на българските интереси, така и в Народния съговор. Аналогични са структурните и организационните принципи на двете формации, тяхната тактика. Надпартийният и междупартийният характер за комитета „Обединение“ от 1919—1920 г. с неговите задачи да служи като междинен център за улесняване обединението или групирането на буржоазните партии и неговият ярък антикомунизъм са продължени от Народния съговор, но доразвити и обогатени.

Създаването на Народния съговор беше улеснено и от Великата масонска ложа на България. Ал. Цанков, Н. Милев, Ян. Моллов, Д. Мишайков, Янко Стоенчев, Гр. Василев, Б. Вазов, Ст. Милошев, Крум Мутафов, Вл. Руменов, Д. Кьорчев, Ил. С. Бобчев, Л. Стоенчев, Ст. Н. Коледаров, Г. Кулишев и др. още преди създаването на Народния съговор участваха в масонски ложи. Масония станаха и игралите изключителна роля в живота и дейността на Народния съговор офицери от запаса К. Георгиев, Н. Рачев и др. Великата ложа улесни създаването на Народния съговор, като създаваше възможности за общуване на неговите инициатори и най-активни дейци със своите проповеди за създаване на единство в буржоазния лагер. Със своята организация тя подсказа организационните принципи на Народния съговор, както беше направила това по отношение на Института за защита на българските интереси. Великата масонска ложа на България улесни връзките между представителите на всички среди на буржоазния лагер.

Появата на Народния съговор бележи нов момент в консолидационните процеси в буржоазния политически фронт и етап в борбата на реакционните сили против революционното, комунистическото движение и против демократичните сили в страната.

⁴³ Устав на Търновския народен съговор, чл. 12.

⁴⁴ Пак там, чл. 13—15.

⁴⁵ Я. Й о ц о в. За социално-икономическата основа на фашистката диктатура... с. 7 и сл.

Идеологическите и теоретическите корени на програмата на Народния съговор трябва да се търсят в по-широк смисъл на думата в състоянието на тогавашната политическа мисъл на международната буржоазия, а също и във внесените след войната нови положения в програмите на буржоазните партии в страната. В по-тесен смисъл те трябва да се търсят в защитаващите в края на войната и непосредствено след нея идеи и разбирания от идеолозите на Народния съговор и, на първо място, от Ал. Цанков, Д. Мишайков, Т. Кулев и др. По-горе беше направена характеристика на тези възгледи.

Основните положения на програмата на Народния съговор бяха обявени още в съобщението за неговото появяване. После сбито бяха предадени в уводната статия на първия брой на в. „Слово“, написана от Ал. Греков. След това в серия от статии основните положения на програмата бяха пространно развити на страниците на в. „Слово“. Известни нейни положения бяха развити и в някои от съчиненията на видни говорители. Във формулирането на главните положения от програмата на Народния съговор участваха освен Ал. Греков още Ал. Цанков, Ат. Буров, Н. Милев, Д. Мишайков, П. Стайнов и др.

Дейците на Народния съговор не криеха, че действуват от името и на фронта на буржоазията. Фактическият водач на Обединената партия Ат. Буров написа специална статия във в. „Слово“ с претенциозния наслов „Задачите на българската буржоазия“, в която изтъкна, че България „ще има нужда за дълги години от една здраво сплотена буржоазна класа“, която трябва да влезе в ролята на „ръководна сила в живота на страната“, а затова било нужно тя „да се сплоти и организира в един общ фронт, за да няма пилеене на сили, като обединителният лозунг бъде не тесният класов интерес, а широките обществени задачи“: даване простор на развитието на капиталистическите отношения в тяхната пълнота.⁴⁶ А. Ляпчев — подпредседател на централното бюро на Демократическата партия, написа възхвалително писмо по повод на Народния съговор и на неговия печатен орган.⁴⁷ Двете основни буржоазни партии в страната по този начин изказаха подкрепа на новата политическа формация. Те споделяха основната задача, която си беше поставил Народният съговор: обединяване силите на буржоазните партии против комунистическото и против земеделското движение. Тази задача беше разпалено отстоявана още от началните броеве на в. „Слово“.⁴⁸

Още преди официалното оповестяване на Народния съговор групата около Ал. Цанков критикуваше някои страни на капиталистическата система или по-право — някои страни на довоенната система на капитализма. В лекционния курс по политическа икономия пред студентите от Свободния университет проф. Д. Мишайков изтъкваше като негативни страни на капиталистическата система безогледната капиталистическа експлоатация, елиминирането на участието на работниците в организирането на капиталистическото производство и др. Под маската на обективизан той излагаше някои предимства на социалистическата система: осигуряването свободата на личността, ликвидирането експлоатацията на капиталистите и пр. Същевременно той при-

⁴⁶ В. Слово, бр. 8 от 19. IV. 1922, А т. Б у р о в. Задачите на българската буржоазия.

⁴⁷ Пак там, бр. 2 от 11. IV. 1922, А. Л я п ч е в. Печат и публика.

⁴⁸ Пак там, бр. 1 от 10. IV. 1922, Нашата програма; бр. 41 от 1. VI. 1922, А л. Ц а н к о в. Народен съговор.

писваше на социализма много недостатъци, като липсата на свобода на индивида да си избира професията, местоработата и т. н., и особено акцентираше на това, че „социализмът ще допринесе практически твърде малко за едно съществено подобрене на положението на безимотните“⁴⁹. Проф. Д. Мишайков, както впрочем и всички негови съмишленици, остро критикуваше обществения ред, установен с Октомврийската революция в Русия, защото почивал само на диктатурата на властта, че това, което се правело в тази страна, не било социализъм и т. н.⁵⁰ Като правеше тези критики от уж обективни буржоазно-реформистки позиции, сговористът-професор заключаваше: „Единственият път, който може да следва обществото при своето икономическо преобразование, е еволюцията“, която не унищожава частната собственост.⁵¹ По този начин идеолозите на Народния сговор залягаха за по-нататъшното усъвършенствуване на капиталистическия начин на производство, а също и на издигащата се над него държавнополитическа система.

В областта на вътрешната политика програмата на Народния сговор предвиждаше: да се възстанови държавната идея и се постави тя над всичко, т. е. да се осигури безразделното господство на буржоазията в управлението на държавата, против съсловното управление на БЗНС и против евентуалната диктатура на работническата класа; буржоазно-парламентарно управление със здраво правителство и изобщо заздравяване на всички институции на буржоазната държава. „Създаване силни партии, от друга страна, това трябва да бъде стремежът на политиката, премахване на политическата раздробеност и безсилие, сплотяване усилията на силните партии около програми и обществени лозунги за обезпечаване застрашените или потъпкани правдини във времена като днешните, за създаване върху здрави основи една уредена и трайна администрация, която да вдъхва доверие на всички, осигуряване с общи усилия реда и силно застрашената сигурност в страната, издигането на отговорните места и на всички служби само на действително най-способните и създаване гаранции за спокойна работа, добри перспективи, законно напредване и правилно възнаграждение на всички служители“⁵² — така формулира в. „Слово“ концепцията на дейците на Народния сговор за управлението на държавата.

Специалист на Народния сговор по въпросите на държавната власт беше проф. П. Стайнов — бързо авансиращ десец на Обединената народнопрогресивна партия (народняк). Той се зае да проучи кризата на парламентаризма и демокрацията след Първата световна война с оглед на положението в България. Резултатите от своето проучване той обнародва в началото на 1923 г. в отделна книга.⁵³ В нея той защитаваше тезата, че демокрацията изобщо и буржоазната демокрация е най-добрата система на държавно управление, за да я противопостави на „диктатурата“ на БЗНС. Но той посочваше също така, че по редица причини (продължителната война, засилването на недоволството на народните маси след войната и др.) буржоазната демокрация изпаднала в криза. Свидетелство за това били болшеvizмът в Съветска Русия,

⁴⁹ Д. Мишайков. Кратък курс по теоретическа политическа икономия. С., 1921, с. 11—14, 16. Също, с. 17—18.

⁵⁰ Пак там, с. 18—19.

⁵¹ Пак там, с. 18.

⁵² В. Слово, бр. 73 от 10. VII, 1922, Нашата вътрешна политика.

⁵³ П. Стайнов. Компетентност и народовластие (Политически изучавания върху кризата на парламентаризма и демокрацията). С., 1923.

фашизмът в Италия, националболшеvizмът на Кемал Ататюрк в Турция и режимът на БЗНС в България.⁵⁴ В книгата се подлагаше на остра критика съсловната теория на Ал. Стамболийски и се правеше извод, че нейното приложение където и да бъде е само вредно. Проф. П. Стайнов посочваше, че кризата в парламентарната система била особено силна в България. Това той обясняваше с „особеностите на българския народ, неговия състав и специалните настроения след неуспеха от войните“. Той подчертаваше: „Преди всичко целият наш народ е незрял политически, той не е имал още време да се възпита в здрави политически традиции и чувство на държавност, поради което леко изпада в прекаленост било на личния дворцов режим, било на личния партиен или дори диктаторски режим. Това е вярно за цялата българска маса.“⁵⁵

П. Стайнов доказваше, че при настъпилите след войната условия за капитализма „съвършеното премахване на демократическия режим нито е желателно, нито дори е възможно“, и подчертаваше, че „днес държавите могат да избират само между крайния абсолютизъм безразлично дали начело е коронован деспот или червен диктатор, и демокрацията. . .“⁵⁶. Той се обяви в защитата на правото на съществуване на буржоазните партии, но само при условие, че са големи и силни, за да бъдат в състояние да отстояват и реализират буржоазната демокрация;⁵⁷ обоснова нуждата от втора камара на парламента, от държавен съвет и главно — от компетентно държавно ръководство, каквото тогава в България според него не съществувало.⁵⁸ П. Стайнов заключаваше: „Така че само организираната демокрация и трайното въздействие на професионалните и културните сдружения биха могли да обезпечат на България тъй нужните дълготрайни, но свободни режими.“⁵⁹

Изобщо с тази си книга П. Стайнов обоснова теоретически необходимостта от премахване управлението на БЗНС и недопускането на комунистическо управление в България. Същевременно той обоснова необходимостта не от реставрация на довоенната система на буржоазната демокрация, а на „организирана“, реформирана, компетентна и просветена система на буржоазна власт, осигурявана от силни буржоазни формации.

В стопанската област обявената програма на Народния съговор предвиждаше българското селско стопанство да се превърне в модерно капиталистическо селско стопанство. В противовес на провежданата от земеделското правителство аграрна политика специалистите на Народния съговор по аграрните въпроси (главно проф. Я. Моллов) противопоставяха тезата, че в България нямало аграрен въпрос, че тя била от малкото страни в света, „в които поземлените отношения са по-нормални и земята е по-правилно разпределена“. За онази част от населението, което има нужда от земя, последната да се осигури чрез „разумна народна политика“ и чрез „отчуждаване земята на ония земевладелци, които сами не обработват своята земя, а я дават под аренда и живеят като арендатори. . . Разбира се, собствениците на тия земи трябва да бъдат прилично обезщетени.“ На едрите земеделски стопанства не трябвало да се посяга. Напротив, те трябвало да бъдат подпомагани и насърчавани

⁵⁴ П. Стайнов. Компетентност. . . с. 140.

⁵⁵ Пак там, с. 141.

⁵⁶ Пак там, с. 140.

⁵⁷ Пак там, с. 55—60.

⁵⁸ Пак там, с. 82—135.

⁵⁹ Пак там, с. 138.

от държавата. Да не се посяга на мерите, да се организира разпространяването на агрономически знания между населението, да се подготвят достатъчно по количество и по качество агрономически кадри. Държавата да полага специални грижи за индустрията, която обработва български селскостопански суровини. Да се насърчава „жизнеспособната“ индустрия, да се вземат мерки за подобряване положението на занаятчийството, да се поощрява развитието на кредитните кооперации и т. н.⁶⁰

Дейците на Народния съговор считаха, че във финансовата политика на държавата ударението трябва да се постави върху косвените данъци; че финансовата политика трябва да бъде разумна, за да не пречи на капиталите. Те се обявиха против прогресивно-подоходното облагане.⁶¹

Специалист по въпросите на социалната политика на Народния съговор беше проф. Д. Мишайков. Неговите разбирания се споделяха от останалите отговорни дейци на тази формация. Като признаваше някои несъвършенства на капиталистическия строй, Д. Мишайков внушаваше, че последният може да бъде преобразуван по три начина: 1. Чрез разширяване намесата на държавата в стопанския живот, като вземе в ръцете си някои предприятия и организира държавен контрол над частните предприятия „с оглед на отношенията между господарите и работниците и с цел да се осигурява по-правилно и по-справедливо разпределение на богатата“⁶². 2. Като се допусне участието на работниците „в печалбите, контрола и управлението на предприятията“ до степен работниците в перспектива да станат дори собственици на капиталистически предприятия наред с господарите.⁶³ 3. Чрез кооперацията.⁶⁴ Разбира се, това не бяха оригинални идеи на Д. Мишайков. Той ги беше заимствувал от своите западноевропейски учители и заедно с Ал. Цанков и др. имаха възможност да ги пропагандират от университетски катедри.

Не ще съмнение, че авторството на редакционната статия на в. „Слово“, бр. 100 от 11 август 1922 г., озаглавена „Нашата социална политика“, принадлежи на Д. Мишайков. В тази статия горехарактеризираните разбирания на Д. Мишайков бяха доразширени и систематично изложени с оглед стъкмяването на една социална програма. В тази програма се предвиждаше да бъдат взети мерки за прилагане на съществуващите трудови закони и най-важното: осигуряване участието на работниците в печалбите на капиталистите, а в перспектива, след като по пътя на „социалното възпитание“ се превъзпитат работниците, да се създават и работнически съвети към предприятията. В тези съвети да влизат „представители на работодателя или самият той, и на работниците, избирани от тях самите“. Тези съвети „да се занимават с условията на труда, с отношенията между работодатели и ония между самите работници“⁶⁵. По този начин, считаха дейците на Народния съговор, трябвало да се урегулират отношенията между труда и капитала, между господарите и работниците, за да се осигури „социален мир между класите в самото общество“⁶⁶. В случая коментарът, както се казва, е излишен. Дейците на Народния съговор търсеха

⁶⁰ В. Слово, бр. 85 от 25. VII. 1922, Нашата икономическа политика.

⁶¹ Пак там, бр. 94 от 4. VIII. 1922, Нашата финансова политика.

⁶² Д. М и ш а й к о в. Цит. съч., с. 19.

⁶³ Пак там, с. 19—20.

⁶⁴ Пак там, с. 20—26.

⁶⁵ В. Слово, бр. 100 от 11. VIII. 1922, Нашата социална политика.

⁶⁶ Пак там, бр. 85 от 25. VII. 1922, Нашата икономическа политика.

по-гъвкави форми за защита интересите на буржоазията и охотно използваха в това отношение опита на международната буржоазия.

В тази отначало докрай еkleктическа програма нямаше нищо нито ново, нито оригинално дори за българските условия. Защото всички сумирани в нея идеи и положения се съдържаха в програмите на буржоазните партии, съставени преди появата на Народния сговор. Новото, ако все пак може да се говори за него, беше само в някои акценти, които Ал. Цанков формулира за политиката на буржоазията в лаконичния израз: „Сплотеност, единство, прогрес и социална правда, силна, но истинска демокрация — това е девизът на Народния сговор.“⁶⁷ Тази програма беше издигната като такава на цялата буржоазия. В нея все още не се отричаше буржоазната демокрация като форма на диктатурата на буржоазията и не са формулирани принципите на тоталитарната форма на управление. В теоретическата област българската буржоазия все още не беше достигнала до тях въпреки острите критики на традиционната буржоазно-парламентарна система. Силната буржоазна власт, реализирана от силна буржоазна партия и насочена против комунистическото и земеделското движение в страната, обаче станаха цел на Народния сговор. Така с програмата си Народният сговор беше привлекателен за цялата буржоазия и за много среди и на средната буржоазия, защото в нея се съдържаха и някои действително рационални елементи: критиката на партизанщината, критиката на некомпетентното в много отношения управление на БЗНС, някои искания за усъвършенствуване на стопанските отношения в страната и др. Със своята програма Народният сговор се представи като една от поредните буржоазни политически формации, само че с надпартийно, общобуржоазно знаме, демагогски преднамерено представяно като надкласово и общонационално знаме.

В сравнение с идеите и програмата на кръга, който беше създал Института за защита на българските интереси, идеите и програмата на Народния сговор не се различават съществено. Реформирането на буржоазното общество, за да се отбие напорът на революционната вълна, привеждане на политическата надстройка в съответствие с икономическото състояние на буржоазията бяха защитавани и от едните, и от другите. Идеите, които дейците на Народния сговор са защитавали непосредствено след войната, сега бяха развити и систематизирани с цел да се формулират по-широко многостранните задачи на българската буржоазия и да се даде идейно-теоретическо ръководство и оръжие за борба против земеделското управление и опасността от комунистическото движение.

В основата на идеологията на дейците на Народния сговор легнаха елементи от държавноправната теория на солидаризма, моменти от реформисткия социалдемократизъм, моменти от традиционния буржоазен парламентаризъм и пр.

⁶⁷ В. Слово, бр. 41 от 1. VI. 1922, А л. Ц а н к о в. Народен сговор.

III. НАРОДНИЯТ СГОВОР И КОНСТИТУЦИОННИЯТ БЛОК

Пропадането на осмомартенския блок между демократи и обединисти не отчая буржоазията в търсенето на изход и форми за сплотяване на целокупните си сили. За това ратуваха както сили в буржоазните партии, така и намиращи се във от тях фактори, като Великата масонска ложа, Военният съюз и др. В края на 1921 г. Демократическата партия отново заяви, че е готова да води съгласувана борба против земеделския режим заедно с останалите буржоазни партии.¹ Без да се отказва от стремежа си да осъществи сливане на сродните партии и специално да се слееят Демократическата и Обединената партия, последната прояви готовност да се търсят и други форми за сплотяване на буржоазния лагер. Учредителният конгрес на Обединената партия упълномощи партийното ръководство да продължи да преговаря с демократи и радикали за създаване на политическа коалиция за опозиционна борба и за съвместно управление въз основа на предварително приета платформа.² Сега готовност да преговаря по този въпрос прояви и Радикалната партия. През октомври 1921 г. нейният X конгрес възложи на ръководните институции на партията да работят за създаване на политическа коалиция с програма тази на Радикалната партия.³ След като не успя да склони ръководството на БРСДП към сътрудничество за създаване на един либерален опозиционен блок с център Радикалната партия, на 26 декември 1921 г. Висшият партийен съвет упълномощи Изпълнителния комитет да започне преговори за образуване на „голяма обществена демократична сила“. Съветът дори прие платформа, въз основа на която да се водят преговорите.⁴ На 5 януари 1922 г. Изпълнителният комитет на Радикалната партия предложи на ръководството на Демократическата партия да започнат преговори за образуване на „блок на демокрацията“⁵. Започнаха продължителни преговори, които се затегнаха с риск да пропаднат.⁶

Успоредно с преговорите, които водеше с Радикалната партия, ръководството на Демократическата партия поднови преговорите с Обединената партия и на 15 април 1922 г. между тях беше сключен блок за борба и за съвместно управление. В подписаното съглашение най-важните държавни постове бяха разпределени по такъв начин, че в евентуалното правителство лек превес трябваше да има Демократическата партия. Заедно с това беше оставен открит въпросът за привличането на Радикалната партия към този блок.⁷

Обединяването на силите на буржоазията зае централно място в дейността на Народния сговор. Идеята за сливането на буржоазните партии се пропагандираше интензивно от колоните на в. „Слово“.⁸ Освен това появяването на Народния сговор в разгара на преговорите за образуване на Конституцион-

¹ В. Пряпорец, бр. 279 от 24. XI. 1921.

² Дец, бр. 256 от 29. XII. 1921, Резолюция на учредителния конгрес на Народнопрогресивната партия по обединението.

³ В. Радикал, бр. 229 от 19. X. 1921, Резолюцията на X конгрес на Радикалната партия.

⁴ Пак там, бр. 286 от 27. XII. 1921, Резолюция на ВПС на РП.

⁵ ЦДИА, ф. 493, оп. 1, а. е. 2, Писмо на ИК на РП до ЦБ на ДП, 23. I. 1922, л. 13.

⁶ Вж. подробности у В. Георгиев. Преговорите около създаването на Конституционния блок. Векове, кн. 1, с. 17 и сл.

⁷ Пак там, с. 21.

⁸ В. Слово, бр. 1 от 10. 1922, Нашата програма; бр. 9 от 20. IV. 1922, А л. Цанков. Отговорности за миналото — отговорности за бъдещето; бр. 11 от 22. IV. 1922, А л. Греков. Повелята на момента.

ния блок не беше случайно. След разтрогването на блока между Демократическата и Обединената партия през лятото на 1921 г. надеждите за скорошно обединяване политическите сили на буржоазията, и то в условията на активна реформаторска дейност на земеделското правителство и на засилено революционно движение в страната, поизстинаха. Това стана причина да се възобновят и засилят усилията за образуване на надпартийна формация с интеграционна мисия, каквато беше Народният съговор.

Дейците на Народния съговор желяха да се наместят в благополучното завършване на акцията за блокиране на буржоазните партии. В решителната фаза на преговорите председателят на Народния съговор Ал. Греков писа: „едно прегрупиране и още повече едно сплотяване на управлявалите партии е желязна необходимост, по-силна от всичко“ и настоя демократи, обединисти и радикали „без отлагане и без бавене да оформят отношенията си в едно окончателно и пълно споразумение“ и то да стане „при каквито условия и на каквато цена и да се постигне“.⁹ Първите дейци на Народния съговор Ал. Греков, Ал. Цанков, зап. ген. В. Лазаров, Я. Д. Стоенчев, Т. Кулев, Д. Мишайков, К. Георгиев, Н. Рачев и др. се срещнаха с водачите на буржоазните партии и ги агитираха да склонят да съдействуват за сплотяването на всички буржоазни формации за обща борба против земеделското правителство и комунистическото движение.¹⁰ А в „Слово“ държеше в течение своите читатели за хода на преговорите.¹¹ При това Народният съговор се стремеше да подсили реакционната насока на блока още когато той се формираше.

Освен като обособена формация за създаването на Конституционния блок Народният съговор съдействуваше и чрез своите членове в преговарящите партии и особено в Обединената Народнопрогресивна партия (Ат. Буров, Ц. Бръшлянов, П. Стайнов и др.) и Демократическата партия (А. Ляпчев, Гр. Василев, Вл. Моллов и др.).¹²

Преговорите за образуването на Конституционния блок съвпаднаха с конфликта между правителството на Ал. Стамболийски с командването на настанените в България белогвардейци врангелисти и с борбата на БКП против тях. В тази борба между БКП и БЗНС беше установено техническо сътрудничество.¹³ А на международната конференция в Генуа водачът на българската делегация Ал. Стамболийски установи благоприятни контакти със съветската делегация. Тези две обстоятелства хвърлиха в тревога българската буржоазия и бяха ловко използвани в преговорите за групиране политическите сили на буржоазията. Те бяха използвани и от Народния съговор. „Срещу едната комбинация, в която се прегръщат двата болшевицирующа братя под ехото на срещите в Генуа и създадените с общи усилия „шпионски афери“ в София — писа в „Слово“, — другата комбинация е не само една възможност, тя е един дълг.“¹⁴

⁹ В. Слово, бр. 11 от 22. IV. 1922, А л. Г р е к о в. Повелята на момента; бр. 28 от 16. V. 1922. Политическите съвещания на демократите.

¹⁰ Ал. Цанков, Ал. Греков и Демократическия съговор. — В: Сб. Александър Греков, 1884—1922, с. 4.

¹¹ В. Слово, бр. 7 от 18. IV. 1922, Блокът; бр. 18, 19 и др. от с. г.

¹² Пак там, бр. 30 от 17. V. 1922, Г р. В а с и л е в. Блокът и неговите задачи; Ц. Б р ъ ш л я н о в. Блок срещу блок и др.

¹³ БКП в резолюции и решения, т. II, С., 1951, с. 160—161.

¹⁴ В. Слово, бр. 28 от 15. V. 1922, Поуки.

За оказване на помощ в усилията на Обединената и Демократическата партия да включат в блока и Радикалната партия в края на май 1922 г. се проведе конгрес на Съюза на запасните офицери. Неговата резолюция най-категорично настояваше да се обединят силите на буржоазните партии.¹⁵ Тъкмо в заключителния етап на преговорите по оформянето на блока Народният сговор проведе своята първа национална конференция. Като се занимава обстойно със състоянието на акцията за блокирането на буржоазните партии, конференцията изтъкна, че трябва „да се заработи още по-енергично“ за неговото реализиране. В приетия от конференцията документ се подчертаваше: „При това Народният сговор намира за нужно да посочи на ония, от които, на първо място, зависи това сплотяване (т. е. водачите на буржоазните партии—бел. авт.), тежката отговорност, която ще падне върху тях за по-нататъшното държане разпокъсани и неизползувани здравите народни сили в днешния съдбоносен за страната ни момент.“¹⁶ Не би могло да се твърди, че това предупреждение на Народния сговор към преговарящите ръководства на Демократическата, Обединената и Радикалната партия е изиграло решаваща роля за склоняването на последната да приеме блока такъв, какъвто са го желали първите две партии. Но то не е останало без значение. Още повече, че този натиск се придружаваше и с натиска на Военния съюз, Съюза на запасните офицери, ВМРО—автономисткото крило и други фактори,¹⁷ че това обстоятелство обещаващо на замислената формация толкова необходимата организирана въоръжена сила. Зад логичното предупреждение на конференцията на Народния сговор до водачите на буржоазните партии се криеше и една интензивна дейност и натиск за „убеждаване“ водачите на Радикалната партия да приемат условията на демократи и народнопрогресисти, за да може възможно по-скоро да се сключи политически блок.

На 6 юли 1922 г. беше образуван Конституционният блок. В него влязоха Демократическата, Обединената народнопрогресивна и Радикалната партия. Този блок си постави за задача да се бори против земеделското управление и против революционното движение и да реставрира политическите позиции на буржоазията, като овладее цялата власт. Приета беше и програма на Конституционния блок, която очертаваше задачите на коалицията в борбата за установяване на буржоазно-парламентарен режим на основата на Търновската конституция.¹⁸

Още щом стана известно образуването на Конституционния блок, в „Слово“ с радост съобщи новината. На следния ден чрез печатния си орган Народният сговор заяви, че посреща с радост новоформираната политическа концентрация, като я окачестви като „ядро, около което ще се групират всички елементи, за които излизането от сегашното положение е една необходимост“¹⁹. В „Слово“ публикува и пълния текст на платформата на блока и неговия призив към българския народ.

¹⁵ В. Отечество, бр. 55 от 9. VI. 1922. Резолюция на IV конгрес на СЗО, т. 2, 3.

¹⁶ В. Слово, бр. 42 от 2. VI. 1922, Събрание на Народния сговор. Също: в. Препорец, бр. 120 от 2. VI. 1922, Съобщение на Народен сговор.

¹⁷ В. Отечество, бр. 55 от 9. VI. 1922, Резолюция на IV конгрес на СЗО; бр. 105 от 1. IV. 1923, Н. Р а ч е в. За общия фронт.

¹⁸ Вж. В. Г е о р г и е в. Преговорите около образуването на Конституционния блок, с. 22—25.

¹⁹ В. Слово, бр. 71 от 7. VII. 1922, Блокът.

Следователно Народният съговор съдействува за образуването на Конституционния блок. Макар неговата роля в това отношение да не беше основна или първостепенна, все пак тя беше значителна. Защото за момента само Народният съговор се изявяваше като легална формация, представляваща интересите на цялата буржоазия. Стоящият зад Народния съговор Военен съюз гледаше на образуването на Конституционния блок като на „един етап за по-широко блокиране и по-тясно единение на разпокъсаните, но инак сродни народни (буржоазни — бел. авт). сили“²⁰. Така гледаше на Конституционния блок и Народният съговор.

След формирането на Конституционния блок той предприе настъпление срещу правителството на БЗНС. Планът на блока се заключаваше в организирането на блокови комитети в цялата страна, подемане на политическа кампания, основните звена на която да представляват няколко регионални събора на привърженици на блока и на неговата борба, да се накара монархът да сваля правителството на Ал. Стамболийски, да насрочи нови парламентарни избори, които трябвало да бъдат проведени от евентуално правителство на блока.²¹

Парламентарните групи на партиите от Конституционния блок също изработиха съгласувана линия, която да следват в Народното събрание.²² Тази обща линия обаче нямаше големи възможности да бъде ефикасно реализирана.

Борбата си против земеделското правителство Конституционният блок започна с масирани нападки и призови то да бъде свалено с всички възможни средства.²³ През август 1922 г. Конституционният блок се ориентира към провеждането на акции от по-широк мащаб. Той планира да проведе три зонални събора на своите активисти: в Търново на 17 септември, в Пловдив на 1 октомври и евентуално един в София, който да завърши с поемането на властта. На 7 септември централният блоков комитет насрочи съборите в Търново и Пловдив. На тях трябваше да присъствуват всички местни партийни бюра на влизашите в Конституционния блок партии; бюрата на младежките групи към тези партии. В Търновския събор трябваше да участвуват блокари от Северна България, а в Пловдивския — такива от Южна България.²⁴

Същевременно Конституционният блок се включи в общия натиск на буржоазията върху монарха да отстрани правителството на Ал. Стамболийски, да разтури XIX Народното събрание и да повери властта нему.²⁵ На 11 септември централният блоков комитет се обърна с призив за масово стичане на буржоазни партизани в Търново. Определен беше дневният ред на този събор, като се предвиждаше и провеждането на конференция на блоковите комитети.²⁶ В Търново блоковият комитет се споразумя с раководствата на Национал-либералната партия и БРСДП за евентуална съвместна дейност.²⁷ Направена

²⁰ В. Отечество, бр. 105 от 1. IV. 1923, Ч а р к и н (Н. Рачев). За общия фронт.

²¹ ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 17, л. 16, Окръжно № 260 на ЦБ на ДП от 18. VII. 1922; в. Пряпорец, бр. 168 от 31. VII. 1922; бр. 169, 172 и др. от с. г.

²² В. Пряпорец, бр. 162 от 24. VII. 1922, Събития на деня; бр. 184 от 26. VII. 1922, Правителството и опозицията.

²³ Вж. например в. Пряпорец, бр. 179 от 12. VIII. 1922, А. Л я п ч е в. Нека ги свалим.

²⁴ Пак там, бр. 200 от 7. IX. 1922, Окръжно на централния блоков комитет.

²⁵ Пак там. Дългът ни зове.

²⁶ Пак там, бр. 203 от 11. IX. 1922, Позив към българския народ от централния блоков комитет.

²⁷ Пак там, бр. 205 от 13. IX. 1922, Отговорностите в Търново.

беше и нещо като репетиция на търновския събор. На 3 септември в Трявна блоковият комитет организира пунктов антиправителствен митинг с участието на блоковите комитети в Търново, Г. Оряховица, Дряново, Лясковец и Габрово.²⁸

Конституционният блок направи опит да използва политическия и стопанския бойкот в борбата против земеделското правителство. Твърде характерно в това отношение беше решението на блоковия комитет в Сливен от 6 септември 1922 г. Комитетът реши да се обяви бойкот на „правителствените, проправителствените и комунистическите вестници, магазини, работилници, дюкяни, кръчми и пр., чиито стопани са комунисти“²⁹.

Изобщо в началото на септември 1922 г. Конституционният блок, подкрепен от Националлибералната партия и от всички буржоазни опозиционни сили, разгръна масова акция за сваляне правителството на БЗНС. От своя страна БЗНС и неговото правителство предприеха енергични контрамерки за проваляне на тази първа голяма акция на Конституционния блок. В Търново беше организиран за 17 септември конгрес на цвеклопроизводителите, на бойна нога бяха поставени земеделските организации в цяла Северна България. В края на краищата акцията на блока беше провалена. В създадената конфликтна ситуация победа удържаха БЗНС и неговото правителство.³⁰

Народният сговор посрещна с одобрение плана и политическата акция на Конституционния блок. Неговите дейци се заеха да съдействуват за активизиране борбата на всички опозиционни на земеделското правителство и враждебни на БКП сили в страната. Зад кулисите те работеха за обединяване дейността на всички буржоазни партии в общо русло. Чрез средствата, с които разполагаше, Народният сговор непрекъснато внушаваше тази идея. В „Слово“ писа: „изглежда обаче, че борбата против правителството под формата на Конституционен блок, под формата на политическо опозиционерство, под формата на негодувание на ред професии, интеллигентни среди, корпорации и пр. постепенно се оформя в едно общо течение, в един общ устрем“³¹.

След появата на Конституционния блок Народният сговор настояваше борбата против земеделското управление да продължи „безспир, енергично и с въодушевление до крайния и пълен успех“³², призова градската буржоазия на „организиран отпор“³³. Като подкрепи акцията на Конституционния блок в Търново, той открито поиска смяната на правителството. Във връзка с това и за да насърчи борбата на опозиционните буржоазни сили, неговите дейци се заеха да убеждават последните, че смяната на правителството по какъвто и да е начин не ще срещне външна и вътрешна съпротива, защото то било съветско.³⁴

След провала на блоковата акция в Търново кръгът около в. „Слово“ провокационно окачестви правителството на БЗНС като „бивше“, дигна вой, че на гражданите бил открит фронт, при което последните се намирали в

²⁸ В. Пряпорец, бр. 197 от 4. IX. 1922; бр. 202 от 9. IX. 1922.

²⁹ Пак там, бр. 199 от 6. IX. 1922, Позив на блоковия комитет в Сливен.

³⁰ Й. М и т е в. Цит. съч., с. 143—148.

³¹ В. Слово, бр. 116 от 31. VIII. 1922, Общият устрем.

³² Пак там, бр. 79 от 18. VII. 1922.

³³ Пак там, бр. 74 от 14. VII. 1922.

³⁴ Пак там, бр. 121 от 6. IX. 1922, П. С т а й н о в. Промяната на правителството; бр. 127 от 13. IX. 1922, Съветско управление в България.

положение на законна самоотбрана.³⁵ Събитията в Търново бяха използвани от Народния сговор за продължаване усилията към по-нататъшно консолидиране на буржоазния политически фронт. Под формата на писмо до в. „Слово“ той така определи своята позиция: „Стига морави, сини, розови, кремави и зелени знамена сме развявали, а нека разведем едно единствено, което е нашето хубаво отечествено знаме. Когато казвам това, аз разбирам, че е крайно време вече дошло да се слепят в едно цяло, в една гранитна сила, един истински блок, не сглобен с цветни обръчи, за да имаме една силна, крепка, мощна партия. В краен случай поне блокираните партии да се слепят и съберат народните сили, да се привлекат всички ония, които са във от партиите, за да се даде един отпор на престъпниците.“³⁶ Така Народният сговор използва удара срещу Конституционния блок, за да влиее за притъпяване различията между влизашите в него партии, като се тласнат те към сливане. По такъв начин да бъде образувана една силна буржоазна партия, която да бъде в състояние да поеме управлението на страната.

Народният сговор отиде докрай в защита на Конституционния блок. Той се обяви против референдума за съденето на кабинетите на Ив. Ев. Гешов, Ст. Данев и Ал. Малинов, окачествявайки го като политическо гонение и отмъщение.³⁷ Той подкрепи борбата на буржоазните партии против референдума. На 19 ноември 1922 г. допитването беше проведено. В него БЗНС действуваше съгласувано с БКП. За съденето на виновниците гласуваха 600 455 души, а с бюлетината на Конституционния блок — 202 512 души.³⁸ Тази акция на земеделското правителство имаше и това значение, че нанесе нов удар срещу борещия се да се консолидира буржоазен лагер и специално срещу конституционния блок. Освен политическата присъда над влизашите в него партии той, а и партиите бяха фактически обезглавени. Защото в затвора попаднаха почти всички първоразредни ръководители на Конституционния блок. Друга част пък намери спасение в емиграция. Но това беше удар и по Народния сговор. Защото измежду попадналите в затвора и в емиграция се намираха и видни негови дейци.

Затова Народният сговор се обяви против преследването на виновниците за националните катастрофи, против съденето на арестуваните министри и искаше те да бъдат освободени.

Народният сговор застана в защита на Конституционния блок и когато земеделското правителство го обвини в съучастие в акцията на ВМРО на 4 декември 1922 г. в Кюстендил, когато последният беше окупиран от автономистки чети при пълното бездействие на административните и военните власти.³⁹

Така Народният сговор действуваше в единен фронт с Конституционния блок, ратувайки да го превърне в център, около който да се групират всички политически сили на буржоазията. Но той остана разочарован, когато блокът не можа да изиграе тази роля. И макар Конституционният блок в края на

³⁵ В. Слово, бр. 135 от 22. IX. 1922, Бившето правителство; бр. 132 от 19. IX. 1922, Гражданска война ли?

³⁶ Пак там, бр. 134 от 21. IX. 1922, Читателите до в. Слово; Единен фронт; След Търново.

³⁷ Пак там, бр. 178 от 15. XI. 1922, Условието на референдума; бр. 168 от 2. XI. 1922, Протест чрез референдум.

³⁸ Д. Косев. Цит. съч., с. 81.

³⁹ В. Слово, бр. 197 от 8. XII. 1922.

1922 г. да понесе сериозни удари от страна на БЗНС и неговото правителство, Народният съговор все още не се отказа от плановете той да бъде използван в бъдещата борба.

В началото на 1923 г. правителството на Ал. Стамболийски изпадна в криза. Тя се дължеше на оформилата се от по-рано десничарска група и в съюза, и в парламента, и в правителството. Начело на тази група застанаха министрите М. Турлаков, К. Томов и Хр. Манолов. През март 1923 г. борбата в БЗНС завърши с победа на групата на Ал. Стамболийски, след когото вървеше почти целият съюз. Ръководството на БЗНС беше обновено, правителството беше освободено от най-изявените десничари и реконструирано.⁴⁰ Следващият ход на Ал. Стамболийски беше предсрочното разпускане на XIX Народно събрание и провеждането на избори за ново, в което да разполага със солидно мнозинство. Направените изменения на избирателния закон осигуряваха на БЗНС като управляваща партия сериозни преимущества.

Народният съговор, както и всички буржоазни партии, се обяви против нови парламентарни избори и особено против направените изменения в избирателния закон.⁴¹ А в случай че все пак избори се проведат, той настояваше те да се проведат по стария избирателен закон и дори се опита да използва и десницата в БЗНС, за да осуети разтурянето на XIX Народно събрание.⁴² Но за 22 април 1922 г. бяха насрочени избори за нов състав на парламента. При това положение опозиционните буржоазни сили трябваше да решават дали да участвуват в тях и каква тактика да възприемат. Народният съговор като надпартийна и непартийна формация реши да не участвува в тези избори. Но той се нагърби с разработването на тактика, валидна за всички „конституционни“ партии.

Народният съговор искаше да представи защищаването от него схващане като тактика на буржоазните формации. Тя беше изказана като мнение на читателите на в. „Слово“ чрез изпратени до редакцията му писма, които в същност бяха съчинявани от самата нея. Един „читател“ предложи в изборите Конституционният блок да действува съвместно с Националлибералната партия, а също така и със Социалдемократическата партия.⁴³ Анонимни читатели предложиха да се образува „общ единен фронт“, в който да влязат всички горепосочени сили.⁴⁴ На създаването на широка коалиция в изборите Народният съговор гледеше като на „началото на сближението, което би могло да послужи като решителен етап към прегрупирането на политически-те сили“⁴⁵.

Отначало дейците на Народния съговор смятаха, че все пак след сполетяването ги в края на 1922 г. „конституционните“ партии лесно ще склонят за организирана обща борба против правителството. Скоро обаче отново се разочароваха от настъпилото в Конституционния блок разноезичие. Обеди-

⁴⁰ Й. М и т е в. Цит. съч., с. 155 и сл.

⁴¹ В. Слово, бр. 273 от 12. III. 1923, Разтурянето на камарата; бр. 274 от 13. III. 1923, Н. М и л е в. Обновлението на парламента.

⁴² Пак там, бр. 258 от 22. II. 1923, Реформа против народовластието; бр. 265 от 2. III. 1923, Прелистете историята.

⁴³ Пак там, бр. 265 от 2. III. 1923, Н. Д о с п е в с к и. Към съговор.

⁴⁴ Пак там, бр. 278 от 17. III. 1923, Към сплотяване; бр. 280 от 20. III. 1923, Решителен момент; 276 от 15. III. 1923, Общият фронт на партиите; бр. 281 от 21. III. 1923, Трябва общ фронт.

⁴⁵ Пак там, бр. 290 от 31. III. 1923, Преди и след изборите.

нената партия държеше в изборите да бъде изградена коалиция на всички „конституционни“ партии, т. е. на тези от Конституционния блок, Национал-либералната партия и БРСДП.⁴⁶ Радикалната партия се противопостави на каквито и да се комбинации с Националлибералната партия и заплаши, че в противен случай ще излезе от Конституционния блок.⁴⁷ Ръководството на Демократическата партия склони това на Обединената партия да отстъпи от позициите си, за да се избегне разпадането на блока.⁴⁸ Освен това ръковод-¹ството на БРСДП реши партията да участва самостоятелно в изборите.

Народният сговор подкрепи инициативата на Националлибералната партия за преговори с Конституционния блок за обща борба в изборите. Това предложение обаче беше прието само от Обединената партия и от крилото на А. Ляпчев в Демократическата партия. Останалите участници в Конституционния блок го отхвърлиха.⁴⁹ При това положение Националлибералната партия реши да действа самостоятелно.⁵⁰ В края на краищата Конституционният блок остана да участва в изборите със свои самостоятелни листи в цялата страна, като при еднородушие на местните блокови комитети се допускате изграждането на коалиции с опозиционните партии без БКП и Националлибералната партия.⁵¹

Народният сговор горещо увещаваше ръководствата на партиите да приемат сътрудничеството на всички сили на буржоазията. Понякога всежливи-вият тон се нарушаваше и се заместваше със закани. „Да не се забравя, че в предстоящите избори нашите политически партии ще държат може би послед-ния си изпит пред народа“ — писа в. „Слово“. Ако не се обединят, „те ще бъдат окончателно дискредитирани като правителство и като опозиция“.⁵² Народният сговор рязко осъди несговорчивостта на БРСДП и Радикалната партия, заедно не са съгласни да образуват общ фронт с либералите, а БРСДП — поне с Конституционния блок.⁵³ Позициите на Народния сговор по този въпрос напълно се покриваха с тези на Военния съюз, Съюза на запас-ните офицери и на ВМРО — автономисти.⁵⁴

Още в навечерието на изборите Народният сговор предложи представителите на всички партии заедно с правителството и царя да обсъдят „кое е най-доброто за страната“, т. е. какво правителство да бъде образувано и как да се стигне до него, преди да се провеждат избори.⁵⁵ След като стана ясно, че въпреки всичко парламентарни избори ще бъдат проведени, Народният сговор предложи образуването на общ фронт на всички партии от опозицията (без БКП). Този фронт да поиска от царя да отстрани правителството на БЗНС,

⁴⁶ ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 141, л. 9, Протокол на централния комитет на Конст. бл., 21. III. 1923.

⁴⁷ Пак там.

⁴⁸ Пак там.

⁴⁹ ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 121, л. 3, Центр. блоков комитет до ПП на НЛП., 22. III 1923.

⁵⁰ В. Независимост, бр. 581 от 24. III. 1923, Позив на ПП на НЛП към българския народ.

⁵¹ ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 121, л. 2, Окръжно на центр. блоков комитет, 22. III. 1923; също в. Пряпорец, бр. 69 от 26. III. 1923, и в. Радикал, бр. 69 от 26. III. 1923.

⁵² В. Слово, бр. 280 от 20. III. 1923, Държавата и партиите.

⁵³ Пак там, бр. 282 от 23. III. 1923, Народен сговор за изборите; бр. 282 от 22. III. 1923, Чувство за реална политика; бр. 284 от 24. III. 1923, След решенията и др.

⁵⁴ В. Отечество, бр. 105 от 1. IV. 1923, Ч а р к и н (Н. Рачев). За общия фронт; бр. 108 от 21. IV. 1923, Ч а р к и н (Н. Рачев), Буржоазията у нас.

⁵⁵ В. Слово, бр. 263 от 28. II. 1923, Н. М и л е в. Партиите и положението.

да се запази дотогавашната изборителна система. А изборите да бъдат проведени от общопартийно правителство, в което да участва и въпросната коалиция.⁵⁶ След като и този тактически вариант не успя, надеждата на Народния сговор, че царят ще се намеси в борбата за свалянето на земеделското правителство, беше изоставена.

И след пропадане на усилията на Народния сговор да създаде общобуржоазен фронт той не се отказа от стремежите си да дирижира усилията на буржоазията от надпартийни позиции. Заедно с Обединената партия Народният сговор организира акция в провинцията за оказване на натиск върху ръководствата на несговорчивите партии. В печата провокационно се пишеше, че масите на партиите били поддръжници на защищаваната от Народния сговор идея и че били решени да я осъществят мимо партийни шабове. „Народът иска създаването на общограждански фронт и той ще го наложи отдолу въпреки партийните шабове, ако те не чуят неговото искрено желание“ — писа в „Слово“ и заплашваше: „Но това ще бъде краят на много партийни предразсъдъци и ненужни съществувания.“⁵⁷ А към партизаните на партиите през главата на техните ръководства се отправиха призив да образуват общограждански фронт въпреки тях.⁵⁸ В тези си усилия Народният сговор беше подкрепен от някои местни дейци на буржоазните партии. В с. Полски тръмбеш такива дейци настояха да се изгради общогражданска изборна коалиция.⁵⁹ Това бяха последните усилия на Народния сговор да се накарат ръководствата на БРСДП, на Радикалната и на Демократическата партии да променят своите решения и да приемат под някаква форма изграждането на общобуржоазен политически фронт.⁶⁰

И когато и това не помогна, за да не се противопоставят опозиционните партии една на друга в изборите, Народният сговор посъветва техните местни дейци да съставят на своя глава местни общограждански листи и по този начин „да поправят поне отчасти сторената огромна грешка на политическо късогледство и недомислие“ и призова да бъде подкрепена онази листа, която имала най-големи шансове за сполука, без значение дали е на Конституционния блок, на БРСДП или на Националлибералната партия.⁶¹ Но този призив намери само частичен отклик. Във Варна беше изградена изборна коалиция между четирите буржоазни партии и БРСДП.⁶² Това обаче не можа да стане обща политическа линия на целия буржоазен фронт.

Така през цялата изборителна кампания Народният сговор се мъчеше да създаде единен общобуржоазен политически фронт. Той не се съмняваше в изборната победа на БЗНС. За него беше важна перспективата. А Народният сговор се беше хвърлил в борбата против земеделското правителство на живот и на смърт. Народният сговор смяташе като свой голям успех запазването на Конституционния блок от разпадане. Неговите дейци продължаваха да го квалифицират като ядро на буржоазната опозиция, както в

⁵⁶ Пак там, бр. 278 от 17. III. 1923, Към сплотяване.

⁵⁷ Пак там, бр. 282, бр. 281 от 21. III. 1923, Трябва общ фронт.

⁵⁸ Пак там, бр. 283 от 23. III. 1923, карето на с. 1.

⁵⁹ ЦДИА, ф. 252, оп. 1, а. е. 994, л. 2, Телеграма до ЦБ на НПП, ДП, РП и НЛП от 4-те партии в с. Полски тръмбеш, 27. III. 1923.

⁶⁰ В. Слово, бр. 287 от 28. III. 1923, Общата политическа акция.

⁶¹ Пак там, бр. 285 от 26. III. 1923; бр. 286, 303 от март 1923.

⁶² ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 143, л. 73, Ж. Желябов до центр. блоков комитет, Варна, 6. IV. 1923.

действителност беше. По отношение на Националлибералната партия и БРСДП те сипеха комплименти, като наричаха първата „най-бойката“ буржоазна партия, а десния водач на втората Кр. Пастухов ласкаеха като водач на опозицията в XIX Народното събрание.⁶³ Всички тези ласкателства щяха да дадат плодове при разправата със земеделското правителство и след това.

В проведените на 22 април 1923 г. избори БЗНС получи 569 139 гласа (52,7 %), БКП — 203 972 (18,9 %), Конституционният блок — 166 963 (15,5 %), Националлибералната партия — 55 963 (8,2 %), БРСДП — 27 816 (2,6 %).⁶⁴ В тези избори пролича не само силата на БЗНС, но и невъзможността Конституционният блок и свързаните с него Народен сговор и други буржоазни сили да го отстранят по парламентарен път от властта.

IV. НАРОДНИЯТ СГОВОР И ВОЕННИЯТ СЪЮЗ

След Първата световна война в България се оформи като политически фактор Военният съюз. В него по принцип членуваха офицери на действителна служба. Предназначението на Военния съюз беше да защитава интересите на офицерството и да реализира прякото участие на армията в политическия живот на страната в момент, когато традиционните буржоазни партии се оказаха неспособни да защитават интересите на буржоазията. Той застана на буржоазни класови позиции против революционното движение и против БЗНС.¹

Между Военния съюз и Народния сговор съществуваха най-тесни връзки. Те бяха толкова тесни, че съвременници и изследователи разглеждат Народния сговор като „политически щаб на Военната лига“², цивилно проявление на Военния съюз, че Военният съюз и Народният сговор били една и съща организация.³ Един от съвременниците с късна дата го нарича „гражданска премяна на Военния съюз“⁴.

Време е вече да се вникне по-дълбоко в същността на нещата и да се направят някои допълнителни уточнения. При такъв подход ще се види, че между Военния съюз и Народния сговор не може и не бива да се постави знак за равенство.⁵ Военният съюз е организация на офицерството, със своя физиономия и собствен път на развитие. И не само между Военния съюз и Народния сговор не бива да се слага знак за равенство. А това не бива да се прави дори за Военния съюз и Съюза на запасните офицери, макар връзките между тях да са толкова тесни, че през последната година от управлението на БЗНС Съюзът на запасните офицери би могъл да се таксува като легална форма на проявление на Военния съюз.

⁶³ В. Слово, бр. 304 от 19. IV. 1923, Н. М и л е в. Позициите.

⁶⁴ Статистика на изборите за народни представители за 20 ОНС, С., 1927, с. 16.

¹ Подробно вж. у И. М и т е в. Цит. съч., с. 91—108; Н. Н е д е в. Поглед върху историята на Военния съюз (офицерската лига) от основаването му до 9 септември 1944 г.—ИПр, 1963, кн. 2, с. 55.

² Д. К о с е в. Цит. съч., с. 66.

³ Я. Й о ц о в. Управление на БЗНС. — В: История на България. Т. 3. С., 1964, — с. 85; За социално икономическата основа на фашистката диктатура у нас. . . , с. 12, 15.

⁴ НАБАН, Сб—IV, а. е. 161, Ст. М о ш а н о в. Из спомените ми, с. 32.

⁵ Ст. Радулов също обръща внимание на това обстоятелство. Вж. от него: Народният сговор и генезисът на българския фашизъм, с. 374, 397.

Впрочем през 1921—1923 г. Военният съюз не е този и такъв, който и какъвто беше през 1919 г. и в началото на 1920 г. Непосредствено след войната във Военния съюз имаше най-различни течения: и радикални, и консервативно-реакционни. След това обаче той беше прочистен от онези членове, които тайно или открито симпатизираха на БЗНС или на БКП. Във Военния съюз участваха само офицери: отначало само действащи, а по-късно и такива от запаса. Той си имаше свой устав, своя платформа, свои специфични форми на работа. В него не участваха професионални политици, т. е. дейци на буржоазните партии, които не са били офицери. Военният съюз би могъл да се таксува като своего рода военна партия.

Както се вижда, Народният сговор беше своеобразна политическа формация, в която участваха запасни и нито един действащ офицер. Някои от тях бяха фактори и във Военния съюз. Но освен тях в Народния сговор участваха безпартийни буржоазни интелектуалци, професионални буржоазни политици от съществуващите тогава в страната буржоазни партии и дейци, свързани в една или друга форма с националноосвободителното движение.

При аргументирането на нееквивалентността на Военния съюз и Народния сговор не бива да се смущаваме от обстоятелството, че част от ръководните дейци на Военния съюз участваха и в ръководството на Народния сговор. Такова положение заемаха те и в СЗО. Но една от характерните черти на буржоазния политически фронт през разглеждания период беше изключително тясната връзка между всички негови политически течения и групи. Това беше осъществявано и чрез личното участие на едни и същи дейци в повечето от тях. Например А. Ляпчев, Вл. Моллов, Гр. Василев, Я. Стоенчев и др. участваха в ръководството на Демократическата партия и същевременно бяха активни членове на Народния сговор. Ат. Буров, П. Г. Петровиц, Б. Вазов, П. Стайнов и др. от Обединената Народнопрогресивна партия също участваха в ръководството на партията и членуваха в Народния сговор. Д. Кьорчев, Б. Смилев, Д. Върбенев и др. също бяха членове на ръководството на Националлибералната партия и участваха в Народния сговор. Нещо повече, дейци на отделните буржоазни партии участваха в СЗО и в Съюза на запасните подофицери. Някои от тях заемаха и ръководни постове в тях. Например Ст. Мошанов през 1921—1922 г. беше секретар на централното управление на СЗО и същевременно член на ВПС на Демократическата партия, а п функционер на Народния сговор. Д. Върбенев беше член на Постоянното присъствие на Националлибералната партия и през 1922—1923 г. беше член на управителния съвет на СЗПО. Някои от ръководните лица от Военния съюз бяха близки до отделни буржоазни партии и поддържаха най-тесни връзки с техните ръководства. Генералите Ив. Луков — председател, и В. Лазаров — подпредседател на централното управление на СЗО, бяха близки до Демократическата партия. Други пък бяха близки до Обединената партия и т. н. Да оставим настрана обстоятелството, че голямата част от споменатите по-горе дейци на партиите, Военния съюз, Съюза на запасните офицери освен че бяха членове на Народния сговор, участваха рамо до рамо в масонските ложи, в различни управителни съвети на капиталистически предприятия.

Военният съюз пряко и посредством СЗО изигра голяма роля за образуването на Народния сговор. Но едва ли трябва категорично да считаме, че Военният съюз е инициаторът за неговото създаване. И при създаването на Военния съюз, както и при формирането на Народния сговор инициативата е на представители на едрата буржоазия и на тясно свързани с нея политизи-

рани буржоазни интелигенти. Тъкмо затова и Военният съюз, и Народният сговор, и СЗО бяха обявени за надпартийни и непартийни, но не и надбуржоазни. Защото те, както и всички буржоазни формации, бяха средства, оръдия в ръцете на буржоазната класа. Затова повече би отговаряло на историческата истина, ако се приеме, че Народният сговор беше формация не цивилно проявление на Военния съюз или на което и да е друго образование, а буржоазен политически център, създаден в интерес на цялата буржоазна класа, ползващ се с активната подкрепа на абсолютно всички буржоазни партии, организации и групи, вкл. и на Военния съюз. Този център имаше за задача да съгласува действията на всички партии и групи на буржоазния лагер с цел да бъде създаден единен общобуржоазен политически фронт.

Правителството на Ал. Стамболийски разбираше тежкото положение на запасните офицери. То разбираше необходимостта от запазване на наборната система в армията — нещо, за което ратуваха всички военни в България. Но не всичко беше в неговата възможност. За подобряване материалното положение на запасните офицери беше приет специален закон. Но поради стремежа на земеделското правителство да не допусне Военния съюз да се разрасне като опасен за режима фактор, още през 1920 г. активните дейци на съюза се оказаха вън от казармите. Като военни министри Ал. Стамболийски, Ал. Димитров, а и други земеделски дейци се стремяха да избягват откритата конфронтация с организациите на офицерите.⁶

Макар в редовете на БЗНС през 1922 г. да се намираха 3628 запасни офицери и 8924 подофицери, земеделското правителство не направи всичко, за да спечели и действащото, и запасното офицерство на своя страна. Затова пък буржоазията направи достатъчно (на нея й беше и по-лесно да го стори!), за да ги направи бойна сила на своя политически фронт. Тя не само подпомогна формирането на реакционни офицерски организации, но използва и материалните си възможности, за да го спечели за своята кауза в борбата против БКП и БЗНС.

Като използва бедственото положение, в което по-голямата част от бившите кадрови офицери изпаднаха, след като се намериха вън от казармите, най-перспективните от тях в политическо отношение дейци на Военния съюз и СЗО бяха подпомогнати материално било чрез различни форми на материална помощ за преживяване, отпускане заеми за организиране на стопанска дейност до назначаване на работа в частни капиталистически предприятия, банки и акционерни дружества. Буржоазията предвидливо се оказа по-щедрa към запасното офицерство в страната.⁷

От есента на 1921 г. по молба на централното управление на СЗО едрата буржоазия се зае и организирано да действа за спечелването на офицерството. На 7 октомври 1921 г. управителният съвет на Съюза на българските акционерни дружества например реши да се обърне с молба до всички акционерни банки и дружества в страната „да направят всичко зависещо от тях, но неспременно да открият по една или няколко ваканции в своето дружество или

⁶ Вж. например в. Земеделско знаме, бр. 87 от 21. VII. 1922, Стамбол (Ал. Стамболийски). Запасното офицерство; бр. 92 от 3. VIII. 1922, Стамбол (Ал. Стамболийски). Перекондната в запасното офицерство. Също в. Отечество, бр. 14 от 20. VIII. 1921, Отговор на Ал. Димитров до СЗО, с. 2—3.

⁷ Сл. Василев. 9 юни и събитията около Татар Пазарджик (Из дневника ми). Пловдив, 1924, с. 11—12; Я. Йозов. За социалноикономическата основа на фашистката диктатура... , с. 7 и сл.

банка и приемот на служба: по-малките дружества по един, а по-големите най-малко по двама запасни офицери“ и това да стане в едномесечен срок.⁸ Назначаването на запасни офицери на служби в капиталистическите предприятия се предвиждаше да става по предложение на ръководствата на СЗО.⁹

В провинцията буржоазията не се оказа щедра към нуждите на запасните офицери. Но в София на призова на Съюза на акционерните дружества откликнаха доста капиталисти.¹⁰ Така на дажба при буржоазията се оказаха такива дейци на Военния съюз и на СЗО като Ал. Цанев, П. Мидилев, В. Каракулаков, К. Георгиев, Д. Велчев, В. Лазаров, Хр. Герджиков и др.¹¹

Отстранените за заговорническа дейност в армията дейци на Военния съюз ген. В. Лазаров, подполковниците Д. Велчев, К. Георгиев, полк. Хр. Герджиков, майор Н. Рачев и др. се включиха най-активно в борбата против земеделското правителство и против комунистическото движение не в редовете на някоя партия, а под знамето на непартийни формации. Същевременно те продължиха да работят както във Военния съюз, така и в СЗО. От средата на 1921 г. СЗО може да се смята, че стана най-главната форма за легално проявление на Военния съюз. Това още повече се засили след IV конгрес от май 1922 г., когато по изричното нареждане на централното управление на Военния съюз неговото ръководство беше фактически поставено в ръцете на ръководните фактори на последния.¹² Председателят на централното управление на Военния съюз полк. Ив. Вълков твърди, че през 1922 г. ръководената от него формация се реорганизира, като се обособили две негови поделения: за офицери на действителна служба начело с него и на такива от запаса начело с ген. В. Лазаров.¹³

Платформата на Военния съюз и на СЗО беше близка до тази на Народния сговор.¹⁴ Както видяхме, изтъкнати дейци на Военния съюз и СЗО участваха в основаването на Народния сговор, но като безпартийни. Тук ще споменем само имената на В. Лазаров, К. Георгиев, Н. Рачев, Ив. Луков, Л. Стоенчев и др.¹⁵ Ръководството на Военния съюз напълно одобри идеята на Народния сговор за създаване на „една нова сила“¹⁶.

Народният сговор участва в защитата на Военния съюз от справедливите обвинения на БКП, БЗНС и неговото правителство, че конспирира и се готви за преврат особено от пролетта на 1922 г. насетне.¹⁷

⁸ В. Отечество, бр. 25 от 2. XI. 1921, с. 6—7, Окръжно № 174 на управителния съвет на Съюза на българските акционерни дружества, 12. X. 1920.

⁹ Пак там, с. 7.

¹⁰ Пак там, бр. 53—54 от 28. V. 1922, Отчет за дейността на ЦУ на СЗО пред IV конгрес, с. 8.

¹¹ Я. Й о ц о в. За социалноикономическата основа на фашистката диктатура... с. 7—13.

¹² НАБАН, Сб. IV, а. е. 159, Ст. М о ш а н о в, Из спомените ми, с. 355—366.

¹³ АМВР, с. д. 1556/1954, т. 6, л. 119, Протокол за разпит на Ив. Вълков.

¹⁴ Вж. в. Отечество, бр. 55 от 9. VI. 1922, Резолюция на IV конгрес на СЗО; Резолюция на II извънреден конгрес на СЗО, С., 1920. Вж. също И в. У з у н о в. Легализирането на тайната военна лига и оформянето на буржоазната бяла гвардия. — ВИСБ, кн. 3, 1965, с. 15—28.

¹⁵ Сб. Александър Греков 1884—1922, с. 4.

¹⁶ АМВР, с. д. 1556/1954, т. 2, Показания на Ив. Вълков, л. 250.

¹⁷ В. Земеделско знаме, бр. 71 от 20. V. 1922, А л. Р а д о л о в. Страната в опасност; в. Слово, бр. 34 от 22. V. 1922, Отворено писмо на ЦУ на СЗО до министър Ал. Радолов; бр. 46 от 8. VI. 1922, Х р. С т а т е в. Запасните офицери и политиката; бр. 89 от 29. VII. 1922, Правителството и офицерите.

Дейците на Народния съговор открито заявяваха, че техният фронт е този на офицерите и техните реакционни организации.¹⁸ Те се обявиха против цялата политика на земеделското правителство по отношение на офицерството. Същевременно те одобриха мерките на ръководството на СЗО против прогресивните запасни офицери, които биваха изгонвани от неговите редове. Изобщо те напълно подкрепиха всички действия на този съюз. Чрез в. „Слово“ Народният съговор засилваше напрежението между земеделското правителство и СЗО. „Днес авторитетът на офицерството е силно подкопан — писа този вестник; — днес над офицерството се упражнява нечуван морален гнет от дружби, депутати и околийски началници“; че по-голямата част от добрите офицери били уволнени, а останалите на служба работели при мизерни условия.¹⁹ По този начин дейците на Народния съговор се стремели да всеят недоверие и сред лоялните на земеделското правителство офицери от малочислената армия.

Народният съговор съдействува в известен смисъл за федерирането на СЗО и Съюза на запасните подофицери. Началото на този процес се постави в средата на септември 1922 г.²⁰ Така Народният съговор съдействуваше за създаване на общ фронт на Военния съюз, СЗО и Съюза на запасните подофицери като ударна бойна сила на контрареволуцията в страната.

Както и Народният съговор, Военният съюз ратуваше за обединяването на всички сили на буржоазията, за спечелване или неутрализиране и на дребно-буржоазните групи, враждебни на земеделското движение и на БКП. Неговото ръководство считаше, че това може да стане само на етапи. Като пръв етап то смяташе създаването на Конституционния блок.²¹ Следващият етап според него трябвало да бъде разширяването на блока с Национал-libералната партия и евентуално с БРСДП.²² Като най-подходящ момент това да бъде постигнато още когато буржоазията е в опозиция по отношение на властта в страната, дейците на Военния съюз считаха изборите за XX Народно събрание. С всевъзможни средства Военният съюз действуваше в тази посока: чрез задкулисни срещи с ръководители на казаните партии, чрез организиран натиск от страна на СЗО. Те осъдиха пазарлъците между буржоазните партии и следяха с тревога вътрешните разпри в Конституционния блок през март — април 1923 г. и положиха много усилия да се запази блока и евентуално да бъде поразширен.

Секретарят на централното управление на Военния съюз Н. Рачев дори постави императивно въпроса: или да се обединят всички буржоазни партии за борба с БЗНС и БКП, или ще отстъпят мястото си на „нови сили“. В критичен момент от изборната борба той писа за буржоазните партии: „или да си подадат братски ръка, като разформират дори своите щабове и да създадат една единна народна сила, кадърна да се бори и да дава отпор на земеделци и комунисти, или да слезнат от сцената като неспособни да се ориентират

¹⁸ В. Слово, бр. 38 от 29. V. 1922, Реч на Т. Кулев пред IV конгрес на СЗО.

¹⁹ Пак там, бр. 98 от 9. VII. 1922, П. С т а й н о в. Здравата власт.

²⁰ Пак там, бр. 115 от 30. VIII. 1922, Реч на ген. Ив. Луков пред конгреса на подофицерите в Плевен; бр. 128 от 14. IX. 1922, Федерирането на офицери и подофицери; в. Отечество, бр. 74 от 16. IX. 1922, Позив към българския народ на управителния съвет на СЗПО и ЦУ на СЗО.

²¹ В. Отечество, бр. 105 от 1. IV. 1923, Ч а р к и н (Н. Рачев). За общия фронт.

²² Пак там.

правилно и в полза на народ и държава, отстъпвайки място на други, по-способни и по-умело борещи се политически групи“²³.

Така Военният съюз и Народният сговор действуха целенасочено и в съгласие, ръка за ръка, и то още от образуването на Народния сговор. Дейците на Военния съюз цениях в Народния сговор интелектуалния буржоазен елит, оглавяван от безпартийни професори от Софийския университет, които в същност станаха интелектуални водачи на антидемократичния и антиреволюционния поход на буржоазията.

V. НАРОДНИЯТ СГОВОР И РЕВОЛЮЦИОННОТО И ПРОФЕСИОНАЛНОТО ДВИЖЕНИЕ

Основната, главната задача, която си беше поставил Народният сговор, беше борбата против революционното, комунистическото движение. Тази борба той водеше в няколко посоки. Домогваше се до формулиране задачите на българската буржоазия и изработване на обща платформа, която да отразява целокупните ѝ интереси. Второ, стремеше се да организира силите на буржоазията и същевременно да осигури дребнобуржоазни съюзници. Трето, водеше идеологическа борба против революционното движение. Първите два пункта са разработени на друго място в изследването.

Борбата против идеологията на революционното движение се водеше в широк план. Интелектуалната група в Народния сговор съставляваше ядрото, което вървеше начело в тази борба. Тя използваше разнообразни форми: чрез преподаването в университета, чрез научните изследвания и публикации, чрез научно-популяризаторската си работа, чрез печата, лекции, беседи, речи. Най-ревностни бяха професорите Ал. Цанков, Д. Мишайков, д-р Т. Кулев, проф. П. Стайнов, проф. Н. Милев и др. С пълно отрицание на комунистическата система бяха изтъкани лекционните курсове по политическа икономия на Д. Мишайков, Ал. Цанков.¹ Антикомунистическо беше съдържанието на държавноправните изследвания на проф. П. Стайнов от този период.² Дейците на Народния сговор активно пропагандираха основните постулати на буржоазната идеология: че частната собственост е свещена и неприкосновена и че тя е носител на прогреса; че трябва да се гарантират буржоазнодемократическите свободи, които уж били потъпкани от земеделското правителство и против които се борели комунистите; защита на Търновската конституция, на монархическата форма на управление в България и т. н.

При оценката на следвоенното положение към 1922 г. хората около в. „Слово“ изхождаха главно от отношението на международния капитализъм към Съветската Русия и към международното революционно движение. Известно е, че към 1922 г. настъпи известен отлив на следвоенната революционна вълна и настъпи период на относително стабилизиране положението на капиталистическата система. В един материал във в. „Слово“ се казваше, че нито съглашението победило болшевиките, нито последните успели да за-

²³ Пак там, бр. 108 от 21. IV. 1923, Чарки и (Н. Рацев). Буржоазията у нас.

¹ Вж. например Д. Мишайков. Кратък курс по теоретическа политическа икономия. С., 1921.

² Вж. П. Стайнов. Компетентност и народовластие. С., 1923.

владяят Европа, че положението се характеризирало като „нито реакция, нито революция“³.

Атаките на Народния съговор срещу комунистическото движение в додеветоюнския период протекоха на няколко вълни. Първата беше през пролетта на 1922 г. Тя беше реакция на борбата на БКП против врангелистите в България и особено на сътрудничеството на БКП с БЗНС в тази борба.⁴ Народният съговор отричаше, че има какъвто и да е врангелистки и буржоазен заговор, и квалифицираше обвиненията на комунистите за наличието на заговор, както впрочем и целият буржоазен лагер, като шантаж, умишлено организиран от БКП и БЗНС.⁵ Затова той осъди взетите от земеделското правителство и БКП мерки против врангелистите.⁶ Един от активните народно-прогресисти и сговористи Ц. Бръшлянов написа специална брошура в защита на руските белогвардейци и на непричастността на буржоазните партии в техните действия.⁷ А в една статия, в която с тревога отбелязваше, че между БКП и БЗНС имало негласен съюз, същият деец писа: „Срещу този разрушителен, макар негласен блок трябва да се издигне блока на здрава и мислеща България, който да сплоти всичко,⁸ т. е. всички защитници на капиталистическия ред. Ал. Цанков заплашваше, че един съюз на БКП с БЗНС ще доведе до окупирането на България от съглашенците и че в България нямало условия нито за развитието на комунизма, нито на аграрния болшеvizъм, че тя е дребнобуржоазна страна, а дребните собственици са консервативни елементи.“⁹

През лятото на 1922 г., когато БКП основателно обвини Конституционния блок и офицерството, че конспирират, във в. „Слово“ бяха публикувани много материали, за да бъде опровергано това обвинение. След разгрома на похода на Конституционния блок към властта в средата на септември 1922 г. Народният съговор провокационно обвини БКП в подготовка на преврат за завземане на властта и за установяване в България на съветска власт.¹⁰ Така се получи интересно положение: онези, които се ориентираха към преврат, приписваха на противниците си този неконституционен метод за разрешаване на политическия спор, какъвто беше този за властта на БЗНС.

В кампанията за съдене на виновниците за националните катастрофи, разгърната във връзка с референдума от 19 ноември 1922 г., БКП отново отиде на сътрудничество с БЗНС. И сега реакцията на Народния съговор беше особено остра.

В началото на 1923 г. отношенията между БЗНС и БКП по вина на двете страни се обтегнаха. Народният съговор реши да се възползува от създаденото напрежение между двете най-силни партии в страната, мъчейки се да повлияе преди всичко на земеделците. Той внушаваше на земеделското правителство, че като кокетирало с комунистите, се злепоставяло в чужбина и съветваше да

³ В. Слово, бр. 4 от 13. IV. 1922, Нито телена мрежа, нито червен байрак.

⁴ Д. Косев. Цит. съч., с. 75—77; БКП в резолюции и решения. Т. 2. С., 1951, с. 160—161.

⁵ В. Слово, бр. 26 от 12. V. 1922, Шпионаж и шантаж.

⁶ Пак там, бр. 32 от 19. V. 1922, Правителството и Врангел; бр. 48 от 10. VI. 1922, А. Ляпчев. Границите на партизанството.

⁷ Ц. Бръшлянов. Шантажът против блока. С., 1922.

⁸ В. Слово, бр. 43 от 3. VI. 1922, Ц. Бръшлянов. Блок срещу блок.

⁹ Пак там, бр. 57 от 21. VI. 1922, Ал. Цанков. Земеделци и комунисти.

¹⁰ Пак там, бр. 143 от 2. X. 1922, Комунистите и властта.

направи преценка на това положение, като вземе мерки против разрастването на БКП, за париране на нейната сила.¹¹

Както се изтъкна, от края на 1922 и особено от началото на следващата година Военният съюз, а значи и Народният сговор се ориентираха към подготовката на държавен преврат за сваляне на земеделското правителство. През януари 1923 г. ръководството на БКП, доразвивайки схващанията си за единен фронт в България, прие платформа за бъдещо работническо-селско правителство.¹² По този повод Народният сговор обвини БКП, че това ѝ било предписано от Москва и че с този лозунг тя „цели да подмами и самия сом — целия Земеделски съюз“¹³. Същевременно дейците на Народния сговор говореха за болшевиизма като за болест, през която само на Русия било съдено да мине, докато България и другите държави трябвало да я избягнат.¹⁴

Трябва да отбележим, че уязвимо място в тогавашните позиции на БКП беше отношението ѝ към националноосвободителното движение, по българския национален въпрос. Това беше ловко използвано от дейците на Народния сговор, за да представят цялата политика на БКП като внушена от външни сили, като антипатриотична и антинародна.¹⁵

И последната вълна — по време на изборната кампания за XX Народно събрание, протекла през март и април 1923 г. Като злорадствуваше с видимо доволство от словесната борба между БКП и БЗНС, Народният сговор са стремеше да влее масло в огъня, да задълбочи разрыва между тях. Същевременно той употреби много сили за задълбочаване и разширяване на интеграцията между партиите от Конституционния блок, Национал-libералната партия и БРСДП, т. е. на всички „партии на реда“¹⁶.

През пролетта на 1923 г. Народният сговор преценяваше, че в България се очертали три главни фронта: БЗНС, БКП и Конституционният блок заедно с останалите конституционни партии — на либералите и на социалдемократите. Той правилно посочваше, че най-обтегнати бяха отношенията между БЗНС и Конституционния блок. А отрицателното отношение на БКП към БЗНС се таксуваше от Народния сговор само като маневра, а не като окончателна политика.¹⁷ Хората около в. „Слово“ не вярваха, че в труден за БКП и за БЗНС момент разногласията между тях ще се изгладят или забравят, че теоретически между тях всеки момент може да бъде изградено опасно за буржоазията единодействие. Все пак тъкмо неразбирателството между земеделското правителство и БКП даваше кураж на деветоюнските заговорници да вършат своето дело.

* * *

Между земеделското правителство и чиновничеството, както и между него и буржоазната интелигенция съществуваше постоянно напрежение. То произтичаше от това, и между служителите имаше много привърженици

¹¹ Пак там, бр. 231 от 19. I. 1923, Лоша препоръка.

¹² БКП в резолюции и решения, т. 2, с. 248—251.

¹³ В. Слово, бр. 240 от 1. II. 1923, Единният фронт.

¹⁴ Пак там, бр. 260 от 24. II. 1923, Болшевиизмът.

¹⁵ Пак там, бр. 224 от 11. I. 1922, По препоръка от Москва.

¹⁶ Вж. писаното за изборите за 20 Народно събрание.

¹⁷ В. Слово, бр. 299 от 13. IV. 1923, Двете системи.

на опозиционните партии, че БЗНС не разполагаше с достатъчни по численост и подготовка свои кадри, че земеделското правителство, ръководейки се от своята съсловна теория, допускаше грешки в политиката си спрямо чиновничеството и спрямо интелитенцията.

Народният сговор се обяви за класов мир и класово сътрудничество, за обществена солидарност между всички членове на обществото. Изхождайки от тези схващания, той се обяви против връзките на професионалните организации с политическите партии. Разбира се, това не се отнасяше до евентуалните връзки на буржоазните партии с профсъюзите, а до тези на БКП, БРСДП и БЗНС. Синдикален неутралитет — ето девизът на дейците на Народния сговор по този въпрос.

Кръгът около в. „Слово“ споделяше разбиранията на буржоазните партии за стачката като средство в борбата на работническата класа. Той отричаше правото на работниците и служителите, особено тези от държавните учреждения, да провеждат политически стачки. Но отиде дотам, че отрече и правото да се провеждат икономически стачки. Според един специалист на Народния сговор по този въпрос икономическата стачка трябвало да бъде последно средство за подобряване положението на работниците и до нея трябвало да се прибегва само след като са изчерпани всички други легални средства.¹⁸ Но Народният сговор нито имаше възможности, нито пък се опита да си създаде някаква база сред работниците.

Под влиянието на БЗНС Съюзът на занаятчийските и професионални сдружения (Занаятчийският съюз) започна да се политизира. В края на октомври 1922 г. неговото ръководство се ориентира към изграждането на занаятчийски политически ядра, които с политически средства да защитават интересите на занаятчиите. Работата вървеше към създаването на Занаятчийска партия на съсловен принцип и противостояща на другите и особено на буржоазните партии.¹⁹ Народният сговор се обяви против политизирането на Занаятчийския съюз, като заяви, че никаква нова партия с каквато и да било цел не трябвало да се създава, особено такава със съсловен характер, каквато можеше да представлява Занаятчийската партия. „Нашата най-първа цел е да издигнем в България идеята за държавата над всичко, над всички — писа в. „Слово“. — Това се постига чрез широки и идейни обществено-политически групировки. Поради това нашият зов е за сплотяване, а не за създаване на нови съсловни партии. В политическата криза, която преживяваме, най-нужно е да потърсим средства за народно възраждане — да оставим на професионалните и съсловните групировки съответната област — икономическата.“²⁰ Затова всички буржоазни партии, а най-вече Народният сговор се включиха в борбата между двете течения в Занаятчийския съюз на страната на противниците на сближението с БЗНС и земеделското управление.

Народният сговор взе отношение и към т. нар. чиновнически въпрос. Положението на държавните служители след Първата световна война се влоши, както впрочем се влоши положението на целия народ. За това съдействуваха стопанската разруха, ограбването на страната от съглашенците и

¹⁸ Пак там, бр. 164 от 27. X. 1922, А. Ф., Стачката.

¹⁹ В. Занаятчийска дума, бр. 374 от 18. XI. 1922, Окръжно на Постоянното присъствие на Съюза на занаятчийските и професионалните сдружения, № 379 от 16. XI. 1922; бр. 389 от 5. I. 1923, Съобщение на СЗПС, 31. XII. 1922; бр. 405 от 28. II. 1923, Резолюция на Висшия съюзеи съвет, 25—26. II. 1923; бр. 434 от 24. V. 1923, Отчет на ЦК на СЗПС пред IV конгрес.

²⁰ В. Слово, бр. 169 от 3. XI. 1922, Още нови партии.

т. н. Правителството на БЗНС положи известни усилия за промяна на това положение в полза на чиновниците. Но възможностите му бяха оскъдни. През лятото на 1922 г. борбата на служителите се оживи. Една от причините за това беше подстрекателството на буржоазната опозиция, вкл. и на Народния съговор. Последният издигна лозунг да се подобри положението на служителите чрез увеличаване на техните заплати, чрез провеждането на коренна реформа в администрацията на страната и т. н.²¹ В образувания в началото на септември комитет за защита интересите на служителите от страна на Народния съговор също влезе един представител.²² Понеже в случая не се изследва чиновническият въпрос, ще отбележим само, че Народният съговор се мъчеше да влияе за отстраняването на БКП, па дори и на БРСДП от движението на служителите, за да го подчини на неутралитета, т. е. на влиянието на буржоазията. „Само далече от партиите, само далече от политиката, само далече от партизанските гонения между котерии и съюзи, тая акция ще може да спечели обща подкрепа и да успее“ — писа в. „Слово“ на 8 септември 1922 г.

Народният съговор подкрепи борбата на онези професионални организации, които бяха под влиянието на буржоазията и се намираха в дълбок конфликт със земеделското управление: Съюз на съдиите, Съюз на адвокатите, Съюз на домопритежателите, Съюз на житарите, Съюз на защитниците на поземлената собственост, съюзите на лекари, на архитекти, на учени и писатели, на свещеници и т. н. По-силни позиции имаше Народният съговор в Съюза на адвокатите (през юли 1922 г. членът на тази формация Я. Стоенчев беше избран за негов председател); в Съюза на съдиите, на житарите, на поземлените собственици. Пълно беше влиянието на Народния съговор в Съюза на професорите. Изобщо Народният съговор се опита да стане фактор за координиране и насочване борбата на буржоазната интелигенция против земеделското правителство.

През 1921 г. между правителството на Ал. Стамболийски и Софийския университет избухна конфликт. Той беше предизвикан от посягането върху автономията на университета от страна на земеделското-правителство. Последното имаше основание, защото хората около Ал. Цанков, Д. Мишайков и др. се стремяха да го превърнат в огнище на борбата против земеделската власт. Конфликтът продължи до края на земеделския режим. В него голяма роля играеха онези професори, които бяха и едни от главните дейци на Народния съговор или пък близки до неговите позиции. Чрез своя председател Ал. Греков и на ген. о. з. Ив. Луков Народният съговор стана един от организаторите на т. нар. Граждански културно-професионален комитет в средата на март 1922 г. В този комитет участваха 21 организации. Неговите организатори издадоха общ позив в защита на университетските професори и против просветната политика на земеделското правителство.²³ А на 19 март 1922 г. комитетът проведе голям протестен митинг с манифестация в столицата. На митинга от името на Народния съговор говори Ив. Луков, като призова към сплотяване на всички враждебни на БЗНС и неговия режим сили на буржоазията и интелигенцията. Между другото той най-вулгарно заяви: „Едно малцинство от най-невежи хора, мозъчно болни, безнаказано, при пълна индиферент-

²¹ Пак там, бр. 115 от 30. VIII. 1922, Д. Мишайков. Държавните служители.

²² Пак там, бр. 121 от 6. IX. 1922, Чиновническият въпрос.

²³ В. Ден, бр. 318 от 19. II. 1922, Позив към българския народ от гражданския културно-професионален комитет.

ност на гражданството, довършва делото на материалното и моралното обезобразяване на България. Е добре, днес целокупна културна България поема дръзко хвърлената ръкавица! Тя ще докаже, че в нея има достатъчно сили за да победи една власт, която, чувствувайки, че си отива, иска да омърси и похаби всичко.²⁴

Професорите, участници в Народния сговор, умишлено раздуваха университетската криза. Те бяха подкрепени в тази си дейност от всички буржоазни партии, от целия буржоазен лагер. Чрез този конфликт, както и чрез конфликта за промените в правописа, Народният сговор заедно с останалите буржоазни сили, успяха да настроят против земеделското правителство почти цялата буржоазна интелигенция.

Като си служеше и с Великата ложа на масоните в България, Народният сговор постави под свое влияние или под свое пряко ръководство съюзите на публицистите, на писателите и учените, дружеството „Славянска беседа“, всички професионални организации на буржоазната интелигенция. От началото на март 1923 г. той установи ръководство над журналистиката на целия буржоазен лагер. След това се ориентира към създаване на федерация на умствените работници, която да обединява многобройните професионално-културни организации. В края на март и началото на април започна да действа дори един инициативен комитет с такава задача. Създаването на желаната федерация на умствените работници обаче стана възможно едва след като Народният сговор дойде на власт. Председател на федерацията стана проф. Н. Милев.²⁵

Иначе Народният сговор не успя да създаде позиции сред професионалните съюзи, дори сред реформистките профсъюзи освен сред тези с буржоазен характер. На професионално-културните съюзи дейците на Народния сговор гледаха като на един от факторите, които в следвоенна България трябвало да станат част от държавнополитическата система с цел да се укрепят позициите на буржоазията и като евентуална алтернатива на разпокъсания буржоазен политически фронт. Народният сговор изигра известна роля в активизирането и координирането на борбата на опозиционните на земеделското управление професионално-културни организации на фронта на буржоазията.

VI. ВЪНШНОПОЛИТИЧЕСКИ ПОЗИЦИИ

Международното положение на България след войната и по-специално при управлението на БЗНС се определяше от Ньойския договор. С него от нея несправедливо бяха откъснати изконни български земи, наложени ѝ бяха колосални за възможностите ѝ контрибуции, беше разоръжена и до голяма степен беше поставена в невъзможност сама свободно да определя своята външна политика. Притисната от всички страни, България имаше срещу себе си неумолимите победители начело с Франция и Англия. Международно дискредитирана и изолирана, на България не ѝ оставаше нищо друго освен да се мъчи лоялно да изпълнява мирния договор, като полага усилия той да

²⁴ Пак там, бр. 320 от 22. III. 1922.

²⁵ БИА, ф. 324, а. е. 1, л. 2762—2766; сп. Мироглед, кн. 1 от май 1923, с. 32; сп. Полет, кн. 4 от 2. XI. 1923 и кн. 11 от 21. XII. 1923.

бъде изпълняван също така лоялно от победителите с надежда един ден извършените несправедливости да бъдат поправени и историческата правда да възтържествува. Главното внимание на правителството на Ал. Стамболийски беше насочено към защитата на българските интереси на Балканите и да спечели благоразположението на великите сили за тази кауза; уреждане на т. нар. репарационен въпрос чрез известно смекчаване на репарационния режим.¹

Външнополитическите концепции на дейците от Народния съговор не се отличаваха от тези на буржоазните партии. Те пресъняваха международното положение като неустановено, а международното положение на България като неблагоприятно, каквото то в действителност беше. При тези условия според тях на България не ѝ оставало друго освен да се съобразява с политическите реалности и да изпълнява Ньойския договор, като спазва поведение на „абсолютна коректност и неутралитет“ по отношение на всички държави. За да бъдат подобрени отношенията със съседите, трябвало да се поддържат добри отношения с великите сили, стоящи зад тях, т. е. с Франция, Англия и Италия.² При това положение българските правителства следвало да насочат външнополитическите си усилия „да смекчат по възможност суровите условия, наложени в една атмосфера на мъст и на страх“³. Особено акцентираха дейците на Народния съговор на искането съседите на България да изпълняват също лоялно мирните договори, преди всичко съдържащите се в тях клаузи за малцинствата: последните да имат възможност да говорят на майчиния си български език, да разполагат с българско писмо и четмо, да имат български черкви. Това беше от голяма важност, защото само то можеше да предпази българите, откъснати от своето отечество, от насилствената денационализация и асимилация, провеждана тогава от правителствата на балканските държави. За това настояваха от страниците на в. „Слово“ Н. Милев, М. Маджаров и др.⁴

Съседите на България тогава нито желасха, нито имаха намерение да спазват засягащите ги клаузи на мирните договори и специално тези за малцинствата. Народният съговор не само изразяваше открито своето негодувание от това, но не одобряваше пристрастието на великите сили по прилагането на договора за мир с България.⁵

През 1921 г. правителството на Ал. Стамболийски започна мъчителни и продължителни преговори по въпроса за репарациите. То искаше да се намали репарационният дълг на България и да се отсрочи за определено време неговото изплащане. Тези преговори завършиха на 21 март 1923 г. с подписването на едно споразумение, по силата на което от предвидените по Ньойския до-

¹ Д. К о с е в. Цит. съч., с. 370—380; М. К у м а н о в. Нишката спогодба. — Векове, 1972, кн. 5; Българо-гръцки отношения. — В: България и Европа през 19—20 в. С., 1975; В. Б о ж и н о в. Об отношениях между България и Соединенными щатами Америки (1918—1923). — Etudes historiques, т. VII, С., 1975, с. 418 и сл.; И. Д и м и т р о в. Фашисткая Италия и земеделческият режим (31. X. 1922 — 9. VI. 1923) в Болгарии. — Etudes historiques, т. VII, с. 433 и сл.

² В. Слово, бр. 67 от 3. VII. 1922, Нашата външна политика.

³ Пак там.

⁴ Пак там, бр. 49 от 12. VI. 1922, Н. М и л е в. Малцинства и мир; бр. 51 от 14. VI. 1922; М. М а д ж а р о в. Международното положение на България; бр. 65 от 30. VI. 1922; Х р. С и л я н о в. Нашите съседи; бр. 56 от 20. VI, 1922, Съмнителни съвещания.

⁵ Пак там, бр. 3 от 12. IV. 1922, Н. М и л е в. Изпълнение на договор или доубиване; бр. 7 от 18. IV. 1922; Н. М и л е в. Репарации и контрол.

говор 2 250 000 златни франка репарации 550 000 да бъдат изплащани с 5 % лихва в продължение на 60 години, начиная от 1 април 1923 г. А изплащането на останалата сума да започне след 1 април 1925 г.⁶ Дейците на Народния съговор следяха внимателно перипетията на преговорите и, общо взето, одобряваха позициите на българското правителство.⁷ Но се мъчеха да извлекат политически изгоди за себе си и за буржоазната опозиция изобщо от трудностите, които земеделското правителство срещаше при уреждането на репарационния въпрос.

Хората от Народния съговор следяха внимателно разволя на международните отношения и своевременно реагираха със свои оценки. Проведената след продължителна подготовка от 10 април до 19 май 1922 г. международна икономическа конференция в Генуа, в която участва и България с надежда да бъде поправено нещо от Ньойския договор,⁸ беше квалифицирана като „европейска необходимост“. Дейците на Народния съговор правилно прецениха, че изгледите на тази конференция да бъде решен в някаква степен българският въпрос бяха нищожни.⁹ По време на конференцията беше подписан т. нар. Рапалски договор между Съветска Русия и Германия, с който първата се отказва от репарационните вземания от втората, а Германия се отказва от обезщетение на национализираната германска собственост в Съветска Русия.¹⁰ Този договор беше посрещнат с изненада от сговористите.¹¹ А. М. Маджаров съветваше българското правителство да не вярва в силата на този договор, защото Русия могла да се възстанови „само без болшевиките“¹². Така Народният съговор изрази своя страх от евентуални практически стъпки на България за сближаване със Съветска Русия.

През 1919—1922 г. се води гръцко-турската война. В нея национално-освободителното движение на Турция удържа победа. Компетентните по външнополитическите въпроси дейци на Народния съговор внимателно следяха разволя на войната, като явно симпатизираха на Турция. В победата на турския народ кръгът Народен съговор съзираше стъпка към изправяне на несправедливостите на следвоенните договори и таеше надежда, че тази победа ще съдействува за справедливото решаване на въпроса за български излаз на Егейско море.¹³ Във връзка с това той одобряваше искането на правителството на Ал. Стамболийски да се даде автономия на Западна Тракия, но го обвиняваше, че е закъсняло със своите стъпки.¹⁴

Възстановяването на границата на България с Турция хората около в. „Слово“ посрещнаха с удовлетворение, желяеха между двете страни да се установят добри отношения. Същевременно те се застъпваха за връщане на

⁶ Д. Косев. Цит. съч., с. 719—722; А. т. Леонидов. Репарационната политика на второто сговористко правителство. — ИПР, 1966, кн. 2.

⁷ В. Слово, бр. 253 от 16. II. 1923, Двете тези; бр. 284 от 24. III. 1923, Н. Милев. Уреждането на репарациите.

⁸ История дипломатии. Т. 3. М., 1965, с. 249—294.

⁹ В. Слово, бр. 1 от 10 IV. 1922, Европейска необходимост.

¹⁰ А. Ахтанзян. Репалская политика (Советско-германские дипломатические отношения 1922—1932 годах). М., 1974, с. 69—80.

¹¹ В. Слово, бр. 9 от 20. IV. 1922, Гръмотевицата в Генуа.

¹² Пак там, бр. 28 от 15. V. 1922, М. Маджаров. Пред ново подхлъзване.

¹³ Пак там, бр. 132 от 19. IX. 1922, Н. Милев. Погромът на една политика и на една идея; бр. 151 от 12. X. 1922, България и събитията; бр. 150 от 11. X. 1922; Н. Милев. За западна Тракия.

¹⁴ Пак там, бр. 155 от 17. X. 1922, Правителството, външните събития и печатът.

българските бежанци в родните им огнища в Източна Тракия и за уреждане въпроса за български църковни и училищни институции в Турция.¹⁵

Известна надежда подхрани у българите Лозанската конференция (20. XI. 1922 — 24. VII. 1923 г.), която обсъди и реши въпроси, свързани с Провлиите, и такива, свързани с положението на Турция.¹⁶ Тя се проточи дълго и, както е известно, на нея международният империализъм отказа да удовлетвори справедливите български искания за Западна Тракия и чрез нея — излаз на морето. Дейците на Народния сговор съветваха земеделското правителство да бъде бдително и внимателно в действията си по време на конференцията и фактически се солидаризира с неговите искания и действия.¹⁷

След много опити от 1 до 17 март 1923 г. между правителството на Ал. Стамболийски и това в Белград се заведоха преговори за уреждането на някои погранични въпроси. В подписаната в резултат на преговорите Нишка спогодба България и Сърбо-хърватско-словенското кралство се задължаваха да вземат всяка поотделно някои мерки за засилване охраната на границата между тях.¹⁸ Това беше един безспорен успех на земеделското правителство. Тъй като преговорите се водеха при голяма тайна, обществеността не можа своевременно да се ориентира по въпросите, които се обсъждаха, и по защищаваните от делегациите позиции. Това се отнасяше и за Народния сговор. Във в. „Слово“ бяха публикувани разни информации от сръбски вестници. Без да се обявява противоводеването на преговори със СХС кралство, още когато се създаде българо-сръбската комисия, кръгът от Народния сговор искаше Сърбия да спазва залегналите в Ньойския договор клаузи за малцинствата и да даде възможност за национална изява на българското население в сръбска Македония.¹⁹ А по отношение на Нишката спогодба Народният сговор искаше от правителството тя да бъде публикувана. Това и беше направено, но не само поради исканията на Народния сговор. Последният се боеше да не би властта да предприеме някои мерки против ВМРО и изтъкваше, че България лоялно изпълнява мирния договор и не може да отговаря за националноосвободителните движения в райони, където други държави потискат българското национално съзнание.²⁰

Народният сговор симпатизираше на борбите на влизашите в триединното кралство народности за равноправие с господстващата сръбска нация,²¹ осъждаше терора на сръбските власти във Вардарска Македония и отхвърляше обвинението на белградските управници, че България била виновна за трудностите, които срещаше там асимилаторската политика на сръбската буржоазия.²² Същото се отнасяше и до политиката на румънското и гръцкото правителство по отношение на българското население.²³

¹⁵ Пак там, бр. 160 от 23. X. 1922, Н. М и л е в. Възстановяването на Турция; бр. 183 от 21. X. 1922, Турция и България; бр. 279 от 19. III. 1923, България и Турция.

¹⁶ История дипломатии. Т. 3, с. 310—327.

¹⁷ В. Слово, бр. 186 от 24. XI. 1922, Будност и съобразителност; бр. 189 от 29. XI. 1922; бр. 193 от 4. XII. 1922, Н. М и л е в. България и конференцията; бр. 224 от 11. I. 1923, Н. М и л е в. Трябва нова метода; бр. 239 от 31. I. 1923, Несправедливо предложение.

¹⁸ М. К у м а н о в. Нишката спогодба от 1923 г. — Векове, 1975, кн. 5.

¹⁹ В. Слово, бр. 258 от 22. II. 1923, Сръбско-българската комисия.

²⁰ Пак там, бр. 286 от 27. III. 1923, Н. М и л е в. Нишката спогодба.

²¹ Пак там, бр. 290 от 31. III. 1923, Какво искат хърватите; бр. 291 от 2. IV. 1923, Г. К у л и ш е в. Хърватската декларация.

²² Пак там, бр. 230 от 18. I. 1923, Бакалската история с четите; бр. 231 от 19. I. 1923, Н. М и л е в. Стара игра.

²³ Пак там, бр. 230 от 18. I. 1923; бр. 225 от 12. I. 1923, С. Р а д е в. Повикът на Малкото съглашение срещу Маджарско.

Опозиционен на земеделското правителство, Народният съговор по принципи не подкрепяше неговата политика, без обаче да бъде в състояние да ѝ противопостави нещо по-добро поне като концепция. По същество той се придържаше о принципи, които самото земеделското правителство защитаваше. Затова, когато дойде на власт, Народният съговор и неговите дейци фактически продължиха външната политика на кабинета на Ал. Стамболийски.

* *

Важен елемент от характеристиката на Народния съговор представлява неговото отношение към националноосвободителното движение на българите, останали в пределите на съседните държави, както и към съдбата и проявите на намерилите приют в страната българи, напуснали принудително родните си огнища. Дейците на Народния съговор считаха в съответствие с историческата истина, че Южна Добруджа, Тракия, Вардарска Македония и т. нар. Западни покрайнини са носила откъснати от България. Това откъсване беше санкционирано от Ньойския договор. Освен това кръгът около в. „Слово“, както впрочем и цялата българска общественост, с основание негодуваха от нежеланието на правителствата на съседните държави да изпълняват предвидените в договора за мир клаузи за малцинствата.

След като подир войната ВМРО беше възстановена, неин обект трябваше да бъде неосвободената част от Македония, която се намираще под чуждо иго. До началото на 1923 г. организацията се изграждаше въз основа на съществуващите в навечерието на войните устави и правилници.²⁴ За бази на организацията се използваше отначало и преди всичко България, а по-късно и Италия и Албания.

ВМРО не беше единна организация. В нея се очертаха три течения: автономистко, федералистско и прокомунистическо.²⁵ Най-силно беше автономисткото, което се оглавяваше от Т. Александров и Ал. Протогеров. То се поддържаше от всички буржоазни партии, от Военния съюз, от Съюза на запасните офицери, от Съюза на запасните подофицери, от двореца, даже и от някои среди на БЗНС. Чрез Н. Милев, Вл. Руменов, Д. Мишайков, Ал. Цанков, Я. Стоенчев и др. Народният съговор поддържаше с ръководството на ВМРО-автономисти най-тесни връзки. Ат. Буров обеща на Т. Александров крупни парични средства, за да постави ВМРО в услуга на борбата на буржоазията против земеделското управление. Я. Стоенчев служеше като явка на ръководството на ВМРО-автономисти, изпълняваше куриерски и други специални поръчения с голяма важност. Запасният полковник Л. Стоенчев осигуряваше квартири на дейци на това крило на ВМРО и изпълняваше техни поверителни поръчения.

След втората национална катастрофа България даде приют на неколкостотин хиляди бежанци от останалите под чуждо иго български области. На територията на България те бяха създали цяла система от организации,

²⁴ БИА, ф. 189, а. е. 7, л. 51—52, Устав на ВМОРО от 1905 г.; л. 53—85, Правилник на ВМОРО от 1905 г.

²⁵ БИА, ф. 15, а. е. 1871, л. 17—18, Апел към македонското население и към емиграцията в България от Г. Петров, П. Ацев и др., 9. III. 1919; пак там, л. 19; И в. М и х а й л о в. Спомени. Т. II, Освободителна борба 1919—1924 г., Белгия, 1965; Идеините основи на ВМРО (обединена), 1927 и др.

които се намираха в най-тясна връзка с движението на българите в поробените области. Народният сговор се свърза най-тясно с емигрантските организации на македонските българи, и то тези, които бяха под влиянието на автономисткото крило на ВМРО. Това беше улеснено от обстоятелството, че в Народния сговор се намираха известни дейци на десницата на тези организации или такива, които бяха свързани по един или друг начин както с тях, така и с ВМРО-автономисти. Особена роля за прокарване влиянието на Народния сговор върху емигрантските организации играеха Н. Милев, Вл. Руменов, Г. Кулишев, Гр. Василев и др.

Народният сговор полагаше усилия за постигане обединение и на разпокъсаното националноосвободително движение, като подкрепяше дясното му крило. Не може да се каже, че успя да постигне нещо положително в това отношение. Освен това той ратуваше за обединяване на организациите на българските бежанци; особено на тези на македонските българи и за осигуряване влиянието на ВМРО-автономисти върху тях. В продължение на 14 месеца (от края на 1921 г.) се водеха трудни преговори за обединение на македонските благотворителни братства с организацията „Илинден“. Известна роля в тези преговори играха дейците на Народния сговор и специално тези, които бяха най-тясно свързани с десницата в националноосвободителното движение и на първо място редактора на в. „Слово“ Н. Милев. През януари 1923 г. тези преговори завършиха с образуването на Съюз на македонските емигрантски организации. В. „Слово“ акламира този акт като „добър пример за всички, които имат нужда от вътрешен мир и сговор“²⁶, правейки алюзия за необходимостта от обединяване на „конституционните“ партии в страната, т. е. на тези от Конституционния блок, Националлибералната партия и БРСДП.

ВМРО-автономисти влезе в конфликт с правителството на БЗНС поради стремежа на последното към подобряване на отношенията с Югославия. През май 1921 г. министърът на вътрешните работи Ал. Димитров посети Белград с мисия да потърси възможности за установяване на добросъседски отношения. Понеже в тази стъпка видя заплаха за съдбата на националноосвободителното движение във Вардарска Македония, Т. Александров изпрати до министър Ал. Димитров писмо, с което обвини него и правителството, че са поели ангажимент пред белградското правителство да организират преследване на хората от неговото крило и на територията на България, и във от нея, като го заплаши, че „ще си счупи непременно главата“²⁷.

През лятото на 1921 г. един от ръководителите на автономисткото крило на ВМРО — Ал. Протогеров, замисли да сваля правителството на БЗНС чрез преврат. За тази цел беше потърсено съдействието на Демократическата партия и на цар Борис. Но след като не получи категорична подкрепа, той се отказа от своето намерение.²⁸ А в писмо до земеделското правителство ръководството на ВМРО-автономисти лицемерно отхвърли основателното обвинение, че комплотира против земеделския режим.²⁹

²⁶ В. Слово, бр. 240 от 1. II. 1923, Македонците обединени.

²⁷ ЦДИА, ф. 11, оп. 1, а. е. 96, л. 11, Т. А л е к с а н д р о в. Отворено писмо до министъра на вътрешните работи Ал. Димитров и пр., септември 1921.

²⁸ НАБАН, Сб. IV, а. е. 155, Ст. М о ш а н о в. Из спомените ми, с. 298—300. Инициаторите за преврата навярно са се оповали на съществуващия от 8. III. 1921 г. блок между Демократическата и Обединената партия. Но тъкмо през лятото на с. г. той се разпадна.

²⁹ ЦДИА, ф. 11, оп. 1, а. е. 96, л. 1.

На 21 ноември 1921 г. Ал. Димитров падна убит от терористи на ВМРО на път за с. Козница, Кюстендилско. С това покрай други съображения ВМРО целеше да упражни натиск върху земеделското правителство и да го накара да спре усилията си за уреждане на отношенията с Югославия. Тук мимоходом ще отбележим, че възприетата от организацията на Т. Александров тактика на въоръжена борба чрез организирано четническо движение не отговаряше на създадените условия след войната. Тази форма на борба спъваше възможностите на българите да водят легална борба за защита на своето национално съзнание, на своя език и своята култура — единственото възможно средство за отбиване на чуждата асимилация.

След създаването на Конституционния блок десницата във ВМРО предприе мерки за по-дълбоко окопаване в Югозападна България. Беше решено да бъде възстановена и преустроена организацията в Пиринския край „като спомагателна на ВМРО“. На 28 август 1922 г. ЦК на ВМРО издаде Окръжно № 3, в което целите на тази организация бяха формулирани по следния начин: „1. Да подпомага морално и материално ВМРО в поробените под Сърбия и Гърция части на Македония. 2. Да премахва всички пречки за успех на организацията, а именно: унищожаване разбойничеството, контрабандата и шпионажа, наказване крадците, изнудвачите и рушветчиите и зулумджии чиновници и др. 3. Да дава прием и съдействие за намиране работа на завърнали се на почивка или за работа качащи (бегълци — б. а.) и бежанци от Македония под сръбско и гръцко робство, както и да съдействува на желаещите от тях да се завърнат в родните им места. 4. Да смекчи партизанските борби там до степен да не бъдат те вредни за каузата на роба. 5. Да подпомага законно установените власти за укрепване реда и законността в тоя доскоро най-размирнен край в царство България. 6. Да уреди и там милиция главно за засилване охраната на селата и границата срещу нападения от крадци, контрабандисти, разбойнишки наши и чужди банди и др. подобни.“

ЦК на ВМРО обяви, че така възстановената организация е тайна, нелегална, самостоятелна и безпартийна, че „тя не се меси във вътрешните работи на царство България, нито взима страна в партийните борби“. Но заплаши, че ако бъде „засегната или предизвикана“ от някоя личност или група, тя ще се разправя с тях по своите правилници и традиции.

На 5 септември 1922 г. ЦК на ВМРО издаде специален документ под наслов „Временни наредби“ — нещо като конституция за устройството на организацията в Пиринския край. Според него ВМРО е тайна и нелегална, „доколкото бъде принудена да отговаря на предизвикателства и гонения от българските правителства и власти“. Начело на организацията стои войвода, ако тя е преследвана от българската власт, или пък замаскиран на държавна служба инструктор, шом не е преследвана. Начело на околиците стоят околийски ръководни тела, а в населените места се създават местни ръководства. Всяка околия има нелегален околийски войвода (инструктор). Във всяко селище се създават два вида въоръжени формации: местна чета от 10—30 души и милиция от всички мъже, имащи оръжие. Като задача на милицията се постави поддържането на реда в областта. Организацията установи свой съд. Предвидени бяха много тежки санкции за противниците на организацията: от изгаряне на къщите и изпъждане извън пределите на областта до смърт. Установена беше и специална фискална система. За събиране финансови средства за организацията бяха наложени специален налог (данък), глоби, такси върху тютюна, ориза и др. Така в процеса на настъплението на буржоа-

зията против земеделското управление след създаването на Конституционния блок ВМРО установи в Пиринския край своя специална организация, претендираща да има пълна власт. ВМРО започна да се разпорежда в този край като самостоятелен господар и откри война на официалните административни институции в този район, а също така и на централната власт. Тя започна да се обособява като своего рода държава в държавата. При високото политическо напрежение в България в началото на есента на 1922 г. това допринесе за още по-голямо обтягане отношенията между правителството на Ал. Стамболийски и ВМРО.

Нова фаза в обтягането на отношенията между земеделското правителство и ВМРО настъпи през есента на 1922 г. във връзка с посещението на Ал. Стамболийски в Белград и взетите от правителството мерки за заздравяване на административната власт в Югозападна България. Върхът на кризата в отношенията между земеделското правителство и ВМРО през 1922 г. беше достигнат на 4 декември.³⁰ На тази дата въоръжена група автономисти под командуването на войводата Панчо Михайлов нахлу в Кюстендил и го задържа в ръцете си в продължение на 24 часа под предлог, че търсят провинили се пред ВМРО. В отговор на това правителството взе някои мерки против ВМРО, обяви военно положение в Кюстендилски окръг.³¹

Дейците на Народния съговор следваха с тревога развитието на конфликта между правителството на Ал. Стамболийски и ВМРО начело с Тодор Александров. Без да смеят да застанат открито в защита на последната, те съветваха правителството да пази необходимото самообладание.³² С цел да докаже, че буржоазната опозиция няма нищо общо с акцията на автономистите, в „Слово“ обвини правителството за станалото.³³

Особено се изостри напрежението между ВМРО-автономисти и земеделското правителство през пролетта на 1923 г. във връзка с българо-югославските преговори и подписването на Нишката спогодба. Автономистите съгледаха в тази спогодба предателство на българските национални интереси и на каузата на тяхната организация. Земеделското правителство не беше извършило никакво предателство. То предприе някои стъпки за подобряване администрацията в Пиринския край. Това от една страна. А, от друга — някои акции на т. нар. федералисти в Неврокопско (Гоцеделчевско), към които земеделското правителство хранеше известни симпатии, доведоха отношенията между правителството и автономистите до истинска война. Т. Александров изпрати на 14 април 1923 г. писмо до всички министри, депутати на БЗНС, председатели на дружби, редактори на вестници и др. с последно предупреждение, че организацията ще приложи всички средства, за да се разправи с федералистите в Петричко.³⁴ Същевременно ЦК на ВМРО-автономисти заповяда: 1. Ако в Петричкия край се явят „омразните сръбски капи“, да се изтребят. 2. Ако затам потеглят федералисти, също да се изтребят. 3. Ако бъдат изпратени оранжевгардейци, най-напред да се предупредят да се върнали да се обезоръжат и се изпратят обратно; ако не се подчинят на това преду-

³⁰ Д. Косев. Цит. съч., с. 82; Й. Митев. Цит. съч., с. 122—123.

³¹ Пак там.

³² В. Слово, бр. 194 от 5. XII. 1922, Кюстендил.

³³ Пак там, бр. 201 от 13. XII. 1922, Истината и отговорностите.

³⁴ Пак там, бр. 312 от 28. IV. 1923, Писмо № 423 на ЦК на ВМРО до Ал. Стамболийски и др. от 10. IV. 1923 г.

преждание, да се избият. 4. Ако правителството обяви военно положение в Петрички окръг и отложи изборите там, да се допита населението дали ще трябва да плаща занапред данъци и да изпълнява наредбите на правителството.³⁵ С аналогично съдържание беше и окръжно № 303 на ЦК на ВМРО. Същевременно бяха взети някои мерки за засилване на репресивния апарат на ВМРО.³⁶ По този начин развитието на конфликта стигна до заплаха на ВМРО с отцепване на още една област от разпокъсаната след войната България. Нещо повече, земеделските дейци начело с водача на съюза Ал. Стамболийски бяха заплашени с физическа разправа.

При това положение естествено беше земеделското правителство да реагира най-енергично на терористичните актове на автономистите. То най-авторитетно и отговорно заяви, че с Нишката спогодба не се е накърнил с нищо престижът на България; че то не се меси в борбата между автономисти и федералисти, и на свой ред заплаши, че ще постави на мястото му всеки, който нарушава законите на страната. Същевременно призова ядрата на дружбите да бъдат готови да защитят правителството от автономистите.³⁷ А през май 1923 г. публикува и текста на Нишката спогодба, което показваше, че действително правителството на БЗНС не е извършило никакво предателство на интересите на страната.³⁸

Народният съговор, който защитаваше крилото на Т. Александров във ВМРО и се обявяваше против федералистите във ВМРО и против правителството на БЗНС, не одобри взетите против хората на Т. Александров мерки. Той дори се обяви против публикуването на заплашителните писма на Т. Александров. Народният съговор избра в този критичен момент позата на стояща на неутрални позиции формация, която поучава другите: България да стои далеч от македонското движение, а ВМРО — далеч от работите в България.³⁹ Чрез в. „Слово“ ВМРО беше защитена от нападите, че била разбойническа организация, че станала оръдие в ръцете на буржоазната опозиция, и призова да се пази престижът на тази организация.⁴⁰ А в същото време ВМРО участвуваше в подготовката за преврат за сваляне по насилствен път правителството на БЗНС. През пролетта на 1923 г. пратеникът на Военния съюз и Народния съговор Ст. Мошанов се среща във Виена освен с емигрантските съговористи още и с ръководни дейци на ВМРО — Ал. Протогеров, Н. Томалевски и др.⁴¹

Народният съговор се обяви против намеренията на редактора на в. „Илинден“ и групата около него да бъде образувана македонска партия в България.⁴² Това беше направено, защото, освен че ще се даде коз в ръцете на правителството за разправа с емигрантските организации, би увеличило партийната разпокъсаност в страната, би подсилило и други тенденции за политизиране и партийно обособяване на други дотогава безпартийни образувания. С други думи, това би отслабило политическия фронт на буржоазията.

³⁵ В. Слово, бр. 312 от 28. IV. 1923, Окръжно № 416 от 5. IV. 1923 на ЦК на ВМРО.

³⁶ БИА, ф. 189, а. е. 7, л. 123—127, Окръжно № 360 от 10. II. 1923 на ЦК на ВМРО; л. 128—131, Временна таблица за наказанията, които се налагат на органите на ВМРО.

³⁷ В. Слово, бр. 312 от 28. IV. 1923, Декларация на министъра на вътрешните работи Хр. Стоянов.

³⁸ В. Победа, бр. 378 от 13. V. 1923, бр. 380—386 от май 1923.

³⁹ В. Слово, бр. 312 от 28. IV. 1923, Не закани, а разум.

⁴⁰ Пак там, бр. 313 от 30. IV. 1923; Н. М и л е в. Правителството и македонската организация; бр. 317 от 5. V. 1923, Хладнокръвие и разум.

⁴¹ НАБАН, Сб. IV, а. е. 155, Ст. М о ш а н о в. Из спомените ми, с. 372—373.

⁴² В. Слово, бр. 278 от 17. III. 1923.

Недоволството на ВМРО-автономисти от правителството на БЗНС и дълбокият конфликт между тях бяха най-рационално използвани от Народния съговор и Военния съюз в подготовката и провеждането на деветоюнския преврат и установяването на диктаторска власт в страната.

* * *

Дейците на Народния съговор проявиха усърден стремеж към идеите и практиката на международния фашизъм. Този стремеж се обуславяше от целите на самия Народен съговор да организира борбата за ликвидиране на комунистическото движение в България и на демократичното управление на БЗНС, както и от идейното родство. Впрочем интерес към фашизма като идеология и практика проявиха и водачите на дясното течение в Конституционния блок. Но тези дейци участваха и в Народния съговор. На конгрес на младежкия съюз към Обединената народнопрогресивна партия през август 1922 г. Т. Теодоров и Ат. Буров призоваха буржоазната младеж да се организира във фашистки организации и да си служи в борбата против революционното движение и БЗНС и неговата власт с фашистки методи.

БКП с основание атакуваше Народния съговор и десните буржоазни партии, че са проводници на фашизма в България. В отговор на тези атаки в „Мир“ писа: „В България още няма фашисти, но дружбаши и комунисти правят всичко, за да ги създадат.“⁴³ В. „Слово“ възхвали фашистките отреди на Б. Мусолини и младежките фашистки организации в Италия. Той се зае да прави характеристика на фашизма. С публикуваната на 8 септември 1922 г. статия „Що е фашизъм?“ се обясняваше, че фашизмът е учение и движение, което е враг на социализма, но може да бъде пагубен и за буржоазната демокрация. В статията се даваха кратки сведения за възникването на фашизма в Италия, като се подчертаваше, че появата му била реакция против революционното движение и че първите организации били създадени в края на 1919 г. предимно от запасни офицери и подофицери; че организацията е военизирана, че разполага с оръжие и оръжейни складове, автомобили, синдикати, кооперации и т. н. Кратко и сравнително точно се характеризираше програмата и идеологията на италианските фашисти: на материализма се противопоставя теорията на моралните ценности, на класовата борба — идеята за отечеството и за хармония и класово сътрудничество в рамките на нацията; че са за дребната и средната частна собственост върху земята, за кооперацията в земеделието, за изполичарството в селското стопанство.

След това нов материал за фашизма беше публикуван на 25 октомври, който се отнасяше за предстоящото идване на фашизма на власт в Италия.⁴⁴ После по материали от в. „Манчестър гардиън“ органът на Народния съговор предаде изявления на Мусолини за програмата на едно евентуално фашистко правителство, която в основни линии се покриваше с казаното по-горе за програ-

⁴³ В. Мир, бр. 6662 от 21. VIII. 1922, Насилнически стачки. В. Слово, бр. 123 от 8. IX. 1922, Корнелий (Милано), Що е фашизъм.

В. Мир, бр. 6669 от 30. VIII. 1922, Реч на Т. Теодоров пред конгреса на Младежкия съюз при Обединената партия.

В. Работнически вестник, бр. 41 от 7. VIII. 1922, Пред нова вътрешна опасност; бр. 42 от 8. VIII. 1922, Блокът се готви; бр. 45 от 11. VIII. 1922, Пригответе се за блока.

⁴⁴ Пак там, бр. 162, 25. X. 1922, Pincio, Вътрешното положение в Италия.

мата на италианския фашизъм.⁴⁵ В. „Слово“ със задоволство подчертаваше, че италианските фашисти били монархисти, държали за запазването на монархическия институт, за благосклонното отношение на монархията към фашизма, че кралят бил поставил фашисткия водач начело на управлението в Италия.⁴⁶

На 31 октомври 1922 г. Б. Мусолини установи фашистка власт в Италия.⁴⁷ Дейците на Народния сговор посрещнаха с възторг това събитие. В. „Слово“ писа, че правителството на Мусолини било истинско народно правителство, че било потърсено сътрудничеството на най-известните военни и на буржоазните партии.⁴⁸ Сетне информира за програмата на правителството на Мусолини, като акцентира на това, че фашизмът не бил противоработнически и противонароден; че бил за особен род синдикализъм; че държавата трябвало да се уважава и че ако това не стане чрез законите, то ще бъде наложено с картечници и т. н.⁴⁹

Следователно Народният сговор прояви особено активен интерес към възникването и настъплението на фашизма в Италия. На неговите дейци импонираха и програмата, и идеологията, и тактиката на италианския фашизъм. В негово лице Народният сговор видя един учител, един пример за подражание. А идването на италианския фашизъм на власт му даде кураж и вдъхновение, възроди и уголеми попарените след търновските събития надежди за сваляне на земеделското правителство чрез действия на Конституционния блок. Този интерес се поддържаше и след като Мусолини пое властта и особено пък тогава.

На страниците на в. „Слово“ от първата половина на 1923 г. намираме информационни материали главно за някои външнополитически прояви на италианското правителство, засягащи Балканите, Близкия Изток и Версайската система. Известно е, че още от първите си дни фашисткото правителство на Италия започна да изразява своите симпатии към победените и известна опозиция по отношение на Франция и Англия. Тъкмо това обръщаше вниманието на дейците на Народния сговор, които виждаха в новия режим на Италия потенциален поддръжник на външнополитическите си позиции.

Изобщо Народният сговор симпатизираше както на външната, така и на вътрешната политика на фашисткото правителство в Италия, характеризирайки я като „проява на национално обновление и заздравяване“, на „превъзможване на политическото безсилие, от което линееше италианската политика“.⁵⁰ Дейците на Народния сговор не скриваха защо харесват фашисткия режим в Италия. „Фашизмът в Италия не издига едно съсловие срещу друго, той не гони националистите и патриотите, той не се опира на гласовете и сътрудничеството на комунистите — писа в. „Слово“. — Не. Той се проявява като едно движение, което поставя Италия и националните идеали над всички дребни партизански и лични разпри, той застава открито срещу разрушителните елементи.“⁵¹ Затова италианският пример се препоръчваше да се повтори и в България.⁵²

⁴⁵ В. Работнически вестник, бр. 164 от 27. X. 1922, Програмата на фашистите.

⁴⁶ Пак там, бр. 167 от 31. X. 1922, Фашистите монархисти; В Италия.

⁴⁷ История Италия, т. 3, М., 1971, с. 43 и сл.

⁴⁸ В. Слово, бр. 167 от 31. X. 1922, В чужбина.

⁴⁹ Пак там, бр. 170 от 4. XI. 1922, Програмата на Мусолини; бр. 172 от 7. XI. 1922, Политиката на новото италианско правителство; бр. 180 от 17. XI. 1922, Изявления на Мусолини по външната политика на Италия.

⁵⁰ Пак там, бр. 262 от 28. II. 1923, Примерът на Италия.

⁵¹ Пак там.

⁵² Пак там.

Кръгът около в. „Слово“ се интересуваше живо от разпространяването на италианския пример. С радост беше отбелязано, че и в Унгария се е появило по примера на италианските фашисти ново политическо течение, което установило тесни връзки с движението на Мусолини.⁵³ Със симпатия беше съобщено също така, че и в Румъния са последвали италианските фашисти. Във в. „Слово“ дори бяха цитирани уводът и клеветата от проектоустава на румънските фашисти, тъй както неговите редактори ги бяха намерили в румънския печат.⁵⁴

В своята борба против революционното движение в България и против „оранжевия болшеvizъм“ на БЗНС Народният сговор с охота следеше и изучаваше появата и проявите на международния фашизъм и главно на италианския, пропагандираше неговите идеи, програма, тактика и успехи в борбата против революционните и демократичните сили, вдъхновяваше се от тях. Под идейното и политическото влияние на италианския фашизъм се утвърждаваха и доразвиваха реакционните моменти от идеологията и програмата на Народния сговор. В същност между идеологията и програмата на Народния сговор и тези на италианските фашисти нямаше съществени различия. Италианският фашизъм повлия на някои от по-активните дейци на Народния сговор, и то главно на групата на безпартийните сговористи, да заратуват за създаване на голяма обществена сила, която да се различава от традиционните буржоазни партии и при определени условия да поеме управлението на държавата. Той повлия също така за оформяне и укрепване на разбирането за засилване ролята на стопанско-професионалните и културно-професионалните организации в държавнополитическата система. Може би най-силно се прояви на този етап влиянието на италианския фашизъм върху подсилване на куража да се действа със сила, за да се вземе властта.

Трябва да се отбележи, че не всички дейци на Народния сговор бяха склонни да се преклонят пред опита на италианския и изобщо на международния фашизъм. Една част от тях, както на друго място беше посочено, бяха съгласни да се отиде само до реформиране на традиционната буржоазна демокрация до степен да стане силна, за да може да се справи с комунистическото движение и режима на БЗНС.

След неуспешния опит да се проведе съборът на Конституционния блок в Търново правителството на БЗНС засили мерките против партиите на блока. Тези мерки засегнаха някои от членовете на Народния сговор, които бяха същевременно видни дейци на влизащите в Конституционния блок партии. Още след убийството на председателя на Народния сговор Ал. Греков в чужбина избяга Гр. Василев — член на ръководството на Демократическата партия и на Народния сговор. В навечерието на референдума за съдене на виновниците за националните катастрофи, страхувайки се да не бъдат арестувани, тайно напуснаха страната проф. Вл. Моллов — също член на ръководството на Демократическата партия и активен сговорист, Ив. Ев. Гешов и Ат. Буров — водачи на Обединената народнопрогресивна партия и др. В Западна Европа емиграцията на буржоазната опозиция обособи няколко центъра за действие: Виена, Мюнхен, Рим, Милано, Париж. Във Виена като убежище им служеше Ориент табак. Чрез тази тютюнотърговска централа емигрантите получаваха и пращаха своята кореспонденция. Средства за дейността и из-

⁵³ В. Слово, бр. 178 от 15. XI. 1922, Фашизмът в Унгария.

⁵⁴ Пак там, бр. 218 от 3. I. 1923, Фашизмът в Румъния.

държането на емигрантите-сговористи от Демократическата партия даваше големият тютюнотърговец и деец на последната Крум Чапрашиков. Доказателство за това е следният пасаж от писмо на Вл. Моллов: след като се оплакваше, че приятелите им не дават пари за пропаганда зад граница, професорът сговорист пишеше: „При това положение не мога да карам Крум да дава крупни суми — и без това той всичко носи. За онези българи (които не дават — бел. авт.) трябва да се държи сметка по-късно.“⁵⁵

Италиа привлече вниманието на емигрантите сговористи със силното фашисткото движение, завладяло на 31 октомври 1922 г. властта. Освен това там се намираше един от центровете, от които действуваше ВМРО. В Италия Вл. Моллов посети Милано и Рим, срещна се с фашистки политически дейци. Той сондира мнението им за правителството на Ал. Стамболийски, разбра, че то е неблагоприятно и информира своите съпартизани.⁵⁶ Според писмата, които Вл. Моллов пращаше на Гр. Василев от Рим, италианското правителство било враждебно настроено против земеделското правителство и би приветствувало евентуалната му смяна. Но смяната трябвало да бъде извършена от самите българи.⁵⁷

Една от грижите на сговористкоблоковата емиграция беше да се осуети съденето на нейните съпартизани. С тази цел Гр. Василев беше изпратен до Париж и Лондон. До Париж отиде и Вл. Моллов. Там те търсеха или подкрепя в борбата против земеделското правителство, или поне документите в защита на подсъдимите бивши министри, ако действително се устрои съдебен процес.⁵⁸ Засега не разполагаме с отговорите на Лондон и Париж по този въпрос, но малко е вероятно оттам да са дали индулгенция на виновните за катастрофите и специално на дейци на Демократическата партия.

Емигрантите от Демократическата партия направиха известни постъпки по време на Лозанската конференция на България да бъде оставен излаз на Егейско море. Пропаганда в този смисъл беше развил Вл. Моллов в Италия.⁵⁹

Главната грижа на емигрантите беше да работят за скорошното сваляне на земеделския режим. На тази задача беше подчинена антиправителствената им пропаганда в Италия, Франция, Англия, пък и в Австрия и Германия. В чужбина те се срещнаха с дейци на ВМРО и положиха усилия да активизират тази организация в борбата против правителството в страната. На 19 април 1923 г. Вл. Моллов писа на Гр. Василев по този въпрос: „По нашите работи едвам сега разбрахме, че в същност представители на Тодора (Т. Александров — авт.) са против единичните акции и затова нищо не излиза. Сега имаме тук пак среща и ще видиме кой ще замине. Всички искат и Ангел, и Томалевски, и Порков (?), но все мисля, че по средата има някоя тяхна работа, която пречи на общата. Известията от Тодор са, че той мисли само за голямата акция и че се е посветил само на нея.“⁶⁰ В друго писмо Вл. Моллов се оплакваше, че Н. Томалевски и Ал. Протогеров не вършели нищо нито в София, нито в

⁵⁵ ЦДИА, ф. 135, оп. 1, а. е. 22, л. 102, Вл. Моллов (Виена) до Гр. Василев (Мюнхен), 5. V. 1923.

⁵⁶ Пак там, а. е. 33, л. 133, Вл. Моллов (Милано) до Гр. Василев, 22. XI. 1922; а. е. 22, л. 93—94, Вл. Моллов (Рим) до Гр. Василев, 17. XII. 1922; л. 95—96, Вл. Моллов (Рим) до Гр. Василев, 25. XII. 1922.

⁵⁷ Пак там.

⁵⁸ Пак там, а. е. 22, л. 101, Вл. Моллов (Виена) до Гр. Василев (Мюнхен), 5. V. 1923.

⁵⁹ Пак там, л. 93—94, Вл. Моллов (Рим) до Гр. Василев, 17. XII. 1922.

⁶⁰ Пак там, л. 100, Вл. Моллов (Виена) до Гр. Василев (Мюнхен), 19. IV. 1923.

чужбина, а предпочитали да ликвидират свои противници федералисти и комунисти.⁶¹

Емигрантите поддържаха тесни връзки с вътрешни дейци на Конституционния блок, Народния сговор, Военния съюз и др. От България те получаваха сведения за ставащите в страната събития, за приготовленията за свалянето на земеделското правителство. Връзките бяха освен кореспондентски още и лични. За особено важни дела се търсеха сигурни лични връзки. Видният член на Народния сговор и секретар на Военния съюз Н. Рачев в началото на 1923 г. възложи на Ст. Мошанов да посети лично сговористите емигранти във Виена и да им предаде да разгърнат кампания в чужбина за дискредитиране правителството на Ал. Стамболийски.⁶² Ст. Мошанов се зае усърдно с изпълнението на тази задача, като я съчета с изпълняването на поръчение на затворените в Шумен бивши министри и водачи на партиите от Конституционния блок. В писмо до Гр. Василев Ст. Мошанов писа: „С последната министерска промяна цар Борис застана открито на страната на Стамболийски и свърза съдбата си с неговата. Следствие на тия два факта, които са съпроводени с други факти, които не мога в едно писмо да изкажа, но които малцина знаят, налага се една среща между мене и тебе. Тая среща ти я искам под натиска на много добри партизани и отлични българи. Обаче за тая среща ми липсват средства. Ако можеш някъде късметни пари да ми изпратиш да дойда до Виена, ще бъдеш осветлен по много работи, които трябва да знаеш, които заминавам тая вечер да съобщя на затворниците и да взема мнението им по тях. Не се касае тук до разходка до Виена. . . Намирам тая среща за абсолютно необходима и затова най-настойтелно те моля да намериш средства и начин да се реализира.“⁶³ Като сам свидетелствува, Ст. Мошанов посети Виена, където в апартаментите на Кр. Чапрашиков в хотел „Империял“ се срещна с Вл. Моллов, Гр. Василев, Добри Кършев, Ст. Стефанов и др. На една от срещите присъствувал и Ал. Протогеров. На всички тях той предаде поръката на Н. Рачев да се работи за дискредитирането на земеделското правителство в чужбина.⁶⁴

Така емигрантите блокери и същевременно сговористи бяха включени в активна борба за свалянето на правителството на БЗНС. Техните действия се дирижираха от Военния съюз и Народния сговор. От своя страна те следяха с трепет и напрежение развиващите се в родината им събития. След като съобщава на Гр. Василев, че в София „работите не са добре“, защото били арестувани П. Пенчев, Пърличев, Д. Жостов и др. и че са гърсени да бъдат арестувани Н. Милев, Кр. Станчев и др., Вл. Моллов писа: „От София има хабер, че правителството прави арестите за предупреждение, но инак самò нищо не е открило или научило.“⁶⁵

От кореспонденцията на емигрантите-демократи и сговористи се вижда големият им страх, че скоро няма да дойдат на власт. През февруари 1923 г. Вл. Моллов писа до Гр. Василев: „Време е да се действа, инак всичко е за-

⁶¹ ЦДИА, ф. 135, оп. 1, а. е. 22, л. 102.

⁶² НАБАН, Сб. IV, а. е. 159, Ст. Мошанов. Из спомените ми, с. 364.

⁶³ ЦДИА, ф. 135, оп. 1, а. е. 22, л. 122—123; Ст. Мошанов (София) до Гр. Василев (Виена). Според съдържанието писмото би могло да се датира приблизително втората половина на март 1923 г.

⁶⁴ НАБАН, Сб. IV, а. е. 159, Ст. Мошанов. Из спомените ми, с. 372—373.

⁶⁵ ЦДИА, ф. 135, оп. 1, а. е. 22, Вл. Моллов (Виена) до Гр. Василев, 13. V. 1923.

губено и ние ще трябва отсега да се замислиме за някаква организация, която да ни крепи в предстоящите години на изгнание, както това правят русите.“⁶⁶

Емигрантите или поне най-активните от тях симпатизираха на най-реакционните сили в Европа и особено на италианските фашисти. Вл. Моллов дори се убеди, че буржоазията в България ще може да се върне и задържи на власт само с помощта на фашизма. Той писа на съмишленика си Гр. Василев: „Не виждам никакво съживяване в редовете на нашата буржоазия, която ще трябва да даде не само материални, но и други жертви. Синовете ѝ трябва да се организират фашистки и само тогава да мислят за успех. Тяхната организация трябва да се насочи, както в Габрово, против комунизма и анархизма и след закрепването ѝ да послужи и за нова държавна организация. И ти действуй в тая насока, та поне след време да разчитаме на успех.“⁶⁷

В емиграция дейците на Демократическата партия и видни сговористи действуваха заедно с емигриралите дейци от Обединената народнопрогресивна партия — Ив. Ев. Гешов, Ат. Буров. А те също бяха членове на Народния сговор. Затова тяхната дейност трябва да се разглежда като международна проява не само на Конституционния блок, но и като такава преди всичко на Народния сговор. Тази дейност представляваше съществена част от подготовката на деветоюнския преврат. В нея се бяха включили и дипломатически представители на земеделското правителство, какъвто е случаят със Ст. Стоилов — пълномощен министър във Виена, намиращ се в тесни връзки с дейците на Народния сговор.

Изобщо дейците на десницата на Конституционния блок, повечето от които бяха и членове на Народния сговор и всички бяха много близко до него, в чужбина правеха всичко, което беше по силите им, за да zlepоставят земеделското правителство, представяха го като опасно не само за интересите на българската буржоазия, но и като опасно за интересите на международната буржоазия и особено за тази от страните победителки. Тази дейност беше един от каналите, чрез които протече идейното и политическото влияние на италианския фашизъм върху десницата на буржоазния политически фронт в България. А това улесняваше и укрепваше позициите на Народния сговор, съдействуваше за признаването на неговия политически и идеен приоритет от много представители на традиционните буржоазни партии.

VII. НАРОДНИЯТ СГОВОР И ПРЕВРАТЪТ ОТ 9 ЮНИ 1923 г.

Борбата на Народния сговор против земеделския режим протече в няколко посоки: усилия за организиране силите на буржоазията в общ политически фронт; усилия за осигуряване въоръжена сила на този фронт; дискредитиране и ерозиране на режима; противодействие на опитите за съгласуване политическите действия на БЗНС и БКП и съдействие за задълбочаване на противоречията между тях; участие в непосредствената борба за неговото сваляне. Повечето от очертаните по-горе моменти от дейността на Народния сговор бяха разгледани в предходното изложение. Тук ще се очертае непосредствено противоземеделската дейност на Народния сговор.

⁶⁶ ЦДИА, ф. 135, оп. 1, а. е. 22, л. 98, Вл. Моллов (Рим) до Гр. Василев (Мюнхен), 13. II. 1923.

⁶⁷ Пак там, л. 94. Вл. Моллов (Рим) до Гр. Василев, 17. XII. 1922.

В борбата си против земеделското управление дейците на Народния сговор изхождаха от своята дълбоко враждебна на радикалното земеделско движение идеология и програма. Те отричаха правото на съществуване на БЗНС като политическа организация, таксувайки го като професионална организация, и като такава му предписаха да се занимава само с непосредствените, икономическите интереси на селяните. С политическа дейност трябвало да се занимават само политическите партии и преди всичко буржоазните политически формации. Те атакуваха идейно-теоретическите основи на БЗНС, неговата съсловна теория. Това беше направено чрез публицистични материали във в. „Слово“, в речите на дейците на Народния сговор и в други материали. Понеже управлението на БЗНС било съсловно, според сговористите то било „порочно, противодържавно и противообществено“¹, то било съветски режим в България.² В тази борба беше включена и академическата мисъл. Проф. П. Стайнов в специален труд покрай други въпроси подложи на обстоен анализ от буржоазноправни позиции съсловната теория и съсловното управление на БЗНС, за да докаже, че те са не само антибуржоазни, но и антинационални.³

Народният сговор отричаше цялата политика на БЗНС и на неговото правителство. Той, както и цялата буржоазна опозиция, го обвиняваше в неспособност да създаде стабилитет във вътрешното положение на страната. Ал. Греков, Ат. Буков и др. писаха, че страната била залята от анархия, стимулирана от неспособността на земеделското правителство да се справи с нея.⁴ Ал. Цанков обвини правителството, че гледало на капитала като на хищник и че чрез финансовата си политика се стремяло да го унищожи, че чрез стопанската си политика причинило бягството на капитали от страната, че създавало несигурност за чуждите капитали.⁵ Други сговористи го обвиняваха за политиката му да толерира кооперациите.⁶

Народният сговор се обяви против най-важното аграрно мероприятие на земеделското правителство — аграрната реформа, като защитаваше едрите земевладелци. Както и останалите буржоазни формации, той смяташе, че посягането на едрата поземлена собственост било в разрез с историческия прогрес в селското стопанство. Сговористите, както беше посочено на друго място, демагогски обявиха, че са съгласни да бъде отчуждена земята на онези земевладелци, които не са организатори на производствения процес.⁷ Изоблило Народният сговор отрече цялата стопанска политика на БЗНС. С това той се изявяваше като формация, тясно свързана с едрия капитал и като изразител и защитник на неговите интереси.

Той отрече културната политика на земеделското правителство, таксувайки го като такова на неграмотни и невежи люде; отрече правописнатата реформа, отрече правото му да се меси в работите на университета и т. н. В конфликта на земеделското правителство с църквата Народният сговор подкрепи църквата, като лицемерно се застъпваше за повишаване на нейната роля в живота на страната.

¹ В. Слово, бр. 157 от 19. X. 1922, Съсловно или партийно управление.

² Пак там, бр. 127 от 13. IX. 1922, Съветско управление в България.

³ П. Стайнов. Компетентност и народовластие. С., 1923, с. 55—58, 71—76.

⁴ В. Слово, бр. 26 от 12. V. 1922, Ал. Греков. Анархията; бр. 90 от 31. VII. 1922; Ат. Буков. На вниманието на министър-председателя.

⁵ Пак там, бр. 32 от 19. V. 1922, Ал. Цанков. Резултатите от една стопанска политика.

⁶ Пак там, бр. 156 от 18. X. 1922, Частен и обществен капитал.

⁷ Пак там, бр. 85 от 25. VII. 1922, Нашата икономическа политика.

Основните усилия на дейците на Народния сговор бяха насочени в чисто политическата сфера на враждебна дейност. Още при първите стъпки на своето открито появяване той се обяви против антиврангелистката кампания на земеделското правителство, солидаризира се с обясненията на врангелисткия полковник Самохвалов, че водил разузнаване с цел да се осигури безопасността на Врангел, ако той дойде в България; окачестви цялата кампания като шантаж.⁸ След решението на конференцията на посланиците (Франция, Англия, Италия и Япония) от 17 май 1922 г. България да предаде взетото от врангелистите оръжие на съглашенците, дейците на Народния сговор осъдиха взетите от правителството мерки против врангелистите и се помъчиха от неутрални позиции да възразят на недружелюбния тон на Врангел по отношение на българското правителство.⁹

Народният сговор се обяви против установеното през месец май 1922 г. земеделско ръководство на столичната община, която буржоазната опозиция смяташе за своя крепост. Същевременно отричаше като антиконституционни всички мерки на земеделското правителство, насочени против консолидирането на буржоазния лагер.

Щом се създаде Конституционният блок, дейците на Народния сговор, много от които бяха и блокови дейци, започнаха да призовават гражданството към неподчинение на режима, „да организира своята отбрана“¹⁰, да провежда „безспирна, енергична и смела борба“¹¹. По такъв начин те допринасяха за създаване на високо вътрешно напрежение в политическия живот в страната, за задълбочаване на конфликта между буржоазната опозиция и земеделския режим. Същевременно зад кулисите Народният сговор заедно с Военния съюз и Съюза на запасните офицери конспирираше против него. Няма доказателства обаче да се твърди, че в началото на месец юни 1922 г. „Народният сговор получава от военните указанието да започне политическа подготовка за преврат срещу земеделския съюз“¹². Наистина през май и началото на юни военните се раздвижиха повече от обикновено, между тях и земеделското правителство напрежението порасна. Но нямаше никакви условия за успешен преврат. Защото земеделското правителство сега беше нащрек, беше мобилизирано силите на целия БЗНС за борба срещу врангелистите и срещу блокиращите се буржоазни партии. При това в тази борба БЗНС беше установил политическо сътрудничество с БКП. А и все още не беше завършено образуването на Конституционния блок.

През май и началото на юни буржоаната опозиция, вкл. и Народният сговор, желаше падането на земеделското правителство. Но тогава тя свързваше това с монархическия институт. На 13 май 1922 г. влезе в сила специален закон за столичната община, по силата на който земеделският режим установи контрол над нея.¹³ Буржоазията използва този акт от страна на земеделското правителство, за да сблъска царя и кабинета на Стамболийски. Народният сговор организира анкета по правото на царя на вето, т. е. да отхвърли прие-

⁸ В. Слово, бр. 24 от 10. V. 1922, Организацията на полк. Самохвалов; бр. 26 от 12. V. 1922, Шпионаж и шантаж.

⁹ Пак там, бр. 32 от 19. V. 1922, Правителството и Врангел.

¹⁰ Пак там, бр. 74 от 11. VII. 1922, П. С т а й н о в. Самоотбрана.

¹¹ Пак там, бр. 76 от 14. VII. 1922, Политическият момент.

¹² С т. Р а д у л о в. Народният сговор и генезисът на българския фашизъм, с. 393—394.

¹³ Ст. дн. на 19 НС, 2 РС, с. 3079—3095, 3232; Държавен вестник, бр. 32 от 13. V. 1922.

тия по конституционен път закон. Анкетата беше ограничена до видните дейци на опозиционните „партии на реда“. А. Ляпчев, Ат. Буров, Т. Теодоров, Н. Генадиев, Вл. Моллов, Хр. Мутафов, Й. Фаденхехт поискана царят да не одобри закона за столичната община и по такъв начин да предизвика правителствена криза, да разпусне XIX Народно събрание и да се организират евентуално под ръководството на опозиционните партии нови парламентарни избори.¹⁴ Мнението на Народния сговор беше изразено от секретаря му Т. Кулев: царят има право на вето и го призова да не утвърди въпросния закон и по такъв начин да свали по конституционен път правителството.¹⁵ Призивите на Народния сговор, както и на буржоазните партии останаха без царски отклик. В този момент цар Борис не можеше да следва техните внушения, защото и той се боеше от БЗНС и неговото правителство не по-малко от тях.

След създаването на Конституционния блок надеждите на целия буржоазен лагер бяха свързани с него. Буржоазията разчиташе, че предприетата от него акция за свалянето на правителството по легален път ще може да бъде реализирана. Това споделяше и Народният сговор и затова подкрепи блоковата акция. И този път буржоазната опозиция разчиташе на решителна намеса на царя в нейна полза. Още преди събора на Конституционния блок в Търново сговористът и същевременно блокар П. Стайнов юридически обоснова правото на царя да свали правителството на Стамболийски, да разпусне XIX Народно събрание и да насрочи избори за нов състав на парламента, проведени от евентуален буржоазен кабинет.¹⁶ Царят следеше развоя на конфликта между правителството и Конституционния блок и се задоволи само с една телеграма, в която призоваваше към благоразумие.¹⁷ Настояванията на дейците на Народния сговор пред царя за решителна намеса в конфликта на земеделското правителство с Конституционния блок станаха по-активни и раздражително призивни след разгрома на акцията на блокарите. Царят дори беше заплашен, че ако не свали незабавно правителството, впоследствие, т. е. когато буржоазията си възстанови позициите, щял да стане излишен. В „Слово“ направо писа: „Ако при тези условия царят не вземе неизбежното решение, ако в моменти критически за страната той отсъства от сцената, тогава какво ще бъде неговото предназначение като конституционен фактор? Или трябва да приемем за правилно твърдението на заинтересовани демагози, че държавният глава би бил само ням и безпристрастен зрител. Не би ли бил в такъв случай той съвършено излишен?“¹⁸

При това сговористите, може би не без основание, се мъчеха да окуражат и монарха, и Конституционния блок, и всички противници на земеделския режим, като им внушаваха, че силите победителки били неблагоприятно разположени към последния и че „една промяна на правителството у нас не ще срещне никакво противодействие отвън“¹⁹.

¹⁴ В. Слово, бр. 22 от 8. V. 1922; бр. 23 от 9. V. 1922, Анкетата по ветото на държавния глава.

¹⁵ Пак там, бр. 25 от 11. V. 1922, Царят и правителството.

¹⁶ Пак там, бр. 125 от 11. IX. 1922, П. Стайнов. Може ли царят да свали правителството?

¹⁷ В. Пряпорец, бр. 209 от 18. IX. 1922.

¹⁸ В. Слово, бр. 132 от 19. IX. 1922, Кой ще свали правителството? Вж. също: бр. 131 от 18. IX. 1922, Абдикирал ли е той?; бр. 141 от 29. IX. 1922, На кръстопът.

¹⁹ Пак там, бр. 121 от 6. IX. 1922, П. Стайнов. Промяна на правителството.

Следователно през лятото на 1922 г. до търновските събития Народният сговор действуваше за сваляне на земеделското правителство чрез дискредитирането му пред народа, а и в чужбина, чрез натиск за консолидиране на буржоазния лагер, като вземаше мерки и за своето собствено укрепване, чрез изработване на обща стратегия на всички течения в буржоазния лагер. Както и новосздаденият Конституционен блок, с който беше най-тясно свързан, той разчиташе на намесата на царя в полза на буржоазната опозиция, все още залагаше на псевдоконституционни средства за сваляне на кабинета на Ал. Стамболийски. Всички елементи на буржоазния лагер гледаха на монархическия институт като на стожер, около който да се групират ратуващите за непоклатимостта на капиталистическия строй сили. Състоянието на тези сили беше такова, че нито една от тях самостоятелно не можеше да се справи с БЗНС и БКП. Царят обаче не излезе от изчаквателната си позиция и правилно прецени, че е рано и рисковано да се намеси пряко в политическите борби.

Правителството на БЗНС правилно се ориентира по отношение предназначението на Народния сговор. Но то не знаеше цялата истина за него, за неговата същност, за неговата сила. Все пак против Народния сговор БЗНС и неговото правителство предприеха някои мерки. Макар те да бяха насочени главно против буржоазните партии и особено против тези, които се блокираха, все пак беше засегнат и Народният сговор. Каза се, че на 21 май 1921 г. беше убит председателят му Ал. Греков. Наистина още не е доказано с положителност кой е в същност убиецът му, а земеделските власти своевременно опровергаха обвиненията за съучастие в това убийство. Но фактът си остава факт. От политическата сцена изчезна една енергична и авторитетна в буржоазния лагер политическа фигура. През юли 1922 г. в София падна убит и друг сговорист — съдията-следовател Пандо Чуклев. И неговият убиец не беше разкрит. Така или иначе тези убийства още повече подсилваха политическото напрежение в страната. В редовете на сговористите дори настъпи известна уплаха. След убийството на Греков и Чуклев например един от активните сговористи и блокари Гр. Василев напусна страната от страх да не бъде убит.

С проявлението на търновския събор на Конституционния блок и последвалите арести на видни блокови дейци, както и особено с провеждането на референдума за съдене на кабинетите на Ив. Ев. Гешов и Ст. Данев, виновни за първата национална катастрофа, и този на Ал. Малинов от 1918 г., съвиновен за втората национална катастрофа, и организирането на съдебен процес срещу тях силен удар беше нанесен не само на партиите от Конституционния блок и на самия блок, но и на Народния сговор и специално на партийните представители в него. Видни негови членове и същевременно ръководни дейци на Конституционния блок и влизашите в него буржоазни партии презглава напуснаха страната. Между тях бяха водачите на Обединената народнопрогресивна партия Ив. Ев. Гешов, Ат. Буров; дейците на Демократическата партия Вл. Моллов, Кр. Чапрашиков, Д. Кършев, Ст. Стефанов, К. Батолов и др. Това доведе до известни качествени изменения в Народния сговор: силно намаляха влиянието и ролята на буржоазния партийен елемент в него, доминираща роля не само формално, но и фактически започнаха да играят безпартийните му представители, т. е. професорско-офицерският състав. Освен това ударите на земеделското правителство върху партийната буржоазна опозиция през есента на 1922 г. накараха Народния сговор да посвие откритата си антиправителствена дейност. Но и сега, както и в предишния етап, Народният сговор

действуваше в най-тесни връзки и сътрудничество с Военния съюз и Съюза на запасните офицери.

Промяна настъпи и в тактиката на Народния съговор в борбата против земеделското правителство. Без да се отказва от възможностите за легална опозиционна дейност, той се ориентира към нелегалните пътища за неговото отстраняване. Две години по-късно Ал. Цанков писа във връзка с това: „Той (земеделският режим — бел. авт.) ни готвеше страшна катастрофа и когато след събитията от 17 септември стана ясно, че той не може да бъде свален със средствата на една легална борба, Народният съговор пристъпи към ревизията на своите методи на действие.“²⁰ Сл. Василев пише в мемоарите си от 1924 г. същото, само че за Военния съюз.²¹ Това означаваше, че Военният съюз се ориентира към подготовката на военен преврат за сваляне на земеделския режим. Пригласяше му и Народният съговор, защото те действуваха ръка за ръка.

Не бива да се вземат като чиста монета самохвалствата на деветоюнците и специално на Ал. Цанков за ръководната роля на Народния съговор в подготовката на преврата срещу земеделското правителство. Инициативна роля в случая имаха ръководителите на Военния съюз. Председателят на централното му управление тогава полк. Ив. Вълков около 30 години по-късно си спомни, че вторият конгрес ориентирал Военния съюз към преврат.²² Сведенията за конкретната подготовка на преврата не са обилни и са много противоречиви, а много от тях и несигурни (като тези от Дневника на един съзаклятник например). Тук няма да се занимаваме с тях, защото това е направено подробно в досегашните изследвания.²³ Само ще подчертаем, че през октомври 1922 г. представители на Военния съюз сондираха мнението на ръководството на Демократическата партия след евентуален преврат да бъде образуван кабинет начело с Хр. Славейков;²⁴ негови представители предложиха на дееца на БРСДП Кр. Пастухов през януари 1923 г. да оглави един евентуален кабинет след този на Ал. Стамболийски;²⁵ следващите стъпки от подготовката на преврата бяха направени пак по инициативата и под ръководството на водачите на Военния съюз.²⁶

Докато ръководството на Военния съюз (а представители на съюза влизаха и в ръководството на Народния съговор) търсеше пътя към преврата и работеше за неговата подготовка, Народният съговор съсредоточи легалната си дейност в няколко посоки. Заедно с цялата буржоазна опозиция той продължи да полага усилия за укрепване престижа и авторитета на монарха и за подготвяне на евентуална негова намеса при решаването на спора за властта. Присъствието на царя на прием в италианската легация на 11 декември 1922 г. беше посрещнато от стовористите, а и същó от целия буржоазен лагер като изключително събитие. Защото за пръв път след своето възшествие на царския

²⁰ Сб. Александър Греков (1884—1922). С., 1924, с. 3.

²¹ С л. В а с и л е в. 9 юни и събитията около Т. Пазарджик (Из дневника ми). Пловдив, 1924, с. 15.

²² АМВР, II, с., д. № 1556/1954, т. 1, Обвинителен акт по сл. д. № 79/1954, л. 5; т. 2, Показания на Ив. Вълков, л. 184, 189.

²³ Подробно вж. у И. М и т е в. Цит. съч., с. 164—203.

²⁴ А л. М а л и н о в. Под знака на острастени и опасни политически борби. С., 1934, с. 139.

²⁵ НАБАН, Сб. IV, а. е. 159, Ст. М о ш а н о в. Превратът на 9 юни 1923. Трагичната смърт на Ал. Стамболийски (Спомени), с. 362.

²⁶ И. М и т е в. Цит. съч., с. 164 и сл.

трон той се явяваше на дипломатически прием и което беше особено важно и в известен смисъл символично, това той направи на прием, организиран от представителството на фашистката власт на Мусолини. Народният съговор използва тази проява на цар Борис, за да подчертае, че той вече става действителен цар.²⁷

След това в навечерието на изборите за XX Народно събрание дейците на Народния съговор подкрепиха инициативата на партиите от Конституционния блок изборите да бъдат проведени от общопартийно правителство.²⁸ И сега те бяха готови да подкрепят едно конституционно отстраняване на земеделското правителство от власт.

Народният съговор отново изказа своето отношение към монархическия институт, когато за втори път след Първата световна война възникна т. нар. конституционен въпрос (първия път беше през 1919 г.). Към края на март 1923 г. Ст. Омарчевски подхвърли публично, че земеделското правителство имало намерение да внесе промени в конституцията. Всички буржоазни вестници, вкл. и особено в. „Слово“, подхванаха тази вест и поискаха от властите да разкрият пред обществеността намеренията си. През април в навечерието на изборите за 20 Народно събрание Ал. Стамболийски поясни, че действително се предвиждало да бъдат внесени някои промени в конституцията и дори подсказа в каква насока: премахване изменението на чл. 17, които слагаха в ръцете на царя цялата външна политика на страната; санкциониране на правото да се посяга на частната собственост, когато тя е придобита по спекулативен начин, и други по-дребни поправки.²⁹

Народният съговор се обяви против каквито и да са поправки в Търновската конституция, а поиска да бъде зачитана тя такава, каквато съществува.³⁰ Чрез в. „Слово“ неговите дейци инсинуираха, че правителството се готвело да намали прерогативите на царската власт, като нямало да остави на монарха никаква роля в държавния живот; че искало да посегне на църковното самоуправление, на частната собственост изобщо и т. н. — нещо, което било губелно за страната.³¹ Така Народният съговор и в самия край на земеделския режим взе под защита монархическия институт, подхранваше апетитите на цар Борис да играе главна роля в цялостния живот на страната, вдъхваше му кураж за по-решителни действия за отстраняване с всички средства правителството на БЗНС; разкриваше публично, че с него са готови да действуват не само Народният съговор, но и онези сили, които стоят зад него, т. е. Военният съюз, Съюзът на запасните офицери, цялата буржоазия.

Впрочем цар Борис сам беше във връзка с кръговете, които готвеха преврата.³² До преврата на 9 юни пред дейците на Народния съговор не стоеше въпросът за съдбата на монархията и нейния представител цар Борис. Те се решиха на съдбоносна стъпка само когато разбраха, че той е готов най-после да действува.

²⁷ В. Слово, бр. 182 от 12. XII. 1922, Ресепция в италианската легация.

²⁸ В. Слово, бр. 262 от 28. II. 1923, Комюнике на централния блоков комитет.

²⁹ В. Земеделско знаме, бр. 86 от 15. IV. 1923.

³⁰ В. Слово, бр. 293 от 4. IV. 1923, Изменение на конституцията?; бр. 294 от 5. IV. 1923, Прилагане, а не изменение на конституцията; бр. 298 от 12. IV. 1923, Конституцията и частната собственост; бр. 318 от 7. V. 1923, Конституционните реформи.

³¹ Пак там, бр. 318 от 7. V. 1923, Конституционните реформи.

³² Й. М и т е в. Цит. съч., с. 168, 169.

През пролетта на 1923 г. Народният сговор още веднъж се опита да съдействува за засилване консолидирането на буржоазния политически фронт чрез постягане на Конституционния блок и чрез евентуално разширяване с Националлибералната партия, па дори и с БРСДП. По независещи от него причини и главно поради противодействието на Радикалната партия и на ръководството на БРСДП това не му се удаде.³³ А с оглед крайните цели на Народния сговор това беше важно да стане, за да бъде улеснено осигуряването на политическата опора на правителството, което щеше да дойде след отстраняването на кабинета на Ал. Стамболийски.

Ролята на Народния сговор в непосредствената подготовка на деветоюнския преврат не бива да се надценява, каквато склонност се наблюдава у някои автори напоследък.³⁴ Защото тази роля се свежда главно до поемането на политическа отговорност по съставянето на кабинета. Народният сговор става нещо като главен мандатар на извършителите на преврата при съставянето на новото правителство. Председателят на Народния сговор Ал. Цанков след увещаване беше определен за бъдещ министър-председател от ръководството на Военния съюз.³⁵ Той от своя страна осигури за кабинета своите приятели сговористи и масони проф. Ян. Моллов и Я. Стоенчев: първия като министър на земеделието, а втория като такъв на обществените сгради и благоустройството.³⁶ От своя страна председателят на Военния съюз полк. Ив. Вълков осигури участието в правителството на сговористите Б. Смилов — от ръководството на Националлибералната партия, и о. з. ген. Ив. Русев.³⁷ Ал. Цанков предложи за министър на външните работи проф. Н. Милев — най-авторитетният сговорист, но последният отклони предложението под предлог, че е македонствуващ и като такъв да не предизвика външнополитически усложнения на кабинета.³⁸ След това за учудване на цар Борис като министър на външните работи беше определен бившият царски адютант полк. Хр. Калфов. Като заслуга на сговористите може да се припише още съставянето на писмените документи по оформянето положението на новия кабинет: указите за „освобождаване“ правителството на БЗНС и за „назначаване“ правителство начело с Ал. Цанков, както и манифестът на превратаджите.³⁹ Така че едва ли трябва категорично да се утвърждава, че политическата подготовка на деветоюнския преврат принадлежи на Народния сговор, а техническата — на Военния съюз. Последният извърши не само техническата подготовка и извършването на преврата, но играеше инициативна роля и в политическата подготовка на самия преврат.

На 8 срещу 9 юни Военният съюз със знанието и съгласието на цар Борис извърши държавен преврат, свали земеделското правителство и постави правителство начело с Ал. Цанков, в което бяха включени и подбрани представители на опозиционните „партии на реда“. Доминираща роля в правителството на деветоюнците имаха представителите на Народния сговор, зад които стоеше Военният съюз.⁴⁰ След успешния завършек на преврата една

³³ Това е разглеждано подробно в гл. 3.

³⁴ С т. Р а д у л о в. Народният сговор и генезисът на българския фашизъм, с. 397.

³⁵ АМВР, с. д. 1556/1954, т. 2, л. 191—192, 246; т. 6, л. 120.

³⁶ Пак там, т. 2, л. 193; т. 6, л. 121.

³⁷ Пак там.

³⁸ Пак там.

³⁹ Пак там, т. 6, л. 125, Протокол за разпит на Ив. Вълков.

⁴⁰ Вж. Й. М и т е в. Цит. съч., с. 194 и сл.

делегация в състав от Ал. Цанков, Д. Казасов, П. Тодоров и Б. Смилов по водевилен начин уведоми царя за сполучливия изход на деветоюнското дело.⁴¹

Така по едно стечение на обстоятелствата Народният сговор се оказа на повърхността на политическия живот в страната. Участието му в деветоюнския преврат и това, че негови представители оглавиха властта, оказа голямо влияние върху неговата по-нататъшна идейна и политическа еволюция. Отсега нататък всичко свързано със смазване съпротивата на сваления от власт БЗНС, формирането на системата на новия режим, терористичната разправа с революционните сили са най-ясно свързани с дейците на Народния сговор.

Ролята на Народния сговор в борбата за сваляне на земеделския режим се заключава преди всичко в приноса му за сплотяване силите на буржоазията, в изработването и пропагандирането на обща програма на последната, в осигуряването на политически консултации на неопитните в политическите дела ръководители на Военния съюз, в осигуряване образуването на привидно гражданско правителство с участието на представители на всички „конституционни партии“.

VIII. НАРОДНИЯТ СГОВОР И ОБРАЗУВАНЕТО НА ОБЩЕСТВЕНО-ПОЛИТИЧЕСКАТА ОПОРА НА ДЕВЕТОЮНСКИЯ РЕЖИМ

На 9 юни и почти до края на юни дейците на Народния сговор заедно с тези на Военния съюз, Съюза на запасните офицери и други фактори при пълното съдействие и върховенство на монарха се заеха с правенето на новата власт. Председателят на Народния сговор Ал. Цанков, както се каза, стана министър-председател, Янаки Моллов — на земеделието, Ив. Русев — на вътрешните работи, Я. Стоенчев — на обществените сгради, пътищата и благоустройството, Б. Смилов — на правосъдието и т. н. Една част от активните сговористи се върна в армията — ген. В. Лазаров оглави софийския гарнизон, но по правило в армията се върнаха дейците на Военния съюз. Друга част зае командни позиции в полицейския апарат. Вл. Начев стана началник на обществената безопасност. Секретарят на Военния съюз Н. Рачев стана секретар на министерството на вътрешните работи и фактически стана главният фактор по устройството на новата администрация. Вл. Руменов оглави дирекцията на народното здраве и пр. Но службите бяха много, а хората на Народния сговор и на Военния съюз — малко. Освен това и сговористите, както и всички деветоюнци имаха много тревоги около смазването на юнското въстание.¹

Основната организационно-политическа задача на Народния сговор след преврата беше двояка: да се съгради нова администрация и да се създаде обществено-политическа опора на режима. Тук ще бъде проследено изпълнението само на втората задача, което протече в две посоки. Едната се свеждаше до това, че бяха направени някои стъпки към организационно стабилизиране, усъвършенствуване и развиване на самия Народен сговор. На 17 юни 1923 г.

⁴¹ Д. К а з а с о в. Бурни години (1918—1944). С., 1949, с. 148—151; НАБАН, Сб. IV а. е. 159, Ст. М о ш а н о в. Цит. спомени.

¹ Й. М и т е в. Цит. съч., с. 214 и сл.

членовете на Народния сговор в столицата проведоха след преврата събрание. В него участваха и министрите, членове на Сговора — Ал. Цанков, Я. Моллов, Б. Смилов, Я. Стоенчев. На събранието присъстваха и някои представители на Народния сговор от провинцията. Пред него основна реч произнесе министър-председателят. Той подчерта, че и след преврата основната задача на Народния сговор оставала „да ратува за сплотяването на съществуващите политически и обществени сили, привърженици на правовия ред и на мирния стопански и обществен напредък в духа на обществената солидарност, справедливост и полза и за насочване на народната енергия не към рушене и опустошение, не към класова и съсловна вражда, а към разумно и дружно творчество“. Това сплотяване силите на буржоазията, заяви Цанков, трябвало да се постигне „на всяка цена и с всички жертви“².

На тази конференция беше решено съюзът „Кубрат“ да се влее в Народния сговор. Беше извършена известна реорганизация на ръководството. То беше разширено с десет представители от провинцията, между които Кънчо Миланов, Дим. Бошнаков, Ченков и др. — всички от Обединената народно-програсивна партия.³ Т. Кулев — дотогавашен секретар, беше провъзгласен за подпредседател.⁴ Конференцията прие план за работата на Народния сговор при новите условия и реши да се излезе с апел, с който да бъдат приканени сговористите от цялата страна да заработят за сдружаване на подкрепилите правителството партии.⁵

След това провинциалните групи на Народния сговор в Русе, Сливен, Ст. Загора и другадe също проведоха свои сбирки.⁶ По този начин дейците на Народния сговор искаха да покажат, че тяхната организация е жива и че макар и да са на власт, мисията на сговора още не е завършена.

Тъй като идеята за сливане на „партиите на реда“ срещна много трудности главно от страна на Радикалната, Демократическата и Социалдемократическата партия,⁷ три седмици след преврата Народният сговор реши да използва като едно от средствата за натиск върху тях и формалното си превръщане в партия. На 3 юли (а според в. „Епоха“ на 30 юни) със специално окръжно беше наредено да се реорганизират дотогавашните градски комитети, като се образуват местни бюра на Народния сговор. Тези бюра да осигурят активен партиен живот: да събират парични средства, да изпращат агитатори по селата и т. н.⁸ В резултат на това всички додеветоюнски групи на Народния сговор избраха по подобие на буржоазните партии свои местни бюра: в Пловдив, Ст. Загора, Хасково, Сливен, Русе, Варна, Плевен, Враца, Пазарджик, Шумен и др. Ръководството на Софийския клон, попълнено с някои дейци от провинциалните клонове, се провъзгласи за централно управление. Новата партия обаче имаше временен и авариев характер.

² В. Слово, бр. 325 от 18. VI. 1923.

³ БИА, ф. 15, а. е. 1854, Писмо на обединист от провинцията до Ат. Буров, 4. VII. 1923, л. 133.

⁴ В. Слово, бр. 325 от 18. VI. 1923.

⁵ Пак там.

⁶ Пак там, бр. 331 от 25. VI. 1923.

⁷ В. Георгиев. Буржоазният политически фронт в България в навечерието на Септемврийското въстание 1923 г., с. 252 и сл.

⁸ БИА, ф. 15, а. е. 1854, л. 133.

Додеветоюнските комитети на Народния сговор се оживиха и разгърнаха активна дейност по създаването на обществено-политическа опора на режима. В тях влязоха нови хора от буржоазните партии, от Съюза на запасните офицери, а също и безпартийни службогонци, очакващи облагодетелствуване от новата власт. На проведеното на 7 юли в Пловдив с участието на представителя на централното управление Любен Стоенчев събрание на Народния сговор например беше избрано ръководство от 20 души, в което влязоха по няколко представители от Обединената, Демократическата, Националлибералната партия и от запасното войнство.⁹

В Народния сговор стремглаво се втурнаха партизани от всички буржоазни партии и главно от Националлибералната и Обединената народнопрогресивна партия. И двете тези партии се стремят да използват новата формация за партийните си цели, да заемат ключови позиции в групите на Народния сговор. Течението на Б. Смилов (бивши радослависти) в Националлибералната партия започна преговори с Народния сговор за цялостно включване в него.¹⁰ Тъй като Народният сговор се страхуваше, че едно вливане на макар и част от Националлибералната партия в него ще затрудни, а може и да провали преговорите по сливането на буржоазните партии, отказа услугите на групата на Б. Смилов. Чрез в. „Слово“ дори беше опровергано твърдението за споразумение между Народния сговор и Националлибералната партия.¹¹ Още по-активно се домогваха до Народния сговор представители на Народнопрогресивната партия.¹² Към тях дейците на Народния сговор бяха по-благосклонни, защото бяха по-перспективни както по вътрешни, така и по международни съображения.

Като орган на Народния сговор и след девети юни продължи да излиза в. „Слово“, който стана и официоз. Но във връзка с тяснопартийните нужди от 21 юни започна да излиза и в. „Сговор“. Основани бяха и редица местни сговористки вестници.

Сега бяха образувани и нови организации на Народния сговор. На 14 юли такава организация беше основана в Бургас. Тя избра десетчленен окръжен комитет с председател Илия Тодоров. В него влязоха представители на запасните офицери и подофицери и на буржоазните партии.¹³ На 3 август беше основана група на Народния сговор в Карнобат. Това стана вероятно по инициатива на дейци на Националлибералната партия, защото вместо бюро беше избрано постоянно присъствие.¹⁴ На 5 август беше образуван клон на Народния сговор в Берковица.¹⁵ В основаната сговористика организация на 8 август в Кула влязоха представители на буржоазните партии и безпартийни.¹⁶ Бяха

⁹ В. Слово, бр. 344 от 10. VII. 1923.

¹⁰ ЦДИА, ф. 105, оп. 1, а. е. 465, л. 23; също БИА, ф. 15, а. е. 1854, л. 133.

¹¹ В. Слово, бр. 347 от 14. VII. 1923, Недостойна интрига. В Епоха публикува на 14 юли 1923 г. писмо на члена на постоянното присъствие на НЛП Д. Върбенов до някой си Сашо, в което се казва: „Говорихме с Мишайков и други от Сговора по моята работа — тем и на нас се вижда, че бързате, първо, защото още не се знае партиите какво ще строят, а имат срок 5—6 дена, и, второ, има да се уреждат някои вътрешни работи. Ето защо говори по телефона с Мишайкова и ако е възможно, нека се почака с тая работа, за да се знае по-после какво ще става, та да не се разваля тогава това, което сега става.“ Това е допълнително доказателство за водените между Народния сговор и НЛП преговори.

¹² БИА, ф. 15, а. е. 1854, л. 133.

¹³ В. Слово, бр. 348 от 16. VII. 1923.

¹⁴ Пак там, бр. 367 от 7. VIII. 1923.

¹⁵ Пак там, бр. 366 от 6. VIII. 1923.

¹⁶ Пак там, бр. 369 от 9. VIII. 1923.

образувани сговористки групи и в други градове. Но и сега не може да се твърди, че Народният сговор покрил страната със свои организации.¹⁷ Но е факт, че през юли и началото на август беше в ход процес на образуване групи на Народния сговор в градовете. Народният сговор ги изграждаше съзнателно с две цели: едната — да създаде своя партийна мрежа, която в случай, че не се слоят буржоазните партии, да стане единствена управляваща партия.¹⁸ Втората — да се окаже организиран натиск отдолу върху ръководствата и водачите на партиите от Конституционния блок да влязат в проектираната от Народния сговор и Военния съюз обща буржоазна формация.

Макар и да се силеха да превърнат Народния сговор в масова буржоазна партия, деветоюнците на преден план поставиха въпроса за обединяването на всички буржоазни партии: Обединената народнопрогресивна, Демократическата, Радикалната и Националлибералната, а по възможност и БРСДП, и по този начин бързо да образуват голямата обществена сила, която да крепи господството на българската буржоазия.

Един от активните деветоюнци — Хр. Калфов, свидетелствува, че още на 10 юни, след като станало ясно, че превратът е успешен, превратаджиите се изправили пред въпроса: от чие име ще управляват, на какво ще се опира новата власт. Заговорниците бяха единодушни, че не бива да се предаде властта на традиционните буржоазни партии, понеже били некадърни, а и поради „искрените и приятелски съвети, които ни направиха някои велики сили“¹⁹. Сред деветоюнците се очертаха две становища. „Едни поддържаха да се създаде една масова военна партия. Други застанаха упорито на гледището да се създаде една нова политическа сила с нова идеология, нов манталитет, която да запази придобивките на 9 юни и да продължи неотклонно делото за реформирането, закрепването и издигането на българската национална държава“ — пише Хр. Калфов. И тази сила да се формира „както от военни, така също и от политически елементи“. В спора надделяха тези, които поддържаха второто становище.²⁰ Деветоюнците смятаха, че желаната от тях сила ще се създаде лесно, защото разполагаха с политическата власт и защото на първо време поне не допускаха, че може да има представители на буржоазията, които и след девети юни да им оспорват политическия приоритет. Между ръководителите на Военния съюз и дейците на Народния сговор имаше такива, които мислеха да създадат желаната обществена сила, като се разтурят всички партии и след това да се образува нова партия, в която да влязат само подкрепящите деветоюнското дело привърженици на разтурените партии.²¹ Но те трябваше много скоро да се убедят, че тази идея не се споделя от

¹⁷ Вж. Ст. Радулов. Народният сговор и генезисът на българския фашизъм, с. 400. Тук авторът твърди, че „за кратък период от време Народният сговор успя да покрие страната със свои организации“. Това не може да се докаже, пък и не отговаря на истината.

¹⁸ А. л. Цанков. Програмата и задачите на правителството. — В. Слово, бр. 343 от 9. VII. 1923. Същата реч беше издадена като брошура: Реч на министър-председателя пред публично събрание в София, 8 юли 1923.

¹⁹ Хр. Калфов. Девети юни и българското социално национално движение. С., 1934, с. 55—56. Актът на 9 юни. Предпоставки и придобивки. Идеологията на нашето движение (Лекция, четена на 27. IV. 1934 в политико-просветния курс на софийската младежка група). Публикувана с друга лекция с общо заглавие; споменато в началото на тази бележка, с. 55—57.

²⁰ Пак там, с. 56—57. Вж. също АМВР, с. д. 106252, т. 4, л. 175, Показания на Хр. Калфов от 5. X. 1935.

²¹ АМВР, с. д. 1556/1954, т. 2, л. 264; т. 6, л. 120.

партиите на Конституционния блок, особено от Демократическата и Радикалната. Тогава чрез Ал. Цанков обявиха, че правителството ще ратува за сливането на подкрепящите го партии.²²

Демократи, радикали, а и много народнопрогресисти останаха привърженици на един по-либерален режим, при който техните партии да играят известна роля. Един народнопрогресист сподели в писмо до Ат. Буров своето опасение, че в страната може да бъде установена „една нова диктатура на запасните офицери и някои идолози“, т. е. на Военния съюз и Народния сговор.²³

След като възпресе разбирането за сливането на буржоазните партии, деветоюнците все пак вярваха, че ядрото на желаната от тях формация ще стане Конституционният блок. Но последният, макар да подкрепи деветоюнското дело, като цяло не споделяше плановете на превратаджииите отначало да се слоят съставляващите го партии, а след това и с Националлибералната партия и, разбира се, с Народния сговор и евентуално с БРСДП. Освен Обединената народнопрогресивна партия другите две партии от блока (Демократическата и особено Радикалната) не споделяха напълно тоталитаризма на деветоюнците и предпочитаха буржоазната демокрация като форма на диктатурата на буржоазията. А що се отнася до обединяване на буржоазните сили, партиите от Конституционния блок защитаваха почти взаимно изключващи се схващания.²⁴

Цялата дейност на Конституционния блок след девети юни се изчерпва с провеждането на няколко заседания на централния блоков комитет. След преврата блокът фактически престана да съществува. Официалното му разформирание обаче беше обявено от съставящите го партии на 19 юли.²⁵ Затова дейците на Народния сговор, чрез който деветоюнците действаха на политическото поле, насочиха вниманието си към работа с ръководствата на отделните партии и специално към привличане на кадрите им от втора ръка. В тази си дейност те използваха всички средства, с които разполагаха: властта, Народния сговор, Военния съюз, организациите на запасните офицери и подофицери, крилото на Т. Александров от ВМРО, привържениците на буржоазната политическа интеграция в самите буржоазни партии.²⁶ В края на краищата стана ясно, че БРСДП отхвърля категорично идеята за сливане с буржоазните партии. А Националлибералната партия не беше желана като съставка на една нова обща буржоазна формация нито от Демократическата, нито от Радикалната партия.

Ръководните дейци на Народния сговор и главните фактори при новия режим от края на юни и особено през юли и началото на август действаха енергично за създаването на обществената опора на деветоюнския режим. Делегация на Народния сговор и Военния съюз в състав от Ал. Цанков, Ив. Русев, Ив. Вълков и Хр. Калфов привикваше при себе си за уговаряне представители на „партиите на реда“. Чрез печата, особено чрез в. „Слово“ и в. „Сговор“, активно се пропагандираше идеята за сливането на тези партии.

²² Ал. Цанков. Реч, произнесена пред публично събрание в София на 8 юли 1923; в. Слово, бр. 324 от 16. 1923, Д. М и ш а й к о в. Към сговор; бр. 320 от 12. VI. 1923, Народен сговор и др.

²³ БИА, ф. 15, а. с. 1854, л. 133.

²⁴ Вж. В. Георгиев. Буржоазният политически фронт в България. . . , с. 252 и сл.

²⁵ ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. с. 141, л. 18, Протоколни централния блоков комитет, 19. VII. 1923.

²⁶ Вж. В. Георгиев. Буржоазният политически фронт. . . , с. 258—260.

Освен това чрез организацията на самия Народен съговор се проведе акция за мобилизиране и канализиране натиска на местните ръководства и на отделни по-маловажни дейци от буржоазните партии за възприемане идеята на деветоюнците за сливане. Много сили за тази кауза хвърлиха председателят на Народния съговор Ал. Цанков (на събрания в София и Варна той разви и защити схващането на Народния съговор за реорганизирането на буржоазния политически фронт, щедро сипеше заплахи по отношение на онези, които не са съгласни с плановете на деветоюнците за създаване на нова политическа структура на страната, и пр.), подпредседателят Т. Кулев, който в началото на юли проведе серия от събрания на Народния съговор в Хасково (на 8 юли), Ст. Загора (12 юли) и другаде; Хр. Калфов (той проведе събрания в Габрово и другаде), Я. Стоенчев, Цв. Бобошевски, Ив. Русев и др. На тези събрания се приемаха почти еднотипни резолюции — явно продиктувани от центъра. За илюстрация ще приведем приетата от събранията на Народния съговор в Хасково на 8 юли резолюция: „1. Изказва своята адмириация и безгранична признателност на самоотвержените дейци на 9 юни, които със своето велико дело освободиха народа и страната ни от позорния, престъпния и насилническият режим на Стамболийски. 2. Дава своята пълна подкрепа на днешното правителство и му пожелава енергия и решителност за изкарване докрай делото за закрепване на свободата, реда и законността в страната. 3. Апелира към всички добри български граждани от села и градове да си подадат ръка да образуват една единна мощна обществена историческа сила и да заработят под единното народно знаме на Съговора, социалната правда и демокрацията, за културния, стопанския и социалния напредък на милото ни отечество.“²⁷

Обединителната акция се водеше и чрез издаването на пропагандни материали, като позиви, апели и др. Такива материали бяха издадени в Самоков,²⁸ Варна,²⁹ Сливен³⁰ и другаде.

Организирано беше бомбардирането на централните бюра на управляващите партии с телеграми от местни ръководства на тези партии и на младежките им организации, както и от групите на Народния съговор с настоятелни искания да възприемат безусловно идеята и условията на Народния съговор и Военния съюз за сливане на „партиите на реда“³¹.

В процеса на преговорите за сливане на буржоазните партии в Демократическата и Радикалната партия се обособиха течения, които открито се обявяват против него. Понеже се ползуваха с подкрепата на деветоюнците, в тези партии връх взеха десните, съединистките елементи.³² Последните се бояха да не би при новия режим партиите да се окажат излишни, а Народният съговор да прерасне в единствена управляваща партия. От такива съображения действуваха дори народнопрогресистите.³³ Към 24 юли всичко изглеждаше да завърши с успех, но проявената от Народния съговор безтактност временно

²⁷ В. Слово, бр. 345 от 11. VII. 1923, Резолюция на събрание на Народния съговор в Хасково.

²⁸ В. Промяна, бр. 49 от 18. VI. 1923.

²⁹ В. Слово, бр. 353 от 21, VII. 1923, Позив на общогражданския комитет във Варна. Той е подписан от представители на ДП, ОбНПП, НЛП, РП и БРСДП и съдържа искане да бъдат обединени всички управляващи партии.

³⁰ Пак там, бр. 358 от 27. VII. 1923.

³¹ Вж. например в. Слово, бр. 360 от 30. VII, 1923, Телеграма на Народния съговор — Русе; бр. 366 от 6. VIII. 1923, Телеграма на Народния съговор — Берковица.

³² Вж. В. Г е о р г и е в. Буржоазният политически фронт. . . , с. 262 и сл.

³³ БИА, ф. 15, а. е. 204, л. 25—26, Ц. Бръшлянов (Плевен) до Ст. Давев, 4. VII. 1923.

осуети завършването на обединителната акция. Затова пък тогава беше и формално зафиксирано пълното единомислие на ръководството на Обединената народнопрогресивна партия с Народния съговор и Военния съюз по въпроса за образуването на единната буржоазна формация. Нещо повече, то започна преговори за обединяването с Народния съговор. За да предотврати тази комбинация, което щеше да даде определени предимства на народнопрогресистите, ръководството на Демократическата партия предложи да се слоят двете партии под общо название Демократическа партия, т. е. предложи Обединената партия да се влее в Демократическата. Ръководството на Обединената партия отговори, че е съгласно, но отклони действителното му извършване, като предложи евентуалната нова партия да се казва „Конституционнодемократическа“.³⁴ Демократите не приеха това и акцията им се провали. Същевременно ръководството на Обединената партия постигна разбирателство с Народния съговор и на 24 юли фиктивно се вля в него. Това беше направено с цел да бъде засилен натискът върху все още съпротивяващите се да преклонят глава пред деветоюнците ръководства на Демократическата и Радикалната партия. Но то имаше и друго важно предназначение: да не се даде възможност на действуващите за пълното отричане на партиите да реализират своите желания поради неотстъпчивостта на старите буржоазни партии.

И действително на 2 август 1923 г. между ръководствата на Демократическата и Радикалната партия беше сключено споразумение за обединяване на двете партии в обща формация с название Съюз на демокрацията с платформа — тази на Радикалната партия.³⁵ Това беше обединение, на което крилата на Малинов и Костурков гледаха като на спасение от натиска на деветоюнците и като една предпоставка за отстояване на буржоазнопарламентарната демокрация. Деветоюнците и десните крила в Демократическата и Радикалната партия обаче гледаха на това обединение като на стъпка към пълното сливане на буржоазните партии.

За решителен натиск върху Съюза на демокрацията на 5 август в София беше свикана национална конференция на Народния съговор (третата от неговото открито обявяване и втората след преврата на девети юни). Освен чистокръвни сговористи в нея участваха и много новопокръстени такива от всички партии, имащи представители в правителството. Според едни сведения в тази конференция участваха над 100 сговористи, от които 31 народнопрогресисти, 23 демократи, 18 националлиберали, 7 радикали, 31 безпартийни — буржоазни интелектуалци, офицери от запаса, адвокати и др.³⁶ В продължение на няколко дни конференцията обсъди състоянието на преговорите по сливането на партиите и разпалено пледира обединителната кауза. И този път Народният съговор и Военният съюз заплашваха несговорчивите водачи на буржоазните партии. Говорилният пред конференцията председател на Народния съговор и министър-председател Ал. Цанков например заяви: „Ако не постигнем едно организиране на всички сили, които да се използват правилно, и ако партиите останат на старото си становище, ние, Народният съговор, смятаме да отправим апел към народа да се обедини под нашето

³⁴ ЦДИА, ф. 252, оп. 1, а. е. 969, Съобщение на група дейци на ДП, влезли в Демократическа сговор от април 1924, с. 8.

³⁵ В. Прапорец, бр. 174 от 4. VIII. 1923, Учредителен протокол на Съюза на демокрацията.

³⁶ В. Сговор, бр. 42 от 10. VIII. 1923.

знаме. Това е най-последното средство, до което ще се видим принудени да прибегнем, ако не надделее благоразумието и любовта към народа.³⁷ Така в началото на август Народният съговор реши да вземе мерки с помощта на властта, която имаше, за да се превърне в единствено управляваща партия в случай на пореден отказ на буржоазните водачи да групират партиите си под едно знаме — това на Народния съговор.

Конференцията на Народния съговор прие резолюция върху състоянието на преговорите за сливане на партиите, като поиска ултимативно най-късно до 12 август всички преговори по създаването на обща партия да бъдат завършени.³⁸ Наред с това конференцията излъчи една комисия в състав В. Лазаров, К. Георгиев, Н. Рачев и др., която посети водачите на Демократическата, Радикалната, Народнопрогресивната, Националлибералната и Социалдемократическата партия с мисия да ги увещава по-скоро да завършат преговорите по сливането.³⁹

Ръководството на БРСДП остана непреклонно в отказа си да вкара партията в каквато и да е буржоазна формация. Ръководството на Радикалната партия продължи да се противопоставя на каквото и да е организационно сливане с Националлибералната партия. От своя страна Народният съговор и Военният съюз окончателно се убедиха, че не е възможно сливане на всички буржоазни партии, и коригираха своите искания в смисъл в евентуалната нова партия да влязат само партиите от бившия Конституционен блок и Народния съговор.

В решаващия етап от усилията на деветоюнците да образуват голяма буржоазна партия като опора на своята власт брутално се намеси и ръководството на ВМРО-автономисти. На 3 август Т. Александров писа по въпроса за сливането и против създаването на Съюза на демокрацията: „За да осуетим тоя шмекерски „Съюз на демокрацията“ или по-право да наложим сливането, постигнато на 24 м. м., може би ще трябва да пратим някои търговци зад граница ала Резмов (Климент Резмов — убит непосредствено след девети юни като противник на автономистите — бел. авт.). Десет-двадесет глави са нищо пред съществуването на България. Моля, и ти срещни Малинов и Найденов и им кажи, че няма да им простим да съзаклятничат. Дай им пет дена срок с взаимни отстъпки да свършат сливането в духа на станалото на 24 м. м. Не можем поради тяхното вироглавство да губим повече време тук. Стига игри. Стига еврейски пазарлъци.“⁴⁰ Автономистите на Т. Александров използваха всичките средства, с които разполагаха: от залпахите до персоналното уговаряне, за да склонят непокорните водачи на демократите и радикалите да възприемат искането на деветоюнците за образуването на голяма буржоазна формация.⁴¹

Понеже на 24 юли само набързо и фиктивно с цел да блъфират Демократическата и Радикалната партия беше обявено вливането на Обединената народнопрогресивна партия в Народния съговор, на 9 август това стана и официално. При тази операция ръководството на народнопрогресистите постави

³⁷ В. Слово, бр. 368 от 8. VIII. 1923, Реч на Ал. Цанков.

³⁸ Пак там, Конференцията на Народния съговор.

³⁹ Пак там, бр. 366 от 6. VIII. 1923.

⁴⁰ Цитирано по НАБАН, Сб. IV. а. е. 161. С т. М о ш а н о в. Из спомените ми. Управлението на Ал. Цанков, т. 4, с. 20.

⁴¹ И. М и х а й л о в. Спомени. Т. 2, 1965, с. 293—296; НАБАН, Сб. IV, а. е. 161, С т. М о ш а н о в. Цит. спомени.

само едно условие: двете партии да бъдат представени в ръководството на новообразуваната формация с по равно число представители.⁴²

След интензивни преговори, станали на 9 и 10 август и в които като нов аргумент за образуването на общобуржоазен политически фронт беше използвано известието, че БКП в съюз с БЗНС се готви да извърши въстание против деветоюнския режим, на деветоюнците се удаде да постигнат най-сетне преследвания от тях с толкова усилия резултат. На 10 август делегациите на Народния съговор: Ал. Цанков и секретарят на истинския Народен съговор, а също Ив. Вълков — председател на Военния съюз, и Хр. Калфов; Ат. Буров и Д. Христов от Обединената народнопрогресивна партия и тая на Съюза на демокрацията: Н. Мушанов и Р. Маджаров (от Демократическата партия) и Й. Фаденхехт и Н. Найденов (от Радикалната партия) подписаха протокол за сливането на Народния съговор със Съюза на демокрацията в обща партия с наименование Демократически съговор.⁴³ В ръководството на новата формация влязоха представители на всички влизачи в нея групи: от Народния съговор — 10 (по 5 от Народния съговор и Обединената партия) и 14 от Съюза на демокрацията (по 7 от всяка съставляваща го партия). Представителите на Народния съговор бяха Ал. Цанков, Т. Кулев, Хр. Калфов, Н. Рачев, Владимир Вазов. Отсега нататък Народният съговор престана да съществува като самостоятелно политическо образувание.

Народният съговор и след девети юни продължаваше да отстоява дотогавашните си идейни и политически схващания. Доказателство за това в по-широк план представляваха съставът, дейността и манифестът на деветоюнското правителство. Макар в това правителство да имаше подбрани представители и на други партии, по същество те или играеха второстепенна роля, или в най-добрия случай бяха солидарни с провежданата политика. Друго доказателство представляваха разгледаните по-горе усилия за образуване на обществено-политическа опора на деветоюнския режим. По-специално внимание заслужават следдеветоюнските програмни схващания на управляващия вече Народен съговор. Представа за тези схващания ни дават публикуваните в тогавашния официален печат и книжнина програмни изказвания на ръководни деветоюнци, макар те да се отнасят преди всичко за необходимостта от образуването на обща политическа партия.⁴⁴ Известно допълнение на тези платформени изказвания представляват конкретните програми на някои деветоюнски министри. По-голяма стойност обаче има програмата на правителството, за която се говори в учредителния протокол на Демократическия съговор, с която трябвало да бъде допълнена програмата на Съюза на демокрацията, приета като програма на новата партия.⁴⁵

Програмата на Съюза на демокрацията е известна. Това беше програмата на Конституционния блок. А програмата на Конституционния блок представляваше по същество предложената от ръководството на Радикалната партия платформа, въз основа на която трябваше да се извърши консолидирането на буржоазния политически фронт. Тази програма изразяваше ос-

⁴² В. Ден, бр. 725 от 11. VIII. 1923.

⁴³ В. Сговор, бр. 42 от 10. VIII. 1923. Вж. също В. Г е о р г и е в. Буржоазният политически фронт. . . , с. 265 и сл.

⁴⁴ Вж. бел. 18 и 22.

⁴⁵ В. Сговор, бр. 42 от 10. VIII. 1923.

новните схващания на Радикалната партия и представляваше един документ с буржоазно-либерален характер.⁴⁶

А какво представляваше програмата на деветоюнското правителство? Тъй като не успяхме да открием окончателния текст на тази програма, тук ще си служим с един негов проект. Става дума за един пространен документ от 35 машинописни страници с наслов „Програма за уредбата и управлението на Българската държава.“⁴⁷ Ще посочим някои основни нейни положения. Още в преамбула на програмата се говори, че държавата „си поставя за цел да създаде условия за всестранното издигане на свободния български гражданин, жител на селото и града, стреми се да му гарантира осветените от конституцията лични и обществени свободи. . . Държавата се намесва в социалните конфликти, за да подкрепи стопански слабите и да обуздае злоупотребленията с могъществото на капитала.“⁴⁸ В първата част на проекта за програма се казва, че правителството ще управлява „в духа на принципите, легнали в основните“ на Търновската конституция“, като „отклонява възможностите за лични и безотговорни управления“, че то ще „зачита напълно авторитета на Народното събрание“, което трябва да представлява „истински отбор на умствените и нравствените сили на България“.⁴⁹ Що се отнася до изпълнителната власт, задача щяла да бъде да се освободят нейните органи „от гибелното влияние на партизанщината, като се ръководи изключително от принципа на тяхната компетентност“⁵⁰. Даваха се обещания да бъде съблюдувано местното самоуправление, като се зачита „самостоятелността на изборните учреждения“⁵¹. Като една от най-големите задачи на правителството се посочваше „създаването на добре организирана и отличено подготвена полиция“, освободена от партийните влияния.⁵² Провъзгласяваше се независимостта на правосъдието и несменяемостта на съдиите.⁵³ Като сигурен страж на „законността, реда и спокойствието“ се обявяваше армията, стояща „над партийните влияния и борби“⁵⁴.

Правителството обещавахе да ликвидира „съсловната и разсипническа политика на бившия режим“, т. с. на земеделската власт в областта на финансите.⁵⁵

Като основни принципи на стопанската политика на правителството се провъзгласяваха: ръководната роля на държавата в развитието на цялото

⁴⁶ В. Пряпорец, бр. 155 от 15. VII. 1922, Позив към българския народ; в. Радикал, бр. 286 от 27. XII. 1921, Резолюция на ВПС на Радикалната партия.

⁴⁷ ЦДИА, ф. 369, оп. 1, а. е. 718, л. 1 и сл. Тук се намира само начална част от въпросния документ. Също там, ф. 11, оп. 1, а. е. 1852. Тук се намира пълният текст на документа. В него изрично се посочва, че това е проект. От съдържанието на този документ се вижда, че той е дело на дейци на Народния сговор и по-специално на такива, които заемат отговорни места във властта. Видно е също така, че е съставен след девети юни и преди сливането на буржоазните партии в Демократически сговор. Освен това в екземпляра, който се намира във фонда на Хр. Калфов, на първата страница е написана с молив датата 8 юли 1923 г. Не бива да се смущаваме, че документът се намира в архива на Н. Сакаров, защото последният е бил в роднински връзки с Я. Стоенчев, член на Народния сговор и министър в деветоюнския кабинет. Той го е получил вероятно от споменатия министър.

⁴⁸ ЦДИА, ф. 11, оп. 1, а. е. 1852, л. 1.

⁴⁹ Пак там, л. 2.

⁵⁰ Пак там.

⁵¹ Пак там, л. 4.

⁵² Пак там.

⁵³ Пак там, л. 5.

⁵⁴ Пак там, л. 7.

⁵⁵ Пак там, л. 8.

народно стопанство, която да бъде осъществявана чрез създаването на Висш стопански съвет; „мирно сътрудничество на всички стопански сили“; безпристрастен абритраж от страна на държавата, за да се поддържа „социалният мир в страната“.⁵⁶ В аграрната политика се провъзгласи принципът: „земята трябва да принадлежи на ония, които я обработват“; запазване от ограбване на държавния и обществените поземлени фондове; „създаване на жизнеспособни земеделски стопанства“ и ревизиране на аграрната реформа на БЗНС с оглед интересите на едрите земевладелци и на манастирите. Говореше се за комасиране на земите, за колонизиране на равнинните земи от планинското население и пр.⁵⁷

В областта на промишлеността се обещаваха покровителство на местната промишленост, създаване условия за сигурност на капиталите и грижи за привличане на чужди капитали в страната, вземане на различни мерки в полза на занаятчийството.⁵⁸

В социалната област се провъзгласяваше принципът на социалния мир, за намесата на държавата в урегулирането отношенията между труда и капитала, прилагане на съществуващото трудово законодателство, на осемчасовия работен ден, обещаваха се разни дребни подобрения на трудовото законодателство и пр.⁵⁹

Във външната политика се обещаваха да се следва курс на мирни и добросъседски отношения с балканските държави, лоялно изпълнение на следвоенните договори, стремеж да се разреши по мирен начин въпросът за излиза на България на Бяло море, искане да бъдат прилагани клаузите за малцинствата от Ньойския договор от всички, които са го подписали, т. е. и от съседите на България.⁶⁰

От изложеното дотук се вижда, че дейците на Народния съговор и след като бяха поставени на власт и до сливането с Обединената народнопрогресивна партия и влизането в Демократическия съговор запазиха додеветоюнските си идейни и политически схващания: засилване ролята на буржоазната държава в цялостния живот на страната; запазване основните принципи на Търновската конституция, а значи и на установените с нея държавни структури; реформиране на политическата структура с оглед осигуряване на единство в буржоазния политически фронт и силна управляваща партия; осигуряване на социален мир чрез създаване на безконфликтни отношения между работниците и капиталистите; засилване и усъвършенстване на репресивната система за обуздаване на противните на буржоазния строй социални и политически сили. Тези положения се съдържаха и в програмата на Конституционния блок, станала отпосле и такава на Съюза на демокрацията. Тъкмо това обстоятелство обуслови лесното съгласяване на деветоюнците временната програма на Демократическия съговор да представлява програмата на Съюза на демокрацията (Конституционния блок, Радикалната партия), допълнена с тази на правителството. И действително изработената временна платформа на Демократическия съговор представляваше симбиоза от основните положения на горечените документи.⁶¹ Следователно Народният съговор

⁵⁶ ЦДИА, ф. 11, оп. 1, а. е. 1852, л. 12—13.

⁵⁷ Пак там, л. 15—21.

⁵⁸ Пак там, л. 22—23.

⁵⁹ Пак там, л. 24—25, 35.

⁶⁰ Пак там, л. 3.

⁶¹ БИА, ф. 15, а. е. 1854, л. 14—20; Платформа на Демократическия съговор. С., 1923.

изигра инициативна роля не само по отношение полагане на организационните основи на Демократическия сговор, но даде своя принос и в изработването на основните положения от неговата програма.

Би следвало да се добави, че и други съображения караха деветоюнците да се кичат със сравнително либерална програма. Те не желаеха да отблъснат онези групи от буржоазията, които предпочитаха традиционната буржоазна демокрация. Искаха да се представят пред българския народ и в чужбина като създатели на демократичен буржоазен режим. А единството на буржоазния лагер особено след преврата беше особено важно както за укрепването на новия режим, така и за възнамеряваната разправа с комунистическото движение.

Разбира се, между програмата и нейното прилагане от деветоюнския режим имаше огромна разлика. Поради това за характера на режима съдим не толкова по неговата програма, по това, което се пише и говори, а по това, което се върши, по делата му. А те са добре известни: насилие, кървав терор и жестока разправа с демократичното селско движение и особено с революционното движение, оглавявано и ръководено от БКП. Съществуващата характеристика за деветоюнския режим като режим фашистки отразява обективната историческа действителност.

От изложеното се вижда, че главната политическа роля за образуването на обществено-политическата опора на деветоюнския режим изигра Народният сговор, опирайки се на Военния съюз, на силата на властта. Народният сговор се сля с Обединената народнопрогресивна партия и после стана не само инициатор, но и съсновател на Демократическия сговор, внесе в него своята идеология, програма, тактика.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Идеята за създаването на организации, които да стоят над традиционните буржоазни партии или да служат като обединително звено между тях възникна още в началото на революционната криза в края на Първата световна война. Направени бяха и редица опити за нейното реализиране. Най-важни от тях бяха Институтът за защита на българските интереси и Общогражданският комитет „Обединение“. Извлеченият от дейността по тяхното създаване опит, формулираните във връзка с тях стратегия, тактика и програма впоследствие бяха доразвити и използвани при по-сложни за буржоазията условия — за организирането на Народния сговор. Тясно свързана с тази дейност беше и Великата масонска ложа в България. Една от важните предпоставки за възникването на Народния сговор беше придобитият през Първата световна война опит от намесата на държавата в обществено-икономическите отношения и специално опита на ДСГОП.

Главните причини, които породиха Народния сговор, бяха страхът от разрастването на революционното, комунистическото движение и селско-демократичното движение в страната, безсилието на разпокъсания буржоазен лагер да се справи с тях, както и непригодността на довоенните държавни и политически структури да защитят интересите на буржоазията.

Историята на Народния сговор премина през няколко периода. Първият е предварителен и обхваща времето от началото на 1918 до 1920 г. През този период възникна тенденцията за създаване на безпартийни, междупартийни

и надпартийни буржоазни формации, бяха направени практически опити за реализирането на тази тенденция, бяха нахвърляни основните идейни, политически и тактически моменти, които по-късно влязоха в идейно-политическия и тактическия арсенал на Народния съговор: поставяне над всичко държавното начало и ролята на буржоазната държава в цялостния живот на страната; реформиране политическата структура на буржоазното общество; приспособяване политиката на буржоазията съобразно с новите следвоенни условия; сплотяване на всички течения на буржоазния лагер за обща борба с комунистическото движение; силна власт. Тогава беше образувано безпартийното ядро, сплотено от общи схващания за решаване политическите въпроси в страната в интерес на цялата буржоазия.

Вторият период обхваща втората половина на 1921 до средата на март 1922 г. Тогава тайно се поставиха организационните и политическите основи на Народния съговор. Ръка за ръка действаха представители на деловите кръгове на едрия капитал, формираното професорско-офицерско безпартийно политическо ядро и представители на ръководните среди на десните крила на буржоазните партии.

Третият период започна с откритото появяване на Народния съговор на 15 март 1922 г. и продължи до 9 юни на следната година. През този период Народният съговор изгради своя легална организация с основна сила в столицата. Някои групи бяха формирани и в по-големите градове в провинцията. В редовете си той обхваща представители на споменатите по-горе групи и се изяви като малобройна елитна буржоазно-реакционна формация от фашистки тип. С организацията си Народният съговор даваше пример за сплотяване на разноезичния буржоазен лагер, за да бъде постигнато общокласово единство. В социално отношение той се изяви като изразител на интересите на цялата буржоазия изобщо и по-специално на тези на едрата буржоазия. В идейно отношение представляваше една смесица от буржоазен либерализъм, умерен и краен консерватизъм, социалреформизъм, силен буржоазен национализъм, сервилен монархизъм, ярък антикомунизъм и антисъветизъм. Всички тези моменти се съдържаха и в програмите на буржоазните партии. Но дейците на Народния съговор ги изтъкнаха на преден план и акцентираха на тях. Поради особеното положение на българската буржоазия и преди всичко поради слабостта на отделните ѝ политически струи всяка самостоятелно да се справи със земеделското управление и с БКП, Народният съговор взе под своя защита и издигна като свое знаме Търновската конституция. Друга характерна особеност на Народния съговор от този период беше това, че след лятото на 1922 г., когато беше създаден Конституционният блок, фактически престана да се развива организационно и може да се каже — стана една застинала в организационно отношение формация. След септември на същата година в него доминираща роля фактически играеше офицерско-професорското му ядро. Силата на Народния съговор се състоеше в тясно свързаните с него Военен съюз и Съюз на запасните офицери, както и ВМРО-автономисти — бойната сила на българската буржоазия през този период; в това, че в него се събираха като във фокус всички реакционни течения в страната.

През този период Народният съговор съдейства за консолидиране силите на буржоазните партии, намерило израз в създаването на Конституционния блок. След това дейците на Народния съговор безплодно се опитаха да разширят тази формация с останалите опозиционни на земеделския режим партии.

Тактиката на Народния сговор през този период премина през две фази. През първата, която трае до края на септември 1922 г., Народният сговор свързваше свалянето на земеделското управление с помощта на монарха и на Конституционния блок. През втората фаза (септември 1922 — 9 юни 1923 г.) Народният сговор при инициативната роля на Военния съюз възприе заговора, преврата като средство за сваляне на земеделското правителство. Така Народният сговор стана съучастник в деветоюнския преврат.

Четвъртият период съвпада с поставянето на Народния сговор на власт и продължи до 10 август 1923 г., когато престана да съществува като самостоятелна политическа формация. Този период се дели на два етапа. Първият трае от 9 юни до 24 юли (9 август). Тогава Народният сговор продължи своето самостоятелно съществуване, направи опит да се превърне в единствена управляваща партия в страната чрез съживяване на организационния си живот, увеличи броя на своите групи, разшири числения си състав за сметка на привърженици на буржоазните партии, на безпартийни запасни офицери, на безпартийни службогонци. В известен смисъл може да се каже, че Народният сговор стана една от буржоазните партии и образец, прототип на бъдещата голяма буржоазна партия. Освен изграждането на държавния апарат дейците на Народния сговор заедно с Военния съюз и съгласувано с монаха посветиха много сили и енергия за вкарването и претопяването на буржоазните партии в общ казан, за да бъде образувана мощна обществено-политическа опора на деветоюнския режим. В края на този етап Народният сговор се обедини с Народнопрогресивната партия. На новата фиктивна и мимолетна формация той даде своето име, но загуби своя предишен облик. Вторият етап е много кратък и трае от 24 юли (9 август) до 10 август, когато се обедини с друго мимолетно политическо образувание — Съюза на демокрацията. Така пред страха от революционна акция на комунистическото движение беше постигнат и реализиран политически компромис между всички течения в буржоазния лагер под фактическото ръководство на деветоюнците, а значи и на дейците на Народния сговор.

По характер Народният сговор представляваше реакционна буржоазна формация, в която дяснореакционното от тогавашните буржоазни партии съжителствуваше с формиращите се фашистки елементи. Така старата политическа структура на буржоазията роди нова, подпомогна я да вземе организационно-политически старт.

След създаването на Демократическия сговор кръгът от някогашния Народен сговор на пръв поглед подчини и постави под свое ръководство партиите от бившия Конституционен блок. Фактически обаче той се оказа в техен плен. Влизайки в Демократическия сговор, гореречените партии занесоха там целия си исторически багаж с характерната котерийност, партизанщина и т. н. Така се получи нещо парадоксално: Народният сговор, който издигна знамето на надпартийността, стана съставка на една своеобразна реакционна буржоазна партия и фактически част от нейния хетероген политически състав с всички произтичащи от това последствия, т. е. попадна във вихъра на най-разюздана партизанщина.

Кървавата разправа с демократичните и революционните сили в България засили позициите на фашистките и профашистки сили в буржоазния лагер, вкл. и в самия Демократически сговор, стимулираха утвърждаването, идейно-политическото и идейно-организационното развитие на фашизма в България. Най-активна роля в този процес играха пак дейци на Народния

сговор. В състава на Демократическия сговор офицерско-професорската група, т. е. групата на безпартийния елемент от някогашния Народен сговор, фактически действуваше поне в началото като ядро на новата партия и като страж за запазването на нейната цялост. Поради много причини обаче тази група действуваше обособено от т. нар. партийен елемент в Демократическия сговор.

В перспектива издънка на Народния сговор представляваха редица фашистки и фашистувачи формации, най-значителни от които бяха Политическият кръг „Звено“ и Народното социално движение.

L'ENTENTE POPULAIRE

Vélitchko Guéorguiev

(R é s u m é)

L'Entente populaire était le résultat de la crise au sein de la démocratie bourgeoise et de l'aspiration de certains milieux bourgeois de perfectionner le système politique du pays, afin de combattre avec succès la force sans cesse grandissante des mouvements communiste et paysan après la Première guerre mondiale. Son apparition fut précédée et facilitée par la création de certaines formations bourgeoises au-dessus des partis: la Grande loge maçonnique (1917), l'Institut pour la défense des intérêts bulgares (1918), le Comité civique „Obédinénié“ (1919), l'Union militaire, etc.

Le début de l'Entente populaire fut posé pendant l'automne de 1921, sa manifestation officielle daté du 15 mars 1922. Elle fut fondée en tant qu'organisation réactionnaire de type fasciste au-dessus des partis, sans être elle-même un parti et réunissant un petit nombre d'adhérents. Sa force provenait de l'appui qui lui était accordé par le gros capital, l'institution monarchique, l'Union militaire, la droite des partis bourgeois, etc. Le fondamental dans le programme de l'Entente populaire était la revendication de former l'unité du front politique bourgeois, l'écrasement du mouvement communiste et paysan, la création d'un puissant pouvoir bourgeois. Son idéologie représentait un mélange éclectique de différentes doctrines politiques.

L'Entente populaire joua un certain rôle dans la consolidation du front politique bourgeois en Bulgarie, pour l'érosion politique du régime de l'Union populaire agrarienne bulgare et dans les préparatifs et la perpétration du coup d'Etat militaire-fasciste du 9 juin 1923. En tant que formation gouvernante, elle contribua grandement à la formation de l'Entente démocratique — appui social et politique du régime du Neuf juin et à la consolidation de ce dernier.

СЪ Д Ъ Р Ж А Н И Е

Предговор	189
I. Предшественици на Народния сговор	191
II. Образуване, организация и програма на Народния сговор.	202
III. Народният сговор и Конституционният блок	216
IV. Народният сговор и Военният съюз	225
V. Народният сговор и революционното и професионалното движение	230
VI. Външнополитически позиции.	235
VII. Народният сговор и превратът от 9 юни 1923.	249
VIII. Народният сговор и образуването на обществено-политическата опора на девето- юнския режим	257
Заклучение.	268
Резюме.	268

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
Исторически факултет

Том 68

1974

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA
Faculte d'histoire

Томе 68

1974

ХРИСТО СТЕФАНОВ

ПАРТИЯТА НА РАДИКАЛИТЕ ПО ВРЕМЕ
НА УПРАВЛЕНИЕТО НА ДЕМОКРАТИЧЕС-
КИЯ СГОВОР (1923—1931)

HRISTO STEFANOV

LE PARTI RADICAL AU COURS DU GOUVERNEMENT
DE L'ENTENTE DEMOCRATIQUE (1923—1931)

Рецензент: проф. *Илко Димитров*

Редактор: доц. *Величко Георгиев*

Българската радикалдемократическа партия се появи като политическа организация на част от дребнобуржоазните слоеве. Тя не успя да стане голяма обществена сила с първостепенно значение. Нейното политическо влияние бе ограничавано от другите партии. Върху партията на радикалите бе упражняван постоянен политически и идеен натиск за коренна промяна в поведението ѝ. Но тя се съпротивляваше на натиска и нейното участие в обществения живот на страната се чувствуваше осезателно при политическите комбинации на партийните групировки.

Партията на радикалите в периода на управлението на Демократическия сговор запази самостоятелното си съществуване. Тя се стремеше да се утвърди като политическа сила, която все по-ярко да се противопоставя на властта на Сговора. В политическата си дейност Радикалдемократическата партия се ориентира към своевременно разобличаване на фашисткото правителство.

Политическата борба на радикалите имаше ограничена задача единствено за утвърждаване на буржоазната демокрация срещу грубата диктатура на капитала. Общественото недоволство от властта на Сговора намираще израз в политиката на радикалите за налагане на социални реформи и преобразования в държавата. В това се заключава положителната страна и прогресивната роля на Радикалдемократическата партия през управлението на Демократическия сговор.

С настоящата статия се проследява политическата и организационната дейност на партията на българските радикали. Периодът от 8 години на сговористката власт е изпълнен с важни събития, към които радикалите вземат отношение и се изявява стремежът на тяхната партия за демократизиране на обществения живот. Политическите прояви на Радикалдемократическата партия в голямата си част са неразделни от демократическото движение против фашистката диктатура, поради което представляват интерес за историческо изследване.

* * *

В разделеното от класови фронтове общество на капиталистическа България Радикалдемократическата партия се мъчеше да отстоява особено място. По време и след Септемврийското въстание тя правеше отделни стъпки за отграничаване от Демократическия сговор и същевременно отправяше нападки срещу революционните сили. Фактичката ѝ неопределеност се дължеше на специфичните радикалски възгледи, които изключваха революционните сблъсъци. Партията на радикалите се придържаше към идеята за сравнително хармоничното и еволюционното развитие на обществото. Радикалдемократическата партия изявяваше желанието си за по-бързо и по-

скорошно изживяване на общественото сътресение на страната и преминаване към нормално положение.

Непреодоляната вътрешнореволюционна криза принуждаваше радикалите да настояват за нормализиране на политическите условия и спиране на репресиите.¹ Поражението на революционните сили радикалите считаха за завършек на общественото напрежение, създадено от войната, така както намираха и победата на деветоюнците за изминал и приключил етап в живота на страната. Техните усилия да се избегне по-нататъшно изостряне на класовите и политическите борби бяха посрещнати с открита неприязън от Демократическия съговор. Но и революционните сили не изказваха задоволство от поведението на радикалите, тъй като ги смятаха за поддръжници на диктаторския режим. Към правителството радикалите отправяха искането да се спазва празовият ред и не се прибегва до ексцесии, които да стигнат до беззаконие. Те порицаха победителите в гражданския бунт поради непризнаването на „пленници“ при потушаването на въстанието и жестоката разправа с въстаниците.² Радикалите си позволяваха да дават не само съвети, но и да отправят критики срещу деветоюнската власт. Чрез П. Тодоров, който бе станал финансов министър и когото считаха за член на висшите партийни кръгове, радикалите настояха за прекратяване на кървавите насилия над обезоръжените въстаници. Разигралите се събития след потушаването на въстанието, когато на много места продължаваше „очистването“, радикалите квалифицираха като непросжима проява на самозабравили се властници, върху които ще тегне кръвта на невинно загинали български граждани.³

Противопоставянето на методите на Демократическия съговор от страна на партията на радикалите не беше последователно и доведено докрай. Порадиането не доведе до промяна в отношението към Съговора. Радикалите се страхуваха повече за обществения резонанс, отколкото за съдбата на комунизма. Но участието на комунистите, попаднали под ударите на фашистката власт, не бе безразлична за радикалите. Под натиска на низови партийни организации ръководните радикалски среди предяха пред правителството искането за пълно спиране на насилията и наказване на лицата и органите, извършили деяния, несъвместими със съществуващите закони. В някои случаи радикал-адвокатите се явяваха правни защитници на комунисти в съдебните процеси след Септемврийското въстание. Ст. Костурков се яви защитник на Хр. Кабакчиев, въпреки че му бе оказано грубо давление да се откаже от започнатия съдебен процес, след като бе заявил, че въстанието е провокирано от Цанковия терор.⁴ Срещу видния бургаски адвокат — радикала д-р Йв. Патев, — защитник на комунисти в няколко съдебни дела, бяха извършени нощни нападения и опити за убийство от „неизвестни фактори“⁵.

В поведението на радикалите спрямо деветоюнската власт се проявяваше двусмислието на тяхната тактика. От една страна, те искаха да запазят връзките си с управляващите, а, от друга, се мъчеха с някои от действията си да не бъдат идентифицирани с властниците. Затова те изказваха одобрение на преврата на 9 юни и считаха, че чрез свой ръководен деец Радикалдемокра-

¹ Ст. Костурков. Партийният празник. — В. Радикал, бр. 13 от 18. I. 1924.

² В. Кючуков. Пазете законите! — В. Радикал, бр. 223 от 4. X. 1923.

³ ЦДИА, ф. 493, оп. 1, а. е. 6, л. 1.

⁴ J. Rothschild. The Communist Party of Bulgaria. N. York, 1959, p. 135.

⁵ Стенографски дневници на XXI ОНС, II РС, кн. II, с. 1359.

тическата партия косвено участвува в правителството. В същото време радикалите осъдиха публично насилията над вързани хора и изказаха възмущението си от вършените издевателства. Радикалдемократическата партия заяви, че тя не може да търпи този позор и не носи отговорност за извършените кръвопролития от правителството и неговите оръдия.⁶

След като не застана напълно и безрезервно на страната на правителството, Радикалдемократическата партия предизвика срещу себе си силен натиск. Сговористкият печат искаше от Радикалдемократическата партия да застане определено и твърдо на „фронта на отечеството“⁷. Към ръководния деец и противник на сливането на партията в Демократическия сговор Ст. Костурков бе отправена заплаха, последвана от издаване на смъртна присъда от македонските терористи.⁸ Последваха и две „тайни“ посещения в дома на Ст. Костурков от водачите на ВМРО — Т. Александров и Ив. Михайлов — за уреждане окончателно на въпроса за сливането на Радикалдемократическата партия в Сговора. Съгласуваният политически и морален натиск върху Радикалдемократическата партия не постигна целите си. Въпреки опасността от физическо унищожение на нейни дейци Радикалдемократическата партия успя да запази своята политическа и организационна самостоятелност. Тя отказа да влезе в Демократическия сговор, независимо че последният бе декларираше за приемането на програмата на радикалдемократическата партия. На „взетата“ от Сговора радикалска програма се противопоставяше аргументът, че нейното изпълнение се „осъществява“ от хора, които не разбират нейния дух. Радикалите — противници на сливането със Сговора, отстояваха самостоятелното съществуване на партията, ръководени от мисълта за запазване на необходимия резерв на буржоазното господство. Имайки пред вид методите и политиката на Сговора, радикалите предвиждаха неговото скорошно изхвърляне. Съпротивата срещу сливането със Сговора не се дължеше само на принципни и идейни различия, но и на политически сметки за съдбата на буржоазната демокрация. Радикалите се надяваха, че необходимият политически резерв на буржоазното общество ще се създаде от противниците на Сговора, а те ще застанат в неговия център. Перспективата, щото Радикалдемократическата партия да се яви обединително звено и изиграе ролята на сигурен буржоазнодемократически резерв, вдъхваше сили на радикалите. Те дори се помъчиха да разширят своето политическо и организационно влияние и да привлекат нови обществени елементи към партията си.

Разгромът на Комунистическата партия в Септемврийското въстание и преминаването на някои нейни членове в други политически партии породиха надежди в радикалите, че и към тях може да бъде привлечена значителна част от комунистите. Радикалдемократическата партия за разлика от другите партии, които изискваха от комунистите да се откажат от своите идейни „заблуждения“, обяви линия на „приютяване“ без предварителни условия. Във в. „Радикал“ се отпечатаха няколко статии, в които се твърдеше, че най-естественото място на комунистите е в партията на радикалите.⁹ Отварянето на вратите на партията на радикалите за влизането на комунистите се обосноваваше с твърдението, че и двете политически течения са броят за един и същ

⁶ ЦДИА, ф. 493, оп. 1, а. е. 6, л. 4.

⁷ В. Демократически сговор, бр. 114 от 19. II. 1924.

⁸ ЦДИА, Еп. 83, л. 197.

⁹ М. Р а д е в. Да ги приютим! — В. Радикал, бр. 240 от 24. X. 1923.

обществен идеал. Радикалите мислеха, че поражението на въстанието принуждава комунистите да се откажат от идеята за социалистическа революция, докато пролетариатът е още малцинство от народа, и ще възприемат реформистките методи на борба. Разделяйки комунистите на три категории — водачи, активисти и членска маса, радикалите призоваваха към себе си главно третата категория. В радикалския орган се печатаха декларации на комунисти, които заявяваха, че стават членове на Радикалдемократическата партия.¹⁰ Приемането на комунисти се извършваше групово и поединично. Радикалдемократическата партия обаче не можа да отбележи големи успехи в приобщаването на членове на Комунистическата партия и да нарасне значително, въпреки че бе обвинена от Сговора за „проникването“ на комунисти и земеделци в редиците ѝ.¹¹ Партията на радикалите бе остро критикувана от Сговора, че в стремежа да набере нови привърженици не изисква от бившите членове на Комунистическата партия да хвърлят обвинения и хули към комунизма.

Тактиката на партията на радикалите за „безболезненото“ приобщаване на комунистите беше резултатна за известно време. Въпреки че в Радикалдемократическата партия се вляха най-голям брой отпаднали членове на Комунистическата партия, не се постигна обявената задача за поглъщането на комунистическото движение от радикализма. Идеолозите на Радикалдемократическата партия пледираха „теорията“, че социалната и политическата структура на българското общество поставя на преден план радикалдемократическото движение. Радикалите изхождаха от необходимостта да се следва непрекъснато линията на прогреса. И тъй като тази линия, насочена от комунистите през революцията, е претърпяла поражение, то по-нататъшното развитие и проявление на прогреса минава през еволюционната и реформена дейност. А радикалите смятаха себе си за носители на еволюционните промени в прогресивното обществено развитие. Но за да може да се осигури общественият прогрес, радикалите считаха, че трябва да се нормализира положението в страната. По такъв начин, макар идеите на радикалите за формите и средствата на общественото развитие да бяха утопични и неосъществими, обективно те насочваха партията им да съдействува на движението против фашистката диктатура.

Окончателното помирение в страната според радикалите можеше да се постигне, когато се създаде законно правителство и нормално функциониране на изборните органи. Затова радикалите настояваха за по-скорошно провеждане на обещаните от властта законодателни избори. Радикалдемократическата партия изтъкваше, че твърде дълго е продължило ненормалното положение, когато поради събитията страната се е управлявала от правителството, което няма парламентарна основа. В печата се започна спор за спазване на основния парламентарен принцип при управлението на страната. Радикалите считаха, че трябва да се изберат представителни органи и се състави отговорно правителство. Деветоюнското правителство те считаха за временно, поради което то трябва да бъде готово да сложи своя мандат пред бъдещата законно избрана камера.¹² Извънредните обстоятелства, с които се оправдаваше сговористката власт, не можеха да се приемат от радикалите. Ненасрочването на законодателни избори пораждаше първите съмнения в

¹⁰ В. Радикал, бр. 271 от 3. XII. 1923.

¹¹ В. Демократически сговор, бр. 110 от 14. II. 1924.

¹² В. Радикал, бр. 266 от 26. XI. 1923.

радикалите, че новата власт ще тръгне по пътя на обявената програма.¹³ Подозренията в искреността на Сговора в скоро време се затвърдиха в радикалите и те започнаха да обсъждат по отделни въпроси новото си отношение към властващата групировка. Изказваха се съмнения относно „демократичността“ на властта и „сговорчивостта“ на Сговора. В това поведение на радикалите се отразяваха изчезващите илюзии на дребната буржоазия, че е възможно новата власт да донесе някакво подобрене на икономическото ѝ положение.¹⁴

Следвайки програмните си принципи, радикалите искаха от деветоюнската власт да тръгне по пътя на „истинската демокрация“¹⁵. Те не можеха в тоя момент да поемат самостоятелна инициатива в политическия живот на страната.¹⁶ Опитите им пък да въздействуват на управляващите в желаната от тях посока не можеха да имат съществени резултати. Самата партия на радикалите се намираще под силен натиск и нейната вътрешна криза не беше преодоляна, а продължаваше да се изостря.

Основният въпрос, който разгаряше вътрешните борби в партията на радикалите, бе ултимативното искане на Сговора за обединение на всички буржоазни групировки. Настояваше се от управляващите деветоюнски всички да застанат на „фронта на отечеството“ против комунистическата опасност. Радикалите бяха предупредени, че обединението в Демократическия сговор ще бъде постигнато независимо от готовността или нежеланието на отделните политически буржоазни групировки.

Въпросът за „обединението“ имаше и свой вътрешнопартиен произход и значение. Спотаените от много години съмнения в част от ръководния актив за предназначението и ролята на радикалната демокрация отново се появиха и усилиха. Искаше се преценка на силите и възможностите на радикалдемократическото движение. Този въпрос се поставяше от някои радикали във връзка с „обновлението“ и изискванията на новото време.

Идеята за „прераждане и обновление“ на политическите партии беше издигната още от Н. Цанов.¹⁷ Тази изказана, но неразработена идея на починалия водител остана като политическо завещание на партията на радикалите. Първоначално идеята на Н. Цанов не бе вземана под внимание. Но след отстъплението на буржоазните политически сили пред натиска на революционните маси някои дейци на Радикалдемократическата партия възприеха идеята за групиране на обществените сили като повеля на „времето“¹⁸. Сред радикалите, които най-много застъпваха идеята за обединение на политическите партии, изпъкнаха Т. Г. Влайков, Йос. Фаденхехт, В. Ганев, П. Тодоров, Н. Найденов и др.¹⁹ Главна роля при извършване сливането на партията на радикалите в Сговора играеше Т. Г. Влайков.²⁰ Видният теоретик на радикализма сега стана носител на идеята за сливането и обединението на буржоазните партии, без да се държи сметка за програмните им различия. Твърди противници на обединението бяха Ст. Костурков, Д. Бурилков, Ив.

¹³ ЦПА ф. 3, оп. 4, а. е. 73, л. 45.

¹⁴ ЦПА ф. 3 оп. 1, а. е. 24, л. 2.

¹⁵ В. К ю ч у к о в. Изпълнете дълга си! — В. Радикал, бр. 252 от 9. XI. 1923.

¹⁶ ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 73, л. 50.

¹⁷ НБКМ—БИА, ф. 15, а. е. 1854, л. 24.

¹⁸ НБКМ—БИА, ф. 192, а. е. 2, л. 39.

¹⁹ Пак там л. 38.

²⁰ Пак там 23.

Кепов, Ф. Филипов, Н. Андреев, Г. П. Генов и др. Появи се и едно средно течение, което вземаше половинчата позиция и се представляваше от Анг. Станков, Ив. Харизанов, Ил. Гергов и др. С течение на времето, когато се решаваше въпросът за сливането или за самостоятелното съществуване, някои от дейците на двете противоположни групи минаха от една на друга страна. Но главните водители на двете противоположни течения — Т. Г. Влайков и Ст. Костурков — останаха неизменно на позициите си и отстояваха с най-голяма упоритост възгледите си.

Главният мотив на Т. Г. Влайков за обединение бе изтъкваната от него необходимост за образуване на една жизненоспособна обществена формация.²¹ Т. Г. Влайков подчертаваше, че образуването на нова обществена групировка е започнало и може да се извърши и без радикалите. Съществени аргументи в неговата теза за обединение на партиите, стоящи наядсно от радикалите, бе, че ще може да се осигури парламентарно управление и ще се отстрани реакцията от пътя на обществения и стопанския напредък.²² Т. Г. Влайков считаше, че при сливането на партиите не ще бъде унищожен радикализмът, който в качеството на „по-издържано“ политическо течение ще се наложи за идейна основа на новата обществена сила. За да бъде още по-убедителен, Т. Г. Влайков привеждаше примери от Германия, където се бяха слели Радикалната партия и част от Националнолибералната партия, и в Сърбия, където партията на „самосталците“ се бе сляла с либерали и напредници.²³

Всички тези аргументи бяха отхвърлени от противниците на обединението, които с политически, идейни и програмни мотиви отстояваха самостоятелното съществуване на радикалдемократическата партия. Противниците на отделното партийно съществуване посочваха, че идеологията на Радикалдемократическата партия, както и нейният устав не позволяват сливане с други партии, колкото и да уверяват, че приемат принципите на радикализма.²⁴ Те изтъкваха, че не могат да се слоят с ония, които наричаха партията на радикалите „политическо недоразумение“. Противниците на обединението посочваха, че по социален състав и възгледи Радикалдемократическата партия се различава от всички останали.²⁵ Срещу изтъквания аргумент, че обединението е нужно, за да се противопостави на „комунистическо-дружбашката сила“, Ст. Костурков посочваше, че реакцията трябва да се търси в други политически среди.²⁶ Тази реакция според него е в лицето на националлибералите, народняците и други, които масово „са нахлули в Народния сговор“²⁷. Сливането на партиите не би премахнало политическото безчестие и демагогия и не би създало здрава комбинация, чрез която да се управлява парламентарно, изтъкваха други противници на обединението.²⁸ Вредността от сливането на политическите партии бе мотивирано и с нагледните ре-

²¹ Т. Влайков. Идеята за образуване на голяма обществена сила. — В. Радикал, бр. 176 от 8. VIII. 1923.

²² Пак там. бр. 177 от 9. VIII. 1923.

²³ Т. Г. Влайков. Естествено и изкуствено сливане. — В. Радикал, бр. 181 от 14. VIII. 1923.

²⁴ Н. Андреев. Радикалдемократическата партия и идеята за обединение. — В. Радикал, бр. 180 от 13. VIII. 1923.

²⁵ В. Кючуков. Сливане или федерация. — В. Радикал, бр. 181 от 14. VIII. 1923.

²⁶ Ст. Костурков. По сливането — В. Радикал, бр. 189 от 23. VIII. 1923.

²⁷ Пак там.

²⁸ Г. П. Генов. По сливането. — В. Радикал, бр. 177 от 9. VIII. 1923.

зултати от подобни явления в Англия, Австрия, Германия и др. Съпротивата на противниците на обединението беше подсилена и от примера на френските радикали, които, изправени пред същия избор, предпочетоха самостоятелното съществуване.²⁹ Сливането се разглеждаше не само като унищожение на Радикалдемократическата партия, но и като дезорганизация на политическите сили на обществото.³⁰

Сред партията на радикалите се разгоря остра дискуссия. Отделни членове и малко организации одобряваха сливането.³¹ Повечето от партийните членове и мнозинството от нивозите организации изразиха подкрепа на Ст. Костурков против обединението.³² И въпреки че „Радикал“, ръководен от Ив. Харизанов, поощряваше течението за сливане, в създадената във вестника „свободна трибуна“ повечето радикалски дейци се изказаха против обединението.

Заплахата от изолация в партията принуди Т. Г. Влайков да побърза с оформяването на сливането. С подкрепата на съмишлениците си в Изпълнителния комитет, чието мнозинство одобряваше идеята за обединение, Т. Г. Влайков подписа на 10. VIII. 1923 г. декларация на „Съюза на демократичната“, в който участвуваше партията на радикалите, за сливане в Демократическия сговор.³³ В управителното тяло на Демократическия сговор от 26 души влязоха 8 радикали: Т. Г. Влайков, П. Тодоров, Й. Фаденхехт, Н. Найденов, П. Стоянов, Ил. Георгов и Ив. Харизанов.³⁴ На радикалите бяха предоставени съответно места във всички звена на Сговора. Но в ръководните органи на Демократическия сговор влязоха само от няколко околии представители на Радикалдемократическата партия.³⁵ А част от подписаните радикалски дейци се отказаха от участие в съвместните органи на Сговора, изцаквайки решението на обявения извънреден партнен конгрес.

Противниците на обединението обявиха Протокола, подписан от Т. Г. Влайков и приятелите му, за невалиден и необвързващ с нищо Радикалдемократическата партия и Демократическия сговор. Те се позоваха на устава, който предвиждаше подобни въпроси да се решават от конгреса на партията. Т. Г. Влайков бе обявен за напуснал Радикалдемократическата партия. Той бе обвинен, че е изкористил решението на Висшия партнен съвет на Радикалдемократическата партия, в което се говореше, че трябва да се търси път към другите политически партии чрез съглашение или федерация. Провалянето на преговорите за съглашение или федерация бе използвано от Т. Г. Влайков, за да оправдае сливането в Сговора.

Съпротивата срещу обединението нарасна сред радикалските редици с известно закъснение. Сливането, което се смяташе от Т. Г. Влайков и Сговора за свършен факт и „патриотично дело“, не се прие с възторг дори от ония радикали, които одобряваха идеята за обединение на обществените сили. Бяха проведени няколко околийски сбирки, в които радикалските ор-

²⁹ А. л. Дзивков. От Ерио до Поанкаре.—Демократически преглед, г. XVIII (1926), кн. III, с. 367.

³⁰ Хр. Киселов. Сливане или дезорганизация. — В. Радикал, бр. 187 от 21. VI II. 1923.

³¹ В. Радикал, бр. 210 от 18. IX. 1923.

³² Писмо от Белово. — В. Радикал, бр. 180 от 13. VIII. 1923.

³³ ЦДИА, ф. 11, оп. 1, а. е. 655, л. 3; също в. Радикал, бр. 179 от 11. VIII. 1923.

³⁴ В. Радикал, бр. 179 от 11. VIII. 1923.

³⁵ ЦДИА, ф. 252, оп. 1, а. е. 937, л. 1.

ганизации се изказаха за запазване на политическата и организационна самостоятелност на партията си.³⁶ Този обрат сред радикалите въздейства върху част от ония, които бяха подписали Протокола за сливане със Сговора. Пред този отпор в радикалите срещу обединението Т. Г. Влайков и неговите приятели със съгласието на ръководителите на Сговора приеха допълнително в Протокола, че сливането ще се извърши „Ad referendum“, т. е. след провеждане на конгрес на Радикалдемократическата партия.³⁷ С това вътрешната партийна криза достигна до краен предел. Тя засегна цялата партия и всички радикалски членове се изправиха пред въпроса за съдбата на радикализма и смисъла на движението под самостоятелно радикалско знаме. Борбата вътре в партията доведе до обезсилване и обезсърчаване на радикалското движение. Ако до разгарянето на вътрешната криза у членовете на партията съществуваше все още илюзията, че радикализмът е призван да играе ръководна роля в бъдещето, сега това убеждение постепенно изчезваше. Вътрешнопартийната криза на радикалите доведе до поставяне под съмнение правилността на идеите им и възможността за постигане на начертаните обществени цели. Кризата в Радикалдемократическата партия окончателно завърши процеса на превръщането ѝ в сподвижник и сателит на други политически сили. Партията на радикалите, която водеше след себе си някои дребнобуржоазни слоеве и интелигентски среди, не можа да види насоките в обществените борби и да заеме сигурни прогресивни позиции. Революционното напрежение в страната след Първата световна война принуди част от радикалите да загубят всякаква политическа перспектива, а друга част, макар и мнозинство, да проявява отчаяни усилия за отстояване правото на съществуване. Едните радикали, загубили вяра в бъдещето, преминаха в колоните на фашизма, а другите, останали по форма самостоятелна партия, в същност се прилепиха към някои от политическите групировки на буржоазните сили.

Поставена под външен и вътрешен натиск, партията на радикалите не можа да запази самостоятелна линия в изборите. Ръководството на Радикалдемократическата партия прие да се коалира в законодателните избори с Демократическия сговор. Това бе победа на радикалите начело с Т. Г. Влайков и поражение за противниците на обединението. Съгласно споразумението със Сговора в 13 избирателни колегии от всичко 69 начело на листите бяха вписани радикали.³⁸ Създаването на коалиционните листи беше улеснено поради предоставянето на радикалите повече места за депутати, отколкото беше действителната сила на партията им. Освен това, за да обезсилят радикалите — противници на сливането, — Сговорът прие отделните листи да се регистрират и да излязат от името и с цвета на оная партия, която има първото място. Така в избирателни листи на Демократическия сговор се вписаха имена на радикали и, обратно, в радикалски изборни листи бяха вписани имена на сговористи.³⁹ По такъв начин в листата на Радикалдемократическата партия в I Софийска градска колегия се намехиха заедно имената на сговориста Ал. Цанков и радикала Т. Г. Влайков. В няколко околии обаче радикалите участваха в изборите самостоятелно. С кремавата радикалдемократическа листа излезе в изборите и Ст. Костурков в Панагюрска околия, но към нея бяха

³⁶ В. Радикал, бр. 189 от 23. VIII. 1923.

³⁷ Там там.

³⁸ В. Радикал, бр. 237 от 20. X. 1923.

³⁹ Стенографски дневници на XXI ОНС, I РС, кн. I, с. 644.

добавени няколко сговористки имена.⁴⁰ Вписването в изборителните листи на личности от различни политически течения създаваше впечатление в обществото, че Демократическият сговор е успял да обедини повечето буржоазни партии. За Радикалдемократическата партия взаимоотношението представяне в изборите носеше двойна вреда. От една страна, радикалите вървяха паралелно със Сговора и губеха самостоятелния си облик, а, от друга страна, бяха обвинявани при опит за разграничаване от Сговора, че са избрани в Народното събрание с помощта на властта.

В законодателните избори на 18. XI. 1923 г. Радикалдемократическата партия формално имаше голям за нея успех.⁴¹ Бяха избрани 32 радикали за депутати от всичко 247. Всички депутати-радикали бяха причислени към мнозинството, подкрепящо правителството. Но от 32-те радикалски имена само една част от тях застъпваше позицията за самостоятелно съществуване на Радикалдемократическата партия. Повечето радикали-депутати излизаха от името на Демократическия сговор. Разделението в партията на радикалите се прояви най-ярко в разцепването на парламентарната група. Радикалите, привърженици на самостоятелното съществуване на партията, се обособиха в отделна парламентарна група.⁴² Нейният състав включваше 12 депутати с председател Ан. Станков и секретар Г. Живков.⁴³ Този акт на радикалите в Народното събрание беше преценен от някои политически среди като разпадане на буржоазно-фашисткия блок.⁴⁴

В Народното събрание радикалите заедно с широките социалисти и някои демократи настояваха кабинетът да си подаде оставка.⁴⁵ Те изхождаха обаче не от антинародния характер на правителството, а от парламентарната практика, когато е избрана нова Камара, тя да излъчи нов министерски състав. Исканията на неочаквано появилата се опозиция не бяха взети под внимание. От Демократическия сговор първоначално се отправиха леки упреци, че някои депутати, избрани в правителствените листи, са тръгнали по пътя на опозиционната борба. Това се отнасяше за ония радикалски депутати, които се конструираха в отделна парламентарна група.

Отношението на Радикалдемократическата партия към положението в страната и политиката, която ще се следва, отразени в тронното слово, беше изразено от Ст. Костурков.⁴⁶ Той одобри деветоюнския преврат, когото възхвалява като право на „демоса“ чрез революция да снесе непригодното правителство. Това поведение на радикалите потвърждаваше официално дадената подкрепа на узурпаторите на властта и фашистката диктатура.⁴⁷ Радикалдемократическата партия допусна груба грешка, като определяше характера на деветоюнския преврат от отрицателното си отношение към сваленото земеделско правителство, а не от същността на извършената промяна и класово-политическата принадлежност на действащите сили. След една година на упражняване на новата власт радикалите ще се откажат да наричат 9 юни „революционна“ промяна, а по-нататък да достигнат до схва-

⁴⁰ Стенографски дневници на XXI ОНС, I РС, кн. I, с. 895.

⁴¹ ЦПА, ф. 3, оп. 1, а. е. 14, л. 3.

⁴² Стенографски дневници на XXI ОНС, I РС (азбучник), с. 27.

⁴³ ЦДИА, ф. 493, оп. 1, а. е. 5, л. 1.

⁴⁴ ЦПА, ф. 3, оп. 1, а. е. 24, л. 2.

⁴⁵ История на България. Т. III. С., 1967, с. 146.

⁴⁶ Стенографски дневници на XXI ОНС, I РС, кн. I, с. 101.

⁴⁷ ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 73, л. 45.

щането, че е установена фашистка диктатура, срещу която и те трябва да се борят.

По-голямата част от изложението на радикалите по отговора на тронното слово не беше в съзвучие с правителствения тон. Радикалите изтъкват, че в България има капитализъм, когото нарекоха „миниаюрсен“⁴⁸. Констатирайки това, те посочват, че все пак се набелязват обществени класи и слоеве, които имат противоречиви интереси. След като изтъкват тежестта на известни партии да представляват предимно капитала, други — партии на дребните собственици, а трети — партии на безимотните, радикалите обосноваха легитимното право на съществуване на различните политически течения.⁴⁹ С това радикалите се противопоставиха на Сговора за създаване на единна буржоазна политическа концентрация. Заради тези схващания радикалите бяха назовани „отцепници“ от фронта на отечеството“, а Ст. Костурков си спечели прозвището „раздорник“.⁵⁰

Радикалдемократическата парламентарна група изяви особено мнение към Септемврийското въстание и Комунистическата партия, което се различаваше от отношението на Сговора. Радикалите не споделиха нападите на Сговора, че въстанието е предизвикано от „ръката на Москва“, а че то е резултат на обективните условия, използвани от добре организираната и силна Комунистическа партия. Радикалите не оправдаваха действията на революционерите през септември, но те защитиха правото им да разпространяват свободно комунистическите идеи. Отново радикалският деец Ст. Костурков обърна внимание на ексцесите, извършени от „неотговорни фактори“, които са покровителствувани „отгоре“. Той подчерта пред Народното събрание, че тези ексцесии не могат да се съгласуват с дадената от партията на радикалите подкрепа на правителството.⁵¹ Изразените различия обаче не доведоха радикалите до решително и открито скъсване със Сговора. Радикалите продължиха да критикуват политиката на Сговора с оглед на нейното коригиране, а не да видят противонародния ѝ характер и напълно да я отхвърлят.

По-ярък разрыв между радикалите и Сговора настъпи при обсъждане на внесенния Законопроект за защита на държавата.⁵² Правителството смяташе да обедини всички буржоазни сили в подкрепа на законопроекта, насочен против Комунистическата партия. Внесеният проект за ЗЗД в Народното събрание беше квалифициран от радикалите като един изключителен закон, който няма да внесе спокойствие в страната. Мотивите към законопроекта не можеха да убедят радикалите, че е необходим специален закон, който да създава нови наказателни норми.⁵³ Придържачи се към искането за нормализиране на положението в страната, радикалите посочват, че не може да се води борба и се налагат наказания по силата на изключителни закони срещу политически убеждения. Те определяха ЗЗД за негодно средство, доказващо политическото безсилие на Сговора. Съпротивата срещу ЗЗД беше мотивирана със съществуващия наказателен закон и с радикалското схващане за премахване на смъртното наказание. Радикалите подчертават, че ЗЗД има всички признаци на едно реакционно дело и правителството напразно храни

⁴⁸ Стенографски дневници на XXI ОНС, I РС, кн. I, с. 103.

⁴⁹ Пак там, с. 105.

⁵⁰ Стенографски дневници на XXI ОНС, I РС, кн. I, с. 102.

⁵¹ Пак там, с. 105.

⁵² Пак там, с. 308.

⁵³ В. К ю ч у к о в. Законът за защита на държавата. — В. Радикал, бр. 3 от 4. I. 1924.

плюзии с него да унищожи комунизма. Те изтъкнаха, че не с този закон, а по пътя на реформите и идейната борба може да се постигне победа над „разрушителните елементи“⁵⁴.

Опозицията срещу ЗЗД не попречи на сговористкото мнозинство да го приеме, но борбата срещу закона внесе смущение в една част от ония радикали, които бяха минали на страната на Сговора. Приемането и на други закони с явно противонародна насоченост, като закона за амнистиране на министрите от Радославовия кабинет, закона за амнистиране на лица, извършили насилия след Септемврийското въстание, и др., разколеба някои от радикалските депутати в политическата линия на Сговора. Възвръщането на тези радикали в лицето на Ив. Харизанов, П. Стоянов, Ил. Георгов и др. не беше от голямо значение за Радикалдемократическата партия, но то говореше за продължаващото разпадане на Сговора и неговата изолация. Приемането на първите противонародни закони от самоназоваващата се „интелигентна“ Камара принуждаваше радикалите все повече да се убеждават, че Сговорът отива все по-надясно към реакцията.⁵⁵ Тези изводи бяха още твърде недостатъчни, за да характеризират действителното положение, но те служеха за по-нататъшното разграничаване на радикалите от Сговора. В същност тези оценки, произлизащи от радикалски дейци, които бяха по-рано привърженици на сливането, говореха, че процесът на окончателното преориентиране още не беше завършил. Разместването на партийните пластове даваше основание както на привържениците на сливането, така и на противниците, че е възможно да привлекат на своя страна радикалския партийен състав. Спечелването на средното течение за едната или другата кауза решаваше въпроса за съдбата на партията на радикалите. Борбата за завоюване на вътрешнопартийния терен се усложняваше поради това, че средното течение на радикалите имаше някои възгледи, с които трябва да се съобразяват поддръжниците и противниците на сливането.

Настоятелното искане на средното течение да се проведе партийен конгрес беше прието от всички радикали. Възстановяването на идейното и партийно единство се счита за възможна и постижима цел, която би изиграл висшият радикалски форум. Дванадесетият конгрес на Радикалдемократическата партия се откри на 24. II. 1924 г.⁵⁶ Въпросът за сливането в Демократическия сговор или самостоятелното съществуване на Радикалдемократическата партия беше главният проблем на конгреса. Висшият партийен съвет в навечерието на конгреса не можа да достигне до единно мнение. Изготвената за конгреса резолюция за сливане беше подписана от 26 члена, а резолюцията за самостоятелно съществуване беше подкрепена от 32 члена.⁵⁷ Пред конгреса се изказаха всички по-видни радикалски дейци, представляващи различните течения. Намеренията на поддръжниците на сливането чрез конгресния форум да ориентират партията на радикалите изцяло към Демократическия сговор бяха осуетени. Грамадното мнозинство на конгреса не желаше да слуша Т. Г. Влайков. С намесата на Ст. Костурков конгресът изслуша Т. Г. Влайков, но на неговия призив „да живее радикализма“ отговори с възглас „да живее партията“.⁵⁸ Следователно огромното мнозинство

⁵⁴ Стенографски дневници на XXI ОНС, I РС, кн. I, с. 308.

⁵⁵ И в. Х а р и з а н о в. Политическа криза. — В. Радикал, бр. 19 от 26. I. 1924.

⁵⁶ В. Радикал, бр. 43 от 25. II. 1924.

⁵⁷ ЦДИА, ф. 493, оп. 1, а. е. 4, л. 2.

⁵⁸ В. Радикал, бр. 46 от 28. II. 1924.

на партията на радикалите беше против сливането и отстояваше самостоятелното съществуване. Напразно политическите сподвижници на Т. Г. Влайков в изказванията си правеха опити да представят сливането не само за необходимо с оглед спасението на страната от комунистическата опасност, но и като неизбежно следствие от ултиматума на правителството.

Противниците на сливането получиха подкрепа от конгреса за самостоятелно съществуване на партията на радикалите. Но те трябваше да се съобразяват със средното течение, което преобладаваше на конгреса и настояваше за запазване на идейното и партийното единство. По настояване на средното течение се прие резолюция от три точки, в която се говореше за запазване на самостоятелността на партията на радикалите, но се изразяваше готовност и за оставане в Демократическия сговор в качеството на федеративен член. Компромисната резолюция се оказа не само безпринципна, но и неспособна да даде определено решение на главния въпрос пред радикалите. Тя не можеше да удовлетвори нито поддръжниците на сливането, нито противниците. Първите изтъкнаха, че Сговорът не може да се задоволи с нищо друго освен със сливане, докато вторите смятаха заявлението за лоялна подкрепа на правителството на основата на обявената програма и за федеративен член като пречка за самостоятелната политическа дейност на партията.⁵⁹

Под натиска на средното течение, желаещо на всяка цена партийно единство, конгресът избра напълно неспособно за работа ръководно тяло. В него бяха избрани представители на всички течения: Т. Г. Влайков, Ст. Костурков, Ил. Георгиев, П. Денев, П. Тодоров, К. Сидеров, Г. П. Генев, В. Кючуков, Ив. Харизанов и др.⁶⁰ Избирането на стария Изпълнителен комитет в знак на помирение и ликвидиране на въпроса за сливането не можеше да оправдае надеждите на радикалите. Убеждението, че вътрешнопартийната криза е преодоляна, се оказа пълна илюзия. След конгреса Висшият партийен съвет поради различията не може да се събере на заседание. Секретарят на Изпълнителния комитет изпрати до низовите организации окръжно за тълкованието на конгресната резолюция, в което се подчертаваше, че никой радикал не може да бъде едновременно и член на Демократическия сговор.⁶¹ С това настъпилото разединение достигна до непосредствено разделение. Около 20 души радикалски дейци и депутати начело с Т. Г. Влайков, Й. Фаденхехт, П. Тодоров, Н. Найденов и др. обявиха публично, че минават в Демократическия сговор.⁶² В отговор на призива на 20-тях бивши радикали за последване на техния пример в цялата партия на радикалите настъпи процес на самоопределение на членовете и организациите. Но в подкрепа на 20-тях се изказаха малко членове и почти нито една цяла низова организация не премина в Сговора. Най-голяма радикалска група от 350 души излезе от Софийската радикалдемократическа организация, която броеше около 1000 членове.⁶³ Към Сговора преминаха по-големи групи от Белослатинската, Хасковската и др. по-малки организации.

Отделяне на Влайковите последователи отслаби партията на радикалите. Но Радикалдемократическата партия запази не само своята самосто-

⁵⁹ В. Радикал, бр. 45 от 27. II. 1924.

⁶⁰ Пак там.

⁶¹ ЦДИА, ф. 493, оп. 1, а. е. 4, л. 1; също в. Радикал, бр. 60 от 17. III. 1924.

⁶² В. Свободна реч, бр. 32 от 24. III. 1924.

⁶³ НБКМ—БИА, ф. 15, а. е. 1854, л. 32.

ятелност, но направи решителни стъпки за пълно скъсване всякакви връзки със Сговора. Преценките, които бяха започнали да се дават за Демократическия сговор и неодобрението на неговата политика, се отличаваша с явна враждебност. Обратът в поведението на Радикалдемократическата партия спрямо Сговора се основаваше върху оценките за генералско-професорското правителство и подкрепящите го реакционни среди.⁶⁴ Първоначалното съмнение у радикалите относно създаването на правителственото мнозинство, когато не се излъчи парламентарно правителство, се превърна в открито недоволство.⁶⁵ Радикалите посочваха, че положението е тежко и страната има нужда от власт, която да се ползува от народното доверие. Те изтъкваха, че е време открито да се каже, че обещаните права и свободи още не са достъпни за всички легално съществуващи политически партии и конституционно борещи се граждани.⁶⁶ Засилилият се терор на Демократическия сговор срещу противниците си не отминаваше вече и радикалите. Непосредствена проява на терора на Сговора бяха пречките, които се правеха при подготовката на общинските избори. Неколкократното отлагане на изборите за общински и окръжни съвети и очистването на общинските управи от радикалски членове се преценяваше като отнемане на гражданските свободи и рушение на демократичните традиции.

Радикалите излязоха в открит борба срещу Сговора в изборите за окръжни съветници. Поемайки пътя на изборната борба, Радикалдемократическата партия смяташе да влезе в споразумение с останалите противници на Демократическия сговор. Предложенията отляво за общи действия не се приемаха от радикалите. Страхът, че може да бъдат използвани за „други цели“, караше радикалите да отказват сътрудничество на основата на искрените предложения на комунисти и земеделци.⁶⁷ Отказът на радикалите беше съвременно предопределен не само поради стрипателството им от съединение към единния фронт, но и от отправените закани на Сговора.⁶⁸ Споразумение за коалиционно участие в общинските и окръжните избори се постигна между радикалите и демократите на Ал. Малинов.⁶⁹

Откритото минаване на Радикалдемократическата партия в легална опозиция на Демократическия сговор доведе до нови оценки за събитията и положението в страната. По случай една година от деветоюнския преврат в радикалския печат се постави въпросът, че дошлата в името на реда власт не е оправдала надеждите и не е постигнала омиротворение. Неизпълнението на обявената програма, отбелязва друг радикалски автор, свежда акцията на 9 юни до простото положение да става въпрос само за предпочитание на днешния режим пред миналия.⁷⁰ Отрицателното отношение към Сговора беше изразено още по-определено в преценките за работата на Народното събрание. Радикалите отрекоха каквато и да е ползотворна дейност на камарата поради превръщането на сговористкото мнозинство в послушен изпълнител на неконституционно създаденото правителство. Те посочваха, че пра-

⁶⁴ ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 51, л. 19.

⁶⁵ В. К ю ч у к о в. В погрешен път. — В. Радикал, бр. 76 от 4. IV. 1924.

⁶⁶ В. Радикал, бр. 84 от 15. IV. 1924.

⁶⁷ В. Радикал, бр. 45 от 27. II. 1924.

⁶⁸ В. В е л ч е в. Сговорът и безумието на отцепниците. — В. Слово, бр. 713 от 11. X. 1924.

⁶⁹ В. Радикал, бр. 114 от 26. V. 1924.

⁷⁰ Н. С а в ч е в. Девети юни. — В. Радикал, бр. 127 от 11. VI. 1924.

вительството след отказване от подкрепата на демократи, социалисти и радикали е тръгнало по пътя на реакцията.⁷¹ Анализирайки 15-месечното управление, Радикалдемократическата партия преценяваше, че правителството на Ал. Цанков е изправено пред криза, произтичаща от самия Сговор. В Демократическия сговор според радикалите нарастваше сепаратисткото движение, което показваше борбите между отделните политически групи. Като имаха пред вид различията на „племената“ в Сговора, радикалите смятаха, че властта е изхабена и правителството няма доверието не само на гражданите, но и на собствената си партия.

Исходът от кризата, обхванала страната и управляващите кръгове, Радикалдемократическата партия виждаше в създаване на ляв блок на демократическите сили. Висшият партиен съвет на Радикалдемократическата партия счете за необходимо да призове към съгласувана политическа дейност на всички легални демократични партии.⁷² Радикалдемократическата партия като една от силите на легалната опозиция заяви, че бездействието против едно реакционно управление ще доведе до засилване гражданската война в страната, ако демократичните партии не видят отговорността пред бъдещето.⁷³

Радикалдемократическата партия определяше управлението на страната за компрометирано и настояваше правителството да си подаде оставката. Изявленията на Радикалдемократическата партия бяха тълкувани от Сговора като демонстрация на претенции за власт с помощта на „единофронтството“⁷⁴. Радикалите бяха обвинени, че са поели линия не само на противопоставяне на правителството, но са „злепоставяли“ Сговора в чужбина.⁷⁵ Действително Радикалдемократическата партия направи отвод на Българския демократически сговор да участва в международната конференция в Париж на радикалните и демократични партии, но не успя да го изолира.⁷⁶ За изобличаване на Демократическия сговор българските радикали направиха „изложение“ до Лигата за защита на правата на човека.⁷⁷ В резултат на тези действия в европейския печат се появиха статии против Цанковия терор в България. Недоволството на Сговора от това поведение на неговите противници беше толкова силно, че в правителствената преса се настояваше за отстраняването на радикалите от политическия живот.⁷⁸

Изострянето на отношенията със Сговора и определяне поведението в политическите борби партията на радикалите трябваше да разгледа и прецени на конгреса през март 1925 г. Оздравителният процес след вътрешнопартийната криза беше настъпил и радикалите смятаха, че трябва да се премине към офанзивни политически действия. Партията на радикалите по време на XIII конгрес се представляваше от 907 нивови организации с 34 796 членове.⁷⁹ След кризата партията на радикалите беше намалела с около 1300 души. Значителният партиен състав даваше основание да се смята, че партията

⁷¹ В. Радикал, бр. 166 от 29, VII. 1924.

⁷² Резолюция на ВПС на РДП. — В. Радикал, бр. 211 от 22. IX. 1924.

⁷³ ЦДИА, ф. 493, оп. 1, а. е. 8, л. 1.

⁷⁴ В. Демократически сговор, бр. 427 от 16. III. 1924.

⁷⁵ П. С т а й н о в. Политически блуждения. — В. Слово, бр. 722 от 22. X. 1924.

⁷⁶ ЦДИА, ф. 135, оп. 1, а. е. 83, л. 1.

⁷⁷ В. Радикал, бр. 9 от 14. I. 1925.

⁷⁸ Пак там, бр. 240 от 27. X. 1924.

⁷⁹ С т. К о с т у р к о в. Отчет на Изпълнителния комитет. — В. Радикал, бр. 54 от 11. III. 1925.

на радикалите би могла да играе по-значителна роля в обществените борби. Давайки съответната оценка за силата на радикалите, партийното ръководство трябваше да признае, че в същност 632 нивови организации с 20 169 членове изпълняват всичките си задължения, произтичащи от устава и програмата на партията. Тринадесетият конгрес трябваше да даде по-определена насока на политиката на радикалите. Защищвайки тезата за различията между социалните слоеве и представянето им от съответни политически течения, конгресът приемаше, че партията на радикалите обединява силите на дребните собственици и по-слабите икономически обществени елементи. Съгласно отчета на конгреса социалният състав на партията на радикалите се състоеше от: земеделци — 65%, занаятчи — 11%, търговци — 7,5%, чиновници — 6%, работници — 5,5%, учители — 2,5%, и други групи — 2,5%.⁸⁰ Социално-политическият облик на партията на радикалите, макар и не строго определен, я насочваше в борба срещу управляващата групировка. Действително радикалите, ръководени от схващането, че Демократическият съговор е партия на капиталистите, насочваха правилно политическата си линия на противопоставяне на правителството.

Възприетото политическо поведение спрямо Сговора принуждаваше радикалите да променят и някои от оценките си за събитията и положението в страната. Деветоюнският преврат беше преценен като противоконституционен и насилнически, но този акт уж бил оправдан от обективни условия.⁸¹ Окончателното отричане на преврата радикалите не направиха поради дадената на времето политическа подкрепа, която не бе осъдена и отречена. За оправдание на предишното становище по деветоюнските събития радикалите обвиниха Сговора, че не е оправдал надеждите и е тръгнал още от самото начало по пътя на реакцията. Направлението, което е възприето от Сговора, според радикалите е такова, че се е стигнало до установяване на фашистка диктатура. Радикалите посочваха, че правителството е безсилно да намери рационални средства за успокоение на страната, поради което трябва да се счита за напълно негодно. Те изтъкваха, че Сговорът е пречка за развитието на България и трябва да напусне властта. Радикалдемократическата партия реши, че не може да има никакво доверие на Сговора и да дава подкрепа на неговото правителство.⁸²

За да следва своята политическа линия, Радикалдемократическата партия се стремеше да преценява положението в страната и възможната роля, която можеше да играе в обществения живот. Радикалите виждаха, че сговористката власт няма здрава политическа и социална опора. Те не можеха да одобрят политиката на сговористкото правителство, което бе тръгнало по пътя на налагане господството си с терор и унищожение на противниците си. Очерталата се трайна тенденция в политиката на Сговора чрез кървав терор да убие всякакво действие и мисъл за съпротива на властта плашеше радикалите от превръщане на страната в поле на постоянна гражданска война.⁸³

⁸⁰ Ст. Костурков. Отчет на Изпълнителния комитет. — В. Радикал, бр. 54 от 11. III. 1925.

⁸¹ Ст. Костурков. Реч пред XIII к-с на РДП. — В. Радикал, бр. 52 от 9. III. 1925.

⁸² Резолюция на XIII к-с на РДП, — в. Радикал, бр. 53 от 10. III. 1925.

⁸³ ЦПА, ф. 3, оп. 1, а. е. 21, л. 9.

Радикалдемократическата партия искаше да се постави във външен от противосто-
ящите два фронта в страната. Своята мисия тя виждаше изключително
в това да призовава за спиране на изстребителната война между Сговора и
Единния фронт. От една страна, радикалите критикуваха Сговора, че нала-
ганият кървав терор не ще доведе до омиротворяване на страната, а от друга —
съветваха комунистите, че ако искат да променят обществения строй, трябва
да възприемат легални средства за борба.⁸⁴ Като партия на миролюбиво
радикалите смятаха, че техните съвети ще бъдат възприети. Затова те пре-
дупреждаваха правителството, че държавата ще преживее по-големи сътре-
сени и ще стане огнище на още по-кървави борби, ако властта дошла в ре-
зултат на преврат, не се оттегли.⁸⁵

Вътрешните борби, които доведоха до събитията през пролетта на 1925 г.
в страната, според радикалите бяха в две направления. От една страна, те
смятаха, че се води борба между правителството и народните маси. В тази
борба Радикалдемократическата партия поемаше защитата на народните
маси против правителството. От друга страна, радикалите смятаха, че се
води борба от държавата, в която включваха властта и опозицията срещу
Единния фронт. Насоката от борбата на първото направление радикалите
чувстваха и върху себе си поради стремежа на Сговора да унищожи партията
им. Затова Радикалдемократическата партия обявяваше Сговора за
неспособен да даде законно управление, което да успокои страната и въведе
необходимия ред в държавата. И въпреки че осъдиха атентата от април 1925 г.,
радикалите подчертаха, че въвеждането на военно положение не ще внесе
омиротворение и трябва по-скоро да бъде вдигнато. Макар да одобриха
указа за военното положение, радикалите изтъкваха, че то трябва да се приеме
само за момент и след явната констатация, че няма външна опасност и вът-
решни размирици, незабавно трябва да се отмени.⁸⁶ Насоката на първото
направление във вътрешните борби според радикалите заемаше широк фронт
и те считаха, че и те са част от него против Сговора.⁸⁷

В насоката на второто направление във вътрешните борби Радикалде-
мократическата партия се считаше за противодействаща на Единния фронт.
Партията на радикалите погрешно смяташе, че и тя трябва да участва в
борбата срещу Единния фронт. Като политическа партия тя имаше различия
с Единния фронт. Но неправилно мислеше, че борбата ѝ съпада по направ-
ление с тая на Сговора против „разрушителните елементи“⁸⁸. В действител-
ност борбата на Радикалдемократическата партия против Единния фронт
се различаваше от тая на Демократическия сговор и не вземаше характер
на борба между два враждебни лагера. Радикалдемократическата партия
заявяваше, че е против Единния фронт и ще се бори срещу него на обществената
арена, но не одобряваше „престъпните средства, с които си служеше прави-
телството“⁸⁹. Затова партията на радикалите защити правото на комуни-
стическите депутати да се изказват от трибуната на Народното събрание.⁹⁰

⁸⁴ Стенографски дневници на XXI ОНС, II РС, кн. I, с. 108.

⁸⁵ Пак там, с. 114.

⁸⁶ П. Д е н е в. Декларация в Н. С. — В. Радикал, бр. 87 от 22. IV. 1925.

⁸⁷ С т. К о с т у р к о в. Положението на страната. — В. Радикал, бр. 210 от 21. IX. 1925.

⁸⁸ Пак там.

⁸⁹ Пак там.

⁹⁰ Стенографски дневници на XXI ОНС, I РС, кн. I, с. 659.

Радикалдемократическата партия се противопостави на изгонването на комунистическите депутати от Парламента, макар да гласува закона за разтуряне на Комунистическата партия. Тя направи протест срещу политическите убийства, които се вършеха от неотговорните фактори по внушение от правителствените среди. Радикалдемократическата партия квалифицира убийствата на изтъкнати обществени дейци за политически, за които властта носи пълна отговорност. Тя повдигна въпроса за арестуването след атентата повече от 2000 души и обвини Сговора, че грамаден брой хора изчезват без съд от органите на правителството.

Повикът на радикалите беше толкова силен и разобличаващ деянията на правителството, че намери отзвук дори в ония бивши радикалски дейци, които бяха в Демократическия сговор. И въпреки че кървавите деяния на Сговора бяха наречени от Т. Г. Влайков грешки, а радикалите ги назоваха произволи, същевременно признаваха, че „други“ с право ще ги квалифицират като престъпления.⁹¹ Поради своето поведение в защита на жертвите на Сговора Радикалдемократическата партия беше упрекната, че насърчавала „елементите на разрушението“. В Народното събрание правителственият лидер отхвърли внушенията на радикалите и обвини Ст. Костурков, че с преценките си за събитията в страната е станал автор на теорията за изживяването на кризата в политическите борби, т. е. че не съществува комунистическа опасност за държавата и Сговорът прави престъпление, като използва терора срещу противниците си.⁹²

Партията на радикалите беше слаба, за да въздействува върху насоката на политическите борби и разрешаването на обществените въпроси. Имайки пред вид силите си и изправена пред събития от изключителна важност за страната, Радикалдемократическата партия търсеше път за сближение и единодействие с другите политически течения. Радикалите изразиха надежда за групиране на фронт на българската демокрация.⁹³ Тази идея беше отправена най-напред към БРСДП. Въпреки готовността на широките социалисти за контакт радикалите не можеха да приемат контрапредложението на Я. Сакъзов за създаване на политическа комбинация за управление с участието на Сговора. Радикалдемократическата партия не допускаше, че е възможно омиротворяване на страната и издигане престижа на България с участието на такава партия като Сговора, която е загубила напълно доверието на народа и уважение в чужбина.

Проявената готовност на радикалите за единодействие против Сговора беше посрещната благоприятно от демократите на Ал. Малинов и земеделците на Д. Драгиев. В Народното събрание за първи път след идването на сговористката власт техните парламентарни групи постигнаха споразумение за друг дневен ред, различен от този на правителствения проект. А главният въпрос на съгласувания от опозицията дневен ред беше за осъждане политиката на сговористкото правителство.⁹⁴ Към акцията на радикали, демократи и земеделци се присъедини и парламентарната група на националликбералите. Действията на 4-те парламентарни групи бяха оценени от радика-

⁹¹ Стенографски дневници на XXI ОНС, I РС, кн. II, с. 1998.

⁹² Ст. Костурков. Положението на страната. — В. Радикал, бр. 210 от 21. IX. 1935.

⁹³ В. Кючуков. Пред нови задачи. — В. Радикал, бр. 154 от 15. VII. 1925.

⁹⁴ В. Радикал, бр. 198 от 5. IX. 1925.

лите като стъпка за споразумение на легалната опозиция. Въодушевени неоснователно, радикалите заговориха за ново положение, при което пионерите на бъдещата законна власт излизат на политическата авансцена.⁹⁵

Въпреки големите надежди на радикалите от първата обща стъпка на легалната опозиция до единодействие не се стигна. Единственият ефект на тази акция беше потвърдението на радикалското изявление, че се слага край на „бомбастичните“ твърдения на Сговора, че всички буржоазни политически сили били в подкрепа на правителството.

Радикалдемократическата партия поведе борба срещу икономическата и социалната политика на Цанковото правителство. Радикалите бяха първите от буржоазната опозиция, които разкриха антинародните и антидемократични намерения на правителството с внесените законопроекти. Под претекст, че законите, приети от „земеделската“ камара, не били съгласувани с конституцията, за което всички буржоазни партии бяха единодушни, сговористката камара се зае да ги измени или коригира. Въпреки че одобряваха премахването на земеделското правителство и ревизирането на неговото законодателство, радикалите защитиха някои закони, приети през земеделския режим като Закона за жилищната криза, Закона за народния кадастър, Закона за трудово-поземлената собственост, Закона за съдене на министрите от Радославовия кабинет и др.⁹⁶ Радикалите споделяха мнението, че голяма част от законите на земеделския режим не са конституционно поносими. Но те протестираха, когато правителството внесе законопроект за подобряване, а в същност за отменяване на закона за аграрната реформа. Радикалите считаха, че Законът за трудово-поземлената собственост, приет от земеделското правителство, не трябва да се изменя, а само правилно да се приложи. Те особено се противопоставиха на статиите в печата и публичните речи, в които се говореше, че в България няма аграрен въпрос или ако има такъв, той се отнася само до усъвършенстване на техниката.⁹⁷ Радикалите настояваха в Народното събрание Законът за Т. П. С. да не бъде унищожен, а се приложи съобразно принципа: земята за ония, които я обработват.

Радикалите се противопоставиха на правителствения законопроект за изменение Закона за жилищната криза.⁹⁸ Говорителят на радикалдемократическата парламентарна група изненада сговористкото мнозинство в Народното събрание с острите си забележки, че с измененията се цели да се защитят интересите на собствениците и се прикрият спекулациите с покритите и непокритите имоти. Изказаното мнение на радикалския представител, че частната собственост с оглед на обществените нужди не може да бъде вече свещена и неприкосновена, предизвикваше сговористите към физически отпор.⁹⁹ Заетото отношение от радикалите по измененията на Закона за жилищната криза се диктуваше от разбирането им, че острите класови противоречия трябва да се разрешават с намесата на държавата в качеството на обществен регулатор. Те виждаха недоволството на бездомниците и мислейки, че то може да се преодолее с помощта на приетия по-рано закон, упорито настояваха за неговото запазване. Премахването на клаузите на Закона за жилищ-

⁹⁵ В. Радикал, бр. 199 от 7. IX. 1925.

⁹⁶ Стенографски дневници на XXI ОНС, I РС, кн. II, с. 3266.

⁹⁷ Пак там, кн. I, с. 107.

⁹⁸ В. Радикал, бр. 64 от 23. III. 1926.

⁹⁹ Стенографски дневници на XXI ОНС, I РС, кн. II, с. 2146.

ната криза според радикалите би развързало ръцете на домопритежателите и би предизвикало „размирническо недоволство“ на една част от обществото.¹⁰⁰ Това караше радикалите да се страхуват от развихрянето на класовата борба. А те мислеха, че може да се предотврати изострянето на класовите противоречия, като се приложи при разрешаването на жилищната криза на принципа за обществената солидарност.

Радикалите не можеха да възприемат и законопроекта за амнистиране на министрите от Радославовия кабинет. Те се мотивираха с разбиранията си, че не могат да влязат в противоречие с убежденията, които са имали по-рано и които и сега споделят относно отговорниците за националната катастрофа. Затова радикалите протестираха срещу отмяната на закона ¹от 24. X. 1919 г. за съдене на виновниците и пледираха, че този закон има пълно конституционно основание.

Радикалите отричаха Цанковото правителство, но продължавайки да зовят за законно управление и демократичен ред, не посочваха каква власт трябва да наследя Стовора. Смяната на правителствения екип на Демократическия сговор според радикалите показваше, че управляващата групировка е обхваната от дълбока криза. Падането на Цанковото правителство беше оценено от радикалите като временно разрешение на кризата в Демократическия сговор. Новото правителство на А. Ляпчев според радикалите не ще тръгне по друг път освен да поеме курс на засилване на реакцията. Излизането на преден план в Сговористкото правителство на народняшко-цанковисткото ядро потвърждаваше предположението на радикалите, че няма да има промяна в системата на режима.¹⁰¹ Радикалите сочеха, че Демократическият сговор не е способен на обновление и новото правителство ще се опира на същите реакционни сили, които поддържаха и предишното. Затова радикалите заключаваха, че кризата е не само вътрешнопартийна, но и държавна и в същност не е разрешен окончателно въпросът за властта. Като главна причина за слабостта на властта радикалите считаха неспособността на новото правителство да се справи с икономическите проблеми на страната.¹⁰²

Радикалдемократическата партия не отминаваше социалните въпроси, които изпъкнаха в периода на частичната стабилизация. Тя сочеше, че безработицата, скъпотията и гладът са обществени проблеми и властта трябва да ги решава своевременно, докато не се е стигнало до крайност. Радикалите привеждаха официалните данни, които показваха, че в България към средата на 1926 г. се наброяват около 70 000 безработни. За премахването на безработицата радикалите предлагаха „универсалното“ средство от своя идеен арсенал — приложение на принципа за „обществената солидарност“.¹⁰³ Осъществяването на принципа за обществената солидарност се смяташе, че може да се прокара чрез държавните закони. Задачата на социалното законодателство според радикалите е да се принуди държавата да вземе защитата на икономически слабите членове на обществото. Предложенията на радикалите се свеждаха главно до филантропични и неефекасни средства, като премахване на лукса, извършване на икономии в държавния бюджет

¹⁰⁰ Стенографски дневници на XXI ОНС, I РС, кн. II, с. 2145.

¹⁰¹ В. К ю ч у к о в. Промяна в системата. — Радикал, бр. 9 от 14. I. 1926.

¹⁰² А. С т а н к о в. Нашата дума. — Радикал, бр. 4 от 6. I. 1926.

¹⁰³ Стенографски дневници на XXI ОНС, II РС, кн. I, с. 378.

и провеждане на „смели социални реформи“¹⁰⁴. Радикалите критикуваха правителството на Стовора, че с политиката си на несигурност довежда до въздържане на внос и влагане на капитали, поради което се създават условия за поява на безработицата. Те определяха правителството за свършено негодно да провежда творческа стопанска политика, заради което държавата е изправена пред рискове и сътресения. А безработицата според радикалите създава условия за тези сътресения. Въпреки голямото си старание радикалите не можаха да внушат на правителството да следва посочения път, нито пък предлаганите средства да решат тежкия социален проблем с появата и увеличението на безработицата.

Радикалите разобличиха правителството, което внесе в Народното събрание законопроект за намаляване на скъпотията, без да посочва конкретни мероприятия.¹⁰⁵ Те се солидаризираха напълно с определението, което дадоха комунистическите депутати на законопроекта като книжен закон. С този законопроект според радикалите икономическата политика на правителството напълно се дискредитира и то трябва да се оттегли.

Влошаването на положението на масите и симптомите на кризата принуждаваше радикалите да обръщат по-голямо внимание на икономическите проблеми. На XIV конгрес на Радикалдемократическата партия, проведен през март 1926 г., се даде голяма тежест на въпросите за положението на малоимотните слоеве. Претендирайки, че е организация на слабоимотните маси, Радикалдемократическата партия се изказа в защита на дребните съществувания. Повикът за удовлетворяване нуждите на работничеството, занаятчийството, бездомниците, безземлените и малоземлени земеделци беше основната тема на радикалския партиен конгрес. Дори представителите на Младешкия радикален съюз призоваха партията да излезе с нови лозунги и конкретни искания за подобряване тежкото положение на слабоимотните маси. Но освен с общите си изказвания против капиталистите и крепеното от тях правителство радикалите не отидоха по-далеч. Опитите да се разобличи правителството, че улеснява спекулативния капитал със законите за вносните мита, захарта и др., не доведе радикалите да съзрат острите социално-политически противоречия и да застанат на твърди позиции. Затова и не можаха единодушно да решат въпроса за политическата линия в обществените борби. Предложенията за съглашение с другите политически сили бяха най-различни. Някои предлагаха съглашение със земеделците на Д. Драгиев, а други го отричаха. Предложенията за взаимодействие с демократите срещаха възраженията, че Ал. Малинов водел двойствена политика.¹⁰⁶ Дори някои радикали настояваха въпросът за изборните коалиции да се предостави за решение от отделните партийни организации. Различията в партията на радикалите по тактиката в изборите не се отразиха в конгресната резолюция. Това потвърждаваше вътрешната политическа и организационна нестабилност на партията на радикалите. Въпреки че в подотчетната година тя бе нараснала на 942 низови организации с 37 732 членове, вътрешната партийна дисциплина след кризата не беше напълно възстановена.¹⁰⁷ Крайна изява на тази нестабилност беше поведението на Ив. Харизанов, който се бе

¹⁰⁴ Стенографски дневници... с. 379.

¹⁰⁵ Стенографски дневници на XXI ОНС, I РС, кн. II, с. 3141.

¹⁰⁶ П. М о н о в. Изказване. — В. Радикал, бр. 52 от 9. III. 1926.

¹⁰⁷ В. Радикал, бр. 52 от 9. III. 1926.

изказал в Народното събрание за даване на косвена подкрепа на Сговора и поради това бе изключен от партията.¹⁰⁸ За разлика от други случаи напускането на Ив. Харизанов не доведе до откъсване на други членове от Радикалдемократическата партия. Неговото излизане от парламентарната радикална група беше компенсирано с идването на двама нови депутати.

По решение на конгреса се прие изменение в устава, с което се определи името на организацията да бъде Радикална партия.¹⁰⁹ След конгреса и окончателното консолидиране на партията на радикалите Висшият партийен съвет избра Изпълнителен комитет, в който влязоха Ст. Костурков, А. Станков, Ил. Георгов, П. Стоянов, П. Денев, В. Кючуков, д-р Д. Бурилков, д-р Ас. Цанов, М. Календеров, Ив. Кепов и др.¹¹⁰ Кризата в партията на радикалите не се отрази съществено в нейното върховно ръководство. С изключение на Т. Г. Влайков, Ив. Харизанов и П. Тодоров основното ръководно ядро вървеше все още заедно, макар да нямаше пълно идейно-политическо сцепление. Но партийно-политическото единство се крепеше главно върху убеждението за запазване самостоятелността на радикалското течение. Провалът на бившите радикалски дейци, които не успяха да внесат радикализма в Сговора и не можаха чрез него да изпълнят радикалската програма, служеше за достатъчно доказателство за правилността на избрания път на самостоятелна политическа и организационна дейност. Този факт внушаваше необходимостта от единство в ръководните среди и партийни редици на радикалите.

Запазването на самостоятелността и укрепването на единството на Радикалната партия се считаше за голяма победа на демократичните сили. Политическото заздравяване и способността на Радикалната партия за активно участие в обществения живот беше манифестирано на XV конгрес през декември 1926 г.¹¹¹ Конгресната резолюция насочваше партията на радикалите към засилване на борбата срещу управляващия Демократически сговор и изказваше необходимост от сключване на съглашения с другите партии при спазване на определени условия, които да не застрашават програмните принципи на Радикалната партия.

Определянето на политическата линия на партията на радикалите след идването на правителството на А. Ляпчев ставаше с оглед състоянието и борбата на двата противостоящи лагера—Сговора и Единния фронт.¹¹² Радикалите считаша, че Демократическият сговор е в положение на постоянна криза и не е способен да даде „силна власт, от каквато се нуждаела страната“¹¹³. Поради своята класово-политическа ограниченост Демократическият сговор според радикалите не може да осъзнае, че задържането на властта в неговите ръце представлява национално нещастие. Единственото, което ще прави Сговорът, според тях е да се бори за унищожението на своите противници, като в тяхното число попадат не само комунисти, но и хора от легалната опозиция. Радикалите смятаха, че упражняването на държавна власт от Сговора чрез реакционни методи пораждала условията за съществуването на

¹⁰⁸ Ил. Георгов. Инцидентът на Ив. Харизанов. — В. Радикал, бр. 52 от 9. III. 1926.

¹⁰⁹ В. Радикал, бр. 53 от 10. III. 1926.

¹¹⁰ В. Радикал, бр. 124 от 8. VI. 1926.

¹¹¹ В. Радикал, бр. 279 от 13. XII. 1926.

¹¹² Хр. Попов. Блок на демокрацията. — В. Радикал, бр. 30 от 9. II. 1927.

¹¹³ Стенографски дневници на XXI ОНС, II РС, кн. II, с. 1014.

„единофронтовската опасност“. Затова радикалите считаха, че към Демократическия сговор трябва да имат отрицателно отношение и да действуват за неговото събаряне от власт по пътя на легалната борба.

Съществуването на Единния фронт като политическа сила на обществената арена не се отричаше от радикалите. Но те смятаха, че Единният фронт е загубил настъпателната си мощ, и с това се е открила възможност за проявление на политическата инициатива на легалната опозиция. Действително в отношението на Комунистическата партия към опозиционните на Сговора партии беше настъпило изменение.¹¹⁴ Поставянето на борбата на пролетариата срещу опозиционните буржоазни партии на втори план беше почувствувано от радикалите като косвена подкрепа против Демократическия сговор. Затова Радикалната партия насочваше политическата си линия към създаване от опозиционните сили на междупартийна комбинация, способна да излъчи коалиционно правителство. В изпълнение на тази линия ръководството на Радикалната партия създаде контакти и започна преговори с другите политически фактори.

Радикалната партия започна да работи за създаване на политическа комбинация, издигайки повика „скъсяване на разстоянията“¹¹⁵. Тази радикалска формула се противопоставяше на сговористкото искане за сливане на партиите. Но тя не се покриваше и с оповестената от Ал. Малинов формула „обществен сговор“¹¹⁶. А намерението на радикалите бе да се създаде политически център на демокрацията главно с участието на двете партии — Радикалната и Демократическата. Преговорите, които започнаха между представителите на Радикалната и Демократическата партия, бяха прекъснати след втората среща. Демократите настояваха за сливане на двете партии.¹¹⁷ Това не можеше да се приеме от Радикалната партия. Досегашната борба на радикалите за самостоятелно съществуване не им позволяваше да принесат партията в жертва на съглашението при условията на демократите. Освен това радикалите не можеха да приемат желаното от Ал. Малинов споразумение със Сговора.¹¹⁸ Радикалната партия предупреждаваше, че страната има нужда от съвсем нова власт без Сговора и който се съюзява с него, поема целия му пасив. Тя смяташе, че „Блокът на демокрацията“ трябва да се създаде от радикали, демократи, земеделци (Драгиев) и широки социалисти, а да не се допуснат в него сговористи, дружбашки и национал-либерали.¹¹⁹ Само четирите партии според радикалите могат да излъчат силна, но не и насилническа власт. Радикалите видяха, че постигане на споразумение с Демократическата партия е трудно постижимо и поради водените от нея тайни едностранни преговори с БЗНС (Врабча). Радикалната партия не можеше при тия условия да скъса своите връзки с БЗНС (Ст. Загора) и се вплете в разкола на земеделското движение.¹²⁰ А в този момент радикалите вече бяха направили своя избор по отношение „крилата“ в земеделското движение.¹²¹

¹¹⁴ ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 442а, л. 69.

¹¹⁵ В. К ю ч у к о в. Скъсяване на разстоянията. — В. Радикал, бр. 16 от 24. I. 1927.

¹¹⁶ ЦДИА, ф. 105, оп. 1, а. е. 650, л. 1.

¹¹⁷ В. Радикал, бр. 279 от 13. XII. 1926.

¹¹⁸ В. Радикал, бр. 291 от 27. XII. 1926.

¹¹⁹ Б. С е м е р д ж и е в. Обществен сговор или Блок на демокрацията. — Радикал, бр. 45 от 26. II. 1927.

¹²⁰ В. Радикал, бр. 227 от 11. X. 1926.

¹²¹ Х р. П о п о в. Блок на демокрацията. — В. Радикал, бр. 30 от 9. II. 1927.

Радикалната партия смяташе и БРСДП за една от необходимите компоненти на належащата политическа комбинация. Направените сондажи с широките социалисти срещнаха явно пренебрежение. Радикалите бяха изненадани от поведението на социалистите, които в този момент бяха решили да вървят по пътя на изолираното политическо действие.¹²² При това Социалистическата партия се намираше в криза и разцепление. Отделената Социалистическа федерация не пожела да обърне внимание на радикалското предложение.

Радикалната партия, не срещнала отзивчивост в по-големите опозиционни партии, беше принудена да укрепва постигнатото по-рано съглашение с малката земеделска група на Д. Драгиев. Съгласувано бе споразумение за задружно действие и участие в изборите с обща платформа.¹²³ Създаването на коалицията на Радикалната партия и БЗНС (Ст. Загора) беше оповестено с голям шум, но надеждите за значителни резултати не се оправдаха. Проведени бяха публични събрания из страната с оратори от двете партии.¹²⁴ Единодействието и силата на Радикалната партия и БЗНС (Ст. Загора) бяха проверени в частичните и общи избори за общински и окръжни съветници. В изборите за окръжни съветници, проведени на 14. XI. 1926 г., общите листи на Радикалната партия и БЗНС (Ст. Загора) получиха скромни резултати, но ръководните дейци на коалицията обявиха пълно задоволство. Повече от 60 000 граждани бяха гласували за радикалско-земеделската коалиция.¹²⁵

Опитите на Радикалната партия за постигане на съглашение с другите политически сили съпътствуваха нейната непрекъсната борба срещу правителството на Демократическия сговор. В Народното събрание радикалната парламентарна група се възползуваше при обсъждане на бюджета на вътрешното министерство, за да подложи на унищожителна критика политиката на Ляпчевото правителство. Внесените законопроекти за администрацията и полицията също даваха възможност на радикалите да се изказват за терора и вършените беззакония от органите на властта. Под прикритието, че в българския политически живот има недостатъци, със законопроектите се предоставяше право на полицията да контролира публичните изяви на партиите. Радикалите съзряха намерението на правителството да използва полицията и администрацията за изборни цели. Те се обявиха против даването на съдебни функции на полицията, т. е. да издава наказателни разпоредби, противоречащи на чл. 13 от Конституцията.¹²⁶ Отхвърляйки мотивите на правителството, че законопроектът е насочен срещу разрушителните елементи, радикалите обявиха, че не желаят полицейски грижи за публичните си събрания. Като се застъпваше за свободата на публичната дейност, Радикалната партия открито защити правото на всички, които развиват политически идеи да не бъдат притеснявани от властта. На това основание в Народното събрание радикалите не се съгласиха на депутатите-комунисти да им се отнемат мандатите.¹²⁷

Радикалите проявиха тревога за престижа на България пред чужбина от действията на сговористката власт. Те се опитваха да внушат на прави-

¹²² В. Радикал, бр. 247 от 4. XI. 1926.

¹²³ Пак там, бр. 219 от 1. X. 1926.

¹²⁴ В. Радикал, бр. 235 от 20. X. 1926, бр. 11 от 17. I. 1927.

¹²⁵ Пак там, бр. 255 от 15. XI. 1926.

¹²⁶ Стенографски дневници на XXI ОНС, II РС, кн. II, с. 970, 1270.

¹²⁷ Стенографски дневници на XXI ОНС, II РС, кн. II, с. 1015.

телството, че затрудненията, пред които е изправена държавата, не могат да бъдат решени поради тежката вътрешнополитическа обстановка, създадена от властта. Радикалите изтъкнаха, че приобщаването на нашата страна към културните народи ще става въз основа на оня свой капитал, който ще си създава с качеството на своето вътрешно управление.¹²⁸ И тъй като системата на политическия режим пречи на нормалното общуване на народа с другите нации, радикалите подчертаха, че правителството на Сговора е препятствие, което трябва да се премахне. За да опровергаат твърдението на Сговора, че неговата власт е най-сигурна гаранция за опазване на държавата, радикалите противопоставяха крайните резултати от водената политика, която е създала гражданската война и влошено икономическо положение на масите. Радикалите признаваха, че след войните в страната има „разклащане“ и една нова ориентация на обществените сили на нацията. Те признаваха, че се извършва процес на демократизация и е естествено левите и крайни елементи със своята упоритост и своята смелост да намерят широк простор за дейност, но те биват предизвикани от консерватизма и липсата на социална правда. Превръщането на държавата в оръдие на реакцията, а не на производството на социална правда според радикалите е главната причина за ненормалното вътрешно състояние. И понеже всичко това прави властта на Сговора, то правителството носи всичката вина и според радикалите трябва да се събори. Тези теоретически доказателства на радикалите малко смущаваха Ляпчевото правителство и не сриваха автоматически сговористката власт. При това за сриването на правителството на Сговора радикалите се придържаха изключително към легалните средства и разчитаха на избирателната бюлетина в близките законодателни избори. Но разсъжденията на радикалите в Народното събрание и в печата намираха отзвук в обществото и спомагаха за политическото изоллиране на Демократическия сговор.

С най-голямо ожесточение радикалите се нахвърляха против стопанската и финансовата политика на правителството. С право радикалите подчертаваха, че причините за икономическото разоряване на страната трябва да се търсят в партията, която управлява.¹²⁹ За съживяване на стопанството Демократическият сговор възприе политиката на отдаване на концесии националните ресурси на страната. Радикалите се противопоставиха още на първата концесия, дадена от Цанковото правителство на акционерното дружество „България“, проектирано да се основе с чужди капитални за риболовство и индустриална преработка.¹³⁰

Радикалите обстойно прецениха горската концесия, която правителството на А. Ляпчев отдаде на чуждия капитал. Партията на радикалите съобразно с възгледите си по икономическите въпроси смяташе, че когато държавата не е в състояние да експлоатира стопански източници, тя може да прибягне до отдаване на ресурси на концесия.¹³¹ Но радикалите предупреждаваха, че капиталистите, на които се предава горската концесия, не биха били такива, ако не са си направили сметка да извлекат печалба от наетото предприятие. Концесията на държавните гори според радикалите се давала, без

¹²⁸ Стенографски дневници... III РС, кн. II, с. 1188.

¹²⁹ В. Радикал, бр. 67 от 26. III. 1926.

¹³⁰ Стенографски дневници на XXI ОНС, II РС, кн. IV, с. 2315.

¹³¹ Пак там, III РС, кн. II, с. 1043.

да се държи сметка за социалната страна.¹³² Те препоръчваха горите да се експлоатират от горските кооперации с помощта на населението, чийто поминък трябва да се оживи. Отдаването на горското богатство на страната в ръцете на чуждия капитал според радикалите ще даде разорително отражение върху една част от народа. За доказване нецелесъобразността на концесията радикалите се позоваваха на компетентното мнение на група лесовъди, които изтъкнаха хищническото отношение на чуждия капитал и пълната незаинтересованост за съдбата и бъдещото развитие на горския фонд. Особено неприемливи за интересите на страната бяха някои от условията на концесията, които радикалите изтъкнаха, като освобождаване от мито, ползуване от законите за насърчване на индустрията и др.¹³³ Радикалите уличиха в подкупничество самия министър-председател, който преди 3 години се изказвал против концесията, а сега ревностно я защищавал и не подбирал средства за нейното приемане в Народното събрание.¹³⁴ Затова радикалите изтъкнаха, че ако Народното събрание трябва да защити себе си като законодателен корпус, би следвало да отхвърли законопроекта за горската концесия.¹³⁵ Опитът на радикалите да внушат респект, че със законопроекта се нарушават основните закони, не можа да се увенчае с успех. Опасността от разграбване на народното горско стопанство от чуждия капитал и разкритията на радикалите по нечистите сметки на заинтересованите личности предизвика вълнение в българската общественост, поради което правителството побърза с приемането на закона при минимално присъствие на депутатите и при съмнително мнозинство.¹³⁶

Радикалите взеха отношение и по концесията за отдаване на производството на бекон и износ на свинско месо. Несподеляйки нито очарованието на привържениците, както и опасенията на противниците на концесията, радикалите обаче изтъкнаха, че стопанството на страната е пред прага на един монопол при чужд контрол. И въпреки че радикалите се отнасяха положително към инициативата за привличане на чужди капитали в Народното събрание, те гласуваха против законопроекта.¹³⁷

Радикалите, чиито говорители в Народното събрание добре познаваха стопанското състояние на страната, разобличиха правителството, че проявява не само неразбиране, но и пълно безгрижие относно последствията от своята икономическа политика. За да потвърдят колко погрешна и антинародна е икономическата политика на Демократическия съговор, радикалите посочиха примера със застрахователното дело, предоставено на чуждия контрол. Събирането на народните спестявания чрез застрахователните дружества под чужд флаг, посочваха радикалите, е довело до спекулация със собствените ни национални средства.¹³⁸

Радикалната партия обвини правителството за неговата практика да сключва спогодби и да започва тяхното изпълнение, а след това да сезира

¹³² Х р. К и с е л о в. Концесията на държавните гори. — В. Радикал, бр. 66 от 25. III. 1926.

¹³³ Стенографски дневници на XXI ОНС, III РС, кн. II, с. 1002.

¹³⁴ Х р. Г р у е в. Горската политика на правителството. — В. Радикал, бр. 69 от 29. III. 1926.

¹³⁵ В. Радикал, бр. 63 от 22. III. 1926.

¹³⁶ С т. К о с т у р к о в. Дъволненската горска концесия. — В. Радикал, бр. 271 от 3. XII. 1926.

¹³⁷ Стенографски дневници на XXI ОНС, III РС, кн. IV, с. 1941.

¹³⁸ Стенографски дневници на XXI ОНС, III РС, кн. IV., с. 1811.

народното представителство.¹³⁹ Радикалите посочваха, че това е особено недопустимо, когато спогодбите имат за предмет държавното съкровище. Противоконституционното действие на правителството, посочваха радикалите, се бе проявило при спогодбите за жп. линии, при вдигането на сквестраните авоари, горската концесия и др. Политиката, която правителството провеждаше спрямо някои клонове на индустрията, според радикалите също не се съгласуваше с националните интереси. Облекченията и облагодетелствованията, които се даваха от правителството на някои заинтересовани кръгове, свързани с паразитната индустрия и търговия, бяха подложени от радикалите на остра критика поради това, че в същото време спекулантите оперираха със скрити баланси и реализираха огромни печалби.¹⁴⁰ Радикалите не бяха изобщо против подпомагането на индустриалното развитие на страната, но се противопоставяха на фаворизацията на промишлените и търговските среди и се пренебрегваха занаятчийството и дребните собственици. Тази политика на правителството, сочеха радикалите, довеждаха до изостряне на социалните конфликти, а те мислеха, че биха могли да се избягнат чрез създаване на благоприятни икономически условия за всички обществени индивиди.¹⁴¹

Радикалите оспориха правителственото решение за създаване на промишлена банка. Те съзряха спекулативните цели, с които ще се занимава тя. Вместо да кредитира българската индустрия чрез БНБ, правителството даваше възможност на чуждия капитал да нахлува безпрепятствено посредством промишлената банка. Замисълът на правителството с новата банкова формация беше разкрит от радикалите, но те нямаха необходимите сили да попречат на осъществяване на проекта.¹⁴²

Радикалите поставиха под внимателна оценка законопроекта за бежанския заем. Приемайки този заем за необходим, те обаче се противопоставиха на някои от наложените условия. Помощта чрез бежанския заем беше наречена „горчива и ограничена“ от радикалите, но все пак необходима, тъй като даваше известни възможности за стопанско оживление.¹⁴³ Те обаче отрекоха на правителството, че със заем е постигнат някакъв голям успех на Сговора в дипломатическата и стопанската дейност и че се разрешавал окончателно тежкият бежански въпрос.¹⁴⁴ Радикалите се противопоставиха на клаузите на заема, които изискваха превръщането на Българската народна банка в нов институт с емисионни функции. Те изтъкнаха, че превръщането на БНБ в автономно учреждение ще доведе до празнота в кредитното дело и ще бъде в ущърб на държавното съкровище.¹⁴⁵

Радикалната партия настояваше за основна ревизия на начина за изграждането и изпълнението на държавните бюджети. Радикалите посочваха, че правителството придава на бюджета фиктивна форма, като му дава изкуствено уравновесяване, което дава основание на победителите да настояват за пълно и срочно изплащане на репарациите. Радикалите не осъждаха правителството за редовното приключване на държавните бюджети с дефицити,

¹³⁹ Стенографски дневници... на XXI ОНС, с. 2554.

¹⁴⁰ Пак там, с. 1812.

¹⁴¹ Пак там, I РС, кн. II, с. 359.

¹⁴² Пак там, III РС, кн. IV, с. 1811.

¹⁴³ Пак там, с. 2663.

¹⁴⁴ Х р. К и с е л о в. По бежанския заем. — В. Радикал, бр. 264 от 25. XI. 1926.

¹⁴⁵ Стенографски дневници на XXI ОНС, IV РС, кн. I, с. 21.

но го критикуваха за прикриването на действителните основи, върху които се паредждаше, и неправилната насока за развитието на народното стопанство.¹⁴⁶ В старанието си да постигне бюджетно изпълнение правителството постоянно заплашваше населението с финансови екзекуции.¹⁴⁷ А отхвърлянето на прогресивно-подоходния начин на облагане в данъчната система даде основание на радикалите да обвинят Демократическия сговор, че се е поставил в пълна услуга на едрия капитал.

С голямо безпокойствие радикалите разглеждаха стъпаловидната скъпотия и глада, на който бяха изложени народните маси.¹⁴⁸ Тези явления в очите на радикалите бяха най-големите обществени бедствия. Като една от основните причини, разкрита от радикалите, беше покровителствуваната спекулация с храните, довела до увеличаване на скъпотията и появата на глада. В Народното събрание бяха изнесени от радикалите и комунистическите депутати неоспорими факти, които уличаваха правителството, че подпомагайки спекулативния капитал, увеличава все повече растящата скъпотия. Опитът на правителствените среди да се оправдаят с външни причини или с наличието на скъпотията в целия свят беше разобличена от радикалите. Те се позоваваха на системата на държавния бюджет, който преди е поглъщал 19% от националния годишен доход, а сговористкото правителство беше повишило този процент до 30—38%.¹⁴⁹ А общият данъчен товар, който до войната беше до 10% от съвкупния обществен продукт, изтъкваха радикалите, сговористкото правителство повиши на 32%. Това ясно показваше според радикалите в каква степен се изчерпват ресурсите на българското население и съкращаването на покупателната способност при нарастването на новите консумативни нужди. А в същото време, допълваха те, чрез играта на правителството с вносно-износните мита в полза на спекулативния капитал се даваше безграничен простор за галопиращата скъпотия.

Радикалната партия се отнесе много сериозно към появата на първите кризисни явления в икономиката на страната. Още в началото на 1925 г. тя заговори за тази заплаха и предупреждаваше правителството за безотговорното му поведение. Честите напомняния на радикалите за кризата се посрещаша от сговористите с обвинения в злоезичие и склонност за лошо пророчество. Критикувайки насоката, която се даваше от сговористкото правителство на икономическата дейност, радикалите посочваха какви биха били по-нататък печалните резултати.¹⁵⁰ Те изтъкваха не само кризисните явления в икономиката, но и заплахата, която се създава за властта на капитала от увеличаващата се готовност за борба в малоимотните маси и особено в работническото.¹⁵¹ Радикалите съзираха изострянето на социалните борби. Те не пренебрегваха първите работнически стачки, а виждаха в тях най-опасното явление, съпровождащо икономическата криза.¹⁵² Затова радикалите бяха настойчиви в Народното събрание при приемането на трудови закони,

¹⁴⁶ Стенографски дневници на XXI ОНС, III РС, кн. III, с. 1323.

¹⁴⁷ Пак там, кн. II, с. 875.

¹⁴⁸ Пак там, II РС, кн. II, с. 463.

¹⁴⁹ Пак там, кн. III, с. 1418.

¹⁵⁰ Стенографски дневници на XXI ОНС, IV РС, кн. II, с. 613.

¹⁵¹ Д-р Д. Бурилков. Трудовите закони. — В. Радикал, бр. 65 от 23. III. 1927.

¹⁵² З. Каламаров. Положението на тютюноработниците. — В. Радикал, бр. 216 от 23. IX. 1925.

като се подкрепяха с решенията и авторитета на Международната организация на труда.¹⁵³

Влошаването на икономическото положение на народните маси принуждаваше Радикалната партия внимателно да следи за насоката на тяхното политическо настроение. Поставили си за цел да спечелят голямо влияние сред трудещите, радикалите се стремяха да свързват икономическите интереси на дребнобуржоазните слоеве с политическите борби. Затова партията на радикалите издигаше исканията за облекчаване на дребните собственици от данъчното бреме, подпомагане на занаятчиите с евтин кредит, ограничаване на едрия капитал, участие на работниците в печалбите на предприятията и др.¹⁵⁴ В Народното събрание радикалите правеха допълнения към ония законопроекти, които имаха пряко отношение към положението на дребните производители и собственици. Но усилията на радикалите не можеха да се увенчаят със значителни успехи. В техните редове не постъпваха големи попълнения от дребнобуржоазната маса. Действително мнозинството от членския състав бяха дребни селяни, но Радикалната партия не можеше да привлече на своя страна значителна част от българското село. Въпреки поражението и разкола на земеделското движение Радикалната партия успя да привлече малки групи от БЗНС.

Радикалите правеха опити да привлекат и работници в своите редици. Броят на работниците в Радикалната партия обаче беше незначителен. При това членуващите в Радикалната партия работници бяха от занаятчийското производство. Радикалите смятаха, че числото на работниците в тяхната партия ще расте с влошаване на общото икономическо положение. Надеждите им нямаха основание поради това, че работниците по силата на своето класово положение проявяваха бойки политически качества, каквито Радикалната партия не можеше да насажда и възпитава. Издиганите теорни на радикалите за неутралитета на професионалното движение и запазване на икономическия му характер още повече отблъскваше работниците от нея.¹⁵⁵ Радикалната партия се изказваше за организиране на работническото движение. Тя подкрепи искането за обединение на Свободния синдикален съюз и Независимите професионални съюзи, но смяташе, че ще се стигне до грешка, ако това обединение се извърши под знамето на която и да е политическа партия. Радикалната партия заявяваше, че ще поддържа безкористно професионалното движение, но то трябва да бъде неутрално в политическо отношение. Действително тя не създаваше професионални групи под свое влияние, но нейните възгледи за ролята на работниците пречеха за развитието на политическата борба против Сговора. Когато обаче някои работници вдигаха стачки, Радикалната партия им оказваше известна подкрепа. Радикалите защитаха тютюноработниците и протестираха против масовото уволняване.¹⁵⁶ При вдигането на тютюноработническата стачка радикалите обвиниха правителството, че е оставило безпрепятствено да се ограбва наемният труд при тежки условия от капитала.¹⁵⁷ Радикалските пар-

¹⁵³ Д-р Д. Бурилков. Преди всичко интересите на работниците. — Радикал, бр. 201 от 9. IX. 1925..

¹⁵⁴ В. Радикал, бр. 109 от 18. V. 1927.

¹⁵⁵ З. Каламаров. Бъдете неутрални. — В. Радикал, бр. 205 от 14. IX. 1925.

¹⁵⁶ З. Каламаров. Положението на тютюноработниците. — В. Радикал, бр. 216 от 28. IX. 1925.

¹⁵⁷ Стенографски дневници на XXII ОНС, III РС, кн. II, с. 242.

тийни организации в Пловдив и Хасково, където се вдигнаха тютюноработнически стачки, вземаха резолюции, в които се настояваше да се приемат работническите искания, но се направят отстъпки и от двете спорещи страни.¹⁵⁸ Въпреки че Радикалната партия се обявяваше в защита на работническите искания и придобивки за подобряване на тяхното икономическо положение, това тя правеше повече поради разбирането си, че трябва да се предотвратят социалните конфликти. Възгледите на радикалите, че обществено-политическото развитие може да върви към все по-голяма хармония, бяха всекидневно опровергавани. Но радикалите продължаваха да мислят, че техните схващания ще получат по-голяма обществена подкрепа и масите ще възприемат политическото им влияние. Затова Радикалната партия разчиташе, че с нейната политическа линия на въздействие сред масите ще си изгради по-висок обществен авторитет и ще се превърне в по-важна сила от държавно значение.

Приближаването на изборите принуждаваше радикалите да побързат с изграждането на междупартийна коалиция. Предварителното решение на Висшия партиен съвет беше определил границите и желателния състав на политическите партии за коалиция. Забраняваха се съглашения на местна почва. В определените рамки на коалицията освен БЗНС (Ст. Загора) се предвиждаше единодействие с демократи и широки социалисти. За целта по решение на Изпълнителния комитет на Радикалната партия Ст. Костурков проведе среща с Ал. Малинов, но до съгласуване на политическо споразумение не се стигна.¹⁵⁹ Разочаровани от поведението на демократите, които бяха сключили коалиция с БЗНС (К. Томов), радикалите не се стесниха да ги нарекат опозиционна реакция и да направят заключение, че делото на демокрацията е проиграно.¹⁶⁰ Радикалите видяха, че властващата и опозиционната реакция, както те ги назоваваха, вземат връх в политическите борби и надеждата за правителствена смяна е загубена.

В законодателните избори през 1927 г. Радикалната партия излезе заедно с БЗНС (Ст. Загора). Създаденият от двете партии Върховен изборен комитет постави в почти всички околии кандидатски листи. Изработена беше изборна платформа за съвместна борба и управление. В платформата се поставяха искания за възстановяване на старата изборителна система, за кредитиране на икономически слабите, за участие на работниците в печалбите на предприятията, подпомагане на кооперативното дело и др.¹⁶¹ Тази платформа, макар да съдържаше някои демократически искания, не можеше да намери широка обществена подкрепа поради слабото политическо влияние на партията на радикалите. Въпреки че платформата отговаряше на възжеланията на демократично настроените маси, радикало-земеделската коалиция поради ограничените си сили не представляваше достатъчна гаранция за постигането ѝ.

В политическата подготовка за изборите единството на Радикалната партия беше нарушено. Въпреки решението на партийното ръководство по изборната тактика някои радикали не се подчиниха, а сключиха самоволни съглашения. Така П. Стоянов и Ил. Георгов след изричното решение на

¹⁵⁸ В. Радикал, бр. 47, 67 от 14. VI. и 22. VIII. 1929.

¹⁵⁹ Пак там, бр. 90 от 23. IV. 1927.

¹⁶⁰ Х р. К и с е л о в. Демокрацията в опасност. — В. Радикал, бр. 108 14. V. 1927.

¹⁶¹ В. Радикал, бр. 109 от 18. V. 1927.

ВПС подадоха оставка от ръководството и влязоха в споразумение с демократи, националлиберали и БЗНС (К. Томов).¹⁶² Техният пример беше последван от няколко радикали, които на местна почва, без да напускат партията си, сключиха съглашения с най-различни политически течения.¹⁶³ Центробежните сили в партията на радикалите отново се проявиха. От радикалната партия поради разногласия по тактиката се откъсна завинаги видният деец П. Стоянов.¹⁶⁴ Той не успя да откъсне някаква значителна група със себе си, но подобни явления внасяха разстройство в партията на радикалите и тя губеше от своя политически авторитет и влияние.

Законодателните избори, проведени на 29. V. 1927 г., дадоха печални резултати за радикалите. Избрани бяха само двама радикали за депутати, и то такива, които нарушиха партийната дисциплина и се коалираха с демократи и десни земеделци. Главните ръководители на Радикалната партия останаха вън от парламента. В изборите радикалите мислеха, че като издигат „кремавото“ знаме с лозунги за ред и законност, против Сговора и срещу Единния фронт, ще могат да спечелят гласоподавателите и ще изведат българската демокрация към победа.¹⁶⁵ Богатото политическо въображение на радикалите след изборите се смени с дълбоко партийно униние. Радикалната партия преживяваше поредното разочарование в надеждите си да спечели по-значително парламентарно представителство. В подготовката на законодателните избори тя видя, че не може да се състезава на равна основа с другите партии поради слабостта си и нейната неравностойна политическа коалиция.

След изборите радикалите продължаваха да говорят, че има два основни политически полюса — Сговорът и Единният фронт. Радикалната партия смяташе да продължава да следва линия на противопоставяне на двете сили — Демократическия сговор и Единния фронт, без да извлече необходимата поука за ориентация към действително демократичните фактори, борещи се против фашистката диктатура.

Поражението в законодателните избори възбуди отново споровете за партийната тактика. Новите разколници П. Стоянов и Ил. Георгов поддържаша на остра критика радикалското ръководство за ограниченията при изборните съглашения и „сектанска“ тактика по време на законодателните избори.¹⁶⁶ Те създадоха „Временен комитет“ и печатен орган „Народен лист“ и внесоха известно смущение в партията на радикалите. Разколниците заявиха, че скъсват с Изпълнителния комитет, и обявиха формирането на политическа партия.¹⁶⁷

Постъпката на П. Стоянов и Ил. Георгов предизвика обсъждане от партията на радикалите на въпроса за тактиката. Загубили надеждата партията им да стане масова организация и да дойде на власт, някои радикали смятаха, че единственият път е коалицията с всички желаещи политически сили. В този дух беше и резолюцията на Видинската окръжна сбирка на радикалите, в която под влияние на Ас. Цанов се искаше сътрудничество

¹⁶² В. Радикал, бр. 94 от 29. IV. 1927.

¹⁶³ Стенографски дневници на XXII ОНС, III РС, кн. II, с. 1800.

¹⁶⁴ В. Дневник, бр. 8255 от 6. VII. 1927.

¹⁶⁵ Б. Семерджиев. Близки задачи. — В. Радикал, бр. 137 от 23. IV. 1927.

¹⁶⁶ С. т. Костурков. По разкола в партията. — В. Радикал, бр. 234 от 17. X. 1927.

¹⁶⁷ В. Радикал, бр. 230 от 12. X. 1927.

на по-широка основа.¹⁶⁸ Въпросът за тактиката се постави за разглеждане в Софийската радикална организация и много скоро той стана постоянен дневен ред на околийски сбирки и низови организации.¹⁶⁹ По двете гледища за изборната тактика се започна дискусия, която не придоби остър характер. Господстващото становище в партията на радикалите по въпроса за съглашенията беше, че се допуска единодействие само с демократичните сили от земеделци, демократи и широки социалисти, а се изключват сговористи, националлиберали и единопърунговците.¹⁷⁰ Другото разбиране беше, че може да се дойде на власт, ако не в коалиция със Сговора, то с всички опозиционни политически партии с изключение на Единния фронт. Появата на това схващане беше израз на отчаянието в някои радикалски среди, че партията няма никога да достигне властта. Борбата между двете гледища придобиваше и личен характер между Ст. Костурков и П. Стоянов, тъй като се настояваше от поддръжниците на широката коалиция за смяна на ония, които провеждали „сектанска“ линия и обричали партията на радикалите да остане завинаги вън от властта, а радикализмът да изчезне като политическо течение.¹⁷¹ В четиримесечна дискусия цялата Радикална партия се изказа в подкрепа на решенията на ВПС и Изпълнителния комитет против изборната тактика за широка и безразборна политическа коалиция.¹⁷² Разколът по изборната тактика не доведе до вътрешна криза в партията на радикалите.

Въпросът за обсега на изборната коалиция се разгледа и на XVI редовен конгрес на Радикалната партия през ноември 1927 г.¹⁷³ Съгласно с общите изказвания и решението на конгреса партията на радикалите запазваше възприетата изборна тактика за ограничена коалиция в рамките на демократичните и прогресивните сили.¹⁷⁴ Нетрайните и случайните комбинации с разнородни партии бяха отхвърлени като неотговарящи на принципите, морала и дълга на Радикалната партия.¹⁷⁵ По изборната тактика партията на радикалите показва пълно единодушие. Радикалите оцениха политическото положение в страната като крайно тежко и изтъкнаха, че смяната на режима е държавна необходимост.¹⁷⁶ Единодушието на радикалския конгрес и неговата насоченост бяха отбелязани с неудовлетворение от Демократическия сговор. Отсъствието на разногласия на конгреса изненада другите партии. Радикалната партия без колебание и уговорки възприе линия на борба срещу Сговора и сваляне на правителството му в съдружие с демократичните сили.

Борбата на Радикалната партия имаше за задача избличаването на Сговора, като се изнесат на показ всичките му престъпления и се убедят народните маси от необходимостта за неговото изгонване от властта. Двамата радикалски депутати използваха парламентарната трибуна, за да покажат поредицата от насилия и престъпления, вършени от правителството и него-

¹⁶⁸ В. Радикал, бр. 230 от 12. X. 1927.

¹⁶⁹ Пак там, бр. 96 от 2. V. 1927.

¹⁷⁰ Ст. Костурков. По разкола в партията. — В. Радикал, бр. 232 от 14. X. 1927.

¹⁷¹ В. Кючуков. Тяжната борба. — В. Радикал, бр. 242 от 26. X. 1927.

¹⁷² В. Радикал, бр. 236 от 19. X. 1927.

¹⁷³ Пак там, бр. 262 от 21. XI. 1927.

¹⁷⁴ Пак там, бр. 263 от 22. X. 1927.

¹⁷⁵ Пак там, бр. 279 от 30. XII. 1927.

¹⁷⁶ Пак там, бр. 264 от 23. XI. 1927.

вите органи.¹⁷⁷ Радикалите осъждаха терора, корупцията и ниския морал на управляващите среди, които бяха превърнали държавата в източник за забогатяване и напълно пренебрегнаха народните страдания.¹⁷⁸ Това бе линията на радикалския печат и публични изяви, с което се смяташе, че се дава принос в борбата срещу сговористкото правителство.

Водената борба от опозиционните партии срещу Сговора, както и неговото вътрешно разстройство доведоха до преустройство на правителството. Радикалите смятаха, че при явната криза, която е настъпила, главна роля в борбата за смяна на правителството ще изиграе общественото мнение. Те посочваха, че е настъпила правителствена криза и пълно разногласие между непритежаващата народно доверие камара и общественото мнение. Но за смяната на правителството радикалите погрешно смятаха, че може да се разчита на намесата на държавния глава.¹⁷⁹ Искането на радикалите държавният глава да се съобрази с общественото мнение и упражнявайки прерогативите си, да даде мандат за нов кабинет на силите на демокрацията беше най-наивно издигнато. Напразно секретарят на Радикалната партия по подобие на водачите на останалите опозиционни партии влезе в контакт с Двореца. Виджайки играта с „новия“ кабинет, радикалите се задоволиха с оправданието, че макар и формално, но е чула думата на опозицията.¹⁸⁰ Политическата комедия с „новия“ кабинет накара радикалите да заговорят за наличието на нов личен режим.¹⁸¹ Без да предприемат някаква борба срещу проявите на новия личен режим, радикалите се ограничиха в разглеждането на правителствената криза като неконституционно разрешена.

Радикалната партия предприе усилена публична дейност за разобличаване на Сговора. Радикалите изтъкнаха, че правителственото преустройство не се прави в името на някаква обществена идея или за облекчаване и решаване на важен държавен въпрос, а за избягване на пълното политическо разпадане на Демократическия сговор.¹⁸² Те разобличиха сговористите, че оттеглянето им от властта ще доведе до идването на „керенщината“, която би улеснила победата на комунизма.¹⁸³ Радикалите посочиха, че здравите политически сили на нацията могат да дадат демократическо управление и сигурна държавна власт. На оправданието на сговористите, че няма готова организирана опозиционна сила, радикалите противопоставиха възможното изграждане на един политически блок, който би получил народна подкрепа, ако се премахне терорът и се въведе пропорционалната избирателна система.¹⁸⁴

Радикалите разобличиха новопоявилите се теоретици около сп. „Звено“, които се опитаха да дадат идейна подкрепа на Сговора. В противовес на сп. „Звено“ те изтъкнаха, че силата на демокрацията трябва да се търси не в „компетентното“ малцинство и микроскопичния „елит“, а в доверието на народа.¹⁸⁵ Радикалите определиха, че чрез сп. „Звено“ се прокарват възгледи

¹⁷⁷ Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, кв. I, с. 116.

¹⁷⁸ Ст. Костурков. Нашият признак. — В. Радикал, бр. 5 от 17. I. 1928.

¹⁷⁹ Ст. Костурков. Прерогативите на държавния глава. — В. Радикал, бр. 66 от 17. VIII. 1928.

¹⁸⁰ В. Радикал, бр. 72 от 7. IX. 1928.

¹⁸¹ Н. Андреев. Новият режим. — В. Радикал, бр. 76 от 21. IX. 1928.

¹⁸² В. Радикал, бр. 8 от 27. I. 1928.

¹⁸³ Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, кв. I, с. 127.

¹⁸⁴ Н. Андреев. Изборната свобода. — В. Радикал, бр. 14 от 17. II. 1928.

¹⁸⁵ В. Радикал, бр. 37 от 8. V. 1928.

за прикриване на фашистката диктатура над „пасивното“ мнозинство. Предупрежденията на радикалите за фашистките възгледи за управлението и властта бяха насочени за предпазване на демократическите среди на обществото от обърканите понятия на звенарите.

Опитите и на някои други политически групи, вдъхновени от фашистката диктатура на Мусолини, заговорили за премахване на парламентарната форма на управление, бяха разобличени от радикалите. Раздробеността и многото политически партии се преценяваха от „известни“ политици като препятствие за излъчването на дееспособно правителство. Срещу тези теории радикалите противопоставиха възгледите си, че политическите партии съзнават предназначението си и отговорностите си пред нацията и че по пътя на взаимните отстъпки могат да се сблизят и да дадат на страната нужната власт.¹⁸⁶ Но затова е необходимо според радикалите партиите да засилят борбата срещу властта на Сговора и да се въодушевят от духа на „новото време“¹⁸⁷.

За да отговорят демократическите партии на политическия момент, радикалите счетоха, че трябва да се направят всички възможни отстъпки за единодействие. Своята готовност за сближение и разбирателство партията на радикалите декларира на XVII редовен конгрес през октомври 1928 г.¹⁸⁸ Но и сега радикалите не съзряха истинските демократически и прогресивни сили в лицето на Единния фронт, а говореха за възможно единодействие с партиите на мира и свободата.¹⁸⁹

Възприетата линия от радикалите за образуване на Блок на сродните партии се приложи в градските общински избори, проведени на 10. II. 1929 г.¹⁹⁰ Радикалната партия засили опитите за контакт с някои от политическите партии. Представители на радикалското ръководство успяха да постигнат споразумение за общо участие в градските общински избори с БРСДП, Занаятчийската партия и обединеното дясно крило на БЗНС. Изработена беше платформа по общинската политика на Четворната коалиция, в която бяха издигнати общите искания за самоуправление и автономия на общините, благоустройство, хигиена, просвета и др.¹⁹¹ Политическата коалиция от радикали, социалисти, занаятчи и земеделци беше наречена Четворна и обявена за „левичарска“¹⁹². Тя целеше да се противопостави не само на Сговора, но и на Тройната — съставена от демократи, националлиберали и либерали. Четворната коалиция не се оказа нито сплотена, нито подготвена за работа в изборите.

Създадената коалиция не беше възприета от всички радикали. На някои места радикалските дейци излизаха в общинските избори самостоятелно или в съглашение със земеделци, демократи, социалисти и др. Радикалите искаха да наложат мнението, че общинските избори имат политическо значение, на което правителството отговаряше с отричане на техния характер като показател за доверието на народа и влиянието на политическите партии.

¹⁸⁶ И в. К е п о в. Партии, власт и управление. — В. Радикал, бр. 47 от 17. VI. 1928.

¹⁸⁷ Х р. Г и к о в. Към изход. — В. Радикал, бр. 80 от 5. X. 1928.

¹⁸⁸ В. Радикал, бр. 87 от 29. X. 1928; също ЦДИА, ф. 493, оп. 1, а. е. 12, л. 1.

¹⁸⁹ Пак там, бр. 88 от 30. X. 1928.

¹⁹⁰ В. Радикал, бр. 6 от 22. I. 1929.

¹⁹¹ Пак там, бр. 8 от 29. I. 1929.

¹⁹² Д-р Д. Б у р л к о в. Лицемерните моралисти. — В. Радикал, бр. 37 от 10. V. 1929.

Въпреки големите надежди за успех Четворната коалиция не получи блестящи резултати в общинските избори. В някои градове, като Русе, Казанлък, Видин и др., Четворната коалиция излезе победител, но в София се нареди на 4-о място след Сговора, Тройната коалиция и Трудовия блок. Макар че Сговорът не взе повече от 1/3 от гласовете, а другите коалиции да спечелиха значителен брой мандати, повечето общини си останаха в ръцете на правителствените хора. Четворната коалиция в същност претърпя поражение, а Радикалната партия загуби политическата си инициатива и трябваше да се примири с незначителните си изборни успехи.

Надеждите на Радикалната партия при създаването на Четворната коалиция получиха нов морален удар. И тъй като въпросната коалиция не беше крайната политическа мечта, а се смяташе за начална форма в търсенето на средство за борба и сваляне на сговористкото правителство, радикалите, разочаровани, трябваше да се откажат от по-нататъшни опити за следизборни съглашения.

Незадоволителните резултати в общинските избори и нездравата политическа коалиция принуждаваха радикалите да възприемат линия на изчакване и въздържане от инициативи за сближение със „сродните партии“¹⁹³. Този въпрос Радикалната партия разгледа на XVIII редовен конгрес през октомври 1929 г. Обсъждайки състоянието на страната, радикалският конгрес не отмина въпросите около кризата и влошаващото положение на масите и особено на работничеството. Радикалите порицаха политиката на правителството, че дава безогледна защита на едрия капитал и оставя в безнадеждно положение дребните съществувания. Те преценяваха, че общото политическо и стопанско положение на страната е тежко, недоволството е всеобщо и обществото живее върху вулкан, който може всеки момент да „изригне“¹⁹⁴. В резолюцията по положението се осъждаха терорът и насилието, упражнявано от правителството като постоянен метод на властта. Изход от тежкото състояние радикалският конгрес виждаше единствено в премахване на Демократическия сговор от управлението на страната. Радикалите смятаха, че тази роля трябва да изиграят „демократичните сили“¹⁹⁵. Радикалският конгрес даде по-ярко определение кои политически сили смята за „демократични“, с които да може с основание да осъществява изборни съглашения. На преден план се поставяше Демократическата партия на Ал. Малинов, макар че не се приемаха някои нейни прояви.¹⁹⁶ Радикалите не можеха да се съгласят не само с преговорите със Сговора, но не възприемаха централистичната идея на демократите за изграждане на политическата комбинация. Прокарваният принцип от демократите „всички при нас, а ние над всички вас“ караше радикалите силно да негодуват срещу високомерието и хегемонистическата теория при осъществяването на сближението между противниците на Сговора.¹⁹⁷

За демократическа сила и сродна партия радикалите считаха и широките социалисти. Те изказваха задоволство, че широките социалисти проявяват

¹⁹³ Ф. Ф и л и п о в. Откритият въпрос. — В. Радикал, бр. 67 от 23. VIII. 1929.

¹⁹⁴ В. Радикал. бр. 87 от 29. X. 1929.

¹⁹⁵ ЦДИА, Еп. 83, л. 205.

¹⁹⁶ П. М о н о в. Демократическите сили. — В. Радикал, бр. 88 от 2. XI. 1929.

¹⁹⁷ Ф. Ф и л и п о в. Чрез „приливи“ или разбирателство. — В. Радикал, бр. 98 от 4. XII. 1928.

„благоразумие“ и са чужди на „крайностите“ на социализма.¹⁹⁸ В сферата на „демократическите сили“ радикалите слагаха част от земеделците и преди всичко БЗНС (Ст. Загора). След обединението на Драгиевата група с крайното дясно крило на БЗНС, водено от К. Томов, радикалите смятаха да го привлекат в коалицията на демократичните сили.¹⁹⁹ Радикалите изразиха готовност да привлекат в кръга на демократичните сили други земеделци, но при условие, че те ще изоставят „съсловната“ теория и ще скъсат с „крайните“ елементи.²⁰⁰

След конгреса радикалите, без да вземат инициатива за коалиция на демократичните сили, изразиха в печата и публични събрания своята готовност за сближение със „сродните“ партии. Но контактите с другите партии им показаха, че както демократите, така и социалистите настояват на условието, че са призвани за политически център на бъдещата комбинация.²⁰¹ Радикалите не можеха при подобни неравноправни условия да работят активно за сближение. Но за да създадат предпоставки за бъдещата коалиция, радикалите предприеха няколко публични акции по репарационния въпрос и приемане от Народното събрание на пропорционалната избирателна система.

В Народното събрание радикалната парламентарна група атакуваше правителството, отричайки неговите „успехи“ във външната политика. Радикалите посочиха, че най-важният въпрос на българската политика е намаляването и премахването на репарационните задължения. А възстановяването на външните връзки и признаването на страната, с което се хвалеше А. Ляпчев, не е според радикалите нищо друго освен естествено нормализиране на отношенията след войната. Радикалите посочиха, че правителството не е създало доверие в съседните страни и често отношенията ни стават обтегнати.²⁰² Те критикуваха възприетата линия на сервилност във външната политика която довеждаше страната до подчинение на диктата на чуждия капитал.

Репарационният въпрос беше изтъкван от радикалите като главен неуспех на правителството. В Народното събрание радикалите се противопоставиха на спогодбата за комерсионализиране на българските репарации, които в качеството на задължения от политически характер не трябваше да се променят с оглед изгледите и надеждите да бъдат изобико премахнати. В борбата срещу репарационната политика на правителството радикалите имаха единоумислието на другите опозиционни партии. Но до единодействие не се стигна поради различията по други междупартийни въпроси. Затова Радикалната партия се принуди да провежда самостоятелни публични акции по репарационния въпрос.

Радикалната партия прояви инициатива в борбата за изменение на избирателната система в демократичен дух. Правителството на Сговора, наследило реакционните изменения в избирателната система, направени от Ал. Стамболийски, държеше на запазването ѝ, тъй като се осигуряваше спечелването на изборите за властващата партия.²⁰³ Радикалите обориха досегашните възражения на правителството против пропорционалната

¹⁹⁸ П. М о н о в. Демократическите сили. — В. Радикал, бр. 88 от 2. XI. 1929.

¹⁹⁹ В. Радикал, бр. 28. VI. 1928.

²⁰⁰ П. М о н о в. Демократичните сили. — В. Радикал, бр. 88 от 2. XI. 1929.

²⁰¹ В. Радикал, бр. 109 от 31. XII. 1929.

²⁰² Стенографски дневници на XXI ОНС, III РС, кн. III, с. 1339.

²⁰³ А т. М и н к о в. За избирателната реформа. — В. Радикал, бр. 27 от 3. IV. 1931.

система, заключаващи се в необходимостта за „силна“ и хомогенно-партийна буржоазна власт в периода на революционните вълнения. Възползвайки се от твърденията на правителството, че страната е омиротворена, радикалите посочваха, че няма причини освен егоистично-партийни, за да се запази съществуващата реакционна избирателна система, а не се възобнови пропорционалната. Радикалите се противопоставиха на внесените от А. Ляпчев нови реакционни поправки в избирателния закон, с което не се даваше възможност на малките или тероризирани партии да получат съобразно влиянието си парламентарно представителство.²⁰⁴ Радикалите отхвърлиха твърдението на Сговора, че бъдещата многопартийна камара не ще може да излъчи силно правителство и изтъкнаха способността на демократичните сили да се споразумеят за властта, която да се ползува с подкрепата на парламентарното мнозинство.

Отстояваното демократическо начало в избирателната система от радикалите не намираше пълна подкрепа в останалите опозиционни партии. Исканията на радикалите за прилагане пропорционалната избирателна система срещаша възраженията, че изключвала не само създаването на хомогенна власт, но разширявала твърде много основата на бъдещия коалиционен кабинет. Но радикалите изтъкнаха, че ширококоалиционният кабинет, изграден в рамките на демократическите сили, ще представлява най-сигурна гаранция против реакцията и диктатурата. Това радикалите преследваха няколко цели. Защищавайки пропорционалната избирателна система, те считаха, че ще се представят със значителна група в бъдещата камара, като съберат гласовете на левите елементи и си осигурят позиции за влизане в състава на правителството.²⁰⁵

Настъпилата нова правителствена криза подтикна радикалите към създаване на по-активни междупартийни връзки. Радикалската увереност, че правителството е пред пълен провал, идваше от острите борби вътре в сговористката групировка. Радикалите посочваха, че след отдръпването на част от военните в лицето на групата на „ескадрона“ и опитите на някои от „племената“ да възстановят партийните си фирми Сговорът се е разстроил и разпаднал.²⁰⁶ Пълното дезорганизиране на Сговора принуди бившите радикали, влезли по-рано, сега да търсят начин да се върнат в Радикалната партия, а Т. Г. Влайков да излезе с декларация, че си дава оставката от Народното събрание и се отказва от по-нататъшна политическа дейност.²⁰⁷

Разложението в Сговора предизвика раздвижването на партийно-политическите сили.²⁰⁸ Радикалната партия смяташе, че властта на Сговора, макар да имаше доверието на короната и мнозинството на камарата, поради народното негодувание няма никаква перспектива за задържане управлението на страната. Номиналното съществуване на правителството и отслабването на неговата политическа опора караше радикалите да се отзовават на поканите за срещи и разговори с останалите опозиционни партии и водачи.²⁰⁹ Проведени бяха няколко срещи между представители на Радикалната партия

²⁰⁴ Ил. Георгов. За избирателната реформа. — В. Радикал, бр. 25 от 27. III. 1931.

²⁰⁵ ЦПА, ф. 1, оп. 3, а. е. 281, л. 4.

²⁰⁶ В. Радикал, бр. 39 от 16. V. 1930.

²⁰⁷ ЦПА, ф. 1, оп. 3, а. е. 281, л. 3.

²⁰⁸ В. Радикал, бр. 9 от 31. I. 1931.

²⁰⁹ Пак там, бр. 21 от 14. III. 1930.

и демократи, занаятчии и земеделци. Но автоматично единодействие не се постигна поради различията по състава на коалицията, избирателната система и отношението към Сговора. Радикалите бяха най-непримирими към всякакви отстъпки пред Демократическия сговор. В тази позиция те се оказаха последователни и непримирими и не се огънаха пред натиска на другите опозиционни партии, които бяха готови на компромиси.

За да подсили борбата срещу Сговора и настрои общественото мнение, Радикалната партия повдигна въпроса за свикването на Народното събрание на извънредна сесия, която да разгледа тежкото стопанско и политическо положение на страната и се потърси изход. Тази инициатива на радикалите не беше подкрепена от демократи и социалисти, а само от земеделци и Занаятчийската партия.²¹⁰ Провеждайки публични акции по свикването на камарата, радикалите бяха крайно внимателни в подбора на доводите в борбата срещу правителството, тъй като се страхуваха от натрупаните „възпалителни материали“, чието избухване може да причини обществени „опустошения“²¹¹. С това си поведение радикалите искаха да се покажат за едни от сигурните елементи на буржоазния резерв от лагера на демократичните сили.

Виждайки изострянето на класово-политическите отношения, радикалите се опитваха да дадат теоретически обяснения с помощта на своеобразните си еклектически възгледи. Това те направиха на XIX редовен конгрес през ноември 1930 г.²¹² Конгресът на радикалите разгледа въпроса за настъпилата криза и нейните последствия. Радикалите изразиха сравнително по-близко до действителността мнение за бушуващата криза.²¹³ Те считаха, че падането на цените на зърнените храни е само задълбочило кризата, но нейните причини се крият в икономическите процеси при капитализма.²¹⁴ Изтъквайки тежкото състояние, в което е изпаднал народът, радикалите характеризираха политическото положение на страната за „спокойно като пред буря“²¹⁵. На конгреса се чуха твърде остри нападки срещу картелите и се настояваше Радикалната партия по-определено да се изкаже за ограничаване на частната собственост и обобществяване на застрахователното дело. Тези антикапиталистически настроения бяха повече словесна борба, която можеше да печели привърженици сред малоимотните, но беше далеч от възможността да бъде следвана от партията на радикалите. Изправени пред социалните неизвестности на кризата, радикалите се опитваха да се представят за „революционни“ и опровергават досегашните оценки за тяхната партия като „християнизирани“ дребнобуржоазна група.²¹⁶ Конгресът издигна искането да се приеме от Народното събрание „революционно“ законодателство, за да се отклони онази революция, която идва отдолу по силата на обстоятелствата.²¹⁷ Радикалите смятаха, че може да се избегне очертаващият се революционен изход от кризата. Те предвещаваха, че комунистите ще се въз-

²¹⁰ В. Радикал, бр. 67 от 22. VIII. 1930.

²¹¹ С т. Костурков. Изявления. — В. Радикал, бр. 78 от 30. IX. 1930.

²¹² В. Радикал, бр. 93 от 24. XI. 1930.

²¹³ ЦПА, ф. 149, оп. 1, а. е. 8, л. 1.

²¹⁴ С т. Костурков. Положението на страната. — В. Радикал, бр. 93 от 24. XI. 1930.

²¹⁵ С т. Костурков. Политическото положение на страната. — В. Радикал, бр. 94 от 25. XI. 1930.

²¹⁶ В. Новини, бр. 17 от 24. XI. 1927.

²¹⁷ С т. Костурков. Политическото положение. — В. Радикал, бр. 94 от 25. XI. 1930.

ползуват от тежкото положение на масите и при съществуващата реакционна власт отново ще се стигне до гражданска война. Страхът на радикалите беше основателен. Но техните лозунги, издигнати на XIX конгрес, имаха за цел да смекчат силата на социалните конфликти и се предотврати очертаващата се заплаха за буржоазното господство.²¹⁸ Виждайки необходимостта от бързо създаване на политическа коалиция, която да замести Сговора, радикалите решиха, че и те трябва да направят някои отстъпки, без да погазват възприетите принципи.

В изпълнение решенията на конгреса ръководните органи на Радикалната партия влязоха в по-тесен контакт с някои от опозиционните политически течения. Сред радикалите се засили интересът към по-голямо взаимодействие със земеделци и демократи. Но постигане на съглашение със земеделците беше трудно поради острата борба между техните крила. За да улесни изграждането на антисговористка коалиция, ръководството на Радикалната партия даде право на градските и селските организации да сключват съглашения със земеделци, демократи и социалисти в общинските и окръжните избори. Това беше голямо отстъпление от конгресните решения на радикалите, но то в същност узаконяваше действителното положение в изборната борба на низовите организации. Тази практика се оправдаваше с по-малкото значение на общинските избори и с необходимостта да се закрепва на местна почва единдействието против Сговора.

Създаването на временни и на местна почва междупартийни коалиции за селскообщинските избори на 17. II. 1930 г. даваше основание на радикалите за успех и напредък в изграждането на единдействието.²¹⁹ Последвалите окръжни избори на 7. XI. 1930 г. затвърдиха мнението, че трябва да се върви към сближение с опозиционните партии в интерес на изграждането на Блок на демократическите сили.

Новата правителствена клиза, обявена на 21. IV. 1931 г., не изненада ръководството на радикалите. Чувствайки осезателно слабостта на Сговора и силата на народното негодувание, Изпълнителният комитет на Радикалната партия реши да отстоява взетата по-рано линия против всякакви споразумения със Сговора.

Натовареният да състави кабинет Ал. Малинов започна преговори с лидерите на политическите партии. Но Ал. Малинов имаше ограничени пълномощия. Поканени за участие в проектирания кабинет, радикалите не можеха да се съгласят да влязат в такъв, в чийто състав се предвиждаше запазване участието на Демократическия сговор. Отказът на радикалите да влязат в правителството бе повторен и на последвалите покани от упълномощените от държавния глава — Ал. Цанков и А. Ляпчев.²²⁰ Тъй като в центъра на всички опити за съставяне на правителството стоеше Сговорът, радикалите не приеха на никаква цена да участват във временна коалиция за управление.

За да бъде принудена Радикалната партия да капитулира, сговористите направиха опит за нов разкол в нея. Прокламирана беше нова партия на радикалите под ръководството на д-р Н. Кръстников. Но тази маневра, както и плановете новата радикалска партия да привлече членската маса с измама,

²¹⁸ ЦПА, ф. 1, оп. 3, а. е. 281, л. 4.

²¹⁹ Пак там, ф. 3, оп. 5, а. е. 56, л. 1.

²²⁰ В. Радикал, бр. 39 от 2. V. 1931.

напълно се провалиха. Фалшифицирането на декларации на дейци и организации за принадлежност към новата политическа партия беше своевременно разкрито и радикалите не понесоха никакви щети.

Към съставеното „ново“ правителство на А. Ляпчев радикалите се отнесоха напълно отрицателно. Радикалната партия го охарактеризира като нова стъпка във фашистката диктатура на народняшко-сговористката олигархия.²²¹ Задръжането на властта в ръцете на Сговора означаваше продължаване на терора и усиляване на репресиите във връзка с приближаването на законодателните избори. Върху тая страна от политиката на сговористко-либералната коалиция радикалите обръщаха вниманието на общественото мнение. По този начин радикалите смятаха, че са извоювали висок авторитет и придобили важно политическо значение. Общественото признание за ролята на Радикалната партия в борбата против Сговора постепенно се възприемаше и от някои от опозиционните сили, които по-рано проявяваха пренебрежение към една второстепенна политическа групировка. Затова опозиционните партии изявиха склонност да възприемат предложенията на радикалите за оформяване на политическото единодействие в „Народен блок“²²². Но ръководна роля и „архитект“ на народноблоковото сближение по признание на радикалите изигра Ал. Малинов.²²³ Радикалите му оказаха подкрепа и пълно доверие. Почти безусловната подкрепа, дадена на Ал. Малинов за сгрупирване на опозиционните сили в народен блок, влечеше след себе си подчиняване на плановете на демократите и налагане на отстъпки, които радикалите бяха принуждавани да правят мимо техните разбирания за решение на обществено-политическите проблеми.

За да подсилят единодействието на антисговористките сили, радикалите чрез местните си организации предприеха акции за общи противоправителствени публични събрания и изграждане на народноблокови комитети.²²⁴ Първите комитети на Народния блок бяха изградени в Карлово, Белоградчик, Свищов, с. Ружинци — Видинско, с. Баня — Пловдивско, и мн. др.²²⁵

В изграждането на народноблокови комитети по градове и села радикалите показаха завидно старание. Те чувстваха народното негодувание срещу властта на Сговора и бързаха да го канализират в подкрепа на опозиционните буржоазни партии, като пресекат широкото революционизиране на масите под влиянието на Комунистическата партия. Пред ръководствата на другите политически партии радикалите настояваха за по-скорошно създаване на централен комитет на Народния блок. Изтъкваше се, че изборите наблизават, а опозицията не е напълно сплотена.²²⁶ С оглед избирателната система, създадена от правителството на Ляпчев, радикалите предупреждаваха, че самостоятелното действие ще доведе до незначително представяне в Народното събрание, а само коалициите са в състояние да спечелят мнозинство в изборите.

След продължителни преговори, в които се изляха много обещания и уговорки, се постигна съглашение между радикали, демократи, земеделци (крило Вrabча 1) и националлиберали (крило Г. Петров) за създаване на на-

²²¹ И в. К у ш е в. Държавният акт от 3. V. — В. Радикал, бр. 36 от 5. V. 1931.

²²² ЦДИА, Еп. 83, с. 205.

²²³ Пак там.

²²⁴ В. Радикал, бр. 43 от 29. V. 1931.

²²⁵ Пак там, бр. 43 и 44 от 29. V. и 2. VI. 1931.

²²⁶ В. К ю ч у к о в. Опозицията. — В. Радикал, бр. 41 от 22. V. 1931.

роден блок. Съгласението беше повече като изборна коалиция, отколкото блок за политическо единодействие на партиите. Радикалите настояваха за изграждане на ляв център на демократичните сили, но не устояха в намеренията си. Поради по-малкото си влияние те бяха принудени да отстъпят както в подбора на политическите партии, така и във формулирането на общоблоквата платформа.²²⁷ В същност се създаде предизборна коалиция от 7 групировки и фракции, формално представени в 4 партии, някои от които бяха от деснобуржоазния център със съмнителен демократически характер. Формирането на „Народния блок“ срещаше трудности не само поради междупартиционните борби в отделните партии, с което радикалите трябваше да се съобразяват, но и с неустановеното взаимно разбиране за утрешното управление.²²⁸

Съгласението за създаване на Народния блок предвиждаше да се излезе с общоприета платформа. Но тъй като окончателното ѝ изработване срещаше затруднения от партийни, идейни и политически съображения, реши се да се публикува „Манифест към българския народ“²²⁹. Този манифест изигра ролята на публична декларация на блоковите партии, но с него не бяха прекратени съществуващите различия. Някои от основните му искания бяха спорни или различно тълкувани от 4-те коалирани партии. В манифеста се поставяха следните искания: запазване на Търновската конституция, бързи и смели радикални реформи, енергична интервенция и съответна регламентация от държавата в производството, размяната и кредита в полза на слабите икономически слоеве, грижи за работниците и мерки за премахване на безработицата, облекчаване на данъчния товар, намеса на държавната власт в регламентацията на картелите, спиране на процеса на обезземляване и освобождаване от лихваро-спекулативния капитал и др.²³⁰ Повечето от исканията, поставени в „Манифеста“, носеха отпечатъка на радикалските разбирания, но това не означаваше, че другите партии са ги приели искрено и последователно. Както и самата Радикална партия, така и другите партии от Народния блок се ръководеха от съображения да използват недоволството на масите от Сговора и да попречат на БКП в насочване на трудещите се против буржоазното господство. На Радикалната партия обаче може да се признае отчасти, че след вземането на управлението от Народния блок по-често споменаваше за изпълнение на дадените предизборни обещания, отколкото другите коалирани партии. Но и у радикалите имаше демагогия с настояването за радикални и други реформи, които бяха вписани в „Манифеста“. Повечето от исканията, предложени от радикалите, съответстващи на дребнобуржоазните им и утопически разбирания, не бяха изпълними, а служеха за попълване на предизборната платформа на Народния блок.

Законодателните избори бяха проведени на 21. VI. 1931 г.²³¹ Партиите на Народния блок спечелиха парламентарно мнозинство.²³² Радикалната партия

²²⁷ ЦДИА, Еп. 83, с. 205.

²²⁸ Вж. Г. Н а у м о в. Селското движение в България 1929—1934. С., 1975, с. 140.

²²⁹ В. Радикал, бр. 47 от 12. VI. 1931.

²³⁰ Пак там.

²³¹ Статистически годишник на българското царство, 1932, с. 368.

²³² ЦПА, ф. 3, оп. 1, а. е. 314, л. 6.

участвуваше в XXIII ОНС с девет депутати от всичко 273.²³³ Броят на радикалските депутати беше малък, но участието в създадената коалиция гарантираше на партията им едно място в правителствения екип на Народния блок.

* * *

Партията на радикалите в периода на управлението на Демократическия сговор беше активна политическа сила. Макар да не беше от първостепенно значение, тя регистрираше своето присъствие на общественото поле и намираще начини за политическа дейност. Радикалната партия с концепциите, които имаше по обществените въпроси, се опитваше да въздейства за налагане на демократическото им разрешение.

Стременията на Радикалната партия на обществената арена бяха да се придържа към едно балансирано поведение спрямо главните борещи се страни. Но по силата на политическата борба и вземайки участие в нея, тя не можеше да не определя отношенията си към събитията. Това принуждаваше Радикалната партия да взема страна в събитията, като, отстоявайки самостоятелната си позиция, тя се противопоставяше на десните сили и симпатизираше на левите. Естествено като партия, която притежаваше самобитен политически характер, тя не можеше да има напълно благоприятно поведение към левите сили и специално към БКП, но не поставяше на преден план различията си с тях.

Радикалната партия се съобразяваше със съществуването на революционния фронт. Радикалите обаче не желаеха да признаят нарастващите леви сили и да възприемат коренно нова политическа ориентация. Те продължаваха да се противопоставят на действията на Комунистическата партия, но без да съдействуват на реакционните сили в преследването и унищожението ѝ. Радикалната партия спомогаше за легализиране на комунистическото движение чрез нормализиране на обстановката в страната и предоставяне на възможност за участие в обществените борби на всички политически течения.

Опитите на реакционните сили спрямо Радикалната партия да бъде разединена и подчинена тя парираше успешно и съумяваше да отстои самостоятелното си съществуване. Тактиката на Радикалната партия се определяше от поставената цел да се добере до управлението на държавата чрез политически комбинации. За постигане на тази задача Радикалната партия подбираше средствата за борба и формите за единодействие съобразно програмните си принципи и уставни положения. Политическите си компромиси партията на радикалите осъществяваше, без да нарушава конгресните решения, спазвайки определената линия за сближение със сродните и близки по характер партии. Проявявайки политическа инициатива, която невинаги се увенчаваше със значителни резултати, Радикалната партия съумя да се сближи със силите, които успяха да вземат властта чрез избори през 1931 г.

²³³ Стенографски дневници на XXIII ОНС, II Р. С. (азбучник), с. 97.

LE PARTI RADICAL AU COURS DU GOUVERNEMENT
DE L'ENTENTE DEMOCRATIQUE
(1923 — 1931)

Christo Stéfanov

R é s u m é

Le Parti Démocratique des radicaux au cours de la période du gouvernement de l'Entente prenait une part active dans la vie sociale. Elle a réussi à sauvegarder son existence indépendante malgré la pression exercée sur lui d'adhérer à l'Entente. Mais une minorité du Parti Démocratique des Radicaux, dirigée par T. G. Vlaykov, J. Fadenhecht et P. Todorov a adhéré à l'Entente Démocratique. Une grande partie du Parti Radical a gardé son indépendance du point de vue d'organisation. Cette crise survenue au sein du Parti a été surmontée dans une lutte acharnée entre les défenseurs et les adversaires de la fusion.

Après l'Insurrection de septembre, le Parti Radical a commencé à mener plus nettement une politique de différence de celle de l'Entente Démocratique et à s'organiser en tant qu'une force en opposition. Ses députés à l'Assemblée Nationale ont formé un groupe parlementaire à part. La position des radicaux à l'Assemblée Nationale par rapport au pouvoir de l'Entente a été négative. Les radicaux critiquaient et condamnaient ouvertement les actes législatifs du gouvernement.

Après la sortie des disciples de Vlaykov, on a remarqué une plus grande cohésion des idées et la stabilisation de l'unité dans le développement et l'organisation au sein du Parti. Le Parti Radical-démocratique organisait des congrès annuels ordinaires et discutait tous les problèmes de son activité concernant sa politique, tactique et organisation. Au XIVème Congrès en 1926 il a changé son nom en Parti Radical de la Bulgarie et a apporté certains changements dans son statut. La tactique adoptée par les radicaux visait un accord avec les forces démocratiques contre l'Entente.

Conscient de la situation extrêmement grave des pauvres masses de la population, Le Parti Radical s'efforçait d'en trouver l'issue dans les réformes sociales. Le problème principal à résoudre d'après les radicaux était le renversement du gouvernement de l'Entente Démocratique. Pour y arriver les radicaux proposaient la création d'un Bloc des forces démocratiques qui devait mener une lutte sans compromis contre l'Entente Démocratique. Le Parti Radical menait cette lutte d'une manière légale en espérant renverser le gouvernement à l'aide des bulletins de vote des citoyens conscients. De cette manière des radicaux envisageaient à éviter l'issue révolutionnaire de la crise.

Les radicaux envisageaient à se réunir avec les démocrates, les social-démocrates, les membres du Parti Agrarien Bulgare. Les coalitions créées temporairement pour participation aux élections municipales et départementales ne donnaient pas de résultats considérables. Malgré ses positions démocratiques et progressistes, le Parti Radical ne cherchait pas la liaison avec les forces révolutionnaires gauches. Menant une lutte visant la normalisation de la situation interne, le Parti Radical contribuait à la légalisation du mouvement communiste.

Menant la politique d'union avec les partis légaux démocratiques et en opposition, les radicaux poursuivaient le but de s'élever au pouvoir. Les ambitions politiques des radicaux ont été réalisées avec leur adhésion au Bloc National et après avoir gagné les élections législatives en 1931.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
Исторически факултет

Том 68

1974

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA
Faculté d'histoire

Tome 68

1974

МИЛЧО ЛАЛКОВ

БЪЛГАРО-ЮГОСЛАВСКИ КУЛТУРНИ
ВРЪЗКИ

СЕПТЕМВРИ 1944 — ФЕВРУАРИ 1947 Г.

MILTCHO LALKOV

RELATIONS CULTURELLES BULGARO-YOUGOSLAVES
(SEPTEMBRE 1944 — FEVRIER 1947)

Рецензент: доц. *Любомир Огнянов*

Редактор: проф. *Илчо Димитров*

Развитието на българо-сръбските и българо-югославските културни отношения през ново и най-ново време показва за разлика от политическите отношения сравнително постоянната тенденция на сътрудничество, взаимност и творчески влияния. Тази констатация намира своята логика в етническото родство, приблизително еднаквите исторически обстоятелства и пътища, по които се е формирала обществено-политическата, научната и художествената мисъл на българския и югославските народи, сходството в езиците, бита, етнографските характеристики и пр. Дори и македонският въпрос, на чието конфликтно поле винаги са се срещали остриетата не само на двете политически, но и на културните пропаганди, невинаги е бил в състояние да хвърли плътна сянка върху духовните контакти между тези съседни славянски народи.

Още през Възраждането българо-сръбските културни отношения са наситени с факти на богато сътрудничество и разностранни взаимовлияния. Те се осъществяват по различни пътища и канали, получават една или друга форма. Липсата на османски национално-политически гнет и по-развитите обществено-културни отношения в княжество Сърбия привличат за съзидателна работа българските книжовници. Белград наред с Нови Сад се превръща в един от най-важните центрове на задграничното българско книгоиздаване и журналистика. Тук Г. С. Раковски и Л. Каравелов дейно се включват в културния живот на Сърбия и южнославянските земи под австрийска власт. Произведенията на Каравелов през сръбския период от неговия живот се сочат за начало на критическия реализъм в сръбската литература. Страниците на сръбските и другите южнославянски вестници и списания широко се отварят за материали, посветени на българската история, словесност и фолклор. Със същата отзивчивост и внимание българската възрожденска периодика информира за миналото, културата и изкуството на южнославянските народи. В гимназията и лицей на Белград, със стипендии на сръбското Министерство на просветата се учат от 1834 г. до Освобождението десетки български младежи. Наши съотечественици учителствуват по това време в Сърбия, Хърватско и Словения. Сръбски, хърватски и словенски учители преподават в българските възрожденски училища.

След 1878 г. историята на културните връзки и културният обмен между българския и югославските народи се обогатяват с нови прояви и форми. Тяжното засилване и ползотворност сега се обуславят най-вече от политическата самостоятелност на България. Започва активна преводаческа дейност и книгоиздаване, особено на българските поети-символисти от началото на века в Сърбия, Хърватско и Словения. Разменят гостувания театрални състави и музикални групи. Обменят се, особено след 1903 г., студентски и ученически контингенти. Изтъкнати творци в различните области на литературата, изкуството и културата поддържат постоянна писмена връзка. По този начин двустранните културни процеси взаимно си влияят, като същевременно се води

борба срещу ретроградните и декадентските тенденции в литературата, културата и изкуството.

Силната идея на славянофилството, непогръбнала и през тези динамични десетилетия до войните, често събира в общ фронт културните дейци на съответните народи, възправя ги единни на различните международни и научни форуми. На общославянска основа се организират през този период различни съвместни инициативи на културните среди в България, Сърбия и южнославянските земи под австроунгарска власт: чествувания, изложби, съвместни литературни алманаси и др. Вълната на балканския милитаризъм и шовинизъм след 1912 г. слага обаче за известен период край на това добре развиващо се плодотворно сътрудничество между културите на българския и другите южнославянски народи.

През годините след Първата световна война студенината в политическите отношения задълго възпира традиционния стремеж към културно сътрудничество, въпреки че сега има най-добри условия за неговата организация и проявление поради обединението на южнославянските народи в държавните рамки на Югославия. Първите инициативи се появяват през 1929 г. Те се изразяват в разменените посещения на няколко групи културни дейци от двете страни.

От 1933 г. като последица от започналото българо-югославско политическо сближение зачестяват и културните контакти. Прогресивната общественост в двете страни започва да търси пътища за изграждане и на организационни структури, които да съдействуват за развитието и задълбочаването на културните връзки. Създават се през 1933 г. Югославско-българската лига и Българо-югославското дружество. В рамките на планираната от двете организации дейност се развиват до 1941 г. — вече по-организирано и по-интензивно — познатите от предишните столетия форми на културно сътрудничество и духовен обмен. През втората половина на тридесетте години могат да се изброят редица инициативи на взаимна преводаческа и издателска дейност, разменени посещения на културни дейци и артистични състави, обмен на журналистическа информация, размяна на студентски групи, взаимна пропаганда на културните достижения на българския и югославските народи. За съжаление този последен акорд от една дълга и здрава традиция се прекъсва през Втората световна война, когато България и Югославия застават в двата противникови лагера.

* * *

Така очертаните контури на българо-сръбските и българо-югославските културни отношения и връзки през ново и най-ново време са сравнително добре изследвана тема в историческата литература.¹ Тяхното развитие след Втората световна война обаче не е било досега предмет на проучване и от двете страни. Деликатността на някои моменти в политическите отношения

¹ Вж. И в. К о н е в. Българо-сръбски литературни взаимоотношения през XIX в. (до Освобождението). С., 1964; Българо-сръбски и българо-хърватски книжовни взаимоотношения (материали и документи). С., 1966; Из българо-сръбските литературни взаимоотношения. От Освобождението на България до Балканската война. С., 1968; В. Б о й ч е в а. Българо-сръбските взаимоотношения в учебното дело през първата половина на XIX в. (кандидатска дисертация). С., 1971; З. М и ч е в а. Българо-югославското културно сближение през 30-те години (1933—1940). — ИПр, кн. 3, 1967.

все още възпира изследователите и на другите области от връзките между България и Югославия след 9. IX. 1944 г., в т. ч. и на културните прояви.

Пренебрегнати са българо-югославските културни взаимоотношения и в годините непосредствено след Деветосептемврийската победа — септември 1944 — февруари 1947 г. Макар и кратък, този период е изключително важен за победата на социалистическата революция в България, за утвърждаването на новите принципи на българската външна политика. От 9. IX. 1944 г. до подписването на мирните договори през февруари 1947 г. България формално се намира в състояние на война с антихитлеристката коалиция и правителството на Отечествения фронт упорито преодолява трудностите на дипломатическата изолация. В балканския аспект на тази проблема най-голямо значение имат отношенията с Югославия — непосредствен съсед, най-голяма балканска държава, страна с голям военен, политически и морален актив в антифашистката съпротива.

За разлика от миналото през есента на 1944 г. българо-югославските отношения започват да се развиват върху политическа основа, коренно различна от тази, върху която двете страни чертаят линията на взаимното си поведение през десетилетията на своето самостоятелно политическо съществуване. Оттук произтичат новите насоки и тенденции в политиката им една към друга. Повели българския и югославските народи по социалистически път на развитие, двете комунистически партии, правителствата на Отечествения фронт и югославските правителства под ръководството на маршал Тито осъществяват до началото на 1947 г. първите съвместни стъпки към мирното съжителство и сближението.

Общите политически цели на управляващите концентрации в двете страни, принципите на пролетарски интернационализъм в тяхната външнополитическа линия намират през този период израз в няколко по-крупни факта. На 5. X. 1944 г. се подписва българо-югославско споразумение. То предвижда „военно сътрудничество в борбата против общия неприятел — немския окупатор“². Освен това в него заляга и формулировката за уреждането на бъдещите отношения в духа на приятелство и братско сътрудничество.³ По силата на това споразумение български войски участват в окончателното освобождение на Югославия. Народите от двете страни си подават ръка за всеопадно сътрудничество при ликвидирането на последните от войната, в процеса на укрепването на народнодемократичната власт, тенденции, чиито най-ярки прояви са всенародната акция в България за подпомагането на югославските народи през 1945 г. и защитата, която югославската делегация прави на българската кауза на Парижката мирна конференция през 1946 г. Така за кратко време след войната не само двете държави, но и техните взаимоотношения се превръщат във фактор на демокрацията и мира на Балканите.⁴

На този политически и обществен фон се развиват българо-югославските културни връзки от есента на 1944 до февруари 1947 г., т. е. до нормализирането на международното положение на България. Започналото политическо сближение между българския и югославските народи намира дълбоко отра-

² Външна политика на Народна република България. Сборник от документи и материали в два тома. Т. I (1944—1962). С., 1970, с. 12—13. Вж. оригиналния текст на споразумението в Ахрив на Министерството на външните работи, оп. 9, пор. № 161, л. 2.

³ Пак там.

⁴ Г. Димитров. Съчинения. Т. 11, с. 348.

жение и в културната област. Новите политически условия в двете страни продължават и укрепват традицията на взаимно културно сътрудничество от миналото. Сега тя става част от общата държавна политика на сближение с Югославия, подхранва се непрекъснато от общата демократична същност на двата строя, от падането на шовинистическите прегради в отношенията между българския и югославските народи. Сега, при променената политическа обстановка, непомръкващата идея на славянското братство и единство започва да получава в културната област конкретни и непрекъснато развиващи се форми.

Наистина до пролетта на 1947 г. не съществува официална общовалидна културна спогодба между двете страни.⁵ Сложното международно положение на България като бивш съюзник на хитлеристка Германия и отговорната дипломатическа задача за подписването на национално изгоден мирен договор концентрират вниманието на отечественофронтовското правителство преди всичко към политическата страна на взаимоотношенията с Югославия. Затова за развитието на културните връзки се разчита предимно на отделни инициативи от двете страни. Но в непосредствения изблик на всенародно задоволство от новия дух в българо-югославските отношения се раждат и осъществяват редица начинания на взаимното културно сближение. Въпреки че не са обхванати в рамките на принципно договорно споразумение, те дават за кратко време значителни резултати, защото различните културни ведомства и пропагандни институции, обществено-политически организации и отделни културни дейци в двете страни откликват на широкия обществен интерес към проблемите на културното сближение между българския и югославските народи. Техните инициативи постепенно трасират пътя на културното сближение.

Българската страна първа прави опит за организиране на културното сътрудничество и опознаване с Югославия. Със съдействието на Централния комитет на БРП (к) и отечественофронтовското правителство възобновява след 9. IX. 1944 г. своята дейност Българо-югославското дружество, саморазпуснало се след 1941 г.⁶ Дружеството започва работа по организацията на културното сътрудничество и културните връзки с Югославия, без да ограничава инициативността и самодейността на различните български културни институции. За негов председател е избран министърът на информацията Димо Казасов. Към дружеството се изграждат секции на писателите, журналистите, артистите, художниците и др. С пропагандирането на необходимостта от тесни българо-югославски културни връзки се заемат възстановените за кратко време българо-югославски дружества в двадесет и четири града на страната — в София, Пловдив, Стара Загора, Ловеч, Казанлък, Дряново, Перник, Русе, Силистра, Шумен, Пазарджик, Асеновград, Генерал Тошево, Пещера, Лом, Бургас, Михайловград и Първомай.⁷ Със своята дейност в провинцията дружествата допринасят за популяризирането на югославските културни постижения в България, способствуват за пробуждането на интерес към миналото и съвремението на югославските народи.

⁵ През август 1947 г. Министерският съвет одобрява подписанияте през пролетта на същата година културни спогодби с Полша, Чехословакия, Югославия и Румъния.

⁶ В. Работническо дело, 20. IX. 1944.

⁷ Централен държавен архив на Народна република България (по-нататък ЦДА на НРБ), ф. 28, оп. 7, а. е. 3, л. 135—137.

Тази широка мрежа от провинциални дружества за кратко време се преръща в едно от важните звена за поддържането и развитието на новите тенденции в българо-югославските отношения. БРП (к) и правителството на Отечествения фронт започват системно да подпомагат и да насочват тяхната дейност. Така Националният комитет на Отечествения фронт взема под свое ръководство Българо-югославското дружество, като неговите подразделения из провинцията се подчиняват на околийските комитети на Отечествения фронт. По този начин те не само се обезпечават материално, но и дейността им става част от организираната и планомерна политика на правителството за подобряване на българо-югославските отношения. Оттук и тясното преплитане на политически и културни задачи в дейността на Българо-югославското дружество, акцентите върху общественно-политическия ефект на осъществяваните културни инициативи, а не ограничаване в кръга на чисто културните резултати — характеристика, валидна в повечето случаи от дейността на Българо-югославското дружество преди войната. Показателен в това отношение е и профилът на сп. „Южни славяни“, започнало да излиза през март 1945 г. като орган на Българо-югославското дружество. Дори и беглият преглед на материалите, излезли в неговите броеве до началото на 1947 г., показва, че неговата редколегиа прави подбор на автори и заглавия не само от гледна точка на търсенето на културните измерения на идеята за племенното и историческото родство между българския и югославските народи, но набляга и на актуалния ѝ политически смисъл и перспективи.⁸ Другояче едва ли е могло да бъде. В съгъстения ход на събитията от есента на 1944 г. БРП (к) и отечествено-фронтовското правителство трябва да подчинят всичко на главната задача в областта на външната политика — стабилизиране на положението на България в Европа и на Балканите, приятелство и сътрудничество с нова Югославия като една от най-важните гаранции за нормализирането на следвоенните междубалкански отношения.

За разлика от положението в България създадената през 1933 г. в Белград Югославско-българска културна лига възобновява своята дейност едва през пролетта на 1947 г.⁹ Така че югославските инициативи за културно сближение с България се осъществяват през разглеждания от нас период без наличието на координираща организация.

Веднага след възстановяването на Българо-югославското дружество се правят и първите конкретни стъпки на българо-югославското културно сближение. В българските вестници и списания, културни и политически, започват да се появяват материали и информации за културния живот в Югославия, за културноисторическото развитие на югославските народи. В началото на октомври 1944 г. вестник „Литературен фронт“ помества обзорна статия върху традициите от миналото и проблемите в настоящето на югославската литература. В статията се изтъкват общославянските мотиви в литературното творчество на югославските народи, роденето на традиции, образци и теми с такива в българската литература.¹⁰ Сръбският „Глас“ веднага отговаря с превод на стихове от Христо Ботев и Христо Смирненски, с разкази на Иван Вазов и Йордан Йовков.¹¹

⁸ Вж. в сп. Южни славяни, кн. 1, 1945, статиите на Д. Казасов, на ген. Д. Терпешев и на външния министър П. Стайнов.

⁹ Лигата възобновява своята дейност под името Културно дружество „Югославия—България“.

¹⁰ В. Литературен фронт, 14. X. 1944.

¹¹ В. Глас, 15. X. 1944.

В края на 1944 и началото на 1945 г. спонтанни инициативи на трудещите раждат на различни места в пограничните българско-югославски райони литературно-музикални вечери за взаимно опознаване и побратимяване с населението от съседните югославски селища. Отечественофронтовският комитет в с. Раковци, Кулско, организира такава вечер съвместно с комитета на Омладината в с. Пърлита, Зайчарско.¹² Подобна среща имат на 4. III. 1945 г. и жителите на с. Ряховци, Белоградчишко. Техни гости са самодейците от съседното югославско село Корито.¹³ На тези и други подобни срещи се дава нов тласък за взаимното културно опознаване, стимулира се по места популяризирането на идеята за политическото сътрудничество между българския и югославските народи.

В духа на новите веяния в политическите отношения се активизира и търсенето на форми за информационен обмен. В края на 1944 г. българското Министерство на информацията започва да издава „Бюлетин за Югославия“. Той съдържа интересни и разнообразни сведения за България — политически, икономически, културни и спортни. До края на октомври 1945 г., въпреки следвоенните трудности с хартията и отпечатването, министерството издава 260 броя от този бюлетин.¹⁴ По-късно той започва да излиза редовно, два пъти седмично.

Отдел „Културни връзки с чужбина“ на същото министерство възприема в началото на 1945 г. идеята на министъра Д. Казасов всеки акт на българо-югославското културно сближение да се отразява с отделен бюлетин. Такива бюлетини започват да излизат от март 1945 г. и продължават до юни 1948 г. Наред с културните материали във всеки брой на този бюлетин се поместват и политически статии, посветени на новите елементи в двустранните отношения, на историческите корени на славянското единство. Първи в тази серия се появяват статиите на Д. Казасов „Българи и сърби през вековете“ и на Н. Фурнаджнев „Братството на южните славяни“.¹⁵

Още по време на войната започват взаимните посещения на драматични състави, театрални групи и отделни артисти. В тази насока началото поставят фронтовите театри на Първа българска армия, които през втората фаза на Отечествената война са неизменен гост със своите представления пред югославското население. Българският и югославският печат единодушно оценяват тяхната дейност като съществен принос за заякчаването на приятелството и братството между народите на България и Югославия.¹⁶ Освен военните театри и Софийският областен театър изнася няколко спектакъла в Пирот през февруари 1945 г.¹⁷

През април 1945 г. по българска покана в България пристига пионерският театър при Централния комитет на Съюза на Обединената антифашистка младеж в Югославия (УСАОЮ). Групата в състав от 41 човека гастролира в София, Пловдив и Русе с едноактната пиеса „20 октомври“, посветена на освобождението на Белград, с хорови декламации и народни хора. Навсякъде югославските пионери се посрещат изключително топло от обществеността —

¹² В. Работническо дело, 10. II. 1945.

¹³ Пак там, 5. III. 1945.

¹⁴ ЦДА на НРБ, ф. 2, оп. 1, а. е. 100, л. 89—91.

¹⁵ Пак там, л. 78.

¹⁶ В. Народна войска, 3. VI. 1945; в. Политика, 14. V. 1945.

¹⁷ Пак там, 27. II. 1945.

като безкористни пратеници на братски народи. Техните спектакли се превръщат в непринудена манифестация на братски чувства.¹⁸

По същото време Съюзът на артистите в България отпуска безвъзмездно на възстановяващия се от войната Белградски театър реквизит и други сценични материали на значителна сума.¹⁹

Началото на поредицата разменени гостувания на писателски групи поставят югославяните. В средата на декември 1944 г. югославска делегация, съставена от поетите и белетристите Р. Зогович, Вл. Назор, М. Клонич и И. Попович, гостува в България по покана на Съюза на българските писатели. На негово тържествено заседание черногорският поет Зогович изразява най-точно в речта си новите настроения в литературните среди на двете страни: „Ние ще работим за онова братство, за което няма граница — братството на южните славяни. Нека и в нашите книги да няма и помен от тия граници.“²⁰ Веднага след това българска писателска делегация, ръководена от Н. Фурнаджиев, заминава за Белград. Наред с литературните контакти, които те имат със своите югославски колеги, се осъществява и материална помощ за писателите и журналистите от Белград — делегацията носи като подарък големи количества хранителни стоки и облекло, крайно необходими за пострадалите от войната.²¹

Пряка последица от тези разменени гостувания е съвместното заседание на ръководствата на писателските съюзи в двете страни, състояло се на 1. III. 1945 г. Въпреки военните условия и напрегнатия политически живот в двете страни с оптимизъм се приемат решенията за широко сътрудничество — обмен на литературни материали, съвместно издаване на поетически сборници и антологии и др.²²

След това контактите между писателските съюзи от двете страни зачестяват. На 16. III. 1945 г. в българската столица пристига група югославски белетристи, поети и литературни критици, сред които личат имената на И. Андрич, Бр. Чопич, И. Грудан и др. За две седмици те посещават Пловдив, Варна, Русе и Бургас. Прекарват известно време и в София. Навсякъде те изнасят литературни четения, имат срещи с български писатели и други интелектуалци. На едно от тези литературни четения, проведено на тържествено заседание на Българския писателски съюз, присъства и регентът Т. Павлов.²³ Тази инициатива на Българския писателски съюз има успех и в друга насока — постигнато е ново споразумение за постоянно и всестранно литературно сътрудничество.²⁴ В тази връзка Хр. Радевски излиза във в. „Литературен фронт“ със статията „Литературната дружба между България и Югославия“.²⁵

През юни на същата година българските писатели връщат мартенското посещение на своите югославски колеги. Тяхното пребиваване в Белград съпада с две важни обстоятелства. По това време в България се разгръща всенародната кампания за подобряването на българо-югославските отношения, решения за която се вземат на Осмия пленум на Централния комитет на БРП

¹⁸ ЦДА на НРБ, ф. 2, оп. 1, а. е. 100, л. 78; в. Работническо дело, 7. IV. 1945.

¹⁹ Пак там, ф. 123, оп. 1, а. е. 73, л. 1.

²⁰ В. Работническо дело, 14. XII. 1944.

²¹ В. Политика, 30. III. 1945.

²² В. Работническо дело, 2. III. 1945.

²³ Пак там, 19. III. 1945.

²⁴ ЦДА на НРБ, ф. 2, оп. 1, а. е. 46, л. 17.

²⁵ В. Литературен фронт, 1. IV. 1945.

(к) през февруари-март 1945 г. и на Първия конгрес на Отечествения фронт в началото на март същата година.²⁶ Към тази благоприятна обществено-политическа атмосфера трябва да се прибави и фактът, че по същото време Първа българска армия се завръща от фронта през югославска територия. Сърдечността и топлото отношение на белградчани към българските армейци се пренася и върху техните съотечественици-писатели.

Към българската делегация, ръководена от Людмил Стоянов, се присъединяват и представители на отдела за културна дейност към щаба на Първа армия. В този състав тя изнася няколко литературни четения в Белград, среща се и със столичните творчески среди. Делегацията е приета от председателя на Временното правителство на Демократична федеративна република Югославия (ДФРЮ) Йосип Бр. Тито за няколкочасова беседа. С държавнически жест маршалът оценява политическите резултати от дейността на българските писатели за сближението между българския и югославските народи — на част от тях са връчени югославски ордени. На срещата присъствуват и членовете на Политбюро на Югославската комунистическа партия Е. Кардел и М. Джилас.²⁷

По-нататък взаимните посещения на литературни дейци и обмяната на творчески опит зачестяват. Литературните кръгове в двете страни започват да откликват на всяка организационна и творческа проява на своите колеги по перо от българската славянска страна. Заедно с представители на писателските съюзи на другите славянски страни югославска писателска делегация взема участие в работата на Националната конференция на Българския писателски съюз, състояла се в аулата на Софийския университет от 23 до 25. IX. 1945 г.²⁸ С това е направена още една стъпка по пътя на по-нататъшното сътрудничество между литературните дейци от двете страни. На конференцията югославският делегат С. Куленович произнася голяма реч, в която изразява вярата, че „българските и югославските писатели ще вложат всичките си сили, за да заякчат българо-югославското приятелство, почиващо на писмената близост и общопрелятата кръв“²⁹.

От своя страна българска писателска делегация начело с Г. Караславов и Мл. Исаев взема участие в работата на Учредителния конгрес на югославските писатели през ноември 1946 г. в Белград.³⁰

В началото на май 1945 г. се прави опит за по-планомерна организация и перспективност в осъществяването на двустранните културни връзки. Инициативата идва от новосъздадената служба „Връзки с балканските страни“ на Дирекцията по печата при Министерството на пропагандата. Нейният директор Ст. Коцев провежда в югославската столица няколко срещи със зам.-министъра на информацията във временното правителство на ДФРЮ. До официална спогодба пред вид неуреденото международно положение на България не се стига, но двамата се договарят устно по редица въпроси — разрешаване на продажбата на български книги във вече съществуващата българска книжарница в Белград и откриването на седем книжарници в България за продажба на югославска литература; издаване на общ вестник — в България на български, в Югославия на сърбо-хърватски, словенски и маке-

²⁶ БКП в резолюции и решения, т. IV, с. 6, 10; ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 5.

²⁷ В. Борба, 7. VI. 1945.

²⁸ ЦДА на НРБ, ф. 2, оп. 1, а. е. 46, л. 17

²⁹ В. Работническо дело, 24. IX. 1945.

³⁰ В. Политика, 18. XI. 1946.

донски език; размяна на вестници, филми и антифашистки фотоизложби.³¹ Двата се споразумяват по принцип и в някои други насоки на културния обмен — взаимни гостувания на писателски групи, театри, музикални състави, хорове, работническо-селски самодейни колективи, размяна на художествени изложби и др.³²

Макар и неофициално, споразумението скоро активизира инициативите и от двете страни. През есента на 1945 г. издателство „Хр. Г. Данов“ основава югославски книжарница в София и Пловдив. Българската книжарница в Белград започва по-често да се снабдява с литература и пропагандни материали. Телеграфопошенската агенция „Стрела“ изпраща първите български вестници за масова продажба в Югославия. По-активно и целенасочено в това направление действа югославската агенция „ТАНЮГ“. От лятото на 1945 г. тя редовно снабдява съответните български ведомства и културни институти с вестниците „Борба“ и „Политика“. Пак по линията на договорката на Ст. Коцев с югославското министерство на пропагандата в София се открива в края на август 1945 г. изложба на художествени предмети, изработени от пребиваващите в България югославски деца. Изложбата е посетена от много столичани.³³

Постигнатото неофициално споразумение през май 1945 г. дава тласък и за зачестяването на вече започналите театрални контакти. Още следващия месец на турне в България пристига Скопският народен театър.³⁴ Неговото гостуване се превръща в значителна проява не само на задълбочавашото се културно сближение между българския и югославските народи, но и в мащабна демонстрация на политическа близост и единомислие. Българският печат и театрална критика дават най-ласкави отзиви за сценичните постановки и актьорските постижения на югославските гости.³⁵

По инициатива на Българо-югославското дружество в края на септември 1945 г. заминава за Югославия сборна концертна група. В нея са включени Народният оркестър, групата „Росна китка“ и солисти на Българското радио. В продължение на двадесет дни те изнасят редица концерти в Белград, Нови Сад, Суботица, Сомбор, Загреб, Люблина.³⁶ Ръководителят на групата Св. Кукуров подчертава по-късно в своя отчетен доклад не само артистичния успех на съставите и солистите, но и морално-политическия ефект от концертите, изразил се в сърдечното посрещане от страна на югославските трудещи се.³⁷

Месец септември 1945 г. ще остане забележим в хрониката на българо-югославските културни връзки след войната и с посещението на югославската журналистическа делегация. Югославските журналисти, ръководени от П. Василевич, предприемат от 8. IX. 1945 г. двуседмична обиколка из страната. Те посещават общо дванадесет града на България, гостуват на много предприятия и обществени организации. Навсякъде ги посрещат с най-сърдечни чувства. Вестник „Работническо дело“ излиза с уводна статия, в която посещението на югославската журналистическа група се оценява като съществен

³¹ ЦДА на НРБ, ф. 2, оп. 1, а. е. 43, л. 48.

³² Пак там, л. 123.

³³ В. Отечествен фронт, 23. VIII. 1945.

³⁴ ЦДА на НРБ, ф. 2, оп. 1, а. е. 43, л. 48.

³⁵ В. Работническо дело, 18. VI. 1945.

³⁶ ЦДА на НРБ, ф. 2, оп. 1, а. е. 43, л. 48.

³⁷ Пак там.

принос за още „по-близкото опознаване и крепкото сътрудничество“ между двете страни.³⁸ Югославските журналисти са приети на дружески разговор от министър-председателя Кимон Георгиев. По-късно А. Коендич, един от членовете на делегацията, споделя общото блестящо впечатление от България във в. „Глас“.³⁹

Набелязаните мероприятия в договорката от май 1945 г. продължават да се осъществяват и след септември. През октомври и ноември се разменят седмични кинопрегледи и експонати между етнографските музеи в София и Скопие.⁴⁰

По същото време Българо-югославското дружество проявява инициатива и за организиране на сътрудничество между Софийския университет „Климент Охридски“ и Коларчевския университет в Белград. Със съдействие на дружеството ръководството на българския университет изпраща през септември първата пратка книги и учебни пособия за най-голямото висше учебно заведение в Югославия, което със силно разрушена материална база от войната трудно възстановява условията за нормален учебен процес.⁴¹ Помощта продължава и през 1946 г., като наред с пратките за Белградския университет университетът в София изпраща безвъзмездно известни количества клишетата за издателство „Народна книга“ в югославската столица,⁴² установява и културно-разменни връзки със Скопския университет, на когото отпуска книги и учебни пособия за 2 599 327 лв.⁴³ Инициативата на Софийския университет се подема и от Българската академия на науките и изкуствата, която изпраща на унищожената във войната университетска библиотека в Белград голяма поредица от своите издания.⁴⁴

През есента на 1945 и началото на 1946 г. интелектуалното и духовното опознаване и разбиране между българи и югославяни вписва в своя актив и серия от разменени посещения на музикални дейци. В началото на октомври композиторът Панчо Владигеров гостува на Съюза на югославските композитори. В Белград той провежда няколко творчески срещи със своите югославски колеги.⁴⁵ Месец след това известният югославски диригент М. Вукдрагович се явява пред софийската музикална общественост като гост-диригент в два концерта на Държавния симфоничен оркестър.⁴⁶ Приблизително по същото време българският диригент Ат. Маргаритов, поканен от ръководството на Белградската филхармония, дирижира няколко концерта в югославската столица.⁴⁷ Друг югославски диригент, директорът на Белградската опера О. Данон, дирижира през февруари 1946 г. Държавния симфоничен оркестър в няколко поредни концерта.⁴⁸

На шумен успех се радват през тези месеци гастролите на отбрана група изпълнители на югославски народни песни и народният оркестър на Радио

³⁸ В. Работническо дело, 8, 12, 14. IX. 1945.

³⁹ В. Глас, 2. X. 1945.

⁴⁰ ЦДА на НРБ, ф. 2, оп. 1, а. е. 49, л. 43.

⁴¹ Пак там, ф. 132, оп. 1, а. е. 182, л. 1065—1066.

⁴² Пак там, ф. 2, оп. 1, а. е. 46, л. 191; ф. 132, оп. 1, а. е. 182, л. 1068—1070; ф. 163, оп. 10, а. е. 392, л. 10.

⁴³ В. Народна войска, 14. VIII. 1945.

⁴⁴ В. Политика, 12. X. 1945.

⁴⁵ ЦДА на НРБ, ф. 132, оп. 1, а. е. 392, л. 14.

⁴⁶ Пак там, л. 15.

⁴⁷ В. Отечествон фронт, 21. XII. 1945.

⁴⁸ Пак там, 10, 11. II. 1946.

Белград в българската столица и провинцията,⁴⁹ ролите на белградския баритон Ст. Янкович в постановките на Софийската опера „Евгений Онегин“, „Севилският бръснар“, „Турандот“,⁵⁰ изпълненията на българската певица Р. Михайлова в Белградската опера,⁵¹ концертите на известния югославски цигулар Зл. Балюлкович в София и в провинцията.⁵²

По лична покана на Тито заминава за Югославия в началото на април 1946 г. Военният представителен хор. В продължение на месец той изнася редица концерти в по-големите градове на Сърбия, Хърватско, Словения, Босна и Македония,⁵³ които по изразу на културния наблюдател на в. „Народна войска“ Б. Несторов са се превърнали в „сърдечни манифестации на българо-югославското братство“.⁵⁴

През май 1946 г. в София, Пловдив, Стара Загора, Ямбол, Бургас, Варна, Русе и Плевен изнасят свои концерти пианистките-виртуози сестрите Олга и Мария Михайлович, професори в Белградската музикална академия.⁵⁵ В края на същия месец отново гости на българската музикална общественост са представители на Белградската консерватория — група от единадесет студенти с ръководител проф. Ст. Райчич. Те изнасят няколко концерта в София и Пловдив.⁵⁶

Политиката на БРП (к) и отечественофронтовското правителство за поощряване на културните връзки с Югославия се насочва и към другото важно средство за масова информация — радиото. По правителствено настояване в издаваното от акционерното дружество „Български печат“ списание „Радиопреглед“ започват да се публикуват от лятото на 1945 г. наред със седмичните програми на Радио София и Радио Москва и програмата на Радио Белград.⁵⁷

На 6. VI. 1945 г. в София се подписва и протокол за сътрудничество между Радио София и Радио Белград — от музикалния директор на белградското радио М. Вукдрагович и К. Луканов, директор на радиоразпръскването при Министерството на пропагандата. С този протокол официално се санкционира изграждането на постоянен радиофоничен канал Белград—София.⁵⁸ До този момент двете столици притежават подобни канали само с Москва и Лондон. По този начин значително се разширява постоянният радиоефир за двете страни и оттук — информационният поток.

Съгласно протокола Радио София отпуска безвъзмездно за Радио Белград радиотехническа апаратура и радиочасти, разменят се радиопрограми и звукозаписи, започват да се излъчват ежедневни десетминутни емисии с информация за съседната страна, радиочасове, посветени на българската и югославската армия, и др.⁵⁹

В началото на 1946 г. за ръководител на българската емисия при белградското радио е изпратен известният журналист Богомил Нонев. Енергичен

⁴⁹ В. Отечествон фронт, 4, 5, 21. XII. 1945.

⁵⁰ Пак там, 15. III. 1946.

⁵¹ Сп. Балкански преглед, кн. 4, 1946, с. 42.

⁵² Пак там.

⁵³ В. Народна войска, 10. IV, 8. V. 1946.

⁵⁴ Пак там, 1. V. 1946.

⁵⁵ Документация на Министерството на външните работи, преписка IV/80/213, Югославия, 1946, № 42, с. 11; в. Работническо дело, 16. V. 1946.

⁵⁶ В. Работническо дело, 29, 30. V. 1946.

⁵⁷ ЦДА на НРБ, ф. 132, оп. 1, а. е. 49, л. 11.

⁵⁸ Пак там, а. е. 8, л. 14; в. Отечествон фронт, 28. VI. 1945.

⁵⁹ Пак там.

и ентуспазиран, той не се задоволява само с работата си в радиото. Нонев се заема с широкото пропагандиране на българската култура и за времето на своя престой в Югославия, близо година и половина, той се превръща в главна фигура за разпространението на българските културни достижения. Един негов отчет до Министерството на информацията и изкуствата дава представа не само за дейността му, но и за недооценката на българската културна пропаганда в Югославия от страна на съответните ведомства в България. Посещавайки през февруари 1946 г. Триест, Любляна и Загреб, Нонев констатира в тези градове големите възможности на българската печатна пропаганда и тяхното недостатъчно използване. В Любляна началникът на отдела по печата на Словенската федеративна република Ф. Дренковац споделя с него: „Нямаме никакви материали за България. Допреди известно време българското външно министерство ни прашаше вестници, но сега вече не идват. По молба на вашето министерство на информацията изпратихме избрана словенска литература в София за 20 000 динара, но не сме получили нито една българска книга.“⁶⁰

Усилията на Нонев да преодолее инертността на някои служители в българското външно министерство често остават безрезултатни. Заедно със словенските музикални авторитети В. Драгович и А. Прегер той разработва през март 1946 г. план за разменени гостувания на български и словенски музиканти, останал без отговор от съответния отдел на външното министерство в София.⁶¹

Инициативите на Нонев се подкрепят в известна степен от министъра на информацията и изкуствата Д. Казасов. Под внушение на Нонев той отправя през септември 1946 г. две писма до българската легация в Белград. В тях Казасов настоява за откриване на български дом на културата и информацията в Белград.⁶² Изглежда, българските дипломати не са проявили особена настойчивост, защото тази инициатива се осъществява едва след година и половина.

За разлика от българските си колеги югославският културен аташе в София М. Дефранчески развива далеч по-активна дейност. В негова помощ е и пристигналният през юли 1945 г. уредник на югославската мисия при Радио София Др. Стойчич.⁶³ Плод на тяхната активност и тесни връзки с Българо-югославското дружество е откритата на 9. VI. 1946 г. документална изложба на югославската народноосвободителна борба във фойето на театър „Роял“. На откриването присъствуват Кимон Георгиев, Тодор Павлов и югославският пълномощен министър Никола Ковачевич.⁶⁴ Рангът на присъстващите от българска страна политически лица недвусмислено говори за вниманието, което се отделя по това време в България на културното сближение с Югославия. Българската преса ласкаво се изказва за идеята на изложбата и нейната експозиция.⁶⁵ По-късно, през януари 1947 г., във връзка с Всеславянския конгрес в Белград, в югославската столица се открива и изложба на българската антифашистка съпротива, получила висока оценка в югославския печат.⁶⁶

⁶⁰ ЦДА на НРБ, ф. 132, оп. 1, а. е. 25, л. 167—168.

⁶¹ Пак там, л. 168.

⁶² Пак там, л. 69.

⁶³ Пак там, ф. 2, оп. 1, а. е. 47, л. 8.

⁶⁴ В. Работническо дело, 10. VI. 1946.

⁶⁵ В. Отечествон фронт, 13, 16. VI. 1946; в. Отечествон фронт, 14. VI. 1946.

⁶⁶ В. Борба, 4. I. 1947.

Немалка роля за развитието на българо-югославските културни връзки през този период играе и Георги Димитров. Той внимателно следи и поощрява всеки акт на двустранното културно сътрудничество. В началото на юли 1946 г. отново гостува Македонският народен театър от Скопие. На приема, даден в чест на артистите от театъра, Г. Димитров изтъква голямата роля на българо-югославското културно сближение за изкореняване на всички остатъци от великобългарския и великосръбския шовинизъм, беседва с колектива на театъра върху проблемите на театралния обмен между България и Югославия.⁶⁷

Разностранна дейност за укрепване на българо-югославските културни отношения развива и възстановената Студентска академична секция (САС) при Българо-югославското дружество, ръководена от Б. Спасов. В нейната дейност и в актива на Студентския народен съюз трябва да бъдат отбелязани през 1944—1946 г. възстановената от миналото традиция за размяна на студенти от университетите в Белград и София, взаимните гостувания на студентски музикални групи и др.⁶⁸

За съжаление честите контакти между студентите от двете страни не се съпровождат с обмен на представители на академичните преподавателски среди. Наличието на все още голям брой фашизирани и националистически настроени преподаватели във висшите учебни заведения на двете страни принуждава съответните ведомства да не избързват с инициативи в тази насока. Единствен Тодор Павлов чете в края на декември 1946 и началото на 1947 г. няколко лекции в Юридическия факултет на Коларчевския университет.⁶⁹

Резултатна форма за популяризирането на Югославия са и чествуванията, организирани от българо-югославското дружество. На 23. XI. 1945 г. неговото ръководство, съвместно с ръководствата на българо-полското и българо-чешкото дружество, организира вечер, посветена на националния празник на нова Югославия. В атмосфера на тържественост и топлина произнасят речи югославският пълномощен министър Н. Ковачевич и министър Д. Казасов.⁷⁰ По подобен начин е чествуван празникът и през следващата година, а така също и приемането на новата югославска конституция.⁷¹

На тези чествувания се отговаря от югославска страна с реципрочно внимание — през април 1945 г. Югославският съюз на артистите организира тържествено чествуване на Алеко Константинов, което се провежда в Белградския театър.⁷²

Освен горните инициативи Българо-югославското дружество урежда в София и в провинцията много сказки, посветени на проблемите на нова Югославия, на политическото и културното сближение между българския и югославските народи. На тях компетентни лектори, предимно от управителния съвет на дружеството, запознават слушателите с историческото минало и новите задачи пред съседната славянска страна.⁷³

Дружеският характер на политическите взаимоотношения влияе положително и върху взаимните интереси към едно или друго обществено, културно

⁶⁷ В. Отечествен фронт, 10. VII. 1946.

⁶⁸ ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 26, л. 179.

⁶⁹ В. Отечествен фронт, 4. I. 1947.

⁷⁰ ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 26, л. 178.

⁷¹ Централен партийен архив (ЦПА), ф. 146, оп. 5, а. е. 1471, л. 1.

⁷² В. Борба, 5. IV. 1945.

⁷³ В. Работническо дело, 18. X. 1945, 19. XI. 1946.

и научно събитие, което става във всяка от двете страни. Няма форум на научната мисъл, на културните дейци от България и Югославия през 1944—1947 г., на който да не присъствуват представители на съседната страна. Българска медицинска делегация взема участие в работата на конгреса на югославските лекари,⁷⁴ югославски есперантисти присъствуват на конгреса на Българското есперантистко дружество в Асеновград.⁷⁵ Югославска делегация начело със заместник-министъра на просветата на Федеративна република Сърбия П. Радоман участва в Учредителния конгрес на Съюза на работниците по просветата в България през октомври 1945 г.⁷⁶

През 1944—1947 г. важна роля за развитието на културните връзки играе и периодичният печат в България и Югославия. Той предоставя страниците си за редица материали, посветени на културните събития в двете страни. Наред с отразяването на конкретните прояви правят се и сполучливи опити за обзорно осветляване на историческите традиции в българо-югославските културни отношения, да се направи равностметка на постигнатото в тази област след Девети септември. От такъв характер са статиите на Д. Панталеев „Културната дружба между България и Югославия“,⁷⁷ на В. Кирилич „Перспективи на българо-югославското културно опознаване“ и др.⁷⁸ В тях наред с равностметката на фактите се набелязват новите форми на културното движение между България и Югославия, предлагат се пътища за неговото засилване.

Важна страна от развиващите се културни връзки между България и Югославия по това време е и практиката на двустранни научни командировки и специализации. Макар и ограничени по брой — поради следвоенните финансови затруднения, тези специализации и командировки допринасят немалко за възходящото развитие на двустранните духовни контакти. Така например през януари 1946 г. за Югославия заминава А. Дончев, началник на секция от отделение „Военни музеи“ при Министерството на войната. За няколко месеца той се запознава с югославския опит при организирането на вече функциониращия Военноисторически музей в Белград.⁷⁹ На специализация в България пристига през 1946 г. известният югославски историк В. Колендич,⁸⁰ искрен приятел на българския народ, който през май 1945 г. спасява при оттеглянето на немците ценна сбирка български документи от епохата на Възраждането, съхранявани в архивите на някогашното сръбско външно министерство.⁸¹

Паралелно с другите форми на културно сътрудничество се развива през този период и книгообменът, издателската и преводаческата дейност. Вярно на своята мисия и функции, ръководството на Българо-югославското дружество превръща неговото седалище в истински център за популяризирането на югославската книга в България. По настояване на дружеството с писмо на Министерския съвет от юни 1945 г. акционерното дружество „Български печат“ е натоварено да организира българска книжарница в Белград. В скоро

⁷⁴ ЦДА на НРБ, ф. 169, оп. 10, а. е. 243, л. 54.

⁷⁵ Пак там, ф. 2, оп. 1, а. е. 243, л. 54.

⁷⁶ В. Работническо дело, 3. X. 1945.

⁷⁷ В. Народна младеж, б. VII. 1945.

⁷⁸ В. Глас, 18. XI. 1946.

⁷⁹ Военноисторически архив (ВИА), ф. 51, оп. 2, а. е. 511, л. 4.

⁸⁰ В. Борба, 18. V. 1946.

⁸¹ В. Отечествон фронт, 21. XII. 1945.

време книжарницата става популярно културно учреждение в югославската столица, разпространяващо българската книга и мисъл по всички краища на Югославия.⁸² В началото на ноември 1945 г. се открива и дом-читалище на Българо-югославското дружество в София.⁸³ През същото време в България вече функционират три югославски книжарници — две в София и една в Пловдив.⁸⁴

Развива се и значителна преводаческа и издателска дейност. В началото на 1946 г. Е. Георгиев и И. Леков издават антология на сръбската поезия. В Белград от 1945 до 1947 г. преводачите от български език П. Бешевич, М. Хаджи, Д. Костич и др. превеждат и издават много от произведенията на Вазов, Ботев и Смирненски. Особено активен е Бешевич, който в белградското списание „Младост“ превежда през 1946 г. всички стихотворения на Ботев.⁸⁵ Пак през тази година белградското издателство „Култура“ пуска от печат и антология от стихотворенията на Хр. Ботев, преведени на сърбо-хърватски от М. Йонч.⁸⁶

Голям успех има излязлата през януари 1946 г. в югославската столица биографична книга за Георги Димитров, която се разграбва буквално за няколко дни.⁸⁷

По силата на една полуофициална договорка между Дружеството на белградските писатели и Съюза на българските писатели през 1946 г. се осъществяват редица взаимни издателски начинания — преведени са на сърбо-хърватски два сборника с българска поезия и белетристика; в български превод излизат две книги на Бр. Чосич и по една от Бр. Нушич и Р. Чолакович; издадени са в Югославия някои от съчиненията на Ив. Вазов, Л. Стоянов и А. Каралийчев; преведен е на сърбо-хърватски и трудът на Т. Павлов „Теория на отражението“ и др.⁸⁸

* * *

Понятията „сътрудничество“ и „приятелство“ най-точно сумират същността на българо-югославските културни връзки от септември 1944 до февруари 1947 г. Те са убедителен пример, че сходството и еднаквите политически цели на народните демокрации в двете страни през разглеждания период обуславят възходящото развитие не само на политическите отношения и на икономическото сътрудничество, но и на духовното опознаване между българския и югославските народи. Разностранни и активни, постоянно насърчавани от двете комунистически партии и народнодемократични правителства, тези връзки укрепват историческата традиция за естествен обмен на най-забележителното в столетната култура на българския и югославските народи, отварят една от най-хубавите страници на българо-югославските отношения след 9. IX. 1944 г.

⁸² ЦДА на НРБ, ф. 2, оп. 1, а. е. 49, л. 12.

⁸³ Пак там, л. 13.

⁸⁴ Пак там, а. е. 132, л. 8.

⁸⁵ В. Политика, 18. XII. 1946.

⁸⁶ В. Отечествон фронт, 18. I. 1946.

⁸⁷ ЦПА, ф. 146, оп. 4, а. е. 583, л. 1—2.

⁸⁸ В. Македонско знаме, 28. XII. 1946.

RELATIONS CULTURELLES BULGARO-YOUGOSLAVES

(SEPTEMBRE 1944 — FEVRIER 1947)

Miltcho Lalkov

(R é s u m é)

Le présent ouvrage se propose le but d'étudier les moments et les faits les plus importants du développement des relations culturelles bulgaro-yougoslaves depuis le 9 septembre 1944 jusqu'à la signature des traités de paix en février 1947.

Dans le système général des rapports politiques entre la Bulgarie et la Yougoslavie, au cours de la période d'après-guerre, les relations culturelles entre les peuples bulgare et yougoslave représentent un des exemples les plus convaincants de développement ascendant. Les nouveaux principes de la politique extérieure des deux pays de démocratie populaire, le ton d'amitié et de coopération qui s'installe entre eux, font continuer la tradition d'échange culturel intense qu'ont vue se développer les décades passées. Le Parti ouvrier bulgare (c) et le gouvernement du Front de la Patrie transforment à présent le renforcement de la coopération culturelle avec la Yougoslavie en un composant de la politique du Parti et de l'Etat qui tend à une amélioration des rapports avec la Yougoslavie.

Au cours de cette période un rôle extrêmement important dans la réalisation multiforme du rapprochement culturel entre les deux peuples voisins, joue l'activité de la Société bulgaro-yougoslave, renouvelée après le 9 septembre 1944. Malgré l'absence d'une convention culturelle officielle entre les deux pays, la Société, soutenue par les différentes organisations et institutions culturelles réussit, en peu de temps, à réaliser de nombreuses initiatives dans le domaine de la coopération culturelle. Indépendamment de leur caractère — échange de visite d'écrivains de comédiens ou d'autres groupes artistiques, activité réciproque de traduction et d'édition, échange d'information et autres formes d'échange culturel, elles contiennent toujours un fond très important — la consolidation de la tradition historique d'échange naturel de ce qui est le plus remarquable dans la culture séculaire des peuples bulgare et yougoslave.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
Исторически факултет

Том 68

1974

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA
Faculté d'histoire

Томе 68

1974

ГЕОРГИ ГУНЕВ

ПОЛИТИЧЕСКА И СОЦИАЛНА
ХАРАКТЕРИСТИКА НА СИСТЕМАТА
НА АПАРТЕЙД
В ЮЖНОАФРИКАНСКАТА РЕПУБЛИКА

GEORGI GUNEV

THE POLITICAL AND SOCIAL FEATURES
OF THE APARTHEID SYSTEM
IN REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

СОФИЯ. 1979

Рецензент: гл. асист. *Христина Мирчева*

Редактор: доц. *Милен Семков*

Южната част на африканския континент остана незасегната от процеса на деколонизация, положил край на една ера от африканската история. Расисткият „домашен“ вариант на колониализъм в ЮАР бе обусловен от наличието на значителна бяла общност в тази страна. Потомците на някогашните бели преселници днес нямат друга родина освен ЮАР. За тях не съществува алтернативата на преселване в метрополията, която беше налице за колонизаторите на другите африкански страни.

Стремежът на бялото малцинство да увековечи своето привилегировано положение в южноафриканското общество стана причина за възникването на уникална политическа и социална система, основаваща се изцяло върху расистката теория за превъзходството на бялата раса.

Една от най-съществените особености на расисткия режим е пълната узурпация от страна на белите на всички позиции в политическия и икономическия живот на ЮАР. От своя страна расовата бариера не позволява развитието на африканска буржоазия с нейната колаборантска част. Посоченото обстоятелство в много силна степен стеснява социалната база на расисткия режим. Неговите ръководители могат да разчитат само на поддръжката на облагодетелствуваното бяло малцинство.

По тази причина реакцията на управляващите среди на ЮАР на такова „предизвикателство“ като освобождението на останалата част на африканския континент от колониалния гнет намери израз в засилването на расистката тирания. Превръщането на британския доминион Южноафрикански съюз в „република“ недвусмислено демонстрира отказа на расистката върхушка да признае правото на самоопределение и независимост на африканския народ на ЮАР.

Укрепването на расисткия бастион в Южна Африка бе свързано със засилването на полицейския терор, със забраната на най-представителните организации на африканското население, със закриването на всички възможности за легална политическа дейност на небелите жители на ЮАР.

Социалните, политическите и икономическите проблеми на южноафриканската действителност са намирали и намират широко отражение в марксистката историография. Съществена особеност на изследванията на нейните представители е, че тяхното внимание е привлечено предимно от проблемите на националноосвободителното движение на африканския народ на ЮАР.¹ Социалните и политическите страни на апартейда са проучени в значително по-слаба степен. Отделни негови аспекти са били обект на анализ от страна на

¹ Вж. например А. Б. Д а в и д с о н. Становление сил протеста. М., 1972; Вооруженная борьба народов Африки за свободу и национальную независимость (сборник под редакцией В. Л. Тягуенко). М., 1974; П. И. М а н ч а. В авангарде революционно-освободительной борьбы. М., 1975.

такива учени като В. П. Городнов², Т. Ф. Таиров³, И. П. Ястребова⁴ и А. С. Галчински⁵.

Общ обзор на системата на расово неравенство в ЮАР се съдържа в един от сборниците, издадени от Българския център за Азия и Африка.⁶

Запознаването с буржоазната историография на апартейда оставя сложни и противоречиви впечатления. Изследванията на много нейни представители респектират с огромния документален и фактически материал, привлечен за нуждите на анализа на процесите, които се развиват в недра на южноафриканската политическа действителност. Бихме могли да говорим за три направления в буржоазната африканистика, занимаваща се с проблемите на апартейда.

Най-многобройната група автори, ръководена от принципите на буржоазния обективизъм, се стреми да заеме „неутрална“ позиция при изследването на апартейда.⁷ В техните произведения може да се намери едновременно и изключително остро осъждане на расистката тирания в ЮАР и силна доза антикомунизъм, придружена от открито недоверие към целите и перспективите на националноосвободителното движение на африканския народ на ЮАР.

Друга характерна особеност на разглежданата група автори намира израз в обстоятелството, че те насочват своето внимание предимно към расовите измерения на южноафриканската реалност. В това отношение изключение представляват работите на Пиер ван ден Берг⁸ и Хариберт Адам⁹, които съвсем определено преценяват апартейда като форма на класово господство на бялата буржоазия над угнетеното африканско население. Втората насока на буржоазната историография на южноафриканската политическа и социална система е представена в творчеството на някои южноафрикански и родезийски „бели“ историци.¹⁰ Тяхното „обяснение“ на южноафриканската действителност се свежда до „откритието“, че апартейдът е напълно оправдан поради неспособността на африканското население да възприеме „ценностите“ на западната цивилизация. Националноосвободителното движение на африканския народ на ЮАР се интерпретира от авторите на това направление като дейност на отделни изолирани групи екстремисти, изпълняващи ролята на съветска пета колона в Южна Африка.

² В. П. Г о р о д н о в. Южноафриканский рабочий класс в борьбе против расизма и реакции. М., 1968.

³ Т. Ф. Т а и р о в. Апартейд—преступление века. М., 1969.

⁴ Вж. статията ѝ в сб. Против расизма и неоколониализма, за освобождение Юга Африки. М., 1971.

⁵ А. С. Г а л ч и н с к и й. Южноафриканская республика: развитие государственно-монополистического капитализма. М., 1975.

⁶ Расизъм и расова дискриминация. С., 1971.

⁷ G. Carter. The politics of Inequality: South Africa Since 1948. New York, 1962; E. Feit. African Opposition in South Africa. Stanford, 1967; L. Kuper. An African Bourgeoisie: Race, Class, and Politics in South Africa, New Haven, 1970; South Africa: The sociological perspectives (under redaction of Heribert Adam). London, 1971.

⁸ P. van den Bergh. South Africa: Study in conflict, Middletown, 1965.

⁹ H. Adam. The Modernizing Racial Domination. London, 1971.

¹⁰ N. I. R h o o d i e and H. I. V e n t e r. Historical Exposition of the Origin and Development of the Apartheid Idea. Amsterdam, 1960; Maning Charles In Defence of Apartheid, Foreign Affairs, October 1964, p. 135—164; D. de Villier. The Case for South Africa, London, 1970.

Третата група историографи на системата на апартейд в ЮАР е съставена от противници на расисткия режим. Много от нейните представители са емигрирали противници на расисткия режим в ЮАР. В техните произведения,¹¹ като правило богато документирани, се съдържа многопланов анализ на всички страни от южноафриканската действителност. Независимо от идеологическата нееднородност, която е най-съществената особеност на тази група, всички нейни представители са обединени от идеята за расово равнопоставяне за всички граждани на ЮАР. Като се съобразява с основните насоки на историографията на политическата и социалната система на ЮАР, авторът на настоящото изследване си поставя за цел да анализира политиката на правителството на ЮАР по отношение на бялата и африканската общност на страната. В рамките на този сравнителен анализ въз основа на неизползуван досега документален материал са засегнати и някои слабо проучени от марксистката африканистика проблеми за същността, ролята и действието на легалната опозиция в ЮАР, както и за расисткото законодателство.

Обстоятелството, че всички източници, свързани със статута на индийската и метиската група от населението на ЮАР, са напълно недостъпни за български научен работник, е принудило автора да остави техните проблеми извън тематичния обхват на своето изследване.

В работата са използвани няколко категории документални източници. Привлечени са документи и материали на ООН — предимно публикуваните от специално създадените от ООН органи за изучаване на проблемите на Южна Африка, като Специалния комитет по въпроса за политиката на апартейд, провеждана от правителството на ЮАР.

За пръв път се въвеждат в научно обръщение значителна част от публикацииите на организацията „Международен фонд за защита и помощ“, създадена в Лондон в защита на политическите затворници в ЮАР.¹²

За пръв път в българската научна литература се използва и документалното издание на проф. Рубин (емигрант от ЮАР) „Апартейдът в действие“, в което са публикувани всички расистки закони и разпоредби, регламентиращи живота на африканското население.¹³

Широко приложение в изследването е намерил богатият документален и статистически материал, който се съдържа в обширните ежегодни сборници на „Южноафриканския институт за расови отношения“ — една от основните организации на легалната опозиция в ЮАР.¹⁴

В работата са използвани и периодичните издания на националноосвободителното движение на ЮАР — „Африкън комюнист“ и „Сечаба“. Освен това са ползувани материали от отделни броеве на южноафриканските вестници „Ранд Дейли Мейл“, „Йоханесбург“, „Съндей Таймс“, „Дърбън“.

¹¹ A. H e r p l e. A Political and Economic History of South Africa. London, 1964; E. R o u x. Time longer than Rope. Madison, 1964; M. G a i l. The student Revolt Against Racism in South Africa. Africa Today, London, May—June 1970, p. 12—28; R. F i r s t. Western investments in Apartheid. London, 1972; M. B e n s o n. The Sun will Rise. London, 1974.

¹² International Defence and Aid Fund (IDAF).

¹³ L. R u b i n. Apartheid in practice. New York, 1976.

¹⁴ Survey on the Race Relations in South Africa. Johannesburg, 1973.

ПОЛИТИКАТА НА ЮЖНОАФРИКАНСКОТО ПРАВИТЕЛСТВО ПО ОТНОШЕНИЕ НА БЯЛАТА ОБЩНОСТ

Единствената дума от речниковия фонд на езика африкаанс, която е известна на цял свят, е думата апартейд. Това понятие, означаващо разделение се превърна в символ на политическата система на ЮАР. Един от съвременните теоретици на апартейда го определя като „политика, призвана да защити, националната расова същност на белия човек и едновременно с това да предостави постоянно нарастващи възможности на небелите жители на Южна Африка в техните собствени райони“¹⁵.

Това определение фактически означава, че основната цел на политиката на апартейд е увековечаването на привилегированото положение на бялото малцинство в южноафриканското общество в съчетание с изолацията на африканското население в специално подбрани за целта райони — бантустанни.

Апартейдът се провежда днес от партия, която претендира, че изразява интересите на цялото бяло население на ЮАР. В действителност Националистическата партия е била създадена като подчертано антианглийска организация на африканерската (бурската) общност.

Холандската реформистка църква, ползуваща се с огромен авторитет сред африканерите, е била верен съюзник на Националистическата партия от деня на нейното създаване. Националистите възприемат една от основните догми на холандската реформистка църква — догмата за „богоизбрания народ“, като един от основните компоненти на своята идеология. По силата на това обстоятелство те разглеждат европейската окупация на днешната територия на ЮАР и жестока разправа с африканското население като мисия на „богоизбрания“ народ — бурите, в Африка.

Апартейдът има и своите светски източници. Поради неизстиналата от времето на англо-бурските войни ненавист към англичаните, както и поради наличието на най-силните расистки традиции в света може би никъде идеите на германския фашизъм не са срещнали толкова съчувствен прием, както сред африканерската общност на ЮАР. Много от днешните ръководители на ЮАР, в т. ч. и министър-председателят Вурстер, са започнали своята политическа кариера в отявлено профашистки организации.

След Втората световна война в стратегията на националистите настъпват съществени изменения. С разгрома на хитлеристка Германия бе отстранена най-важната причина за разкола между двата основни компонента на бялата общност на ЮАР. Лидерите на Националистическата партия прекратиха напълно своята антианглийска пропаганда. Те разбраха, че нетърпимостта на ортодоксалните им постановки може само да подкопае ръководната роля на относително малобройната бяла общност. В навечерието на изборите през 1948 г. националистите предложиха на белите (и единствените) избиратели политиката на апартейд като основно съдържание на своя вътрешнополитически курс. Тяхната предизборна кампания премина под лозунгите „апартейд и бааскап“ — разделно развитие и господство на белия човек. Ръководителите на националистическата партия свързваха всичките си надежди за политически успех с расистките традиции и предрасъдъци на цялото бяло население на ЮАР. Резултатите от изборите показаха, че техните надежди са

¹⁵ D. de Villier. Op. cit., p. 36.

били оправдани. След завземането на властта като най-важна цел на националистите се очерта укрепването на привилегированото положение на белите, доколкото именно те съставят социалната база на режима. Втората много важна тенденция на правителствената политика към бялата общност бе обусловена от стремежа на националистите да повишат ролята на африканерите в икономическия живот на ЮАР, който до тяхното идване на власт се намира напълно под контрола на англоезичната южноафриканска буржоазия. Основно средство за постигането на тези цели националистите виждат във всеотстранното повишаване ролята на държавата. При тяхната власт укрепването на държавния апарат се превърна в основен гарант както на бялото господство, така и на промяната във вековния неблагоприятен за африканерите баланс в отношенията между двете основни групи на бялото население на ЮАР.

През годините на апартейда рязко се засили държавната намеса в икономиката на ЮАР. В общия обем вътрешни инвестиции за периода от 1960 до 1970 г. дялът на частния капитал спадна на 57,5 %, размерът на държавните инвестиции достигна 36,1 %, като 6,3 % от тях се падат на контролираните от държавата корпорации.¹⁶

Под контрола на държавата се намират най-важните сектори на народното стопанство на страната, като енергетиката, металургията, химическата промишленост, военното производство, транспортът и др. Разширението на държавния сектор на южноафриканската икономика се осъществява чрез изкупуването на контролните пакети акции от частните компании, а също чрез широкото привличане на чужди инвестиции в намиращите се под държавен контрол сфери на икономическия живот на ЮАР.

Осезаема е държавната намеса и в селското стопанство. Белите фермери (мнозинството от тях са африканери) получават кредити на най-изгодни условия. Транспортирането и пласментът на тяхната продукция също се осигуряват от държавата.

Установяването на пълното господство на расисткия режим в областта на икономиката бе необходимо условие за реализацията на основните му цели.

Повишаването на икономическата и политическата роля на африканерската общност започна още от самото начало на режима на националистите. С бурни темпове нараства ролята на африканерския капитал в икономиката на ЮАР. От 1940 г. до 1970 г. неговият размер се е увеличил три пъти в обработващата промишленост, банковото дело и търговията и десет пъти в минната промишленост — един от най-важните компоненти на южноафриканската икономика.¹⁷

Друга форма на провежданата от правителството на ЮАР политика на протекционизъм по отношение на африканерската общност намира израз в нееднаквото представяне на двете групи от бялото население в администрацията на страната. Африканерите съставят 58 % от белите граждани на ЮАР, а заемат 71 % от всички административни постове.¹⁸ Особено ярка е посочената диспропорция в репресивния апарат, основното оръдие на системата — 87 % от всички полицейски чиновци и 99 % от служителите в затворите са афри-

¹⁶ H. A d a m. Op. cit., p. 29.

¹⁷ Ibidem, p. 30.

¹⁸ Ibidem, p. 75—76.

канери.¹⁹ В светлината на тези факти напълно е приемливо мнението на Курт Данцигер, дългогодишен преподавател в Кейптаунския университет, понастоящем емигрант в Канада:

„За изминалия период от време групата африканерски националисти, обединени в редовете на Националистическата партия, успя да отпрати предизвикателство към господството на англоезичния елит.“²⁰

Необходимо е да се подчертае, че нескритото предпочитание на ръководителите на расисткия режим към африканерската общност е балансирано от един много умел подход към англоезичната група от бялото население на ЮАР. За да не допусне разцепление сред малцинствената бяла общност, което би било фатално за нейното господство, националистическото правителство още от самото си идване на власт предприе енергични усилия да интегрира бялата работническа класа (в мнозинството си от английски произход) в редовете на господстващия елит. Тази цел успешно се осъществява чрез изкуственото повишаване на жизнения стандарт на всички бели граждани на ЮАР. Подобно повишение е възможно поради получаването от страна на бялото малцинство на непропорционално голяма част от националния доход. Прекият грабеж, извършван над небялото население на ЮАР, се илюстрира най-добре от следните данни за разпределението на националния доход на страната: белите, които съставят 17,5 % от населението, получават 73,4 % от националния доход, докато африканците, съставляващи 70,4 % от населението, получават едва 18,8 % от националния доход на ЮАР.²¹

Естествено е, че при подобно разпределение на националния доход лидерите на расисткия режим разполагат с неорганичени възможности за влияние върху белите представители на южноафриканския пролетариат и за превръщането им в работническа аристокрация по отношение на африканските работници.

Друг ефикасен метод за привличане на белите работници е постоянното запазване на всички работни места, изискващи висока квалификация, само за представителите на бялата раса. Утвърждаването на режима и разширението на неговата социална база сред белите са много по-важни фактори за расисткия елит, отколкото икономическите интереси на страната. По тази причина в икономиката на ЮАР се наблюдава следният парадокс: непрекъснато нараства безработицата сред африканското население, тъй като предлагането на неквалифицирана работна сила рязко превишава търсенето ѝ. В същото време постоянно растящото търсене на квалифицирани работници не може да бъде удовлетворено само от представителите на бялата група. Ето и цифровия израз на тази аномалия на апартейда: в ЮАР днес има около два милиона безработни африканци и 40 000 работни места, които напразно очакват бели претенденти.²²

Положението още повече се изостря от превърналата се в устойчива тенденция ориентация на трудоспособните бели граждани на ЮАР към непроизводителните сфери на южноафриканската икономика. През 1973 г. 72,33 % от икономически активното бяло население е ангажирано в бюрократичния апарат и в сферата на обслужването.²³ През 1975 г. този процент възлиза на

¹⁹ South Africa: Sociological perspectives. Op. cit., p. 287.

²⁰ Ibidem.

²¹ H. A d a m. Op. cit., p. 7.

²² Ibidem. Op. cit., p. 7.

²³ African Communist, 67, 1976, p. 41.

73,81.²⁴ Масовият отлив на бялото население от производствената сфера поставя редица крайно остри проблеми пред южноафриканските управници. Преди всичко правителството вече осъзнава факта, че в промишлеността на ЮАР се е образувал и продължава да се разширява един вакуум, който би могъл да бъде запълнен само чрез въвличането на африканския пролетариат в сферата на квалифицирания труд. Налице са някои признаци, които недвусмислено показват, че расисткият режим един ден ще бъде принуден да посегне на основната привилегия на бялата работническа класа — наемането на квалифицирана работна ръка по расов признак. Особено показателно в това отношение е изказването на един от видните функционери на Националистическата партия в областта на икономиката Гьотце:

„Рано или късно белият работник ще трябва да се ослани единствено на своята степен на квалификация и на своето желание за работа, а не на законодателството на страната.“²⁵

Тези последни насоки на правителствената политика по отношение на белия пролетариат в никакъв случай не могат да бъдат разглеждани като пълна ревизия на досегашните ѝ направления. И напред бялата общност ще бъде привилегированият елит на ЮАР. „Твърдият тон“ на Гьотце може да бъде обяснен с факта, че бялата работническа класа на ЮАР със стремителни темпове се превръща в малцинство по отношение на останалите компоненти на бялата общност и следователно нейните интереси могат да бъдат леко уязвени в името на продължението на расисткото господство.

Важен момент от политиката на националистическото правителство към бялата група от населението на ЮАР намира израз в съществуването на „бяла“ легална опозиция в страната. Наличието на опозиция в условията на тираничната система на апартейда е сложно, интересно и слабо проучено от марксистката историография явление.

Преди всичко много важна роля играе обстоятелството, че бялата общност на ЮАР, която осъществява своето господство над останалите 4/5 от населението, е съставена от две дълбоко враждебни в миналото една спрямо друга национални групи. Правителството на националистите е принудено да се съобразява със силните позиции на англоезичната буржоазия в икономиката на страната, както и с нейните широки и традиционни връзки със западните страни — основни инвеститори в южноафриканската икономика. Тази влиятелна прослойка на бялото южноафриканско общество се ползува от всички привилегии, които ѝ предлага системата на апартейда, но предпочита да се дистанцира от неговата идеология и експеси. Тя е убеден противник на една открита фашистка система на управление, доколкото подобна система би могла да се реализира само като диктатура на африканерската буржуазия.

Вторият основен фактор, който обуславя ориентацията на расисткия режим към една по-гъвкава политика, е от външнополитическо естество. Широката и многостранна подкрепа, която ЮАР получава от своите западни съюзници, би била съществено затруднена без наличието или имитацията на някои буржоазно-демократични елементи в южноафриканската политическа система.

При анализа на легалната опозиция в ЮАР трябва да се има пред вид разликата между официалната интерпретация на термина опозиция от страна

²⁴ African Communist, p. 46.

²⁵ Ibidem, 67, 1976, p. 46.

на расисткия режим и неговото фактическо съдържание. Така например във всички официални издания на ЮАР като основна опозиционна партия в страната се сочи Обединената партия, ползваща се с подкрепата на влиятелни кръгове от англоезичната буржоазия.

Но на практика какво предвижда програмата на Обединената партия? На първо място изграждане на „федерална“ структура в ЮАР при пълно запазване на всички прерогативи на централната власт. В тази федерация африканското население трябва да бъде представено по следния начин: 8 места в парламента (от всичко 165) и 6 места в сената (от всичко 66). Фактически Обединената партия предлага най-недостойния вариант на подигравка с правото на избор — да бъде позволено на африканците да „избират“ бели депутати — при това наброяващи едно незначително малцинство както в парламента, така и в сената.

Може би никъде същността на идеологията и целите на Обединената партия не са разкрити така ярко, както в следното изказване на нейния дългогодишен ръководител Вилие-Грааф:

„Аз знам, че ще бъда обвинен от някои идеалисти за това, че нашата програма не предвижда расово равенство. Но защо тя трябва да поддържа подобно равенство? . . . Реалните интереси на ЮАР като цяло могат да бъдат най-добре защитени при положение, че бялата общност играе първостепенна роля.“²⁶

Обединената партия може да бъде разглеждана само като политическа организация на бялата южноафриканска буржоазия, която се стреми към вариант на расистко господство, следователно тя в никакъв случай не може да бъде считана за опозиционна партия по отношение на расисткия режим, доколкото неговата основна цел също се свежда до поддържането на привилегированото положение на бялото малцинство.

Легалната опозиция в ЮАР включва в своите редове Прогресивната партия, Националния съвет на южноафриканските студенти, групата сътрудници на Института за междурасови отношения, някои църковни служители, както и част от англоезичната интелигенция на страната. Дейността на южноафриканската легална опозиция е съсредоточена предимно в две много важни области на обществения живот в ЮАР, които не се намират под пълния контрол на правителството — печата и университетите.

Англоезичните вестници и списания като цяло отказват да изпълняват ролята на разпространители на идеите на апартейда. Трябва обаче да се отбележи, че посочената категория печатни издания критикува по-скоро методите на апартейда, отколкото самата му същност. Единствено органът на Прогресивната партия вестник „Ранд Дейли Мейл“ отхвърля изцяло идеологията, теорията и практиката на расисткото господство. По страниците на някои южноафрикански вестници могат да се срещнат редица материали, рязко разобличаващи расисткия режим. Благодарение на гражданската доблест на тези южноафрикански журналисти, за които догмите на расизма са неприемливи, такива престъпления на расисткия режим като масовото принудително изселване на „излишното“ африканско население от големите градове, ексцесиите на полицията при потушаването на вълненията в африканските гета, зверските инквизиции над заловените участници в националноосвободителното движение станаха достойни на световната общественост.

²⁶ Н. А d a m. Op. cit., p. 59.

Много по-важна е ролята на опозиционния печат в пределите на самата ЮАР. Независимо от пълния идеологически спектър на антиправителствените публикации опозиционната преса обективно изпълнява ролята не само на източник на правдива и своевременна информация за гражданите на ЮАР, но и на могъщ катализатор на опозиционни настроения против расисткия режим.

Някои южноафрикански вестници публикуваха пълния текст на речите на заловените видни ръководители на националноосвободителното движение на африканския народ на ЮАР. Единствено благодарение на тези материали африканското население узна за достойното поведение на своите водачи пред расисткия съд, за безсилието на техните инквизитори да пречупят волята им и тяхната вяра в правото дело на африканската съпротива. Никак не е случаен фактът, че 13 % от африканското население следи редовно опозиционния печат, докато броят на читателите на проправителствената преса възлиза едва на 0,7 %.²⁷ Това положение сблъсква расисткия режим с много сериозни проблеми. Най-сериозният от тях е силно затруднената му манипулация на общественото съзнание, тъй като правителството не упражнява пряк контрол върху средствата за масова информация. Както отбелязва един от най-видните дейци на английското движение против апартейда и бивш депутат от южноафриканския парламент Александър Хепл: „Националистическото правителство би успяло много по-лесно да направи системата на апартейд приемлива поне за белите, ако пресата беше останала пасивна и мълчалива.“²⁸

Поради обстоятелството, че най-достойните представители на южноафриканската журналистика отказаха да превърнат своите печатни издания в рупор на човеконенавистническите идеи на апартейда, в тридесетгодишната история на расисткия режим би могло да се открие едно допълнително измерение — жестоката война на неговите създатели с печата на собствената им страна.

Арестите на журналисти, спирането на отделни броеве и на цели вестници, засилването на цензурата и на санкциите против нейните „нарушители“ се превърнаха в едни от най-типичните характеристики на южноафриканската действителност.

Университетите с преподаване на английски език, щедро субсидирани от южноафриканските магнати от английски произход, са втората сфера от обществения живот на ЮАР, предоставяща благоприятни условия за дейността на легалната опозиция. В името на „единството на всички бели“ расисткият режим избягва пряката намеса в дейността на посочената категория университети. По тази причина приемането на студентите, назначенията на преподавателския кадър и тематиката на учебните програми остават извън прекия контрол на правителството. Това положение създава благоприятни условия за формирането и консолидирането на опозиционни настроения в университетите. Значителна част от преподавателите не споделя идеологията на апартейда и от буржоазнодемократични позиции упражнява критика над системата. Именно „английските“ университети станаха арена на постоянни студентски вълнения в началото на 70-те години.

Расисткият режим компенсира отсъствието на директен контрол над висшите учебни заведения чрез изграждането на широка мрежа от полицейски

²⁷ H. A d a m. Op. cit., p. 107.

²⁸ A. H e p p l e. Press under Apartheid. IDAF, London, 1974, p. 62.

информатори, както и чрез репресивните мерки против всички студенти и преподаватели, които в своите действия се осмелят да нарушат невидимата, но осезаема граница между „позволената“ и „забранената“ степен на отрицателно отношение към расисткия режим. Така например по времето на студентските вълнения през 1972 г. южноафриканската полиция нахлу в университетските комплекси и арестува около 600 бели студенти.²⁹

Анализът на дейността на легалната опозиция в ЮАР в значителна степен се затруднява от нейната идеологическа и организационна разпокъсаност. В страната не съществува единна и представителна опозиционна организация с ясна програма, която би могла да бъде разглеждана като алтернатива на мощните проправителствени сили. Много от легалните опозиционери въобще избягват да определят своето отношение към националноосвободителното движение на африканския народ на ЮАР. Най-„радикалната“ опозиционна програма е тази на Прогресивната партия, която предвижда предоставяне политически права на африканската интелигенция и на част от африканското градско население. Интересна оценка за ролята и същността на легалната опозиция в ЮАР се съдържа в една от речите на Пол Преториус — президент на Националния съвет на южноафриканските студенти. В тази реч особено впечатление прави следният пасаж:

„Белите критици на режима са в действителност неделима част от бялата държавна структура. . . Техните усилия да променят нещата не причиняват особено безпокойство на властващите в Южна Африка. . . Разривът между прокламираните от тях идеали и техните действия за осъществяването на тези идеали е огромен. . . Изключенията от това правило са твърде редки.“³⁰

Парадоксът на южноафриканската опозиция и едновременно с това трагедията на най-смелите и честните нейни представители намира израз във факта, че обективно тя изпълнява ролята на един твърде полезен за режима демократичен орнамент върху неговата мрачна фасада.

Допълнително основание за допускане дейността на легалната опозиция управляващите среди в Претория намират в нейната неспособност да създаде реална заплаха за господството на апартейда, тъй като нейният простор за действие е предвидливо ограничен в рамките на заразеното с расистки предразсъдъци бяло малцинство на ЮАР. Триумфалните победи на Националистическата партия във всички избори от 1948 г. досега потвърждават мнението, че идеята за расистко господство на бялата общност не престава да бъде привлекателна за мнозинството бели избиратели.

Ограничената социална база на расисткия режим е основната причина за стремежа на националистическото правителство да изгради уникална политическа система, която едновременно да представлява буржоазна демокрация за белите и най-жестоката диктатура с фашистки елементи за небелите граждани на ЮАР.

Най-ярък израз тази двойственост намира в различното отношение на расисткия режим към неговите бели опоненти от легалната опозиция и към белите участници или симпатизанти на националноосвободителното движение на африканския народ на ЮАР. Първата категория поне теоретично може да бъде представена и в „парламента“ на ЮАР, да изразява мнението си в

²⁹ Rand Daily Mail, Johannesburg, 8. 8, 1973.

³⁰ Survey on the Race Relations in South Africa. Johannesburg, 1973, p. 392.

печата и пр., докато втората напълно разделя съдбата на свсите африкански другари по борба.

Животът разби илюзиите на расистите, че ще успеят да създадат „демократична“ система за белите господари на фона на робството на останалите жители на страната. Апартейдът отравя социалната, политическата и правствената атмосфера в ЮАР. Бушуващият полицейски терор и безпрецедентното засилване на изпълнителната власт размива буржоазнодемократичния глянц на южноафриканското общество. Тази тенденция, наличието и развитието на този процес се признава буквално от всички буржоазни учени, занимаващи се с проблемите на ЮАР. Определен интерес представлява мнението на проф. А. Матюз — един от най-видните южноафрикански юристи: „Възможността да се организира враждебно обществено мнение по отношение на основните направления на политиката на националистическото правителство е почти напълно ликвидирана. . . Движението към абсолютизъм в Републиката е придружено от постоянно нарастване на тоталитарните тенденции.“³¹

Бялото малцинство в ЮАР все по-ясно започва да разбира, че неговият жизнен стандарт е създаден върху кратера на вулкан. Рязко се засилиха разногласията в белия лагер. Те обхванаха и всички центрове на политическа активност на расистката върхушка: Националистическата партия, Холандската реформистка църква и тайната организация „Брудербонд“. Активизираха се крайно десните елементи начело с Алберт Херцог и свещеника Хоост. Вурстер успя да се справи със своите десни опоненти. Алберт Херцог се превърна в „Лидер“ на малочислена екстремистка групировка, а Хоост бе изключен от „Брудербонд“.³² В този конфликт Вурстер получи подкрепата на бялата общност, за която неговият прагматизъм е по-приемлив, отколкото сяпата привързаност на крайно десните не само към духа на апартейда, но и към неговата буква. Това разцепление сред управляващия елит на ЮАР допринесе за засилването на тенденциите, насочени към централизация и персонализация на режима. В последно време ключови позиции в определянето на насоките на южноафриканската политика зае триумвират в състав: министър-председателят Вурстер, ръководителят на органите за сигурност на ЮАР генерал дан ден Берг и главнокомандуващият въоръжените сили на страната генерал Химстра. Функциите на партньорите в този триумвират недвусмислено демонстрират целта на Вурстер да разполага с подкрепата на армията и полицията при осъществяването на сложната и противоречива политика на своя „нов курс“.

ПОЛИТИКАТА НА РАСИСТКИЯ РЕЖИМ НА ЮАР КЪМ АФРИКАНСКОТО НАСЕЛЕНИЕ

Расисткият гнет над африканското население на ЮАР се осъществява чрез използването на две основни форми: расова сегрегация и расова дискриминация. В това отношение на идеолозите на апартейда не се наложи да предлагат някакъв качествено нов вариант на междурасови отношения. Те просто „доразвиха“ богатите традиции на южноафриканското общество. Един от

³¹ South Africa: Sociological perspectives. Op. cit., p. 230.

³² Survey on the Race Relations. . . Op. cit., p. 5.

известните специалисти по история на ЮАР ван ден Берг отбелязва по този повод:

„От основаването на ЮАС през 1910 г. досега като основни принципи на всички южноафрикански правителства се оформиха: расовата дискриминация и сегрегация, постоянното угнетяване на неевропейците и особено на африканците като политически безправни и икономически експлоатирани групи.“³³

В ЮАР се практикуват три основни форми на расова сегрегация. Първата от тези форми се осъществява по пътя на пълната забрана на всякакви личностни и социални контакти между представителите на различните расови общности във всички обществени места, като библиотеки, ресторанти, кина, театри, стадиони и др.

Втората по-пълна форма на расова сегрегация се изразява в разселването на различните расови групи в различни райони на един и същ населен пункт. На нейното стриктно приложение се дължи възникването на гигантските африкански гета в покрайнините на големите градове в ЮАР. Третата форма на сегрегация е най-важната според теоретичните на апартейда и може да бъде разглеждана като негова основна цел — разселване населението на страната в зависимост от неговата расова и племенна принадлежност в отделни области, разделянето на ЮАР по расов признак на „бяла“ и „черна“ зона.

Първата от тези форми е и най-старата. Нейното предназначение е да укрепи самочувствието на членовете на привилегированата бяла група. Според теоретичните на апартейда отношенията между белия и африканеца не трябва никога да напускат границите на модела „господар—слуга“. Именно този модел на отношения е призван да защити сегрегацията, недопускаща никакви контакти между бели и черни на равни начала. Тази форма на сегрегация съществува от първите години на съвместния живот на различните расови общности в ЮАР. „Заслугата“ на националистите се състои в нейното узаконяване.

Следните два примера от южноафриканското законодателство най-добре илюстрират представите на националистите за „идеалния“ вариант на междурасови отношения:

„Лица, принадлежащи към различни раси, нямат право да посещават заедно нито едно обществено заведение, където и да било в ЮАР.“³⁴

В друг скрижал на апартейда е записано: „Ако лице от африкански или азиатски произход заеме в общественния парк пейка, предназначена за бели, това се тълкува като форма на протест срещу законите на апартейда и се наказва или с глоба от 600 ранда, или със затвор до 3 години, или с 10 удара с камшик, или едновременно с две от трите посочени наказания.“³⁵

Осъществяването на втората, по-висша форма на расова сегрегация, която доведе до създаването на компактни и изолирани африкански райони, отдалечени от „белите“ градове, отразява неувереността на расисткия елит, неговата психология на малцинство в собствената му страна. Африканските райони са отделени от градовете с буферна зона, широка няколко километра. Предназначението на тази мярка е да създаде възможност на въоръжените

³³ P. van den Berghe. Op. cit., p. 110.

³⁴ Proclamation 333 of 1. 9. 1957 read with section 1 of Group Areas, Act 77, цит. по L. Rubin. Apartheid in practice. New York, 1976, p. 22.

³⁵ Griminal Low Amendment, Act 8 of 1953; L. Rubin. Op. cit., p. 22.

сили в случай на конфликт да прибегват до употребата на артилерия или авиация, без да подхвърлят на риск живота и сигурността на белите. Правото да определя „необходимата“ дистанция е предпоставено на т. нар. „Министерство за администриране и развитие на африканците“. В един от южноафриканските закони се казва: „Ако общинският съвет на дадено селище е допуснал създаването на африкански район твърде близо до бялата зона, министърът има пълното право да застави съвета да изсели африканското население от посочения район.“³⁶

Фактът, че във всички официални определения на апартейда се говори за разделянето на ЮАР по расов признак, разкрива значението, което расистите придават на този вид сегрегация. Това деление е твърде „своеобразно“: бялата зона заема 86,3% от територията на ЮАР, а африканската — 13,7% при положение, че белите съставят почти 18% от населението на страната, а африканците — около 76%.³⁷

В бялата зона влизат всички промишлени райони на ЮАР, най-развитите в селскостопанско отношение области, както и всички пристанища. Африканските райони (бантустан) засмат стени изостанали райони със съвършено неразвита инфраструктура.

Идеята за изолиране на африканското население в най-изостаналите области на страната, откъдето то да излиза само в качеството на неквалифицирана работна ръка на пазара на труда в бялата зона, не е новост за ЮАР. Така например един от първите актове на народното събрание на бурската република, образувана през 1838 г., за територията на днешната южноафриканска провинция Натал е предвиждал разделянето на територията на „бяла“ и „черна“ зона.³⁸

Днешното разделение на ЮАР не е откритие на апартейда. То се основава на едно решение на правителството на британския доминион ЮАС от 1913 г. Икономическото развитие на ЮАР винаги е изпълнявало ролята на най-същественото препятствие за реализирането на тази идея. Бурният промишлен подем на ЮАР допринесе за изключително интензивния за условията на африканския континент процес на урбанизация на африканското население. Днес градският потомствен промишлен пролетариат, съсредоточен в африканските гета на големите градове, е напълно загубил своето племенно съзнание и е придобил ясно изразено африканско национално самосъзнание.

Това обстоятелство в съчетание с неговия числен ръст (африканското градско население е почти два пъти по-многобройно от цялото бяло население на ЮАР) много силно безпокои расисткото ръководство. Още по-неблагоприятни са прогнозите за бъдещото съотношение между белите и африканците. Според изчисленията на южноафриканския икономист Рикерт в края на столетието в „бялата“ зона на ЮАР ще живеят 25 млн. африканци и около 7 млн. бели.³⁹

Съществуващото положение обуславя основните компоненти на расистката политика към африканското население — да бъде разкъсан африканският народ на ЮАР чрез повторното му вкарване в тесните племенни

³⁶ Criminal Law Amendment, Act 8 of 1953, цит. по L. Rubin. Op. cit., p. 24.

³⁷ Bantu Urban Areas Act 25 of 1945, цит. по Rubin, Op. cit., p. 7.

³⁸ A. H e r p l e. Workers under Apartheid, IDAF, London, 1972, p. 13.

³⁹ B. R o g e r s. „Bantu“ homelands. IDAF, London, 1972, p. 25.

рамки и изолирането му в далечни и неразвити райони, откъдето африканците да идват в бялата зона като „временни работници“.

Същевременно расисткият режим преследва още една много важна цел — да представи племенното разпокъсване като реализация на правото на самоопределение на африканския народ на ЮАР. За осъществяването на тази цел върху територията на африканските райони (за по-голямо „удобство“ допълнително раздробени на 276 района) трябва да възникнат 10 „независими африкански държави“.

В средата на 60-те години расисткият режим е разглеждал предоставянето на „независимост“ на африканските райони като една далечна цел, която би могла да бъде осъществена едва към края на столетието. Този подход е бил ревизиран след първото голямо задгранично турне на министър-председателя на ЮАР Вурстер, който през 1970 г. посещава Малави, Португалия, Франция и Швейцария. По време на това посещение Вурстер е бил информиран от посланиците на ЮАР в посочените държави, че цялата външнополитическа стратегия на ЮАР би била съществено затруднена, ако не се ускори подготовката на „независимостта“ на африканските райони. В представеното на Вурстер изложение се е акцентирало също и върху факта, че „подобен жест би улеснил действията на приятелите на ЮАР“⁴⁰.

По същото време висококвалифициран екип южноафрикански специалисти започва да изучава отношенията между САЩ и Порто Рико като евентуален модел на бъдещите взаимоотношения между ЮАР и „независимите африкански държави“ в рамките на нейните граници.

През 1971 г. южноафриканският „парламент“ приема т. нар. „Конституционен акт на африканските райони“, който предвижда трансформирането на териториалните власти на тези области в „законодателни“ органи. Администрацията на бантустаните започва усилено да се попълва с африканци. През март 1974 г. 110 600 африканци заемат административни постове на територията на бъдещите „държави“⁴¹. През същата година върху властите на бантустаните са прехвърлени репресивните функции на южноафриканската държава. В бантустаните се създават т. нар. „центрове за адаптация“ с неизяснени функции, но обстоятелството, че местните власти имат право да задържат в тях изселваните от бялата зона африканци в срок до 3 години при пълна работна седмица, недвусмислено показва, че те биха могли много лесно да бъдат превърнати в концентрационни лагери. Твърде показателен е фактът, че тези центрове се намират под пълния контрол на южноафриканското правителство. През 1975 г. от десет бантустана 7 са получили автономия и окончателно са изградени техните „представителни“ учреждения.

Една от най-важните особености на правителствения проект за африканска „независимост“ е силното разпокъсване на най-многобройните племена, въпреки че правителството официално заявява, че неговата основна цел е „запазването и развитието на африканските племенни общности“. Така например 4 000 000 зулуси ще трябва да живеят в 10 различни района; 3 095 000 коса в 5 района. Териториалното разделение съвпада с племенната характеристика на африканското население само при най-малобройните племена, които не биха могли да представляват заплаха за белите господари, като свази (498 000 души), ндебеле (233 000 души) и др.⁴²

⁴⁰ B. Rogers. Op. cit., p. 5.

⁴¹ United Nations, document, S/36, november 1975, p. 8.

⁴² U. N. document, S/36, november 1975, p. 7.

С помощта на сепаратизма и трибализма расисткият режим се надява да ликвидира численото превъзходство на африканското население над бялото, тъй като при реализацията на този план бялата общност автоматически би се превърнала в най-многобройната хомогенна расова група, паселяваща ЮАР.

За постигането на своите цели правителството в Претория разви една неவிждана в следвоенната история на човечеството кампания по принудително изселване на африканското население от бялата зона в бантустаните. В един от законите на апартейда недвусмислено се подчертава: „Дори африканец, който е роден, живял и работил непрекъснато в един град в продължение на 50 г., може да бъде веднага изселен, ако по мнението на министъра по проблемите на африканската администрация и развитие броят на африканците в този град надхвърля неговите нужди от работна ръка.“⁴³

До 1975 г. по силата на подобни закони от бялата зона на ЮАР са изселени 1 000 000 африканци. Но пренаселените бантустани не са в състояние да осигурят препитанието на собственото си население. Броят на работоспособните жители на „независимата държава“ Транскей възлиза на 310 000 души. От тях 257 000 работят като „временни“ работници в ЮАР.⁴⁴ Следователно за изселените от бялата зона африкански работници остава само един изход — да се върнат отново в бялата зона, но със статута на „чуждестранни работници“, пребиваващи там само по силата на временен трудов договор. По този начин се осигурява желаният от расистите кръговрат на африканската работна ръка.

Вторият основен аспект на политиката на апартейд по отношение на африканското население на ЮАР намира израз в расовата дискриминация, господстваща във всички сфери на политическия, икономическия и социалния живот на страната.

Африканският народ на ЮАР е напълно отстранен от участие в политическия живот. На практика това означава, че само 18% от гражданите на ЮАР имат правото да избират и да бъдат избирани.

Официалната концепция по отношение на участието на африканците в политическия живот на страната изхожда от предпоставката, че доколкото на африканското население са предоставени политически права в „неговите собствени райони“, т. е. в бантустаните, отпада необходимостта от неговото участие в полигическия живот на бялата зона.

Но от общия брой на членовете на „законодателните“ органи на бантустаните 519 души 326 са назначени и едва 193 са избрани.⁴⁵

В основния южноафрикански закон, определящ функциите на „законодателните органи“ на „независимата държава“ Транскей, се съдържа следното положение:

„Конституцията, която гарантира самоуправлението на африканското население от Транскей, предвижда създаването на законодателно събрание, съставено от 109 членове, 65 от които трябва да бъдат племенни вождове. Всички вождове се назначават от южноафриканското правителство. . . , получават своята заплата от правителството и могат да бъдат отстранени от своя пост, когато правителството намери това за необходимо. Нито един

⁴³ Bantu Urban Areas Act 25 of 1945 section 28, цит. по R u b i n. Op. cit., p. 4.

⁴⁴ B. Rogers. Op. cit., p. 5.

⁴⁵ U. N. document, S/36, nov. 1975, p. 11.

закон, приет от законодателните органи на Транскей, не може да влезе в действие, преди да е одобрен от президента на Южноафриканската република.⁴⁶

По отношение на африканското население от „бялата“ зона отпада необходимостта от разиграване на правителствения фарс, наречен „самоуправление“ на африканците. Отношението на расисткия режим към политическите права на африканското население на „бялата“ зона най-добре е изразено от министър-председателя Вурстер, който открито заяви в една от своите речи: „Вярно е, че в ЮАР живеят черни, които работят за нас. Те ще продължават да работят в продължение на поколения за нас. Същността на целия проблем се състои в следното: ние се нуждаем от техния труд, без този факт да означава, че трябва да им предоставим политически права. Нито сега, нито за в бъдеще. . .“⁴⁷

Расовата дискриминация в областта на икономиката се осъществява посредством нееднаквото възнаграждение на труда по расов признак, както и чрез постоянното запазване само за белите на изискващите висока квалификация работни места.

Нееднаквото възнаграждение на южноафриканския работник или служител в зависимост от неговата расова принадлежност е една реалност както в материалното производство, така и в сферата на обслужването. Средната месечна заплата на белия строителен работник е 369 ранда, докато заплата на африканския му колега възлиза едва на 60 ранда.⁴⁸ При транспортните работници разликата във възнагражденията на белите и африканците има следния вид: средна месечна заплата на бял работник 319 ранда, на африкански работник — 53 ранда.⁴⁹ Размерът на трудовото месечно възнаграждение в минната промишленост възлиза на 361 ранда за белите и 21 ранда за африканците, в търговията съответно на 290 и 71 ранда.⁵⁰

Обстоятелството, че официално признатата в ЮАР „граница на бедността“ намира числен израз в сумата 82,9 ранда⁵¹ месечно възнаграждение, недвусмислено показва, че фактически африканският народ на ЮАР е изключен от сферата на консумацията.

Африканският работник е принуден да отделя 40% от своята заплата за храна (като се има пред вид, че неговият хранителен рацион е твърде оскъден), докато белият работник при пълноценен режим на хранене отделя за същата цел едва 19% от своята заплата.⁵²

Разширяването на пропастта в материалното благосъстояние на белите и небелите граждани на ЮАР се превърна в устойчива тенденция на икономическата политика на расисткия режим. За периода от 1960 до 1970 г. реалната работна заплата на белите е нараснала в промишлеността с 4,9%, в строителството с 5,9%, в минната промишленост с 3,3%, докато за африканците този ръст е възлязал съответно на 2,8%, 3,3% и 1,1%.⁵³

Вторият основен компонент на правителствената политика на расова дискриминация е строгото спазване на расовия критерий при наемането на

⁴⁶ Transkey Constitution Act 48 of 1963, section 23, цит. по R u b i n. Op. cit., p. 37.

⁴⁷ B. R o g e r s. Op. cit., p. 6.

⁴⁸ Survey on the Race Relations, op. cit., p. 298.

⁴⁹ Ibidem, p. 317.

⁵⁰ Ibidem, p. 290.

⁵¹ Ibidem, p. 231.

⁵² Ibidem, p. 97.

⁵³ Ibidem, p. 237.

работна ръка за нуждите на пазара на труда на ЮАР. При този подбор расовата принадлежност на кандидата е решаващият фактор за заемане на всяко работно място, изискващо висока квалификация. Терминът „висока квалификация“, както впрочем и всички термини в абсурдното царство на апартейда, придобива твърде странни измерения. Ето пълния текст на един от законите на ЮАР:

„Лице от африкански произход няма право дори и безплатно да отстрани повреда в електрическата инсталация на жилището, което му е осигурено от неговия работодател, тъй като тази работа се преценява като квалифицирана. Нарушението на настоящата разпоредба води до глоба от 200 ранда, лишаване от свобода за 1 година или до едновременното налагане на двете посочени наказания.“⁵⁴

Расовата дискриминация е особено силна в областта на образованието и здравеопазването. Правителството на Вурстер твърди, че ЮАР е на първо място в Африка по количеството африкански деца, обхванати от системата на задължителното образование. Това е вярно. Значителна част от африканските деца посещават училище. Но правителствените източници предпочитат да не споменават процента африкански младежи, които го завършват. В действителност африканските деца посещават масово само първите два или три класа на началното училище. В средните училища попада една незначителна част от учениците африканци. Като резултат от тази редукция през 1972 г. само 138 африканци са получили диплома за завършено висше образование.⁵⁵ Твърде е показателен и един друг факт — правителството изразходва на бял ученик 282 ранда годишно, докато сумата, изразходвана за обучението на един африкански ученик, възлиза едва на 16,97 ранда.⁵⁶

Една от важните насоки на правителствената политика в областта на образованието е да не се допусне създаването на африканска градска интелигенция. За тази цел средни училища за африканци се откриват само в „бантустаните“. Следователно африканският младеж е принуден да избира между загубата на градското си жителство и перспективната да остане без образование. Огромното мнозинство млади африканци, желаещи да продължат своето образование, стават жертва на този омагьосан кръг.

Висшите учебни заведения за африканци също се намират в бантустаните. Тяжното основно предназначение е да съдействуват за племенното разпокъсване на африканския народ на ЮАР. Ето защо приемането на студентите се извършва по племенен признак. Расисткият режим обяснява тази „особеност“ със своето желание да способствува за развитието на „традициите и самобитността“ на отделните африкански племенни общности. Африканските университети в ЮАР се намират в отдалечени райони, за да се осигури правителственият контрол над тях, в условията на пълна изолация на студентската младеж от борбата на другите прослойки на африканския народ на ЮАР.

В политиката на расисткия режим към африканските университети няма и следа от „либерализма“, проявяван по отношение на „белите“ висши учебни заведения. Африканските университети се намират под най-строг правителствен контрол. Строго са забранени контактите между африкански

⁵⁴ Bantu Building Workers, Act 27 of 1951, section 15, Цит. по R u b i n. Op. cit., p. 15.

⁵⁵ Survey. . . Op. cit., p. 384.

⁵⁶ Ibidem, p. 344.

студенти, които се учат в различни университети. Във висшите учебни заведения за африканци е изградена широко разклонена мрежа от полицейски доносчици. Подборът на преподавателския кадър и приемането на студентите се намират под пълния контрол на правителството.

Нито един факт не опровергава толкова красноречиво безкрайно фалшивата официална теза за наличие в ЮАР на образователна система, изградена на базата на африканската племенна самобитност, както расовата характеристика на преподавателския състав в африканските университети. От 241 преподаватели в тях 202 са бели и едва 39 са африканци.⁵⁷ Единственият критерий, прилаган по отношение на белите кандидати за преподавателски места в африканските университети, е степента на тяхната преданост към режима и системата. След завършването на университета африканците могат да разчитат на свободни работни места само в „бантустаните“. За образования африканец няма място в градовете на ЮАР.

Като основна насока на политиката на расисткия режим в областта на образованието се е утвърдила тенденцията африканската младеж да бъде допускана само до един пределно ограничен минимум знания, който да я подготви за ролята ѝ на обслужващ персонал и неквалифицирана работна сила в южноафриканското общество. За тази цел правителството жестоко пресича всички опити на отделни организации и частни лица да повишат образователното равнище на африканците. В законодателството на ЮАР съществува един закон, на който биха завидели и хитлеристите. В него се казва:

„Нито едно лице, принадлежащо към бялата раса, няма право да учи своите африкански слуги да четат и пишат. Нарушителите извършват престъпление, наказуемо с 200 ранда глоба или с 6 месеца затвор.“⁵⁸

Основният принцип на апартейда — нееднаквото отношение към гражданите на ЮАР в зависимост от тяхната расова характеристика, е в пълна сила и в областта на здравеопазването. Най-важното положение на апартейда, което се отнася до медицинското обслужване, е следното: Всеки гражданин на ЮАР може да разчита на медицинска помощ само от лекар, принадлежащ към неговата расова група. В резултат от това на 44 000 африканци се пада един лекар, докато броят на обслужваните от един лекар бели е 400 души.⁵⁹ Законите на апартейда не признават човешката и медицинската етика. По страниците на южноафриканския печат се срещат потресаващи свидетелства за последствията от този закон в медицината.

В болницата на град Аугскоорн на новопостъпили хирурзи-метисите е било забранено да упражняват своята професия, тъй като екипът медицински сестри принадлежал към бялата раса. По тази причина на бял пациент, докаран в много тежко състояние, не била оказана медицинска помощ и той умира в присъствието на „цветните“ лекари и „белите сестри“.⁶⁰

Бял лекар не оказва помощ на африканско момиченце, защото не успял да получи разрешение то да бъде оперирано в болницата за „бели“. Детето умира по време на транспортирането му към болницата за „черни“.⁶¹

⁵⁷ South Africa: Sociological perspectives. Op. cit., p. 209.

⁵⁸ Bantu Labour Regulation Act, chapter 6 of 3. 12. 1965, section 9, цит. по R u b i n. Op. cit., p. 20.

⁵⁹ Survey... Op. cit., p. 404.

⁶⁰ Rand Daily Mail, Johannesburg, 25, I. 1972.

⁶¹ Sunday Times, Durban, 10. IX. 1972.

Провежданата от правителството на ЮАР политика на расова дискриминация в много силна степен влияе на юридическия статут на различните расови общности в страната. Африканското население е превърнато в обезправена маса, обект на неограничен произвол от страна на изпълнителната власт. Расовото неравнопоставяне в сферата на гражданските права и свободи е въздигнато в ранг на официална политика и по тази причина е намерило своето отражение и в законодателството на страната.

Съгласно един от основните закони, който регламентира живота на африканското население, всеки африканец, навършил 16 г., е задължен постоянно да носи пропуск, отсъствието на който води до много тежки санкции. Както бе подчертано, в условията на апартейда се наблюдава едно постоянно несъвпадение между възприети от цял свят термини и понятия и техните еквиваленти в ЮАР. Така например „пропусъкът“ на африканския гражданин на ЮАР в действителност представлява обширен комплект от документи, които непрекъснато трябва да бъдат подновявани, проверявани от съответните инстанции и т. н. Чрез пропуските расисткият режим контролира прилива на работна ръка от африканските райони в бялата зона да не надхвърля степенята, необходими за нормалните функции на нейните промишлени комплекси.

С узаконяването и реализацията на пропускната система расисткият режим потъпква целия спектър граждански права и свободи на африканското население.

Преди всичко африканецът няма правото на избор на своето местожителство в резултат от правителствената политика на деление на територията на страната по расов признак. Друг важен момент е пожизненото закрепостяване на африканските граждани на ЮАР към районите на тяхното местожителство. В един от южноафриканските закони се казва, че всеки африкански жител на бялата зона губи правото си на жителство в нея, ако я напусне дори и за двуседмичен срок без специално разрешение.⁶² Този закон, съчетан с масовото принудително изселване на „излишните“ африканци от „бялата“ зона, разкрива една от основните цели на расисткия режим по отношение на африканското население — пълен правителствен контрол над миграционните процеси в страната.

Пряк резултат от тази политика е лишаването на африканските граждани на ЮАР от правото на свободно движение в пределите на собствената им страна. Следните две извадки от южноафриканското законодателство в най-пълна степен илюстрират отношението на расисткия режим към този проблем:

„Африканец, навлязъл без разрешение в територията на африкански район, на който не е жител, извършва престъпление, наказуемо с глоба от 600 ранда, със затвор до три години или с едновременното налагане на двете посочени наказания.“⁶³

„Африканец, който е жител на даден населен пункт и е прекарал в него дори и 50 г., няма право да покани на гости в своя дом друго лице за повече от 72 часа.“⁶⁴ Расовата дискриминация налага своя отпечатък върху трудовите взаимоотношения. Африканският пролетариат е напълно лишен от правото да се организира в профсъюзи, както и от правото да води стачна борба в

⁶² Bantu Urban Areas Consolidation Act 25 of 1945, section 10, цит. по R u b i n. Op. cit., p. 3.

⁶³ Proclamation 52 of 1958 regulations 1 and 8, цит. по R u b i n. Op. cit., p. 12.

⁶⁴ Bantu Urban Areas Consolidation Act 25, section 9, цит. по R u b i n. Op. cit., p. 22.

защита на своите интереси. Африкански работник, който призове своите колеги към стачка, е заплашен от затвор до 3 години или от глоба в размер на 600 ранда.⁶⁵

На африканските граждани на ЮАР е отнето и правото на участие в събрания, митинги и демонстрации. Без специално разрешение от властите всяко събиране на повече от 10 африканци се третира като подсъдно деяние.⁶⁶

Расовата дискриминация властно регламентира и религиозния живот на страната. Дейността на африканските религиозни организации се намира под строг правителствен контрол и е подложена на много силни ограничения от страна на властите.

Провежданата от три десетилетия политика на апартейд доведе до много сериозни социални последици. Съгласно расисткото законодателство хилядите африкански работници в „бялата“ зона на ЮАР нямат право да живеят в нея заедно със семействата си. В резултат от това положение в африканските гета на големите промишлени центрове на ЮАР непрекъснато нараства мъжкото население. Със същите темпове се увеличава броят на жените в бантустаните. Апартейдът стана причина за разрушаването на хиляди африкански семейства, за разрастването на насилието, глада, проституцията. Потресаващи размери достигна престъпността в африканските гета. Населението на ЮАР е 10 пъти по-малобройно от населението на САЩ, а броят на различните категории престъпления, извършвани в ЮАР, се равнява на 60% от броя на престъпленията, извършвани в САЩ.⁶⁷ Само в африканското предградие на Йоханесбург Соуето върлуват 43 ганстерски банди. По занижени официални данни там седмично се извършват средно по 13 убийства.⁶⁸

Жестокото и педантично осъществяване на апартейда изгради стена от ненавист между белите и небелите граждани на ЮАР. Това развитие е извънредно опасно в условията на многорасовото южноафриканско общество. Видният деец на Южноафриканската комунистическа партия Абрахам Фишер заяви по този повод пред расисткия съд: „Само контактът между представителите на различните раси може да отстрани подозрението и страха, само връзките и сътрудничеството между тях ще породят толерантността и разбирането. Апартейдът непрекъснато поражда това, което официално заявява, че желае да предотврати: напрежението между расите и нетърпимост, отчуждение от расова ненавист.“⁶⁹

За реализацията и увековечаването на апартейда националистите създадоха терористична система с много малко прецеденти в съвременния свят. Репресивното законодателство на ЮАР наброява над 80 закона. Основният сред тях е „Законът за борба против комунизма“, създаден още в самото начало на расисткото господство, допълван и разширяван през 1954 и 1972 г. Според този закон за комунистическа се счита всяка дейност, насочена към „даквито и да било промени в политическата, икономическата, промишле-

⁶⁵ Bantu Labour Act 48 of 1953, section 18, цит. по R u b i n. Op. cit., p. 15.

⁶⁶ Gouvernement Notice 2017, 18. 9. 1953 under the Bantu Administration Act of 1927, цит. по R u b i n. Op. cit., p. 33.

⁶⁷ J. H o a g l a n d. The Civilizations in conflict. Boston, 1972, p. 7.

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ M. B e n s o n. The Sun will Rise. London, 1974, p. 48.

ната и социалната структура на страната, чрез провокиране на вътрешни вълнения⁷⁰.

На практика този закон се използва за сподавянето на всеки акт на политическа опозиция в ЮАР, който по мнението на правителството представлява заплаха за сигурността на системата. Както отбелязва Александър Хепл: „Рано или късно всеки активен противник на апартейда независимо от своите политически убеждения попада под ударите на този закон.“⁷¹

„Законът против комунизма“ дава възможност на правителството на ЮАР да обединява по един признак всичките си противници, за да се справи по-лесно с тях.

Чрез специално „Допълнение“ към наказателния кодекс от 1953 г. националистическото правителство се обявя за тежки санкции срещу всички участници в кампаниите на гражданско неподчинение — основна форма на борбата на африканския народ на ЮАР през първите години от господството на апартейда.

Скътът за „незаконните организации“ обявя извън закона най-представителните политически организации на африканското население на ЮАР, в т. ч. Африканския национален конгрес. По силата на този акт членуването в тези организации се превърна в едно от най-тежките политически престъпления в ЮАР.⁷²

Ориентацията на националноосвободителното движение на африканския народ на ЮАР към нелегална борба в началото на 60-те години намери отражение в законодателството на страната. Понятието саботаж например се интерпретира толкова широко, че според един южноафрикански закон нарушението на правилата на уличното движение по време на протестна демонстрация може да доведе до произнасянето на смъртна присъда срещу нейните организатори.⁷³

„Законът за превантивен арест“ позволява на изпълнителната власт да арестува по свое усмотрение всяко лице, *ПОДОЗИРАНО* в действие на африканските съпротивителни организации, и в продължение на 180 дни да „разследва“ неговата дейност.⁷⁴ В случай, че този срок се окаже „недостатъчен“, той може да бъде продължен автоматически по преценка на следствените органи.

Според друг южноафрикански закон формирането на политически организации от лица, принадлежащи към различни раси, се преследва като тежко престъпление.⁷⁵

От никоя южноафриканска институция официалната теза на расисткия режим и на неговите привърженици за „демократичния“ характер на политическия строй на ЮАР не се опровергава толкова силно, както от пълномощията и действията на репресивния апарат на страната.

В нито една буржоазнодемократична страна изпълнителната власт не разполага с толкова широки пълномощия, както в ЮАР. С правото за нахлу-

⁷⁰ Suppression of Communism Act 44 of 1950, section 1, цит. по R u b i n. Op. cit., p. 31.

⁷¹ A. H e r p l e. Press under. . . Op. cit., p. 35.

⁷² General Law Amendment Act 76 of 1962, цит. по H e r p l e. Op. cit., p. 235—236.

⁷³ Ibidem, section 21.

⁷⁴ Section 21 of the Criminal Procedure Act 56 of 1955, цит. по H e r p l e. Op. cit., p. 236.

⁷⁵ Unlawful Organizations Act 34, цит. по South Africa: Sociological Perspectives. Op. cit., p. 235.

ване и обиск в което и да било африканско жилище по всяко време на денонощието разполага всеки южноафрикански полицаи. Правото на арест на всяко лице, подозирано в съдействие на националноосвободителните сили, е предоставено на всички висши полицейски служители, които го упражняват без никакъв контрол от страна на какъвто и да било юридически орган. По време на следствието задържаният по политически мотиви гражданин на ЮАР е лишен от възможността да получи юридическо съдействие или дори консултация. Освен получените по „законен път“ пълномощия в хода на следствието изпълнителните органи си присвояват и едно нефиксирано в законодателството на страната „провомощие“ — „правото“ да прибегват до инквизиции при отказ на задържания да даде исканите от него сведения. Широкото прилагане на инквизиционни методи по отношение на заловените участници в националноосвободителното движение е неоспорим факт, коментира и от южноафриканската преса. В редица случаи задържаните въобще не достигат до съдебните зали поради смърт по време на „следствието“⁷⁶.

Друга черта на репресивната политика на расисткия режим е несравнимо по-жестокото третиране на политическите затворници в сравнение с отношението към криминалните престъпници. Всички политически затворници в ЮАР са включени в категория „Д“ — предвиждаща най-суров затворнически режим. От криминалните престъпници в тази категория са включени само убийците.⁷⁷

Правителството на Вурстер отделя голямо внимание на всестранното укрепване на репресивния апарат на ЮАР. През 1968 г. бе създадено „Бюро за държавна сигурност“, което се оформи като обединителен център на полицията и разузнаването. Само за една година разходите по поддържането на този комплекс нараснаха от 1 842 500 на 5 320 000 ранда.⁷⁸ Освен борбата срещу африканските съпротивителни организации бюрото се занимава с терористична дейност против изявени противници на режима сред политическата емиграция, а също и със създаването на агентурна мрежа сред емигрантските организации.

Най-масовият отряд на репресивния апарат на ЮАР е южноафриканската полиция — обект на постоянно внимание и „грижи“ от страна на националистическото правителство. Характерна особеност на южноафриканската полиция е нейната „способност“ да открива огън по най-малък повод. С рядко срещана жестокост расистите действаха при потушаването на африканските вълнения в Шарпвил през 1960 г. и при масовото протестно движение на африканското население от гетата на големите градове през 1976 г.

ЮАР е страната с най-високо равнище на полицейски терор в света. Само за една година, от 30 юни 1970 до 30 юни 1971 г., в затворите на страната са били хвърлени 474 065⁷⁹ души. За периода 1962—1972 г. броят на затворниците в ЮАР се увеличава със 76%, докато приръстът на населението за същия период нараства с 24%.⁸⁰ Преобладаващата част от този гигантски контингент са африканските „нарушители“ на законите за пропуските. Непрекъснато се увеличава и милитаризацията на южноафриканското обще-

⁷⁶ Вж. специалното изследване по този въпрос — H. B e r n s t e i n. The Terrorism of Torture. London, 1971 (IDAF).

⁷⁷ South Africa Prisons and the Red Cross Investigation, London, 1967, p. 30.

⁷⁸ The BOSS Low. IDAF, London, 1971, p. 5.

⁷⁹ Survey on the Race. Op. cit., p. 85.

⁸⁰ Ibidem, p. 86.

ство. Правителството на ЮАР постоянно увеличава военния бюджет. Статистическите данни очертават динамиката на неговия ръст. През 1960/1961 г. военният бюджет на ЮАР е възлизал на сума 44 млн. ранда. През 1972 г. неговият размер е вече 335 336 000 ранда, за да достигне през бюджетната 1975/1976 г. сумата от 948 млн. ранда.⁸¹

Със стремителни темпове нараства числеността на личния състав на южноафриканската армия: от 110 000 през 1972 г. на 210 900 души в началото на 1976 г.⁸² Армията на ЮАР е добре въоръжена и отлично обучена. Особено безпокойство предизвикват в независимите африкански страни опитите на Претория да превърне ЮАР в ядрена сила. Изключително богатите залежи от уран, както и многостранното техническо съдействие, което расисткият режим получава от западните държави в това отношение, особено от САЩ, ГФР и Израел, правят подобна перспектива напълно възможна.

От дълги години основна насока на подготовка на южноафриканската армия (съставена само от бели) е перспективата на открита война на расисткия режим срещу африканския народ на ЮАР. Още в края на 60-те години в ЮАР бяха създадени 5 специални тренировъчни бази за подготовка на кадри, специализирани във водене на антипартизанска война. Показателен е също фактът, че военновъздушните сили на ЮАР са интегрирани напълно в системата на т. нар. „части за борба срещу тероризма“. Осигурено е непрекъснатото патрулиране с въртолети на границата между ЮАР и независимите африкански държави. Основната цел на военната стратегия на ЮАР с шокираща откровеност бе определена от министъра на отбраната по следния начин: „Не си мислете, че ние се въоръжаваме против външен враг. Ние само сме готови в случай на необходимост да започнем да разстрелваме черните маси.“⁸³

ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВИ НА ЮЖНОАФРИКАНСКОТО СОЦИАЛНО И ПОЛИТИЧЕСКО РАЗВИТИЕ

Изследването на южноафриканската социална и политическа действителност би било непълно без анализа на социалния състав на африканското население на ЮАР, без очертаването на основните проблеми на африканската съпротива срещу расизма и апартейда.

В южноафриканското общество съществуват могъщи социални сили, чиито интереси са силно накарнени от господстващата система. Първо място сред тези сили заема африканската работническа класа на ЮАР — обект на извънредно тежка свръхексплоатация. Африканският пролетариат на ЮАР се отличава с няколко основни черти: многочисленост, борческа традиция и постоянно нарастваща роля в областта на икономиката поради отлива на бялото население от производствената сфера. Той бе основният изразител на народния протест по времето на масовите кампании за гражданско неподчинение, провеждани от националноосвободителните сили в първите години на расисткия режим. Африканските работници и днес заемат

⁸¹ United Nations Publication, S. A. Defence strategy. New York, 1976, p. 1.

⁸² Ibidem, p. 2.

⁸³ H. A d a m. Op. cit., p. 122.

челно място в борбата на африканския народ на ЮАР против системата на апартейд.

Най-многобройната прослойка на африканския народ на ЮАР, оформяща най-ниското стъпало на социалната пирамида, е африканското селячество. Африканските селяни не са нито юридически, нито фактически собственици на земята, която обработват. Те са обект на чисто колониален тип експлоатация със силно изразени докапиталистически методи на извъникономическа принуда.

Африканското селячество се намира под постоянното въздействие на два противоположни фактора. От една страна, изолацията на неграмотните селски маси по племенен признак в африканските райони безспорно ги превръща в най-консервативната и изостанала част на африканското общество. От друга страна обаче, посредством системното рекрутиране на работна ръка от бантустаните за промишлените комплекси на „бялата“ зона расисткият режим обективно съдействува за появата както на национално, така и на социално чувство в съзнанието на африканския селянин, изпитал цялата тежест на расистко-колониалния гнет.

Благодарение на особеностите на расисткия режим в ЮАР непрекъснато укрепва връзката между африканската работническа класа и африканското селячество. Видният деец на Южноафриканската комунистическа партия Д. Маркс бе заявил по този повод: „Аз считам, че под ръководството на работническата класа селяните ще изиграят важна роля в африканската революция. От друга страна, пролетариатът е неразривно свързан със селячеството поради особеностите на системата на расов гнет.“⁸⁴

Африканската интелигенция е третият основен компонент на социалната база на южноамериканската революция. Конфликтът между африканската интелигенция и расисткия режим е абсолютно неразрешим, тъй като в социалните миражи на теоретичите на апартейда тази прослойка на африканския народ на ЮАР въобще няма право на съществуване. От средата на интелигенцията излязоха много видни ръководители и дейци на националноосвободителното движение на ЮАР. Именно в нейните кръгове се появи и разви африканският национализъм — идеологията на националноосвободителното движение.

В началото на 60-те години националноосвободителните сили на ЮАР се ориентираха към подготовката на африканския народ на ЮАР за масова въоръжена борба против тиранията и апартейда. Тази ориентация бе предшествувана и обусловена от продължителен период на широки репресии от страна на националистическото правителство, които направиха легалната дейност на всички политически организации на африканското население напълно невъзможна. Генералният секретар на Африканския национален конгрес (АНК) Д. Нокве заяви във връзка с този преход: „Жестоките репресии ни заставиха да преразгледаме методите и средствата на нашата борба. Ние предпочитаме мирните средства. Ние считаме, че те са по-добри от насилията. Но какво бихме могли да направим срещу въоръжените до зъби расисти? Нашият народ реши да отвърне на насилията с насилие.“⁸⁵

Ориентацията към въоръжена борба постави пред националноосвободителното движение много сериозни проблеми. До началото на 60-те го-

⁸⁴ Sechaba, june 1969, p. 17.

⁸⁵ Правда, 3 март 1963.

дини с изключение на Южноафриканската комунистическа партия националноосвободителните сили на ЮАР бяха развивали своята дейност само в легални условия. Жестокият терор разкъса организационната тъкан на политическите организации на африканското население. Част от техните ръководители бяха арестувани, други бяха принудени да емигрират, трети преминаха в нелегалност.

Един от основните елементи на бялото господство в ЮАР намира израз в системното недопускане на африканците в редовете на въоръжените сили. Това обстоятелство обуславя пълното отсъствие на оръжие и подготвени кадри за нуждите на въоръжената борба.

Ръководството на националноосвободителното движение започна подготовката на въоръжената съпротива в две направления: военно обучение в чужбина на емигриралите участници в движението и изграждане на нелегална организация вътре в страната, която да положи началото на въоръжената съпротива. Такава организация бе създадена през 1961 г. под ръководството на видните дейци на АНК Нелсън Мандела и Уолтър Сисулу. Тя стана известна под името „Умконто Уе Сизуе“ („Копие на нацията“.)

Органът на АНК „Сечаба“ посочва като основни цели на организацията подготовката на кадри за нуждите на бъдещата партизанска война, откриването на ефикасен начин за свалянето на расистката тирания чрез планомерни, а не чрез спонтанни действия и демонстрацията пред африканското население на ефективността на въоръжената съпротива.⁸⁶

На 16 декември 1961 г. отекнаха първите експлозии на атентатите, извършени от организацията едновременно в Йоханесбург, Порт Елизабет и Дърбън. През този ден бяха заложени мини в учрежденията, които в най-силна степен символизираха робското положение на африканците — „туземните комисариати“ и канторите за издаване на пропуски. Организаторите на атентатите се бяха погрижили те да не бъдат свързани с човешки жертви, за да не се предостави възможност на правителствената пропаганда да ги представи като изблик на расова ненавист.

Актовете на саботаж продължиха и през 1962 и 1963 г. През юли 1963 г. в резултат на предателство полицията успява да разкрие ръководния център на организацията близо до Йоханесбург. Една година по-късно в Претория се състоя процесът срещу Нелсън Мандела и неговите другари по борба. Подсъдимите проявиха изключителна смелост и достойнство и благодарение на активното съдействие на световното обществено мнение расисткият режим бе принуден да отмени смъртните присъди, произнесени срещу ръководителите на „Умконто Уе Сизуе“.

Следващите години се характеризират с рязко спадане на активността на националноосвободителните сили. Продължаването и разширяването на полицейския терор нанасят тежки загуби на националноосвободителното движение. Отчаяние и апатия обхващат значителен брой от дейците и симпатизантите на съпротивата.

През май 1969 г. в гр. Морогоро (Танзания) се открива конференция на АНК. Пред делегатите се изнася доклад, посветен на стратегията и тактиката на южноафриканската революция. Съществено място в този доклад заема детайлният анализ на противниците и съюзниците на националноосвободителното движение. Ръководството на АНК напълно съзнава факта,

⁸⁶ Sechaba, nov. 1969.

че националноосвободителните сили трябва да се сражават срещу развита държава, притежаваща силна и отлично обучена армия, и многоброен и добре организиран полицейски апарат. Освен това расисткият режим успя да привлече на своя страна преобладаващото мнозинство от бялото население на страната. В доклада се посочва, че „благодарение на несправедливото трудово законодателство белият работник е превърнат в съюзник на расистите“⁸⁷.

Ръководството на АНК предупреждава, че успехите на националноосвободителното движение ще доведат до още по-силната консолидация на бялото население около расисткия режим, който е основният гарант на техните икономически и политически привилегии. В доклада се отбелязва: „Истината на сегашния момент от нашето развитие се състои в това, че с изключение на една малка група бели, която заема почетно място в нашите редове, ние сме изправени срещу уверен и сплотен враг, ползващ се с пълната подкрепа на световния империализъм.“⁸⁸

Авторите на доклада отбелязват, че съвпадането на расовия и класовия момент в южноафриканската действителност е извънредно опасно. По тази причина най-важната задача на националноосвободителните сили по отношение на бялата общност според мнението на лидерите на АНК трябва да бъде умелото използване на противоречията в белия лагер и изолацията на най-реакционните негови представители.

За тази цел е необходимо да бъде разгъната широка кампания, в хода на която трябва да се отдели особено важно място на искането да бъде ликвидирана расовата дискриминация в ЮАР. Всички бели граждани на страната трябва да разберат, че премахването на несправедливата система на апартейд не е свързано с изгонването или унищожението на бялото население, както твърди правителствената пропаганда. В доклада е посочена възможността за промяна в позициите на бялата работническа класа: „... при определена обстановка белите работници или значителна част от тях може да дойдат до заключението, че техните интереси съвпадат с интересите на небелите работници“⁸⁹.

При анализа на проблемите на националноосвободителното движение на ЮАР се подчертава, че негова основна цел е освобождението на най-многочислената и угнетена част от населението ѝ — африканците. За достигането на тази цел ръководството на АНК препоръчва на всички участници в революционната борба да се ориентират към подготовка на общонародна партизанска война против расисткия режим. Тази война трябва да бъде предшествувана от продължителна и търпелива организационна работа сред африканското население. Поради извънредно силната зависимост на южноафриканската икономика от труда на африканските работници тяхната мобилизация и готовност в определен момент със стачна борба да блокират всички възможности на режима да се бори срещу разгърнатата се в най-удобното за националноосвободителните сили време партизанска борба се разглежда от ръководството на АНК като една от най-важните задачи, които движението трябва да реши.

⁸⁷ Апартейд. Правда о расизме в Южной Африке. — В: Сборник документов под редакцией А. Ла Гума. М., 1975, с. 197.

⁸⁸ Пак там, с. 198.

⁸⁹ Апартейд, Правда о расизме в Южной Африке. Цит. съч., с. 198.

Съществено място в доклада заема анализът на социалните аспекти от програмата на националноосвободителното движение. В този раздел се подчертава необходимостта от коренно социално преустройство на южноафриканското общество след победата на националноосвободителните сили. Особено интересен е следният пасаж:

„Основа на нашата социална стратегия е положението, че освобождението на африканския народ на нашата страна трябва да притежава много по-широки измерения, отколкото завоюването на формална политическа демокрация. Да бъде позволено на господстващите днес в икономиката на ЮАР сили да запазят своите позиции би означавало да бъдат оставени корените на расисткото господство, което е несъвместимо с освобождението. Следователно нашият път към национално освобождение е неотделим от икономическото освобождение.“⁹⁰

В началото на 70-те години в ЮАР бе възобновена стачната борба на африканския пролетариат. Стачната вълна започна през октомври 1972 г. със стачката на африканските докери от пристанище Дърбън. Те бяха веднага подкрепени от своите колеги в Кейптаун. Стачките бяха смазани от властите с изключителна жестокост. След многобройни арести властите започнаха масово изселване на участвувалите в стачките работници в африканските райони. През януари 1973 г. избухна нова стачка на африканските работници от провинция Натал. В нея взеха участие над 60 000 работници. Стачката бе прекратена едва през март, след като властите се съгласиха да увеличат заплатите на стачкуващите. През зимата на 1973 г. всички африкански университети в ЮАР бяха обхванати от студентски вълнения. Африканските студенти се обявиха против непрекъснатото потъпкване на академичните свободи, против репресиите и дискриминацията. За пръв път част от бялото студентство се обяви в защита на своите африкански колеги. Във връзка с рязкото изостряне на социалния климат в ЮАР през 1973 г. в доклада на Специалния комитет на ООН по въпроса за политиката на апартейд, провеждана от правителството на ЮАР, се изтъква: „Активността на съпротивителното движение бе чувствително намалена в резултат на жестоките репресии, но то не бе окончателно сподадено. Днес то отново извиси своя ръст под формата на мощно движение, най-важната страна на което е стачната борба на работниците-негри.“⁹¹

Активното ядро на националноосвободителното движение на ЮАР, което и при най-тежките репресии не прекрати своята дейност, е съставено от представители на всички расови и национални групи, населяващи ЮАР. Важна роля в това ядро изпълнява комунистическата партия. ЮАКП е основана през 1921 г. и е първата марксистко-ленинска партия, възникнала на африканския континент. Още в началния период на своята дейност Южноафриканската комунистическа партия се превърна в единствената политическа организация на страната, която обединява в своите редове граждани от всички расови групи. Връзките между комунистическата партия и националноосвободителното движение се създадоха през годините на Втората световна война и се затвърдиха през следвоенния период. По-късно, след установяването на расисткия режим провежданата от него политика

⁹⁰ Апартейд. . . Цит. съч., с. 203.

⁹¹ Доклад СК ООН по апартейду. Ню-Йорк, 1974. — В: Яок. ООН. S/11007, с. 87.

на сливане на расовата и класовата форма на господство обусловн единството на националноосвободителната и класовата борба и следователно— съюза между комунистите и африканските националисти. Ръководителят на АНК Нелсън Мандела заяви в своята реч пред расисткия съд: „В продължение на десетилетия комунистическата партия бе единствената политическа организация в Южна Африка, която се отнасяше към африканците като към хора и която беше готова да работи заедно с нас. По тази причина много африканци са склонни да сложат знак на равенство между комунизма и свободата.“⁹²

През 1962 г. в условия на дълбока нелегалност в околностите на Йоханесбург се състоя Петият конгрес на ЮАКП. Конгресът прие нова програма на партията под название „Пътят към свободата на Южна Африка“.

Програмата на ЮАКП определя националното освобождение на африканския народ на ЮАР като основно съдържание на южноафриканската революция. В програмата се подчертава ръководната роля на африканския промишлен пролетариат в революционната борба против расисткия режим. ЮАКП изразява и своята пълна подкрепа на демократичните сили, обединени в редовете на АНК. В програмата на партията се казва: „Като организация на националното освобождение АНК не представлява някаква определена класа или някаква определена идеология. В АНК влизат представители на всички класи и прослойки на африканското общество на нашата страна.“⁹³

Друг важен момент от програмата на ЮАКП е определянето на основните цели на партията. Като основна и най-важна цел е определено „унищожаването на колониализма и националното освобождение на африканския народ“, тъй като само ликвидацията на расисткия гнет би позволила борбата на партията да премине на нов етап — създаване на социалистическа Южна Африка и полагане основите на комунистическото общество.⁹⁴

През 1970 г. ЮАКП проведе разширен пленум по проблемите на основните насоки на партийната политика в условията на нелегалността и полицейския терор. Пленумът препоръча на ЦК да съсредоточи всичките си усилия за превръщането на партията в организация на професионални революционери, както и да положи всички усилия за укрепването на единния фронт на всички прогресивни сили в ЮАР под ръководството на АНК.

Масовата протестна кампания на африканските работници от „бялата“ зона от лятото и есента на 1976 г. бележи нов етап в развитието на националноосвободителното движение на ЮАР. Най-значителната характеристика на този етап е разширението на сферата на политическата активност на африканския промишлен пролетариат — от една борба в началото на 70-те години, в която доминираха икономическите искания, до една чисто политическа кампания, насочена срещу основните елементи на съществуващата в страната система на расов гнет.

Вече три десетилетия в ЮАР господства системата на апартейд. Основното предназначение на тази система е увековечаването на неравноправното положение на преобладаващото мнозинство от населението на страната. Сам по себе си този факт е достатъчен, за да разкрие апартейда като

⁹² М. Venson. Op. cit., p. 17.

⁹³ Вж. Програма ЮАКП. — В: Говорят комунисти Африки. М., 1971, с. 152.

⁹⁴ Пак там, с. 155.

една дълбоко антидемократична, консервативна и реакционна общественно-политическа система.

Най-съществената особеност на тази система е въздигането на цвета на кожата в ранг на абсолютен критерий за обществената роля на всеки гражданин на ЮАР. Политиката на расисткия режим по отношение на бялото население е насочена към издигането на неговия жизнен стандарт за сметка на останалите жители на ЮАР и превръщането на бялото население в масова социална база на режима. Апартейдът напълно успя в едно от основните си направления — превръщането на ЮАР в страна, населена от взаимно ненавиждащи се расови общности. Второ „постижение“ на апартейда е пълното съвпадане на расовия и класовия момент в условията на южноафриканската действителност на базата на „класическия“ модел — бял угнетител и цветнокож угнетен. Този факт придава извънредно голяма острота на проблема, свързан с бъдещето на расовите взаимоотношения в южната част на африканският континент.

Анализът на икономическите аспекти на апартейда води до заключение, че расисткият режим напълно запази старата южноафриканска традиция на непропорционално деление на ЮАР по расов признак и на изолация на африканското население в отдалечени и неразвити райони. Теоретичите и реализаторите на апартейда претърпяха пълен провал при своя опит да „допълнят“ тази схема чрез принудителното изселване на цялото африканско население в бантустаните.

Властните икономически императиви заставиха расистите не само да изоставят напълно нереалните си планове за тотален апартейд, но и да приемат като бъдеща перспектива едно предпазливо ограничение на расовата бариера в сферата на икономиката. Политическият анализ на южноафриканското общество се затруднява в много силна степен от различния статут на отделните расови общности. Авторитарно-фашистките характеристики, които напълно определят облика на расисткия режим в политиката му към африканското население, съжителствуват с някои буржоазнодемократични елементи в правителствената политика към бялата общност. Съотношението между тези две противоположни тенденции, намерили място в политическия живот на ЮАР, непрекъснато се променя. От началото на расисткия режим досега основна насока на политическото развитие на страната е непрекъснатото подкопаване на буржоазнодемократичното начало като дух, стил и идея за сметка на постоянното засилване на антидемократичното законодателство, ролята на изключителната власт и стесняването на простора за действие дори и за умерените критици на режима.

В тази връзка съществува един интересен факт, на който не се отделя никакво място при анализа на южноафриканската политическа действителност. Това е постоянната емиграция от ЮАР на представители на буржоазнолибералната интелигенция, т. е. на реалните и потенциалните критици на режима, на която контрастира несекващият поток имигранти, убедени в правотата на апартейда. Дори само тази страна от южноафриканското политическо развитие е една своеобразна гаранция за перспективата на окончателно потъпкване на последните буржоазнодемократични остатъци в политическата система на ЮАР.⁹⁵

⁹⁵ Ежегодно в ЮАР се заселват хиляди имигранти. Трудно е да си представим, че един демократ би избрал именно тази страна за своя бъдеща родина; относно структурата и динамиката на южноафриканската емиграция вж. R. First. *Western Investments in Apartheid*. London, 1972.

Един статичен анализ на сложните и противоречиви процеси в социалното развитие на Южна Африка, т. е. ако се ограничи тяхното изследване само в рамките на ЮАР, като че ли потвърждава перспективата на пълното фашизиране на тази държава. Но приемането на тази перспектива като единствено възможен вариант на бъдещото развитие на ЮАР би означавало елиминирането на изключително важни външнополитически фактори, които не съдействуват за окончателното превръщане на ЮАР в държава от фашистки тип.

Особено важна роля играят коренните промени в съотношението на силите в Южна Африка, настъпили след свалянето на режима на Каetano в Португалия. Пряк резултат от това събитие бе ликвидацията на португалското присъствие в Южна Африка. С появата на новите независими африкански държави Ангола и Мозамбик се засили изолацията на ЮАР. Разширението на партизанската война в Южна Родезия превърна рухването на незаконния режим на Ян Смит само във въпрос на време.

При така създалата се обстановка националистическото правителство се ориентира към методите на неоколониализма, до този момент използвани в неговата практика. Съществено място в правителствената вътрешнополитическа стратегия заемат мерките, целящи стимулацията на активността на политически сили в африканското общество на ЮАР, призвани да изпълняват ролята на стратегически резерв на расисткия режим в борбата му против националноосвободителното движение. За тази цел правителството всестранно поощрява количествения ръст на африканската буржоазия. Поради расовата бариера тази буржоазия не се формира като класа в резултат от своята икономическа активност, а се развива като чисто бюрократическа прослойка, съставена от щедро платените африкански чиновници на бангустаните. Това обстоятелство ясно разкрива бъдещата роля на тази група от африканското население, която дължи своето привилегировано положение на режима и следователно изпитва дълбока враждебност към неговите противници.

Втората основна тенденция във вътрешната политика на ЮАР се изразява в готовността на Вурстер да отстрани някои твърде шокиращи елементи на апартейда, за да остави и запази недокосната неговата същност. Така например от 1974 г. насам се вземат енергични мерки за усъвършенстване системата на пропуските с цел да се ограничат репресиите против „нарушителите“ на тази система.⁹⁶ Освен това налице е възможността да бъдат смекчени някои от най-драстичните закони, които днес правят личностните и социалните контакти между различните расови групи практически невъзможни.⁹⁷

При осъществяването на своите опити за либерализация на фасадата на режима лидерите на расисткия елит се сблъскват със следното абсолютно неразрешимо противоречие: от една страна, запазването или засилването на репресиите срещу африканското население засилва изолацията на ЮАР и напълно проваля всички нейни външнополитически инициативи; от друга страна, „смекчаването“ на методите на расистко господство сблъсква расисткия режим с масовата опозиция на африканския народ на ЮАР под формата на стачки и протестни демонстрации.

⁹⁶ По-подробно по този въпрос вж. Доклад Специалного комитета по вопросу о политике апартейда, проводимой правительством ЮАР, документ ООН 11006, 1974.

⁹⁷ Там там.

Най-красноречиво потвърждение на посоченото противоречие бяха протестните демонстрации на жителите на африканските гета на всички големи южноафрикански градове през лятото на 1976 г. Високото политическо съзнание на африканския народ на ЮАР, изразено в масовото му участие в протестна акция, която разтърси основите на расисткия режим, провали най-важната дипломатическа офанзива на правителството на Вурстер, с успеха на която той до много голяма степен свързваше бъдещата стабилност и легализация на режима си.

Съвременното състояние на южноафриканската политическа действителност не дава основание за ранен и прибързан оптимизъм при оценка на перспективите на националноосвободителното движение. Расисткият режим продължава да разполага с подкрепата на преобладаващото мнозинство бели граждани на ЮАР, да има на своя разположение най-добре развитата полицейска и военна машина на африканския континент, да се ползува от поддръжката на силни съюзници.

Едновременно с това южноафриканското общество се намира в състояние на постоянна криза, от която правителството не може да го изведе нито с терор, нито с игра на „либерализъм“. Догмите на апартейда с всяка измината година влизат във все по-остро противоречие с икономическите интереси на ЮАР. Апартейдът е толкова изкуствена и консервативна система, че премахването дори на един неин основен компонент неминуемо води до рухването и на останалите. Например премахването на расовата дискриминация в сферата на трудовите взаимоотношения автоматически би довело до ликвидацията на пропускателната система, на „бялата“ и „африканската“ зона, на бантустаните или накратко — до пълния провал на цялата сегашна правителствена стратегия по отношение на африканското население.

Следователно не може да бъде поставен въпросът за „подобряване“ на апартейда. Дилемата пред южноафриканското общество е — апартейд или система на расово равноправие.

Перспективата на запазването на апартейда за продължителен исторически период е още по-малко вероятна, ако бъдат отчетени външнополитическите фактори, които действуват против него. Най-важният от тези фактори е измененото съотношение на силите в света в резултат от нарасналата мощ на социалистическите страни. Това променено съотношение не позволява на империалистическите държави да налагат свое решение на проблемите, стоящи за решение пред африканските народи. Примерът с Ангола е достатъчно показателен в това отношение.

Друг много важен фактор, който обективно при определени условия би могъл да съдействува на каузата на националноосвободителните сили, намира израз в непрекъснато нарастващото значение на Африка в политиката на големите западни държави, от една страна, и постоянно изострящия се конфликт между независимите африкански страни и расисткия режим, от друга. Безспорно съдбата на апартейда няма да бъде решена от действието на външни фактори, а от действията на народа, срещу когото тази система е изградена — африканският народ на Южна Африка.

THE POLITICAL AND SOCIAL FEATURES
OF THE APARTHEID SYSTEM
IN THE REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

Georgi Gunev

(S u m m a r y)

The object of this investigation is the political and social reality in the Republic of South Africa. It treats three main topics. The first one is the racist regime politics in relation to the white community in South Africa. In the study are analysed the two basic aspects of this politics — the endeavours of the Nationalist government for increasing the political and economic role of the africaner group of the white community, as well as turning all white citizens of the Republic of South Africa into a social basis of the racist regime.

The second part represents an analysis of the government approach towards the African population in South Africa in two main dimensions: racial discrimination and racial segregation, with the help of which the Nationalist rulers are trying to perpetuate the privileges of the whites in South African society.

Documentary data from the South African legislation system, best illustrating the status of the africans, has been used for supporting this section of the study.

In the third part an attempt is made to investigate the trends and perspectives of the South Africa's political and social development, by means of analysing the basic problems of national liberation movement of the african people in the Republic of South Africa, at its present stage.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
Исторически факултет

Том 68

1974

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA
Faculté d'histoire

Tome 68

1974

АТАНАС МИЛЧЕВ

ГАБРОВО И НЕГОВИЯТ ОКРЪГ
ПРЕЗ ПРАИСТОРИЧЕСКАТА
И АНТИЧНАТА ЕПОХА

ATHANAS MILČEV

GABROVO UND SEINEN KREIS
IN DER PRÄHISTORISCHEN
UND ANTIKEN EPOCHE

Рецензент: доц. *Людмила Гетов*

Редактор: проф. *Христо Данов*

УВОДНИ БЕЛЕЖКИ

Изгодното географско положение на Габровския окръг, чиято територия е разположена северно от главните била на Калоферския, Шипченския и Тревненския дял на Централна Стара планина, през която преминават пет прохода, с нейната планинска и предпланинска част, благоприятните климатични условия, плодородната почва, гъстите гори и сочните планински пасища, многобройните удобни за заселване пещери са привлекли човека тук още в най-дълбока древност.

В тази студия въз основа на археологически паметници се проследява съществуването на човека на територията на окръга от мустерската епоха на средния палеолит (100 000—40 000 г. пр. н. е.) непрекъснато до Ранното средновековие. Тук се проследяват чрез разкопки многослойни селища и крепости, разкопани са и няколко некропола, а също така са открити досега случайно много паметници на материалната култура и изкуството от различни епохи, които говорят за една богата и висока култура в този край. Въпреки това археологическото проучване на територията на Габровски окръг е изостанало твърде много в сравнение с постигнатото в това отношение в други окръзи.

Системни археологически разкопки започнаха тук под наше научно ръководство едва през 1962 г., но интересът към историческото минало на този край води началото си още от първите години след освобождението на България от османско иго. През 1883 г. в гр. Габрово се слага началото на първите училищни музейни сбирки у нас с уредник д-р Ватев. Още през 1920 г. по инициативата и под председателството на д-р П. Цончев будните габровци основават Историографско дружество. Същата година членовете на това дружество правят сондажни археологически разкопки в м. Градището край Габрово. За резултатите от тези разкопки дава отчет Еким Андрейчин.¹ След това започва събирателска дейност, която довежда до откриването през 1923 г. на музей на историографското дружество в една от стаите в Априловската гимназия. Уредник на този музей след 9. IX. 1944 г. е Илия Габровски. През 1949 г. музеят се преименува в Градски народен музей с уредник Ганка Рибарова, а от 1960 г. става Окръжен исторически музей с директор Ц. Петров. Дейността на учени и любители за изучаване и популяризиране на паметниците на културата от Габрово и окръга до 1944 г. е била ограничена и насочена главно в събиране на материали и привеждане в известност, а също и

¹ Отчет за резултатите от пробните разкопки, направени през есента на 1920 г. от Историографското дружество Габрово на м. Градището, Габровско, от 29. VIII. 1921 (съхранява се в Окр. истор. музей — Габрово).

популяризиране на останките от запазени стари крепости, селища, пътища и некрополи. Паметниците на материалната култура и изкуство от Габровски окръг са привлекли вниманието на видни учени-специалисти у нас и в чужбина, като С. Юринич, К. Иречек, Ф. Каниц, К. Шкорпил, В. Добруски, Д. Гарод, Р. Попов, В. Миков, Ив. Велков, П. Мутавчиев, Т. Герасимов, В. Аврамов, Н. Мушмов, А. Протич и др.

Твърде ценно е изследването на местния ентузиаст д-р П. Цончев, който през 1934 г. отпечатва обобщителния си труд „Из общественото и културно минало на Габрово“. Този труд и днес служи като добра основа за археологическите проучвания на този край, понеже с него за пръв път се прави, макар и твърде непълна, археологическа карта на Габрово и неговата околност. Отделни опити за изясняване на някои исторически събития и обяснения на отделни паметници на културата са правили още Хр. и П. Гъбенски, Я. Бакалов, В. Аврамов, Ст. Бъчваров, Г. Гунчев, П. Константинов, Г. В. Гацев и др. Независимо от това, че повечето от техните статии и монографии имат научно-популярен характер, в тях се наблюдава стремеж и искреното желание да се хвърли нова светлина върху богатото историческо минало на града и окръга.

И така Ст. Юринич предприел разкопки в Голямата (Андъка), Поличките и Малката (Бачо Киро) пещери край Дряновския манастир.² Р. Попов — първият виден български праисторик, прави също разкопки в пещерите при Дряновския манастир в продължение на много години — 1898, 1900, 1920, 1924, 1937 и 1938 г. В Малката пещера, наречена по-късно „Бачо Киро“, той открива останки от кости на пещерна мечка и хиена, див кон и други заедно с груби и неизгладени кремъчни оръдия на труда, характерни по своята форма за мустерската епоха от средния палеолит.³

В същата пещера видната английска праисторичка Д. Гарод е направила разкопки през 1937 г. при сътрудничеството и участието на двама американски археолози. Разкопките потвърждават изказаното мнение от Р. Попов.⁴

През 1923 г. В. Миков проучва пещерите край Дряновския манастир и публикува някои по-интересни материали, като кремъчни късове, костни въдици и др.⁵ Особено са важни обаче резултатите от разкопките и проучванията на пещерата „Бачо Киро“ през 1971—1975 г., проведени от български и полски археолози. Те доказаха с нов и обилен археологически материал тезата на Д. Гарод, че тази пещера е била използвана за жилище от първобитния човек през мустерската епоха на средния полеолит и през късния палеолит. Тук са открити единствените засега сигурни костни останки от плейстоценския човек, намерени на територията на България.⁶ Проведени бяха и археологически разкопки и проучвания през 1958 г. от Б. Султов на античното тържище Дискодуратера (Diskoduraterrai) при с. Гостилица.

² Ст. Юринич. Пещерата Полички при Дряновския манастир. — В: Сб. НУ, VI, 1891, с. 361—378.

³ Р. Попов. Голямата и Малка пещера при Дряновския манастир. — ИАИ, XII, 1938, с. 334—339; Най-старите останки на човека в България. — Родина, 1938, кн. 1, с. 66—75.

⁴ D. Garrud. Excavations in the Cave of Bacho Kiro, Nord-Est Bulgaria. — American School of Prehistoric Research, Bulletin, 15, 1939, p. 46—84.

⁵ В. Миков. Пещерите при Дряновския манастир. — ИБАИ, III, 1925, с. 235.

⁶ Б. Гинтер, Н. Сираков. Резултатите от разкопките в пещерата „Бачо Киро“ през 1973 г. — Археология, 1974, кн. 2, с. 2—6.

Разкритите постръйки, крепостни съоръжения и най-разнообразни находки от оръдия на труда, оръжия, битови предмети — предимно керамика, накити, монети, епиграфски паметници и др., дадоха възможност да се хвърли нова светлина върху историята на Дискодуратера не само през античността, но и за един по-късен период чак до XIV в.⁷ Между намерените тук в миналото материали на първо място трябва да споменем подставките на статуи (постаменти) с надписи, в които се споменава и името на самото тържище — Дискодуратера.⁸

Интересът към проучването на поселищната история и материалната култура и изкуство на племената и народите, населявали територията на Габрово и Габровски окръг от най-дълбока древност до Ранното средновековие, се породиха още през 1951 г., когато предприех и първите си археологически разкопки и проучвания в околностите на селата Столт, Кръвеник, Севлиево, и вр. Голям Острец и с. Дебнево, Троянско. Плод на тези изследвания е отпечатаната моя монография „Археологическо проучване на Севлиево и Троянско“ — ГСУ ФИФ, т. 50, кн. 1, С., 1957. Пръчванията ми се задълбочиха след 1962 г., когато бяха предприети системни разкопки на важни крепости, като тази в м. Пречиста, с. Градница, м. Витата стена, с. Здравковец и Яворец, м. Градът при с. Батошево, м. Стринава и Боруна при Дряновския манастир, м. Градището, Габрово и м. Долни ливади при Севлиево. Освен това обходих всички селища, крепости и некрополи, намиращи се на територията на Габровски окръг, което ми даде възможност да съставя за първи път подробна археологическа карта на цялата територия на окръга. В настоящата монография, плод на моите дългогодишни изследвания чрез системни археологически разкопки и проучвания, съм си поставил за цел да проследя културно-историческото развитие на моя роден край от най-дълбока древност до Ранното средновековие.

За това, че успях да се справя с тази нелека задача, дължа да изкажа сърдечна благодарност главно за полученото навреме съдействие, изразено в отпускане на материални средства и морална подкрепа от страна на Окръжния исторически музей в Габрово в лицето на бившите директори Цоню Петров и Игнат Минков. При тези мои проучвания като най-близък помощник работи Кина Койчева, завеждащ отдел Археология при Окръжния исторически музей — Габрово, която прояви забележителна устойчивост и вещица в рабстата и допринесе твърде много за откриването и за обясняването на редица нови паметници. Затова тук ѝ изказвам сърдечна благодарност. Също така благодаря на Гавраил Лазов, Г. Китов, Павлин Димитров, Петър Горбанов и Симеон Симеонов, които взеха участие в разкопките на м. Пречиста при с. Градница. При разкопките на различните обекти участваха и много студенти от специалност История, профил археология. Дълга също така благодарност на проф. Никола Ковачев за предоставените ми за публикуване редица находки от музейната сбирка в с. Кръвеник, на Гичо Гичев (покойник), бивш уредник на музейната сбирка в с. Батошево, на Йончо Панов и Симеон Симеонов от Градския исторически музей — Севлиево и особено на Кина Койчева от Окръжния исторически музей, Габрово.

⁷ Б. Султ о в. Археологически проучвания в Дискодуратера от 1958—1961. — Известия от ОМТ, III, 1966, с. 25—43; Един нов епиграфски паметник от Дискодуратера. — Известия на ОМТ, I, 1962, с. 21—22.

⁸ За тези находки И в. В е л к о в. Антични паметници из България. — ГНМ, 1922—1925, с. 127—137, и G. M i h a i l o v. J. G. B., II, 1958, p. 137—145, № 727—740.

I. ГЕОГРАФСКО ПОЛОЖЕНИЕ

Територията на днешния Габровски окръг заема средната част на Северна България и по-точно тя се намира в Централна Стара планина. Окръгът граничи на изток с Търновски, на запад и северозапад с Ловешки, а на юг със Старозагорски и Пловдивски окръг. В окръга има пет града: Габрово, Севлиево, Дряново, Трявна и Плачковци, а също така и редица селища от градски тип.

Габровски окръг се простира по горното течение на реките Янтра, Дряновска (Тревненска) река, Росица и нейния приток Видима. В него се включва Севлиевското поле и сетне част от Предбалкана (Севлиевските и Габровските височини от Калоферския, Шипченския и Тревненския дял на Централна Стара планина). Релефът на окръга е типично планински. Равнинно-хълмист релеф има само в Севлиевското поле и отчасти и в речните долини.

Южната граница на окръга върви по билото на Стара планина, като започва от върховете Кръстец, Корита, Кадемлия и Зелениковец и стига до Мара Гидик. Най-северната точка на окръга обхваща Севлиевското поле, което постепенно се слива с най-южната част от Дунавската равнина.¹

Докато на юг главната верига на Централна Стара планина има стръмно спускащи се склонове, на север тя постепенно се снижава чрез дълги полегати склонове. Северно от тази верига и успоредно на нея е разположен Предбалканът, релефът на който има нископланински ридов характер. Първата, най-южна верига на Предбалкана е част от Тетевенско-Габровските височини (1000—1300 м). Тук се включват платото Люляците-Мечкови чуки (821 м), разклонението Моравешки стени и други по-малки дялове.

Реките, водещи началото си от главната старопланинска верига, са образували в Първата планинска редица на Предбалкана къси проломи със стръмни склонове: Граднишки на р. Боазка и Батошевски на р. Росица. Втората редица на Предбалкана включва възвишенията на западната Микренска поредица. Между тях е и платото Витата стена или Стражата (638 м). То е част от плоската синклинала между Севлиевско и Габровско. В карстовото плато Стражата, в скалния масив при Дряновския манастир са образувани пещерите Голямата, Паличките, Бачо Киро и др. Платото Стражата в средната му част е разсечено от дълбокия напречен пролом на р. Янтра, а в източната част е разчленено от подобни на каньони проломи на Дряновската река (приток на р. Янтра) и левия ѝ приток Андъка.

Между редиците на Предбалкана надлъжно се простират долините на реките Видима и Лопушница, а в долината на р. Росица е разположено Севлиевското поле със средна надморска височина 200 м. От север полето е оградено от части на Ловчанско-Севлиевската предбалканска поредица, в която р. Росица е вдълбала проломът Устето. Северозападно от Севлиевската планина, от двете страни на р. Росица следват височини, между които е разположен язовир „Ал. Стамболийски“. Тези височини, които заемат най-се-

¹ Ж. Гълъбов, И. Иванов и др. Физическа география на България, С., 1956, 21; А. С. Божков, Е. Б. Балев и др. География на България, II част — Икономическа география, С., 1961, с. 342—352; Ив. Ланджев. Геология на част от Централния Балкан и Предбалкана в областта на горното течение на река Видима. — Сп. на Българското геологическо дружество, XII, 1940, с. 29—34; Хр. Антонов. Геология на високия Централен Балкан между Русалийския, Симитлийски проходи и Предбалкана и горното течение на р. Росица, — Сп. на Българското геологическо дружество, XIII, 1943, кн. 3, с. 137—197; С. Попов. Севлиево и Севлиевско, С., 1936, с. 1—22.

верната част на окръга, постепенно достигат широкото Деветашко плато на север, а на изток преминават, като се снижават непрекъснато в Дунавската хълмиста равнина. В климатично отношение главна особеност е преобладаването на планинския климат. Местата с по-малка надморска височина северно от линията Габрово — Трявна попадат в област с умерено-континентален климат.²

II. ПЪТИЩА ПРЕЗ АНТИЧНОСТТА

Повърхността на Габровския окръг е разнообразна. Територията му не представлява затворена, изолирана географска област. Пет прохода прорязват планинската верига на Стара планина: Русалийският (Марагидишкият), Ясенският, Шипченският, Тревненският и Проходът на Републиката (бившият Хаинбоазки). През тези проходи в античността¹ са минавали пътища за Тракийската равнина, а оттам за Мала Азия, Средиземноморския басейн и др. Откритото и равно Севлиево поле е било път на североизток към бреговете на Северното Причерноморие и Кавказ, средища на висока древна култура и изкуство. На северозапад, пак чрез Севлиевското поле и Дунавската равнина, територията на окръга се е свързала с Централна и Северозападна Европа. Използуването на проходите през античността е засвидетелствувано от наличието на няколко стари пътища, следи от които са запазени и до днес. Те са следните:

1. *Малкият друм*. Остатъци от него се проследяват от римското селище Нове (Стъклен) край Свищов, а след това на юг през с. Овча могила, оттам през с. Бутово и гр. Павликени, сетне той е минавал през селата Добромирка и Кози рог, през кв. „Падало“ в Габрово. Този път се установява по-нататък източно от м. Киселчова могила, край развалините на крепостта в м. Узунукуш (Дълга стръмнина) и Шипченския проход, откъдето се е отправял към Тракийската равнина, прекосявайки Южна Тракия, той е водил към Византион (Константинопол). Този път е означен на Пойтингеровата карта (III в. н. е.), без обаче да са отбелязани пътните станции (манзии и мутации).² Край с. Кози рог и другаде са запазени следи от пътя в отделни участъци с каменна настилка, наречена от населението „Малия друм“.³ Той е имал две отклонения: Първото отклонение от кв. „Падало“ — Габрово, през кв. „Етъра“ и „Априлово“ (бивш с. Нова махала) и е отивало за Габровския проход, където се е сливало отново с Малия друм и се е отправяло на юг. Второто отклонение е от м. Градище край Габрово. То е минавало край с. Палаузово и с. Негенци, зад м. Киселчова могила, където се е свързвало отново с Малия друм (карта I).

2. *Големият друм*. Също както и Малия друм е започвал от Нове край Свищов и е вървял на юг до гр. Павликени. Оттук покрай тържището Дискоуратера при с. Гостилица той се е отправял за Габрово и оттам през Шип-

² География на България, II част — Икономическа география, С., 1961, с. 344.

¹ За пътищата в античността през тези проходи, вж. Х р. Д а н о в. Древна Тракия. С., 1968, с. 157—172; Altthrakien, Berl., 1975, S. 135—144.

² Извори за Българската история, II, Латински извори, I, С., 1958, с. 25—26.

³ В. А в р а м о в. Войната на България с Византия в 1190 г. и погромът на император Исак Ангел при гр. Трявна. С., 1929, с. 59; П. Ц о н ч е в. Из общественото и културното минало на Габрово. С., 1934, с. 267; И в. В е л к о в. Наши старинни градове. С., 1960.

ченския проход — за Августа Траяна (дн. Стара Загора). Отклонението от него е водело за Никополис ад Иструм при днешното с. Никюп, Търновски окръг, откъдето пътят е следвал течението на р. Росица. Предназначението му е било отчасти стратегическо — да свързва римските крепости при с. Каликастрово (дн. Красно градище), с. Сухиндол, с. Коевци, Калето и м. Софотска стена при с. Крамолин, с. Градище, с. Овдин и с. Пётко Славейково. В древността тези крепости са играели, изглежда, важна роля. От с. Петко Славейково пътят е минавал по р. Видима и е стигал до с. Градница и после покрай р. Боазка е минавал край с. Столът и през махалите „Боазка“ и Лумпарите“, водейки към махалата „Пъздерите“ През с. Острец по едноименната Острецка река пътят е стигал до Марагидишкия (Русалийския) проход, който е най-високият в тази част от Стара планина. Отвъд Балкана, по р. Тъжа той се спускал към Тракийската равнина и е излизал при с. Голямо село, Старозагорско, откъдето вече се отправял за Августа Траяна. Следи от този път са се запазили и до днес покрай р. Боазка. През 1939 и 1946 г., когато при наводнените реката е излизила от коритото си, водната стихия е разкрила голяма част от пътя с ширина 2,30 м. Той вероятно е следвал непосредствено и по течението на р. Боазка.

Освен стратегическо Големият друм е имал немалко важно търговско значение. През римската епоха той свързвал двете провинции Мизия и Тракия. Едновременно с това той е бил единственият друм, минаващ в сектора, сключен между Шипченския и Троянския проход⁴ (вж. картата).

3. *Старият друм* е започвал от Никополис ад Иструм при с. Никюп, Търновско, минавал е покрай Преображенския и Килифаревския манастир, близо до Търново, откъдето е следвал течението на р. Белица. Оттук той е минавал източно от Троян през с. Велчево, покрай р. Видима, с. Дебнево, с. Бериево, с. Градница покрай р. Боазка, при с. Столът, сетне покрай р. Левица, край махалите на с. Столът — „Делчак“, „Неновци“ и „Коркинците“, по-нататък край тракийската и римската крепост в м. Имането, край махалите „Душевски колиби“ и „Енев рът“, покрай р. Росица и крепостта „Градът“ при с. Батошево, с. Костел и оттам отново по течението на р. Росица до вливането в нея на притока ѝ р. Гъбенска. След това пътят е следвал течението на р. Гъбенска, край с. Гъбене, с. Музга, с. Долни дел, на изток край м. Мечкови чуки по р. Синкьовица, край крепостта при с. Трънето и край с. Гачевци, Габровско, откъдето през Шипченския проход се е отправял на юг за Тракийската равнина.

Старият друм е имал две отклонения — едното е минавало през Прохода на Републиката (Хайнбоаз), а второто през м. Станчев хан и връх Кръстец — за Мъглишкия проход и оттам за Казанлъшкото поле.⁵

Така очертаваният от нас римски път и днес обслужва местното население, особено между градовете Троян и Габрово, и тук той е известен като „Старият друм“. Той е бил използван и през турско време.

Старият друм подобно на споменатия по-горе Голям друм не е нанесен върху древните географски карти. Следи от него и останки от крепостите, които той е свързвал, са установени по р. Левица в м. Имането, при връх Голям Острец и при с. Градница, където е имало крепост от предримската

⁴ А. т. Милчев. Археологическо проучване на Севлиевско и Троянско. — ГСУ, ФИФ, т. 50, кн. 1, 1956, с. 447—448.

⁵ В. Аврамов. Цит. съч., с. 66.

и римската епоха, която е съществувала и по времето на Втората българска държава и на която ще се спрем по-долу.⁶ Тук на големи разстояния са установени следи от древен калдъръм. Имаме сведения, че той личи и в околностите на с. Трънито (вж. картата).

4. *Четвъртият път* е свързвал градовете Троян и Габрово. Докато първите три пътя и техните разклонения са били ориентирани в посока север—юг и са били свързани с римските укрепени градове по долното течение на р. Дунав, като например Нове при днешния град Свишов, четвъртият път е бил в посока изток—запад. Чрез него са били свързвани през римската епоха Шипченският, Русалийският и Троянският проход, както и долините на реките Видима, Боазка и Росица. Те са способствували за развитието на търговските и културните връзки на този балкански район не само с близките селища, но и с по-далечни страни и области.

Удобното географско положение, благоприятните климатични условия, плодородната почва, гъстите гори и сочните планински пасища, величествените скални масиви и многобройните, удобни за населяване пещери са способствували за заселването на човек в този край още в най-дълбока древност.

III. МАТЕРИАЛНА КУЛТУРА И ИЗКУСТВО ПРЕЗ ПРАИСТОРИЧЕСКАТА ЕПОХА

Най-ранните следи от съществуването на човека на територията не само на Габровски окръг, но и на целия Балкански полуостров се отнасят към мустерската епоха, т. е. средния палеолит (100 000—40 000 г. пр. н. е.), който отговаря на рисковия ледников период.

Рязката промяна в климата, настъпила през тази геологическа епоха, е предизвикала съществени изменения във флората и фауната на нашите земи. По високите планини Рила и Пирин се образували ледници, а горската растителност се заменила със степна и полустепна. Някои от древните животински видове измрели, други започнали процес на видоизменяне и еволюция, като се приспособили към новите климатични условия. Така се появили носорогът, мамутът, дивото говедо, бизонът, северният елен, пещерните мечка и хиена, лъвът и др.

През рисковия ледников период поради студения и суров климат човекът е живял в пещерите и под скалните навеси. Това е станало след упоритата борба с хищниците, особено с пещерните животни — мечката и хиената, които са ги обитавали. Победата над тези зверове е една от първите победи на човека над охръжаващата го среда и над природните стихии.

Пещерите в Габровския окръг, обитавани от човека още от най-дълбока древност, са многобройни. Особено голям е техният брой по течението на реките Янтра, Росица, Дряновска (Тревненска) и р. Лопошница, както и в подножието на скалния масив около високото плато в м. „Витата стена“. Тук именно в този дълъг скален масив се намират множество пещери и скални навеси, все още непроучени от археолозите. Най-важните пещери, които

⁶ Крепостта при с. Градница в м. Пречиста се проучва под мое научно ръководство от 1963 г. досега. Резултатите от разкопките не са публикувани. Кратки сведения за тази крепост дават А. Г. Милчев. Цит. съч., с. 448—449, и П. Мутафчиев. Рапорт върху проучването на Батошево и Градница, Севлиево. — ГНМ, I, 1920, с. 80 и 84.

били обитавани, се намират недалеч от Дряновския манастир. Тук са разположени Голямата и Малката пещера (Бачо Киро), Поличките, Момина пещера и др. Населявани са били по всяка вероятност и пещерите във и около скалния масив при платото „Витата стена“ и главно Голямата пещера, югоизточно от Севлиево, пещерите край с. Велчевци и с. Станчев хан, както и онези в скалния масив при м. „Градището“ на 5 км североизточно от Габрово и др.

Разкопки и проучвания на пещерите около Дряновския манастир и по течението на Дряновската река започнал пръв Ст. Юринич по народност хърватин, който отначало бил учител в Габрово, а по-късно преподавател във Висшето училище в София, сегашния университет „Климент Охридски“. Най-напред Юринич прави проучвания в пещерата „Поличките“, на 200 м северозападно от Дряновския манастир. През 1890 г. той открил тук кремъчни, костни и рогови оръдия на труда, фрагменти от глинени съдове и останки от кости на елен, пещерна мечка и други животни.¹ Находките показват, че тази пещера е била обитавана от човека през новокаменната, а не през старокаменната епоха, както погрешно приема Ст. Юринич.² През 1895 г. братя Х. и К. Шкорпил провеждат наблюдения в Голямата пещера (Андъка).

Значително по-обхватни и резултатни са проучванията на Р. Попов. Той обходил пещерите в Дряновско и предприел сондажни проучвания на Голямата и Малката пещера при Дряновския манастир в продължение на много години — 1898, 1900, 1920, 1924, 1937 и 1938 г. Най-важни и плодотворни са резултатите от разкопките му през 1937 г. в Голямата пещера,³ където открива кремъчни стъргалки и ножове, каменни чукове, костени шила и други предмети, както и животински кости и фрагменти от глинени съдове, отнасящи се към новокаменната епоха.⁴

В Малката пещера, наречена по-късно „Бачо Киро“, под което название е известна и досега, Р. Попов открива останки от кости на пещерна мечка и хиена, див кон и други заедно с груби и неизгладени кремъчни оръдия на труда, ножове, дисковидни и полусферични стъргалки, оръдия във форма на лавров лист, характерни за мустерската епоха от средния палеолит.⁵

В същата пещера английската археоложка Д. Гарод е правела разкопки през 1937 г. Разкопките потвърждават изказаното от Р. Попов мнение за наличието на среднопалеолитни материали (от мустерската епоха) в пещерата „Бачо Киро“.

Особено важни са резултатите от разкопките и проучванията в тази пещера през 1971 — 1975 г., извършени от български и полски археолози. Те доказаха с нов и обилен археологически материал най-ранните следи от материалната култура на човека на Балканския полуостров. Тези разкопки по-

¹ Ст. Юринич. Пещерата Полички при Дряновския манастир. — СБНУ, VI, 1891, с. 361—378.

² Пак там, с. 378.

³ Р. Попов. Принос към предисторията на България. — СБНУ, XX, 1904, с. 1—14; Голямата и Малка пещера при Дряновския манастир. — ИАИ XII, 1938, с. 314—340; Най-старите останки от човека в България. — Родина, 1938, кн. 1, с. 66—75; Материали за предисторията на България. — ГНМ, I, 1920, с. 46—47.

⁴ Р. Попов. Голямата и Малка пещери при Дряновския манастир. — ИАИ, XII, 1938, с. 315—338.

⁵ Р. Попов. Голямата и Малка пещера при Дряновския манастир. — ИАИ, XII, 1938, с. 334—339; Най-старите останки на човека в България. — Родина, 1938, кн. 1, с. 66—75.

твърдиха тезата на Д. Гарод,⁶ че пещерата „Бачо Киро“ била използвана за жилище от първобитния човек през мустерската епоха на средния палеолит и през късния палеолит. Сега вече е възможно да се систематизират откритите кремъчни оръдия на труда в техните различни видове и варианти като дисковидни и полусферични стъргалки, ножове, листовидни остриета и др. Голям интерес представлява и новооткритият в пещерата костен материал от скелети на пещерни мечки и хиени и други животни. Върху някои от откритите кости на животни се забелязват следи от обработка от ръката на човека. Особен интерес в това отношение представлява добре обработеният пробит зъб от пещерна мечка, използван като амулет. При проведените разкопки през 1971 — 1975 г. в пещерата „Бачо Киро“ бяха използвани от разкопвачите най-новите методи на изследване, което им даде възможност за разграничаването на три групи културни нива, свързани с отделни културни традиции: мустеро-левалоазки, ориняшки и граветски. Тук са открити единствените засега сигурни костни останки от плеистоценски човек, намерен на територията на България.⁷

Новооткритите материали в пещерата „Бачо Киро“ дават възможност да се проследят и в тази част на Балканския полуостров ранните следи от човека, етапите на неговото развитие и по този начин тези находки допълват общата картина на развитието на Балканския полуостров през праисторическата епоха.⁸

През 1952 г. на територията на съседния Ловешки окръг, в Деветашката пещера, бяха направени разкопки и открити други находки, подобни на тези от пещерата „Бачо Киро“ при Дряновския манастир, които се отнасят към късномустерската епоха — края на средния палеолит.⁹ Разкопките от тази пещера разширяват и уточняват познанията ни за най-древната първобитна култура в този район, пък и изобщо в България.

Противно на по-ранни схващания сега би могло да се приеме, че мустерският човек през средния палеолит не е живял само в пещерите „Бачо Киро“ и Деветашката, но по всяка вероятност и в много други пещери у нас. В Габровския окръг това важи евентуално за пещерите около скалния масив в м. Витата стена, по долината на реките Янтра, Дряновска, Росица и др. Всички тези пещери обаче не са още проучени.

В пещерата „Бачо Киро“ са открити следи от използването на огъня от първобитните хора. Огънят е бил голяма придобивка за праисторическите хора. Умението на човек да го добива може да се сравни по значение с уменията му да изработва оръдия на труда.

В някои от пещерите и в открити селища — т. нар. „селищни могили“ — са намерени материали от новокаменната, каменно-медната и бронзова култура, които свидетелствуват, че Габровският окръг е бил населен през всички праисторически епохи и че нивото на материалната култура на човека в този район не е отстъпвало на това в останалите части на Балканския полуостров.

За съжаление все още не са правени систематични и цялостни разкопки на нито една селищна могила и на нито едно открито селище в окръга. По-

⁶ D. Garrud. Excavation in the Cave of Bacho Kiro, Nord-East Bulgaria. — American School of Prehistoric Research, Bulletin, 15, 1939, p. 46—84.

⁷ Б. Гинтер, Н. Сираков. Резултати от разкопките в пещерата „Бачо Киро“ през 1973 г. — Археология, кн. 2, 1974, с. 2.

⁸ Материалите от последните разкопки не са още публикувани.

⁹ В. Миков, Н. Джамбазов. Деветашката пещера. С., 1960.

ради това културата на човека през неолита, енеолита и бронза в Габровски окръг все още е твърде слабо позната. На територията на окръга са правени само сондажни разкопки на селищната могила в м. Функата при Севлиево. Открити са повече керамични фрагменти, които показват, че културните напластявания в тази селищна могила се отнасят към неолитната и енеолитната епоха.

Известно е, че първобитният човек през неолита и енеолита не е напуснал всички пещери и независимо че е обитавал вече открити селища в т. нар. „селищни могили“, той продължавал да използва като жилища и отделни пещери и скални навеси. Следи от човешки живот са установени в пещерите около скалните навеси при м. Витата стена при с. Яворец. Тук са намерени случайно фрагменти от глинени съдове, каменни брадви с дупки и др. В пещерата Поличките и в други пещери около Дряновския манастир, вкл.

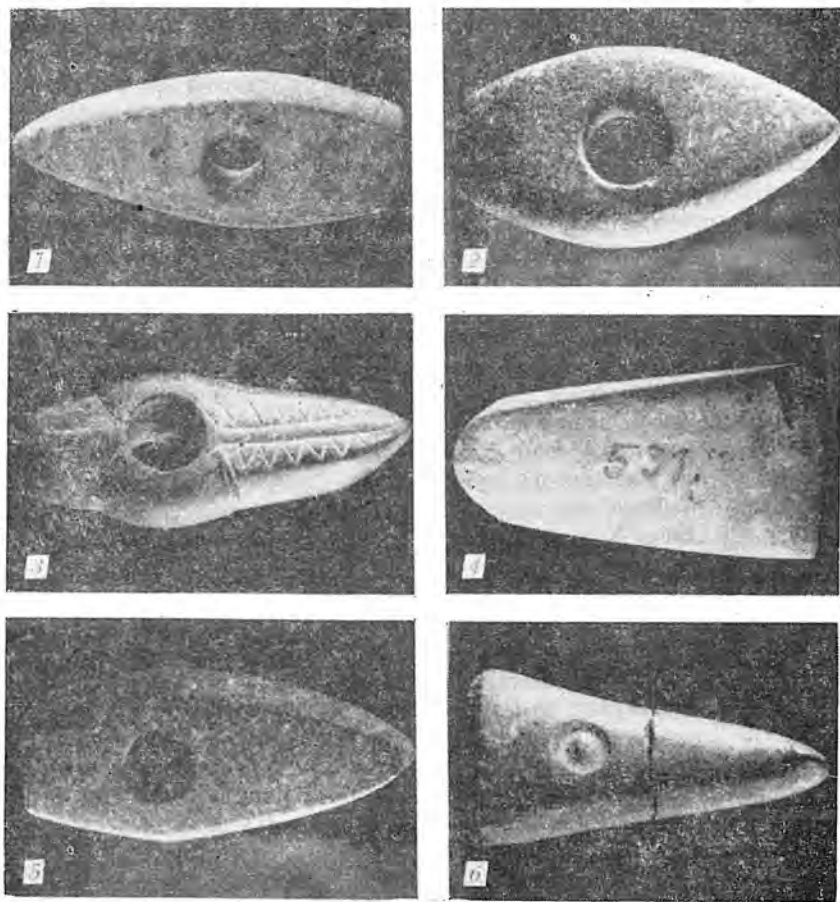

Табл. I. 1 — каменен чук от с. Горнова могила; 2 — каменен чук от поречието на р. Синкевица; 3 — каменен чук от с. Горнова могила; 4 — каменен чук от с. Чукили; 5 — каменен чук от с. Чукили; 6 — фрагмент от каменен чук от с. Чукили.

Табл. II. 1 — кремъчни пластинки от с. Шумата; 2 — кремъчна стрела и кремъчни пластинки от с. Шумата; 3 — каменни тесли от с. Богатово

и в Голямата пещера,¹⁰ са намерени фрагменти от глинени съдове, кремъчни пластинки, ножове, костени въдици, каменни бравички, кости от животни и рога от елен. В Момина пещера при с. Цинга, Дряновско, са открити освен фрагменти от глинени съдове също и каменни брадви, тесли и др.¹¹

На територията на Габровски окръг са зарегистрирани вече върху археологическата карта редица неолитни и енеолитни открити селища. Регистрирането е извършено въз основа на случайно откритите в тях находки, тъй като, както вече казахме, разкопки на праисторически селища в този район не са правени. Селища от този тип са установени при с. Горнова могила, където заедно с керамичните предмети са открити и каменни чукове с дупки (табл. I 1, 3), а също по поречието на р. Синкевица (табл. I 2), където са на-

¹⁰ В. М и к о в. Принос към неолитната култура у нас. — ИАИ, III, 1925, с. 235, обр. 49; Р. П о п о в. Материали за предисторията на България. Б. Спалеологични изследвания в околностите на град Търново, с. Беляковец, Дряновски манастир и село Карлуково. — ГНМ, I, 1920, с. 52; С т. Ю р и н и ч. Цит. съч., с. 362—378.

¹¹ Р. П о п о в. Материали за предисторията на България. Б. Спалеологични изследвания в околностите на гр. Търново, с. Беляковец, Дряновски манастир и с. Карлуково. — ГНМ, I, 1920, с. 53.

Табл. III. 1 — каменни чукове от с. Горско Калугерово и каменен боздуган от с. Богатово; 2 — каменен чук от с. Богатово; 3 а, б — каменни боздугани от с. Агато̀во

мерени добре изгладени кремъчни чукове, в м. Малкото градище, недалеч от Габрово — кремъчни стъргалки и стрели, при с. Чукили — каменни чукове с дупки и каменни брадви (табл. I 4, 5, б), в м. Градището, североизточно от Габрово — каменна плоска брадва и чук, в м. Моравешките скали, югозападно от Габрово — фрагмент от каменен чук-брадва с дупка, кремъчни пластинки и кремъчна стрела от околностите на к. Шумата (табл. II 1, 2), в околностите на с. Томчевци — също каменен чук-брадва с дупка, в м. Бялата глина — при с. Богатово (табл. I 3) — много фрагменти от глинени съдове и каменни чукове-брави, в околностите на с. Ряховци — каменен чук и брадви, в м. Витиница при с. Агато̀во — каменен чук, при с. Горско Калугерово — каменна тесла и една колективна находка от четири каменни чука-брадви (табл. III 1), напълно идентични с тези от околностите на с. Богатово, каменен чук от с. Богатово (табл. III 2), каменен боздуган от с. Агато̀во (табл. III 3, а, б), в Горско Калугерово — няколко каменни теслички, при с. Дамяново — каменни брадвички без дупки, кремъчни стрели и стъргалки. При с. Градище в м. Калът е намерено извънредно голямо количество фрагменти от глинени съдове, изработени на ръка и украсени с врязани спирални и хоризонтални линии, инкрустирани с бяла боя, а също много каменни брадви

без дупки, тесли, костени оръдия на труда и др. В местностите Валогът и Кантонът при с. Столът са намерени много фрагменти от глинени съдове и няколко каменни чукове-брадви с дупка, в м. Бялана при с. Горна Росица — фрагменти от глинени съдове, каменна брадвичка без дупки и каменни тесли, в м. Бран при с. Яворец — каменно чукче с дупка и др., а в м. Шарифовото при с. Душево — каменни бразви с дупки. В м. Дилча при с. Коевци са намерени брадви и много фрагменти от глинени съдове. В м. Горните лозя при с. Крушево са открити фрагменти от глинени съдове, каменни брадви-

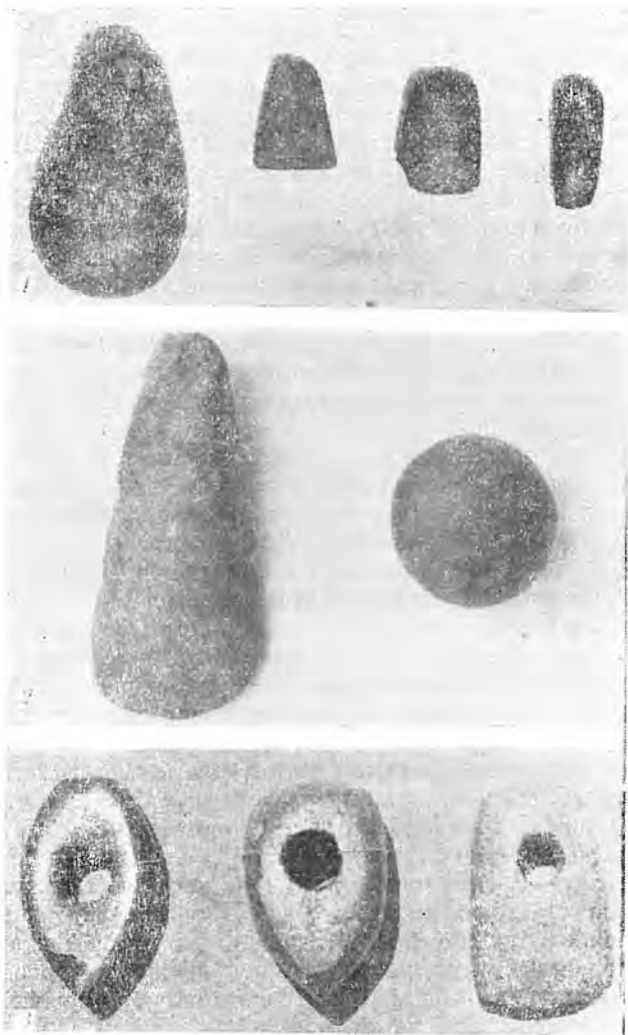

Табл. IV. 1 — Плоска каменна брадва и три каменни тесли от с. Кръвеник; 2—плоска каменна брадва и каменна топка от с. Кръвеник; 3 — три каменни брадви-чукове от с. Кръвеник

чукове с дупка и каменни тесли, а в м. Сейменов дол (Ташлъдере)— няколко каменни брадвички без дупки, каменни брадвичукове с дупки и много глиненни фрагментирани съдове, в м. Сиповица при с. Млечево — каменни брадвички с дупки, плоска каменна брадва, три каменни тесли, каменна топка от с. Кръвеник (табл. IV 1, 2) — три каменни брадвичукове от с. Кръвеник (табл. IV 3).

От досегашните находки, открити в пещерите, селищните могили и откритите селища в Габровски окръг се вижда, че първобитният човек през неолита и енеолита е изработвал главно каменни оръдия на труда и оръжия, предимно каменни брадвички и брадвичукове, мотики, тесли, длета, бойни топки, кремъчни стъргалки и ножове, стрели, резци за сърпове и др. Усъвършенствването на неолитната и особено на енеолитната техника се изразява главно в оглаждане и полиране на каменните оръдия на труда и оръжия. Една част от тях имала универсално предназначение, а останалите са били употребявани за извършване на определен вид работа.

Каменните брадвички с дупки се използват и през първата половина на бронзовата епоха. Те са били употребявани не само като оръдия на труда, но и като оръжия (бойни брадвички). Грижливо изработените каменни оръдия на труда и оръжия са служели евентуално и като разменно средство. Откритите напълно еднакви по форма и техника на изработка каменни брадвички, брадвичукове, тесли и др., изработени от камък от една и съща кариера, като например колективната находка от пет каменни брадвичукове от с. Горско Калугерово, еднакви с тези от с. Богатово, говорят, че в тези две неолитни и енеолитни селища се срещат каменни оръдия на труда, изработени в един и същ производствен център.

Добиването на първия метал — медта, в нашите земи и в частност на територията на Габровски окръг през енеолита е дало тласък в развитието на производителните сили. От мед са били изработвани клинове, брадвички, четириръбести игли, шила и халкички за украшения. Откритите медни брадвички от Трявна (табл. V, 1), в м. Градището при Габрово и при с. Горско Калугерово, медният клин от м. Ралевото при с. Жълтеж¹² говорят, че през енеолита в Габровски окръг е било поставено началото на местно металодобиване и металообработване, макар и в най-примитивна форма. Твърде вероятно е, че носителите на описаната по-горе материална култура са били траките или по-точно техните предшественици, т. нар. прототраки. Някои учени днес приемат, че по-ранно население от прототраките в източната половина на Балканския полуостров е нямало. Въз основа на писмените извори, археологическите паметници и на данните на епиграфиката, лингвистиката, топонимията, хидронимията и особено на антропологията може да се твърди вече с доста голяма сигурност, че траките не са дошли в нашите земи откъм, а са местно население. При това корените на тяхната материална и духовна култура и на изкуството им се крият в недрата на праисторическите култури (особено на неолитната и енеолитната) в нашите земи. В хода на своето хилядолетно историческо развитие траките постепенно се обособяват като голяма племенно-етническа общност, населяваща главно източната половина на Балканския полуостров, като на север са достигнали до Карпатите, на запад и северозапад до течението на реките Вардар, Морава и Тиса, на изток до Черно море и р. Днестър (Тугас), а на юг — до бреговете на Егейско и Мра-

¹² В. М и К о в. Предисторически селища и находки в България. — С., 1933, с. 89—90.

морно море (Пропонтида), като отделни елементи проникнали и се заселили и по островите на Егея и Пропонтида.

На тази обширна територия траките живеели разделени на множество големи и малки племена. Приема се, че на днешната територия на Габровски окръг са живели част от три отделни племена: кробизите, вероятно част от мизите и едно трето племе, занимаващо се със скотовъдство, името на което не знаем. Не познаваме точно и границите на територията, заема на от тези три племена. В тази насока имаме само едно сведение на Херодот (живял през V в. пр. н. е.). Той пише, че кробизите живеели по долината на р. Янтра, която той нарича Атрис (*Ἄτρως*).¹³ Вероятно е югоизточният клон от кробизите да са живеели в Дряновско и Тревненско. Кробизите са били голямо племе, което от своя страна се разпадало на множество по-малки племена.¹⁴

Изтъкнахме вече, че територията на Габровски окръг е слабо проучена в археологическо отношение. Това важи и за бронзовата епоха, която у нас въобще е слабо изследвана. Въпреки че не са правени разкопки на тракийски могили и селища от тази епоха, в Габровско са откривани случайно отделни паметници, които могат да се свържат с най-ранната материална култура и изкуството на траките през бронзовата епоха. Така например в околностите на селата Кръвеник и Столт са били намерени две двойни бронзови брадви с дупки, отнасящи се към XIV — XII в. пр. н. е., една куха бронзова брадва от с. Кръвеник и представляващи безспорно местно тракийско производство¹⁵ (табл. V 2 а, б, в). Намерени са освен това и няколко единични и колективни находки от бронзови оръдия на труда и оръжия; кухи и плоски брадви, киркомотики, сърпове, върхове за копия и др. (табл. V 3 а, б, в, 4 а, б, в, 5 а, б, в). Така например в околностите на бившето с. Горско Косово, намиращо се днес в чашата на язовир „Александър Стамболийски“, е намерена важна колективна находка от 28 бронзови кухи брадви,¹⁶ а в околностите на с. Кръвеник — една плоска медна и две клиновидни бронзови брадви.¹⁷ В околностите на с. Горско Сливово са открити две бронзови брадви, а около с. Каликастрово — бронзов връх за копие. От околностите на с. Душево произлизат една бронзова брадва и една кирко-мотика.

В околностите на селата Горско Сливово и Душево са открити медни ключета, които говорят, че през бронзовата епоха в Габровския окръг е било развито вече металодобиването и металообработването, добили особен разцвет към края на бронзовата епоха.

През средния палеолит (приблизително от 100 000 до 40 000 години) на територията на Габровски окръг въз основа на откритите първобитни оръдия на труда и на откритите останки от кости на животни в долните пластове на пещерата „Бачо Киро“ при Дряновския манастир, отнасящи се към

¹³ Х е р о д о т. История, IV, с. 48—49 (по Г. К а ц а р о в, Д. Д е ч е в и др. Извори за старата история и география на Тракия и Македония. С., 1949, с. 19); Х р. Д а н о в. Древна Тракия, с. 14 и 150—152; С h r. Д а н о в. — *Altthrakien*. Berlin, 1975, S. 74, 130, 280, 287.

¹⁴ Х р. Д а н о в. Древна Тракия, с. 56, 150 и сл.; Д а н о в, *Altthrakien*. Berl., 1975, S. 32, 130, 152, 287; Д а н о в f. Kl. Parly, II/15, Lief/1968, 351 и сл., където е посочена и останалата чужда литература за това племе.

¹⁵ А т. М и л ч е в. Цит. съч., с. 451, обр. 26; А т. М и л ч е в и Н. К о в а ч е в. Материали за археологическата карта на Севлиевско. — *Археология*, 1971, кн. 2, с. 51, обр. 66.

¹⁶ В. М и к о в. Предисторически селища и находки в България. С., 1933, с. 38, обр. 11.

¹⁷ А т. М и л ч е в и Н. К о в а ч е в. Цит. съч., с. 51, обр. 5 в.

средния палеолит — мустерската епоха, както отбелязахме по-горе, се установява, че основната форма на производството по онова време е бил ловът, и то предимно на едри животни. Поради твърде примитивните оръдия този труд е бил извършван колективно. Ловът като обществен труд представлява първата форма на производство в първобитното общество. През мустерската епоха на територията на Габровски окръг първобитното общество се е оформило като производствен колектив. Колективният труд засилил вътрешната връзка между членовете на мустерските групи и това довело човека през тази ранна епоха до по-висока обществена организация — от първобитното човешко стадо до първобитната родова община. По своята същност родът е бил производствена и потребителна организация.

През късния палеолит (приблизително от 40 000 до 14 000 г.) първобитният човек е обитавал непрекъснато територията на Габровски окръг. От средния палеолит—мустерската епоха до края на късния палеолит той е живял тук. Това се установява въз основа на археологическите находки, открити в пещерата „Бачо Киро“ при Дряновския манастир. Тези находки свиде-

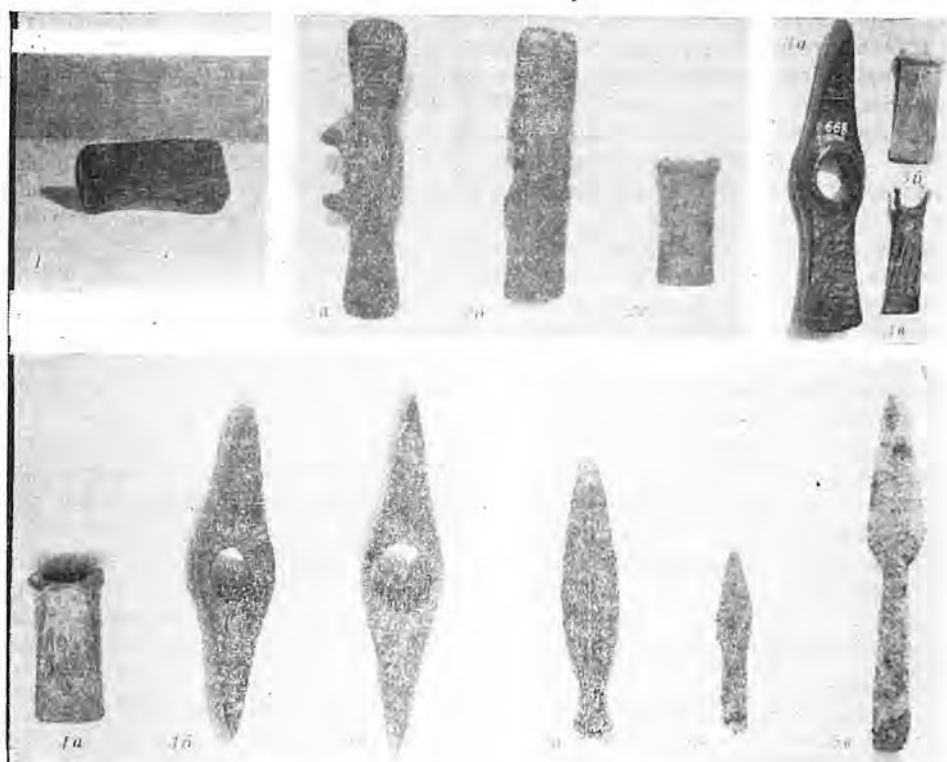

Табл. V. 1 — медна брадва от Трявна; 2a—двойна бронзова брадва от с. Столът; 2 б—двойна бронзова брадва от с. Кръвеник; 2в — бронзова куха брадва тип „келтова“ от с. Кръвеник; 3a — клиновидна бронзова брадва от с. Агато̀во; 3б, в — две кухи бронзови брадви тип „келтови“ от с. Агато̀во; 4a — бронзова куха брадва тип „келтова“ от околностите на с. Кръвеник; 5a, б — две бронзови копия от околностите на с. Кръвеник; 5в — желязно копие от околностите на с. Кръвеник

телствуват за техническото усъвършенствуване на кремъчните оръдия на труда и оръжия и за издигането на първобитния човек на територията на окръга на по-висок стадий на развитие.

По всяка вероятност произходът и родството в първобитното общество се водели само по женска линия (матриархат) и се извършил преход към матриархалната родова община. В родовата община жената е имала високо обществено положение. Тя се е грижела за отглеждане на децата, поддържала е огъня и се занимавала със събиране на семена, корени и плодове.

В пещерата „Бачо Киро“ при Дряновския манастир са намерени два човешки зъба, които, както изглежда, са принадлежали на човек от кроманьонския тип, който е живял в Европа през късния палеолит.

При неолита и енеолита първобитният човек напуснал отчасти пещерите и скалните навеси и се заселил на открито край изворите, реките, блатата и плодородните местности. По тези места възникнали многобройни селища, запазени и до днес като големи плоски могили, образувани от последователното натрупване на остатъците от много разрушени селища, обитавани непрекъснато през продължителен период от време през неолита, енеолита и бронзовата епоха. През енеолита селищата се срещат по-често на високи, естествено защитени места, какъвто е примерът с това в м. Функата при Севлиево.

От събирането на корени и растения през палеолита, което вършели жените, през неолита възникнало първобитното земеделие. Земята била обработвана плитко и по много примитивен начин — с дървени куки, както и с каменни мотики, или по-често с мотички, изработени от рогата на елен. През неолита за първи път се е явило и производството на глинени съдове.

Идолната пластика се появила в нашите земи още през ранния неолит заедно с появата на примитивното земеделие. Тя е просъществувала до началото на бронзовата епоха. Развива се най-много в Балкано-дунавската област.

През неолита, енеолита и бронза се развива примитивното изкуство на земеделско-скотовъдните племена, обитавали територията на Габровски окръг. То се характеризира главно със своя схематизъм и геометризъм.

Първобитният човек е влагал в художественото производство религиозно-магическо съдържание, отразяващо неговия мироглед, свързан с основния му поминък — примитивното земеделие.

Усъвършенствването на оръдията на труда и оръжията и появата на земеделието станали причина за значително развитие на материалната и духовната култура на първобитния човек у нас през неолита и енеолита.

Сега матриархалният родов строй достигнал своето най-високо равнище. Жената, представена в идолната пластика като майка-родоначалница, заема господстващо положение в рода.

Развитието на производителните сили през бронзовата епоха се изразило главно в развитието на земеделието и скотовъдството. От примитивното мотично земеделие сега в нашите земи се преминало към орното земеделие.

Развитието на земеделието и особено на скотовъдството довело до първото голямо обществено разделение на труда.

Отделянето на скотовъдните от земеделските племена спомогнало за развитието на домашните занаяти. Развитието на скотовъдството спомогнало за още по-рязко разделение на труда съобразно пола. Сега скотовъдството било свързано изключително с труда на мъжа, а домашното стопанство — с труда на жената.

Новите форми на скотовъдството и орното земеделие, металургичното производство, а така също и общественото разделение на труда и размяната безспорно се отразили върху обществените отношения през епохата на бронза в нашите земи. Преминало се от матриархалния към патриархално-родовия строй, чиито основни черти са обособеното стопанство на патриархалното семейство, пълната зависимост на жената от мъжа и ръководната роля на мъжа в труда. С новата техника и новите метални оръдия на труда се повишила производителността на индивидуалния труд, създали се условия за произвеждане на повече блага, отколкото са били необходими за нуждите на семейството. По такъв начин започнало натрупването на първите богатства в патриархалното семейство. Човекът като работна сила станал вече ценност. В стремежа си да натрупват богатства отделните племена се нападали едно друго за заграбване на добитък, пленници и др.

IV. РАЗПАДАНЕ НА РОДОВООБЩИННИЯ СТРОЙ И ОБРАЗУВАНЕ НА ОДРИСКАТА ДЪРЖАВА У ТРАКИТЕ. БИТ И КУЛТУРА НА ТРАКИТЕ В ОКРЪГА ПРЕЗ ПРЕДРИМСКАТА ЕПОХА (XII в. пр. н. е. — I в. н. е.)

1. ТРАКИЙСКИ СЕЛИЩА И КРЕПОСТИ ОТ ПРЕДРИМСКАТА ЕПОХА

За разлика от предишните епохи желязната епоха на територията на окръга особено от пределинистическата епоха (XII—V в. пр. н. е.) е по-добре проучена.

По време на мои лични проучвания и обхождания на територията на Габровски окръг, както и въз основа на резултатите от предишните проучвания стана възможно да се установи наличието на редица тракийски селища от желязната епоха. Бяха открити и много могилни некрополи, някои от които бяха разкопани. Проучени бяха също и крепости. При някои от тях проучванията са резултат от системни археологически разкопки. Селищата и крепостите на траките на територията на Габровски окръг се намират обикновено по високи, скалисти и мъчно достъпни места. До нас се достигнали останките на немалък брой техни крепости и селища. Ако се съди по местоположението им, се вижда, че те имат стратегическо значение и са играели ролята на предбалканска бариера срещу чуждите нашественици.

а. Поселищен живот през старожелязната епоха XII—VI в. пр. н. е.

Степента на археологическите проучвания на територията на окръга до момента не дава възможност да се пресъздаде по-цялостна картина за поселищния живот през периода на запознаването с желязото и ранния стадий на неговото използване. По археологически път не могат да се направят сигурни заключения за топографска приемственост между бронзовата и ранножелязната култура или за липсата на такава приемственост. Всички известни в литературата находки от последния етап на бронзовата епоха са случайно открити поради обстоятелството, че обекти от къснобронзовата епоха не са разкопавани.

Интерес в това отношение представлява м. Витаница край с. Агато̀во. Тя е разположена на 1,5 км северно от селото покрай малка рекичка. Теренът нао̀коло е силно насечен и има карстов характер, но преобладават ниски хълмове със заоблени била. При направеното обхо̀ждане бяха открити фрагменти от керамични съдове, работени на ръка, кремъчни оръдия на труда, хромели, фрагменти от отухлена глинена замазка и следи от огнища. Забелязват се следи от жилища особено след оран. Находките сочат на това място живот през късна неолита, енеолита, бронзовата и желязната епо̀ха.¹ От тази местност произхо̀ждат и две кухи бронзови брадвички от типа на обикновените с кухина. Те са намерени при оран през 1972 г.² Този тип брадвички са известни от много находища у нас и се отнася към първа подгрупа на типа.³ От този тип брадвички у нас са открити и в колективни находки, съдържащи освен това сърпове, върхове за копия и фрагмент от бронзов меч. В някои от находките срещаме брадвички, по които личат следи от отливката, което показва, че не са били употребявани. Най-важното в случая е откриването на калъпи за отливането на бронзовите предмети, както и на медни ключета.⁴ Всички тези факти недвусмислено показват, че бронзови брадвички са намерени в граничните на с. Агато̀во области в района на селата Горско Косово, Горско Калугерово, Красно Градище ((Калакастрово), сега на територията на Търновски окръг, и Горско Сливово в Ловешки окръг.⁵ Характерът на м. Витаница и намерените материали сочат едно открито селище, повече данни за което могат да се извлекат само при провеждането на археологически разкопки на това място.

Материали, които дават възможност да се локализира едно тракийско селище от първата половина на старожелязната епо̀ха, се откриват в м. Калът на 2 км югоизточно от с. Градище.⁶

Най-ранните материали от старожелязната епо̀ха, открити при разкопки, са от обекта Пречиста край с. Градница. Селото се намира на 15 км юго-западно от Севлиево по шосето за Троян. Разположено е в пространството, оградено от предхълмията на Средния Балкан, Пречиста, Петровица и Кукла. Обектът се намира в непосредствена близост до селото и е разделен от него от р. Боазка, която се влива в притока на р. Росица, р. Видима, на 1,5 км от селото. Географското положение на обекта е на юг и представлява хълм с надморска височина 372 м. Височината му спрямо селото е 85 м. Местността е естествено защитена от реката, която го огражда от три страни. Единствено от югоизток хълмът не е обграден от реката и се свързва с по-високите части на Балкана посредством малка седловина. Склоновете на хълма се спускат много стръмно към реката. На места откритите скални пластове образуват скални венци, които заобикалят на различно ниво хълма. Всички тези особености превръщат хълма Пречиста в естествено укрепено място. Обилни водоизточници са не само буйната планинска река, която тече в подножието на хълма, и вливащите се наблизо потоци, но и изворът с постоянен дебит,

¹ ОИМ — Габрово. Материали от обхо̀ждането през септември 1974 г.

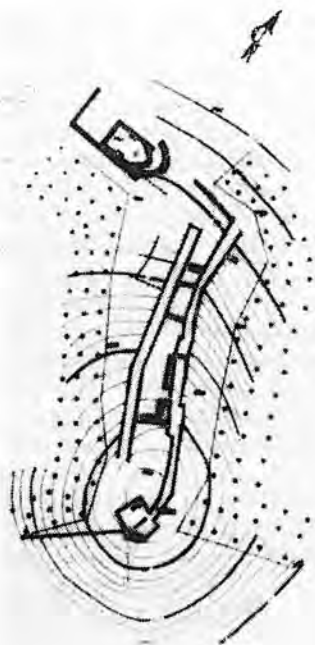
² НМ—Севлиево, Инв. № 1825 и 1826.

³ Т. К о в а ч е в а. Нова колективна находка от бронзовата епо̀ха при с. Върбица, Плевенски окръг. — Археология, 1967, кн. 2 с. 51—59.

⁴ ИБАИ, т. VII, с. 356, обр. 106; ИАИ, т. XVII, с. 218 и сл., обр. 142—146.

⁵ В. М и к о в. Предисторически селища и находки в България. С., 1933, с. 98 и сл.

⁶ НМ—Севлиево. Непубликувани материали, сведения на Йончо Панов — директор на музея.

който се намира на 3 км югоизточно в местността Киив кладенец и е на по-голяма височина от обекта. Равнинната част от землището на с. Градница е разположена в плодородната наносна равнина между реките Видима и Боазка. Особеностите на разположението, наличието на обилни водоизточници и плодородна почва обясняват заселването на местността в продължителен период от време.

Разкопките на хълма се провеждат от 1963 г.⁷ В най-високата част на хълма се редуват три разположени една над друга тераси, последната от които завършва в югоизточната част с невисоко заоблено връхче. (табл. VI 1, 2, 3). През 1971 г. се разкрива в основата на най-ниската тераса, разположена в североизточната част на хълма, пласт с материали от ранножелязната епоха. Находките са изключително фрагменти от керамични съдове, работени без помощта на грънчарско колело от недобре пречистена глина със силикатни примеси. Изпичането на съдовете е неравномерно. Ломът е черен, докато цветът на стените е жълто-кафяв, тъмнокафяв и сивочер.⁸ Срещат се няколко фрагмента с орнамент от скачени хоризонтално разположени

Табл. VI. 1 — теренна ситуационна снимка на м. Пречиста при с. Градница; 2 — общ изглед на хълма Пречиста, гледан от северозапад; 3 — общ изглед на хълма Пречиста при с. Градница, гледан от север

⁷ Провеждат се от ОИМ—Габрово под научното ръководство на Ат. Милчев.

⁸ ОИМ—Габрово. Непубликувани материали от сектор А, Б и Д.

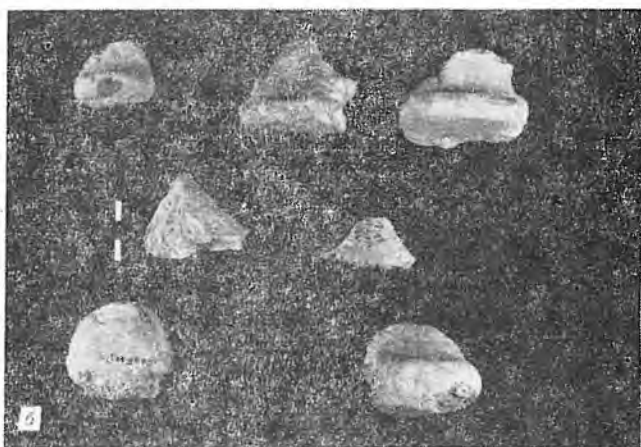
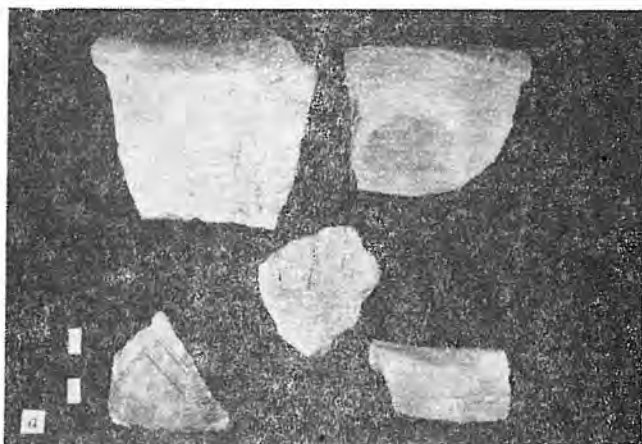

Табл. VII. а, б, в — керамика от м. Пречиста при с. Градница

Табл. VIII. *a, б, в* — глинени съдове от м. Пречиста при с. Градница

есове (S), шамповани преди изпичането на съда (табл. VIII, I *a, б, в*).⁹ Срещат се и малко количество фрагменти от т. нар. букелкерамика. Някои от букелите са украсени с щемпелувани, центрирани с точка кръгчета, разположени по цялата им повърхност. Други са със стъпаловидно нагъната повърхност от хоризонтални, плитки, концентрични канелюри.¹⁰ Срещат се и фрагменти с орнамент, получен от притискането на въженце върху неизпечената повърхност на съда — шнуров орнамент (табл. VIII: *a, б, в*).¹¹

Посочените елементи на изработка и украса на съдовете са характерни за керамиката от края на бронзовата и началото на старожелязната епоха. Близки паралели намираме в керамиката от с. Пшеничево, Старозагорски окръг.

⁹ ОИМ—Габрово. Инвентарна книга за керамиката, № 163.

¹⁰ ОИМ—Габрово. Инвентарна книга за керамиката, № 164.

¹¹ Д. П. Димитров. Троя, VII, и балканските тракийски и мизийски племена. — Археология, 1968, кн. 4; М. Чичкова. Керамиката от старата желязна епоха от Тракия. Пак там, с. 15 и сл.

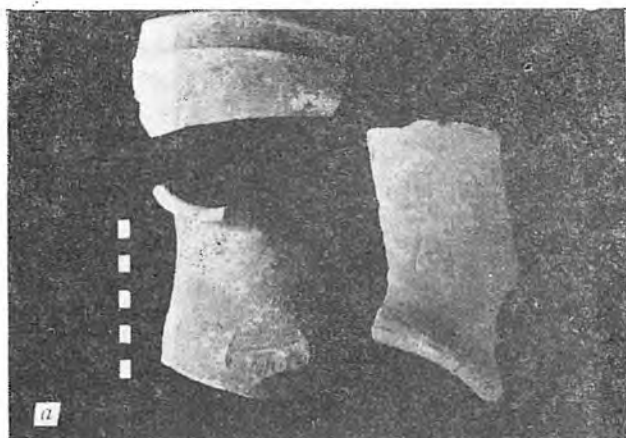

Табл IX а, б, в — фрагменти от м. Пречиста при с. Градница

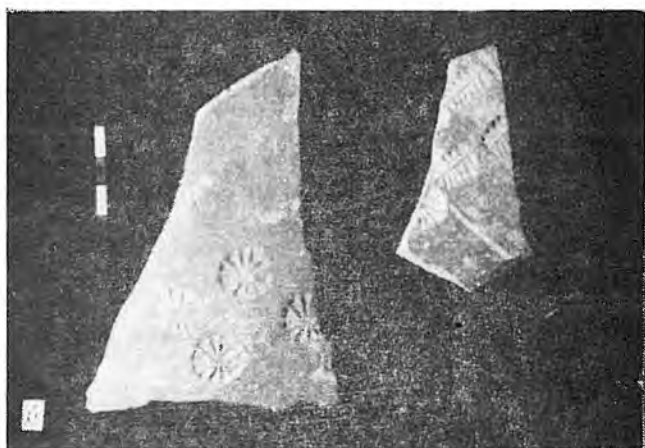
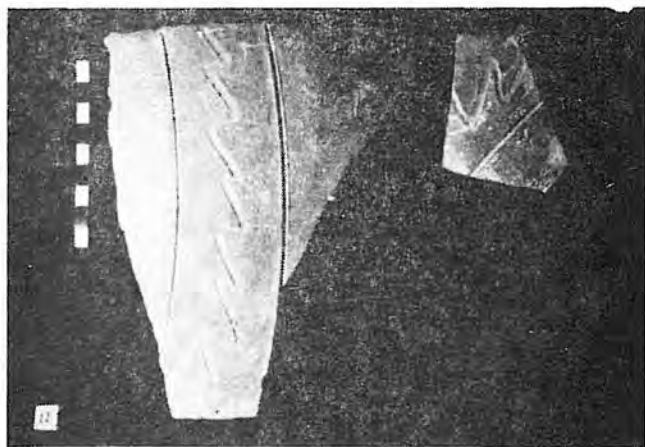

Табл. X *а, б* — керамични фрагменти от м. Пречиста при с. Градница; *в* — дръжка от амфора с родоски печат, намерена в м. Пречиста при с. Градница

Пластът, в който се съдържа посочената керамика, е нарушен от изкопите за основи на две църкви, изградени на това място. Този факт, както и липсата на запазени съдове, не дава възможност да се определи със сигурност хронологията на пласта. Липсата обаче на керамични фрагменти с характерните за къснобронзовата епоха особености ни карат да датираме материалите към първата половина на старожелязната епоха (табл. IX и X).

Колкото и да са оскъдни материалите от разкопките, отнасящи се към старожелязната епоха, те все пак дават възможност да направим извода, че тракийските племена по това време са разполагали селищата си и на естествено укрепени места близо до водоизточници. Останки от жилища от тази епоха засега не са разкрити, но вероятно те са били полувкопани землянки, останки от каквито са разкрити на хълма Пречиста и се отнасят към началото на новожелязната епоха.¹²

б. Поселищен живот през новожелязната епоха V—I в. пр. н. е.

Проучването на материалната култура на територията на окръга през новожелязната епоха е сравнително по-напреднало. Вече са проведени разкопки на няколко обекта, където се разкриват материали от това време. Значително по-голямо е количеството и на случайните находки, отнасящи се към новожелязната епоха.

Следи от тракийски селища на територията на окръга, отнасящи се към новожелязната епоха, са установени на следните места: в м. Градът при с. Иглика, м. Градът при с. Междене, м. Градът при с. Трънето, м. Градът при с. Врабците, м. Градът при с. Крамолин, м. Моровешки скали при с. Моровец, м. Бялата глина при с. Богатово, на връх Голям Острец при с. Острец, при вр. Лалева махала при с. Дамяново, в м. Калът при с. Градище, м. Витаница край с. Агатово, в м. Градът при с. Батошево, в м. Пречиста при с. Градница (където има и останки от тракийска крепост), в м. Имането при с. Столът, край селата Душево и Кръвеник, в м. Витата стена при с. Здравковец (с останки от крепост), в м. Денкови къшли и м. Ореша край село Идилево, в м. Калето край гр. Трявна, в м. Килиите при с. Станчов хан, м. Липово градище при гр. Дряново, в м. Градище, недалеч от Габрово, в м. Люляците на 12 км югоизточно от Габрово, в м. Света гора при Севлиево, в м. Цоневски бостан при с. Хирево и др. Изброихме съзнателно редица тракийски селища от новожелязната епоха в Габровски окръг, за да покажем колко гъсто е бил населен той още през предримската епоха. За съжаление на местата на тези селища все още не са провеждани системни археологически разкопки. Обаче по повърхността на изброените местности се намират разпръснати немалко количество фрагменти от тракийска керамика, откривани са и други находки, което ни дава основание да считаме, че тук е имало селища на траките, отнасящи се към предримската епоха.

На територията на окръга се намират и няколко крепости също така от предримската епоха. Някои от тях са проучени отчасти, а в други са започнати системни археологически разкопки през последните години.

Така е например крепостта в м. Калето на връх Голям Острец. Острецко-Кръвенишката котловина е разположена между Марагидишкия дял на главната Старопланинска верига и първата най-южна верига на Предбалкана,

¹² ОИМ—Габрово. Непубликувани материали, вж. по-долу.

оформена от масива Черни връх (1190 м.) и Леви връх — Разлатец (1090 м.). В югозападната ѝ част се издига връх Голям Острец на височина 1030 м. Този връх се намира недалеч от Марагидик, наричан днес още Русалка. Той в същност представлява мъчно проходима местност, достъпна отчасти откъм северните и западните склонове, които са покрити с букови гори. Но и тези склонове са сравнително стръмни. Връх Голям Острец се издига само на 3 км източно от с. Острец. Той представлява малка планина, понеже най-горната му част е продълговато било, което завършва на югоизток с гористия Соколов връх, а на северозапад преминава в малко плато. Между платото и Соколов връх има падина.

През 1951 — 1954 г. тук бяха проведени под мое ръководство археологически разкопки. Самата крепост е разположена в северозападната част на върха на платото, наречена от местното население „Калето“. По повърхността на заобиколения от крепостни стени район се намира голямо количество тракийска керамика от V—III в. пр. н. е. Посредством разкопките бе установено, че в крепостта има два строителни периода — ранен, от V — III в. в. пр. н. е., когато вероятно е издигната и крепостта, и късен — от IV — VI в., когато са били направени преустройства на крепостната система и са били издигнати нови стени. Това ще рече, че крепостта на връх Голям Острец е била използвана както в римската, така и в предримската епоха.

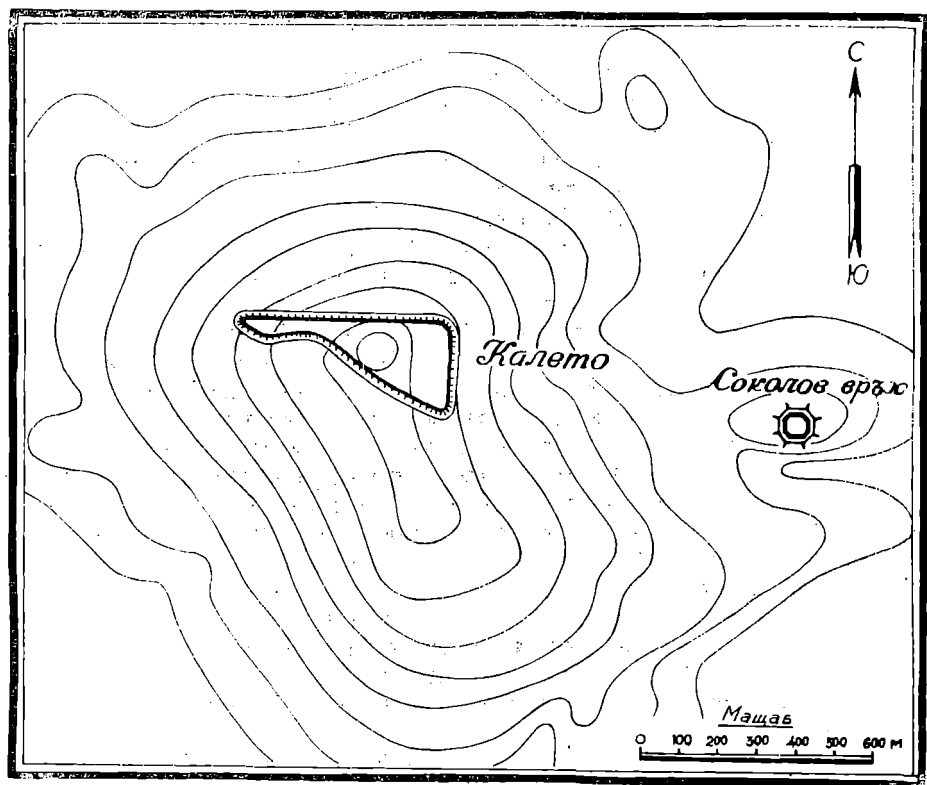

Табл. XI. План на тракийската крепост на вр. Голям острец

Табл. XII. 1 — билото на
вр. Голям Острец; 2 — Ка-
лето на вр. Голям Острец;
3 — югоизточната част от
м. Калето на вр. Голям
Острец

Градежът на по-ранната крепост е от ломени камъни и плочи без спойка (табл. XI и XII). Този начин на градеж е типичен и за други тракийски крепости от предримската епоха, като например тази в м. Пречиста при с. Градница, Габровско,¹³ при с. Лесичево, Пазарджишко, при с. Драгойново, Първомайско, в м. Чертиград, Тетевенско,¹⁴ и др.

В м. Соколов връх, само на 500 м източно от тази крепост, се откри част от друга крепостна стена, която има същия начин на градеж. Тук е имало втора крепост, отнасяща се към същото време, както и първата, а именно V—III в. пр. н. е. Очевидно е, че траките са се грижели за подсилване на неуязвимостта на входа на първата крепост. От една страна, той е сравнително немного широк и през него едновременно не могат да минат много нападатели. От друга страна, самата крепостна стена при входа е била много дебела — от 2,40 до 2,90 м, така че тук тя може да бъде трудно разрушена. Освен това при входа е била издигната правоъгълна кула с размери 2,40 X 2,90 м. Тя е имала безспорно стратегическо защитно предназначение — да охранява входа на крепостта. Зидовете на стената около входа и кулата бяха разкрити на височина от 0,60 до 1,00 м.

Под основите на кулата бе открито огнище с елипсовидна форма, имашо диаметър 4,60 X 2,45 м. Поради сравнително големите размери смятаме, че е представлявало клада — място за изгаряне труповете. Близко до нея се разкриха четири урни-съдове, в които е бил събиран прахът на изгорелите покойници. На други места под повърхността се откриха и други погребения с трупоизгаряне. Очевидно в дадения случай ние сме попаднали на част от тракийски некропол, принадлежащ на селище, което е съществувало още преди издигането на крепостта — т. е. преди V в. пр. н. е. Крепостната стена е била построена по-късно и тогава некрополът не е бил използван вече. На 500 м източно от крепостната стена се разкри осмоъгълна кула, което свидетелства, че още в предримската епоха тракийското селище на това място е било солидно укрепено. Взети са били мерки и за запасяването на селището с вода. В площта, оградена от крепостни стени, се откри водохранилище (табл. XIII I).

Разкопките на връх Голям Острец разкриха доста цялостна картина на укрепителното дело на древните траки и на техния поселищен живот, който тук не е прекъсвал до късната античност.¹⁵

Едновременно с това бяха разкрити и голямо количество керамични фрагменти и други битови предмети, хвърлящи светлина върху поминъка, занаятите и битата на жителите на тази крепост в предримската епоха.

Керамичните фрагменти по време могат да се подразделят на две основни групи, свързани с двата строителни периода на крепостта — ранна група от V—III в. пр. н. е. и късна група от IV—VI в. н. е. Последната е свързана с късния период от съществуването на крепостта през късната античност и ранновизантийската епоха.

Ранната керамика свидетелства за материалната култура на траките от V—III в. пр. н. е. Тя се подразделя на два основни варианта: керамика,

¹³ Резултатите от разкопките на крепостта при с. Градница не са обнародвани.

¹⁴ V. Velkov, Zl. Gocheva. Die thrakische Festung Čertigrad im Balkan. — Thracia, I, C., 1972, с. 101—143, с. 1—18.

¹⁵ А. т. Милчев. Археологическо проучване на Севлиевско и Троянско. — ГСУ ФИФ, т. 50, кн. 1, 1957, с. 502—509, обр. 20—24, карта III.

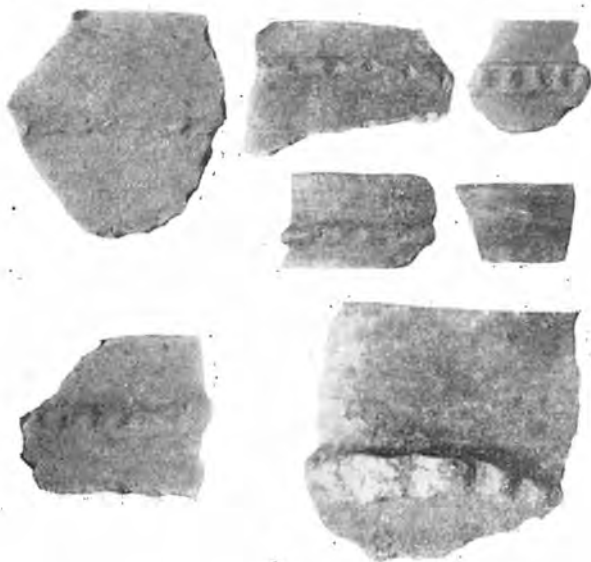

Табл. XIII. 1 — част от тракийската крепост на вр. Голям Острец, гледана от юг; 2 — фрагменти от тракийски глинени съдове от вр. Голям Острец

работена на ръка, и керамика, правена на гърнчарско колело. Прави впечатление, че формите на съдовете са доста разнообразни — намерени са части от широки разлати паници, гърнета и др. Някои от формите не са типични тракийски, а подражават на формите на древногръцки съдове. Тук става дума специално за т. нар. киликсообразни съдове. Те са изработени обаче от местни майстори, които несъмнено изпитали влиянието на гръцката култура. Тракийската керамика от крепостта на връх Голям Острец спада към т. нар. „сива тракийска керамика“, която ни е добре позната от редица археологически обекти, изследвани вече у нас. Повърхността на съдовете често отгън е била грижливо излъскана. Това важи особено за тези, работени на гърнчарско колело. Киликсоподобните съдове имат повърхност, излъскана по механичен начин и отвърте.

Украсата на тракийската керамика от крепостта при връх Голям Острец е също така разнообразна. Тази украса срещахме при съдовете, работени на ръка, и при тези, правени на гърнчарско колело. Декорацията се състои от релефни пояси, от ямички и пъпчици, дълбани с нокът или друг остър предмет. Среща се и свастикоподобна релефна украса, релефни ленти, имитирани виещо се тяло на змия и др. Всичко това говори, че тракийските керамици са били доста изкусни майстори, овладели добре техниката на гърнчарското производство (табл. XIII 2; табл. XIV 1, 2).

В крепостта бяха намерени и други предмети, които свидетелствуват за материалната култура и бита на траките. Открити бяха ръчни мелници (хромели) за зърнени храни, глинени прешлени за вретено, калъп за изливане на метални предмети и др. Това говори, че населението на крепостта на връх Голям Острец се е занимавало освен със земеделие и скотовъдство, още и с предачество и металообработване. То е могло да изработва голяма част от своите метални оръдия на труда. В шахтата за вода бе намерена и фибула от т. нар. „тракийски тип“, която евентуално е също изделие на местен тракийски майстор.¹⁶ Откритите при разкопките на крепостта на връх Голям Острец материали показват, че тя е била населявана през периода от V до края на IV в. и началото на III в. пр. н. е. и вероятно е била разгромена от келтите при преминаването им през Балкана през Русалийския проход.¹⁷

В местността Имането при с. Столът (табл. XV 2) бе проучена друга тракийска крепост, стените на която са градени от ломени камъни със суха зидария без спойка помежду им. Крепостта също и издигната върху трудно достъпен хълм. Тя има неправилна елипсовидна форма, като нейните очертания се приспособяват към релефа на терена. Поради сондажния характер на разкопките и лошото състояние, в което са запазени крепостните стени, не беше възможно да се установят точните размери и планът на крепостта. Характерна особеност на тази крепост е, че от запад и юг тук е имало втора крепостна стена, успоредна на първата. Предназначението ѝ става ясно, като се има пред вид обстоятелството, че от тези страни склоновете на хълма са по-полегати и лесно достъпни. Следователно втората външна стена е служела за подсилване защитата на крепостта откъм най-уязвимите страни.

Характерно е също и това, че входът на външната крепостна стена е бил от югоизток, като между двете стени се е образувал коридор, продължаващ до входа на първата крепостна стена. Така се постига едно повишаване

¹⁶ А. т. Милчев. Цит. съч., с. 502—523.

¹⁷ Пак там, с. 520.

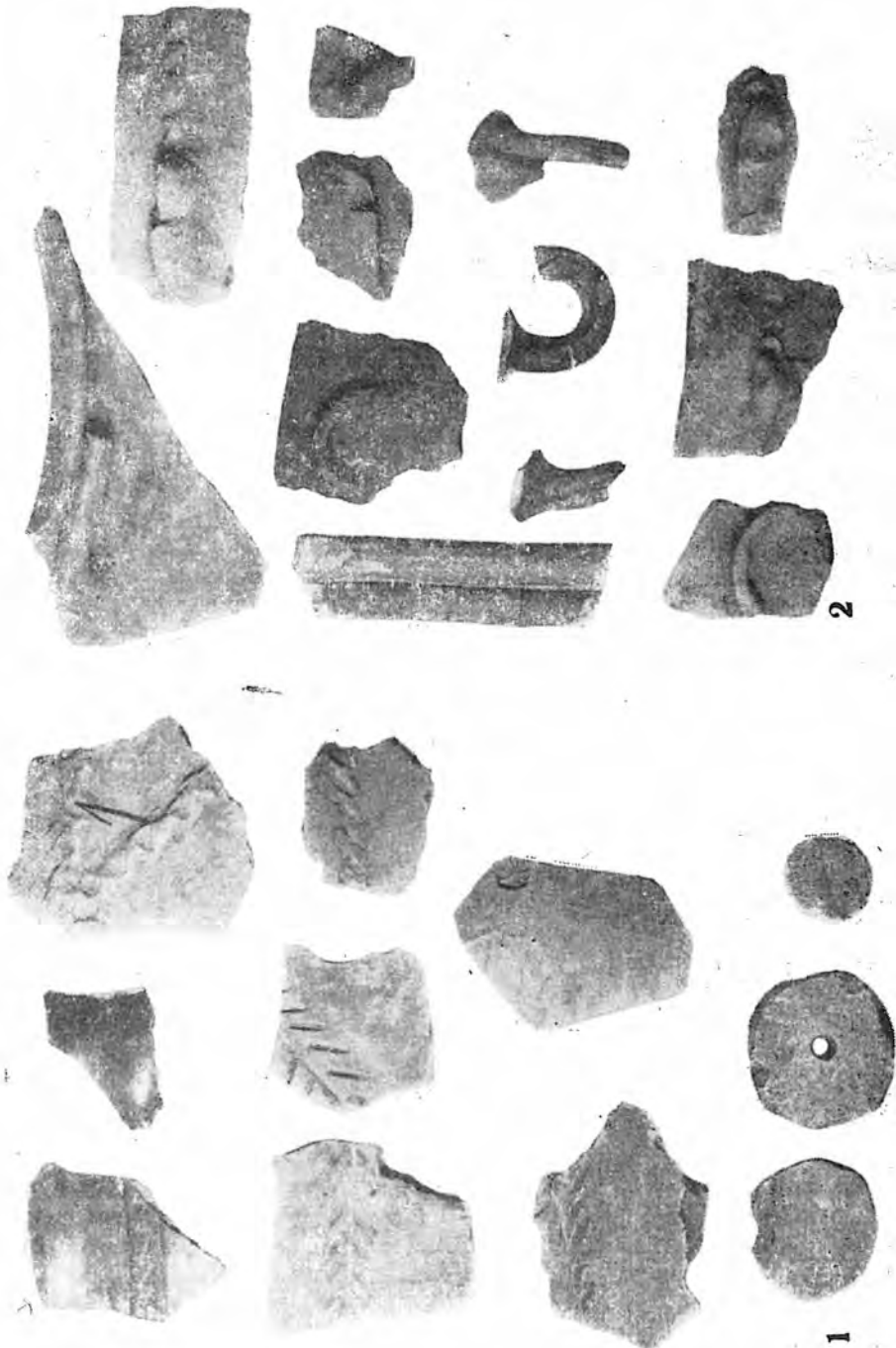

Табл. XIV 1, 2 — тракийска керамика от в. Голям Острец

Табл. XV 1 — селищната могила в м. Функата при Севлиево; 2 — план на крепостта в м. Имането при с. Столът

на защитната способност на крепостта. В случай, че неприятелят преминал през външния вход, той се отзовавал във въпросния коридор, представляващ закрито пространство, където попадал под ударите на защитниците на двете крепостни стени.¹⁸ Във вътрешността на крепостта е проучен пласт с тракийски материали от V — IV в. пр. н. е. Според тях крепостта, подобна на тази от връх Голям Острец, престава да съществува в края на IV и началото на III в. пр. н. е. при нападение на келтите.¹⁹

Двете крепости — при връх Голям Острец и при с. Столът — по време са синхронни, т. е. те са строени в един и същ период — V—IV в. пр. н. е. Между тях установяваме еднакъв начин на строеж — суха зидария без спойка. Различия се наблюдават обаче в плана. Те са наложени от самата конфигурация на терена. Различен е и начинът на укрепване и защита на входа на крепостите. Коридорът между двете крепостни стени при с. Столът отбелязва напредък в крепостното строителство у траките. Крепостите при връх Голям Острец и при с. Столът отстоят на неголямо разстояние една от друга и са свързани може би в единна предримска тракийска система, охраняваща пътищата през Балкана. Погледнати в този аспект, споменатите крепости представляват звена от една обща мрежа укрепления.

¹⁸ А. Г. Милчев. Цит. съч., с. 523.

¹⁹ Пак там, с. 524.

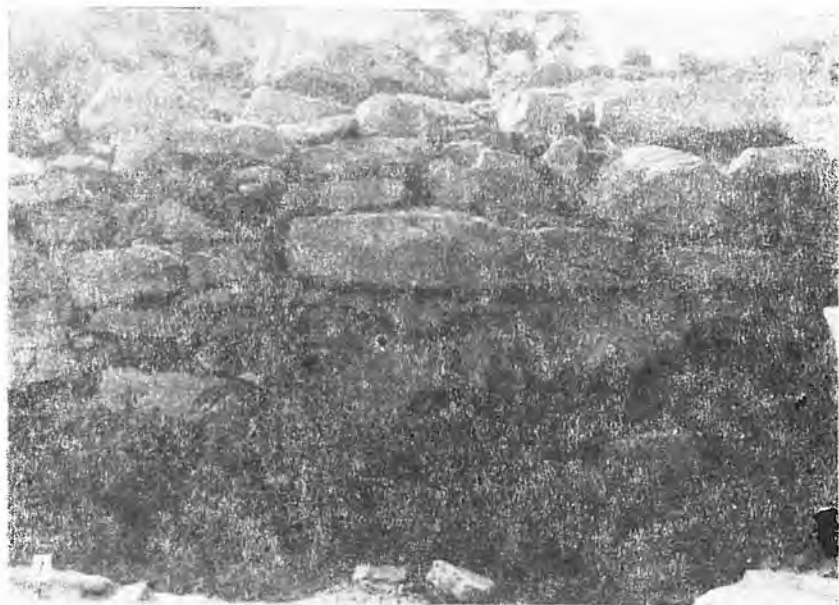

Табл. XVI. 1 — част от тракийската крепост в м. Пречиста при с. Градница, гледана от север; 2 — част от тракийската крепост при с. Градница в м. Пречиста, гледана от североизток

Към същата тракийска крепостна система от [предримската епоха се отнася и крепостта в м. Пречиста при с. Градница, която започнахме да проучваме системно още през 1963 г. Разкопките тук продължават всяка година, но още не са завършени. Крепостта е издигната върху един естествено укрепен хълм със стръмни мъчнодостъпни склонове. Освен това този хълм е ограден от три страни от р. Боазка и това увеличава неговата непристъпност.

Тракийската крепостна стена в м. Пречиста е силно разрушена, запазена е само в субструкция. Тя се нагажда към конфигурацията на терена и спазва неговия релеф. Засега е установена тракийската крепостна стена само успоредно на северния склон на хълма (табл. XVI и XVII). Тя е в посока изток — запад, като в източния си край прави чупка. Не е изключено на това място да е имало кула, основите на която не са очертани. За разлика от крепостите при с. Столтът и връх Голям Острец крепостната стена в м. Пречиста при с. Градница е от ломени камъни, споени с кал, а не със суха зидария. Може би благодарение на това зидовете са запазени на някои места на по-голяма височина — от 1,60 до 2,20 м, като за това е спомогнала и дебелината на стените, варираща от 0,90 до 2,60 м. Крепостната стена, разкрита до момента, следва естествената посока на скалния венец почти успоредно на северния склон с малко отклонение северозапад — югоизток. Засега е разкрита само в сектор А, квадрат 1 и в сектор Б, кв. 1, 2, 3, 4, и 5. В сектор А е разкрито само вътрешното лице. Добре се очертават четири реда от субструкцията с височина до 1,1 м и дължина 2,5 м. Стената е наклонена на север. Тук останките ѝ попадат под основите на по-късна крепостна стена, в западната си част е разрушена при изграждането на североизточния ъгъл на църква №2. В сектор Б стената се разкри под северния зид на църквата, след което постепенно излиза под ъгъл напред — към склона на хълма, следвайки неговата посока, но и тук голяма част остава под зида на църквата. Само в един малък участък на сектор Б в квадрат 3 се разкри и вътрешното лице, което дава възможност да се определи дебелината на стената — 2,6 м. В този сектор е разкрита по протежение 7, 5 м от външната и 0,8 м от вътрешната страна. Запазени са само 2—3 реда камъни от субструкцията, което дава възможност да се определи начинът на изграждането ѝ. Двете лица на крепостната стена са изградени от ломени камъни, подредени в редове; някои от камъните достигат размери 0,6 X 0,5 X 0,45 м. Вътрешността е запълнена с по-дребни необработени камъни.

Крепостната стена на северния склон е била силно разрушена при по-късните строежи на това място, като част от строителния материал е използван при строежа на крепостните стени и църквите. Като се има пред вид, че крепостната стена, която въз основа на находките се датира V — IV в. пр. н. е., беше разкрита по северния склон на хълма, който е най-стръмен, може със сигурност да се приеме, че и останалите страни на хълма, особено източната, която е най-уязвима, са били защитени с подобна стена.

Керамични фрагменти от новожелязната епоха се разкриват по цялото разкопавано пространство на хълма на площ от няколко декара. Културният пласт, наситен с тях, е особено интензивен от вътрешната страна на крепостната стена, между северните зидове на църкви 1 и 2, както и във вътрешността на църквите. Тук дебелината на пласта достига до 3,5 м. В останалите части на хълма пластът е значително по-тънък. Във вътрешността на крепостта, където не достигат разрушенията на крепостните стени, тракийските находки се изчерпват на дълбочина от 0,6 до 0,8 м. Тези материали

Табл. XVII. 1 — част от тракийската крепост в м. Пречиста при с. Градница, гледана от североизток; 2 — част от тракийската крепост в м. Пречиста при с. Градница, гледана от север

винаги се откриват върху здравия терен, който има жълто-кафяв до сиво-жълт цвят, получен от изветряването на меките скални породи на хълма. През 1973—1974 г. бяха разкрити останки от две тракийски жилища в сектор Д. Там през 1973 г. беше проучен пластът във вътрешността на църква 1. Двете жилища

са разположени в югозападния и северозападния ъгъл на наоса. Размерите на жилищата не са установени поради малката част от тях, попадаща в разкопаната площ. Останалата, по-голяма част от жилищата попада под зидо-

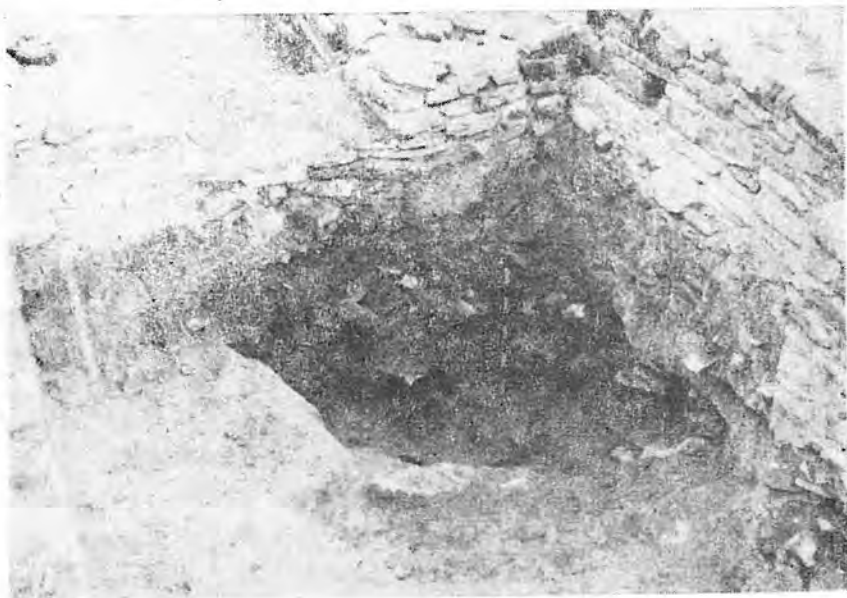

Табл. XVIII. 1 — тракийско жилище в притвора на църква 2 в м. Пречиста при с. Градница; 2 — тракийско жилище в притвора на църква 2 в м. Пречиста при с. Градница

вете на църквата. Освен това жилището в югоизточния ъгъл се разкри отчасти разрушено от иманярски изкоп, а другото — от вкопаното на това място средновековно погребение.

В първото жилище се разчистиха останките от разрушеното огнище и боклучна яма. Огнището е разположено в средната част на църквата. Има

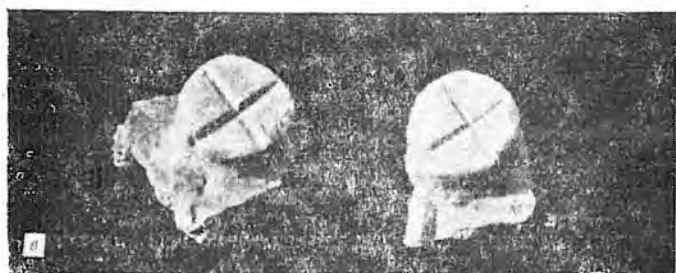
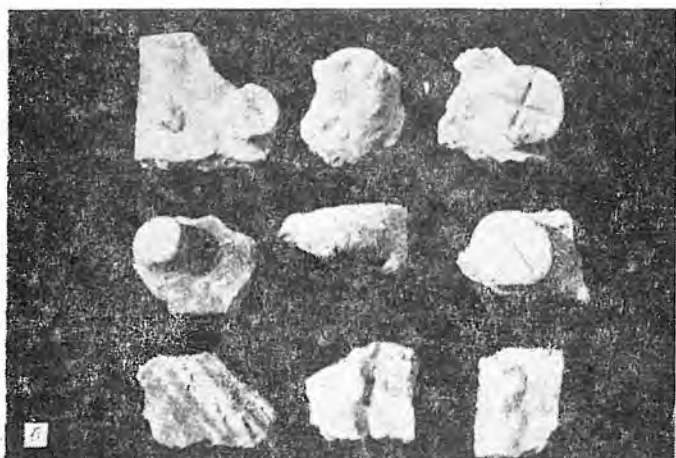
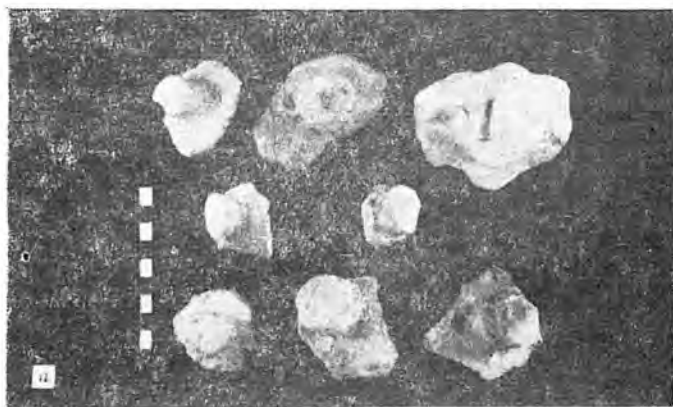

Табл. XIX *a, б, в* — фрагменти от тракийска керамика от м. Пречиста при с. Градница

кръгла форма с диаметър 1,05 м. В основата се разкриха няколко необработени камъка, запазени на място и разположени дъговидно. Дебелината на подовата замазка варира от 0,02 до 0,04 м. Между огнището и апсидата на църквата се разкриха дупки от колове с посока североизток, като линията, образувана от тях, се нарушава от иманярския изкоп. Това не дава възможност да се определи формата на жилището и неговите размери. До южната стена на църква 1 в югоизточния ѝ ъгъл се разкри боклучна яма с почти сферична форма. Максималният ѝ диаметър е 1,20 м, а дълбочината ѝ достига до 1 м. Ямата е вкопана в здравия терен. В нея се откриха голямо количество керамични фрагменти и животински кости.

Част от второто жилище се разкри в северозападния ъгъл на църква 1. Подовото ниво на това жилище е с 0,8—1 м по-ниско от това на първото жилище. Тази разлика се дължи на обстоятелството, че второто жилище е разположено малко по-надолу по склона на хълма. Разкритото в северозападния ъгъл на църква 1 погребение (1971) е нарушило стратиграфията на това жилище. Под нивото на погребението на дълбочина 1,55 м се разкриха останки от огнище с размери 0,3 X 0,25 м. Около замазката на огнището се намериха няколко средно големи камъка.

През 1974 г. се доразкри частта от това жилище, разположена на запад от църква 1. Тази част попада в притвора на църква 2 (табл. XVIII). Насипът на жилището и тук е нарушен от средновековно погребение. Стратиграфски запазен се оказа само най-долният слой. Това даде възможност да се установи, че от южната страна жилищата са били вкопани в наклонения терен. Тук следи от колове по пода не се откриха. Вероятно носещата конструкция на покрива от юг е била разположена върху скосения склон, докато от север е била носена от вертикално разположени колове. В средната част на жилището върху подовото ниво се разкри плочест къмък с неправилна петоъгълна форма. В средата на камъка е пробит отвор, а между него и една от страните е прокаран плитък, широк жлеб. Вероятно е служил като хромел.

Пръстта в насипа на жилищата е сиво-черна, примесена с голямо количество фрагментирана керамика, средно големи и дребни камъни (табл. XIX и XX). Въз основа на находките тракийският пласт и жилищата се датират към V—началото на III в. пр. н. е.

Останки от вкопано в здравия терен тракийско жилище се разкриха и в сектор Е на дълбочина 1,8 — 2 м. Сектор Е обхваща най-високата тераса, разположена на билото на хълма северозападно от конусообразното връхче. И тук жилището не беше разкрито напълно, понеже попада под югозападния ъгълна късноантично помещение. От север жилищната яма е ограничена от естествена скала с посока изток—запад. В западния край върху жълто-кафявата глинеста пръст се разкри отухлена глинена замазка от огнище с размери 0,6 X 0,5 м. Разкритата част от това жилище е с размери 1,8 X 0,8 м. Насипът на жилището тук е с дебелина 0,3 м. Върху него следва пласт от разрушения. В този пласт се разкри дръжка с печат от тасоска амфора. Печатът дава възможност съдът да се датира към края на III в. пр. н. е.²⁰

Проучванията на обект Пречиста дадоха възможност на базата на находките да се определи времето, през което е бил населяван хълмът. Възникналото през ранножелязната епоха на естествено укрепено място селище

²⁰ А. т. Милчев, Г. Китов. Тракийски могили край с. Градница. — Археология, 1972, кн. 1, с. 46 и сл.

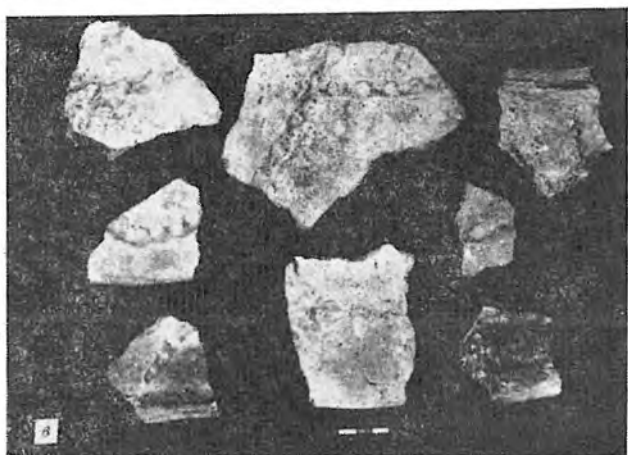
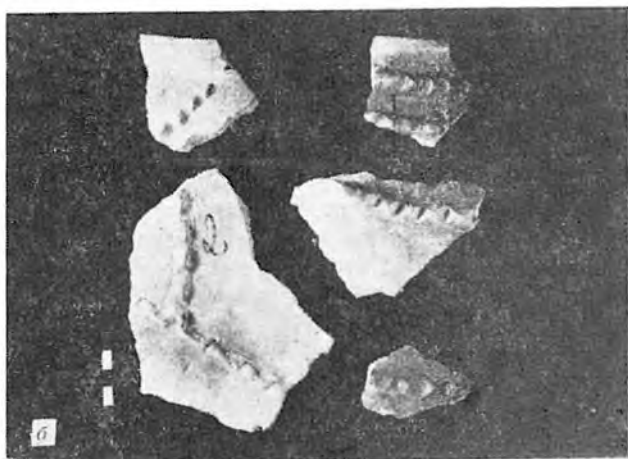

Табл. XX. а, б, в — фрагменти тракийска керамика от м. Пречиста при с. Градница

през новожелязната епоха е обградено със здрава крепостна стена. Изграждането на крепостта съвпада с най-интензивния период от живота на селището—културният пласт, съдържащ материали от новожелязната епоха, е неколкостранно по-могъщ от предходния. За точното датиране на разцвета на крепостта особено много допринесе проучването през 1971 г. на тракийския могилен некропол в м. Поленица, разположена на 2 км северно от Пречиста.²¹

В разкопаната най-голяма могила, висока 7 м, беше разкрито погребение, съдържащо ценни находки — бронзова хидрия с богато украсена хоризонтална дръжка и керамичен скифос, покрит с черен фирнис. Хидрията е датирана в средата на втората половина на V в. пр. н. е., а скифосът — в първата четвърт на IV в. пр. н. е. С помощта на тези датирани находки и останалия материал погребението е отнесено към началото на втората четвърт на IV в. пр. н. е.

Керамичните фрагменти, открити в могилите, са аналогични с тези от насипа на тракийските жилища в крепостта Пречиста. Несъмнено могилените погребения от некропола в м. Поленица принадлежат на траките, обитавали крепостта.

Посочените факти дават основание да се заключи, че степента на икономическото развитие на траките, живели тук, значително нараства в началото на новожелязната епоха, което от своя страна засилва започналия вече процес на класова диференциация.^{21а}

Досегашните разкопки на хълма Пречиста не дават възможност да се установят причините, довели до постепенното намаляване на интензивността на живота в крепостта от края на III в. пр. н. е. до римското завоевание.

Крепостта в м. Витата стена се намира в западната част на карстовото плато „Стражата“ (между селата Яворец и Здравковец) на 6 км югозападно от с. Здравковец. Отвесни скални венци с височина до 95 м отделят повърхността на платото от Севлиевското поле. В средната част платото „Стражата“ е разсечено от дълбокия напречен пролом на р. Янтра. По този начин се оформя труднодостъпна част с дължина изток—запад около 10 км и ширина от 2 до 6 км. Самата местност е с отвесни склонове от юг и запад. Сравнително по-достъпна е от северната и източната страна (табл. XXI).

През 1962 г. ОИМ—Габрово предприема съвместно с Археологическия институт при БАН под ръководството на Атанас Милчев и Кина Койчева разкопки, които продължават до 1965 г. При разкопките се установява, че по-достъпните страни на местността са били укрепени от крепостна стена, градена с ломени камъни на калов разтвор. Във вътрешността на крепостта са разкрити основи на постройки, градени по същия начин от ломени камъни, споени с калов разтвор. Масовият материал — керамичните фрагменти — има характерните особености на тракийската керамика от V—IV в. пр. н. е. В пласта с тази керамика е открита монета, сечена при Александър Македонски (336 — 323 г. пр. н. е.), и други материали.²²

Съпоставката на начина на изграждане на жилищата, които се отнасят към едно и също време — началото на новожелязната епоха, от крепостта

²¹ Ат. Милчев, Г. Китов. Тракийски могили. . . , с. 46.

^{21а} Ат. Милчев. Социално-икономическият и обществено-политически строй на траките, VIII—IV в. пр. н. е. — ИПр, V, 1950, кн. 4—5, с. 52.

²² Непубликувани материали от ОИМ—Габрово.

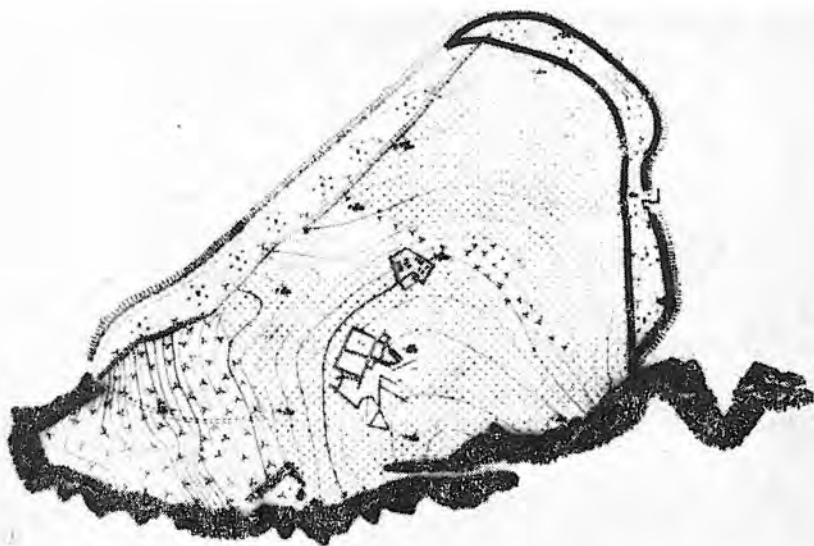

Табл. XXI 1 — топографско-геодезичен план на тракийската крепост в м. Витата стена при с. Здравковец; 2 — общ изглед на платото в м. Витата стена, гледано от юг

на хълма Пречиста и тази на Витата стена поставя въпроса за техните различия. Докато разкритите досега жилища от Пречиста са полувкопани землянки, тези от Витата стена са градени от ломени камъни. Различието се обяснява тук с характерните особености на терена. Върху карстовия терен на Витата стена, въпреки че местността е обитавана през продължителен период от време, културният слой е много тънък, тъй като каменната основа се появява на значителни площи още на 0,2 — 0,4 м. При това положение невъзможността за вкопаване на жилищата е предизвикала необходимостта от

Табл. XXI. 3 — общ изглед на скалния масив на м. Витата стена, гледана от юг

търсене на нови средства и начини за изграждането им. Не е изключено и на хълма Пречиста да се открият подобни жилища.²³

Следи от тракийска крепост бяха установени и при с. Батошево. Високият хълм в м. Градът се издига южно от селото край южния завой на р. Росица, която представлява първото естествено препятствие към крепостта, като загражда хълма от три страни. В това отношение крепостта прилича на тази в м. Пречиста при с. Градница, която представлява също висок хълм. Билото на хълма при с. Батошево е сравнително равно плато, склоновете на което са доста стръмни с изключение на този от изток, който е по-достъпен. През лятото на 1967 г. започват системни археологически разкопки²⁴, които продължават и сега. При разкопките се установява, че в местността е съществувало тракийско селище. Най-ранните следи от поселение на траките в м. Градът при с. Батошево отнасяме към V — IV в. пр. н. е. Разкрити са следи от постройки, които са силно разрушени от по-късни строежи. Въз основа на открития фрагментиран керамичен материал в тях и на един напълно запазен съд с вретеновидна форма датираме тези постройки към V — IV в. преди н. е. Смятаме, че те са влизали в една укрепена част на селището, но самите крепостни стени не сме разкрили още (табл. XXII и XXIII).

Крепостта в м. Стринава се намира над с. Върбаново на 5 км западно от Дряновския манастир. Разположена е в източния край на платото „Стражата“. Наблизо Дряновската река е изсекла подобен на каньон пролом. Платото и тук е труднодостъпно от две страни — северната и южната. Западната и източната обаче са уязвими, което е налагало изграждането на крепостни стени (табл. XXIV).

През 1967 г. бяха направени сондажни проучвания, а на следващата година със средства, осигурени от туристическото дружество „Бачо Киро“ — Дряново, започват редовни археологически разкопки в крепостта Стринава. Разкритият пласт с тракийски материали — керамични фрагменти и фи-

²³ В. Антонова. Тракийско укрепено селище в източния сектор на Шуменската крепост. — Археология, 1973, кн. 3, с. 31—41.

²⁴ Разкопките се провеждат под научното ръководство на Ат. Милчев и К. Койчева от ОИМ—Габрово.

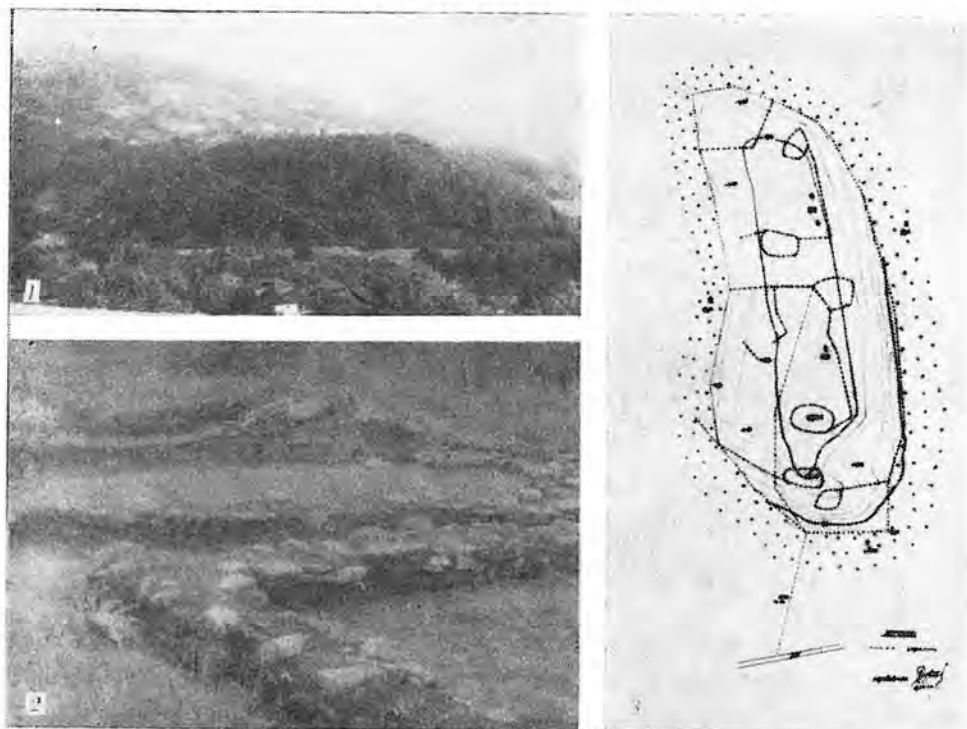

Табл. XII 1 — общ изглед на хълма на м. Градът при с. Батошево, гледано от север; 2 — тракийски помещения в м. Градът при с. Батошево; 3 — тахиметрична снимка на м. Градът при с. Батошево

була тракийски тип дадоха възможност да се датира към V—IV в. пр. н. е. Намерени бяха фрагменти от вносна гръцка керамика, както и амфорни печати от о. Тасос и монети на Александър Македонски.

Крепостта в м. Градът е разположена на 2 км североизточно от с. Вrabците върху вододелната височина между левите притоци на р. Янтра — Синкевица и Паничарка — преди вливането им в нея.

Разкопки не са провеждани. По повърхността се намират фрагменти от тракийска керамика, работена на ръка, от недобре пречистена глина с едри примеси. В резултат на неравномерното изпичане ломът е черен. Срещат се фрагменти с релефен притиснат шнуров орнамент.

Личат следи от крепостна стена, градена от ломени камъни без хоросанова spojка. Според керамичния материал крепостта се отнася към IV — III в. пр. н. е.²⁵

Крепостта в м. Градът до почивната станция на ЦСПС „Люляците“ е разположена на 12 км югозападно от Габрово върху южния склон на едно от северните ребра на Централния дял на Стара планина. Има надморска

²⁵ А. т. Милчев и Ц. Петров. Резултати от археологическа обиколка, 11—17. XI. 1961. — ОИМ—Габрово.

Табл. XXIII 1 — тракийско помещение в м. Градът при с. Батошево; 2 — на преден план тракийско помещение в м. Градът при с. Батошево

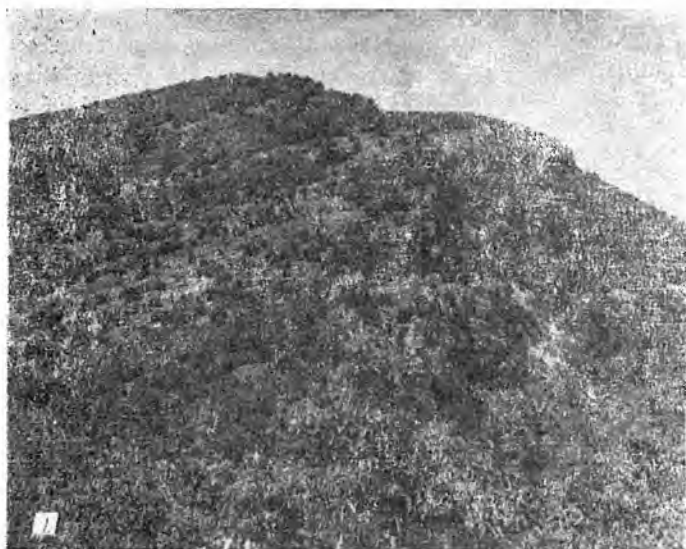

Табл. XXIV 1 — тракийска крепост в м. Стринава при Дряновския манастир; 2 — платото на скалния масив при м. Стринава при Дряновския манастир

височина 820 м. Обградена е с високи скални венци. В северната и източната страна се очертават струпвания от каменни стени. На места се срещат камъни със спойка от бял хоросан. Тези участъци принадлежат на крепостни съоръжения от римската епоха.

През 1961 г. са направени малки сондажни проучвания. Разкритите фрагменти от тракийска керамика в долните пластове ни дават възможност тази тракийска крепост да отнесем към IV — III в. пр. н. е.²⁶

Крепостта в м. Градът се намира на около 3 км югозападно от с. Градище върху невисоко естествено укрепено възвишение. От изток и юг то е

²⁶ Ат. Милчев и Ц. Петров. Резултати. . . Непубликувани материали от ОИМ — Габрово.

заобиколено от малката р. Крапица. На запад е отделено чрез дълбок дол. Единствено достъпната северна страна е укрепена със стена, изградена от ломени камъни.

През 1962 г. са направени няколко сондажа. На дълбочина до 0,7 м се разкрива пласт, който съдържа груба, дебелостенна тракийска керамика. Срещат се фрагменти с малки пъпковидни дръжки. На 12 м навътре от източния склон е разкрита част от зид с посока изток — запад. Зидът е граден от ломени камъни на калов разтвор и е проследен на дължина 4 м (ширина 0,65 м). По намерените керамични фрагменти крепостта е датирана към IV — III в. пр. н. е.²⁷

Крепостта в м. Градът се намира на левия бряг на р. Янтра на 1,5 км източно от с. Иманили. Тук се забелязват останки от крепост с правоъгълна форма. Стената е изградена от различни по големина камъни, споени с калов разтвор. Дебелината на стената достига до 2 м. В източната част на крепостта има останки от постройка. Тя е изградена по същия начин, както и стената. Местното население нарича местността Копаната могила, понеже руините на стените от постройката образуват правоъгълно вдълбнато място. По повърхността се среща голямо количество фрагментирана тракийска керамика, която се отнася към V — IV в. пр. н. е.²⁸

Крепостта в м. Градът се намира на 2 км югозападно от с. Иглика. Разположена е в източната част на платото „Стражата“ и е естествено защитена. Проследяват се останки от разрушена крепостна стена от изток на запад. Градена от камъни без хоросанова спойка. Дебелината на стената е 1,80 м. По повърхността има разпръснати фрагменти от тракийска керамика, която се отнася към V—IV в. пр. н. е.²⁹

Крепостта в м. Градът се намира на 3,5 км югоизточно от с. Кромолин. Разположена е върху неголямо плато, отделено от околния терен чрез дълбоките проломи на р. Магър и неин приток. Източната, южната и западната страна са оградени от отвесни скали с височина до 20 м. Най-южната част на платото се отделя чрез малка седловина. Тук личат каменни струвения от крепостна стена с направление изток — запад и малко отклонение изток — северозапад. В двата си края стената стига до ръбовете на скалните венци. Размерите ѝ трудно могат да се определят без допълнително проучване, понеже на същото място има изградени късноантични стени, запазени на височина до 7 м. Така оформената цитадела има приблизително размери около 80 м изток — запад и до 40 м север — юг. По повърхността в тази част, както и на север от нея има разпръснати голямо количество фрагменти от тракийска керамика, които се отнася към V—IV в. пр. н. е.³⁰

Крепостта в м. Градът се намира на около 2,5 км западно от с. Междене. Тук р. Янтра е изсякла в платото „Стражата“ пролома Устието и прави завой на изток. Местността е разположена на десния бряг на реката на около 90 м над нивото ѝ. Последната тераса, на която се намира обектът, е заобиколена от отвесни скали с височина до 40 м, които го обграждат от три страни.

²⁷ Окръжен исторически музей—Габрово. Сондажни разкопки край с. Градище (1962). Непубликувани материали.

²⁸ ОИМ—Габрово. Материали от археологическо обхождане. Непубликувани материали.

²⁹ А. т. М и л ч е в, Ц. П е т р о в. Непубликувани материали от ОИМ—Габрово.

³⁰ ОИМ—Габрово. Материали от обхождане на обектите през септември 1974 г.

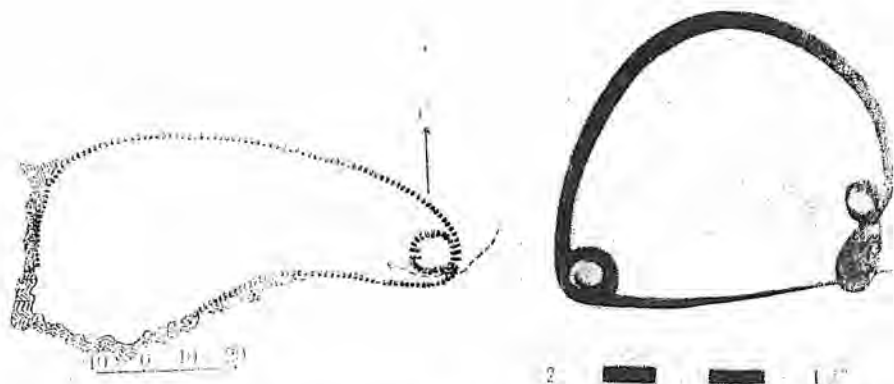

Табл. XXV 1 — план на крепостта в м. Лалева канара при с. Дамяново; 2 —
двупримчести фибули от крепостта при с. Междени

Само от североизток остава стръмен подстъп. Местността е карстова и теренът е силно прорязан от вдлъбнатини с различна дълбочина.

Откъм достъпната страна е била изградена крепостна стена, която се проследява на около 40 м. Стената е изградена от камъни с различна големина, каквито се срещат наоколо. В сегашното си състояние представлява струпване с височина до 2 и ширина до 6 м. Така оформена, крепостта има неправилна форма с приблизителни размери 120 X 80 м. По повърхността се намират фрагменти от груба тракийска керамика, характерна за новожелезната епоха (V—IV в. пр. н. е.).³¹ Местността е известна още под името Калето и тук е намерена двупримчеста дъговидна фибула, недоизработена, което говори за производство в самата крепост (табл. XXV 2).

Крепостта в м. Градът се намира на 1 км североизточно от с. Трънито. Разположена е на плато с площ от няколко декара. Отвесни скални венци ограждат платото от всички страни. Височината на скалите достига до 20 м (табл. XXVI 1). Единственото леснодостъпно място е откъм югозапад, където се оформя естествен вход—проход между скалите с ширина 3 м. Дължината на прохода е значителна — около 15 м и позволява преграждането му с временна преграда, както и успешната му отбрана при вражеско нападение. Източната страна на местността има сравнително по-малък наклон. Тук е разкрита крепостна стена с посока север—юг с ширина до 2,5 м, градена от ломени камъни, споени с хоросан. Тази стена се отнася към късноантичната крепост. На няколко метра от тази стена се забелязват каменни струпвания със същата посока. Това са вероятно руините от по-ранна крепостна стена, тъй като градежът е без хоросанова spojка.

На много места около крепостните стени и във вътрешността на крепостта се забелязват иманярски изкопи. Най-ранните керамични фрагменти (табл. XXVI 2, 3), намерени около тях, се отнасят към началото на новоже-

³¹ А. т. Милчев, Ц. Петров. Резултатите от археологическа обиколка. 10—17. XI. 1961. ОИМ—Габрово.

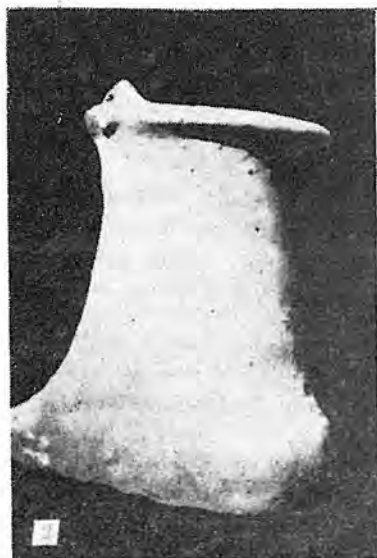

Табл. XXVI 1 — изглед на крепостта в м. Градът при с. Трънито; 2—
фрагмент от глинена каничка от м. Градът при с. Трънито; 3 — глинена
каничка от м. Градът при с. Трънито

лязната епоха (V—IV в. пр. н. е.), към което време се отнася и тракийската крепост.³²

Крепостта на връх Лалева канара. Разположена е на невисок връх на 0,5 км от с. Дамяново (табл. XXV 1). Върхът е изразен със скален венеч върху южния склон на част от Втората предбалканска поредица — Дамяновски баир или Гюнето (500 м). По повърхността се проследяват силно разрушени крепостни зидове, изградени от камъни без хоросанова spojка. В източната страна личат останки от вероятна кула, разположена встрани от пътеката, която следва най-удобното за влизане в крепостта място. По терена се намират фрагменти от тракийска керамика, която се отнася към V — IV в. пр. н. е.³³

³² ОИМ—Габрово. Материали от археологическа обиколка, септември 1974.

³³ Пак там.

От направения преглед на известните на територията на Габровски окръг тракийски крепости се вижда, че в разположението им съществуват известни закономерности. Всички крепости без изключение са разположени на естествено защитени недостъпни или труднодостъпни места. В случая са използвани труднодостъпните терени в различни части на карстовото плато „Стражата“, завършващите скални венци на вдадените на север части от Централната старопланинска верига и на по-ниските предбалкански ридове, които винаги доминират над околния снижено-хълмист или равнинен терен (Витата стена, Иглика, Стринава, Люляците и Трънито). Използувани са скални площадки във връхната част на проломите на р. Янтра (Междене, Иванили), на р. Росица (Батошево) и притоците ѝ (Градище, Кромолин), р. Боазка — Пречиста. Използувани са били и самотно извисяващи се масиви — Голям Острец (Калето), Леви връх — Имането. Тракийска крепост от предримската епоха на равно място досега не е известна на територията на окръга.

За изграждането на крепостните стени е използван камък, който се среща в близката околност. Характерът на скалните породи определя и начина на изграждане. В повечето случаи е използван ломен камък със средна големина и плочести камъни (много рядко се забелязва използването на речни волутъци, каквито срещаме в по-късните крепостни стени с хоросанова спойка на същите места). Тези характерни особености се забелязват и в тракийските крепости в останалите части на Тракия.³⁴

Разгледаните крепости имат и хронологическа общност. Крепостните стени датират не по-рано от началото на новожелязната епоха (V — IV в. пр. н. е.). Този факт стои в тясна връзка със степента на общественоеикономическото и политическото развитие на тракийските племена през това време. На базата на промените, дошли в резултат на масовото използване на желязните оръдия на труда, на повишеното обособяване на занаятите и произтичащия оттук процес на размяната, съпроводени с крайната форма на разлагане на родовообщинния строй, се обуславя появата на класовото общество в Тракия. Оформянето на класовото общество при наличието на допълнителни условия от външнополитически характер е причина за образуване на Одриската държава.³⁵

2. НЕУКРЕПЕНИ СЕЛИЩА

Разкопки на неукрепено (открито) селище от новожелязната епоха на територията на окръга досега не са провеждани. Изключение в това отношение са краткотрайните сондажни проучвания в м. Функата. Останалите селища са локализирани при археологически обиколки, организирани от музеите в Габрово и Севлиево.

³⁴ И. Велков, Градища. Опыт за систематизиране и датиране на укрепените селища в българските земи. — ГПлНМ, II, 1950, с. 157—183; В. Велков, З. Гочева, Тракийската крепост Чертиград в Стара планина. — Археология, 1971, кн. 4, с. 51—62; М. Чичкова, Поселищното развитие в Тракия през I хил. пр. н. е. — В: Сб. I конгрес на БИД, С., 1972; Б. Димитров, Тракийски селища и крепости в околностите на Аполония Понтика. — СП ИФ при СУ, т. I, С., 1973, с. 5—17; Г. Жечев, П. Балабанов, Тракийски крепости в района на гр. Пешера. Пак там, с. 22—29.

³⁵ А. л. Фол. Политическа история на траките. С., 1972, с. 138 и сл.; А. т. Милчев, Социално-икономическият и общ.-политич. строй на траките..., с. 526—557; А. л. Фол. Демографска и социална структура на Древна Тракия. С., 1970.

Неукрепеното селище в м. Функата е разположено на ниско възвишение на десния бряг на р. Росица на около 0,5 км северно от гр. Севлиево (табл. XV 1). Площта на селището е над 5 дка. През 1962 г. НМ—Севлиево провежда сондажни проучвания под научното ръководство на Атанас Милчев (за периода 21—25. VIII). Преди разкопките теренът представляваше ниско възвишение, заселено преди години. Заложени са девет квадрата. Културният пласт е изчерпан на дълбочина 0,8—0,9 м. Находките са предимно фрагменти от дебелостенни груби съдове, работени на ръка, както и такива от съдове със сив цвят, изработени на колело. Намерени са и отухлени късове-стенна замазка. Керамиката е характерна за новожелязната епоха (V—IV в. пр. н. е.), към което време се отнася и тракийското селище.

Селище в м. Витаница е разположено на 1,5 км северно от с. Агато̀во.³⁶ Разкопки не са провеждани. След разораване ясно се виждат петна на жилища, вероятно полувкопани землянки. Около тях се намират фрагменти от отухлена глинена замазка. Масовият подемен материал включва керамични фрагменти, работени на ръка, изпечени неравномерно, както и такива със сив цвят, работени на грънчарско колело, от добре пречистена глина. Срещат се и фрагменти от тънкостенни съдове. Тази керамика е характерна за новожелязната епоха.³⁷

Местността Селище е разположена на 3 км югоизточно от с. Агато̀во върху южния слабонаклонен склон на притока на р. Адървец—Дерето. Площта се обработва. Намират се по повърхността тракийски керамични фрагменти на работени на ръка и на грънчарско колело съдове, отнасящи се към V—IV в. пр. н. е.³⁸

В м. Еленча, на 4 км югоизточно от с. Агато̀во (5 км югозападно от с. Крамолин), върху склона на невисок риде открито тракийско селище. Площта се обработва. Личат следи от по-късни постройки, градени от камък. Срещат се фрагменти от тракийска керамика, отнасящи се към IV—III в. пр. н. е. Оттук произхожда хромелен камък с диаметър 0,35 и височина 0,05 м (в дома на Илия Лазаров Пейков от с. Агато̀во).

В м. Бялата глина, разположена на невисок рид на 1 км югозападно от с. Богатово, бе установено тракийско селище. В средата се извисява малко връхче със следи от вероятна крепост. Селището има площ 5—6 дка. Част от площта се обработва, останалата е залесена. Намират се керамични фрагменти от съдове, работени на ръка, характерни за новожелязната епоха, както и неолитни материали.³⁹

В м. Гуля, на 2 км източно от с. Богатово, е открито селище. То заема площ от около 3—4 дка. Открити са тракийски керамични фрагменти, отнасящи се към новожелязната епоха, и хромели.⁴⁰

В района на „Асфалтова база“—Габрово бе установено тракийско селище, което се намира на невисока тераса с малък наклон близо до брега на Янтра. При изкопни работи за канализация през 1972 г. са открити голямо количество керамични фрагменти. Керамиката е предимно дебелостенна, груба, работена на ръка. Срещат се и фрагменти със сив цвят, работени на колело.

³⁶ ОИМ—Габрово. Непубликувани материали.

³⁷ ОИМ—Габрово. Непубликувани материали от обхождане, IX. 1974 г.

³⁸ НМ—Севлиево. Материали непубликувани.

³⁹ Пак там.

⁴⁰ Пак там.

Оттук произхожда и малко глинено съдче (табл. XXVIII 1).⁴¹ Материалите се отнасят към новожелязната епоха. Това са първите тракийски материали от предприемската епоха на територията на град Габрово.

Местността Балевец е разположена на равно било малко над околния терен, на 4 км източно от с. Градище. Тук бе установено тракийско селище. По повърхността се намират керамични фрагменти от съдове, работени на ръка, със сив цвят, характерни за новожелязната епоха.⁴²

В м. Калът, разположена на 2 км югоизточно от с. Градище, бе открито тракийско селище. Наред с керамиката от енеолита, бронза и ранножелязната епоха се срещат и фрагменти от съдове със сив цвят, работени на грънчарско колело, които се отнасят към новожелязната епоха.⁴³

Тракийско селище бе открито и в м. Вареник, разположена на 2 км югозападно от с. Добромирка. При обработка на земята са намирани керамични фрагменти със сив цвят от съдове, работени на грънчарско колело, и железни върхове на копия с надлъжен ръб по средата на листа, отнасящи се към IV—III в. пр. н. е.⁴⁴

Местността Денкови кащи е на 2,5 км североизточно от с. Идилево на брега на р. Янтра. Тук бе установено също тракийско селище. По повърхността се срещат фрагменти от тракийска керамика, работена на ръка, и такава със сив цвят от керамика, работена на грънчарско колело. Керамиката се отнася към IV — III в. пр. н. е.⁴⁵

В м. Карамедово, която се намира на 1 км югозападно от с. Кръвеник при вливането на Пейковска вада в р. Негойчевица, бе зафиксирано също селище. Разположено е върху невисок конусовиден връх, в чието подножие — м. Присойката — има тракийски могилен некропол. От некропола произхождат находки, които се съхраняват в музейната сбирка на с. Кръвеник. По повърхността на селището се срещат фрагменти от тракийска керамика, характерна за новожелязната епоха. Каменни струпвания по края на местността дават основание тук да се локализира тракийска крепост от същото време.⁴⁶

В м. Баадалата на 4 км южно от Севлиево бе открито тракийско селище. По повърхността се намират керамични фрагменти и съдове, характерни за новожелязната епоха.

В м. Света гора, която се намира на 3 км южно от Севлиево, бе установено селище. Разположено е върху площ от 5—6 дка. По повърхността се намират голямо количество фрагменти от керамични съдове, работени на ръка и на грънчарско колело, характерни за траките и отнасящи се към IV — III в. пр. н. е.

Местността Даямите, която се намира на 1 км северно от Севлиево, заема площ от 2—3 дка. По повърхността се откриват фрагменти от груба, работена на ръка керамика, както и сива, работена на грънчарско колело. При

⁴¹ Съдчето беше донесено в музея. След посещение на самото място се оказа, че изкопните работи са привършени и каналът е затрупан. Районът наоколо е асфалтиран. Останалите керамични фрагменти бяха намерени в изхвърлената пръст.

⁴² ОИМ—Габрово. Материали от археологически обиколки.

⁴³ А. т. Милчев и Ц. Петров. ОИМ—Габрово. Отчет за археологическа обиколка. 10—17. XI. 1961 г.

⁴⁴ НМ—Севлиево. Необнародвани материали.

⁴⁵ Пак там.

⁴⁶ Пак там.

Табл. XXVII 1 — глинен съд от м. Асфалтова база, Габровско; 2 — тракийска могила в м. Аладжова могила при с. Престой, Тревненско

прокопаване на канал е открита бронзова, едноспирална фибула — тракийски тип.⁴⁷ Присъствието на тези находки дава възможност да се отнесе селището към новожелязната епоха.

Местността Валогът се намира на 1,5 км югозападно от с. Столът в неравна местност от дясната страна на р. Левица. Тук бе локализирано тракийско селище. Наблизо са разположени тракийски надгробни могили. При обработка на земята са намирани керамични фрагменти, работени на ръка

⁴⁷ Н. М. — Севлиско. Необнародвани материали.

и на грънчарско колело, характерни за тракийската керамика от новожелезната епоха.⁴⁸

Местността Събчев бряст се намира на 1,5 км югоизточно от с. Хирево в южните ниски склонове на Дамяновски баир. Тук също бе локализирано тракийско селище. При обработка на земята са намирани фрагменти от тракийска керамика, характерна за новожелезната епоха. Наблизо има тракийски могилен некропол.⁴⁹

Неукрепените тракийски селища от новожелезната епоха, локализирани на територията на окръга, обикновено са разположени в непосредствена близост до разгледаните вече тракийски крепости от същата епоха. Най-голямата отдалеченост от крепостите е в порядъка на няколко километра. Ако се вземат под внимание локализираните крепости от римската, късноантичната и средновековната епоха, където до момента не са открити тракийски материали от желязната епоха и където при археологически разкопки евентуално ще се открият такива, разположението на неукрепените селища добива следния вид. По северните склонове на Централната старопланинска верига неукрепени селища не са открити. Тук не са локализираните и крепости от същото време. Крепостите, както беше отбелязано, са разположени на естествено укрепени места, които доминират над околността, в която са разположени неукрепените селища, които са изключително в долините на р. Янтра, Росица и долното течение на техните притоци. Засега в източната част на окръга, която обхваща Тревненско и Дряновско, неукрепени селища не са открити. Вероятно такива ще се открият, но самият факт за отсъствието им от археологическата карта показва нееднократно по-малката им гъстота. Доказателството за това е наличието на тракийски могилни некрополи, някои от които са проучени.

Засега на територията на Тревненско е известен само един обект, обитаван през желязната епоха. Това е пещерата Килиите, наричана още Велчевски килии. Намира се на 1 км южно от с. Велчевици, на 450 м над морското равнище. Пещерата има отвор на североизток. Дълбочината на галерията е 25 м с едно по-тъсно отклонение от 10 м. В пещерата се намират керамични фрагменти от неолита, енеолита и желязната епоха.⁵⁰ Срещат се и фрагменти от средновековна керамика. Фрагменти от тракийска керамика се намират и извън пещерата. Пластовете се нарушени от иманярски изкопи. Несигурни данни за тракийско селище от желязната епоха има и в района на гр. Трявна.⁵¹

Физико-географската характеристика на източната част на Габровски окръг дава възможност да се обясни отсъствието или изключително малката гъстота на неукрепените селища от новожелезната епоха. Тук преобладава изключително насечено-планински релеф. Долината на Дряновска река не притежава обширните плодородни тераси, каквито намираме в поречията на реките Росица, Видима и по-големите им притоци.

По всяка вероятност населението, което е търсило удобна за земеделие почва, е намирало такава в близките райони, на изток по плодородната долина на р. Белица, както и по долното течение на Дряновска река и началото на средното течение на р. Янтра.

⁴⁸ НМ—Севлиево. Непубликувани материали.

⁴⁹ Пак там.

⁵⁰ К. Пенчев. Нови археологич. находки в Тревненско. — В. Балканско знаме, бр. 14, 15. II. 1961.

⁵¹ К. Пенчев. Следи от миналото. — В. Тревненски зов, бр. 3, 14. III. 1960.

3. ТРАКИЙСКИ НЕКРОПОЛИ

На територията на Габровски окръг са регистрирани вече над 200 тракийски надгробни могили, много от които са от предримската епоха. Само в землището на селата Столът и Кръвеник са наброяват над 80 могили (табл. XXVIII 1, 2 а, б). Както е известно, траките са имали обичай да погребват своите знатни, а именно представителите на господстващата върхушка (а понякога и други членове на тракийските племена) в надгробни могили. Още древногръцкият историк Херодот (V в. пр. н. е.) дава ценни сведения за погребалните вярвания на траките. Той пише: „Богатите се погребват така: трупът държат изложен три дни наред. След това колят разни жертвени животни и се угощават, като най-напред оплакват покойника . . . Погребват го, като го изгарят или го заравят направо в земята. После издигат могила и устройват разни състезателни игри. При това най-големи награди се определят за единборство.“⁵² На друго място същият историк отбелязва, че заедно с покойника била погребвана една от жените му.⁵³

Разкопаните досега надгробни могили и некрополи, особено около селата Столът, Кръвеник, Дебнево, Градница и др., показват някои особености, характерни за тези могили в планинските и предпланинските райони. Както ще видим от следващото по-долу описание на погребалния ритуал, който е установен при разкопките на надгробните тракийски могили в Габровския край, това са особености, които не са били известни на Херодот.

Изграждането на самата могила е ставало по следния начин: най-напред около самото погребение, което обикновено е на равнището на околния терен, са били нареждани в кръг различни по големина необработени камъни. След това на основата на този кръг е била изградена малка каменна могилка. Тя е имала формата на неправилен конус със заоблен връх. След изграждането на тази каменна могила е била насипвана пръстта.⁵⁴ По такъв начин са изградени например могилите в м. Кантона при с. Столът⁵⁵, при с. Дебнево и особено в м. Бабина Йовина могила, м. Пириево и махалата Караивани при с. Кръвеник (табл. XXVIII 2),⁵⁶ в махалата Тафровци при същото село,⁵⁷ в м. Могилите при с. Малък Вършец, Севлиево,⁵⁸ в м. Поленица при с. Градница⁵⁹ и др. (табл. XXVIII 1). Тези могили са типични със своя строеж. Те са характерни за тракийското скотовъдно население, обитаващо планинските и предпланинските райони.⁶⁰ Много от тях за съжаление са унищожени напълно или отчасти при механизираното обработване на земята или пък от иманяри. При това част от някои от изброените могили са съдържали интересни находки, които се съхраняват в музейната сбирка в с. Кръвеник, в Окръжния исторически музей в Габрово и в Историческия музей в Севлиево.⁶¹ Твърде малка част от могилите са проучени при археологически разкопки.

⁵² Herodot, I, 8 (по Г. Кацаров, Д. Дечев. Цит. съч., с. 22).

⁵³ Herodot, V, 5 (по Г. Кацаров, Д. Дечев. Цит. съч., с. 22).

⁵⁴ А. т. Милчев. Цит. съч., с. 462—492, обр. 5, 6, 11, 15—17.

⁵⁵ Пак там, с. 453—488.

⁵⁶ А. т. Милчев, Н. Ковачев. Материали за археологическата карта на Севлиево. — Археология, 1971, кн. 2, с. 47—49, 51—52.

⁵⁷ Пак там, с. 52.

⁵⁸ Пак там, с. 52—53.

⁵⁹ А. т. Милчев и Г. Китов. Тракийски могили при с. Градница, Габровски окръг. — Археология, 1972, кн. 1, 45—61, обр. 1—18.

⁶⁰ А. т. Милчев, Н. Ковачев. Цит. съч., с. 49—55.

⁶¹ Пак там, с. 54.

Табл. XXVIII 1 — тракийска надгробна могила в м. Поленица при с. Градница; 2 — тракийска надгробна могила в околностите на с. Кръвеник

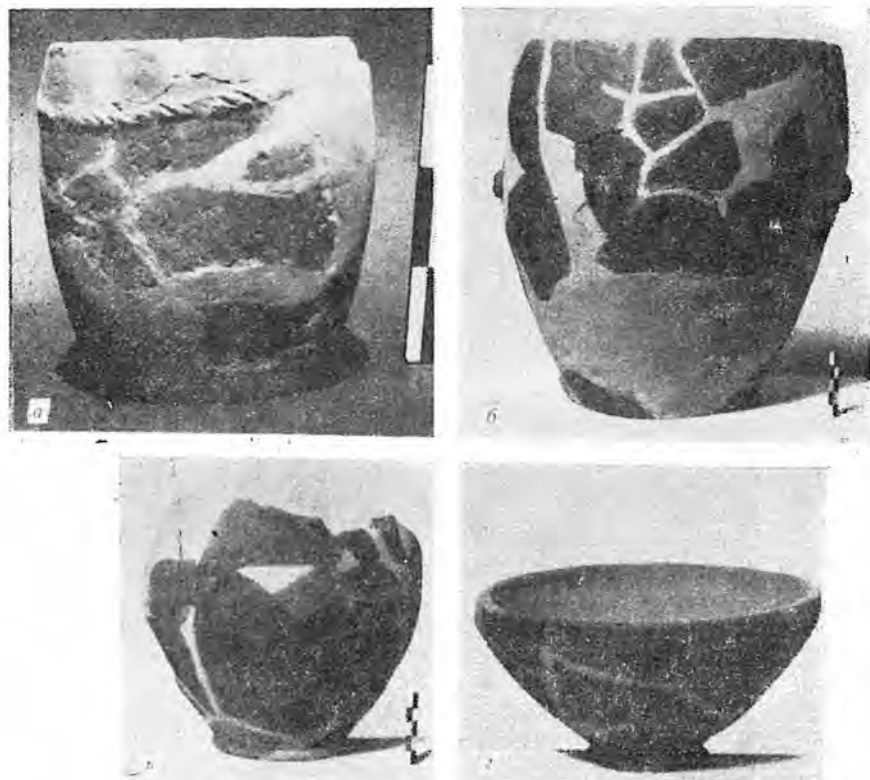

Табл. XXIX *а, б, в, г* — глинени съдове от м. Кантона при с. Столът

Погребението в могила 1 в м. Кантонът при с. Столът е извършено чрез трупоиъгаряне, като пепелта от изгорените кости е била събрана в глинена урна. Инвентарът се състои от глинен фрагментиран съд, бронзова каничка (табл. XXIX), три железни копия, крив тракийски меч, желязна юзда (табл. XXX I) и бронзова апликация. Вън от каменната могила се намериха два глинени съда, обърнати с устието надолу. Изгарянето на мъртвеца не е станало в самата каменна могилка, а вън от нея. Под споменатите глинени съдове е намерено известно количество от горели кости, пепел и въглища, като самата клادا се е намирала в северната част на могилата. Тя представлява площадка с кръгла форма и диаметър 2,10 м.

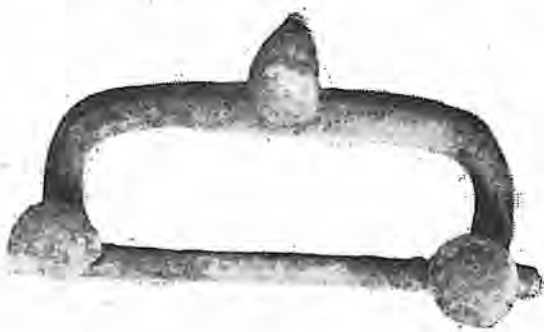
Въз основа на сравнително богатия инвентар и на аналогични находки от българските земи и съседните области погребението се датира към IV в. пр. н. е.⁶²

Могилата 2 в м. Кантонът при с. Столът е оградена от речни камъни, образувачи крепиди. Над самото погребение, извършено с трупоиъгаряне, е била

⁶² А. т. Милчев. Археологическо проучване в Севлиево и Троянско. — ГСУ Фиф, т. 50, кн. 1, 1957, с. 461—471.

1

2

Табл. XXX 1 — желязна юзда от могила 1 при с. Столът, м. Кантона; 2 — бронзов предмет от могила 4 в м. Блатешки рът при с. Столът

издигната каменна могилка. Кладата се намира обаче в каменната могилка, не е вън от нея и е оградена с речни камъни. Погребалният ѝ инвентар е сравнително беден и се състои от две глинени панички и бронзова дъговидна дву-примчеста фибула. Фибулата дава основание погребението да се датира към VII — VI в. пр. н. е. По този начин то е засега едно от най-ранните тракийски погребения в Габровски окръг.

И в могила 3 в м. Кантонът над погребението е била издигната посредством натрупване каменна могилка. Погребението е с трупололагане, като скелетът е ориентиран изток—запад и е бил положен в каменен гроб. И тук инвентарът е сравнително беден: 3 бронзови фибули от тракийски тип, 3 сребърни халкички и 3 глинени фрагментирани съда. Съдейки по инвентара, погребението може да се датира в IV в. пр. н. е.⁶³ (табл. XXXI).

В м. Блатешки рът при с. Столът бе разкопана друга могила, в която бе намерена засводена гробница от необработени едри блокове без спойка. За съжаление гробницата е разрушена и е била ограбена още в древността.

⁶³ Ат. Милчев, Археологическо проучване на Севлиево и Троянско. — ГСУ ФИФ, т. 50, кн. 1, 1957, с. 477—482.

Табл. XXXI 1 и 2 — съдове от могила 3 при с. Столът;
3 — три сребърни халкички от могила 3 при с. Столът

Ориентирана е север—юг и има дължина 3,25 м и ширина 1,21—1,35 м. При разкриването гробницата имаше височина 0,75 м и дебелина на зидовете от 0,60 до 0,70 м. В нея открихме малка част от погребалния инвентар. Става дума за бронзова дъговидна фибула от тракийски тип, бронзов предмет (табл. XXX 2), един крив железен меч и връх от копие. До входа, но вън от гробницата бе намерен скелет на куче и фрагментиран глинен съд.⁶⁴ Подобен обичай — погребение на покойника заедно с неговото куче — е засвидетелствуван у траките и в други места в България, като например в могилините

⁶⁴ А. т. Милчев. Цит. съч., с. 482—488.

погребения при с. Мумджилар, Шуменско,⁶⁵ с. Драгойново, Първомайско,⁶⁶ и др.

Надгробната могила при с. Дебнево е изградена по същия начин, както могилиците при с. Столът. Погребението е било с трупололагане, като скелетът бил ориентиран в посока изток — запад. Самият гробен инвентар е доста богат и представлява голям научен интерес. Състои се от 6 бронзови дъговидни фибули, част от колан, 4 бронзови отворени гривни (едната завършва с разширение във вид на змийска глава) и 10 маниста от янтар (кехлибар). Въз основа на аналогните установяваме, че всички фибули, открити в тази могила, се срещат предимно у нас и са характерни за материалната култура на траките през периода VII — VI в. пр. н. е.⁶⁷

Интерес представляват и кехлибарените маниста, намерени в каменния гроб в могилата при с. Дебнево. Засега у нас те са единствените маниста, изработени от този материал и открити в раннотракийско погребение. Изглежда, че янтарът е бил внасян в нашите земи от Балтийското крайбрежие, където добиването му е установено в една ранна епоха. Кехлибарът (янтарът), който на гръцки се е наричал електрон, е бил внасян по нашите земи не само от Прибалтика (както се мислеше доскоро), а и от Скития, Румъния, Сицилия, Лигурия и дори от Северна Африка.⁶⁸

Въз основа на фибулите погребението се датира доста точно в VII — VI в. пр. н. е. Следователно още в този ранен период между траките, обитаващи земите на Габровски окръг, и жителите на Балтика са съществували търговски връзки може би на базата на натуралния обмен.⁶⁹

Към предримския период се отнасят и три други могили, разкопани през последните години в м. Поленица при с. Градница. В могила I от този некропол бе намерено погребение с трупоиоизгаряне. Около него е била натрупана могила от плочести камъни, забити в земята отвесно. По своя строеж тази каменна могила се отличава от познатите ни вече, при които камъните са поставени хоризонтално. Интерес представлява и откритата в могилата каменна стълба с шест стъпала. Става дума за съоръжение, непознато в другите могили от нашите земи. Предназначението на тази стълба е чисто функционално и е свързано със самото издигане на могилата. Тя е служила за изнасяне на пръст и други материали за грамбоване на глината от втория пласт на могилата. До покойника е бил погребан и неговият любим кон, обичай, който е бил разпространен у траките през V — IV в. пр. н. е.

Инвентарът на погребението е сравнително богат. Всред него се откроява особено една бронзова позлатена хидрия с вертикална дръжка, върху която е изобразен бюст на сирена (табл. XXXII 2 а, б). Заслужава да се отбележи и чернофирнисовият скифос, намерен при това погребение. Въз основа на инвентара и особено на скифоса погребението се датира към първата половина на IV в. пр. н. е.

В останалите две могили от този некропол не се откриха погребения. Ясно бе, че те спадат към т. нар. кенотафи, т. е. могили, в които са били извършвани символични погребения, установени вече на редица места в нашите

⁶⁵ Г. Фехер. Могилни находки от Мумджилар, Шуменско. — ИАИ, 1935, с. 106—107.

⁶⁶ Х. и К. Шкорпил. Могили. Пловдив, 1889, с. 142.

⁶⁷ А. т. Милчев. Цит. съч., с. 494—497.

⁶⁸ H. G a m s. Bernstein, Kl. Pauly, I, 1969, 5, Lief, Sp. 868.

⁶⁹ А. т. Милчев. Цит. съч., с. 489—502.

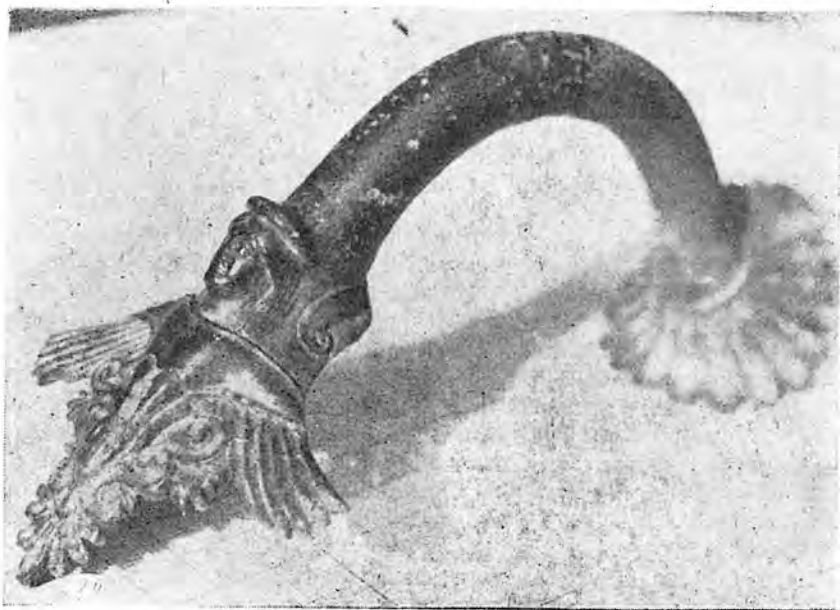
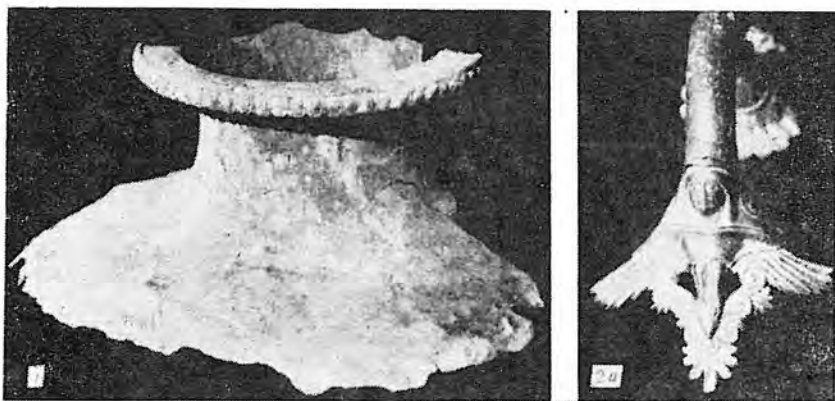

Табл. XXXII 1—фрагменти от бронзова позлатена хидрия от могила 1 при м. Поленица в с. Градница; 2а, б—бронзова дръжка от хидрия от могила 1 при м. „Поленица“ при с. Градница

земи. При тях покойникът е погребан далеч от родината си, а в негова чест в родното му място е била издигната могила, представляваща нещо подобно на надгробен паметник.⁷⁰

Вижда се, че надгробните могили в Габровско са тясно свързани с бита, материалната култура, вярванията и погребалните обичаи на траките. Уста-

⁷⁰ А т. Милчев, Г. Китов. Тракийски могили при с. Градница, Габровски окръг. — Археология, 1972, кн. 1, с. 46—71.

новени бяха погребения както с трупоиъгаряне, така и с трупополагане, като понякога в един и същ некропол са засвидетелствувани и двата начина на погребване. По време повечето от разкопаните могили се отнасят към V и IV в. пр. н. е., но има и такива, в които погребенията са по-ранни — от VII — VI в. пр. н. е. Най-ранни засега са погребенията в могила 2, в м. Кантонът при с. Столт и в м. Лъка при с. Дабнево, които са датирани със сигурност към VII — VI в. пр. н. е.

По принцип погребалният инвентар в проучените могили не е богат, особено като се сравни с инвентара на некрополите в Тракийската равнина, като например тези при с. Мезек Свилеградско, Дунавлии, Пловдивско, и др. Малко са предметите, за които може да се приеме със сигурност, че са били внесени от Гърция чрез посредничеството на колонии по бреговете на Егейско, Мраморно и Черно море. Това, разбира се, не означава, че между племената от днешната територия на Габровски окръг и Елада е нямало културни и търговски връзки, довели до някакви взаимни влияния. В Габровско обаче те се проявяват повече в подражаване на известни древногръцки керамични форми и тяхното модифициране от местни тракийски майстори. За пряк внос от Елада би могло да се предполога евентуално хидрията с дръжка и ски-фосът от могила 1 от Градница.

Разглеждайки инвентара в отделни могилни погребения, изтъкнахме, че имаме сведения за връзки между траките, населяващи Габровско, и племената, установили се покрай Балтика, на територията на древна Скития и днешна Румъния. Това говори за сравнително висока степен на развитие на тракийските племена и за оживен търговски, а оттам и културен обмен с далечни страни и народи.

Една от общите черти е наличието в повечето от могилите на каменни могилки, типични за тракийските скоговъдни племена, населяващи планинските и предпланинските райони и особено Стара планина, Средна гора, а дори и Родопите. Такъв е случаят и на племената в чашата на дн. язовир „Батак“ (пък и в Югозападна България), например около язовир „Искър“. Прави впечатление, че по принцип погребалните съоръжия в Габровско са сравнително прости по план и устройство и представляват обикновени каменни гробове или гробници, градени от ломен камък без спойка или с такава от кал. Изключение в тази насока представлява стълбището с 6 стъпала от могила 1 при с. Градница, което по характера си е уникално и не е познато от други проучени досега могили у нас.

4. ПАМЕТНИЦИ НА ТРАКИЙСКАТА МАТЕРИАЛНА КУЛТУРА И ИЗКУСТВО ОТ ПРЕДРИМСКАТА ЕПОХА

При досегашните проучвания и разкопки на територията на окръга не са открити останки от производствени помещения. Разнообразните находки от керамика, метал и друг материал обаче свидетелствуват за наличие на развито занаятчийско производство. Най-масовите находки са керамичните изделия. Намерени са случайно по повърхността и при разкопки цели глинени съдове и огромно количество фрагменти, изработени на ръка или на грънчарско колело.

Керамични фрагменти, украсени с букели, са намерени при разкопките на тракийското селище в м.Пречиста при с. Градница. Характерен елемент

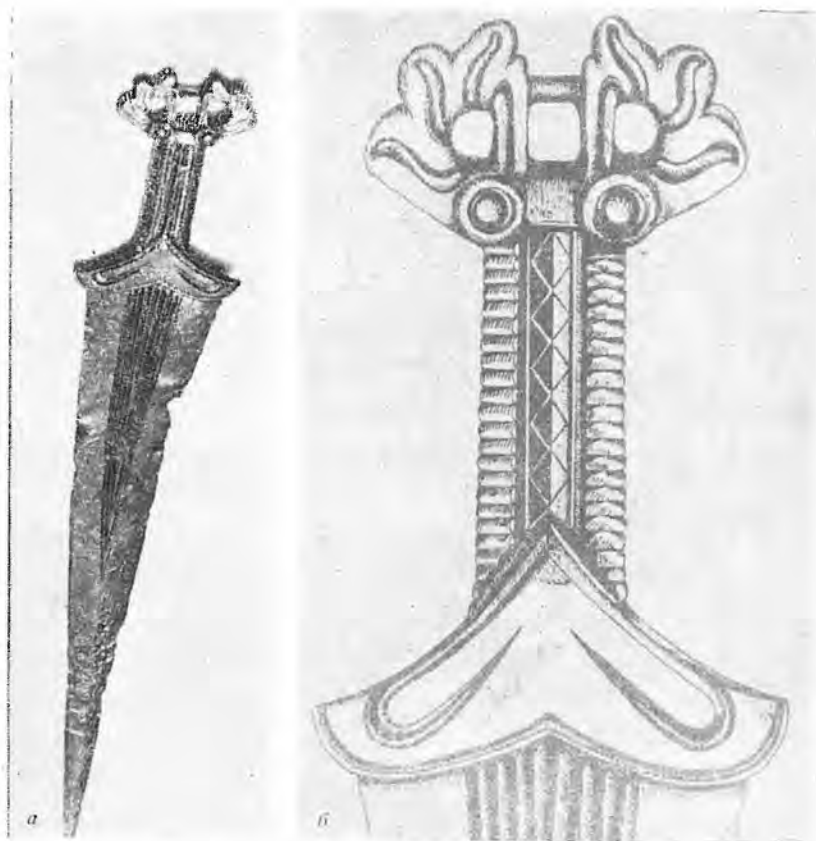

Табл. XXXIII а, б — железен меч от с. Агато̀во

на тази керамика е черно-кафявата и сиво-черната излъскана повърхност. Излъскването обаче не е равномерно, като се очертават полета с неправилна форма. Керамика, украсена с букели, е открита вече на много места у нас, например в тракийската крепост при Шумен, в селището при Пшеничево и др., и се отнася към ранножелязната епоха.⁷¹

Някои от намерените цели глинени съдове и фрагменти от тях на територията на окръга и отнасящи се към новожелязната епоха са изработени на ръка, а други вече на грънчарско колело. Стените на отделни съдове и фрагменти са богато украсени с релефни ивици, притиснати с пръст или насечени на малки интервали чрез острие. Релефната украса е разположена под различни ъгли и в най-разнообразни съчетания. Срещат се релефни орнаменти, оформени като змийска опашка или свастика.⁷² Наред с местните керамични

⁷¹ М. Чичикова. Керамиката от старата желязна епоха в Тракия. — Археология, 1968, кн. 4, с. 21; Д. П. Димитров. Троя VII В 2 и балканските тракийски и мизийски племена. — Археология, 1968, кн. 4, с. 10, обр. 3.

⁷² А. Т. Милчев. Цит. съч., с. 513, обр. 31 б, в табл. XX, обр. 1 а, б.

образци се среща вече и вносна керамика. Намерените фрагменти с амфорни печати от о. Родос и Тасос показват търговските връзки и обмен на Габровски окръг с колониите по Черноморието, Егея и Мраморно море.

Известно е, че траките са били изкусни воители и че са умеели да обработват добре още отрано металите. Това се потвърждава от няколко паметника, открити на територията на окръга. Имам пред вид няколко железни копия и криви ножове, един бронзов шлем и няколко меча, изработени от местни тракийски майстори. Такъв е например бронзовият меч, намерен в м. Дълбоки—Мешето при с. Крушево. Той има дължина 64 см и ширина в средата 3,80 см. Неговата ръкохватка в горната си част е отчупена, а долната се разширява и има две дупчици, към които се е прикрепвала дръжката, която сега липсва. Три връзани линии опасват острието на меча.⁷³ По форма той е сходен с друг меч от Северна България — от с. Байкал (бивше Бешли), Оряховско, и се датира към X в. пр. н. е. Типологично този меч представя най-ранното нападателно оръжие на траките в нашите земи. С течение на времето този тип мечове претърпява промяна и от него още през желязната епоха в резултат на развитие се създава нова, усъвършенствувана форма тракийски мечове, получила доста широко разпространение през VI — V в. пр. н. е. Мечът от Крушево е интересен като прототип на по-късните тракийски мечове.

Друго оръжие на траките е била двойната брадва, която, както видяхме, типологически и хронологически се отнася към бронзовата епоха. Бравди от този тип са открити при с. Кръвеник и с. Столът.

Но да се върнем за малко на тракийските мечове. Представител на спомнатия по-горе късен тракийски тип мечове представлява този от с. Агато̀во, Севлиево.⁷⁴ Той е сравнително добре запазен и има дължина заедно с дръжката 73 см и ширина на острието 7 см. Мечът има доста масивна кръстачка, която е слабо издадена навън и е оформена като крила на пеперуда. По дължината на острието минават 9 жлеба, сливащи се в средата в един. Кръстовището е украсено с релефни езичета, разположени симетрично две по две от двете страни. Ръкохватката завършва в горния си край с два израстъка-антени, украсени със силно стилизирани животни и птици и с растителни орнаменти (табл. XXXIII а, б). За пръв път у нас се открива меч с подобна форма и украса на антените, изработени в т. нар. „зверинен стил“. По тип и украса мечът от Агато̀во се доближава до скитските мечове, изследвани вече обстойно в съветската научна литература.⁷⁵ Приемаме, че той е работен от тракийски майстори, които са изпитали силно влияние на скитските ковачи на оръжия. В този меч откриваме ярко изразени скитски и тракийски местни елементи, съчетани обаче умело в едно цяло.

Тези мечове са били твърде разпространени и са едно от често употребяваните оръжия на траките. Те били изработени от бронз или желязо, като железните често представляват по форма копие на бронзовите. Сведения за тракийски мечове ни дава още Омир. Така например в „Илиада“, песен XIII, ст. 576 — 577, се говори, че Хелен, син на Приам, ударил противника си

⁷³ А. т. Милчев, Н. Ковачев. Необнародвани паметници от Севлиево. — Археология, 1967, кн. 2, с. 40, обр. 1.

⁷⁴ А. т. Милчев, Н. Ковачев. Необнародвани паметници от Севлиево. — Археология, 1967, кн. 2, с. 40—42, обр. 2.

⁷⁵ А. И. Мелюкова. Вооружение скифов. — Археология СССР, Свод археологических источников, вып. Д 1—4, М., 1964, с. 53—60.

Табл. XXXIV. Бронзова статуетка на еленче от Севлиево

Дейпир с „голям тракийски меч“. На друго място в „Илиада“, песен XXIII, ст. 598 — 810 се съобщава, че Ахил, синът на Пелей, подарил като награда за състезание „хубав тракийски меч, обкован в дръжката със сребърни пирони“. И в двата случая Омир нарича тракийския меч с едно и също название „ξίφος“. Може следователно да се приеме, че още през Омировата епоха гърците са познавали вече специален тракийски тип мечове, които били твърде ценени.⁷⁶ Не е изключено тези мечове да са приличали на този от с. Крушево, който, както казахме, е прототип на мечовете с антени.

Към ранножелязната епоха се отнася и друг уникален и твърде интересен паметник на тракийското изкуство — бронзовата статуетка на еленче, открита случайно в Севлиево (табл. XXXIV). Тя се отличава с геометризацията на формите си и може би е във връзка по своето художествено изпълнение с т. нар. „геометричен“ стил. Това говори за ранни връзки на населението от нашите земи и по-конкретно на траките от днешния Габровски окръг с древна Елада, които са довели до известни културни влияния в областта на изкуството. Независимо от влиянието, идващо от юг, при бронзовата статуетка на еленче от Севлиево, чиито рога са стилизирани като глави на птици, този паметник е бил дело на тракийски майстори и може да се третира по всяка вероятност като култов паметник, свързан с религията и с разпространението на ловуването на елена у древните траки.⁷⁷ Засега това е единственият паметник на древната бронзова пластика не само в българските

⁷⁶ Chr. M. Dánoff. Zum Kriegswesen der alten Thraker während des Periode der Militärdemokratie. — Studii Clasice, III, 1960, Bucuresti, S. 39—47.

⁷⁷ G. J. Kazanow. Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker. Sarajevo, 1916,

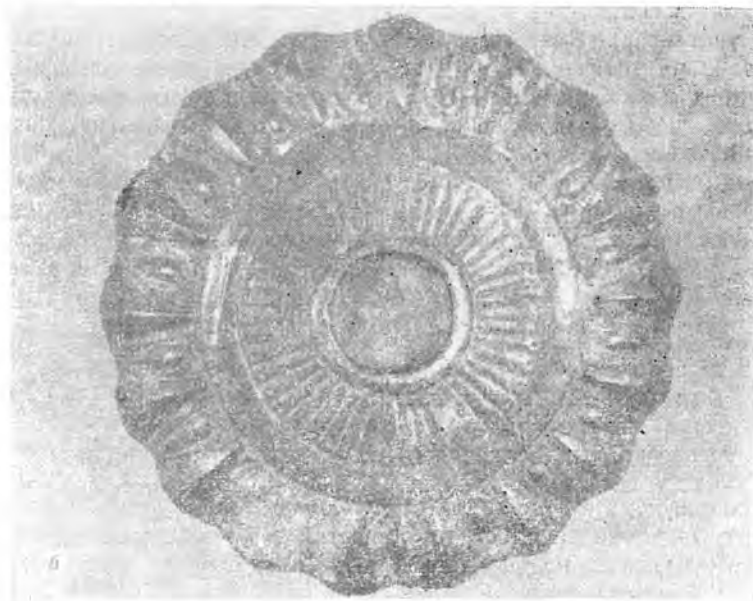

Табл. XXXV. а, б — сребърно фиале от с. Градница

земи, но и в съседните страни. По време тази статуетка се отнася към VIII — VII в. пр. н. е.^{7,8}

От околностите на с. Градница произлиза едно сребърно тасче (фиале) (табл. XXXV), което по своята изработка и стил принадлежи към интерес-

^{7,8} А т. Милчев. Трако-кимерийски находки в българските земи. — ИАИ, XIX (Сб. Г. И. Кацаров, II), С., 1955, с. 365, обр. 9; Каталог на Изложбата на тракийското изкуство, С., 1972, с. 26, № 56.

ните паметници на местната тракийска художествена промишленост и се отнася към IV в. пр. н. е.⁷⁹

В Габровско са открити освен това и няколко интересни накити, които определено могат да се припишат като изделия на тракийската материална култура и на тракийското ювелирно изкуство. От намерените двупримчести фибули в крепостите при с. Междене, на които елипсовидната пластинка е пригодена за иглодържател и не е завършена, се вижда, че този тип фибули е работен сигурно в самата крепост (табл. XXV 2). По време тези фибули се поставят към VII — VI в. пр. н. е.

Сребърните и бронзовите фибули, открити в Царева ливада (дн. Върбаново), махалата „Дряна“ при с. Кръвеник⁸⁰ от V—IV в. пр. н. е., както и споменатите фибули от крепостта при връх Голям Острец и от могилите при с. Столът свидетелствуват, че имаме работа с няколко разновидности, които общо спадат към т. нар. фибули от тракийски тип, наименование, което се покрива с етническата принадлежност на майсторите, които са ги произвеждали. Към наките спадат и четирите бронзови гривни от могиленото погребение при с. Дебнево, за които вече споменахме. Една от тях завършва със змийска глава, декоративен мотив, който е бил разпространен нашироко в изкуството на траките. Наличието на чисто тракийски накити в планинските райони, какъвто е Габровският, говори за развито тракийско ювелирно изкуство, което е изминало свой собствен път на развитие и има твърде характерни черти.

И така от изложението дотук се вижда, че на територията на Габровски окръг са намерени, макар и невинаги при разкопки, отделни находки, които хвърлят светлина върху развитието на материалната култура на траките, обитавали този район. Установява се при това, че нивото на тази култура не е изостанало в никое отношение от общото развитие на културата и изкуството на съседните племена и народи.

5. ОБРАЗУВАНЕ НА ТРАКИЙСКАТА ОДРИСКА ДЪРЖАВА И ВКЛЮЧВАНЕ НА ТЕРИТОРИЯТА НА ДНЕСНИЯ ГАБРОВСКИ ОКРЪГ В НЕЙНИТЕ ГРАНИЦИ

Въз основа на писмени и археологически данни се установява, че в края на бронзовата епоха тракийското общество в нашите земи се намирало в стадий на разложение на патриархално-родовия строй и преход към военна демокрация. Разлагането на родовия строй през VII — VI в. пр. н. е. отишло толкова далеч, че в ръцете на отделни представители на рода започнали да се съсредоточават златни и сребърни съкровища и др. богатства. Появява се частната собственост преди всичко на добитък. Тези представители на рода се обособяват в отделна група. Започва се процесът на образуването на класите. Този процес на разложението на родовия строй у траките проследихме и на територията на Габровски окръг, проучвайки откритите досега крепости и крепостни съоръжения, оръдията на труда, оръжия, произведения на изкуството, накити, предмети, изработени от благородни метали, погребални

⁷⁹ А. т. Милчев, Н. Ковачев. Материали за археологическата карта на Севлиево. — Археология, 1971, кн. 2, с. 53—54, обр. 10.

⁸⁰ А. т. Милчев, Н. Ковачев. Материали за археологическата карта на Севлиево. — Археология, 1971, кн. 2, с. 51; Б. Филков. Два могилни гроба в Балкана. — ИАД, I, 1910, с. 156—158, обр. 3—5.

съоръжения и др. През VI — V в. тракийското класово общество създава тракийската одриска държава. Тракийското общество в този период познавало вече частната собственост, имущественото неравенство, робството и експлоатацията. Средствата за производство не били собственост на рода, а принадлежали вече на отделни представители на обществото — богати робовладелци и отчасти дребни собственици — свободни селяни. Между образуващите се класи на богати и бедни, на роби и робовладелци обаче още нямало значителни социални противоречия и сблъкновения, още не били напълно унищожени преживелиците на родовия строй и общинните отношения.

В процеса на производството вземали участие не само роби, но и свободни селяни. Царската власт още не била напълно станала оръдие за господство на една класа над друга. Тази власт все още се опирала на военната дружина. Въз основа на всичко това можем да поддържаме, че в VI—V в. пр. н. е. в Тракия се образувала робовладелска държава, но от неklasически тип.⁸¹

Възникналата тракийска Одриска държава в Югоизточната част на Древна Тракия бързо разширява своите граници на север и достига до р. Истрос (Дунава). През този период на разширение била включена още през V в. пр. н. е. в границите на Тракийската одриска държава и територията на Габровски окръг.

6. ТЕРИТОРИЯТА НА ГАБРОВСКИ ОКРЪГ ПРЕЗ ЕЛИНИСТИЧЕСКАТА ЕХОПА И ПО ВРЕМЕ НА УСТАНОВЯВАНЕ НА РИМСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО В НАШИТЕ ЗЕМИ (III В. ПР. Н. Е. — I В. Н. Е.)

Нямаме сигурни сведения, доколко тракийските племена северно от Стара планина, в т. ч. и тези, населяващи територията на днешния Габровски окръг, са били включени в Македонската държава на Филип II и неговия син Александър Македонски. Знае се само, че Александър, управлявал между 336 и 323 г. пр. н. е., предприема наказателна експедиция срещу тракийските племена северно от Балкана, които се били разбунтували срещу македонците. Според известни учени по време на тази експедиция той минал през Шипченския проход и оттам през Габровско се е насочил към Дунава. Това обаче не е доказано още.

След смъртта на Александър Македонски и особено през III — I в. пр. н. е. земите на днешна България са пострадали от набезите на келти, бастарни, гети и други племена. През III в. пр. н. е. тракийските племена южно от Стара планина попаднали под краткотрайното владичество на келтите, които основали тук своя държава. През II в. пр. н. е. започват нападенията на бастарните, а през I в. пр. н. е. — на гетите. Досега на територията на Габровски окръг не са открити паметници, които по пряк или косвен начин да се свържат с материалната и духовната култура на келтите и които да говорят за келтско влияние върху тракийските племена, населяващи този окръг. Това ни кара да се съмняваме, че през III в. пр. н. е. територията на днешния Габровски окръг е била включена в пределите на келтската държава.

⁸¹ А. т. Милчев. Социално икономическият обществено-политически строй на траките (VIII—IV в. пр. н. е.). — ИПр, кн. 4—5, 1950, с. 526—552.

Известно е, че през II в. пр. н. е. римляните започват постепенно да се настаняват на Балканския полуостров. През 148 г. пр. н. е. след неколкократно войни те завземат Македония, а през 146 г. пр. н. е. подчиняват и Елада. В края на II в. пр. н. е. през 129 г. те турят ръка както на Тракийския Херсонес (дн. Галиполски полуостров), така и на крайбрежието на Егейско море и по този начин завладяват окончателно южната половина на Балканския полуостров. Едва сега, осигурили тила си, те насочват погледите си на север, към коренните земи на траките и по-специално към Дунава, представляващ за тях естествен мост към богатите с руди и други минерални богатства земи на даките, етническа група, сродна с траките и живееща подобно на тях, разделена на много племена. При това римляните проявили интерес не само към Дунав, но и към гръцките градове-колонии по Черноморието, които представлявали важни икономически, търговски и културни центрове. В началото на I в. пр. н. е. тези градове се съюзават с понтийския владетел Митридат IV Евпатор (120 — 63 г. пр. н. е.), след разбиването на който римляните организират поход и срещу неговите съюзници — гръцките колонии по Черноморието. Те превзели Апология (дн. Созопол) и Месемврия (дн. Несебър) и установили своя контрол по крайбрежието.

След разпадането на племенния съюз на даките римляните се опитват да установят господството си и над цялата територия от Дунав до Черно море. Те обаче успяват трудно да сломят съпротивата на тукашните тракийски племена. Поради това те били принудени да създадат васално на Рим тракийско царство, начело на което поставят верния им съюзник Реметалк I. Границите на това царство са достигали на запад до р. Осъм, а на изток до Черноморието, като в него била включена и част от днешната Тракийска равнина. Вероятно е и земите на Габровски окръг да са спадали също към това васално на Рим царство. Заедно с Реметалк I римляните са успели да привлекат на своя страна част от племенната управляваща местна върхушка, която започва да се романизира, да възприема римски начин на живот и култура, а по-късно да промени по римски образец дори и своите имена.

Широките народни маси обаче в отделните тракийски племена посрещат римските нашественици с нескрита омраза и им оказват ожесточена съпротива. Те вдигат на няколко пъти въстание срещу завоевателите през I в. пр. н. е. и I в. н. е. Така например през 6 г. пр. н. е. избухва мощното Далматинско-панонско въстание, потушено с голяма жестокост. По-късно, вече през 15 г. н. е., Рим присъединява към империята земите северно от Балкана до Дунав и организира тук своята провинция Мизия. Царството на Реметалк I запазва все още своята привидна самостоятелност, защото в същност то било васално на Рим. След смъртта на Реметалк обаче в държавата му настъпват династически борби между неговите наследници, съпроводени с размирици. Тракийските племена използват това, за да вдигнат през 21 и 26 г. н. е. въстания, потушени с голяма жестокост и кръвопролития от римляните. Тези въстания от своя страна подтикнали римляните да присъединят и царството на Реметалк I към своята империя и да организират тук през 46 г. н. е. римската провинция Тракия. Така към средата на I в. н. е. след повече от два века и половина ожесточени борби се туря край на независимостта на тракийските племена.

След установяването на римското господство в провинция Мизия настъпили коренни промени. По Дунава започват да се строят римски градове и кастели, свързани с изграждането по долното течение на тази река на една

мощна отбранителна система — т. нар. Долнодунавски лимес. Във военните лагери били настанени римски гарнизони, състоящи се не само от легиони, но и от помощни войски. В Тракия нямало легиони на гарнизон. Тук почти не възникват римски укрепени градове и крепости. Целият административен и военен живот бил съсредоточен предимно около заварените тук предримски центрове като Филипопол (дн. Пловдив), Кабиле (недалеч от Ямбол), черноморските колонии и др.

Трудно е да се определи в коя от двете провинции: Тракия или Мизия е била включена първоначално територията на днешния Габровски окръг.⁸² През 86 г. н. е. римляните предприемат ново административно деление на северната половина на Балканския полуостров, при което разделят дотогавашната провинция Мизия на две: Горна и Долна Мизия. Границата между тях е минавала по течението на р. Цибрус (дн. Цибрица). Трябва да се отбележи, че по това време Стара планина не е била граница между Мизия и Тракия. Тази граница е минавала някъде по север. Знае се, че земите на днешния Габровски окръг след административното деление на Римската империя през 86 г. са спадали към провинция Тракия.⁸³

V. МАТЕРИАЛНА КУЛТУРА И ИЗКУСТВО НА ТЕРИТОРИЯТА НА ГАБРОВСКИ ОКРЪГ ПРЕЗ РИМСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО И РАННАТА ВИЗАНТИЙСКА ЕПОХА (I—VI в. н. е.)

1. КРЕПОСТИ И СЕЛИЩА ПРЕЗ ВРЕМЕ НА РИМСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО И РАННАТА ВИЗАНТИЙСКА ЕПОХА

Най-важно средище от градски тип на територията на Габровския окръг през римската епоха било тържището Дискодуратера при днешното с. Гостилица, Дряновско. То е било значителен икономически център и се е намирало недалеч от един от най-големите римски градове у нас — Никополис ад Иструм при днешното с. Никюп, Търновско. Дискодуратера е спадало към т. нар. емпории и е вече достатъчно добре изследвано чрез системни разкопки, проведени през 1958 — 1961 г. под ръководството на Б. Султов от Окръжния исторически музей — В. Търново. Самото тържище се е намирало в м. Градището на 3 км югоизточно от днешното с. Гостилица. То е било оградено с крепостна стена от добре огладени каменни блокове (квадри), споени помежду си с бял хоросан. Дискодуратера е имало почти правилна правоъгълна форма със слабо отклонение на южната крепостна стена, наложено от конфигурацията на терена. Дебелината на крепостните стени варира между 1,00 и 1,40 м, като дължината на четирите стени не е напълно еднаква. Северната стена е дълга 114 м, южната—127 м, западната—94 м, а източната — 85 м. Входът на тържището е бил от юг. Дължината на южната стена до входа е била 42 м, а от входа до югозападния ъгъл 85 м заедно със самия вход, ширината на който не е точно установена.

Така укрепеният център е имал в четирите си ъгъла по една кула с различни размери и дебелина. Ъгловите кули не са еднакво запазени. Така на-

⁸² Б. Геров, Северната граница на провинция Тракия, — ИАИ, XVII, 1950, с. 11—25.

⁸³ История на България, Изд. БАН. Т. I. С., 1961, с. 35—36.

пример югоизточната е напълно разрушена до основи, докато срещуположната ѝ — североизточната, е запазена на височина 2,20 м. По всяка от четирите крепостни стени е имало също кули, броят на които не е точно установен. Приема се обаче, че на всяка стена е имало най-малко по една кула. По форма те са били правоъгълни или четвъртити. Засега само на източната стена не е разкрита кула. Приема се като доста сигурно, че такава е съществувала, но изглежда, че тя е била разрушена до основи.

Тържището е построено по образец на римските градове и укрепени центрове. През главната, в случая южната, порта е минавала централната улица в посока север—юг, т. нар. кардо. Тя се пресичала с другата главна улица, декумануса, имаща посока изток—запад и свързваща източната и западната порта. На мястото на пресичането се е намирал централният градски площад — форумът. В Дискодуратера са разкопани части от двете главни улици, които са били постлани с големи каменни плочи.

При разкопките на южната крепостна стена е била разкрита квадратна постройка с размери 7,50 X 7,50 м. Тя е изградена от ломени камъни, споени с кал. Прави впечатление относително голямата дебелина на основите — 0,70 м. Върху основите на тази сграда по-късно е била изградена друга постройка с по-големи размери. За съжаление нейните зидове са така силно разрушени, че формата, планът и размерите на тази постройка не можаха да бъдат установени.

В северната част на тържището е проучена и друга сграда. И тя е построена от ломени камъни, споени с кал. Тази сграда има форма на неправилен четириъгълник с дължина на отделните стени: 20,65 X 20,52 X 19,00 X 21,20 м. По план тази постройка е била перистилна и е имала колонада. При разкопките се попада и на следи от трета сграда с каменно стълбище. Планът и размерите ѝ не са установени.

Между намерените тук материали на първо място трябва да споменем подставките на статуи (постаменти) с надписи, в които е споменато и самото име на тържището — Дискодуратера. Открити са и архитектурни фрагменти: бази, колони и капители, които говорят, че в тържището е имало постройки с доста богата и разнообразна архитектурна украса. Намерени са и други епиграфски паметници, които ни дават сведения за датировката на селището. То е основано от град Августа Траяна (дн. Стара Загора) по време на император Аврелий (161 — 180) и било подчинено в административно отношение на същия град.¹ След средата на III в. тържището преминава в подчинение към Никополис ад Иструм. Именно към късната императорска епоха (III, IV в.) се отнася и разцветът на Дискодуратера. В тържището са намерени голямо количество керамични фрагменти, накити, части от железни оръдия на труда и др. Открити са общо 345 монети, най-ранните от които са от император Септимий Север (193—211), а най-късните — от Анастасий I (491 — 518).²

Откритите материали и особено керамичните фрагменти говорят, че през Втората българска държава на мястото на тържището е имало селище от XII — XIV в. Друго такова селище от същата епоха е било разположено

¹ И в. Велков. Антични паметници из България. — ГИМ, 1922—25, с. 127—137;

² Б. Султов. Археологическо проучване на Дискодуратера от 1958 до 1961 г. — Известия на ОМВТ, III, 1966, с. 25—43; Един нов епиграфски паметник от Дискодуратера. — Известия на ОМВТ, I, 1962, с. 21—22.

на 50—60 м северозападно от Дискодуратера.³ Очевидно е, че между тези две селища, разположени толкова наблизко, е съществувала някаква връзка. Следователно може да приемем, че околностите на днешното село Гостилица са били населявани до падането на България под турско владичество.

На хълма „Хисаря“ при с. Горско Косово, представляващ сега полуостров в язовир „Ал. Стамболийски“, през римската епоха възникнало митническото тържище Пиретензиум, което съществувало до III в. и е било на границата между провинциите Тракия и Мизия. Покрай него по долината на р. Росица е минавал римски път, който се отклонявал от Никополис ад Иструм и е отивал към Севлиево поле.

Освен Дискодуратера и тържището при Пиретензиум на територията на Габровски окръг е имало редица други селища и крепости, повечето от които все още не са проучени посредством системни археологически разкопки. Установени бяха главно при обхождането на терена, като на редица места по повърхността се наблюдават разпръснати множество керамични фрагменти и други материали, характерни за римската и късноантичната епоха.

Така и в м. Селището на 3 км югоизточна от с. Агато̀во бе установено антично селище. При обработване на почвата тук са разкрити основи от някаква сграда, която, изглежда, е имала право̀гълна форма. Тя не е разчистена обаче изцяло, поради което размерите ѝ не са установени, пък и предназначението ѝ е неизяснено. Хронологията на селището се установява въз основа на разпръснатата по повърхността керамика. Личи, че то е било обитавано през римската и късноантичната епоха.

В м. Церковец на 2 км югоизточно от с. Богатово на площ около 2,30 дка са открити следи от римско и средновековно селище от Втората българска държава. По терена има разпръснати следи от строителна керамика — тухли и керемиди, а също и камъни с хоросан.

Интерес представлява крепостта на 2 км югоизточно от с. Врабците и на 300 м западно от днешната почивна станция „Люляците“ в м. Градът. Тя заема площ от 1,5—2 дка. Под насипа в посока север — юг личат два зида с дължина 50 — 60 м. От север площта се затваря от друг зид с притъпени ъгли. От тази местност се открива широк поглед към с. Батошево и неговата крепост и на северозапад към крепостта в м. Витата стена при с. Здравковец. Това говори за особеното стратегическо разположение на крепостта при с. Врабците, която, изглежда, през античността е имала голямо значение.⁴ При изкопни работи за построяване основите на почивната станция „Люляците“ се попадна също на следи от късноантично селище.

На 5 км североизточно от Габрово в м. Градище е имало късноантична крепост, за което говори наличието тук на дебели крепостни стени на височина до 3 м с характерния за тази епоха строеж. Те са били изградени от ломени камъни, споени с бял хоросан. На места дебелината им достига до 3,05 м. Интересно е, че тук както в площта, оградена от крепостни стени, така и вън от нея се виждат над повърхността останки от зидове. По терена са разпръснати множество фрагменти от строителна керамика — тухли, керемиди,

³ В. Султов. Един нов епиграфски паметник от Дискодуратера. — Известия ОМВТ, I, 1962, с. 21—22.

⁴ П. Цончев. Из общественото и културно минало на Габрово. С., 1930, с. 262—263; в. Балканско знаме, Габрово, бр. 73 от 18. VI. 1963.

миди, а също и камъни с полепнал по тях хоросан. Намират се и фрагменти от късноантична керамика, която ни дава обща представа за времето, когато е издигната крепостта. На това място през 1920 г. са правени сондажни разкопки от Историографското дружество „Габрово“. При това освен керамични фрагменти са били открити и някои битови предмети: железни ножчета, бронзова фибула, глинени прешлени за вретено, железни върхове за стрели, една медна монета от Анастасий I (492 — 518), две медни монети от Юстиниан I (527 — 565), които отнасят съществуването на крепостта към V — VI в.⁵

Проведените археологически разкопки и проучвания през 1975—1978 г. в м. Градище, Габровско, дадоха изключително важни резултати. Разкрита беше голяма част от източната крепостна стена, която е дебела 2,50 до 3,50 м и е изградена от ломени камъни с добре оформено вътрешно и външно лице, споени с бял хоросан. На места крепостната стена е запазена на височина до 2 м и се отнася към 1-вата пол. на IV в. Особено важно откритие представлява разкритата трикорабна базилика с тристенна апсида на централния кораб. В източната част при апсидата зидовете са запазени на височина до 2 м. Отвътре на църквата по стените са запазени фрагменти от стенописи. Базиликата е била разрушена по време на силен пожар. Въз основа на откритите материали вътре и вън от църквата, предимно на керамика и главно на две монети: едната от времето на Анастасий I (492—518) и другата от Юстин I (518—527), а също от плана на базиликата с тристенна апсида на централния кораб ние датираме тази монументална сграда към нач. на V в.⁶ Тази крепост в м. Градището заема площ от 30 декара и е охранявала важния римски път, който е идвал от римския град Нове при Свищов и е вървял на юг към гр. Павликени, след това покрай римското тържище Дискодуратера, м. Градището, Габрово, и през Шипченския проход за Тракийската равнина.

На 15 — 16 км южно от Габрово по стария път Габрово — Червен бряг — Шипка в м. Узункуш е имало друга крепост. Освен типичната строителна керамика тук са открити голям брой керамични фрагменти от римската епоха.

Необходимо е да отбележим и това, че на 2 км южно от Габрово между реките Янтра и Паничарка в м. Киселчова могила е открита постройка от римската епоха с правоъгълен план и размери 20 X 25 м. Предполага се, че тази сграда е била тракийско светилище. На самото място не са провеждани обаче археологически разкопки и липсват материали (по-специално оброчни плочки), които да осветляват на кое божество е било посветено то. Тук се открива доста керамика, между която и фрагменти, украсени с лентеста декорация. Това говори, че тук е имало селище, съществувало през римската епоха, а може би и по-рано. Това може да бъде уточнено едва след провеждане на археологически разкопки на по-широка площ. Тогава ще се реши въпросът, дали разкритата сграда е наистина светилище:

И така само около Габрово досега са установени, и то само при обхождане на терена, две римски и късноантични крепости, едно селище и едно вероятно светилище. Това говори, че този край е бил гъсто населяван през късноантичната епоха, когато, както знаем, император Юстиниан I (527 — 565) наредил да се поправят крепостите и останалите съоръжения, охраняващи

⁵ П. Цончев. Цит. съч., с. 259; в. Балканско знаме, Габрово, бр. 73 от 18. VI. 1963.

⁶ А. Милчев, К. Койчева, Ранновизантийска базилика в м. Градище край Габрово. — Археология, 1978, кв. 4, с. 25—33, обр. 1—10.

старопланинските проходи, а освен това издигнати били и крепости и укрепления.

В м. Градът на около 1 км североизточно от с. Тръните установихме късноантична крепост. Тук на места личат части от крепостните стени, градени от ломени камъни, споени с хоросан. Крепостта е разположена на скалисто възвишение, твърде изолирано и мъчно достъпно. От намерените находки в крепостта — фрагменти от глинени съдове, железни предмети, накити, монети и др. — се вижда, че първоначално тук е имало тракийско население от IV — III в. пр. н. е. По-късно, през късната античност (IV — VI в.), тук е била издигната крепост, разположена на важния път от Габрово, през с. Тръните, с. Врабците, с. Мечкова чука, Острец, Тъжа.

В м. Калът при с. Градище е установено селище от римската епоха. То може да се свърже с намерената тук оброчна плочка на Тракийски конник, която ще разгледаме по-долу.

Едно друго римско селище е установено в м. Балевец на 4 км източно от с. Градище. От разпръснатата по терена керамика личи, че площта на селището е била 3—4 дка. Между фрагментите, намерени тук, се открояват тези от фина римска керамика, която може би е била внесена отвън. Наред с нея са намерени фрагменти от недобре пречистена и неравномерно изпечена глина. Те сигурно са били местно тракийско производство.

Интересно селище е установено и в м. Градът на 4 км източно от същото село. Площта му е около 3 — 4 дка. Тук е разпръсната римска строителна керамика и фрагменти от късноантични и средновековни съдове от Втората българска държава. Това ни води до извода, че в това селище животът е бил доста интензивен и е продължавал чак до падането на България под турско робство.

Не е изяснено още дали споменатите римски селища около с. Градище са били укрепени. Засега в тях не са установени следи от крепостни стени от римската и късноантичната епоха. При обхождане на терена обаче попаднахме на две крепости от времето на Втората българска държава, намиращи се в землището на това село.

През последните години се започна систематично и планово разкопаване на крепостите на платото „Стринава“ и в м. Боруна около Дряновския манастир. Разкопките, организирани от Окръжния исторически музей в Габрово, започват от 1969 г. и продължават до днес.

Платото в м. Боруна е оградено отвсякъде от високи отвесни скали. Тук теренът е сравнително труднодостъпен. По-леко проходим е той само от юг и от северозапад — откъм Дряновския манастир.

По-стари жители на околните села, особено на селата Горни и Долни Върпища, помнят, че на това място е имало крепост, и наричат местността Градът. Според техни разкази (сведения) оттук по-рано е взиман много строителен материал — камъни и блокове, използвани за градеж на къщи в споменатите села. Последното се потвърждава и от направените проучвания. Така например селянинът от Долни Върпища Генчо Генов е взел оттук част от римска надгробна плоча с размери $0,85 \times 0,45$ м, която вградил в хармана на двора си. От надписа са запазени части от шест реда с различна височина на буквите: на I ред — 11 см, на II, III — по 9 см, а на IV, V и VI — по 7 см. Надписът е заобиколен от висока релефна рамка, по която е връзан ред от къси двойно извити спирали.

При обхождане на терена на платото „Боруна“ бяха намерени по повърхността железни върхове от стрели, както и римски и ранновизантийски монети. Открити бяха освен керамични фрагменти и парчета от стъклени гривни, късове хоросан и разхвърляни камъни от строежи.

Разкопките започнахме в южната част на платото, известна на селяните под името „Портите“. Тук установихме следи от стар калдъръм, който селяните наричат „римския път“. На това място установихме основите на кула с размери 9,00 × 0 8,60 м. Тя има подковообразна форма и е обърната на юг, откъдето платото е най-достъпно. Кулата е градена от каменни блокове, споени с розов хоросан. Дебелината на стените е различна. Докато северната стена е дебела 1,90 м, източната и западната са по 2,50 м, а извивката на кулата е дебела 3,20 м. Подът на кулата е бил постлан с каменни плочи. Интересно е, че подложката на пода се състои от пет различни по структура и дебелина пластове: най-долният първи пласт (деб. 60 см) е от дребни ломени камъни, примесени с тухли. Вторият пласт (деб. 3,50 см) е от тухли без примеси, а третият (деб. 8 см) — от дребни камъчета и счукани тухли. Четвъртият пласт (деб. 3,50 см) е отново само от тухли без примеси, подобно на втория пласт. Най-горният пети пласт е от хоросанова замазка с розов цвят.

Под пода на кулата личат следи от по-голяма постройка, която е по-ранна от кулата и не е още проучена. Изглежда, че самата кула е била двуетажна, като долният етаж (мазе) е бил използван за водохранилище. За това говори обстоятелството, че стените на кулата тук са били замазани с два пласта хоросанова мазилка, която е много фина (обща дебелина 3 см, на долния пласт — 2 см и на горния — 1 см). На нивото на пода се откри канал с височина 25 см и широчина 20 см: Голяма е неговата дължина — 2,50 м, колкото е дебела стената на кулата в тази страна. Той е бил постлан с тухли. Предназначението на този канал не е съвсем ясно. Допускаме, че е служил при почистване на помещението. Каналът се намирал от западната страна на кулата. От южната, извита напред страна е имало жлеб, предназначението на който поне засега не е ясно. На това място стената е запазена на височина 3,20 м. Квадрите за градеж тук са големи и между тях има фуги, запълнени с хоросан. Трябва да се обърне внимание на обстоятелството, че от юг, откъдето платото е най-достъпно и следователно откъдето би могло да се очаква вражеско нападение, стената е най-дебела.

Входът на крепостта е бил от изток. Тук минава зид с дължина 2,50 м и дебелина 1,50 м, който е перпендикулярен на кулата.

В самата крепост при разкопките се установиха няколко стопански и казармени помещения (табл. XII 3). Стопански характер има например сграда 1, която е дълга 30 м и широка 10 м. Градена е от камъни, споени с кал. В нея се откриха останки от животински кости, а освен това — фрагменти от римски съдове, глинени прешлени за вретено, каменни брусове, железни ножеве, две византийски монети от император Юстиниан I (527 — 565), коестени шила и др.

При кулата бяха разкрити шест християнски погребения, ориентирани изток — запад и положени в каменни гробове. Инвентарът в тях се състои главно от накити: при погребение № 2 се откри медна патинирана гривна, при погребения № 4 и 5 — четири медни обици (при погребение № 4 — 1 бр. и при погребение № 5 — 3 бр.). Освен това в погребение № 2 се намери медна кукичка.

В зида, перпендикулярен на кулата, се откри таен вход — потерна, зазидана допълнително. Входът е от тухли, споени с хоросан, докато зазиждаването е от камъни.

Друга крепост, източно от Дряновския манастир, е разположена в м. Стринава. Подобно на тази в Боруна и тя е разположена върху високо плато с наклон север — юг и е труднодостъпна. Уязвима е била главно от запад и изток. Тази недостатъчност е правела платото удобно и подходящо за издигане на това място на крепост. По повърхността се откри тракийска керамика и фибули от V — IV в. пр. н. е., което говори, че още през предримската епоха на това място е имало тракийско селище. Същото се доказва от намерените по терена монети от Александър Македонски (336 — 323 г. пр. н. е.). Намерена е също фрагментирана гръцка вносна керамика и парчета от амфори с печати на остров Тасос. Те свидетелствуват, че местното тракийско население е поддържало стопанско-икономически и културни връзки с центровете на древногръцката култура. Не е установено обаче със сигурност дали тракийското предримско селище в м. Стринава е било укрепено. Ясно е обаче, че то е представлявало значителен център в тази част от Балкана.

На същото място през римската и ранновизантийската епоха е имало мощна крепост. Стената е от едри одялани блокове (квадри), споени с хоросан. Освен части от укрепителната система при разкопките се разкриха и стопански помещения, в които бяха намерени оръдия на труда, оръжия, керамични фрагменти и голямо количество (над 1000 бр.) римски и ранновизантийски монети. Най-добре са запазени 97 монети от времето на император Теодосий II (408 — 450).

Сравнително добре е проучена крепостта на платото „Витата стена“ при с. Здравковец. По време тя се отнася към римската императорска епоха (II — IV в.), но е била използвана и през късната античност (IV — VI в.), а също и през времето на Втората българска държава (XII — XIV в.). Най-ранните намерени римски монети тук са от времето на император Траян (96 — 117). Не е изключено тази крепост да е издигната по време на походите на този император срещу даките. Тя имала стратегическо предназначение — охрана на пътищата от Тракия, водещи през Балкана. Характерно е, че тя е имала сравнително дебели стени — до 2,60 м.

Добре са запазени зидовете и на крепостта на върха Калето при с. Кормянско. На местното население този връх е известен и като „Царева дупка“. По начина на строеж и по откритата по повърхността керамика, както и намерените монети от времето на Юстиниан II (567 — 569) крепостта се датира към късната античност (IV — VI в.). Нейната площ е сравнително малка — само 1,5 дка. На места крепостните стени са запазени на височина до 3 м и имат дебелина 1,50 — 2 м. Личат и очертания на сграда с правоъгълен план и размери 5 X 7 м. Зидовете са от ломени камъни, споени с бял хоросан, и са дебели до 3 м. Това ни кара да смятаме, че тази неголяма постройка е във връзка със системата от крепостни съоръжения. По повърхността на хълма са открити и фрагменти от керамика от Втората българска държава. От това следва изводът, че крепостта е била използвана и през епохата на Търновското царство също както повечето от крепостите в Габровско.

По всичко личи, че селището, намиращо се в м. Качица при с. Крамолин, е било значително и важно. По повърхността тук личат части от колони, а също много фрагменти от архитектурни детайли: капители, бази и др. Предназначението на тези сгради, както и тяхната датировка не са установени,

тъй като на това място не са правени археологически разкопки. Селището в най-общи линии може да се отнесе към късната античност. Що се касае до характера на сградите, следи от които личат, засега не може да се каже дали те са имали култово-религиозно или пък друго (обществено) предназначение.

На 3 км северно от с. Маноя върху високия и стръмен хълм „Калето“ се намира друга късноантична крепост. На някои места и нейните стени са много добре запазени, но на други те са напълно разрушени. Така че и тук без археологически разкопки не може да се установи планът на крепостните съоръжения (стени, кули и порти). Въз основа на откритата по повърхността керамика, монети и други находки крепостта може да се отнесе към късната античност (IV — VII в.). Това е една от малкото крепости в Габровски окръг, за която нямаме данни, че е използвана през Втората българска държава.

На 2,5 км западно от с. Междене на хълма, известен на местното население като „Калето“, върху площ от 3 — 4 дка се намира друга късноантична крепост. Разположена е върху склоновете на хълма, които са доста стръмни. Тук има крепости от две различни епохи. По-ранната от тях е от късната античност, а по-късната — от Втората българска държава. Зидовете, ограждащи ранната крепост, са запазени на места до 1,5 м. Дебелината им е сравнително малка — 0,60 — 0,70 м. По повърхността са открити различни битови железни предмети, както и стъклени маниста, медна късноантична фибула и керамични фрагменти и монети от последните римски императори и от ранновизантийската епоха. Разкопки тук не са провеждани. Сведения за крепостта ни дава д-р П. Цончев.⁷ Установено е, че и тази крепост е просъществувала и през Втората българска държава.

Друга късноантична крепост се е намирала на 5 км западно от Севлиево в м. Джевизли бунар (Орехов кладенец) и на стръмния десен бряг на р. Росица. Тя е изградена на непристъпно, важно в стратегическо отношение място. И тук не са провеждани археологически разкопки, но над терена са запазени останки от крепосна стена, издигаща се на височина 1,50 м. По повърхността е разпръснато голямо количество късноантична керамика и римски монети от III в. Това ни дава основание да датираме крепостта към края на римската императорска епоха (III в. н. е.). Тя е съществувала и през късната античност (IV — VII в.) Събраните по повърхността находки говорят, че и през епохата на Втората българска държава (XII — XIII в.) животът тук е продължавал.

Късноантично селище се намира и в м. Трите могили при с. Ряховците. По повърхността тук е разпръсната характерна, но много фрагментирана късноантична керамика. И тук не са правени археологически разкопки, тъй щото не може да се каже със сигурност дали селището е било укрепено. Върху терена не личат останки от крепостни стени, но не е изключено те да са порутени и затрупани с дебел пласт от насипи и разрушения.

Интерес заслужава и крепостта при с. Трънито в м. Градът, сведения за която дава д-р П. Цончев.⁸ И тук не са правени разкопки и данните за крепостта се основават на впечатленията ни от обхождането на терена. Входът и глав-

⁷ П. Цончев. Цит. съч., с. 260; в. Балканско знаме, Габрово, бр. 73 от 16. VI. 1963.

⁸ П. Цончев. Цит. съч., с. 262—263; в. Балканско знаме, Габрово, бр. 73 от 16. VI. 1963.

ната порта са се намидали може би на запад. Стените са били строени от ломени камъни, споени с бял хоросан. И тази крепост е на възвишение, като по най-високата част личат следи от постройка с правоъгълни очертания. Освен късноантична фрагментирана керамика в постройката е намерен и каменен хромел. Въз основа на събраната керамика и на други намерени находки може да се предположи, че крепостта е била използвана и през Втората българска държава, нещо характерно за крепостите в Габровско.

Късноантична крепост е известна също и при с. Шумата в м. Имането. Тази местност е разположена на скалистия и хълмист терен в северната част на масива „Разслатец“. Интересното тук е, че оградената от крепостни стени площ има елипсовидна форма, което е наложено може би от конфигурацията и характера на теренния релеф. Около крепостта има запазен античен насип с дължина 160 м. Не е изключено това да са останки от земен вал, оградяващ крепостта. Наистина на други места не е запазен подобен вал. Допустимо е обаче такива землени укрепления да е имало и другаде, но те да са били разрушени при обработката на терена.

Керамиката, събрана тук по повърхността, говори, че крепостта е била използвана както през късната античност, така и през епохата на Втората българска държава.

На 500 м южно от с. Градница, върху хълма Пречиста, който р. Боазка огражда от три страни, освен тракийската крепост, за която споменахме, се откри и мощна римска и късноантична крепост. Стените са разкрити от изток и запад (табл. XIV, 1 а, б). При провеждане на разкопките се откриха една църква—базилика от VI в., много стопански и граждански постройки и много находки, предимно керамика, железни оръдия на труда, оръжия, накити и монети, които ни дават възможност да датираме крепостта от III—IV в. пр. н. е., но същата крепост е просъществувала и през късната античност—IV—VII в. Тук е била изградена мощна укрепителна система от крепостни стени, кули и порти през Втората българска държава. На хълма Пречиста се е намирала важна крепост за охраняване на Русалийския (Марагидишки) проход през античността. По-късно през епохата на Втората българска държава тук се е намирало предмостово укрепление, предпазващо столицата Търново от юг.

Друга късноантична крепост се откри в м. Градът при с. Батошево. Споменахме, че и тя е била обитавана още от траките през предримската епоха. През късната античност тук са били издигнати мощни крепостни стени с деб. до 2,00 м, които са ограждали цялото плато. Намерени са много находки, предимно керамика, железни предмети, накити и др., които потвърждават тази датировка. Крепостта е съществувала и през Втората българска държава, когато е била също предмостово укрепление на столица В. Търново.

Всички изброени крепостни съоръжения съставляват сигурно част от единна и добре замислена крепостна система, т. е. от една мрежа укрепления, създадени през римската епоха и късната античност. Тези укрепления са били предназначени да охраняват изброените в началото на изследването пътища, свързващи провинциите Мизия и Тракия и проходите през Стара планина. Значението на тази гъста мрежа от крепости е нараснало особено много през късната античност вследствие на зачестилите нахлувания на „варварските“ племена на Балканите, които са опустошили цели области, а в други са се заселили като наемници на византийска военна служба. Не е изключено, че именно през късната античност са построени редица от разгледаните по-

горе крепости. През този бурен период може би стените на други да са били подновени, подсилени и заздрави. Така именно мрежата от крепости в Габровско през късната античност е станала по-гъста поради нарасналата нужда от охрана на пътищата, водещи през Балкана.

За съжаление, както вече се отбеляза, повечето крепости в Габровско не са проучени все още чрез системни разкопки. Представа за тях добиваме главно от запазените над терена стени и от събраните по повърхността на различните обекти материали: керамични предмети, железни оръдия на труда, оръжия, монети, различни битови предмети и накити. Тези материали ни дават възможност да приемем наличието на значителен брой крепости през римската епоха и особено през късната античност. Някои от тях, като например тази при с. Здравковец, където е намерена монета от император Траян, са издигнати през време на принципата (II — III в.). Само след разкопаването и проучването им ще може да се установи точно кои крепости кога са построени и кои от тях са преустройвани, подсилвани и заздравявани през късната античност.

Събраният по повърхността материал ни позволява да направим и друг съществен извод, а именно, че повечето от крепостите, макар и строени през античността (римската императорска епоха и късната античност) са били използвани и през Втората българска държава. Това е лесно обяснимо, като се има пред вид, че Габровският окръг се намира в непосредствена близост до столицата на тази държава — Търново, и че крепостите в този край отново се превръщат в звена от добре обмислена сложна укрепителна система, предпазваща и охраняваща подстъпите към столицата от юг, от Византия, най-опасния противник на средновековна България.

Когато бъдат завършени провежданите разкопки на крепостите при Градница, Батошево, Дряновския манастир и на платото Витата стена при с. Здравковец и когато бъдат напълно обработени резултатите от тези разкопки, както и когато се извърши системното проучване на други крепости в Габровско, ще може да се добие по-пълна и детайлна представа за крепостната система в Габровски окръг през античността и за нейното значение за отбраната на дн. Северна България от вражески нападения. Наред с това ще се изясни по-пълно и детайлно цялостният бит, поминък, икономика, материална култура и изкуство в този така богат с антични археологически паметници край.

2. ОБРОЧНИ ПАМЕТНИЦИ ОТ РИМСКАТА ЕПОХА

Откритите досега случайно паметници ни дават известна представа за религията и духовната култура на траките, населяващи Габровско през епохата на римското владичество. Поради крайно недостатъчните разкопки в окръга по този важен въпрос можем да съдим днес само по отделни паметници, намерени случайно на територията на Габровски окръг и съхранявани в Окръжния исторически музей в Габрово, в музея в Севлиево, в Дряновския манастир — музейната сбирка, в музейните сбирки в с. Батошево и с. Кръвеник. Касае се предимно за оброчни каменни плочки и бронзови статуетки на божества, посещавани им по различни поводи от техните тракийски почитатели. Макар и малко на брой, те ни дават важни данни и за развитието на релефната и статуарна пластика в Габровски окръг през античността.

През епохата на римското владичество траките в нашите земи са почитали всички онези божества, които са влизали в пантеона на римската религия, а заедно с това и някои местни божества. По характер и функции всички божества, почитани от траките по тези места, могат да се групират в три основни групи: 1) местни божества, например Тракийският конник, който е бил главното божество на траките; 2) гръко-римски божества и 3) източни, т. е. ориенталски божества, чиито култове са проникнали в нашите земи по време на римското владичество било чрез легионите, служещи в римските балкански провинции и особено в крайдунавските крепости, било чрез търговци и занаятчии, идващи от Ориента и заселващи се у нас. Те оказвали силно влияние не само върху стопанството и икономиката, но и върху развитието на материалната култура и изкуство на траките в Тракия и Мизия.

По време на римското владичество траките започнали да изработват масово фигурални паметници на почитаните от тях божества. Широко разпространение получават оброчните паментици, но главно т. нар. вотивни плочки. Преобладават паметниците, посветени на главното божество на траките — Тракийския конник, наричан още Херос. Броят на плочките, посветени на него, надхвърлят отдавна вече 2000. Открити са плочки с това изображение, разпръснати из цяла България, вкл. и в Габровския окръг.

Тракийският конник е представен главно като ловно божество. Г. И. Кацаров каталогизира още през 1936 г. познатите му паментици на това божество и въз основа на иконографията обособи три основни групи изображения: А. Херосът представен, когато отива на лов в спокоен ход; В. Херосът, галопиращ или препускащ по време на лов, и С. Херосът, завръщащ се от лов, държащ често в ръката си убито животно (например заек).⁸ В последно време много по-пълно обобщение на иконографията на изображенията направи немският археолог М. Оперман в неговия дисертационен труд, част от който е отпечатана.⁹ Въпросите тук са разгледани по нов начин, обособени са стилови групи. Вниманието е спряно на важния проблем за работилниците на оброчните плочки, съществуващи при отделните светилища. Поставен на по-широка основа, въпросът е разгледан в повечето аспекти и така получи по-пълно и цялостно осветление.

В случая ни интересуват само паметниците на Тракийския конник, открити в Габровския окръг и в непосредствена близост с него. Такава е например плочката от с. Бериево. Тя е изработена от дребнозърнест мрамор и има трапецовидна форма. Запазена е сравнително добре. Отчупена е само част от горния десен ъгъл, така че липсва главата на коня. Фигуралното поле и самото изображение е заобиколено от доста широка и висока рамка. Конникът е представен в бяг надясно с вдигната нагоре дясна ръка, в която държи копие. С левия си преден крак конят е стъпил върху нисък олтар. Между двата му предни крака е представена предната част (т. нар. протоме) на тялото на глиган. Имаме работа с изображение на ловуващия конник, спадащо към иконографския тип В на Кацаров. При паметниците от този тип обикновено пред конника е представено дърво, около което се вие змия. Това са обаче допълнителни, незадължителни изображения за иконографската сцена и за-

⁸ G. J. K a z a r o v. Die Denkmäler des Thrakischen Reitergottes in Bulgarien. Budapest, 1936, с. 3.

⁹ М. О п е р м а н. За оброчните плочки на ловуващия Тракийски конник от България. — Археология, 1970, с. 19 и сл.

това в плочката от Бериево, както и в редица още паметници те липсват. Независимо от това, че релефът е доста висок, той е изработен грубо и не се отличава с голяма изящност и прецизност. Прави впечатление, че оръжието на конника — копието, е предадено доста релефно, докато обикновено върху тези плочки то се изобразява с червена боя. Стилните особености говорят, че паметникът е дело на тракийски майстор, добре запознат с каноните на иконографията на божеството. Той обаче не е притежавал големи творчески възможности, в произведението му липсва динамиката на напрегнатата ловна сцена, като за това пък се чувства неговата несръчност и скованост.¹⁰

Както повечето оброчни плочки на Хероса, така и тази от с. Бериево се отнася към II — III в. н. е. и има близки аналогии с плочките от с. Борец, Пловдивско,¹¹ с. Голямо Буково (бивше Коджа бук, Средецко), Бургаски окръг.¹² При последната обаче глиганът е изобразен изцяло.

Намерена е също мраморна релефна оброчна плочка с изображение на Тракийския конник от околностите на с. Крамолин (сега в музея в София). Тя спада към групата паметници от т. нар. „обогатена група“ на М. Оперман, тъй като тук композицията е обогатена чрез прибавяне към нея на фигурата на аколита и адорантите. Паметникът от Крамолин свидетелства, че мотивът на аколита, който държи опашката на коня, се среща в случаите, когато в дясната част на плочката липсват съответстващите му адорантки. Този релеф се датира към първата четвърт на III в.¹³

Тази плочка е твърде интересна и с посветителния си надпис на един управител на имение (auctor), което показва, че на територията на Габровски окръг в римско време е имало едри земевладелски стопанства (латифундии).

В околностите на Габрово е намерена мраморна оброчна плочка с изображение на Хероса, която са датира в III в. Тя се намира в Археологическия музей в София.¹⁴

Наред с Тракийския конник траките са почитали и богинята на лова Диана, отговаряща на гръцката Артемида и на тракийската Бендида. Корените на култа към нея у траките се намират в широкото разпространение на лова в този народ и в пристрастяването на знатната върхушка към ловуване още през предримската епоха. Знае се например, че през тази епоха траките са имали своя богиня на лова, наречена Бендида, култът към която през VI в. пр. н. е. е бил твърде много разпространен в Пирея, главното пристанище на Атина.¹⁵

През римската епоха Диана е била изобразявана като ловджийка — било права в ход надясно или яздейца любимото си животно — сърната. У нас са известни много паметници на Диана, но тук ще се спрем на онези, които са открити в Габровски окръг и неговата околност. В м. Калът при с. Градище са открити две оброчни плочки на Диана. Върху първата богинята е представена във висок релеф с лице надясно. Тя язди сърна, галопираща също надясно. Лицето ѝ е силно повредено, косата ѝ е представена като обща не-

¹⁰ А. т. Милчев, Н. Ковачев. Необнародвани паметници от Севлиево. — Археология, 1967, кн. 2, с. 44, обр. 6.

¹¹ G. J. Kazanov. Цит. съч., № 948, обр. 422.

¹² Пак там, № 539, обр. 271.

¹³ Пак там, № 556, обр. 285.

¹⁴ G. J. Kazanov. Цит. съч., № 949.

¹⁵ Платон. За държавата, 327—328 (По Г. Кацаров, Д. Дечев. Цит. съч., с. 107—108). За култа на Бендида вж. Д. Дечев. Култът на Артемида в долината на Средна Струма. — ИАИ, XIX (Сб. Г. И. Кацаров, II), 1955, с. 95—109.

разчленена маса, вчесана с две букли и свита отзад на кок. В лявата си ръка тя държи типичния си лък. Реалистично е предадено елегантното и стройно тяло на животното с характерната му удължена муцуна и дълги уши. Също както при изображенията на коня на Хероса сърната е стъпила с предния си крак върху пън. В това отношение има сходство и прилика между иконографските канони на двете божества.¹⁶

В случая имаме следователно работа с изображение на ловуваща Диана. Посочихме вече наличието на известна връзка, водеща до иконографски аналогии в изображението на двете божества. Връзката се изразява конкретно и в наличието на еднакви съпровождащи животни — глиган, а понякога и куче. В случая това води до синкретизъм, смесване на иконографските изображения на двете божества. Това развитие е типично не само за нашите земи, но и за цялата Римска империя — както за Италия и Рим, така и за провинциите. В случая синкретизмът има своите корени в обстоятелството, че както Тракийският конник, така и Диана са пряко свързани с лова и в тяхната иконография основно място е отделено на ловната сцена, която умишлено е акцентувана.

Плочки, подобни на тази от с. Градище, са известни от с. Садина, Поповско,¹⁷ с. Остров, Оряховско,¹⁸ и др.

Споменахме вече, че е установен и втори иконографски тип изображение на Диана. Тук богинята е изобразена пеша, т. е. без сърна, в ход надясно. Тя и тук отново е представена като ловджийка, носеща колчан със стрели (табл. XXXVI). В това отношение между двата иконографски типа има подчертано сходство.

Заслужава да се отбележи, че в м. Калът при с. Градище, Габровско, на едно и също място са намерени две плочки с изображения на Диана в двата иконографски типа. Първата плочка вече разгледахме. Втората е правоъгълна със заоблен горен край. Рамката около фигуралното поле е висока, с профилиран вътрешен ръб. Релефното изображение е грижливо изработено. Диана е представена в ход надясно, с безръкавен, препасан хитон и с дълги развяващи се краища. По този начин се изразява картинно бързото движение на богинята. Обута е с къси ловни ботуши, с релефни издадени навън кончове. В лявата си протегнатата напред ръка тя държи лъка, а с дясната, вдигнатата нагоре, вади от колчана, праметнат през рамото ѝ, стрела. Косата, както при предишната плочка, е предадена доста сумарно и отзад е свързана на кок — стилев белег, общ за двете плочки от с. Градище. Разликата между тях се състои в това, че изпълнението на втората плочка е по-грижливо и прецизно. Майсторът, сигурно тракиец, е показал по-голямо умение в художествено отношение и е постигнал по-големи творчески успехи. Той се е приближил до стила на сравнително добрите каменodelци и скулптори от римската епоха.¹⁹

¹⁶ А т. М и л ч е в, Н. К о в а ч е в. Необнародвани паметници от Севлиево. — Археология, 1967, II, с. 45.

¹⁷ В. Д о б р у с к и. Материали по археологията на България. — В: Сб НУ, 1894, с. 93—94, табл. XVII, 1.

¹⁸ В. Д о б р у с к и. Материали по археологията на България. — В: Сб. НУ, т. XVI—XVII, 1900, с. 29—30, обр. 11.

¹⁹ А т. М и л ч е в, Н. К о в а ч е в. Необнародвани паметници от Севлиево. — Археология, 1967, кн. 2, с. 45, обр. 8.

Табл. XXXVI. Мраморна оброчна плочка с изображение на Диана от с. Градище

По своята изработка плочката се доближава до такива известни паметници на изкуството като статуята на Диана от Лувъра²⁰ и до плочата на същата богиня от гр. Вълчедръм, Михайловградско.²¹ Тя има своите иконографски паралели в някои други подобни паметници от Чирпан,²² Глава Панега, Луковитско,²³ и др.

Подобна плочка на Диана от същия иконографски тип е открита недалеч от Габровския окръг при с. Сухиндол, В. Търновско. Привличаме я тук, защото доскоро беше неизвестна.²⁴ Касае се за горна част на оброчна плочка, върху която личи само главата и бюстът на богинята. Отчупена е долната част на

²⁰ F g o s c h e r. Notice de la sculpture du Louvre, с. 98; S. R e i n a s c h. Répertoire de la sculpture, I, табл. 49, обр. 4—9.

²¹ В. Д о б р у с к и. Материали по археологията на България. — В: СБНУ, XVI, 1900, с. 32, обр. 13.

²² Пак там. — В: СБНУ, 1900, с. 31—33, обр. 14.

²³ В. Д о б р у с к и. Тракийски конници и други богове — ездачи. — Археологически известия на Народния музей, I, С., 1907, с. 81, обр. 59.

²⁴ А т. М и л ч е в, Н. К о в а ч е в. Необнародвани паметници от Севлиево. — Археология, 1967, II, с. 45, обр. 9.

плочата заедно с долната част от тялото и от дясната ръка, в която тя държи лъка. Ръзликата между нея и втората плочка от с. Градище е в стила — тук изработката е още по-съвършена и по-изящна. Има различия и в третирането на косите. Тук те са буйни и дълги, къдрави, вчесани назад, без обаче да са свити на кок. Имаме работа с по-динамично предадена и по-раздвижена сцена. В това отношение най-близък паралел до тази плочка е една друга от Пловдив.²⁵ Въз основа на стиловите белези тя се датира към II в., към периода на разцвета на римската скулптура и релефна пластика през императорската епоха.

Разгледаните три плочки с изображения на Диана потвърждават изказаното по-горе мнение, че наред с Хероса траките в планинските и предпланинските райони са почитали и тази богиня и че между двете божества е съществувала известна близост, изразена в тяхното смесване не само в иконографията, но и в религията, което довело до споменатия синкретизъм. Изтъкнахме също, че корените на последния трябва да търсим в особеното привилегировано положение на лова в живота на траките и особено на знатните племенни вождове и представителите на ръководните среди.

От оброчните плочки узнаваме и за култа на едно друго божество в Габровски окръг, заимствуван от гръко-римския пантеон, а именно на бога на търговията Меркурий, отговарящ на гръцкия Хермес. Той е бил почитан още от древните траки и особено от племенната върхушка и аристокрацията. Сведения за това ни дава Херодот.²⁶ През римската епоха той бил наречен Меркурий, но запазил атрибутите и иконографията, създадена още от гърците. Главните му атрибути като бог на търговията са били кесията и кадуцей, а като вестител на боговете — крилата и сандалите.

Бронзова оброчна плочка на Меркурий е намерена в м. Бабино Маховичино при с. Кръвеник. По форма тя е трапецовидна, а рамката ѝ отгоре е оформена като фронтон, подпрян на две колони, при капителите на които има по един запален пламък, предаден като акротер. Така рамката е оформена като малко светилище — едикула, в която е поставено изображението на бога. Той е предаден гол, обърнат напред към зрителя. Долу е заобиколен от фигурите на агне и петел, предадени доста сумарно. Това са били свещени животни на Меркурий, но те не се срещат често в неговата иконография и не се явяват като негови „задължителни“ атрибути. В дясната си ръка Меркурий носи кесия, а в лявата си — своя кадуцей, жезъл с крила, около горния край на който са извити телата на две змии, вплетени във вид на осморка и явяващи се задължително при изображение на това божество.²⁷

Подобни изображения на Хермес, но без агне са ни известни от една оброчна плочка от Михайловградско,²⁸ с. Крумово, Асеновградско,²⁹ Перу-

²⁵ В. Добруски. Материали за археологията на България. — В: СБНУ, XVI, 1900, с. 30, обр. 12.

²⁶ Herodot, Historia, V, 7 (По Г. К а ц а р о в, Д. Д е ч е в. Цит. съч., с. 24); Х р. Д а н о в. Древна Тракия. С., 1968, с. 212 и сл.; Altthrakien, Berlin, 1975, S. 44, 161, 175.

²⁷ А т. М и л ч е в, Н. К о в а ч е в. Необнародвани паметници от Севлиевско—Археология, 1967, II, с. 43, обр. 4.

²⁸ И в. В е л к о в. Принос към религията на Мизия. — ИАИ, XIV, 1942, с.182—183, обр. 247.

²⁹ Г. И. К а ц а р о в. Антични паметници из България. — ИАИ, VI, 1932, с.122, обр. 215.

щица,³⁰ а също от римски автономни монети.³¹ В случая следователно при с. Кръвеник, Габровско, е намерена бронзова плочка с изображение на Хермес и един иконографски тип, намерил доста широко разпространение в нашите земи през II — III в., към което време се отнасят повечето фигурални паметници, вкл. и бронзовата плочка от с. Кръвеник.

Също в Кръвеник, в махалата „Лумпари“ е открита бронзова статуетка на Меркурий. Тя също е била оброчна, т. е. принесена в дар на бога от някой от неговите почитатели. И тук той е представен гол, с буйна коса. На главата си има малки крилца, част от които са отчупени. При бронзовата оброчна плочка от Кръвеник Меркурий е без крила. В стилово отношение прави впечатление стремежът на бронзолеяря да предаде идеализиран образ на бога, без обаче да изобразява детайли от тялото му и да подчертава анатомически подробности.³² Подобна статуетка е публикувана от Б. Филов, без да се посочи къде е намерена.³³

Пак в съседство с Габровски окръг, при с. Сухиндол, Търновско, е намерена оброчна плочка на трите нимфи, божества на изворната и текуща вода. Тези богини са свързани особено с плодородието на планинските и предпланинските райони, където напояването е сравнително обилно и представя решаващ фактор за плодородието и добрата реколта. Това обяснява разпространението на култа на тези божества в планинските и предпланинските райони, вкл. и в Габровско. Не е изключено в бъдеще при по-системни разкопки и в самия Габровски окръг да се намерят паметници с изображения на нимфите.

Върху плочката от Сухиндол трите богини са представени с дълги, двойно препасани хитони с къси ръкави, в поза, типична за иконографията им и установена едва ли не като канон за тях — обърнати са с лице към зрителя, телата им са силно доближени едно до друго, така че ръцете им се допират и се създава впечатление, че са се уловили за ръце.³⁴ Плочки с изображения на трите нимфи са ни добре известни от провинциите Мизия и Тракия. Известни са и няколко светилища на тези богини, т. нар. нимфеуми, като този от Глава Панега, Луковитско,³⁵ Меден Кладенец (бивше Бал бунар), Ямболско,³⁶ и Огняново, Пловдивско³⁷. Светилището от Глава Панега е било сравнително голямо и се намира недалеч от територията на Габровски окръг, и то пак в планински район.

Наред с тракийските и гръцко-римските божества през римската епоха траките са почитали и няколко божества, които, както е известно, проникнали в Тракия и Мизия посредством войници от източен произход, търговци и

³⁰ Г. И. Кацаров, Ив. Велков. Антични паметници от България. — ГНМ, 1921, с. 206, обр. 215.

³¹ В. Ріска. Die antiken Münzen von Dacien und Moesien, I, № 637—8, 739, 1146, табл. XVI, 22; В. Рузicka. Die Münzen von Pautalia, XI, 1939, с. 90.; 25—27, № 201, табл. III, 18, с. 148, № 566—9, табл. III, 19.

³² А. т. Милчев, Н. Ковачев. Необнародвани паметници от Севлиевско. — Археология, 1967, с. 43—44, обр. 5.

³³ Б. Филов. Новооткрити старини. — ИАД, IV, 1914, с. 292, обр. 272.

³⁴ А. т. Милчев, Н. Ковачев. Необнародвани паметници от Севлиевско. — Археология, 1967, II, с. 45—46, обр. 10.

³⁵ В. Добруски. Други паметници на култа на Асклепий в Тракия. — Археологически известия на Нар. музей, I, С., 1910, с. 84, обр. 64.

³⁶ Г. И. Кацаров. Антични паметници от България. — ИАИ, V, 1928, с. 83, обр. 94.

³⁷ В. Добруски. Материали по археологията на България. — СБНУ, XIII, 1896, с. 415, № 20; табл. XX, 6; с. 421, № 30—84, обр. 2—3, 10—15.

други преселници от Изток. Такива ориенталски божества били например Митра, Долихен и др. Между тях е бил и Сабазий, култът на който прониква в Гърция още през предримската епоха, но получава по-голямо разпространение едва след учредяването на Римската империя.

Типични паметници на Сабазий са т. нар. вотивни ръце, изработвани обикновено от бронз и кухи отвътре. Характерно за тези паметници е специалното разположение на пръстите на ръката, превити в поза, позната като „римска благословия“ (*benedictio latina*), възприета по-късно в католическата литургия. Вторият характерен белег за тези ръце е, че по вътрешната и външната им страна са релефно предадени много фигури на животни и други предмети.

Доскоро у нас култът на Сабазий бе засвидетелствуван само от писмени паметници — надписи, посветени често на този бог и на Меркурий-Хермес. Неотдавна в с. Градница, Габровско, бе намерена вотивна ръка на Сабазий, единствен и уникален засега по рода си паметник у нас (табл. XXXVII).

Табл. XXXVII *a, б* — бронзова ръка на Сабазий от с. Градница

В паметника ярко са изразени изтъкнатите вече характерни белези на тези вотивни ръце — свитите пръсти на ръката и многобройните релефни изображения по нея. Между последните правят впечатление многото фигури на животни: жаба, гущер, костенурка, змия и др., предадени твърде реалистично. Изобразени са и много предмети, някои от които са атрибути на Сабазий и Меркурий — ключ, панта с резе, кесия, кадуцей, глава на овен, монети, калъп за леене на монети и др. От култа и атрибутите на Дионис е взет неговият тирс — лозовата пръчка.

Вотивната ръка от Градница разкрива нови аспекти от култа на Сабазий в нашите земи през римската епоха.³⁸ Откриването ѝ в Габровски окръг не трябва да ни учудва. Недалеч от територията на окръга се е намирал важният римски център Никополис ад Иструм при с. Никюп, Търновско. Голяма част от неговите жители са били преселници от Ориента. В този град са открити вече епиграфски паметници — посвещения на Сабазий и Меркурий. Не е изключено Никополис ад Иструм да е бил един от центровете, от които ориенталската религия е проникнала в останалата част на северната половина на полуострова. Влиянието от Никополис ад Иструм в Габровско е лесно обяснимо, тъй като на територията на този окръг се намира тържището Дискодуратера при с. Гостилица, Дряновско, влизащо в градската територия на този важен римски център.

Всички разгледани тук оброчни паметници (плочки, статуетки, вотивната ръка на Сабазий от Градница) се отнасят, общо взето, към II—III в., като повечето от тях спадат към III в. Те имат помежду си редица общи черти, посветени са на божества, свързани с основния поминък на траките — земеделието и скотовъдството, както и тяхното занимание — лова. Такива божества са Тракийският Херос, Диана, трите нимфи и др. Появата на паметници на бога на търговията Меркурий в Габровско не бива да ни учудва. През територията на окръга са минавали, както видяхме, четири важни друма, прокарани и поддържани наистина предимно от стратегически съображения, но допринесли и за развоя на търговията в този район. Освен това в Габровско са се намирали тържището Дискодуратера и митническата станция Перитензиум, където Меркурий е бил по всяка вероятност високо тачен. Неслучайно и върху оброчната ръка на Сабазий от Градница така релефно е подчертан синкретизмът между Сабазий и Меркурий. Това говори ясно, че в Габровско култът към Меркурий е имал широко разпространение.

Друга обща черта за повечето оброчни паметници от Габровско е, че те са изработени доста несръчно, характеризират се със стилизация, стигаща до схематизъм. По принцип това важи за повечето оброчни паметници от нашите земи. В Габровско изключение правят две от плочките, посветени на Диана — едната от м. Калът при с. Градище, а втората от Сухиндол. Тук изображенията са прецизни и плочките, особено тази от Сухиндол, притежават качества на художествено изработени произведения на изкуството. Всички разгледани паметници са дело на местни майстори от ателиета и работилници, които са се намирали в днешните български земи. За съжаление в Габровски окръг няма все още открита работилница на античен майстор — скулптор или бронзолеяр.

³⁸ А. т. Милчев. Към култа на Сабазий в Долна Мизия и Тракия. — ГСУ ФИФ, т. LXVI, кн. III, С., 1975, с. 37—76.

Прегледът на античните недвижими и движими вещевени паметници на културата в Габровски окръг показва, че независимо от това, че територията на Габровско още не е проучена достатъчно в археологическо отношение, и от сегашния стадий на проучване се вижда, че траките, обитаващи този район, са имали значителна материална култура и изкуство. Тук са били създадени още в предримската и римската епоха отделни уникални паметници на изкуството, като например бронзовата статуетка на еленче от Севлиевско и култовата ръка на Сабазий от Градница.

Началните резултати от археологическите разкопки в Габровски окръг са повече от обнадеждаващи и това ни дава основание да очакваме тук още много и интересни паметници, осветляващи по-пълно историята, бита и поминъка, развитието на материалната култура и изкуството на траките, населяващи този район.

GABROVO UND SEIN KREIS IN DER PRÄHISTORISCHEN UND ANTIKEN EPOCHE

Atanas Milčev

(Zusammenfassung)

Vorläufige Untersuchung stellt der erste Versuch in der wissenschaftlichen Literatur dar, die historische Vergangenheit der Gabrovoer Kreis im Altertum (sowie in der Urgeschichte, wie auch in der Antike) auf Grund des neuesten archäologischen Materialien, die vom Autor selbst in den letzten einigen Jahren entdeckt worden sind, wiederherzustellen.

Der historische Prozess im urgeschichtlichen Zeit, und zwar im Paläolithikum, Äneolithikum und in der Bronzezeit auf dem Territorium des Gabrovoer Kreises wird auf Seiten 13—28 geschildert. Der Akzent wird dabei vor allem auf die Funde aus der Bačo-Kirohöhle beim Drjanovkloster gelegt, wo die frühesten Spuren vom Leben des urgeschichtlichen Menschen nicht nur in Bulgarien, sondern auch auf dem ganzen Balkanhalbinsel aufgedeckt wurden. Der Verfasser zieht auch die Funde von den anderen Höhlen bei den Drjanovkloster (w. z. B. der „Poličkite“ und bzw. „Der Grossen Höhle“), sowie seine eigenen und bisher nicht veröffentlichten Funde und Beobachtungen von Tells aus dem Neolithikum und Äneolithikum heran. An Hand dieser Materialien ist er bestrebt, ein vollständigeres Bild des Menschenlebens in der prähistorischen Zeit auf dem ganzen Gebiet des Gabrovoer Kreises zu zeichnen.

Der Abschnitt IV, der „Die Zersetzung der Gentilordnung und Entstehung des thrakischen Odryszerreiches“ betitelt ist, enthält eine Reihe relevanter Materialien aus dem geräumigen Zeitabschnitt vom XII. Jhd. v. u. Z. bis I. Jhd. u. Z. Hier werden sowohl die Denkmäler aus der Hallstat-un La-Tèneperiode, als auch diejenigen aus den folgenden Jahrhunderten geschildert und historisch verwertet.

Als besonders ergiebig in diesem Zusammenhang erwiesen sich die Funde, die aus den Nekropolen, Festungen und unbefestigten Siedlungen aus dieser Zeit vom Territorium des Kreises stammen, aber in manchen Fällen auch die Zufallsfunde. Im selben Abschnitt wird auch die Frage nach der Stellung und Bedeu-

tung des heutigen Kreises vom Gabrovo in den Grenzen des thrakischen Odryserreiches, wie auch während der hellenistischen Epoche, besprochen.

Besonders umfangs- und inhaltsreich ist der V. Abschnitt, der „Materielle Kultur und Kunstschaffen auf dem Gebiet des Gabrovoer Kreises in der römischen und frühbyzantinischen Zeit“ (S. 79—112) betitelt ist. Hier werden die einzelnen Festungsanlagen und zivilen Siedlungen auf dem Gebiet des Gabrovoer Kreises eingehend beschrieben. Begreiflicherweise legt der Verfasser den Akzent hauptsächlich auf jenen Siedlungen und Festungen, die unter seine Leitung ausgegraben und untersucht, bzw. lediglich besucht und besichtigt worden sind. An Hand des archäologischen Materials, besonders der Votivs- und der Grabdenkmäler (wir meinen hier an erster Stelle an der Weihplatten mit Darstellungen von verschiedenen einheimischem, griechisch-römischen und orientalischen Göttheiten), entwirft der Verfasser ein aufschlussreiches Bild des religiösen Lebens in diesem Teil der bulgarischen Länder zur Zeit der Römerherrschaft.

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

Уводни бележки	371
I. Географско положение	374
II. Пътища през античността	375
III. Материална култура и изкуство през праисторическата епоха	377
IV. Разпадане на родообщинния строй и образуване на Одриската държава у траките. Бит и култура на траките в окръга през предримската епоха	388
V. Материална култура и изкуство на територията на Габровски окръг през римското владичество и ранната византийска епоха	439
<i>Athanas Milčev</i> — Gabrovo und seinen Kreis in der prähistorischen und antiken Epoche	457